

જાન રત્ન

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક ખીણું • ભાગ પહેલો

વસંતપંચમી • ૧૯૯૨

આ વાગમાં

રાય દુરકાળ • કેશવલાલ કામદાર • નંદનાથ દીક્ષિત
મસાદ ત્રિવેદી • ડાહરરાય માંકડ • વિશ્વનાથ ભટ્ટ
વેહારી મહેતા • ધનસુખલાલ મહેતા • કિશનસિંહ ગ્યાવડા
સાદ ઝાલા • દુર્ગેશ શુક્લ • કેશવરામ શાસ્ત્રી
મોદ મહેતા • જનાર્દન પ્રભાસ્કર • ગોવિંદપ્રસાદ માલવીય

તાર
'ARYANIVAS'

આર્યનિવાસ

ટેલીફોન
૩૩૧૩૬

વિશાળ
નિવાસ સ્થાન
અમીરી
ભોજન પ્રબંધ

સાવજીવન સંસ્કાર મુદત્તર

દે.તં. ૨૨૭૧૦

રહેવા જગ્યા

દે.અ. (નાજી)

સુદર સ્થાન

શ્રી પુરિહી હીરકુલાજી

સતિયા બાલ્યા સંસ્કાર સંસ્થા

બો ન સ

૩૦

૫૪

નિદગીના

વીમાની પોલિસી

ઉપર.

ને પ્યુન-

માં

શા માટે તમારો વીમા

લેવો જોઈએ?

કારણ કે:-

∴ પહેલી જ આંકણીમાં ત્રણ વર્ષ માટેનું
ઐથી વધુ બોનસ આપ્યું છે.

∴ નફાના હિસાબમાંથી ૯૯ ટકા નફાનો
ભાગ પોલિસી ધરાવનારાઓ વચ્ચે
વહેંચવામાં આવે છે.

∴ ઘડીઆળથી વીમાની યોજનાઓ દરેક
વર્ગને પાયાઈ શકે તેવી છે.

જી જી જી

એનઆર વેસ્ટ્યુએશન રીપોર્ટ અને
બીજી માહિતી માટે લખો:-

ધી નેપ્યુન ઍસ્યુરન્સ
કંપની લી૦

૧૦૯, પારસી બજાર સીટ,
સુખધો

બો ન સ

૩૦

૪૫

દયાલીના

વીમાની પોલિસી

ઉપર.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનલાલની કં.

સેલીંગ એજન્ટસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. ઓફ
ઇન્ડિયા લીમીટેડ

લોખંડ, હાર્ડવેર, ગ્રાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. રોડ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નં. ૨૨—

૨૪૦૬૨

ટેલી. એડ્રેસ:-
STONESLAB

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫.
સેન્ટ્રલ, ગોળદેવળ,
મુંબઈ નં. ૪.

ધી તાંદુર એન્ડ અલ્હાબાદ સ્ટોન કં.

સર્વ પ્રકારની લાટીઓ, સીમેન્ટ, ટાઇલ્સના
વેપારી, કંટ્રાક્ટર અને ઇમ્પોર્ટર્સ.

ધી સીમેન્ટ મારકેટ કં. ઓફ ઇ. લી. ના.
સેલીંગ એજન્ટ્સ.

બોમ્બે પોર્ટરીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લી. એક શુદ્ધ
સ્વદેશી કંપની છે. તેના શેરહોલ્ડર જનો ને તેનો સ્વદેશી
સસ્તો માલ વાપરી ઉત્તેજન આપો.

પેનશન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વિમાની
રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે.
તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેનશન' દર ત્રણ
મહિને બાકીની મુદત સુધી આપવામાં આવે
છે અને વિમાની રકમનો બાકી રહેલો
ભાગ મુદત ખલાસ થતાં ચુકવી આપવામાં
આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ
ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:—

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ મુંબઈ.

૬-૧૦ ડીનલેન ફોર્ટ, મુંબઈ.

આટલું વાંચશો

ગ્રાહકોમાં ગ્રાહકો ભાવે - વધુમાં વધુ રક્ષણ
અને ૧૦૦ ટકા સીક્યોરિટી.

- ૧ દેનેડા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ બોર્ડ અમેરિકા અથવા તેા ઇંગ્લંડમાં ત્યાંના વીમાના ધંધામાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા ગ્રાહકોને "કાઉન લાઈફ"ની જેટલી કદર આપે છે તેના કરતાં વિશેષ કદર બીજી કોઈ કંપનીની આપી શકતા નથી.
- ૨ પ્રીમિયમના દર ઘણા જ સસ્તા અને પોલિસીની શરતો ઘણી જ ઉદાર છે.
- ૩ કંપનીની નફા સહિતની પેઇડ-અપ કરાવેલી પોલિસીઓ ઉપર પણ તેની મુક્ત પાકતાં સુધી બોનસ આપી જ રહે છે.
- ૪ ત્રણ વર્ષ બાદ કંપનીની વિના પ્રીમિયમ પૂરેપૂરી રકમનો વીમો અનેક વર્ષો સુધી આપી રાખવાની શરતો ઘણી જ ઉદાર અને આકર્ષક છે.

આપણી વીમા ડોલર ૧૪૭,૮૬૫,૪૬૩.૦૦

અસહ્યમત ડોલર ૨૧,૦૮૪,૮૮૮.૦૦

તમારો વીમો ઉતરાવતાં પહેલાં એક વખત અમારી પોલિસીઓ બીજાની સાથે સરખાવી બેઠાથી તમોને લાલ થશે.

ધ કાઉન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની
હિંદની વડી એજિંસી

૧૨, રામપાર્ટ રોડ, કોલ : મુંબઈ

મુંબઈ ક્ષણિકાના ચીફ એગન્ટ
સી. ટી. ગાલુ એન્ડ કં.

હિંદના વડા એગન્ટ
ડી. ડબલ્યુ. બ્રક્

થોડાં વાંચવાલાયક પુસ્તકો

- ભોજ અને કાલિદાસ : (જિના દર નવા શ્લોક દીક લાખ લાખ મોના મહોરો મળતી એવા સંસ્કૃત સાહિત્યની હારથ અને હાજરજવાબીની ૧૦૮ વાર્તાઓ) ૩૭ આવૃત્તિ : ૬૦૦ પાનાં : મૂલ્ય રૂ. ૪—૦
- કેળાંવાળી અને બીજી વાતો : (શ્રી. મસ્તકીરની નવી હાસ્યપ્રસાદી : ૧૧ વાર્તાઓ અને ૨મૂળ રેખા ચિત્રો) વાંચો ને હસો. ૧—૦
- રાગિણી યાને કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદ : (જીવનચર્યાની ઝલકદાર વાર્તા) ૪—૦
- સંસાર દર્શન : (સમાજ જીવનની વેધક વાર્તાઓ) : સચિત્ર ૨—૦
- છત્રપતિ શિવાજી : (શ્રી. વામન મુકાદમનો અભ્યાસપૂર્ણ અને આધારભૂત ઐતિહાસિક અંથ) સચિત્ર (૭૦૦ પાનાં) ૫—૮
- ગૂજરાતની જૂની વાર્તાઓ : (ગદ્ય કાલના ગૂજરાતની રસેહ અને યૌવની સાચી વાતો) ૨—૦
- સાહિત્યપ્રવેશિકા : (શ્રી. દિમ્ભતલાલ અંગ્રજિયાનું માર્ગદર્શક પુસ્તક) ૧—૦
- સાહિત્યદર્શન : (શ્રી. વિજયરાગ વેદનું વિદ્વાતાપૂર્ણ વિવેચનસાહિત્ય) ૨—૮
- નર્મદ શતાબ્દી સમારકઅંથ : (કવિતાં ગદ્ય-પદ્ય લખાણોનો અને નેમને અપાયલી અંગ્રેજિઓનો સારઅહીં દળદાર સંગ્રહ) ૩—૦
- નર્મદ શતાબ્દી સમારક ચિત્રાવલિ : (શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. રવિશંકર સરસ્વતી કલાપ્રસાદી) ૨—૦

અમારું સંપૂર્ણ નવું સૂચીપત્ર મંગાવો

ગૂજરાતી, સંસ્કૃત કે ઇંગ્લીશ સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તક માટે અમને લખો

ગૂજરાતી સાહિત્યનું કોઈ જુનું અને જાણીતું ગ્રંથવર મથક

બુકમેલર્સ
પબ્લીશર્સ

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ નં. ૨

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—Says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request

ROY & COMPANY,

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

. THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

બોમ્બે લાઇફ

એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

ચેરમેન : સર લલ્લુભાઈ સામલદાસ

છેલ્લાં અઠાવીસ વરસથી આ કંપની જિંદગીના વીમાનું કામ કરે છે.
દર સાલ વધારે ને વધારે મળતું કામ એની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે.

૧૯૩૪માં લખેલું નવું કામ

રૂ. ૧,૦૪,૩૩,૭૫૦

બોનસ, દર વરસે, દર હજારે
રૂ. ૨૩ હોલ લાઇફ ઉપર
રૂ. ૧૮ એન્ડાઉમેન્ટ ઉપર

એજન્સીની શરતો માટે લખો:-

મેનેજર,

બોમ્બે લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ, ૪૫-૪૭ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ
કોટ, મુંબઈ.

બોમ્બે ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લિ.

ચેરમેન : સર લલ્લુભાઈ સામલદાસ

આગ, આગથી થતું નફાનું તુકશાન, મોટાં હુલ્લડ,
વગેરે વીમાનું કામ કરનાર અણીશુદ્ધ હિન્દી કંપની.

શરતો માટે લખો : મેનેજર, એન. એન. મુંડકર,
૪૫-૪૭ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી, લીમીટેડ.

The Pioneer Co-operative Insurance
Society In India.

આ સોસાયટીમાં તમારી હાંડગીનો વિભો આ
માટે ઉતરાવશે ? કારણ કે—

- (૧) રૂ. ૧૫૦ની નાની રકમ તેમજ મોટી રકમોના
વીમાની સગવડ.
- (૨) શેર હોલ્ડરો ન હોવાથી પોલીસી હોલ્ડરોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાની દેખરેખ અને
ગવર્નમેન્ટ ઓડીટ.
- (૪) રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલીસી માટે
દાખતારી તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધિઓ, નામાંકિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં કુશળ સદ્ગૃહસ્થો.

લેખકે છે એજન્ટો—ઉદાર શરતો.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એજન્ટી લેવાથી તમને ફાયદો થશે.

વધુ વિગત માટે લખો—

ચુનીલાલ ડી. ખરશીવાલા
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

૯, બેંક હાઉસ લેઇન, કોટ, મુંબઈ.

માન સી

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક—ભાગ

૨ — ૧

પૂર્ણમુદ્રા

૩

ભાગ્યશ્રી-પ્રાચી

૧૯૨૬

માન સી મંદિર

રૂપાપરી રોડ :: જાલનગર

ધ્યાનમંત્ર

૩. પ્રજ્ઞાનું આત્મગુંજન

હું, પ્રજ્ઞા, વ્યવહારજ્ઞાનની સાથે વસું છું અને ચાતુર્યસુક્ત નવી શોધોની જાણ માનવીને કરું છું. ... સકળ સદુપદેશ મારો આપેલો હોય છે અને સકળ સંગીન જ્ઞાન પણ હું શુદ્ધિ છું. હું ખલ છું. નરેન્દ્રો મારે પ્રભાવે શાસન ચલાવે છે અને ન્યાય તોળે છે. ... જે કાષ્ઠ મારા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે, તેના પ્રત્યે હું પ્રીતિ રાખું છું; અને મને જાળનાર મને પામશે જ. ... મારાં ફલ સુવર્ણ કરતાં ય સુંદર છે — ખરે જ વિશુદ્ધતમ સુવર્ણ કરતાં પણ. ... મારું પ્રતિષ્ઠાપાન થયું છે સાચતકાળથી, પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ તેની ય પહેલાંથી. ન્યારે કશું બદલ નહોતું, ત્યારે હું જન્મી; ન્યારે જલધોધ નહોતા ત્યારે, ગિરિ-વરો રથાવર થયા પહેલાં, ગિરિઓના પણ એ અસ્તિત્વની પહેલાં, હું જન્મી હતી.

[પોલરિશાર : ‘ધ સોંગ ઓફ વિઝડમ’]

વિષયદર્શન

પુસ્તક : ૨

લાગ : ૧

વસંતપંચમી : ૧૯૬૨

‘પુરાણાં નવલાં તો યે’ (૧. અહમ)... ... ૧

સંજ્ઞા

સૌદર્યલહરી (કાવ્યો)

નં. કે. દીક્ષિત; પુરૂરીક; ભા. વહોરા ૭

ચીંથરું (નિબંધિકા)

જયેન્દ્રશય ભ. દૂરકાળ ૧૬

સખાને-ઉખાલંબ (પૂરક) : કાન્ત... ... ૨૦

આત્માનો વધ (નવલિકા)

હિસનસિંહ ચાવડા ૨૧

કાલુ છે ? (પૂરક) મ. ન. દ્વિ. ૩૨

અશબ્દ ગાન (નાટિકા)

દુર્ગેશ શુક્લ ૩૩

દૂવાકાંઠે (સર્જનન નવલિકા)

ગોવિંદપ્રસાદ માધવણ ૪૨

નિબંધો

ગોવર્ધનરામની શૈલી (શૈલીવિચાર)

પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ૬૬

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં-

૩. પ્રાચીન સ્વાંગમાં અર્વાચીન

['કેમરી'ના નવે. 'ઉપના એક અક્રમાંથી]

૧. માણી—(સંપાદક-ગણગણી રામાચાર્ય, પ્રકાશક-શ્રીનિવાસાચાર્ય
 ૧૯૮૮ બેંગલોર, બેંગલોર. વાર્ષિક વર્ગીક ૧૩.) અધુના પ્રચિત-
 ચરો વિદ્વદ્ભિઃ ગીર્વાણભાષાપ્રસરેદ્દુના પ્રયત્નઃ ક્રિયતે તત્ પ્રસાદ-
 ચિત્તમેવ । વિદિતચરમેવ વિદુષાં યન્ 'કલકતા' નામ બંગદેશરાજધાન્યાં
 શ્રીક્ષિતીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયમહાશાયે : 'મન્મૂષા' ઇતિ માસિકપત્રિકા
 સમ્પાદયતે । સંપ્રતિ વિજ્ઞાદશમીતઃ આરભ્ય 'મધુરવાણી' નામની પાક્ષિગ્રી
 પત્રિકા શ્રી. ગણગણી રામાચાર્યમહોદયૈઃ વેણુઆમનગરે સંપાદયિતું પ્રારબ્ધા ।
 સંસ્કૃતભાષાયાઃ પ્રચારોદિક' ભવેદિતિ પત્રિકાસંપાદનહેતુઃ । કાશીકલકતા-
 નિગરેષુ દ્વિત્રયાઃ માસિકપત્રિકાઃ સન્તિ । કિન્તુ દક્ષિણભારતે ન કાપિ
 પ્રકૃયતે । એવા ન્યૂનતા મધુરવાણીનિધ્યન્ટેન પ્રપ્રિયેત ઇતિ ન સંશયઃ ।
 દ્વિતીયસંશ્ચિકાયાં પ્રકાશિતા પ્રભાસુંદર્યાઃ વીરરસોત્કૃષ્ઠા કથા રસિકહૃદયોદ્ધૈ
 ભાવનાકલ્પોલાન્ નિશ્ચિતં સંજનૈયત્ । પાક્ષિગ્રીયં મધુરવાણી અચિરાદેવ
 મનોહરભર્યા રસિકજનચેતાંસિ સહસ્રા વશીકુર્વાણા ભુવિ વિજયેન્ ઇતિ સમા-
 શાસ્યતે । સંસ્કૃતભાષાયાઃ હૃદ્યાકરરત્નાનિ નિઘ્રાંક્ષુભિઃ સર્વૈઃ એવા પત્રિકા
 અવશ્ય સન્માનનીયા ઇતિ ।

માનસ

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પ્ર. ૨ : અંક ૧

 વર્ષાંત ૫ : ૧૯૬૨

‘પુરાણાં નવલાં તો યે’

૧. અહમ્

૧

હે અહમ્ ? ... હું કોણ છું ? ...

હું એટલે આ શરીર ? કે, અનેક બાવો અને વૃત્તિઓની કીડાબુદ્ધિ સમાન પ્રાણ ? કે, એ બાવો-વૃત્તિઓથી રંગાઈને મેઢા દેખતું વધારતું ટકાવતું એતું આપણું મન ? એ ત્રણમાંથી ખરો ‘હું’ કોણ હશે ? એ ત્રિપુટીના સર્વાંગાતે ‘હું’ કહીશું ? કે, આપણા જીવનમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ તો ખરી રીતે ગૌણ જ છે, એવાં એ ત્રણેથી નિરાશું એતું કોઈ અહ-તત્ત્વ હશે ?

૨

તમે કી હો કે પુરુષ હો; તમે જાતિએ કે જ્ઞાતે ગમે તે હો; તમે સમાજસ્થિતિએ ગમે તે હો-ધનવાન કે નિર્ધન; તમે ધર્મે ગમે તે હો, કે પછી નોકશિયાત હો - કદાચ મજૂર હો; જો હો તે હો, પણ તમે આપણા આ ‘હું’નું ખરું સ્વરૂપ સમજવાનો

એક સાદો પણ પરિણામે અઘૌઠિક અસર કરનારો પ્રયાસ^૧ તો અવશ્ય જ કરી શકે.

વહેલી સવારે સાંજે કે છેવટ સતી વખતે પણ —હૃદયરોગી ન હો તો જ, એકંદર આરોગ્ય સમધારણ હોય અને પાચનક્રિયા ચવાનો સમય ન હોય તેવે વખતે —જને તેટલું શાંત એકાંત નિરુપદ્રવ સ્થળ શોધી, શરીરને આસનખંડ બનાવી બેસવું; હાથને પગની પર, યથાવૃત્તિ, જોડેલા કે છૂટા રાખવા; આંખો મીંચવી.

આરંભમાં પાંચેક મિનિટ સુધી જ કરવું; અને એ સમયાવધિને થોડેથોડે કરી, અર્ધી કલાકનો થવા દેવો.

આપણે શ્વાસોચ્વાસ સામાન્ય રીતે અગ્નિને લેતા હોઈએ છીએ, પણ આ ક્રિયામાં શ્વાસની ક્રિયાને જ્ઞાનપૂર્વક નિયંત્રિત કરવાની હોય છે. સામાન્ય શ્વાસક્રિયામાં, આપણને ખગરે ન પડે એટલી ઝડપી પ્રાણની ગતિ હોય છે. આ ક્રિયા કરતી વેળા એને ધીરી કરવી — હળવે હળવે, શ્વાસ અને ઉચ્ચવાસની વચ્ચે સમયનો લાંબો થતો જતો ગાળો પડવા દેવો.

૩

પ્રાણ એમ શાસ્ત્રીયતાથી અને નાનુકપણે નિયમમાં આવતાં શરીર પર એ નિયમનની અસર એવી ચવાની કે લોહી મગજ બધી ઓછું વહેશે, ત્યાં ઓછું એ ચડશે. પરિણામે, ઇન્દ્રિયો ક્રમેક્રમે અંતર્મુખ થશે અને મન નિર્વિચાર થશે.

સઘળું વિચારવિષય જ્ઞાન—ઇન્દ્રિયમગ્ન્ય તથા મનોગમ્ય જ્ઞાન —આમ અટકે ત્યારે જ તાદાત્મ્યવિષય જ્ઞાનનાં કિરણ અંતરમાં ફૂટે છે. એ કિરણ એટલે ખરા અહં-જ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાનના મળાક્ષર.

નિર્વિચારિતાની એ પળે અંતરમાં કોઈ અચાતપૂર્વા ઊડી

૧. એની અહીં સ્થૂળ જેવી રૂપરેખા જ આપી છે. નિમતો તેમ જ ન્યક્તિગત સલાહસૂચના દરેક પ્રયાસકર્તા આ વિષયના સારા જાણકાર પાસેથી મેળવીને લેતો એ હજી છે: કેટલુંક નડું વધુ એને આપમેળે પણ સૂઝશે.

શાંતિ અનુભવશે. આપણે આ માર્ગ સ્વીકાર્યાને આરંભકાળે નહિ, પણ ઘેર પૂર્વકના એવા લાંબા અભ્યાસને અંતે, એ પ્રશાંત ખોમાં આપણને લાગવા માંડશે કે આપણાં આ ‘વાસ્તવિક’ શરીર પ્રાણ અને મનની પાર, એ ત્રણેયી જરા ય ઓછી વાસ્તવિક નહિ એવી (બહે, સુદ્ધમાં સુદ્ધ દષ્ટિએ તો, જે એકમાત્ર વાસ્તવિક છે એવી) અણુપ્રકટી છતાં પ્રાકૃત્યપાત્ર—ના, પ્રકટવાને નિરંતર ઉત્કંઠ—એક શક્તિ છે જ છે.

૪

એ અનુભવ થયા પછી, સ્થિર ઉત્સાહે તેમાં મંડ્યા રહ્યા પછી, કેટલેક વખતે તમે જોશો કે તમારા મનમાંની ભેદ બુદ્ધિ કમી ચલી આવે છે, સર્વે સક્રમ વૃત્તિઓ અને રાગદ્વેષોની નિરર્થકતા તમને સમજાવી શરૂ થાય છે—શરીર પ્રત્યે પણ, પહેલાંના જીવં છોડરમતીકું મગત્વ રહેતું નથી. વળી, પેલી ગૂઢ—ગૂઢ પણ પ્રચ્યુટ ચલી આવતી—શક્તિ હવે તમારી નિત્યની સહચરી બની, તમે એ ત્રણેના—શરીર પ્રાણ મનના—કાષ્ટ પણ વિષયમાં લપસવાના ચાઓ ત્યારે તમને સહેજે પડવા દેતી નથી પણ જેટલા અડીક તેટલા જ ખારીક એક દોર વડે તમને પકડી રાખી, તમને અંકુશમાં રાખી, તમારી ઉચ્ચતર જાતનું જ્ઞાન તમને કસાવતી રહે છે.

૫

ખુશી આમાં એ છે કે એ શક્તિનું બહુ કાર્ય એવું નકારાત્મક જ નથી. તે શરીરને જોમ ઓછું ભોગપ્રિય, ઓછું ને ઓછું વાસનાવશ કરશે, તેમ, પ્રાણુસ્થ ભાવપ્રસાહોને પણ વિશુદ્ધ અને સંયમવ્રક્ષી—સંયમ હવે જાણે સહજપણે રહેતો હોય તેવી રીતે—જતાવશે; અને મનમાં, આ જ્ઞાનાનાં તો ઘણાં ખરાં માણસે સાવ ખોએલી છે તે સમતા અને ધૃતિને પણ સ્થાપવા માંડશે.

એ શક્તિનું સંવેદન એટલે આત્મતત્ત્વની પ્રાથમિક જેવી પણ સાચી ઝાંખી. એ સંવેદન જોમજોમ આપણા સમગ્ર આંતર-

જીવનમાં ઉપર્યુક્ત ક્રિયાની પ્રગતિમાન વૃદ્ધિ અને સિદ્ધિને પ્રતાપે વધુ ને વધુ જોડી જોતરે અને વ્યાપકપણે સ્થાન લે તેમતેમ આપણે નિત્યવ્યવહાર પણુ-ધરનો તેમ બહારનો, પુત્રકલત્ર કે મિત્રની સાથેનો તેમ મહાત્મા કે મહારાજા કે માસિક કે મંજૂર સાથેનો વ્યવહાર-ઓછો ને ઓછો હંદબાવી, ક્ષેત્રશરહિત, અને વિશ્વની દૃશ્યાદૃશ્ય વસ્તુઓની અંતર્ગત એકતા ઓળખનારો, એની પરસ્પર સાપેક્ષ અગત્ય સમજી તદનુસાર જીવનારો પણુ, જનજી અનાયાસે બનતો જાય છે.

૬

વિશ્વક્રમ ત્યારે આપણને કૈકે સમગ્રાય છે. દુઃખનું કારણ, પાપનું મૂળ, મૃત્યુનું ખરું સ્વરૂપ : આ સર્વ વિશે આપણને, હાલમાં ઘણી વાર આંખે ચડે છે તેવા નાદાન નહિ, ઉદ્ધત ને છીછલા નહિ, પણુ ક્યાં કૈકે લેખે લાગે તેવા વિચારો કરવાનું સૂઝે છે. એ વિચારો જીમ આપણી રોજરોજની મૂંઝવણોના મારક થશે, તેમ આપણા કાર્યક્ષેત્રમાં નવાં સુદાગી સર્જન પણુ પ્રેરશે જ.

શરીર-પ્રાણુ-મનને પ્રેરતી છતાં એનાથી પર એવી એ શક્તિને આટલે અરો પ્રત્યક્ષ ક્યાં પછી, “દેહાડહમ્”નો ઉત્તર પણુ મળવા માંડશે-એ પૂરેપૂરો પણુ આગળ જતાં મળશે જ ... આ માર્ગે કરેલી થોડી પ્રગતિ પછી પણુ, જો એ ખરી પ્રગતિ પણુ હશે તો, અહંનું તાર્ત્વિક સ્વરૂપ-શરીરાદિયુક્ત ને આપણું અહં સ્વરૂપ છે, તેનાથી જુદું-પરબાવા લાગશે; ત્યારે, આ સત્ય થોડુથોડું ય પરબાશે કે: અહં બ્રહ્માશિમ્ આ “અહં”ને હિન્દ્રિયમન વગેરેથી અલિપ્ત સમજવો.

આત્મા એમ પરમાત્મા સાથેનો પોતાનો અસલનો પરિચય બરાબર તાજે કરે, એની સાથે જોડાતો જાય, પછી તે એને સહેજે બૂલતો નથી; પછી તે સર્વ કર્મો આસક્તિ વિના પ્રભુપ્રીતય જ કરે છે; પછી, પૂર્ણપણે પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કરવાની અબીપ્સા તેને હરે જાય છે; અને પાકકાળ આવ્યે તે સિદ્ધિને પણુ વરે છે.

સર્જન^૧

દિસનસિંહ ચાવડા (શાંતિનિકેતન)

વિશિષ્ટ શૈક્ષીના રંગદર્શી નવસિદ્ધાકાર; સરદળાબુની રચનાઓના રસજ્ઞ
ભાષાંતરકર્તા

ગોવિંદપ્રસાદ માલગૌડ (અમદાવાદ)

ધુરોપી સાહિત્યના ઉત્સાહી પ્રેમી.

જયંતીલાલ આચાર્ય (અમદાવાદ)

બંગાળી સાહિત્યના અભિનિવેશી અભ્યાસક

જયેંદ્રરાય ભા. દુરકાળ, એમ. એ. (અમદાવાદ)

સમય નિબંધિકાલેખક; 'પોયખો' 'અમી' છત્યાદિના કર્તા

દુર્ગેશ શુક્લ, બી. એ. (પાલણપુર)

તરણ રંગભાગી કવિ અને નાટ્યલેખક

નંદનાથ કે. દીક્ષિત, એમ. એ. (સુરત)

૧. તમોદજ્જવનના એક ઉત્તમ અભ્યાસી; 'વડોદરા રાજ્યના સૂતપૂર્વ' વિવાધિમારી

લાલુકર વલ્લભ, બી. એ. (બાવનગર)

સુપ્રધીના તરણ રચનાર

૧. સત્યં શિવં સુન્દરમ્ (નં. કે. દીક્ષિત)

રૂપપ્રધાન સૌન્દર્ય સરસ ભિન્નિકાન્થ

૨. ભાષા અને છંદ (રવિમાણુ: જ. આચાર્ય)

સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી કવિવરની એક અનુપમ રચનાનો મૂળ ખાંડ અને ભાષાતર

૩. વિકૃત યત્ન (ભા. વહોરા)

સૌંદર્યશોધની તરંગક્ષીણાયુક્ત પંક્તિઓ

૪. ચીંથડું (જ. ભ. દ્વરકાણ)

નિખંધિકાતા વિષયની મર્યાદા ઠીક કર્યા સગી પથરાઇ શકે છે એનું સરસ દર્શાવ

૫. આત્માનો વધ (કિ. આવડા)

આજના એક પ્રજ્વળતા મહાપ્રેમનું ક્ષણભૂતિએ ચમકતું આલેખન, સુરલોકની નવલિકાને રૂપે

૬. અશબ્દ ગાન (દુ. શુક્લ)

ખોવાયું શું ? નરપું શું ?... એક અર્થગર્ભ રસવન્તી નાટિકા

૭. દૂધા કાંઠે (ગા. માલવીય)

છોકરલોકાક્રિયન સાહિત્યકારની મનોહર એક વાર્તા.

સૌન્દર્યલહરી

૧. સત્યં શિવં સુંદરમ્

પેલા નિકુંજ બણી ચાલ પ્રિયે ભભીશું,
આનંદ કેં પ્રણયગોષ્ઠિ માઠીથી .લેશું;
ને આ સરોવર અમીરસથી. બધું જે
ત્યાં ચાલી નાશું દિલ પાત કરતે ધીમે

૨

મારી બણી નજર રાખી પ્રિયે જુએ છે
નિષ્પાપ જે હર નિખાલસ નેત્રમાં તે ?
કેવું દિસે સધળું શાંત જ આ સમે હાં ।
જાણે મન્યાં શિવ અને સત સુંદરં હાં ।

૩

જો વામ જાગ સરની રચના રસાળી,
આ જાળ-પુષ્પ રમતાં કુલ સંગ મ્હાલી:
સૌન્દર્ય નિર્મળનીતિ મૃદુ લમ્બજી,
છે સંકળાયલી અદિં દિસતી જ સધે ।

૪

આ આપણો વિમલ સુંદર સ્નેહજી,
સૌન્દર્ય ને સરળ ભાવભર્યો પ્રજી,
અધા હશે તદપિ નેત્ર વિના નિહાળે ।
સત્યં શિવં મદિં જ સુંદરતા વિરાળે.

૫

કુંજે અને સરવરે કુસુમે શિશુએ,
છે આ બધાં ઉભય અંતરમાં નિશાએ
ઉદાત્ત ને મધુર ભાવજીના વિચારો;
સત્યં, શિવં અનુષ સુંદરને વિષે હો ।

નંદનાથ કે. દીક્ષિત

• ટીપ : આ કાવ્યની ત્રીજી કડી “હૃદયપરીક્ષણ”માં આજની બત્રીસ વર્ષ
ઉપર પ્રેમ થય છે. બાકી તે જગત લખાયલું છતાં આખું કાવ્ય અપ્રસિદ્ધ છે.

૨. ભાષા એા છન્દ

જે દિન દિમાદ્રિશુએ નામિ' આસે આસન્ન આપાદ,
મહાનદ પ્રહ્મપુત્ર અકરમાત દુર્ધમ દુર્બીર
દુસ્સદ અન્તરખેત્રે તીરવર કરિયા હૃન્મૂલ
આતિયા ખુ નિયા ફિરે આપનાર ફૂલ-હમફૂલ
તઠ-અરબ્યેર તલે તરઝૌર હુખર ખાન્યે
શિપ્ત ધૂન્નદિર પ્રાય; સેછ મતો બનાનીર છાયે
સ્વચ્છ શીર્ષુ શિપ્રગત ઓતરવતી તમસાર તીરે
અપૂર્ણ ઉદ્દેગબરે સદ્ગીરીન પ્રમિષ્ઠેન ફિરે
મહર્ષિ' વાદ્યભીકિ કવિ, - રસખેમ - તરંગિત બુકે
અંબીર જલદમન્દે બારંબાર આખર્તિયા મુખે

૧૦

નખ છન્દ; ખેદનાય અન્તર કરિયા ખિદ્ધારિત
મુહૂતોં નિલો-જે જન્મ પરિણી બાણીર સંગીત,
તા'રે લો'યે છી કરિમે, મામે મુનિ છી તા'ર ઉદેશ, -
તરુણ ગરુડસમ છી મહત્ત્વ સુધાર આમિશ
ખીડન કરિ છે તા'રે છી તાહાર દુરન્ત પ્રાયના,
અમર બિલગશિશુ કોન્ બિચ્ચે કરિમે રચના
આપન વિરાટ નીડ - અલ્લિકિ આનન્દેર બાર
બિધાતા નલકારે દેય, તા'ર બસે ખેદના અપાર,
તા'ર નિત્ય નમરણ; આસિસમ દેખતાર દાન
જન્મશિખા જ્વાલિ' ચિતે અહોરાત્ર દમ્બ કરે પ્રાણ

૨૦

અસ્તે ઝેલો દિનમણિ. દેવધિ' નારદ સન્ન્યાસલે
સાખામુખ પાખીદેર સચકિયા જલ - રસિખલે,
સ્વર્ગેર નન્દન-અન્ધે અસમયે માન્ત મહુકરે
ખિ રમત બ્યાકુલ કરિ', ઉતરિલા તપોભૂમિ - 'પરે.
નમસ્કાર કરિ' કવિ, સુધાહવા સંપિયા આસન
“ છી મહત્ત્વ દેવકાર્યે, દેવ, યવ મત્યે આગમન.”
નારદ કહિલા દાસિ' - “ કરુણા ઉત્સમુખે, મુનિ,
જે - છન્દ ઉઠિલો હાખર્વે, પ્રલેલોકે પ્રદા તાહા શુનિ'
આમ્મરે કહિલા ડાકિ', નવ્યો તુમિ તમસાર તીરે,
બાબીર બિયુત - દીપ છન્દોબાણવિજ્ઞ વાદ્યભીકિરે

૩૦

૨. ભાષા અને છન્દ

જે દિન દિમાદિશૃંગે અવતરે આસન્ન આધાદ,
મહાનદ પ્રણપુત્ર અકરમાત દુર્દેશ્ય દુર્વાર,
દુઃસ્થ અન્તરવેગે તીરતર કરીને ઉન્મૂલ
મત મહ રોધી વગે પોતાતણું કુલ-ઉપકૂલ
તર-અરણ્યની તણે તરંગનું ડમર જાળવી,
ક્ષિપ્ત ધૂનંદિ નેમ; તેથી રીતે મહાવન હાંમે,
સ્વચ્છ શોભા ક્ષિપ્રમતિ સોતરવતી નમ સાને તીરે
આપૂર્વ ઉદ્દેગ ભર્યા સંગીલીન અહો તલો ફરે
મહર્ષિ નાદમીકિ કવિ,—રજાવેગે તરંગિત ઉરે
ગણીર નસદમન્દે નારંગાર નથી રહ્યા મુખે

૧૦

નય છન્દ; વેદનાથી અંતર કરીને વિદીછું
મુદ્ગંભાં નન્મ પાત્રું પરિપૂર્ણ નાળીનું સંમીલ,
પામી તેને કરણું શું, મુનિ તેના વિચારે ઉદ્દેશ,
તદ્દેશ્ય મદ્યસમ કમ મહા કુચાનો આવેશ
પીડન કરે છે તેને. શી છે તેની અસાન્ન પ્રાર્થના,
અમર વિદ્યુત્તરિણ કયા વિચે કરશે રચના
પોતાનું વિરાટ નીલ — અલૌકિક આનન્દનો કાર
વિધાતાં કરે જેને દાન, તેને વશે વેદના અપાર,
તેને નિય નમસ્કર; અગ્નિસમ દેવતાનું દાન
જીવંશિખા ઉડી ચિત્તે અહોરાત્ર ક્રન્ધ કરે પ્રાણ, ૨૦
અરતે ગયો દિનમણિ, દેવર્ષિ નારદ સન્યાસાણે
શાખાસુમ પંખીઓને અમકાની નટારંમનલે,
સ્વર્ગની નન્દનન્યે અસમયે આન્ત મંત્રુકરને
નિરિમળ વ્યાકુલ કરીને, અવતર્યા તણેભૂમિ પર,
નમસ્કાર કરી કવિ, જોલ્યા પછી સોંપીને આસન
“શા મહાન દેવકાથે, દેવ, તવ ઇલ આગમન”
નારદ દસીને જોલ્યા — કચ્છાના ઉત્સમુખે, મુનિ
જે છન્દ ઉદ્યો જલ્દે, અજલેકે યદા તેને સુગી
મને જોલાવી કહું, નવજો તમે તમસાને તીરે,
નાળીથી નિમુત-નીસ છન્દાજાલુવિજ્ઞ નાદમીકિને ૩૦

બારેક શુધાયે એરો, - બ'લો તારે, "ઓગો ભાગ્યવાન,
 એ મહા સંગીતધન કાઢારે કરિએ તુમિ દાન.
 એક છન્દે જોઈયો લયિ કોન દેવતાર નશઃ કયા
 સ્વગૌર અમરે કવિ મત્યલોકે દિએ અમરતા." ૪૦
 કહિયેન શિર નાદિ' ભાવોન્મત્ત મહામુનિવર,
 "દેવતાર સામગીતિ ગાદિતે છે વિશ્વચરાચર,
 ભાષાશૂન્ય અર્થદારા. થહિ જીવે' મેલિયા અંગુલિ
 ઇગિતે કરિછે રતવ; સમુદ્ર તરંગખાહુ તુલિ'
 કી કહિછે સ્વર્ગ નને; અરણ્ય ઉઘાયે લક્ષ્મણા
 મર્મરિછે મહામન્ય; ઝટ્ટિકા ઉઘાયે રુદ્ર પાખા
 ગાદિ છે ગાનન - ગાન; નક્ષત્રેર અક્ષાહિણી હ'તે
 અરણ્યેર પતાંગ અવધિ, મિલાઈ છે એક સોતે
 સંગીતેર તરંગિણી બેકુઠર શાન્તિશિન્ધુપારે
 માનુષેર ભાષાકુકુ અર્થ દિયે બદ્ધ યારિધારે,
 છુરે માનુષેર અતુલિ'કે. અભિરત રાત્રિદિન
 માનવેર પ્રયોગને પ્રાણુ તારે હયિ આસે શીલુ;
 પરિરુદ્ધ તત્ત્વ તારે સીમા દેય ભાવેર અરણિ;
 ધૂલિ છાદિ,' એકેખારે જીર્ણશ્રુમે અનન્તાગને
 હરિતે સે નાદિ' પારે સંગીતેર મતન રવાધીન ૫૦
 મેલિ' દિયા સસસૂર સસપક્ષ અર્થભાર - હીન.
 પ્રભાતેર શુભ ભાષા વાક્યહીન પ્રત્યક્ષ કિરણુ
 નગતેર મર્મરદાર મુહુર્તેકે કરિ' ઉદ્ધાઠન
 નિખારિત કરિ દેય ત્રિલોકેર ગીતેર ભાંડાર;
 ભમિનીર શાન્તિજાણી દાણુમાત્રે અનન્ત સંસ્કાર
 આચ્છન્ન કરિયા ફેલે, વાક્યહીન પરમ નિષેધ
 વિશ્વ - કર્મ - કોલાહલ મન્ત્રજલે કરિ' દિયા લેહ
 નિમેષે નિજાપે દેય સમ્પર્ક એક સહસ્ર પ્રયાસ,
 જીવલોક માઝે આને મરણેર વિપુલ આભાસ;
 નક્ષત્રેર ધ્રુવ ભાષા અનિખર્ણી અનલેર કણુ
 ન્યોતિ'કેર સુચિપત્રે આપનાર કરિ છે સૂચના ૬૦
 નિત્યકાલ મહાકારો; દક્ષિણેર સમીરેર ભાષા
 કેવલ નિશ્વાસમાત્રે નિકુન્દે નગાય નવ આસા;

એકવાર પૂછી આવેલો, - કહો તેને, 'અહો ભાગ્યવાન,
આ મહા સંગીતધન કોને કરીશો જે તમે દાન,
આ છન્દમાંથી ગૂંચી કયા દેવતાની ચરાકયા,
સ્વર્ગના અમરે કવિ મત્યલોકે દેરો અમરતા,'
શિરે' ઝુકાવીને બોલ્યા ભાવોન્મત મહામુનિવર,
'દેવતાની સામગીતિ ગાય રહ્યું વિશ્વ ચરાચર,
ભાષાશૂન્ય અર્થહીન, વદ્ધિ જીર્ણે ખોલીને અંગુલિ,
ધ્રિતિ કરે છે સ્તવ; સમુદ્રતરંગ બાહુ ઢાળ્યા કરી,
છે કહો છે સ્વર્ગ જાણે; અરણ્ય હસાની લક્ષ સાખા,
અમરે છે મહામંત્ર; ઝંઝાવાયુ ખોલી રૂદ્ર પાંખો.

૪૦

ગાય છે ગર્જન ગાન; નક્ષત્રની અક્ષોહિણી સાથે,
અરણ્યનાં જીવનંતુ, મળી ગયાં એક જોતે,
સંગીતની તરંગિણી વૈકુંઠને રાત્રિ સિન્ધુપારે,
મનુષ્યની ભાષા દઇ અર્થ સહુ બાદ આરે દિરો,
ફરે મનુષ્યની આરેબાહુ અવિરત રાત્રિદિન,
માનવના પ્રયોજને પ્રાણુ તેનો થઇ રહ્યો ક્ષીણ,
પરિરક્ત તત્ત્વ તેનું સીમા દે છે ભાવને ચરણે;
પૃથ્વી છાડી, આપોઆપ જીર્ણમુખે અનંત ગગને,
હી તે તો નવ સકે સંગીતની માતૃક સ્વાધીન,
ખોલી દઇ સપ્તસૂર સપ્તપદ અર્થભાર હીન.

૫૦

પ્રભાતની શુભ ભાષા વાક્યહીન પ્રત્યક્ષ કિરણ,
જગતનું મર્મદાર મુદ્રતે કરીને હિંમ્યાન,
ખાધાહીન કરી દે ત્રિલોકનો ગીતભંડાર,
યામિનીની આન્તવાણી કણમાંથી અનંત સંસાર,
આચ્છન્ન કરી રાખે વાક્યહીન પરમ નિષેધ,
વિશ્વ-કર્મ-કોલાહલ મંત્રજાળે કરી દઇ બેદ,
પસંદ કરી દે દૂર સર્વે એક સકલ પ્રયાસ,
જીવલોકમાંથી ચાલે મરણનો વિપુલ આભાસ;
નક્ષત્રની ક્રુપ ભાષા, અનિર્વાણ અનલના કણા,
જ્યોતિષકને સૂચિપત્રે પોતાની કરે છે સૂચના,
નિત્યકાલ મંદાકારો; દક્ષિણના સમારનો ભાષા,
કેવળ નિઃસમાપ્ત નિકુંજે જગાવે નવ આશા;

૬૦

દુર્ગામ પદ્મવદુર્ગે અરણ્યેર ધન અન્તાપુરે
 નિમેષે પ્રવેરા કરે, નિત્ય નય દૂર હો'તે દૂરે
 નૈવનેર જયગાન; - સેઠ મતો પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ
 કોણ માનવેર વાકયે, કોણ સેઠ અનન્ત આભાસ,
 કોણ સેઠ અર્ધબેદી અલ્પબેદી સંગીત-ઉચ્છ્વાસ,
 આત્મ - બિહારણુકારી મર્માન્તિક મહાન નિધાસ.
 માનવેર છાંયે વાકયે મોર છન્દ દિગ્ગે નવચાર,
 અર્થેર અન્ધાન હો'તે નિષે તારે નામે કિછુ દૂર ૭૦
 ભાવેર સ્વાધીન લોકે, પદ્મવાન અધરાજ સમ
 ઉદામ સુન્દર ગતિ, - સે - આધાસે ભાસે ચિત મમ.
 સૂર્યેરે બદિયા જ્યા ધાય ભેગે દિવ્ય અગ્નિતરી
 મહાબોમ - નીલસિન્ધુ પ્રતિદિન પારાપાર કરિ';
 છન્દ સેઠ અગ્નિમમ બાકયેરે કરિયા સમર્પણ,
 નામે ચલિ' મર્ત્યસીમા અબાધે કરિયા સન્તરણ,
 ગુરુભાર પૃથિવીરે ઠાનીયા લઘુ બે કાંઈયાને,
 ક્યારે ભાવેર સ્વર્ગે, માનવેરે દેવ - પીઠસ્થાને.
 મહામુષિ નેઠ - મતો ક્વનિહીન સ્તબ્ધ ધરણીરે
 બાધિયા છે. ચતુર્દિગે અન્તાદીન નૃત્ય - ગીતે ધિરે, ૮૦
 તેમનિ આમાર છન્દ, ભાષારે ઘેરિયા આલિંગને
 બા'ગે ભુજે ભુગાન્તરે સરલ ગંભીર કલસવને
 દિધુ હો'તે દિગન્તરે મહામાનવેર સ્તવગાન, -
 કાણુ સ્થાયી નરજન્મે મહા મર્ત્યાદા કરિ' દાન
 હે દેવધિ', દેવફૂલ, નિવેદિયા પિતામહ - પાયે
 સ્વર્ગ હો'તે નહા એલો સ્વર્ગે તાડા નિયોના ફિરાયે
 દેવતારે સ્તવગીતે દેવેરે માનવ કરિ' આને
 તુલિયા દેવતા કરિ' માનુષેરે મોર છન્દે બાને.
 ભગવન, ત્રિશુવન તેમારે પ્રત્યક્ષે બિરાજે
 કહો' મોરે કાર નામ અમર બીજાર છન્દે બાને ૯૦
 કહો' મોરે વીર્ય કાર દામારે કરે ના અતિક્રમ
 કાદ્યર ચરિત ઘરિ' સુકઠિન ધર્મેર નિયમ
 ધારે છે સુન્દર કાન્તિ માણિક્યેર અગેદર મતો,
 મહૈશ્વર્ય આછે નમ્ર, મહા દૈન્યે કે હોયનિ નત,

દુર્ગમ પક્ષવદ્ગો અરુણને ધન અન્તઃપુરે,
પલકે પ્રવેશ કરે, નિત્ય નય દૂર અતિદૂરે
યૌવનતું નયગાન; - તેના નેપો પ્રત્યક્ષ પ્રકારા
કયાં છે માનવને વાક્યે, કયાં છે તે અન્તે આભાસ,
કયાં છે પેલો અર્ધભેદી સંગીત-હરણ્ણાસ,
આત્મ-વિદારણુકારી મર્મભેદી મદાન નિશાસ.
માનવને છૂર્ણ, વાક્યે મારો છન્દ દેશે નવા સૂર,
અર્થના બંધનમાંથી લઈ નશે તેને, શેડે દૂર. ૭૦

જાવના સ્વાધીન લોકે, પદ્મવાન અશ્વરાજ સમ
હિદામ સુંદર ગતિ, - તે આશાસે બાસે ચિત્ત મમ
સૂર્યને વહી ચયા ધાય વેગે દિવ્ય અગ્નિ તરી
મહાભ્યામ - નીલસિન્ધુ પ્રતિદિન પેહી પાર તરી;
છન્દ તથા અગ્નિસમ વાક્યને કરીશ સમર્પણ
નશે વહી મર્ત્યસીમા વિના બધા કરી સંતરણ
ગુણવાર પૃથ્વીને તાળી લેશે જીર્ણ દિશા - દેશે,
કથાને વાવને સ્વર્ગ, માનવને દેવ - પીઠસ્થાને

મદાંજુધિ નેપી રીતે ધ્વનિહીન સ્તબ્ધ ધરાગીને
બાંધી રહ્યો ચારે દિશે અંતહીન નૃત્ય - ગીતે ઘેરીને ૮૦
તેની રીતે મારો છન્દ, વાપાને ઘેરીને આલિંગને
માશે યુગ યુગાન્તર સરળ ગંધાર કલસવરે
દિશે દિશે સર્વે સ્થળે મહામાનવનું સત્ત્વગાન, -

દાણુરથાચી નરજન્મે ગદગત મયદિા કરી દાન
હે દેવર્ષિ, દેવદૂત, કહો નથ પિતામહ - પાયે
સ્વર્ગ પકી ને છે આલું, સ્વર્ગે તેને લેશા મા કરીને
દેવતાના સત્ત્વગીતે દેવને માનવ કરી આણે,
કરીશ દેવતા સહુ માનવને મારો છન્દે ગાને.
બગવન, ત્રિજુવન આપને તો પ્રત્યક્ષ વિરાજે
કહો મને, કોનું નામ અંબર વીણાને છન્દે બાજે ૯૦

કહો મને વીચું કોનું હુમાને કરે ના અતિક્રમ,
કોના સુચરિત માંહી સુકરિત ધર્મના નિયમ
ધરે છે સુંદર કાન્તિ આણેકના બાજુબંધસમ,
મદેશ્વરે રહે નમ, મહાદેવે ચાય નવ નવ,

સમ્પદે કે થાકે બચે, વિપદે કે એકાન્ત નિર્ભીક,
 કે પેપે છે સખ ચેપે, કે દિપે છે તાહાર અધિક,
 કે લ'પે છે નિજ શિરે રાગ/ભાવે અકુટેર સમ
 સવિનયે સજીરવે ધરમાઝે દુઃખ મહતમ, —
 કહો' મોરે, સર્વદર્શી હે દેવધી', તોર પુણ્યનામ,"
 નારદ કહિલા ધીરે — "અયોધ્યાર રઘુપતિ રામ." ૧૦૦

"જનિ આમિ જનિ તોરે, શુનેછિ તોહાર કીર્તિ' — કયા,"
 કહિલા બાહ્મીકિ, "તખુ નાહિ જનિ સમગ્ર વારતા,
 સકલ ઘટના તોર — ઇતિવ્રત રચિયો ક્રમોને,
 પાછે સત્યબ્રહ્મ હોઇ, એઇ કય જગે મોર મને."
 નારદ કહિલા હાસિ, "સેઇ સત્ય, જ રચિયો તુમિ,
 ધટે જ, તા સખ સત્ય નહો. કવિ, તજ મનોભૂમિ
 રામેર જનમરયાન, અયોધ્યાર ચેપે સત્ય જ્ઞેનો."
 અંતો .ગોવિંદેવદૂત મિલાઇલો દિવ્ય — સ્વપ્ન — હોનો
 સુદૂર સમર્પિયોકે. બાહ્મીકિ બસિલા ધ્યાનાસને,
 તમસા રહિયો મૌન, સ્તબ્ધતા જગિયો તપોવને. ૧૧૦

સંપદે ને રહે બચે, વિપદે ને કેવળ નિર્મય,
ને પામ્યો છે સર્વ થકી, નજી દીધું તેનાવી અધિક,
કાણે દીધું નિજ શિરે રાજભાલે મુકુટની સમ
સવિનયે સગૌરવે ધરામોહી દુઃખ મહત્તમ, -
કહો મને, સર્વદર્શિ હો દેવધિ, તેનું મુદયનામ.”
નારદે ત્યાં કહ્યું ધીરે - “અયોધ્યાના રઘુપતિ રામ.” ૧૦૦

“નાણું છું હા, નાણું છું હા, સુગ્રી છે તેમની કીર્તિ કયા,”
કહ્યું વાલ્મીકિયે, “છતાં નવ નાણું સમમ વારતા,
સકળ ધરના તેમની - ઇતિદત્ત રચારા રી રીતે.
રખે સત્યબ્રહ્મ યાકું, એવો બચ નમે મારે મને.”
નારદે કહ્યું હસીને, “તે જ સત્ય, ને રચયો તમે,
બને છે તે સર્વ સત્ય નવી. કવિ, તવ મનોભૂમિ
રામનું જનમસ્થાન, અયોધ્યાથી સત્ય નજી લાગે.”
આજુ કહી દેવદૂત મળી ગયા દિવ્ય સ્વપ્ન સમ
સુદૂર સપ્તપિંલોકે. વાલ્મીકિ બેઠા ધ્યાનાસને,
તમસ્ય રહી ત્યાં મીન, સ્વપ્નજતા ભગી શું તપોવને. ૧૧૦

રામનવમી ૧૯૯૨

‘પુંડરીક’

૩. વિફળ યતન

બોમ તણી ભીતરથી દોડી,
ચંદ્રસરજ ને તારક છોડી,
મુગ મુગ કેરી દિવ્ય યોગિની,
રમવાને આવી.
સાગર સરિતા નર્તન કરતી,
હલ કમલે જલ સર્જન કરતી,
કુંજ નિકુંજે હસતી હસતી,
જોતી ને ફરતી.

પાછળ માનવ આંખ મીચીને,
ધર્મ કર્મ આનંદ ત્યજીને,
સત્ય તરવ સૌંદર્યદેવીને,
જોવાને દોડ્યો.
જોઈ શકે, નવ પકડી શકતો,
યત્ન કરે પણ પાછો પાડતો,
મૂઠ જનીને માનવ અતો,
રેવાને મંજ્યો.
ભ્રાન્કર વહોરા

ચો થ રૂ

એ કે વેધ હશે તેણે દરદીને ઓસડ આપતી વખત કહ્યું કે આ દવા છે રામબાણ, પણ એમાં એક એટલું કરવાનું છે કે એ ખાઓ ત્યારે વાંદરૂં ન સંભારવું. દરદીએ ઓસડ તો લીધું પણ ત્યારે ખાવા જાય ત્યારે ન સંભારવાનું વાંદરૂં તે જ નજર આગળ આવીને ખડું થાય. આમ દુનિયાને પણ કેટલાક રામબાણ જેવાં ઔષધો મળ્યાં છે પણ એ ખાય તે પહેલાં તો વાંદરાં ઊભા થાય છે એટલે ઔષધ ખાવાનું રહી જાય છે અને રોગ લાંબો ચલે જાય છે.

એક વાર શેના ઉપર લખ્યું એમ મનમાં થતું હતું ત્યાં મને ઓથરાનો વિચાર આવ્યો, અને એવા નજવા વિષય ઉપર શું લખ્યું એમ હું કાકુપ્રશ્ન કરું તે પહેલાં તો એક જૂનું પાતું, ફાટયું વાટયું, મેલું ઘેલું ચીથરું મારી નજર આગળ ઉડતું આવી બેઠું. એની ઝીણી ઝીણી રૂપાંટી ફરફર થતી હતી. આમ બ્રહ્માના કલ્પના એક વરેમાર્ગને મારા કલ્પનાપ્રદેશમાં દાખલ થતો જોઈ “તું ક્યાંથી ?” એમ પૂછવાનો વિચાર કરું છું ત્યાં તો જાણે એને વાત્યા ન થઈ હોય એમ એ બોલવા લાગ્યું, “શેઠ સાહેબ, મને કેમ સંભાર્યું ?” વીર વિક્રમે વૈતાળને સાધ્યો હતો તે બોલાવે ત્યારે આવીને ઊભો રહેતો. પણ આની મેં કાંઈ દહાડો સાધના

૧. આ લેખના સર્વ હક્ક લેખકને રવાની છે.

કરેલી નહોં છતાં એ આવીને મારા કંપનાપ્રદેશમાં આવીને ઉભું રહ્યું તેનાથી આશ્ચર્ય થાય તેના કરતાં વધારે આશ્ચર્ય મને તેણે જાણે જૂની ઝાળખાણ હોય તેમ વાત કરવા માંડી તેથી થયું. આપણે સૌ ધ્રુવરની આ મહાસુષ્ટિમાં અણુ જેવા અથવા ભુરુષુ જેવા છિયે; વળી શ્રીકૃષ્ણ જેવાએ જીર્ણુ લૂગડાંને ગીતાજીમાં ઉપમાનરૂપે દાખલ કર્યો છે અને કાર્ત્તીકલ જેવાએ લૂગડાં ને ચીંદ્યગંતી ફિલ્સુરી લખી છે એ બધા વિચાર મને આવ્યા. પણ હું એનો શેઠ ક્યારે થયો હોય એ કે એ મને માનાર્થે જ શેઠ કહે છે એના વિચાર કરે તે પહેલાં તો તેણે પોતાની આત્મકથા શરૂ કરી. “સાહેબ, હું દેખાઉં છું એવું ચીંચેરે હાલ પહેલાં નહોતું; મેં પણ ઘણાં સારા દહાડા જોયા છે.” આ છોકરાંની વાચનમાળાના પાઠ જેવું પ્રકરણ ક્યાંથી ઉપડ્યું એ વિચાર મને આવ્યો; તથાપિ, ગરીબ માણસનું દુઃખ ન ફેડાય તોય આપણે તેને સાંભળિયે તેથી તેને દિક્ષાસો મળે છે, એમ વિચારતાં વિચારતાં હું તેને કાન દેવા લાગ્યો; અને એ મારી સહાનુભૂતિ જાણી ગયું હોય એમ જાણે ફરફર ફરફર બોલવા લાગ્યું “હું તો માણસ જેવા માણસના અંગ ઉપર રહીને તેને શોભાવતું હતું અને મારા વિના મારા માલિક બાગે જ રહેતા. પણ જે સુંદર વસ્ત્રનું હું અંગેજી હતું તે વખત જતાં એમની તોકરીમાં જીરણું ચમકે ગયું અને ધસાધ ગયું એટલે એમણે તો એને વિસારી દીધું.” આ વાત એણે એટલી લાગણીથી કહી કે મને દયા આવી પણ આશ્ચર્ય ન થયું. કેમકે આપણી દુનિયામાં તો માણસનું માણસ પ્રત્યેનું એ ચાલુ વર્તન છે તો પછી જડ જેવા લૂગડા પ્રત્યે હોય એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું? તેણે આગળ ચલાવ્યું. “અને ધીમે ધીમે એક કે બીજા માણસના હાથમાં પડતાં એમાંથી ચીંદીયો થવા લાગી. એક વાર તો ધરમાં શેઠના બાળકને લોહી નીકળ્યું ત્યારે શેઠે પોતે જ એમાંની એક ચીંદી લઈને ઘાસલેટમાં બોળા તેને પાટા બાંધ્યો; પણ પાછું જરા ઠીક થતાં એ ચીંદીને ફેંટી દીધી.” મને કહેવાનું મન

ચયું કે બધા ય એવા શ્રીકૃષ્ણ જેવા ક્યાંથી હોય કે જે
ચીદ્યદીએ પોતાને પાટાં બાંધ્યા હોય તેના તાંતણા ગણી રાખે
ને વખત આવ્યે એક એક તાંતણાને બદલે એકેકું ચીર આપે ?
પણ આવા કોઈક દાખલાથી માણસજાતનો બચાવ કરવાનો આ
વખતે કાંઈ અર્થ નહોતો. વૃત્તાન્ત આગળ ચાલ્યું: “એ ચીદ્યદીના
ઉપર કેં રમેદીએ! બરાબ, કેકના પગ પડ્યા, એકાદ ગિલાડીના
ને એના બચ્ચાના નોરિયા વાગ્યા ને એક કડકો છુટો પડ્યો તે હું.”
તેને વહેવાર માણસની પેઠે દિલગીરી દર્શાવી પૂછવાનો વિચાર કરી
છું કે “હવે શું?” એટલામાં તો મારો પ્રશ્ન જાણે દિવ્ય ચક્ષુથી
તેણે જોઈ લીધો હોય એમ તેણે આગળ ચલાવ્યું. “આ આમ
અચકાઈ કુટાઈને રગદોળાઈને દહાડા કાઢું છું. કાંઈ રસ્તો બતાવીને
મારો ઉદ્ધાર કરો તો તમે જ જાણે મારા પ્રભુ. તમે મને સંભાળું
એ જ દયા છે.” ઉદ્ધાર કરનારા તો આજના જમાનામાં આટલા
બધા નીકળ્યા છે છતાં આને કેમ એની જાણપ લાગતી હશે ? શું
એને દ્રાષ્ટા બોદશેવિદ્યા, ગરીબોદ્ધારકો, આત્માદારવાળા કે અનાથાશ્રમ-
વાળા નહીં મળ્યા હોય ? આ બધા વિચારો મને આત્મા નહીં.
મેં સ્વાભાવિક રીતે જ માની લીધું કે આવી સ્થિતિએ પડે એવાને
બિચારાને ઉદ્ધારવાની પરિપાટી જ ક્યાં છે ? પણ ત્યાં મને વિચાર
આવ્યો, કે આનો ઉદ્ધાર એક રીતે થઈ શકે. એટલામાં તો એણે
જાણે આત્મસ્વરે કહ્યું “હવે તો મારે માટે એક માર્ગ રહ્યો છે.
હવે જ્યારે ત્યારે શકનો નોકર મને ઘાસલેટમાં બોળીને મારી કાઢી
કરી મનુષ્યોની પેઠે મારી પણ રાખ કરી નાંખશે. પણ જો એ
રીતે ય, જે મનુષ્યની મેં સેવા કરી છે એની વધારે સેવા હું કરી
શકું તો મને એ આત્મબોગ પણ કબૂલ છે.” મેં સૂચના કરી કે
“એક ઉદ્ધારનો માર્ગ છે, પુનર્જન્મ તો લેવો પડશે પણ ઉગળા-
વાળાના ચવાશે અને સંતોના, શૂરવીરોના, સાહિત્યકારોના તેમ જ
સુન્દરીઓના સમાગમમાં અવાશે. પણ એમાં તપશ્ચર્યા મોટી છે;
તમને દયાવશો, ઝૂંડશે, પીલશે દવાઓ પાશે, ઉકાળશે, નરમ ઘેંસ

જેવા કરી દેશે પણ પછી તમને પાથરીને દારી દેશે, અને તમે ધોળા સફેદ કાગળ બેની જશો.” પણ આ નવો માર્ગ એનો જાણેશો જ ન હોય એમ તેણે તરત જ કહ્યું “હા, કાગળ બનવાનું તો સારું છે. પણ જે માણસજાતની મેં અત્યાર સુધી સેવા કરી છે, તેનું જ પતન થાય એવું લખાણ મારા ઉપર ન થાય એની ગોઠવણ તમે માથે રાખશો? આવું હું છું છતાં મેં માણસને અધોગતિમાં દોર્યો નથી, સાચાંજૂઠાં કર્યાં નથી, 'ચક્ર જાઓ બેટા શૂળાએ એમ ક્યું' નથી, મનુષ્યોના વિકારોને ઉશ્કેરીને સ્વાર્થ સાધ્યો નથી અને હવે ઉગ્તોવાગ્તો થઈને પણ દોષને એમ કરાવવામાં આધારભૂત થતાં મને નાનમ લાગે છે. જો-એમ ન કરવું પડે એવી તમે ખાત્રી આપો, તો રગડાઈ પીલાઈને નવે અવતારે આવવા પણ હું તૈયાર છું.”

એની આ ભાવનાએ મને વિચારમાં નાંખી દીધો. દુનિયા-દારીની દલીલ તો મેં આપી નહોતી; દુનિયામાં આ જમાનામાં એમ જ ચાલે છે, માણસોમાં ઘણાં પે સાચાંજૂઠાં કરે છે, બીજાને હેરાન કરે છે, બહાને ભટકાવે છે, અને જુઠુંજુઠું ધપાવે રાખે છે. છતાં માણસને પોતાને દુનિયાની પ્રગતિને શિખરે માનવામાં કંઈ દરકત આવતી નથી. એટલે એમનો જ દાખલો લઈ વહેવાર થવાતી દલીલ જે ગૂઢ રીતે ઘણું કાર્ય કરી રહી છે તે દલીલ તો મને પોતાને જ અસરકારક ન લાગવાથી મેં કરી નહોતી. કાગળની જાતોનો મેં વિચાર કર્યો તો હલકા પીળાશ પડતા કાગળથી એન્ટિક સુધીની દોષ જાત એવા લેખ ન છપાતા હોય એવી દેખાઈ નહોતી. બીચા આઈના સફેદ ચળકતા કાગળો ઉપર તો ચિત્રોએ વિકારોને ઉશ્કેરીને માણસને બેચીએથી પકડીને હેઠા નાંખવાની તગ્તીજ કરવા માંડી છે. લેખોમાં પણ મોઢું પ્રમાણ કષ્ટ કષ્ટ જાતના લેખોનું હોય છે એ મારી નગર બહાર ન હોવાથી આ મુશ્કેલીનું શી રીતે નિરાકરણ કરવું તેની મને ગૂંચવણ લાગવા માંડી અને હું કહેવા જાન કે એમાં તો કરમાધરમી

છે. ધૈર્ય ઉપર ભરોસો રાખો અને એની કૃપા હોય તો તમારી પીઠે એવી રીતના કાળા અક્ષર ન ચોટ;—બાકી, એ બાબતની બાંહેધરી તો અત્યારે અપાય એવું નથી.” પણ એટલામાં તો ચીંથરાએ જાણે આવેશમાં આવી જમને એ પ્રસ્તાવને જાણે તોડી પાડતાં કહ્યું “કાકડી થઇને માણસની શગડી સળગાવતાં જળી જવું પડે એ હા, અત્યારે અથડાઉં છું એમ અથડાઇશ એ હા, કાગળ બનવાને કચરાઇ કુટાઇ એકરસ એકરંગ થઇ જાઉં તે મ મારે કમ્બલ છે, પણ જે માનવને મેં શોભાવ્યો અને જેની એળ દાંકી એનું પતન કરવાને હું સાધનબૂત નહીં થાઉં. એ વિચાર મારાથી ખમાતો નથી.” એમ કહેતાં કહેતાં તો માલેલા પવનથી એ કંપવા લાગ્યું અને શું સમાધાન થોજવું એનો વિચાર હું કરું છું ત્યાં તો તે ઊડી ગયું. ક્યાં ગયું તે કાણુ જાણે, પણ માનવના પતનના લખાણની પીઠ કે આધાર થવાને તો નહીં જ ગયું હોય એમ મને ખાતરી છે.

સખાને ઉપાલંબ

વર્ષોના સદ્વાસથી પણ અરે જાણ્યો નહીં તેં મને,
જાણે શા થકી યોગ્ય છે પ્રજ્ઞયના શા તું ઉપાલંબને ?
સ્નેહી, સ્નેહ તણે અનાદર કહે રી રીતથી હું સદું ?
આલંબી ઉછરેલ કેવલ રહું શાથી નિરાધાર હું ?

(‘પૂર્વાલાપ’ પૃ. ૩૪)

—દાન્ટ

આત્માનો વધ

સ્વર્ગમાં આને વિવાહ, વેદના અંતે વિસ્મયનો પાર નથી. આને જાણે સંકટનું સવાર ઉઘ્મું છે. અરુણ પોતાના સુવનમાંથી બહાર નીકળ્યા નહોતા તે પહેલાં માતરિયાએ જરા થ અવાજ કર્યા વિના રાજમાર્ગો અને નાનાનાના રસ્તાઓ સાફ કરી દીધા હતા. પારિજાત ને રોજ સ્વચ્છ કરેલા રાજમાર્ગો ઉપર વિખેરાઈ જઈને અનિલને ચીઠવતાં તેમણે પણ આને અનિલનું નામ ન દીધું. વઢણે પણ ડાઘ જાતના ગડગડાટ અને ઝરઝર ઝરતા ધ્વનિ વિના છંટકાવ પૂરો કર્યો. ઉપાએ પણ ડાઘ દિવસ નહિ ને જીવનમાં આને પહેલી જ વાર માન રાખીને પૂર્વદ્વારે સાચિયા પૂર્યા. સવિતા-નારાયણ પોતાનો રથ દ્વિતિજ પર મૂકીને ચાલતા જ આવ્યા. ઇન્દ્ર સુવનમાં આને અપ્સરાઓનાં નૃત્ય, ગાંધર્વોનું વીણાવાદન કે કિન્નરોનું સંગીત કશું જ ન થવાથી જીવાન દેવો અને દેવીઓ નિરાશ થઈને મૂર્છા મૂર્છા પાછા વળતાં હતાં. શયિ આને અશ્વત્થામાનો સાથે સવારની સહેલગાહે પણ નહોતા નીકળ્યાં. વિષ્ણુને મંદિરે આને ખૂબ ભીડ હતી. વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીના ખાસ આમંત્રણથી છેક દેવાસથી આને મહેશ્વર અને સતી આવ્યાં હતાં. શ્રીહથાનના મધ્યમાગમાં એક સંગેમરમરના કુવારા પાસે નંદી માયું ઢાળીને જળલીલા જેતો ખેડો હતો. સુરમંગાના સુખ પરના રમણીય શૃંગ ઉપર અજરેવની શુકાના દ્વાર આગળ રતિ અને મનોજ ઉદાસ આવે

હાથમાં ખીડલાં કમળો લઇને મૂળાં મૂળાં ફરતાં હતાં. પહેલો પ્રહર વીત્યો ન વીત્યો ત્યાં તો કિન્નરોનાં કુટુંબો વાદળાંઓ પર બેસીને આવવા માંડ્યાં. ગાંધર્વોથી ભરેલાં પુષ્પવિમાનો ઉતરવા લાગ્યાં. આજે કિન્નરોના મધુર ગુંબરવને બદલે માત્ર એમની આંગળીઓ જ મૂક નૃત્ય કરતી હતી. ગાંધર્વ ઓછા પુષ્પવિમાનથી ઉતરતી વખતે નૃપુરજંકાર ન થાય કે કંકણનો રણુકાર ન ઉઠે એની ખૂબ સંભાળ રાખતી હતી. ઉત્સાહ, આનંદ અને મસ્તી જ્યાંથી વિપળ માટે પણ ઓસરતાં નહોતાં, તે સ્વર્ગમાં આજે ઉત્સાહ ઠડેા હતો, આનંદને બદલે વિષાદ હતો અને મસ્તીને બદલે પ્રશંસા મૈત્રવિસ્તર્યું હતું.

ખીજ પ્રહરના પ્રારંભમાં કાર્તિકેયના દ્વિતોએ માત્ર સંસારી જ સૌને સમાચાર પહોંચાડ્યા કે 'ભોજન આજે મધ્યાહને બદલે પ્રાતઃકાળને છેલ્લે પ્રહરે લેવાશે અને મધ્યાહને પ્રારંભે તો મહેન્દ્રના રાજસભાગૃહમાં પરિવહ મળશે. પ્રભાતને છેલ્લે પ્રહરે ભોજનસમયે પૃથ્વીપરથી દેવી વસુધરા અને પાતાળમાંથી નાગરાજ શેષ પણ આવી પહોંચ્યા. વસુધરાને લક્ષ્મીને મંદિરે અને શેષનાગને અશ્વત્થામાકુમારોના ભવનમાં ઉતારવામાં આવ્યાં.

ધન્વના ગોળાકાર સભામંદિરના શણગાર આજે સાદા હતા. સોનેરી અટારીઓ અને ઝરખાના ઝલકારા પુષ્પની ઝાલરોથી ટાંકવામાં આવ્યા હતા. રત્નગઢિત આરસેસજ્જોની ભમક ઓછી કરવા આસપાસ બકુલની સેરો વિંટળાયેલી હતી. ભરગચ્છીભર્યા મખમલના ભવ્ય ગાલીચા ઉપર શુભાળની પાંદડીઓ વેરવામાં આવી હતી. માત્ર સફેદ અને લાલ કમળોનાં દલથી રેખાઓ ઓછી વિભાગે સ્થવવામાં આવ્યા હતા. શિરીષ, પોયણાં, પંકજ, સૂર્યમુખી અને મોગરાનાં પુષ્પોથી સિંદહારની કમાનનું સૈન્દર્ય સાચવ્યું હતું.

ધન્વાસનની ડાબી બાજુએ પ્રવેશદ્વાર પછી તરત જ કિન્નરો અને ગાંધર્વોના વિભાગ હતા. ત્યાર પછી અપ્સરાઓની બેઠક હતી. આસનની પાસે નવમહેનાં આસન હતા. સિંદહારની જમણી

બાળુએ દેવોનો વિભાગ હતો. અને આસનની પાસે માતરિશ્વા, વરુણ, જાતવેદા, અશ્વનીકુમારો, શેષ, નારદ, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની બેઠકો હતી. આસનની તદ્દન પાસે જમણી બાળુએ લક્ષ્મી, સતી, શચિ, સરસ્વતી અને વસુધરાનાં આસનો હતાં.

પ્રાતઃકાળના છેલ્લા પ્રહરની એક પળ રહી એટલે ઇન્દ્રસુવનમાં ધંટારવ યમો. ધીરે ધીરે રાજસભાગૃહ બરાબ ગયું. ખુલ્લા રંગના આસમાની વસ્ત્રોમાં સજ્જ યજ્ઞેલા કિતરો અને ઘેરા વાદળો રંગના સાળુઓમાં સાંન્દર્ય ઢાંકીને કિતરીઓનાં બૂધ આવ્યાં. ગળામાં પારિજાતની માળા અને હાથમાં શિરીષનાં કંકણ એ બે એમનો શણગાર હતો. મોગરા જેવા ધવલ, સ્વચ્છ અને સુગંધિત વસ્ત્રો પહેરીને ગાંધર્વો અને નાગલંપા જેવા આછા નીલા અંબરોમાં લાવણ્ય લપાવતી ગાંધર્વનારીઓનાં શુંચળાં આવી પહોંચ્યાં. ગળામાં શુભાંગનો હાર અને સુવર્ણઅંપાનાં કંગન એટલું જ એમનાં આભૂષણોમાં હતું. મોતી જેવા પાણીદાર રંગના વસ્ત્રોથી શોભતું અંતરાષ્ટક આવ્યું. આજે માથે બીજકલા જેવા મુકુટને બદલે અંબોડામાં માત્ર એક એક બટમોગરો મહેકતો હતો. હાથમાં સોનાનાં સાદાં કંકણ અને પગમાં જંકાર વિનાનાં મૂળાં નૂપુરો હતાં. માત્ર ઉર્વશીએ જુધની વેણી બાંધી હતી. નવ અહો પણ અપાંજ કર્યા વિના આવીને પોતપોતાને આસને બેસી ગયા. દેવોએ પણ માત્ર સાદાં પીતાંબરો પહેર્યાં હતાં અને રેશમી ઉત્તરીય ઓઢ્યું હતું; અને માથે સાદા મુકુટો મૂક્યા હતા. આજે દોષ્ટએ કાનમાં કુંડલ, ગળામાં હાર કે બાળુબંધ પહેર્યાં નહોતાં. દેવાંગનાઓ પણ મધ્યાહ્નના પ્રકાશમાં ઝવઝવા ન મારે એવાં સાદાં વજ્રાણુવણોમાં સજ્જ યજ્ઞને આવી હતી. દસેક વિપળો રહી ત્યાં શુભાંગની પાંદડીઓના વલ્કલમાં પોતાનું યૌવન સંતાડતા અશ્વનીકુમારો આવ્યા, મેંદીની મંજરીઓથી ગૂથેલા ઉત્તરીયને ફરકાવતા માતરિશ્વા પધાર્યા, વાદળાંમાંથી સરજેલું અંચળ ઓઢીને વરુણ આવ્યા, પ્રકાશનાં કિરણોથી-ગૂથેલાં વસ્ત્રમાં જગજગત જાતવેદા આવ્યા, તિમિરનો જામો પહેરેલા શેવનાગ આવ્યા. ઉપાએ આપેલું

પીળું પીતાબ્જર પહેરીને અને ધવલ ઉપવસ્ત્ર ઓઢીને તંબુરે લીધા વિના નારદ આવ્યા સદેહ કમળમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ થએલાં સરસ્વતી અને લાલ ગુલાબમાંથી સરજેલાં લોહી જેવા પોષાક પહેરીને વસુધરા આવ્યાં. હવે મધ્યાહ્ન થવાને બે વિપળો બાકી હતી ત્યાં ઘંટનાદ થયો અને સિંદહારમાંથી નદી પ્રવેશ્યો. પાછળ સૂર્યમુખીનાં ફૂલની રેવાઓમાંથી વણાયેલાં પીળાં વસ્ત્રોમાં શોભતાં સતી અને ઉષાએ પોતાના રંગોમાંથી બનાવેલું અંબર સજ્જને શ્રી આવ્યાં. એમની પાછળ સિંદહર્મમાંથી વિંટળાયેલા નટાધારી મહેશ્વર અને ચંપા જેવા સુવર્ણરંગી પીતાંબર પહેરેલા વિષ્ણુ દેખાયા. હવે તો પૂરી એક વિપળ પણ ન રહી ત્યાં શંખધ્વનિ થયો. રાતા કમળની રેવાઓમાંથી બનાવેલું પીતાંબર પહેરીને, પારિવ્રતની પાંદડીઓથી ગૂંચેલું ઉત્તરીય ઓઢીને અને માથે ચન્દ્રકિરણોનો મુકુટ પહેરીને મહેન્દ્ર આવ્યા. એમની સાથે જ મેઘધનુષ્યના રંગોમાંથી બનાવેલા સાળુથી સજ્જ થએલાં અને માથે તારાઓજ્જિત મુકુટ મૂંઢેલાં શયિ હતાં. પાછળ રતિ અને મદન એક બીજાની આંગળી પકડીને નીચું જોધને આવ્યાં. ચાંદનીની બનાવેલી ઓઢણીમાં વિંટળાયેલી રતિ અને વિદ્યુતની લેખાઓથી ગૂંથાયેલા ઉત્તરીયમાં લપાયેલા મનોજ મહેન્દ્રના પાદારવિંદ આગળ જ હોલી દટિએ ખેંચી ગયાં.

મધ્યાહ્નનો પ્રારંભ સચવતો સરનિનાદ થયો અને શમી ગયો. આખી સભા જાણે મૌનના સાગર પર બેસી હતી. ઉર્વશીની વીણાનો પ્રથમ ઝંકાર થાય અને મૌન યરથરે તેમ દેવપતિની વાણીથી સભામાં જાણે છવન કુત્યું. ગંબીર અને ગૌરવશીલ અવાજે એમણે આજની પરિવર્તનું દ્રારણ કહ્યું:

“સ્વર્ગને,

આજે ત્રિલોકની આ મહત્વની પરિવર્તમાં સમસ્ત સ્થલાંના એક અતિશય અગત્યના પ્રશ્નનો આપણે વિચાર અને નિકાલ કરવાનો

છે. વિશ્વના પાલક વિષ્ણુ અને સંહારક શિવની ફરીઆદ આવી છે. અને એ બંનેએ પોતાની ફરિયાદનું સમર્થન કરવા પૃથ્વી પરથી વસુધરાને અને સાક્ષી તરીકે પાતાળમાંથી શેષનાગને બોલાવ્યાં છે. માતરિશ્વા, વરુણ, અગ્નિ અને લક્ષ્મી પણ પોતપોતાનાં નિવેદનો કરશે. વિષ્ણુની ફરિયાદ એવી છે કે બ્રહ્માની સર્જનશક્તિ પળે અને વિપળે વધતી જાય છે. પૃથ્વી પરનું વિશ્વ ઉભરાવા માંડ્યું છે, એટલે એમનાથી પાલનની જવાબદારીને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ બન્યું છે. એમના સામર્થ્ય બહારની એ વાત એમને લાગે છે. શિવની ફરિયાદ પણ એવી છે કે વિકરાળ અને અખંડિત સંહાર સંદોષિત ચાલુ હોવા છતાં વિશ્વની વસતિ વધતિ જાય છે. એટલે એમની સંહારક શક્તિ નિર્બળ બનતી જાય છે. પરિણામે પૃથ્વી પરની અવ્યવસ્થા વધવા માંડી છે. જીવન નિર્ગળ તથા કદરૂપું બનતું જાય છે એવું વસુધરાએ શરમાતાં શરમાતાં નિવેદન કર્યું છે. એમની સામે આ ફરિયાદ છે તે બ્રહ્મદેવને નિમંત્રણ મોકલ્યું છતાં એ આવ્યા નથી. રતિ અને કામદેવ ખબર લાવ્યાં છે કે એ હજી સર્જનસમાધિમાંથી જાગ્યા જ નથી. એટલે હવે હું વિષ્ણુ અને મહેશને એક પછી એક બોલવાની વિનંતી કરું છું.”

વિષ્ણુએ કંઈ જરા સ્વસ્થ કરીને કહ્યું :

“આજે યુગયુગ થયાં સમસ્ત વિશ્વના પાલનની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી છે. પરંતુ આવી વિપત્તિ મારા સંચાલનમાં કદિ આવી નથી. માનવજાતિએ છેલ્લાં દસહજાર વર્ષથી મારી વ્યવસ્થામાં ખલલ કરવા માંડી છે. તેમાં છેલ્લા સંક્રામાં નો એકેએક વ્યવસ્થાને ઉથલાવવાના પ્રયત્નો થાય છે. તેમાં સૌથી તીવ્ર પ્રશ્ન એ છે કે માનવજાતિની સંખ્યા રાત્રે ન વધે એટલી દિવસે અને દિવસે ન વધે એટલી રાત્રે વધે છે, અને નવું અવતરનાર પ્રાણી બળવામાં કંઈને કંઈ ભાગ તો અવસ્ય લે છે. આને માટે મેં શિવને એમની સંહારક શક્તિ વધારે બ્યાપક અને અસરકારક બનાવવાની પ્રાર્થના કરી વાર કરી જોઈ, પણ બ્રહ્માની સર્જનશક્તિ સામે એમનું

કંઈ જ ચાલ્યું નહિ. બ્રહ્મદેવને પોતાને મેં ઠમણું થોડો સમય એમની સર્જનપ્રવૃત્તિ રોકવાની વિનંતી કરી પણ એમણે એ કાને જ ધરી નથી. મને મદદ કરનાર માતરિશ્વા વરુણ અને જાતવેદા પણ હાર્યા છે. વસુધરા પણ હવે પોષક તત્ત્વો આપીઆપીને ચાકી ગયાં છે. કારણ કે પ્રમાણ દરેક વિપળે વધતું જાય છે. લક્ષ્મીની મુશ્કેલી પણ હવે પૃથ્વી પર વધવા માંડી છે. પરિણામે અન્યવસ્થા વધતી જાય છે. એટલે હવે જો બ્રહ્મદેવ એમનું સર્જનકાર્ય થોડો કાળ નહિ થંભાવે તો વિશ્વમાં દેવોની પ્રતિજ્ઞાને જ હાનિ પહોંચશે તેને માટે હું જવાબદાર નથી.”

પોતાનું કહેવાનું પૂરું કરીને વિષ્ણુએ આસન લીધું ત્યાં ઇન્દ્રના હથારાથી લક્ષ્મીજિમાં થયાં; ઝરણાંના ક્ષત્ર્વ ધ્વનિ સમાં અતિશય રમ્ય સ્વરે બોલ્યાં:

“હું પણ મારી પ્રતિજ્ઞા લગભગ ખોટા બેસવાની અણી પર છું. વસતિ એટલી બધી વધતી જાય છે કે મારે અવસ્થાના રોજ નવા નવા અખતરાઓ કરવા પડે છે. પરિણામે હું ચર્ચળ છું, હું અને સરસ્વતી દુશ્મનો છીએ એવા આરોપ મારા પર મુકાયા છે. સર્વને ત્યાં સમાન બાવે રહું તો વિષ્ણુને એમના પાલનકાર્યમાં મુશ્કેલી આવે છે. એટલે મારી ગોઠવણો દરેક વિપળે બદલાય છે. મારી શક્તિને પણ સીમા છે. કારણ કે સ્વર્ગના કાર્ય ઉપરાંત આ પૃથ્વીનું કાર્ય મને સોંપાયું છે. મારી ત્રણ ભાગની શક્તિ તો લગભગ સ્વર્ગમાં જ ખર્ચાય છે. એથી ભાગ પૃથ્વી માટે પૂરતો નથી. માટે કાં તો બ્રહ્મદેવને દબાણ કરીને એમનું સર્જનકાર્ય અટકાવો અથવા સ્વર્ગના કાર્યભારથી થોડી મુક્તિ આપો. આમને આમ તો સ્વર્ગની પ્રતિજ્ઞાને ખૂન ઠલકં લાગે છે.”

લક્ષ્મી બેઠાં ત્યાં માતરિશ્વા આગળ આવ્યા. સ્મૃતિ વહેતી હોય તેમ એમનો વાણીપ્રવાહ શરૂ થયો અને શમી ગયો:

“મારે તો શ્રી વિષ્ણુના પાલનમાં અને શિવના સંહારમાં

એમ બન્નેમાં સહાયતા કરવાની હોય છે. પૃથ્વી પરનાં મોટાં મોટાં વન પણ હવે વસતિવાળાં થઈ ગયાં છે. એટલે માઈ કામ ખૂબ વધી પડ્યું છે. વનસ્પતિનો દુરુપયોગ થવા માંડ્યો છે. પુષ્પોએ પણ મને એતવણી આપી છે કે હવે પૃથ્વી પર એ મને સહાય નહિ થાય. સ્વર્ગમાં જ મારી ધણીખરી શક્તિ તો ખર્ચાઈ ગય છે. પછી પૃથ્વી ઉપર હું નિર્બળ કહેવાઈશ એમાં સ્વર્ગનું સૌન્દર્ય નથી.”

અનિલની લહરી સખી વાણી સખી ત્યાં જાતવેદા ઊઠ્યા. એમનો શબ્દેશબ્દ પ્રકાશનાં કિરણોનો બનેલો હતો:

“માતરિશ્વા જેવી જ મારી દયા છે. મારે પણ બન્નેના સહાયક થવું પડે છે. પરંતુ વસતિ વધવાને કારણે બ્યારે સંહારના શસ્ત્ર તરિકે કામ કરવા જાઉં છું ત્યારે માનવજાતિનાં આંસુઓ મારી જાળને ઠંડી પાડી દે છે, અને હું અસમર્થ બનીને સમસમી રહું છું.”

વરુણદેવે તરંગોનાં બનેલાં યોડાં વાક્યો કહ્યાં:

“મારી દયા તો મારા બન્ને મિત્રો કરતાં વધારે કરુણ છે. સ્વર્ગનું દેવત્વ જાળવવા ખાતર મારાથી માઈ બધું સામર્થ્ય ખર્ચાઈ નથી. જે હું માઝા ચૂકાને મહાસાગરો ઉજાડાઉં તો શિવને વધારે સહાય થાય પણ એનાથી વસુંધરાની સ્થિતિ વધારે કંડેડી બને છે. વાદળાંઓ પણ હવે યુગોના યુગોથી વરસી વરસીને ચાક્યાં છે. એમને હવે થોડો કાળ વારાફરતી હિમાલયનાં શૃંગો પર વિશ્રામની જરૂર છે. પણ આ બધું માનવસંજ્ઞા વધે છે ત્યાં સુધી રાખ્ય નથી.”

હવે જટાને સકેલીને શિવ ઊઠ્યા. શાંતિ અને સંયમમાંથી બનેલી એમની શબ્દાવલિ પણ અત્યારે સહેજ કુન્તી હતી:

“આજે પૃથ્વીની સમસ્યા ખૂબ જટિલ બની છે. મારી સંહારક શક્તિઓ, એક પછી એક નિષ્ફળ થતી જાય છે. યમરાજ પણ એમની યુક્તિપ્રયુક્તિ અજમાવીને હાર્યા છે. આજકાલ એમને એટલું બધું કામ મેં સોંપ્યું છે કે આ પરિવદ માટે પણ એ આવી

શક્યા નથી. અને એમની ફરિયાદ છે કે હવે તો એમની સામે પાર વિનાના બળવાઓ થાય છે. મૃત્યુની સામે યવાની પણ માનવજાતિએ નવીનવી તૈયારીઓ કરવા માંડી છે. બંધી જાતનાં રોગશાસ્ત્રો નિર્બળ બની ગયાં છે. જાતવેદા, માતરિશ્વા અને વશ્યો પણ પોતપોતાનાં શસ્ત્રબળોથી મને ખૂબ સહાયતા કરી છે પણ બ્રહ્મદેવે સરજેલી છેલ્લી માનવરોણીએ જે વિસ્મયકારક ક્રાંતિ પોકારી છે તેનાથી એ બિચારા આભા બની ગયા છે. આવી જ જટિલ સમસ્યા એક વખત સ્વર્ગની સામે આવી હતી. એ સમસ્યા વખતે મને આ મુશ્કેલીની આગાહી હતી. માટે જ મેં તારકાસુરના વધની સાથે સાથે કામદેવને બાળીને બરમ કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી બ્રહ્મદેવ પોતે બહુ ગદગદ થઇ ગયા અને રતિના શાપને અનુકૂલ થઇને પોતાના સર્જનબલ તરીકે કામદેવને સ્વીકાર્યો. મતોજ અને રતિ તે પહેલાં ખૂબ સુખ અને આનંદમાં રહેતાં અને સ્વર્ગમાંથી પણ આનંદ ઓસરવા દેતાં નહિ. આજે જુઓ એ બંનેની આંખોમાંનો વિષાદ. એમનું દેવત્વ જાણે હણાઇ ગયું છે. એમનું જીવનસૌન્દર્ય જાણે કરમાઇ ગયું છે. માનવજાતિએ કામદેવનું સ્વર્ગીય તત્ત્વ બાળુએ મૂકીને, માત્ર એનું સ્થૂપ સ્વરૂપ પકડીને એને કદરો. બનાવી દીધા છે. રતિના પ્રેમને હવે કોઇ પૂછતું પણ નથી. એટલે હવે તો એક જ માર્ગ છે કે બ્રહ્મદેવ પોતાની સર્જનપ્રવૃત્તિ યોગ્યક યુગે અટકાવી દે. પૃથ્વી પરની સંખ્યા પાછી આપણી મૂળ સ્થિતિએ પહોંચે ત્યારે જોઇ લેવાશે. આવું નહિ થાય તો હું હવે મારાં સંહારક બજો સંકેલી લઇશ અને ચિરસમાધિમાં બેસીશ. પછી મારી પાસે કોઇ આવશે નહિ.”

મહેશ્વરની આ વિષાદવાણીએ સ્વર્ગના સુખદ વાતાવરણમાં પણ દુઃખની વેદના જન્માવી. કિન્નરોના કંઠે શોભતાં પાવિત્રાત ખરી પડ્યાં, ગાંધર્વોના ગળાની ગુલાબમાળાઓ કરમાઇ ગઇ. અપ્સરાઓના અંબોડમાં બેઠેલા જટમોમરો બીડાઇ ગયો. સ્થબ્ધ વિંટળાયેલા પુષ્પો, અટારીઓએ લટકતી દુલમાળાઓ અને સિંદુ-

દ્વારનું સૌન્દર્ય સાચવી રહેલાં શિરીષ, કમળ, સૂર્યમુખી, પોયણાં અને મોગરો પણ નખી પડ્યાં.

મહાદેવના મુખમાંથી ઝરતા વિવાદે સૌને માઠા ભવિષ્યની આગાહી આપી. ત્યાં વિષાદનું મૌન તોડીને મહેન્દ્રે કહ્યું:

“આ આખી ય પરિસ્થિતિની વાટાઘાટ કરવા હું આજે પ્રાતઃકાળે બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો હતો, વિષ્ણુ અને મહેશ પણ મારી સાથે હતા. બ્રહ્માને ખૂબ વિનવ્યા અને સમજાવ્યા પણ એ એમનું સર્જનકાર્ય બંધ કરવા તૈયાર નથી. કામદેવ પણ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા હોય તો માનવા તૈયાર હતો. રતિએ અને પ્રેમથી અને સતીએ અને શીલથી મનાવ્યો હતો. પરંતુ એ બ્રહ્મદેવે હકીકા બનીને યોખખી ના પાડી છે, કે હું સર્જનની જવાબદારી બરાબર પૂરી કરું છું. વિષ્ણુ એમના પાલનની અને શિવ એમના સંહારની જોખમદારી પૂર્ણ ન કરે તેમાં એમની અશક્તિ છે. એ અશક્તિને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરો, હું આ વૃદ્ધાવસ્થામાં મારા કર્તવ્યમાંથી બ્રહ્મ થવાનો નથી. કારણ એમાં સ્વર્ગની પ્રતિષ્ઠા નથી, અને એનું સામર્થ્ય પણ નથી. જાઓ, તમે પાલન અને સંહારની નવી યોજનાઓ અને શક્યતાઓ વિચારીને કર્તવ્યપાલન કરો.

“બ્રહ્મદેવનો આ જવાબ સાંભળીને અમે ત્રણે જોણુ પાછા આવ્યા. હવે આ પ્રશ્ન સમસ્ત સ્વર્ગની સામે છે. શું કરવું એ મને તો સુઝતું નથી.”

સભામાં પાછી ભીષણ શાંતિ અને અખંડ મૌન પ્રસરી રહ્યાં. મહેન્દ્રની વેદનામરી વાણીના શબ્દો નિરાશા અને વિષાદના બનેલા હતા. અને એમની ખડિત વાણીમાં દેવોની અશક્તિ જેવાંઈને અટકી ગઇ હતી. સ્વર્ગના સમસ્ત દેવી સામર્થ્યને આ અપાર મુશ્કેલીની બેડીમાં જકડાયેલું જોઈને સતીની સમાધિ ઉઘડી. એ ઉમાં થયાં. જાણે આશા આજસ મરડીને જાગી. સ્ફૂર્તિ અને ચેતના એમનાં નેત્રામાંથી વહીવહીને આખા સભાગૃહમાં વિસ્તરી

ગયાં, સૌમાં નવા પ્રાણુ આવ્યા. સૌ -અનિમેષ નયને સતીને નીરખી રહ્યા. આશાના હૃદયધમકારા જેવા સતીના શબ્દો અત્યાર સુધીની વાણીથી જુદા પડી ગયા. સૂરેખાઓની બનેલી મંજુલ ક્રમળ વાણીથી સતીએ નિરાશા અને વિષાદનું વાતાવરણ બેઠું:

“આજે પ્રાતઃકાળથી મને પણ આ જ નટિલ સમસ્યાની ચિંતાએ ઘેરી હતી. તેમાં ય મહેશ્વર, વિષ્ણુ અને મહેન્દ્ર બ્રહ્મદેવ પાસેથી પાછા આવ્યા ત્યારથી મારી વેદનાનો પાર નહોતો. પણ અહીં આવીને નારદે મને એક આશાકિરણ દેખાડ્યું. એમણે મારા પિતા હિમાલય પાસે જઈને આનો ઉકેલ માગવાની વાત કહી. હું તરત જ સમાધિસ્થ થઈ અને પિતાજી પાસે પહોંચી. એ તો બ્રહ્મદેવના પુરાતન અને સનાતન સાથી એટલે એમનો સ્વભાવ જાણે, મને પણ શ્રદ્ધા હતી કે પિતાજી જરૂર કંઈક માર્ગ બતાવશે અને મારી શ્રદ્ધા સાચી ઠરી. મારી આખી ય વાત સાંભળીને એ તરત જ પોતાની શુદ્ધમાં ગયા અને તક્ષકનાગના ઝેર જેવા લીલા રંગની એક નડીખુટ્ટી લઈ આવ્યા. મને કહ્યું કે ‘પુત્રી, લે આ માત્રા. ઘણા યુગોની અવિશ્રાંત સાધના પછી એ તૈયાર થઈ છે. બ્રહ્માના કોઈ વિશ્વાસુ અનેવાસીને આ ખુટ્ટી આપજે. એમની અમૃતકુખી-માંથી થોડું અમૃત લઈને કમળની પાંદડીઓથી બનાવેલા કોટારામાં એને ઝોગાળજો. અને બ્રહ્મા સર્જનસમાધિમાં લીન હોય ત્યારે એમને જમણે હાથે શિરીષની રેષાઓથી અનિલની લહર કરતાં પણ આજા ધ્વનિથી લગાવી દેજો. એનું પરિણામ એ આવશે કે બ્રહ્મદેવનો જમણો હસ્ત જે કામદેવને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે ધડી આપે છે તે શૂન્ય થઈ જશે. બ્રહ્મદેવને એમ જ લાગશે કે પોતે તો સર્જન, કર્યા જ કરે છે પણ પ્રાણુ વિનાનો એ હાથ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે ધડતાં અટકી જશે. એટલે બ્રહ્મદેવને સર્જનનો ક્રમ રહેશે અને તમારી અભિલાષા પૂરી થશે.’ પણ પ્રશ્ન એ છે કે એ લગાવવાનું કામ કોણ કરશે ? ”

પ્રજા પૃથ્વીને સતી તો બેઠાં, મહેન્દ્રની દૃષ્ટિ શયિ તરફ વળી અને શયિએ રતિ બણી ઇશારો કર્યો. મહેન્દ્રે રતિને સંબોધીને કહ્યું :

“ રતિ, તું બ્રહ્મદેવની માનીતી છે. તારા ઉપર એમનો અપાર પ્રેમ છે. એ પ્રેમને નામે તું આટલું કાર્ય કરીને સ્વર્ગની રક્ષા કરીશ ? ”

સમસ્ત ત્રિલોકની પ્રેમશક્તિ સખી રતિ ઉડી. સન્નિધિ અને પવિત્રતામાંથી સર્જાયેલા એના શબ્દો સરસ્વતીની વીણામાંથી સરસરે એમ સર્વા :

“ ભગવન, એક વખતે સ્વર્ગની રક્ષાને ખાતર મેં અનંગ-ભસ્મનું તિલક કર્યું હતું. મનોજ બણીના અગાધ પ્રેમ છતાં હું સ્વર્ગને ખાતર એનું સમર્પણ કરી શકી હતી. પરંતુ આજે પ્રેમને નામે પિતા બ્રહ્મદેવના પ્રેમનો મારાથી વિશ્વાસઘાત નહિ થાય. હું તો પ્રેમનું સૌંદર્ય છું અને સૌંદર્યનો પ્રેમ છું. માફ પાવિન્ય નહિ થશે તો દિવસે સ્વર્ગનું દેવલ વિનાશ પામશે. સ્વર્ગની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર પણ મને આવી આગ ન કરશો.”

આટલું બોલતાં બોલતાં રતિની આંખો ભીની થઈ. જાણે પ્રેમની સૌંદર્યમૂર્તિ વિઠ્ઠળ બનીને કંપી રહી. આ કંપ આખી સભામાં વિસ્તર્યો અને સૌને ન સમજાય તેવાં રોમાંચ થયાં.

આ રોમાંચથી મનોજ વ્યાકુળ થઈ ગયો અને બેઠ્યો. આજે રતિના સૌંદર્યની સંભાળતો કાયડો હાથરિયત થયો હતો. રતિના પ્રેમને ખાતર સ્વર્ગની પ્રતિષ્ઠાને નામે એ મહાદેવના ત્રીજા નેત્રનો ભોગ બની ભસ્મ થયો હતો. આજે રતિના સૌંદર્યને અખંડિત રાખવા પિતૃદેવ બ્રહ્મા તરફ બેવડા બનીને એ બ્રહ્મ થવા તૈયાર થયો. ભસ્મ થતી વખતે એને રતિવિયોગનું દુઃખ હતું; આજે બ્રહ્મ થતી વખતે રતિનું સૌંદર્ય અક્ષુણ્ણ રાખવાના ગૌરવનો એને આનંદ

યથો. ઉપાના હારમમાંથી ઉપજેલા શબ્દોથી બનેલી વાણી એણે ઉચ્ચારી:

“ એક વખત સ્વર્ગની રક્ષાને ખાતર રતિને રડતી મૂકાને ભરમ થયો હતો; આજે સ્વર્ગની રક્ષાને ખાતર, રતિનું રુદન ટાળીને બ્રહ્મચર્ય. સતી! લાવો એ ઔષધિ, હું જ બ્રહ્મદેવના જમણા હસ્તને આપની સૂચના અનુસાર લગાવી દહશ. રતિનું સૌન્દર્ય કલકિત કરવા કરતાં મારો આત્મા બ્રહ્મ કરવામાં મને ઓછું દુઃખ થશે.”

સમસ્ત દેવસભા આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગઇ.

યુગો પહેલાં મનોજના સુંદર શરીરને ભરમ કરીને સ્વર્ગ પોતાની રક્ષા કરી હતી. આજે યુગો પછી એથી ય સુંદર એના આત્માને બ્રહ્મ કરીને સ્વર્ગ પોતાનું રક્ષણ કર્યું.

કોણ છે ?

આંસુડાં મારાં હુવે એ મૂરતી કો' કોણ છે ?

આલે છગર પાણી યધ, રોહનાર કોણ છે ?

—આંસુડાં

જામો નિરંજન નામનો, હું પ્રેમનો ઘેલો ફકીર,

એ જ જામો, એ ફકીરી, ટાળનાર કોણ છે ?

—આંસુડાં

x

x

x

એની મઝા અંતર મને, કે જાણે કોઇ પ્રેમી જન,

પાગ્યો હું કે પાગ્યો નહિ, એ પૂછનાર કોણ છે ?

—આંસુડાં

એ જ આંસુમાં મણિ ! જીની મીચો રો' આંખડી,

ખોલનારાં દૂર રો' એ આજ ઝીલે કોણ છે ?

આંસુડાં મારાં હુવે, એ મૂરતી કો' કોણ છે ?

(‘આત્મનિમજ્જન’ ૨૨૫-૨૬)

—મ. ન. દિ.

અશબ્દ ગાન

[એક સ્વચ્છ વિચાર ખંડ]

પાસેના ખંડમાં જળતી હાથિકાનો કામો આછો પ્રકાશ બધે
ખચાયલો હોય છે.

વચ્ચે ગોઠવેલા ગોળ ટેબલ ઉપર એક સુવર્ણ-પિંજર પડ્યું છે.
એમાંથી પંખી હઠી ગયું છે.

બે પુરુષો એકબીજાના ખૂણેખૂણા તપાસી વળતા હોય છે.

બહાર વરસાદ પડતો સંભળાય છે.

પવનના સૂસવાટા જાણે છે. અધકાર ધૂસવાટા કરતો, કશુંક અશબ્દ
વદતો હોય છે.]

એક

(નિરાશ વદને) અહીં તો નથી.

ખીજે

પ...ણ ત્યારે જાય ક્યાં ? આપણે આવ્યા ત્યારે બારણું
ખરાબર બધે હતું કે ?

એક

હા: મેં જાતે જ બારણું વાસ્યું હતું.

ખીજે

(હાથ ખંખેરી) હું તો ખૂણેખૂણા તપાસી વળ્યો છું. ક્યાંયે
પતો લાખતો નથી.

એક

(સશોક) હવે શું કરશું ?

બીજો

બહાર તો નહિ ગયું હોય ?

એક

(વિચારતો) બહાર ! બહાર ક્યાંથી જાય ?

બીજો

એ કેમ કહી શકાય ? છાતુંમાતું લપાતું લપાતું ઉડીયે ગયું હોય. ગમનતાતને બિચારાને અળસ રહે છે કે કેટલી તારિકાઓ સરી પડી ?

એક

(ચિંતાથી) બહાર કેટલો વરસાદ છે ! કુમળા કુમળા પાંખડી મૂકો તો પળમાં હળર હળર ધૂણીઓ કરી નાખે; ત્યાં બિચારાની પાંખોનું શું જોર ?

બીજો

(દ્રુપદનાં દોર ચઢી) આકાશનાં તારકૂલડાંનો એ ઘાથ કાઢી નાખ્યો છે ને ?

એક

(હૈયે હાથ મૂકી) મારું હૃદય તો એવું કમ્પે છે.

બીજો

મારી નિરાશાનો એ ખાર નથી. બાક બિચારાની કુમળા પાંખો એ મારે શે સહી શકશે ? નાની નાની પાંખો ઉપર આખું આજ વૂટી પડે એ તે કેમ સહી શકાય ?

એક

(નિઃશ્વાસ નાખી) મને તો વિચાર જ સ્પર્શતો નથી.

ખીજો

મારે હેથે પણ અચાનનાં અધારાં હત્યાં છે.

[બંને ધરીસર મૂક લિસા રહે છે. ખાલી પિંજરે મણી નિહાળી રહે છે. બહાર વરસતાં વરસાદનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાય છે.]

એક

આજે તો એવું ગાતું હતું !

ખીજો

પંથું ગીત જ હતી ગેયું, નહિ ?

એક

(વદન નીચું ઢાળી) અંતરનાં ખૂણેખૂણામાંથી નોંદ ઉઠતાં હતા. એવું સત્ય ગાતું હતું ! એવું ભવ્ય ગાતું હતું !

ખીજો

(સ્વપનતો ભણે) પણ ગીત ક્યાંથી ગવાય ? આજે તો દેવી શારદાની વીણાનો તારેતાર મયૂરે તોડી નાખ્યો છે. તને ખબર નહિ હોય. મયૂરે એવો મત્ત બનેલો, એવો ગોડોતૂર બનેલો; વીણાના તાર તોડી, પંછિપોછું ખેરવી દઇ, કલા ભગ્ન કરી, કુમળી ડોક ઢાળી દીધી.

એક

શું થયું હતું એને !

ખીજો

મને તો શી ખબર, પણ મરુત વાત લાવેલો, કે પાતાળની અધ્ધરાતું એ કાર્ય હતું.

એક

(નિરાસાથી પોપચાં ઉચ્છેદી) હં !

ખીજો

કહે છે કે વીણાને હેથેથી મંદ મંજુલ સંગીતસુધા વહેવા લાગી, ત્યારે શારદાનો પ્રિય મયૂર હંમત બન્યો, અને દેવોને ચે

અકલ્પ્ય એવી મનોરમ કલા કરી. કોઈ અદ્ભુત સૌન્દર્ય પ્રકાશી રહ્યો. અપ્સરા અદેખીયી એ સહન ન થયું.

એક

(સરોવર), મને ખગર છે તો. વાણીને મૂર્તિમંત કરતી. સુમધુર રૂપછટા એનાથી સહાતી નથી. એને મન તો સારા વિશ્વનું ચે ગીતમાધુર્ય એના કંઠમાં, ને રૂપમાધુર્ય એના અંગાંગમાં.

ખીલે

વાણીનું ફોરું બની, અપ્સરા એની માંચમાં સરી અને મધૂર ઉન્મત્ત બન્યો. કોઈ અજળ્ય જોરથી થનગની રહ્યો. અન્તે વીણાના તાર વૂઝ્યા, મધૂરે કલા પીંખી નાખી; અને શાપિત શાન્તિની ગોદે, સોમપાન કરેલા મતમાનવ જેમ એ ઢળી પડ્યો.

એક

(સગળ) અરેરે !

[પવનને સપાટે હીપિકા ઝંખવાતી હોય છે.

એક પુરુષ હીપિક ઠીક કરવા લાય છે. પાંખોને ફફડાટ અંલગાય છે. એક શ્યામ પંખી પિંજરમાં આવી બેસી લાય છે.]

એક

(હર્ષથી) અરે ! જો તો ! આ તો અહીં જ છે ને શું !

ખીલે

(ઝડપથી અંદર આવી) ક્યાંથી આવ્યું ?

એક

આટલામાં જ ક્યાંક બરાબ બેઠેલું.

ખીલે

(બહાલપથી) લુચ્ચું નહિ તો.

એક

હવે તો એવું પૂરી રાખું; અટકે જ નહિ.

ખાનગે

નહોતું તારે કેવું સુતું સુતું લાગતું હતું ?

એક

(પિંજરનું બારણું ખૂંધે કરતાં) પિંજરમાં એને જોઈ છું કે
મારું અંતર હસહસી રહે છે. કેવું સુંદર છે ?

ખાનગે

!(સ્મિત કરી, રસપૂર્વક) બિચારે અંદરનું કશુંક અંગે લીધું
છે; બહિરે કેવું સ્વામ છે ?

એક

(વાતે મઢતો) એનું નામ પાડીશું ?

ખાનગે

શું પાડીશું, 'પથુ' ?

એક

સ્વામ-કંઠ

ખાનગે

નહિ રે ! સ્વામ-કંઠ હોય ? સ્વામ-અંગ. જોણે સ્વામ 'કશુંક'
અંગે ધર્મ છે, એવું.

એક

(રસથી) કોઈ કરુણાન્ત નાટિકાના નાયકને શરમાવે, અથીમે
વધુ ધીરોદાતા આપણું પંખી છે ને ? કોઈનું કશુંક સહર્ષ સ્વીકારી
મેવું તે કેટલી મહાનુભવતા માંગે છે ?

[બહાર વરસાદ વધે છે. દીપિકા ઝાંખી પડે છે; પવનને
સપાટો આવે છે. દીપિકા બોલાય છે.]

એક

અરે ! દીપક તો જોસાઈ મળે.

બીજો

મને જાણાયો. એવું થું કામ છે ? મને તો અધિકાર જ
ખૂબ મળે છે.

એક

અધિકારની શી વાત ? શી ગહન, અકલ્પ્ય એવી રહસ્યપૂર્ણ
પદ્ધતિ એને પાલવ નામે છે ?

બીજો

મારે પોપચે તો બસ શમણાના દગલેદગલા જ પથરાય
છે, એક એક શમણાને જીવનકુસુમની એક એક પાંખડી આપ
વાનું મન થાય તેવાં સુમધુર, સુરમ્ય.

એક

(અજબ એવી નિરાશામાં ડૂબી) મને તો એવું કશું થતું
નથી, કોઈ ભયાનક સ્વપ્ન આવે ને જીવન પાંખડી બરમવડ થાય
તો ! સ્વપ્ન તો સારાંધે આવે અને ભયાનક આવે, એવું થું !

બીજો

(બીજો વિચાર દોડાવી) તને ખબર છે ? આકાશ તો
એક અનંત, અકલ્પ્ય, અચાન્ત એવી પાંખ છે.

એક

કોની વળા ?

બીજો

યમદેવની સહેજ ફરકાવે કે વત્સાક પડે; પૃથ્વી ફૂળે.

એક

એવી પાંખ તને શો રહેવાય ?

બીજો

(ધિર ધૃણાવી) ન જ રહેવાય.

એક

ક્યાંકે ચાલ્યા! જાણ્યું ?

બાળે

(નિરાશાપૂર્ણ સ્વરે) પણ જાણ્યું ક્યાં ?

એક

દૂર.....દૂર.....

બાળે

પણ એ પાંખનો પાર જ નથી તો.

એક

અરેરે !

[વરસાદ ધીમો પડે છે. આકાશ કંઈક સ્વચ્છ થતાં આજીં અજવાળું પથરાય છે. બન્ને ચમકે છે.]

એક

આ શું ? આપણે કેવી વાતો કરતા હતા ?

બાળે

ખૂબ વિચિત્ર, નહિ ?

એક

નહિ ત્યારે ? યમની પાંખ ! દુઃસહ સ્વપ્નો ! ગહન અધકાર !
એવું તો કેંક અર્થહીન બગડી ગયા હજીયું.

બાળે

એમ કેમ થયું હશે ?

એક

શી ખબર પડે ?

[બોરડામાં પાંખોનો ફકડાઠ સંભળાય છે. બન્ને ચમકે છે.]

એક

કોઈ પંખી લાગે છે. તું દીપક સળગાવી લાવ તો.

[બીજો-પુરુષ બાળુના ઓરડામાં જઈ કીપક સળગાવી લાવે છે. અજવાળે એક બીજું રયામપંખી સળિયા ઉપર બેઠેલું દેખાય છે. એ જ બોવાયલી કોકિલા-બંને જણા ચમકે છે.]

એક

અરે ! કોકિલા તો આ રહી'ં પણ ત્યારે આ મેં પૂછું તે શું ?

બીજો

(પાંજરામાં જોઈ) ઓ રે ! આ તો લુચ્ચામાં લુચ્ચો કામડો !

એક

(દાંત પીસી, સરોવ) લુચ્ચો. કેવો છેતરી મયો. (બહાર કાઢી) હડી જાય છે કે પીછેપીછા વીંચેરી નાખું ?

[કામડો કા કા કા કરતો હસી જાય છે.]

બીજો

(ડાક પંખાળી, કોકિલાને પિંજરમાં મૂકી) કોકિલાની પાંખોને ફેડાટ ન હોત, તો ખજારે ન પડત.

એક

(કવિત્વ હીરે ઉગે છે.) રજનીના અધારા સાગરપટમાં ચે દેવે, કેટકેટલી અધ સોચન અજવાળતી દીવાદાંડીઓ રચી છે ? જીવનના અગાધ નીરમાં ચે કેટકેટલાં મોઝાં અધિર એવાં કાનોમાં સત્ય, શિવ અને સુંદર વાણી જૂંજી રહે છે ? રાત્રિની નીરવતા મૂક સંગીત ગાય, એવું જ મારું અંતર ભાવનામયું કશુંક અરાબ્દ ગાય છે.

બીજો

(ગીત ગાય છે જલ્દી) સૂર્યનો કિરણપુત્ર પોપચે પોપચે પડેલી પરવશતાને કેવી હાંકી કાઢે છે ? દયાના હેતની ન અંજીરથી બાળપાંખડીઓના મૃદુલ અંતર ઉપર, આતાસમી ઝાકળ કેવાં હેત વર્ષાવે છે ? જીવનની લીલા સમ્રા સાત સાત પડલા ઉપર મેલધનુ કેવા રંગો પૂરે છે ? કાને ખજારે છે કે શુષ્ક એવા માનવઅંતરે

જિર્મિદેવી કેવાં સુમધુર કલ્પનાકુસુમો તરાવે છે ? આજે મારે અંતરે કવિતા ઉગી છે, સત્ય અને ભવ્ય.

[કોકિલા દૂદ્દ દૂદ્દ કરે છે, બન્ને હાથ પામે છે.]

એક

કેવું ટહુકે છે ? ટહુકારે કેવા શ્રવંત, ભાવનાપૂર્ણ છે ?

બીજો

કલ્પમાને જગાડે તેવા; નિરાશાની કણીએ કણી અંતરમાંથી ઉપડી ભય એવા.

બીજો

(હસીને) અંતે પેલો કાગડો ? દેહે સાચે જ કલંકકાંલિમા લીધી છે તો. કેવા ભયાનક એનાં સરો હતા ? રમશાનનાં ભૂતોને ય જગાડે તેવા !

એક

મારા અંતરનાં ભૂતોને થે જગાડ્યાં હતાં, એણે તો. જોને હું કું કું ખોલી ગયો ?

બીજો

ભાનવના ટહુકે કોકિલાના સુધામય ટહુકા મળે તો ? કેવા ભવ્ય ટહુકાએ ?

એક

અને પેલા શ્યામદેહના ટહુકાર મળે તો ? (હસીને) ખોદા ખોદા મહેલ રચીએ કે વહેલા તૂટી પડે.

બીજો

(રસથી પિન્નર ઉપર નીચો નમી) મારી કોયલડી !

[કોયલ ફરી મનુસ્વરે ટૂંટૂટૂ ફરી બ્યારડો ગાતી છે.

પુરુષોને હૈયે કોયલ મળ્યાનો ગર્વ છે.

બહાર પૃથ્વીને હૈયે ટળતી વર્ષાની કરફર હળવીપૂલ થાય છે.]

કૂવાકાંઠે

[આ નવલિકાનો મૂળ લેખક લાઝા કે. લાઝારેવીચ^૧ Laza K. Lazarevich. યુગેસ્લાવીઆના સર્બિયા વિભાગમાં સને ૧૮૫૧માં જન્મ્યો હતો. બેલગ્રેડમાં કાયદાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી, તે સરકારી શિશ્યવૃત્તિ લઈને સને ૧૮૭૨માં દાકતરીનો અભ્યાસ કરવા બર્લિન ગયો. સાત વર્ષના પરિશ્રમપૂર્ણ અભ્યાસને અંતે દાકતરની ઉપાધિ મેળવી તે બેલગ્રેડ પાછો આવ્યો. અહિંયા પોતાની હોશિયારી અને બુદ્ધિબળથી જૂદે જૂદે સમયે તેણે અગત્યની અને જાણી, સરકારી પદવીઓ શોભાવી. લાઝારેવીચ કુદરતી બક્ષીશવાળો અતિલોકપ્રિય સર્જાત્મન સાહિત્યકાર મનાય છે. તેના સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો ખૂબ અને વિન્ન પ્રકારના છે. તેણે લખેલી સ્વદેશી ગ્રામજીવનની નવલિકાઓમાં 'કૂવાકાંઠે' સર્વોત્તમ મનાય છે.

સને ૧૮૬૦માં માત્ર ઓગણચાળીસ વર્ષની વયે આ લોકપ્રિય નવલિકાકારનું અવસાન થયું.—ગો. માલવીય.]

૧ યંકર જૂતાવળ ઉડતી હોય તેમ, વાતાવરણને આવરતાં હિમનાં ધાટાં વાદળાં, શિયાળુ પવનના સુસવાટ કરતાં ઝાપટાંથી છિન્નભિન્ન થઈ કુદાંની માફક ઉડવા લાગ્યાં; અને કાં તો માથુસના ચોભિયા કે પછી ઘોડાની કેશવાળી ઉપર નાનાં પ્રકાશમાન શ્વેત મોતીની જેમ જમા થવા લાગ્યાં. મારી તો હમેશ એ માન્યતા છે કે જો તમે મધમાખીથી બચવા પામ્યા તો આ હિમનું તોફાન તમને સતાવવાનું. પણ હરીને જરૂર થઈ જાય અને વિના કારણ આંખો આંસુ સારે. કડકમાં કડક મદિરા પણ જે વખતે તમારી શારીરિક ઉષ્મા ટકાવી રાખવાને અસમર્થ હોય ત્યારે એ તો ચોક્કસ

૧. તેમને આ અંકના ૫. ૬૬૧ પર અમે 'ઉકોસ્લોવાકિયન' તરીકે ઓળખાવ્યા છે, એ સ્મરણચૂકને કારણે.—તંત્રી

કે તમને આવકાર આપે એવા અતિચિસ્તકારપ્રિય આશ્રમની શોધમાં તમે પડો.

હીક. ભગવાનના કસમ આપને કહું છું કે, હું ક્યાં જાઉં છું તેની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. જેના દ્વારની સામે આવેલા પ્લમ-વૃક્ષના ચડે હમિશાં મદિરાની સુરાહી લટક્યા કરે છે તે મેથીઆસ જેનાડીયને ત્યાં. જે દોષ તેના ખાતણા પાસેથી પસાર ચાય તે પોતાની ધ્રુવ્ય મુખ્ય તેના ઉપભોગ કરી શકે છે; મેથીઆસને તો એ બહુ જ ગમે છે. જલેચૂકે તમે તેના ઉપરમાં પગ મૂક્યો તો ચંદ્ર રહ્યું: તમે દોષ છે તે તમે બૂલી જવાના. કારણ કે એનાં કુટુંબનાં માણસો તમે દોષ ઉમરાવ હો. એટલું તમારું સ્વાગત કરશે; આ બાબતમાં જમાબેડી નકામી છે, દરેક માણસ તે પોતાની સગી આંખે જુવે એટલે બસ. ધર પથુ કેવું! અને કુટુંબ?—એક મોટી મંડળી જેવું—એક નાનકડી લરકરી પટ્ટન જેટલાં તો માણસો! દોષ સાંજે એ તમારા આગમનની રાહ જોતાં હોય ત્યારે એ તરફ જઈ પહોંચો; એકાદ પુત્રવધૂ મસાલ લઈને રસ્તામાં તમને સામી મળશે. બીજી વાડામાં તમારી વાટ જોઈને જ ઊભી હશે, ત્રીજી ઘોડા આગળ, ચોથી કુતરાં ઉપર નજર રાખતી હશે; પાંચમી તમને રસોડામાં આવકાર દેશે અને છઠ્ઠી તમને બેઠકમાં લઈ જશે—જણે લગ્ન પ્રસંગ હોય એટલી તમારી સરભરા! દરેક જણના ચહેરા ઉપર તમને સંતોષ, આનંદ, અને નમ્રતા સિવાય બીજું કંઈ જ જોવા નહિ મળે; અને જો એ કુટુંબના દોષ પથુ માણસ સાથે તમે જગડો કર્યો તો તમને ભગવાન બચાવે. જી દીકરા તો સૈનિકની માફક હમિશાં તૈયાર; અને એમાંનો એક તો સાચે જ, બેલગ્રેડમાં સૈનિક છે.

કપણી કે લણણી વખતે દોષની મદદની જરૂર નહિ; જોઈએ તેટલાં માણસો એ કુટુંબમાંથી જ મળી આવે. ખેતરોમાં હળની એક મોટી ઊંર સતત ફરતી રહેવાની; અને જ્યારે કસાઈઓ હુકર

જોવા આવે ત્યારે પોતાનાં અલ્પમસ્ત હુકરોની વાત મેંથીઆસ ગર્વથી છાતી કુલાવીને જ કરવાનો.

આર્સેન નાનો હતો ત્યારેના હું તેને ઝોળખું છું. ખર્માજના ઘર સામે બેસીને એને, હંમેશ, બસેરી બજાવવાનો નિયમ; કારણ કે ખર્માજને એક દોકરી હતી. છોકરી પણ આઝાદ બેળની. લોક વાત કરતા કે એ છોકરી જે કોઇની સામે તેની કાતિલ નજર નાખે તો એ ખિયારો બિભો ને બિભો સળગી જાય. પણ આર્સેન તો એની નજરથી ટેવાઇ ગયો હતો. એક દિવસ પોતાનો ડાબો હાથ ખર્માજના વંડાના પ્યારણા ઉપર મૂકીને તેણે કહી નાખ્યું :

“ખાપાને કહેતાં મને શરમ આવે છે, અને દાદાજી પાસે જતાં ખી’ક લાગે છે. તું કદી મારી નહિ થાય એ જાણું છું છતાં પણ એટલું કરવાની મારી હિંમત નથી આલતી.”

અનોઠા કાંઈ ડરપોક નોતી, તેણે પક્ષાધી આર્સેનની સામે મીઠ માડી, વંડાના દરવાજા ઉપર જરા નીચી નમી અને પોતાનો શરસો કુલાવીને કહ્યું : “સાડું, બલે તારે જીવ ન ચાલે; હું ફિલિપ મરીશ્ચીય જેડે પરણીશ.”

“તું એમ ધારે છે કે તને હું મારા સિવાય કોઇની સાથે પરણવા દઉં ? જે કોઇ તને સ્પર્શ કરવાની હિંમત કરશે તેની જિન્દગી સલામત નથી એમ જાણજે.”

અનોઠાએ ઉદ્ધત છોકરીની જેમ, પગ પછાડીને અને આંખ ફેરવીને જવાબ વાળ્યો : “તારે તો હું આખો જન્મારો ખુલ્લો બેસીને કાંતું એ જોવાની ઇચ્છા છે, એમ ને ?”

આર્સેને કંઈ સાંભળવાની દરકાર ન કરી : એકદમ પાસે જઈને અનોઠાનું કાંડું પકડ્યું અને તેને પોતાની પાસે ખેંચી. યુવાન પુરુષના હાથનો પોતાની કમરની આસપાસ સ્પર્શ અનુભવીને તેણીના શરીરમાંથી કંપારી છટી. જે જદ્દ ખર્માજે તેને ફટકો ન હોત તો તે જરા ઝોઘી મનસ્વી થાત. પણ તેમાં તેના બાપે શું કરે ?

થોડાં વર્ષ પહેલાં પ્લેમ કાટી નીકળ્યો ત્યારે અનોકા સિવાય તેનાં બધાં બાળકો તેનો ભોમ થઈ ગયાં; એટલે, હવે તો, જેમ નિર્ગળ રણમાં મુસાફર પાણીનાં થોડાં બિન્દુનું જતન કરે તેમ તે અનોકાનું જતન કરતો હતો.

તે રાત્રે ઉદ્દિગ્ન દશામાં આસેન ઘેર આવ્યો. થોતાના હમેશના નિયમ વિરુદ્ધ શરાબખોલીમાં ગયો, અને જિંદગીમાં કદી નહિ પીધેલો એટલો શરાબ અંકળ્યો. પછી વાડામાં જતને, અધારામાં, લાકડાના એક દીમચા ઉપર બંદૂ મોડે સુધી બેસી રહ્યો. રસોડામાં, સગડીમાં ઝગઝગાટ બળતા અગ્નિની જ્વાલાઓ લોખંડની કથકને ફરી વળી હતી, અને અદિ નવા પ્રકારની અગ્નિ જ્વાલાઓ આસેનના છાંયમાં બળતી હતી. અધારામાં તેણે ખેતરમાંથી ઘેર આવતા બળદ, વાડામાં આંટા મારતા પાંચેલા કુતરા, અને કેટલીક માનવ આકૃતિઓ જોઈ. તબેક્કામાં ઘોડાનો ચનચનાટ સાંભળીને એને સમજાણું પડી ગઈ કે તેનો બાપ તેનાડ શહેરમાંથી ખાલો આવી ગયો. શેતુરના ઝાડ ઉપરથી એક મરઘી નીચે પડી અને હાંધમાં ને હાંધમાં આરેપાસ જોઈને, ઉડીને બીજી ડાળી ઉપર બેસી ગઈ. એક હાંદર-ડાંચે દરમાંથી નીકળીને આસેન બેઠો હતો તે દીમચાને ચાંચો મારી,

તેને સુસ્તી તો ચઢી જ હતી, તેમાં વળી તેના હૃદયના ધમકારાથી તેને ડર લાગવા માંડ્યો. ઓચિંતો કાંઈ પણ કારણ વિના તે મૂર્ખની જેમ હસી પડ્યો.

આમ એ ધડીમાં હસતો અને ધડીમાં રડતો હતો તેવામાં જાણે તેને જીવ નીકળી જતો હોય તેમ તેને લાગ્યું. પણ આ બધાનો કાંઈ મેળ ખાય તેમ નોતું. કારણ કે તરત જ તેને એવો ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે અનોકાને આલિંગિ છે અને ઓરટોપરીઅના અધુપધોટલા ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવે છે, અને બધું એવું એવું! જીવનમાં પહેલી જ વાર ખુબ શરાબ ઢીંચ્યા પછી જેવા તરંગ આવે તેવું બધું.

તે ઉઘ્યો, પણ થોડી વાર જ કારણ કે વેલીન્કા મસાલને અજવાળે કંઈક શોધતી હતી તેની નજરે તે ચઢ્યો. આર્સેનના હાથમાં સુરાહી જોઈને તેને કમકમાં આવ્યાં. પાસે જઈને તદ્દન વહાલથી અને ધીમેથી તેણે પોતાનો હાથ આર્સેનના ખભા ઉપર મૂક્યો :

“ભાઈ !”

આર્સેને પોતાની લાલધૂમ આંખો ઉઘાડી.

“તમે તો નશો કર્યો છે, ભાઈલા.”

આર્સેનને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન આવતાં તેણે આનંદથી જવાબ વાળ્યો :

‘નશો કર્યો છે... !’

‘એવું શા માટે ક્યું ?’

‘રૂ માટે—તે-માટે—ફિલિપ મરીશીયતું ખૂન કરવું છે.’

તેણે સુરાહી જિતી કરી અને જમીન ઉપર પછાડી અને તેના કકડે કકડા ચઢ ગયા તે જોઈને હસવા માંડ્યું. વેલીન્કાથી પણ હસી પડાયું. “ફિલિપે તમારે શું બગાડ્યું છે, ભાઈ ?”

‘તેને અનોકા લઈ જતો છે.’

‘સારું, લઈ જવા દો.’

“પણ, મારાથી એ સહન નહિ થાય !”

તેની ઈચ્છા ત્યાંથી ઉડીને આલ્થ જવાની હતી પણ જિભે ચતાં જ પડી ગયો. વેલીન્કા પેટ ભરીને હસી અને તેને પૂછ્યું. ‘એમ, તમારે તેને લાવવી છે ?’

“અલગત, મારે જ તેને લાવવી છે.”

આમ જોલોને તે ગૂંચવાડમાં પડી ગયો, પેલા પીપે સંજોગે કર્યો અને તૂટતા સ્વરે ટુસકાં નાખતો જોલો : “ભાઈ કેમ પર-

પ્રમાણે—” ૧ અને જાણે પોતાના કથનમાં મુકમતા લાવતો હોય તેમ તેણે પોતાના ઘુટેથી પર હાથ પછાડ્યો. વેલીન્કા ફરી વાર દસી અને બોલી:

“ ચોક્કસ, દીકરા, અમે તે ચમ જાણ, પણ તમને એની જોડે પરણાવીશ, જરાય ન ગમરાશો. હું બાપાને કહીશ અને તે દાદા-માને વાત કરશે, અને તેઓ તમને સંતોષ થાય તે પ્રમાણે દાદાજી સાથે ગોઠવણ કરશે. આલો, હવે, હું તમને ધરમાં લઈ જાઉં. દાદાજી તમને આ દલામાં જોઈ જશે તો જીવ કાઢી નાખશે. છાનામાના ઉધી જાઓ. જરાય ગમરાશો નહિ—અમે તમને કન્યા લાવી આપીશું, પછી બહેને તે એનોકા હોય તોય શું ચમ ગયું ! ”

“ ભગવાનના સમ આપને કહું છું, મારે એ જ જોઈએ છે ! ”

વેલીન્કા પોતાના દિયરને ધરમાં લઈ ગઈ અને જાડા ગરમ ધાળામાં દબુરીને સુવાડી દીધો. પછી રસોડામાં જઈને તેણે ખીજ સ્ત્રીઓ પાસે આ બનાવની જાહેરાત કરી. પણ આ સાંભળીને કોઈને ખાસ આનંદ થયો હોય એમ ન લાગ્યું. અંદર અંદર ગુસ્સાપુસ ચાલી:

“ આપણા ધર માટે લાયક નથી ! ”

“ એ તો વઢેલ છે ! ”

“ એટલું જ નહિ, પણ ફટવેલું છે. એનાથી તો ભગવાન તોળાઈ ! ”

“ અસલ ખટપટી અને કળ્યાઓર છે ! ”

મેથીઆસ નોનાડીય જલુ વદ માણસ છે. દેજડક વેલ્લકોના કિતામાં લઢનાં તેમના કપાળમાં એક મોટો ધા પડેલો તે હજી મેળવેલ છે. આજુ ગામ તેમને ‘દાદાજી’ કહીને બોલાવે છે. એમનાં પત્ની ધણી વરસ પહેલાં ગુજરી ગયાં છે. એમના બાઈની વિધવા

તેમની સાથે મળીને ધરનાં વડીલ તરીકે વર્તે છે અને ધરમંડળની ‘વડીલ સભા’માં એમનું સ્થાન છે. તેમને જ્યાં ‘દાદીમા’ કહે છે પણ તેમનું નામ છે રાડોયકા; અને જ્યારે આપું કુટુંબ જમવા બેસે ત્યારે તે દાદાજીની જમણી બાજુએ બેસે. દાદાજી કોઈ પણ બાબતની રજા આપે તો પહેલાં રાડોયકાની સલાહ લેવાનાં. દાદાજી આમ પૂછે:

“આ મરીશ્ચીયનાં ખેતર ખરીદવાનાં છે. એ બાબતમાં તમારો શો મત છે, બાબી?”

અને દાદાજી જવાબ આપે:

“તમને જે ગમે તે ખરીદી લો; તમારી પુરુષની બુદ્ધિની કાંઈ વાત થાય!”

દાદાજીનો સૌથી મોટો અને વૃદ્ધમાં અપતો પુત્ર તે બેલેગાય. તે આસેનના બાપા અને ‘વડીલસભા’ના ત્રીજા સભાસદ. બાકીનું આપું કુટુંબ તેમના કલ્લા પ્રમાણે વર્તે. કેટલીક વાર તો આ ત્રણે મુરખ્ખીઓ, નાનાં છોકરાંને આનંદ કરવા માટે એકલાં મૂકી દેને—બેરોને છૂટથી વાતો કરવા અને જવાનિયાઓને ખીડીઓ કુકવા—બહાર જતાં રહે છે; ધરાદાપૂર્વક જ, પણ જ્યાં એ ‘ત્રણ’માંથી એકે ધરમાં પગ મૂક્યો કે ખસ થઈ રહ્યું : જ્યાં ચૂપચાપ કામ કરવા મંડી જાય.

દાદાજી ડોસા છે, એટલે ઘણી વાર નાના બાળકની જેમ વર્તે છે. કોઈક વાર તે ધૂળગળની બાબતમાં મિઝગજ ખોઈ બેસે, દરેક જણ સાથે લડે, જ્યાંને ધમકાવે, અને જે કોઈ હાથમાં આવી જાય તેને પ્રસાદ પણ ચખાડે. ફરીથી, પાછા તે માયાળુ અને હિંદુ બની જાય, નાનાં પોરિયાં સાથે રમવા માંડે અને તેમને પૈસા આપે. વળી, પાછા, કંઈ પણ ખાસ કારણ વિના તે ખૂબ પાડવા મડે :

“આ દુનિયામાં, કુંગરા ઉપર કોઈ ચીમજાઈ ગયેલું એકલ આડ હોય તેની માફક, હું એકલો જ રહ્યો.”

યૌવનમાં બેપરવાહ મગ્નહ હોય છે અને વૃદ્ધવમાં ગાંભીર્ય.

આર્સેનના પરાક્રમને બીજે દિવસે, ગંભીર મોં કરીને બ્લે-
ગ્રામ રાડોમકા પાસે આવ્યો : “કાકીયા ! આ આર્સેન, બર્માઝની
પેલી શયતાની બેટી પાછળ ગાંડો બન્યો છે.”

“આર્સેન ? ગયા હનાબામાં ઉમર લાયક થયો તે છોકરો ને ?”

“હા.”

“અને તું બર્માઝની પેલી શયતાની વાત કરે છે ?”

“હા.”

“કુદ્ અનોકા ?”

“હા.”

“આપણા ઘરમાં એ શાબે તેવી નથી, બેટા.”

“ના, ના ! હું પણ એમ જ ધારૂ છું. પણ આર્સેન તો
ખરા હુમ્મતી એના પ્રેમમાં પડ્યો છે. વેલીન્કાએ અને કહ્યું કે
ગઈ કાલે રાત્રે એ બહુ ખરાબ રીતે વર્ત્યો.”

“કેમ ! શી રીતે વર્ત્યો ?”

“મેંદગ્યાની કરીને દાદાજીને કાંઈ કહેતાં નહિ.”

“ના, નહિ જ.”

“વેલીન્કા કે’તી’તી કે રાત્રે એણે ખૂબ શરાબ પીધો’ તો
અને ક્વિલિય મરીધીયતું ખૂન કરવાની ધમકી આપતો’ તો;
કારણ કે તમે—તમે જાણો છો ને, એ જવાન પણ અનોકાની
પાછળ ભમે છે.”

“તું શું કહે છે ?” દાદીમાએ ધોડીવાર ભમાર કરીને કહ્યું :

“હું આ બાગલ દાદાજીને વાત કરીશ અને એમનો શો
મત છે તે જોઈશ.”

“પણ, બલા થઈને, ગઈ કાલની વાત દાદાજીને ન કરશો.”

“ના, રે, નાઃ એવી બાબતથી ભગવાન બચાવે ।”

રાડોયદ્રાએ એ વાત દાદાજીને કરી, ત્યારે તે સ્પષ્ટ રીતે બહુ અસ્વસ્થ થઈ ગયા. થોડીવાર શાન્ત રહ્યા અને પછી એમની ભોખમીને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યા.

“સમજ્યાં, માબી, તમે કહો છો તેવી જ બાબત છે; પણ આપણા જમાનામાં મોટિરાંઓ કે’તાં કે જવાન પોરિયાંની મરજી વિરુદ્ધ કામ કરીને તેમના હૃદયના બુદ્ધિ કરી નાખવા તે સાઈ નહિ. હું ધારું છું કે આપણા કુટુંબમાં નહિ નહિ તો એંસી જીવ હશે.”

“એથી ય વધારે, કદાચ.”

“ભગવાનની દયા ! આમ છે તો બહે અનોકા આપણા ઘરમાં આવીને આપણામાંની એક થઈને રહે; તેમાં શું હરકત છે ?”

“આ ભગવાન જ તમને બોલાવે છે ।”

કેટલાક દિવસ પછી અનોકા તેની સખીને દેતી’તી કે “દરેક વસ્તુ મારા લાભમાં થવાની છે. તે હું સારી પેઠે જાણું છું. આપણી આસપાસનાં નવે ગામમાં હું સૌથી રૂપાળી છું ।” તેણે પોતાની નાની દાળડીમાંથી આપનો કાઢ્યો અને વાંકડિયા વાળ જરા ઠીક કર્યા.

જેનાડીશના કુટુંબમાં આવ્યા પછી પણ અનોકા તો પહેલાં હતી તેવી જ વહેલ, ગવિંદા, અને જાકડી રહી : એની પાસે જે કામ કરાવવાનું હોય તે તેણી દ્રાષ્ટ દિવસ ન કરે અને સાફ સંભળાવી દે કે : “મારા જાપને ઘેર દ્રાષ્ટ દિવસ આવું કામ નથી ક્યું ।” અને વધારેમાં :

“આવડા મોટા લશ્કર માટે હું તે યા માટે કુટાણ મફત મારે અને મારા આરોગ્યને માટે એક રોટલો મળશે તો ય ધણો છે ।”

ઘરની બીજી બેરીઓનું તો દંધ કહેવાનું જગર જ ન આવતું

નહિ. કોઇક વાર, બહુ થાય ત્યારે, તે તેમના પતિઓની આગળ બબડતી પણ એય બીયારા શું કરે? દાદાજી અને રાડોમકાને કહેવાની કોની હિંમત આસે?

થોડો વખત તો તેમણે સહન કર્યું અને અનોકાનું તોફાન છૂપાવી રાખ્યું. દરેક જણી તેનું કામ કરતી અને તેની ઇચ્છાને માન આપતી. પણ તેના વર્તનમાં કંઈક રૂવાળ અને કૂરતામયું હતું જેથી દરેક જણી તેની ઇચ્છાની ગુલામ હોય એમ દેખાયા વિના ન રહેતું. તેની દેરાણી-જેદાણીઓ અંદર અંદર તેણી વિષે ગપ્પાં મારતી અને તેના વર્તનની ટીકા કરતી, પણ ધરના કોઈ વડીલ કે બહારના માણસ પાસે તે બધીઓ તેનાં વખાણ કરતી અને ઉપરાણું લેતી. અનોકાએ ધરમાં આવ્યા પછી છ જ મહિનામાં દરેક જણનું જીવન એર જેવું ન કરી દીધું હત તો, આતું ક્યાં સુધી આશ્વત તે બમવાન જાણે: ન તો તે તેમને વાડીમાં ટાળીજ રાખવામાં મદદ કરે કે ન તો ઘેર રહીને હોકરાની સંભાળ રાખે. વળી તેણે તો આગળ વધીને ધરની બીજી સ્ત્રીઓ પહેરતી તેના કરતાં વધારે સારાં લુગડાં અપાવવાની વિનતી કરી. બિયારા આસેને તો એને કેટલીય વાર સમજાવ્યું કે કુટુંબનાં બધાં માણસો માટે રાડોમકા અને દાદાજી જ કપડાં ખરીદી લાવે છે, અને તેથી તે પોતે અનોકાને વધારે રેશમી બકાઈ અપાવવા તેમને ન કહી શકે. પણ આનો તો તેને સફાવટ જવાળ મળી જતો કે:

“હું કાંઈ દાદાજીને પરણીને ધરમાં નથી આવી; બહુ કરશે તો હમણાં જ હું મારે પિયર જતી રહીશ! જો તમે આટલા બધા બીકણુ અને શરમાળ હશે તો મારા બાપ હું ને કહીશ તે મને અપાવશે!” આસેનેતો ઘાટ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવો થયો. અનોકા તેની કાલિલ નજરથી તેની સામે જોવાતું જ માત્ર બંધ કરે તો પછી તેની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તે તેને ચોક્કસ સમજાઈ જાય.....

અનોકાનો ક્રોધ દિવસે દિવસે વધતો ચાલ્યો અને પછી તો ધરનાં માથુસોને ખીલવવાના નવા નવા તુક્કા તેણે શોધવા માંડ્યા. તે કુતરાંને રસોડામાં ધકેલેલી ને તપેલાં માંહેનું ખાવાનું ખવડાવી દે, શરાબની કોટડીમાં જઈને પીપની ચકલી ઉઘાડી નાખે એટલે શરાબ બહાર વહી જાય; જે દિવસે તેનો રાધવા બેસવાનો વારો આવે ત્યારે રોટી બળાને કાલસા જ ચમ જવાની. દરરોજ તે વાર તહેવારે પહેરવાનાં કપડાં પહેરે. ધરની સ્થિતિ આમ વધારે કંફાડી ચલાગી. ઝીઝીયા આ કેમ સહન ચાય? એક વખત અનોકાને ધર સાચવવા રહેવાનું હતું ત્યારે તે બારણાં ખુલ્લાં મૂકીને મેળા જેવા જતી રહી. પછી દેરાણી—જેઠાણીઓની સભા એકાંતમાં એકઠી થઈ.

“મને સમજતું નથી, બેન, કે આપણે એવો તે શા ગુન્હો કર્યો છે કે આપણે જ બધું વહવાનું?” એકે દરખાસ્ત મૂકી.

“મને પણ નથી સમજતું” ખીજીએ અનુમોદન આપ્યું.

“આ તો મહાદુઃખ અને મોટી શિક્ષા છે.”

“માત્ર ભગવાન બચાવે ત્યારે.”

“ના, હવે, સહેજવાર આવું નહિ નીભાવાય.”

“આપણે દાદીમાને કહીએ અને તે દાદાજીને આ વાત પહોંચાડશે.”

“સેલેના, તું જ એમને વાત કર” એકે કહ્યું.

“હું કેમ?” સેલેનાએ પૂછ્યું.

“એમની બંગડીઓ ચોરવાનું તહોમત એમણે તારી ઉપર નોંધ મૂક્યું?”

“અને તમારા પતિને જંગલી-રોઝ જેવા નોંતા કયા?”

“એ તો ઠીક, પણ, આ મિર્ચાનાને બિખારાની દોકરી ક્યાં નોંતી કહી?”

“અને આ વેલીકાના બાળકને હરામખટો એમ નોતું કહ્યું ?”

તે આ દુઃખદ પ્રસંગની વાત રાડોયકાએ શાન્તિથી સાંભળી ન હોત તો આ સ્ત્રીઓ આમાંતું કંઈ પણ કરી શકત નહિ. ત્યાર પછી અનોદકાએ જંગલમાં દોડતાં દોડતાં પોતાનું નવું બકીટ ચીરી નાંખ્યું, તે જોઈને આસેન પણ ખીન્ન થઈ ગયો અને દાદાજીને ફરિયાદ કરવા દોડ્યો.

આસેન મૂળથી જ શાન્ત છોકરો હતો. બાળક હતો ત્યારની એને હુકમ કરવા કરતાં માથે ચઢાવવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. જ્યાં સુધી કોઈ મોટરા પાસેથી, કેટલી કિંમત કહેવી અને પછી કેટલે સુધી તે વેચી નાખવું, તેની ચોક્કસ સૂચના તેને ન મળતી ત્યાં સુધી તે લાકડાંનું ગાડું લઈને બજારમાં પણ ન જઈ શકતો.

જ્યારે આસેને પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમના ખંડમાં દાદાજી એકલા જ બેઠેલા. તે બહુ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને ધરબહાર કામ કરી શકે તેવી તેમની શક્તિ નોતી તેથી ધરનાં માણસોએ તેમને ધરમાં બેસીને વટાણાની શિળા ફાલવાનું કામ સોંપ્યું હતું.

આસેન તેમના હાથ ઉપર ચૂમી લેવા પાસે ગયો. દાદાજી ગુસ્સે થયેલા હોય એમ લાગ્યું. તે ત્યાંથી ખસ્યા નહિ અને પોતાના હાથ નીરસતાથી બેંચી લઈને બોલ્યા :

“હાં !”

“દાદાજી, મહેરબાની કરો, હું તમારી માશી માગું છું.... હવે એ વાત તમારાથી છૂપાવવામાં કંઈ ફાયદો નથી..... મારે લીધે આપણાં ધરનાં માણસોને નીચું જોવું પડે તેમ થયું છે.” ;
ડાસાએ કડક રીતે તેની સામે જોયું.

“દાદાજી, નકકામા, ગુસ્સે ન યશો.”

દાદાજીએ હાથ ઉંચો કરીને વટાણાની ચાળા હડસેલી મૂકી અને ગુસ્સામાં જોઈ રહ્યા.

“હું બધું જાણું છું. તું અત્યા કષ્ટ જાતનો પુરુષ છે, હેં ? તું એમ ધારે છે કે મારી સ્વતંત્રતા અને મારા ધરના સુખનો તું નાશ કરી ચકીય ? ”

બિચારો, સીધો સાદો આર્સેન; દાદાજીને સર્વ વાતની ખબર છે એમ જાણી શાન્ત હોમો રહ્યો.

“ખ્યારા દાદાજી, શું કરવું તે મને સમજતું નથી. મને માફ કરો ! ”

આર્સેન ફરીથી દાદાજીને હાથે વહાલભરી ચૂમી લેવા ગયો પણ તેમણે તેનો સંકાર ન કર્યો.

“માલ અદિયી રસ્તે પડઃ આ ધરની આખર ઉપર પાણી ન ફેરવીય, તું તે મરદ મૂલો છે કે વેશ ? ”

આર્સેનને પોતાનું મોં જાકીટમાં સંતાડીને હસકાં ભરતાં કહ્યું :

“મને અને એને તમારે જો કરવું હોય તે કરો. મને મારી નાખો અને એને અદિયી હાંકી કાઢો. ભગવાન તમને એમાં મદદ કરશે. પણ મને આમ કુતરાની જેમ હડસેલી ન મૂકશો.”

દાદાજીની દાઢી ધ્રુજવા લાગી.

તેમણે પોતાનો આવેશ છુપાવવા બદ્ધ પ્રયત્ન કર્યો : બિંચું બેસું, પમ પડોળા કર્યા અને ખૂંચ આત્મચર્યાથી બોલ્યા :

“બેટા, તેં એને પસંદ કરી છે, મેં તો નથી કરાવી ને ? ”

“મારાથી એમ કેમ કહેવાય ? હું એકસો જ દોલિત છું, દાદાજી.”

દાદાજીએ ઘડીના વાળ તાણીને સખ્તાઈથી પૂછ્યું :

“અને હવે હું તે સુધાઈ, એમ તારી ઇચ્છા છે ? ”

“હા, પડેલાં છપર અને પછી તમે.”

“હં, પણ કેવી રીતે સુધારવું તે જ મને સમજતું નથી ? ”

“રાડાયકા અત્યારે હાજર હોત તો દાદાજીની આંખમાં શહેલી નાદાન લુચ્ચાઈની ભાવના તેણે પારખી લીધી હોત.”

“ભગવાન તમને તેમાં સહાય થશે.”

“અને તું કેમ તું એને નથી આહતો ?”

આર્સેન મૂચવાઈ ગયો. એતું ચાલત તો એ શરમતો માર્યો મરી જાત. દાદાજીએ તેની સામે સચોટ નજર નાખી.

“તે કૃતની છે.” આખરે તેણે કહ્યું.

“તે તો હું જાણું છું ! પણ હું તને એમ પૂછું છું કે તને તેને માટે લાગણી છે કે નહિ, તું એને હજી પ્યાર કરે છે કે નહિ ?” આર્સેન કંઈ ન બોલ્યો. એતું ચાલત તો એ છટકી જાત પણ દાદાજી તેની બરાબર ચોક્કી રાખતા’તા.

“એ તો એક્કસ કે બમણિ તેને કૃતવી મૂકી છે : અને તે એની એક ને એક દીકરી છે એ તો તમે જાણો છો.”

દાદાજીએ ધીરજ બોધને પૂછ્યું :

“સાંભળે છે છોકરા, મેં. તને શું પૂછ્યું ? આગવવળા જવાબ કેમ આપે છે ? તું અનોકાને પ્યાર કરે છે કે નહિ ? ચાલ કહી દે !”

આર્સેને પોતાનું માથું નીચે નમાવીને મોં સંતાડી દીધું. પછી શરમમાં અને મૂચવાઈને બોલ્યો :

“મને સમજતું નથી.”

“સારું, તારે એ સમજતું જોઈએ. તારા જવાબ ઉપરથી હું નક્કી કરીશ, પણ પાછળથી મારી પાસે ફરિયાદ લઈને ન આવતો.”

“ના, નહિ આવું.”

દાદાજીના મોં ઉપરના ભાવ ઉપરથી કેટલું પણ સહેલાઈથી કહી શકે કે તેમણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો અને તે પોતાની યોજનાથી સતોષ પામ્યા હતા.

એ રાત્રે બધાં વાળુ કરવા બેઠાં હતાં એમાં સ્ત્રીઓમાં રાડાયકા એકલી જ હતી. ધરની ખીજ સ્ત્રીઓએ. રસોડામાં વાળુ કરી લીધું હતું. બે ત્રણ જણીઓ પિરસતી હતી.

આને અનોકાનો પણ પિરસવાનો વારો હતો.

ખીજ સ્ત્રીઓ પિરસણાની માળાઓ લઈને બહાર આવી પણ અનોકાએ બારણાને અટકીને બેઠી રહીને જોયા કર્યું.

દાદાજીએ ગુસ્સામાં તેની સામે જોયું. બધાં અવાચક થઈ ગયાં. રાડાયકાને તો બાણે-મગજે હોલી ચડી જતું હોય એમ લાગ્યું. પણ અનોકાએ તો તે તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું !

વાળુ કર્યા પછી બધાંએ કુસની સંઘા કરી, અને દાદાજી તેમ કરે તો બહાર જવાય એ વિચારથી, તેની રાહ જોતાં ઉભાં.

પણ ડોસાએ તો એ માળા, રાટલીના કટકા, ચમચો અને ખીજું બધું એક બાજુએ હસેલી મૂક્યું; અને પોતાની હથેલી ઉપર માથું ટેકવીને ચારે તરફ જોયું પછી એકાદ એક અનોકા સામે જોઈ રહ્યાં હવે અનોકા જિંદગીનીચી ચવા લાગી; હાથ નીચા કર્યા અને પોતાના મજબૂત અને સુંદર શરીરને ટટાર કરીને ત્યાંથી સરકવાનો પ્રયાસ કર્યો.

“જરા ઉભી રહે, બેટા.” એકદમ ખુલ્લા સ્વરે ડોસાએ કહ્યું. આપ્યું મંડળ આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયું.

અવાજમાં જરા પણ ફેર કર્યા સિવાય દાદાજીએ કહેવા માંડ્યું.

“બેટા, મેં સાંભળ્યું છે કે.....મારા ધરમાં-મારા માથુ-સોમાં તને બહુ અતડું લાગે છે !”

જરા યોજીને વળી પાછું તેમણે બોલવા માંડ્યું:

“હું જ્યાં સુધી જીતું છું ત્યાં સુધી એ મારાથી સહન નહિ ચાલે. માફ ધર મારાં બાળકોનું કેહવાનું નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે

પેલી સ્ત્રીઓ” —આટલું બોલીને તેમણે રસોડા તરફ આંગળી કરી —“ તારી તરફ સારી રીતે નથી વર્તતી. પણ એ બધીઓ બૂલી જાય છે કે હજી આ ધરનો માલિક હું બેઠો છું,”

અનોકાએ દાદાજીના હોઠ ઉપર તિરસ્કારભર્યા વિચારો વાંચ્યા; અને તેના દિલમાં ધિક્કાર તથા ડરનો સંચાર થયો.

વળી દાદાજીએ કહેવા માંડ્યું.

“ એ બધીઓ તને ખીજવે છે. તારી મગફ ઉડાવે છે અને તું જાણે તેમની ગુલામ હોય તે પ્રમાણે તારી પાસે તેમનું વહીવટ કરાવે છે. તું કંઈ સાધારણ કુટુંબની છોકરી નથી, ચોક્કસ નહિ.”

દાદાજીએ માયાળુ, નમ્ર અને હૃદય ખનવાનો પ્રયાસ કર્યો : પણ અનોકાએ સ્વસ્થતા ખોવા માંડી.

“ આવું કાંઈપણ, હું મારે જીવતે, ખનવા નહિ દઉં. હું તો હવે બુદ્ધો થયો છું અને અશક્ત છું અને મારાથી કંઈક સહન પણ નથી ચતા. મારે હવે.....”

તેમના ચહેરા ઉપર સખ્તાઈ આવી ગઈ અને હોઠ કુચવા લાગ્યા; અને ધરનાં બધાં માણસોને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું:

“ તમે બધાં સાંભળી લો ; રાડાયકા તને, બ્લેગાય તને, અને બાકીના બધા જવાનો અને તમારી વહુઓ સુદાંને અત્યારથી મારી આજ્ઞા છે કે તમારે બધાંએ આ બાધના, અહિં જબી છે તેના, કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.”

તેમણે અનોકાની સામે આંગળી કરી અને કહેવા માંડ્યું— “તે સારા ધરની છોકરીના મહા મોંઘા હાથ ગંદા થાય એવું મારે તેની પાસે કંઈજ નથી કરાવવું. એવું જે નહિ માને અમરતો કોઈ પણ રીતે તેવું અપમાન કરશે તેને ભગવાન પૂછશે, સમજ્યાં ?”

દમામભરી રીતે તે વિચારા જિભા થયા પણ તેમની સ્થિતિ

બીજાને તો કરુણાબનક લાગી; હવે બધાં આસનેથી ઊભાં થયાં અને, અનોકાને બૂલેચૂકે સ્પર્શ ન થઈ જાય તેની સંભાળ રાખી, તેની ખાસેથી ખસાર થઈ ગયાં.

અનોકાને ક્રોધ ચડ્યો. તે દોડતી રસોડામાં ગઈ અને વિજયી થોદાની જેમ જૂમ પાડી;

“તમે બધાંએ તે સાંભળ્યું ને?”

જાણે સ્ત્રીઓએ તે ન સાંભળ્યું હોય તેમ! “પેલા ઝાડ નીચે મારી પયારી બિછાવી દો; દાદાનાં ગાલ મસુરીયાં, રાડોયકા-ખાનાં નાનાં પોચાં ઝોશીકાં અને ખસેજોયની હતી ખસેન્કેટ મૂકજો. અને પેટ્રીયા તું, જેનો ભાઈ જેલમાં છે તે, લાકડી લઈને આખી રાત મારી પાસે પહેરો જરજે, મારી પાસે મરઘાં અને કુતરાં ફરકે નહિ એ ધ્યાનમાં રાખજો. જે મારો હુકમ નહિ માને તેની ભગવાન ખજાર લેશે. દાદાજીએ કહ્યું”તું તે તમને યાદ છે ને?”

ભગવાન બચાવે! માનવીઓ પણ કેટલીક વાર કેવાં વિચિત્ર બની જાય છે!

દોષએ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. બધાંને એક વિચિત્ર પ્રકારનો ડર લાગ્યો. દાદાના રાખદો : “ભગવાન પૂછશે!” હજી દરેકના કાનમાં સંભળાતા હતા.

આસેને પોતાની પયારી ખજાની ઝોરડીમાં ફરી, અને નીચું માથું ફરીને ઉઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ. નિદ્રા એ કાંઈ કામજો નથી કે તમને કાવે ત્યારે તમે તેને ઓઢી લ્યો.

અનોકાની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ.

પણ તેણે ધાયું” હતું તેમ તેને સહેલાઈથી ઉઘ ન આવી. પહેલાં આવી જાતની એકાન્ત તેણે વેડી નો’તી. ઉપર આમ અને નીચે ધરતી એવી જગ્યામાં સૂતાં તેને અગાધ સમુદ્રમાં એક નાની નાવડી તરતી હોય એમ અથવા તો, લગામ વિના ઘોડા ઉપર પૂરપાટ

સ્વારી કરતી હોય એમ લાગવા માંડ્યું. તેનું જીવન બળવા માંડ્યું, પણ કાંઈ તેને સાન્તવન આપનાર નોતું. છતાંય તે મક્કમ રહી પેટ્રીયાને તેણે સંભળાવ્યું.

“પેટ્રીયા, તને મારી આજ્ઞા છે કે તારે ઉધવું નહિ. તને મેં અહિં ઉધવા બેસાડી છે ? તને ક્ષમરતો પણ હર છે કે નહિ ?”

ચન્દ્ર બરાબર માથા ઉપર આવ્યો. નીરવ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. અનોકાતું જીવન બળતું હતું અને તેમાં કંઈક ધીમે ધીમે નાશ પામતું હતું.

હવે, તેનાથી આ જરાવાર સહન નહિ થાય, પણ કરવું શું ? તેના આપને ઘેર પાછી જાય ? પણ ત્યાં જઈને ય શું કરે ? “દાદાજીએ દરેક જણને મારી કબજા પ્રમાણે વર્તવાનો હુકમ કર્યો છે ” એમ કહે ? ના, એવું શી રીતે કહે ? ત્યારે પછી, આ કૂર રાત્રિ પૂરી થશે અને તરત જ અરજીદાર થશે, પ્રભુનાં સરજેલાં દરેક પ્રાણી સૂર્યકિરણોમાં નહારે. પણ તે.... અજબામણું માણસ, શું કરશે ? પોતે અત્યારે છે તેનાથી વધારે ગુસ્સાભરી થાય ? કે શાન્તી થાય-પણ તેમ શી રીતે થવાય ? નમતું, આપે ? ના, એ તો નજ બને !

આવા આવા અનેક વિચારોએ તેના મગજમાં નૃત્ય શરુ કર્યું.

તેણી બહુ યાકી ગઈ હતી. આવેશ, લાગણી, ખ્યાર, ધૂણા, બૂબ, તરસ, સર્વ અદ્વિત્ય થઈ ગયાં. તેનાં પોષમાં સીસા જેવાં ભારે થઈ ગયાં હતાં, પણ મીયાતાં નોતં. તેને એકલતા સાલવા લાગી: દુઃખી થઈ, અને તેનું સાલત તો તે શૂન્યતામાં મળી જત. નિદ્રાને કંઈ દાદાજીનો હર નોતો કે તેમના હુકમને માન આપીને તે આવે. અનોકા ઉભી થઈ અને તેની નજર પાસે બેઠેલી પેટ્રીયાની સ્થામ મૂર્તિ પડી. પોતાના હૃદયમાં કંઈ ભાંગીને ત્રણ થઈ જતું હોય એમ તેને લાગ્યું. એકદમ, મહાપ્રયત્નથી, અગાધ દયાનો તેના દિલમાં સંચાર થયો. તે બોલી;

“પેટ્રીયા, જા સહ જા !”

પેટ્રીયા કાંઈ બોલી નહિ, લાકડી નીચે નાખીને તે જવાની તૈયારી કરતી હતી.

“પેટ્રીયા !”

પેટ્રીયા કુણ હતી અને જાણે પાપાણવત્ જની ગાંધ હોય તેમ ઉભી રહી. “મારા ભગવાન, આ તે કેવી ધૂન ! હવે શું થશે ? ... પેટ્રીયા, વ્હાલી જાહેન, મને માફ કર !”

તેનું સ્ત્રીહ્રસ્વ પીગાશું અને તેમાં ક્રામળતા આવી : તે બોલી :

“અનોકા, પ્રિયાત્મા, ભગવાન તને માફ કરશે !”

“પેટ્રીયા, પ્યારી જાહેન.....”

તેણે પેટ્રીયાને હાથ પકડ્યો અને પોતાની પાસે ખેંચીને તેને બેઠી પડી : બન્ને જણીઓની આંખમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં. કેવી મધુર રીતે બન્ને રોતી હતી—જાણે નાનાં બૂલકાં રોમાં.

દરેક વસ્તુ નીરવ હતી—આસ્માન અને પૃથ્વી બેની વચ્ચે કંઈ જ હાલતું ચાલતું નોંતું. બે સ્ત્રીઓ બેઠે છે, રહે છે, અને એક બીજાને ચાખડે છે. અનોકા વારંવાર પ્યારભરી ચૂમીઓથી પેટ્રીયાને ન્હરરાવી નાખે છે અને પેટ્રીયા પણ વહાલ ઉમરાઈ જતું હોય તેમ વારંવાર તેને કપાળે અને ગરદને ચૂમે છે. ચન્દ્રથી પણ આ સહન ન થયું એટલે આશ્ચર્યમાં તેણે બર્બા ચઢાવ્યાં.

“પેટ્રીયા, પ્યારી જાહેન, હું મરી જાઉં છું ! મારા મરણ પછી તું જ મને સ્નાન કરાવજે, જાહેન : અને મારા શરીર ઉપર સુગંધ તું છાંટજે, અને તું જ બચકું બરીને એક સફરજન મારા કબ્રમાં મૂકજે. તને એકલીને જ મારા ઉપર પ્યાર છે.”

“એવું ન બોલ, મૂર્ખા, દરેક જાણે તને ચાહે છે.”

“ના, ના, મને ખબર છે. કાંઈને મારા ઉપર પ્યાર નથી.”

“હજી, તેં અમારી કાંઈની સાથે વાત કરાખી તો કરી નથી,

બેન. અમારી સાથે હળીમળી નથી, તે પહેલાં તને ક્ષી રીતે ખજાર પડી ગઈ? હવે, કોઈને પણ તારી વિરુદ્ધ કંઈ કે'તાં સાંભળું તે પહેલાં તો હું જીવ કાઢી નાખીશ."

"પણ દાદાજી ?"

"ગાંડી, દાદાજી તો બહુ માયાળુ કોસા છે. ધીરજ રાખીને તેમની પાસે જા એટલે તારી મેળે તને બહુ સમજશે."

"સારું, હું તેમની પાસે જઈશ...નમસ્કાર, ખ્યારી બહેન, અને જો હું મરી જાઉં તો, હંમેશના સમજાશે."

પેટ્રીયાએ તેનું મોં પોતાના હાથથી ઢાંકી દીધું. અનોકાએ પેટ્રીયાનો હાથ લઈને પોતાના ખભા ઉપર મૂક્યો.

"જો હું મરી જાઉં તો મારું બૂંડું ન બોલીશ, પેટ્રીયા ! અને હવે મહેરબાની કરીને જા."

"હું જીવું છું ત્યાં સુધી તારાથી વિખુટી નહિ પડું."

"મારી બહેન નહિ ! ભગવાનને જેમ વિનવું એમ તને વિનવું છું, જા."

"અને મારા ગયા પછી તું ક્યાં જઈશ ?"

'તું જા.' મને હવે અત્યંત જોઈ લાગે છે. જા, ભગવાન તારું બહુ કરશે. તારાં છોકરાંને ખાતર, જા."

અનોકા ક્યાં જાય છે તે જોવા માટે પેટ્રીયા ધરના પાછલા ભાગમાં સંતાઈ. પણ, હજી રાત્રિ હતી એટલે અનોકા દાદાજીના ખજાર પાસે જઈને ઉપરમાં બેઠી તે તેનાથી દેખાયું નહિ. દાદાજીને પણ આખી રાત ઉંઘ નો'તી આવી.

પહેલી જ વાર કુકડાએ નવા દિવસની જાહેરાત કરી. આ પહેલાં આવા રણકાર અનોકાને કદીય સુંઘ નો'તા લાગ્યા. દાદાજી એટલે કામજો હડસેલીને લાગ્યા. પ્રાર્થના કરી, અને અધારામાં બેઠક કરવા મંડ્યા; પણ તેમના મનમાંય વિચારયુદ્ધ ચાલતું હતું.

ખીજવાર મરઘાએ કુકડે.....કુકડે.....ક્યું.

અને હંમેશના નિયમ મુજબ દાદાજી કૂવે જવા માટે ઉઠ્યા. આછા અજવાળામાં ઉંઘર ઉપર કોઈ માનવ આકૃતિ તેમની નજરે ચઢી.

“કાણુ બેઠું છે, એ ?”

“એ તો હું અનોકા છું, દાદાજી ! મારે મરી જવું છે. મને ક્ષમા આપો, ને આપી શકતા હો તો.”

દાદાજી ચોખ્યા અને સગમમ જાંગી પડતા હોય તેમ બોલ્યા :

“બેઠા, એવાં પાપી વચન ન બોલીએ. મારા વાળ તરફ ને, કોઈ ઘેટાનું ઉન પણ આટલું સફેદ નહિ હોય.”

અનોકાએ તેમના ડગલાનું કપડું પકડી લીધું અને તે ઉપર એક ચૂમી લીધી.

“આવ, અંદર આવ !”

તે તેમની પાછળ પાછળ અંદર ગયું.

“પરો બેસી ના.”

દાદાજી તેમની પયારીની કિનાર ઉપર બેઠા અને તે એક સ્તુલ ઉપર બેઠી.

“આમાંની થોડી વચણાની શિંગો ફાલ !”

તેણે તે ફાલી. દાદાજીએ ખુરાલીમાં તેની સામે જોયું. જાને જણ્યું એક દરદર પણ બોલ્યા સિવાય શાન્ત બેઠાં, પણ તેમનાં જીભ તો કંઈ ને કંઈ બોલતાં જ હતાં. દિવસ ઉગ્યો.

“મારી પાછળ પાછળ આવ !”

તે દાદાજીની પાછળ પાછળ તબેલામાં ગયું, અને તેમના કક્ષા પ્રમાણે, ઘોડાને ચંદી મુઠ્ઠી : તેને જરા પણ ડર ન લાગ્યો;

બેગોયની તોફાની ઘોડીનો પણ નહિ. એણે તો ઘણાંને લાતો અને બચકાનો પ્રસાદ પણ અપાડ્યો હતો.

“હવે, આમ આવ !”

તેમની પાછળ પાછળ તે કુકરની કોદમાં ગઈ અને નવ કોળાં કાપીને તેમને નાખ્યાં.

ઘરનાં બીજા માણસો હવે જાગી ગયાં હતાં. પોતે પકડાઈ ન જાય માટે ચરમાતો અને છપાતો તેમની પાછળ જોઈ રહ્યાં હતાં. આસેન તો એટલો બધો ડરી ગયો હતો અને ચૂંચવાઈ ગયો હતો કે તે તો અખરોટના ઝાડ ઉપર ચઢીને તેના ઝુંડમાં સંતાયો અને આશ્ચર્યથી આ નવિન બનાવ જોઈ રહ્યો.

દાદાજીને તો જાણે જુવાની આવી હોય તેમ દેખાતું હતું; અને તેઓ ચાલતા હતા કે છલંગ મારતાં તો તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

“હવે ચાલ !”

બન્ને જણ હવે પહોંચ્યાં.

“થોડું પાણી ખેંચ !”

અનોકાએ પાણી ખેંચ્યું.

“પાણીની ધાર કર !”

અનોકાએ પાણીની ધાર કરી અને દાદાજીએ મેંદે અને માથે પાણી છાંટ્યું.

“માફ મો લૂંછી નાખ, બેટા.”

અનોકાએ સંભાળપૂર્વક તેમનું માથું ડાફ કરવા માંડ્યું. રૂમાલથી પાણી લૂંછી નાંખતું તો સહેલ હતું પણ વૃદ્ધ દાદાજીની અશક્ત આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલુ હતો તે ક્ષી રીતે લૂંછાય ?

દાદાજીએ કેટલાંક સીપુરુષોને આંગણમાં ઉભેલાં બોલાં. “તમે

બધાં અહિં આવો. તમારે મોઢાં નથી ધોવાં? અહિં અનોકા તમને બધાંને પાણી આપવા જામી છે તે નથી દેખતાં? હા, તમે બધાંય. બિચારી, છોકરી, બધાંને પાણી આપશે, પણ જ્યારે એને પાણી આપવાનો વખત આવશે ત્યારે તમે બધાં ધુરંધારી કરશો!”

જરા શરમાતાં શરમાતાં બધાં સ્ત્રી અને પુરુષો કૂવા પાસે આવ્યાં. અને જાણે ખાનદાન શહેરીઓ હોય તેમ મોઢાં ધોવા પછી કહેવા લાગ્યાં: “તારો ઉપકાર!”

આસેનના ચહેરા ઉપર આનંદની રેખાઓ તરી આવી. તે પણ કૂવા પાસે ગયો, અને પગ પહોળા કરીને અને આગળ નમીને તેણે હાથ પહોળા કર્યાં:

“ધાર કર!”

અનોકાએ ધાર કરી.

આસેન જાણે સાતમા સ્વર્ગમાં બેઠો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“અને તું પાણીની ધાર પણ કેવી સારી કરે છે! જરા ધામેથી, એક, દુ પલ્લુ છું. જામી રહે, એમ નહિ, એમ નહિ.” અનોકાએ તેની જાણે ઉંચી અડાવી આપી અને જાણે હાથે પાણીની ધાર કરી.

“જરાજર : ચયું, રહેવા દે. બગવાન તારું બહું કરશે.” પેટ્રીયા આમ તેમ દોડી. તેની આંખમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં. ધડીકમાં એક બાજને કંઈ કહેતી તો બીજાને કંઈ પ્રજ્વલિત તેના હૃદયને એન તો’તું. દાદાજી તો આનંદમાં પોતાના ખંડમાં દોડ્યા, એક લાકડાની પેટી ઉઘાડી અને તેમાંથી એક મોતીની માળા કાઢીને સંભાળપૂર્વક ટપકીવાળા રૂમાલમાં વીંટીને ઓટીમાં છપાવી, કૂવા ઉપર આવ્યા.

બધાં મોઢાં ધોઈને પરવાર્યાં હતાં. તેમને બધાંને તો એમ જ લાગતું હતું કે તેઓ જાણે પવિત્ર ભંગનો સાંભળવા પવિત્ર જમિમાં ન જામાં હોય! તે કહે કાષ્ટએ ઇશ્વરત કરી હોત તો તે બધાં ત્યાંજ

ધુટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવા મંડી જાત. દાદાજીએ દમામથી મારે તરફ જોયું :

ખારો વૃદ્ધ !

“તમે સારાં માણસો છો ! અનોકાને મ્હોં ધોવા, પાણીની ધારા કરે તેવું જ માત્ર તમારામાં કોઈ નથી.”

જ્યાં કુદકા મારીને કુવાના કંઠા ઉપર ચઢી ગયાં.

“જલ્લ મોડાં પડ્યાં ! હું મારી જાતે જ તેને મ્હોં ધોવરાવીશ. ચાલ, ખેડા, મ્હોં ધોઈ નાખ.”

દાદાજીએ પાણીની ધાર કરવા મંડી.

દાદાજીના હાથ ધ્રુજતા હતા કે અનોકાનું હૃદય તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમણે પોતાના રમાલવડે અનોકાનું મ્હોં લૂંછ્યું અને પેલી મોતીનીમાળા તેના ગળામાં પહેરાવી દીધી.

“એણે, બિચારીએ, બધું પોતાની જાતે જ ક્યું. પણ મ્હેં જે ગઈ કાલે રાત્રે કહ્યું હતું તે જ પાછો અત્યારે કહું છું, અને તમારે દરેક જણને તે યાદ રાખવાનું છે, સમજ્યાં ? જે તેનું અપમાન કરશે તેને ભગવાન પૂંછશે !”

* * * *

આકાશ પૃથ્વી તરફ નજર કરે છે; અને આશ્ચર્યમાં આ માનવીઓનાં કામ જોઈને આનંદમાં હસે છે. માનવી કેવું હાસ્ય-જનક બે પશું પ્રાણી છે ? તે આકાશમાં દૃષ્ટિ ફેરવે છે, નિરાશામાં બે હાથ ઉંચા કરે છે, અને ગદન બાપામાં કંઈ બગડે છે; પ્રાર્થના કરે છે, ચોમે છે, અને અજ્ઞાન યાવ છે. માણસને અજ્ઞાન એક કંઈક તેના હૃદયમાં બાંધે છે; તેના આત્મા વિકાસે છે અને, પવિત્ર ધૂપની જેમ દુનિયા સાથે મળી જવા, હોડે છે. ભગવાનની કસમ.....હંમેશા એમ જ બને છે !

નિ બં . ધો

ગગનવિહારી લ. મહેતા એમ. એ. (કલકત્તા)

રસાન્વિત શૈલીમાં રાજકીય-આર્થિક વિવેચન કરી રાજ્યનાર આપણા એકમાત્ર યુવાન ચિન્તક.

ગૌરીપ્રસાદ ત્ર્યુ. ઝાલા એમ. એ. (મુંબાઈ)

સૈદ્ધ એવિયસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક; અભ્યાસી મર્મજામી વિવેચક.

જનાર્દન નંદા, પ્રભાસ્કર (હંડવા)

ભણીલા રાસકવિ, મરાઠીના ગણપર ગુજરાતી સક્રિય લક્ષ્યરોમાંના એક.

ત્રિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ બી. એ. (ભાવનગર)

‘નંદસંકરની નવલકથા’ એ એ વિષય પરના “ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ” કહેવા એવ્ય નિબંધ વર્ગરેના કર્તા.

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી એમ. એ. (સુરત)

એમ. ટી. બી. કોલેજના ઇન્સિસ અને ગુજરાતીના પ્રોફેસર; પરિપાક્ષ ૧૯૫૪ અને શૈલીના એક અત્રિમ વિવેચક.

૧. ગોવર્ધનરામની શૈલી (વિ. ર. ત્રિવેદી)

એ વિષયના સ્વસ્તર સાસ્રીય નિરૂપણનો આપણે સૌથી પહેલો સામર્થ્ય-
યુક્ત નિર્બંધ.

૨. યંત્ર અને મનુષ્ય (ગ. લ. મહેતા)

અર્વાચીન સંસ્કૃતિના એક મહાપ્રશ્નની સમતોલ વલરપર્થી મામાંસા.

૩. ક્રાંતિવાસ ક્યારે થયો ? (ગૌ. યુ. જાલા)

એ વિષય પરના બહુસ્વીકૃત મતની જુદું જ મંતવ્ય, વિદ્વતાપૂર્વક
પ્રતિષ્ઠાપિત યોગ્ય.

૪. પ્રાચીન ભારતીય વસાહતો (જ. ન્હા. પ્રભાકર)

આર્યાવર્તે બૌદ્ધકાળમાં કરેલા સંસ્કૃતિપ્રસારના સંગીરય પ્રયાસોની
ઉપયુક્ત માહિતી : (મરાઠીમાંથી ભાષાંતર : હપતો પહેલો)

૫. વિવેચનનો આદર્શ (વિ. મ. ભટ્ટ)

જરા વિવેચકનાં લક્ષણો અને તેના ધર્મ વિશે ચિંતનયુક્ત તેટલો જ
રસયુક્ત નિર્બંધ.

ગોવર્ધનરામની શૈલી

: સામાન્ય લક્ષણો :

લાક્ષણિક શૈલી ગદ્યકાર ગણાવા લાયક દરેક લેખકની હોય; જો આ ગદ્યના સામાન્ય લક્ષણો ગણાય; નવલકથાકારની શૈલીમાં વિષયક્ષમતા હોય તો શૈલીનું વૈવિધ્ય આપોઆપ આવે; પણ સંધ્યાના રંગ જોતું કિનખાળની ખચિત સુન્દરતાવાળું, વૈવિધ્ય ગોવર્ધનરામની શૈલીમાં જો લાગે છે, તે આપણા કાષ્ઠગદ્યકારમાં નથી. ધૂર્તલાલથી સરસ્વતીચંદ્ર પર્યંતનું, ગુણસુંદરીની સુવાવડી સરસ્વતીચંદ્રકુમુદના સંયુક્ત સ્વપ્નનું, પાત્રપ્રસંગનું આલેખન મેધધનુષ્ય પેઠે આપણા સંસારને માપી લે છે, તથેવ ઉદ્ધિના ઘેરા ધુધવાટ, મહાનદના નિનાદ અને પંખીઓના ક્ષરવના અપરિદૃષ્ટ સમવાયથી ગોવર્ધનરામની વાણીનું કાનન ભરેલું છે. ગંગાબાબી, ગંગાબાબીના જોડ, ગુણસુંદરી, કુદ્ધિન, વિદ્યાચતુર, તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ધમ્પાટે, ચન્દ્રકાન્ત, કુમુદ, સરસ્વતીચંદ્ર, જે બધાની બોલવાની ધાટી સંસ્કાર-બાહુતર-પ્રસંગ-અનુસાર ભાતભાતની, લાક્ષણિક મરોડવાળી, એકેકને પડછે રોચક ને સુભોગ્ય બને છે. અને ચન્દ્રકાન્ત, કુમુદ તથા સરસ્વતીચંદ્ર જોડે સૌથી વધારે તાદાત્મ્ય અનુભવતા ગોવર્ધનરામ તેમનાથી અળગા થઈ સ્વયમેવ પાત્રાલેખક, વાર્તાકાર, ચિત્રકાર, ચિન્તક અને કવિ હોયે શૈલીનું વિધવિધ સૌન્દર્ય ઊપજાવે છે. કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પાત્રની બોલીમાં ગોવર્ધનરામનો સ્વર સંભળાવાનો, કંઈક અવશ્ય, કંઈક સર્વ પાત્રની બોલીને નવલકથામાં જોઈએ તે દરતાં પણ વધુ અંશે તેમની સંસ્કાર-

વાની રીતને લીધે; પ્રત્યુત, બિનઅનુભવી અને બાનપૂર્વક ભાવાસક્ત સરસ્વતીમંદ્ર-કુમુદ્યી પણ પર જઈ ગોવર્ધનરામનું પયેષણ અને કવિત્વ અસાધારણ દેહ ધરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારની ગદ્યશૈલીઓ ઉદ્ભવ પામી છે: નંદશંકર અને નાનાલાલની; નર્મદ, મુનશી અને ગાંધીજીની; મણિલાલ, આનંદશંકર તથા કાલેલકરની; ગોવર્ધનરામ અને બલવન્તરાયની; વિજયરાયની.^૧ પણ એ શૈલીઓનું વ્યાકરણ આપણે ક્યું નથી; અને ઘણે ભાગે આ વિવધની ચર્ચામાં ઓળસુ, માધુર્ય અને પ્રસાદ જેવા જૂના પારિભાષિક શબ્દોની પાલકીઓ ખેંસે છે કે નહીં તેટલું જ જોયું છે. વિવેચનમાત્રમાં, પણ ગદ્યશૈલીની ચર્ચામાં વિશેષતઃ, એ પુરાણું કખૂતરખાનું ઓછું જ કામ આવશે એ સૂત્ર સ્વીકારી, ગોવર્ધનરામની ગદ્યશૈલીની રમણીયતા તથા તેની સ્પષ્ટ તરી આવતી શ્રુતિકાઓ અવલોકવી એ આ લેખનું પ્રયોજન છે.

અર્થથી કેવળ સ્વતંત્ર, તેને નિરપેક્ષ, શૈલીના સૌન્દર્યની કલ્પના મને લમણા સમગળ્ય છે. આવી કંઈ કંઈ લમણાઓ ઊભી કરે, અખંડ વસ્તુને સાવધન બનાવે, એવું બુદ્ધિવ્યાપારમાં જ છે, એ સત્ય બહુ જાણીતું છે. ઉચ્ચ ભાવ કે વિચાર વગરની ભાષાની ભવ્યતા સંભવતી નથી; એ દેખાતી ભવ્યતા વસ્તુતાએ આડંબર છે, દોલ છે, મસકરી છે. ‘અહીં શૈલી ભવ્ય છે’ કહીએ ત્યારે ભાવ અને વિચારની હિતતા આપણે સ્વીકારીને જ તેમ કહ્યું છે એમ માની લેવાનું છે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે ઉચ્ચ વિચાર ઉચ્ચ શૈલીમાં જ બહાર પડે. એમ થતું હોય તો શૈલીને વિચારવાની રહે જ નહીં. શૈલીને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, પણ તેનું અસ્તિત્વ તો છે જ; તેની સ્વતંત્ર વિચારણા શક્ય છે. ગાંધીજીની શૈલી લાક્ષણિક પણ લોકશિક્ષકની, ઉપયોગિતાવાદીની. તેઓ કાંઈ લોકોત્તર આનંદ આપવા નીકળ્યા નથી, એ આનંદ તમને મળી જતો હોય તો બલે મેળવો. તેમનું લખાણ સૌન્દર્યલક્ષી છે જ નહીં, તમને

૧. તેમ જ, વિષ્ણુપ્રચ્છાદ અને વિશ્વનાથની.—ત્રાંવી.

સૌન્દર્ય મળી જતું હોય તો બહુ સારી વાત. પરિણામે ભાવના, વિચાર તથા પ્રસંગનાં વૈવિધ્ય અને અદ્ભુત મહત્ત્વ છતાં તેમની શૈલીમાં એકતાનતા (monotony) આવે છે. શૈલી વિના ગદ્યસાહિત્ય સંભવે જ નહીં; શૈલીની અનુરૂપપ્રતિરૂપ સમવિવરન અવશ્યાએ તેની સ્વતંત્ર વિચારણા શક્ય બનાવે છે; અને ગદ્ય વાક્યમયદેહમાં સૌન્દર્ય-સિદ્ધિ કેવીકેટલી થઈ એ જોવાને એ વિચારણા આવશ્યક છે.

નવલકથા લખતાં અનુકૂળ જગાએ ઠેરઠેર પોતાના વિશાળ ગુજરાતી-અંગ્રેજી-સંસ્કૃત લલિત અને શાસ્ત્રીય વાચનમાંથી ઉપયોગી-લાગે એટલું બહુ ગોવર્ધનરામે અતિશય ઉદારતાથી મૂકી દીધું છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં સંસ્કૃતમાંથી તો એટલાં બધાં અવતરણો છે કે, રસ વા ફરજથી બધાં વંચાતાં, પ્રાકૃત જનને સંસ્કૃતના અનેકવિધ વાક્યમયનો પરિચય થઈ જાય, શેક્સપિયરનાં નાટકો વાંચતાં ઇંગ્લેન્ડના પ્રાકૃતશેક્સપિયરિક ઇતિહાસનો પરિચય માય તેમ. શાસ્ત્રો મળે તો ગોવર્ધનરામનો આદર એટલો સ્પષ્ટ છે, અંધ નહીં તેથી એટલો રોચક છે, કે આ બધાં અવતરણોથી પુસ્તક પર પુનિતતાની ભાવના આવી જાય છે, અને આ બીજી રીતે પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું પુરાણ નામ સાર્થક બને છે. વળી ઓગણીસમી સદીના જ આપણા સંસારનું ચિત્ર હોવા છતાં, પ્રાચીન લલિત સાહિત્યનાં બધાંએસતાં અવતરણોથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને અદ્ભુતતાનો, અપરિચિતતાનો, એક વધારે અંશ મળ્યો છે. વિદ્યાચતુર ગુણસુંદરીને સુખાવડ પછી પાંચ મહિને પહેલી વાર મળે છે, એ સામાન્ય-પણુ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં અસામાન્ય—પ્રસંગમાં મેઘદૂતની જાગરમાન વિલાસિતાનો રંગ મળે છે.^૧

આ સર્વ સદગુણોની સુંદરતાથી ભરેલા પ્રિયાના હૃદયનો નીલી-બંધ શિથિલ કરી દઈ, તે નીલીબંધ સાચવવા બિનચમુગ્ધાના પ્રયત્ન વ્યર્થ કરી દઈ, હૃદયસુંદરતાના વિલાસનો અસિલાથી પતિ, વાર્તા કરતાં

કરતાં અને અચિન્ત્યો રમેહાલેખ ચઢી જતાં, પત્નીના શરીરને સહસ્રાબજયી હૃદયદાન દેવા લાગ્યો અને હૃદયિકા ઉપરની પીડા ભેદ બાલી ઉઠ્યો

નીવીબન્ધોઽથવસિતશિયિલ્લં ચત્ર બિન્માધરાણાં
ક્ષામં રાગાદનિબૃતકરેષ્વાશિષત્સુ પ્રિયેષુ ।
અચિન્ત્યૈર્જનભિષ્ણખમ્પિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપાન્
હીમૂદાનાં ભવતિ વિક્ષેપરેષુઃ ચૂર્ણઃકૃષ્ણિઃ ॥

હાથ શિયિલ કરી દૃઢ પૂછવા લાગ્યો. “ શુભિચ્છ ! આપણે પણ આવી અલકાપુરી જ છે રતો ! પાંચ મહિના સુધી એક જીભ સાથે બાથ્યાં નથી, પણ કહે, આજ એ સહનો ખંજ નથી બાળી દીધો ?”

સંસ્કૃત સાહિત્યની વ્યુત્પત્તિને લીધે, જાહેરખબર કરતાં અવતરણો ના હોય ત્યાં પણ, ભારતના સુવર્ણયુગનાં ઉદ્ભોધન (associations) આપતા સાહિત્યસંસ્કાર પાને પાને જણાય છે, અને અણુધારી રીતે ડોકિયાં કરતા એવા સંસ્કાર સ્પષ્ટ અવતરણો કરતાં પણ વધુ રસમય બની વિશિષ્ટ તેમ અતુકૂળ વાતાવરણ બિપજવે છે.

સાહિત્યનાં અવતરણો ને ઉદ્ભોધો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં ઉત્તરોત્તર વધતાં જાય છે અને સર્વથા એ રસપોષક છે એમ નહીં જ કહી શકાય. વાંચતાં વાંચતાં કર્તાનાં પાંડિત્ય અને ચિન્તન ઉપર આપણો એવો વિશ્વાસ બેસી જાય છે કે, “જુઓ, યોગવાસિષ્ઠ કે મહાભારતમાં આ વિચાર જ છૂપાયો છે,” એમ એમણે કહેવાની જરૂર ઓછી થતી જાય છે. આવાં અવતરણોથી વાર્તાપ્રવાહ, રસપ્રવાહ તૂટે છે, એ તો સાચું જ, પણ અનેક વાર વિચારપ્રવાહ પણ અનેકધારે અને કલુષિત બને છે એ, ગોવર્ધનરામની શૈલીના ઉદ્ભોધનવૈભવ-શુણને પ્રશંસતાં છતાં સ્વીકારવું જોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યના જોડા અવગાહનથી પંડિતયુગને શૈલીનું ગૌરવ સુસાધ્ય હતું. માધ, બાણ, બર્ક, મેટ્રોલેના વાચને તથા લોકસંગ્રહના ઉત્સાહે ઉદ્ભોષ (declamation) કરવાની પ્રેરણા યુનિવર્સિટીમાં જ આપી હતી. એક છેડે ઉદ્ભોષ (declamation)

અને ખીજે છેડે નાદાની (levity) એ બનેમાંથી બચી ઉચ્ચ ગંભીરતા સતત ધારી શકે તે જ શૈલીમાં સાચું ગૌરવ હોય છે. બાવવિચારની ઉચ્ચતાને લીધે, મશાલેદાર પ્રસંગો વખતે, મનોમન્યનની ક્ષણક્ષણના વર્ણનમાં વૈજ્ઞાનિકની તટસ્થતા જાળવી પરિણામમાં વાચકની ઉચ્ચ નીતિવૃત્તિનો સમભાવ છૂતી લઈ, ગોવર્ધનરામ ગૌરવ સાચવી શકે છે. મુનક્ષીમાં આ ગૌરવ નથી; શીલિંગ જેવા યુરોપી અનેક નવલકારોમાં નથી. એ તદ્વાવત જીવનક્રિસ્તુશ્રીના ભેદને લીધે હશે, ઝાઝી-વધતી કેળવેલી હાસ્યવૃત્તિને લીધે હશે, હશે ગમે.તેમ. કૃંખા, લપસણા વાચકને પણ વિચ્છેદ કરતા પ્રસંગોમાં અવાસ્તવિક, અસુન્દર બન્યા વગર ગોવર્ધનરામ દૃઢ ગંભીરતા જાળવે છે; આ જ સ્વભાવ તેમની શૈલીના ગૌરવના મૂળમાં છે. શૈલીનું ગૌરવ બાવાની સંસ્કારિતા આગી લે છે. સંસ્કારી બાપા એટલે શુદ્ધ અને અપજોગી જ નહીં, અપરિચિત લાગે તો ભણે પણ ઉલકા અધ્યાસવાળા એક પણ શબ્દ વગરની.

લોકસંપ્રદનો-ઉત્સાહ, વૃચ્છઅનુચ્છ ઉદ્દ્યોધનનો વિવેક, એ સિવાય પણ ગોવર્ધનરામની શૈલીનાં ગૌરવજનક તત્ત્વો અળગાં પાડવા મોઝ છે. એ બધાં અરસપરસ ગૂંથાયેલાં છે; એકએકને દીધાની ગૌરવવન્તી સમયે અસર સ્પષ્ટ અને બલવત્તર કરે છે. ગયા જમાનાના અમદાવાદી મીતામ્બર જેવું ગોવર્ધનરામની શૈલીનું સુવદ્ પોત છે. પોતદાર શૈલી સમજવા ગંભીર ને ઉત્સાહભર ઉત્તમ વિચાર પ્રગટ કરતી પોતવિનાની શૈલીનું ઉદાહરણ^૨ આપું:

દેહધારી જન્મ દેહ વિના આત્મા નથી કહી શકતા, તેમ મંદિર વિના ધર્મ કહી શકતા નથી. મંદિર વિના હિંદુ ધર્મ ન ચાલે. મંદિરમાં સડો નથી; કોઈ મનુષ્યમાં છે, બધામાં કદી નહિ. કેવળ પૂજનો.

૨. ગાંધીજી : ‘ધર્મમંચન.’ પાનું. ૧૮૨. ગાંધીજીની શૈલીનું અનુકરણ કરનાર એમ સ્પષ્ટ માને કે ટૂંકાટૂંકાં વાક્યો લખવાથી અર્થ સુગમ કરવાનો કિંવા ધારી અસર કરવાનો કામિયો હોય લાગ્યો છે.

વિ. ૨. વિ.

વિધિ કરનારને મન મૂર્તિ પાપાણુ છે, ભક્તને મન કેવળ ચૈતન્ય છે. મંદિરમાં સુધારાને અવકાશ છે. મંદિરો તોડી નાંખવાં યોગ્ય નથી. મંદિર તોડો છો એટલે ધર્મ તૂટયો.

પોતદાર શૈલીમાં સ્વરવ્યંજનોની તથા પ્રયત્ન કે ભારઉચ્ચારણની અવસ્થિતિ (disposition) એવી હોય છે કે દરેક સ્વર, વ્યંજન કે પ્રયત્ન કેવળ એકલો રહેતો નથી. પૂર્વગત સ્વર, વ્યંજન વા ભારનું સામ્યવૈષમ્યથી સ્પષ્ટ સ્મરણુ આપે છે, અને અનુગત સ્વર, વ્યંજન વા પ્રયત્નની અપેક્ષા જિભી કરે છે. ગોવર્ધન-રામની શૈલી સુવદ્ પોતવાળી છે એમ કહેવાને. અર્થ એ કે સામાન્ય રીતે તેમના ભાષાપ્રવાહમાં સ્વર-વ્યંજન અને પ્રયત્ન તેમના ભૌતિક રૂપમાં પણ એક સજીવ અંગીનાં અંગ હોય એમ રહેલાં હોય છે. આમ એકરસ બનેલી કંડિકાનું ગાંધીજીમાંથી જ ઉદ્ભવરણુ કે ટાંકું :

જૂતકાળમાં ગોમાંસાદિ ખાનારનો બહિષ્કાર થયે યોગ્ય હો, આજે એ અયોગ્ય અને અસંભવિત છે. અરપૃથક ગણાતા પાસે ગોમાંસાદિનો ત્યાગ કરાવવો હોય તો તે કેવળ પ્રેમથી જ થશે, તેમની જીવિને જાગૃત કરીને થશે, તેમનો તિરસ્કાર કરવાથી નહિ બને. તેઓની કુટુંબો છોડાવવાના પ્રેમમય પ્રયોગો ચાલ્યા જ કરે છે, પણ ખાદ્યાખાદ્યમાં હિંદુધર્મની પરિસીમા નથી આવી જતી. તેનાથી અનંત-કોટિ વધારે અગત્યની વાત અંતરાચરણુ છે, સત્ય અહિંસાદિનું સૂક્ષ્મ પાલન છે. ગોમાંસાદિનો ત્યાગ કરનાર કપટી મુનિના કરતાં ગોમાંસ ખાનાર દયામય, સત્યમય, ઇશ્વરથી ડરીને ચાલનાર હજારગણો વધારે સારો હિંદુ છે. અને જે સત્યવાદી સત્યાચરણી ગોમાંસાદિના આહારમાં હિંસા ભેદ રાક્યો છે તેને જોયું તેનો ત્યાગ કર્યો છે, જેની દયા જીવ-માત્ર પ્રત્યે છે તેને કોટિશ : નમસ્કાર હજો, તેણે તો ઇશ્વરને ભયો છે, ઓળખ્યો છે, તે પરમભક્ત છે, જગદ્ગુરુ છે.

હિંદુધર્મની અને અન્ય ધર્મોની અત્યારે પરીક્ષા થઈ રહી છે. સનાતન સત્ય એક જ છે. ઇશ્વર પણ એક જ છે. લખનાર વાંચનાર

૩. ગાંધીજી : 'ધર્મમંથન.' પાનું ૬૧.

અને આપણે જ્યાં મતમતાંતરોની મોહનજમાં ન ફસી જતા સત્યનો સરળ માર્ગ લઈએ તો જ આપણે સનાતની હિંદુ રહીશું. સનાતની મનાતા તો ઘણાં એ બટકે છે. તેમાંથી કોનો સ્વીકાર થશે તે કોણ જાણે છે ? રામનામ લેનારા ઘણા રહી જશે, ને મૂંઝે મોઢે રામનું કામ કરનારા વિરલા વિનયમાળા પહેરી જશે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા જ ભાગમાંથી ગોવર્ધનરામની શૈલીનો આ સામાન્ય ગુણુ દર્શાવતી એક બે કડિકાઓ, જેના જેવી અનેક પહેલા ભાગમાંથી જડી આવશે, તે જોઈએ. પહેલો ભાગ એટલા માટે કે કેટલાકકે એમ માને છે કે જીજ્ઞાસુ ભાગમાં ગોવર્ધનરામને મધ્યશૈલી સિદ્ધ થઈ. મને તો લાગે છે કે જીજ્ઞાસુ ભાગ દ્વિતીય ગોવર્ધનરામે પ્રાકૃત વાચકની ભૂમિકા નજર સમીપ રાખી છે, તેથી છુટ્ટી લગામે પોતાના માનસને વહેવા નથી દીધું. બાકી, કુશળ તારો પણ ફૂળે એટલું તો ચારે ભાગના ગદ્ય માટે કહી શકાય, -શૈલીમાં કૃત્રિમતા ને છાંદસમત ચોથા ભાગ જેવા ભારેખમ અર્થમાં પણ છે.

ચંદ્રકાંત નિર્ધન રિયલિમાં ઉછર્યો હતો, પણ પત્યરની ભૂમિમાં રરતો કરી કેટલાક છાંદ લગી નીકળે છે તેમ આપણે ન ગણી એણે પોતાનો ઉન્નત માર્ગ કરી દીધો હતો. પોતાના ઉપર પડેલા નિર્ધનતા-રૂપી પત્યરને ફાડી પરાક્રમથી ઉઘો ઉઘો હતો. તેને આશ્રયમાં આશ્રય માત્ર સરસ્વતીચંદ્રનો હતો અને તે આશ્રય ન્હાનોસુનો ન હતો, પરંતુ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની મેળે જ સહાયભૂત થઈ પડે ત્યારે જ તેનો આશ્રય ચંદ્રકાંત સ્વીકારતો. ચંદ્રકાંતે કાંઈ માગ્યું છે એ વારે આગ્યો ન હતો. હુઝા ખમી, હરકત લોગવી, બેસી રહેવું એ હા, પણ ચંદ્રકાંતનો આત્માભિમાની ચિત્તોદ્રેક નમ્યું આપે તેની ના હતી. ધનાઢ્ય અને પોતાનાથી વધારે વિદ્વાન ઉપકારક મિત્ર પાસે તેની મિથ્યાપ્રશંસા (ખુશામત) કરવી તો શું પણ પ્રિયવચન કહેવું તે પણ તે સમજતો ન હતો. આ નિરપૃહી સ્વભાવતાને ક્ષીણ સરસ્વતીચંદ્રની તેના પર અનુપમ પ્રીતિ થઈ હતી. પરંતુ વિદ્વાન અને

ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચેલા પણ દાસત્વના જ સંસ્કારવાળા વિદ્યાચતુરને આ સર્વ અપરિચિત હતું. ઇશ્વરના તરફથી જેમાં દોષ ન આવી જતો હોય એવા વિષયમાં મહોટાનું મન રાખવું એ તે આવશ્યક ગણતો હતો. પરવૃત્તિનું અનુસરણ કરવું અને લોકાચારથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું એ કળાઓ સંપાદ્ય ગણતો હતો. પોતે પણ ઉચ્ચ પદવી પર હતો; એટલે અનુકુળ ઉત્તર જ સાંભળવાનો અભ્યાસ હતો, ઇચ્છા દર્શાવતામાં જ તેને આજ્ઞા ગણી અનુસાર વર્ગ જ એની દૃષ્ટિમર્યાદાને બરી રાખતો, અને ઉઘાડી આત્મપ્રશંસા થવા પોતે ન દેતો. તે પણ પર પ્રશંસાના પ્રવીણ અને પ્રધાનની પ્રીતિ ઇચ્છનાર અધિકારીયો, “આ ગુણ તમારો છે અને તે આવો સારો છે” એમ ઉઘાડું ફહેવાની રીત છોડી દઈ, પ્રધાનને પોતાના કીયા ગુણનું બાન છે એ સીધી ફૂંદાઈ, એકલા તે ગુણની પ્રશંસા કરતા, પ્રધાને કરેલાં કંઈ કંઈ કાર્યોમાં દક્ષતા અને અપૂર્વતા બતાવી આપતા, અને પ્રધાનનાથી ઉલટી રીતિએ આલનારને હસી ફૂંદાડતા. પ્રશંસાના કરતાં આ સર્વની અસર વધારે થતી અને સાવધાન છતાં પ્રધાન ભુલ ખાઈ ધણી વાર એમ કદપતો કે મહારીબુદ્ધિ સર્વમાન્ય છે. આવા આવા સંસ્કારોના અભ્યાસીને ચંદ્રકાંત જેવો ઉત્તર આપનાર મળતાં નવીનતા લાગી, મૂર્ખતા પ્રત્યક્ષ દેખાઈ, ઉદ્વેગતા મૂર્તિમતી થઈ જણાઈ, અને ખાલિશતા અને અવિનીતતાના અવતારનું દર્શન થયા જેવું થયું. પણ એનો ઉપાય ન હતો. ચંદ્રકાંત પોતાના હાથ નીચેનો માણસ ન હતો. “એને શું કરવું ? શું ફહેવું ? ફહેવું તોએ નિરર્થક ! હરો ! આપણે શું ? કોઈ વખત ખત્તા ખારો ત્યારે ઘણેએ ડેકાણે અવરો.—

ઉપદેશો ન દાતવ્યો યાદરો તાદરો નરે

પરથ વાનરમૂર્ખેણ સુગૃહી નિર્ગૃહી કૃતા ॥

એ વિચાર કરી રાત્રી પડી મનમાં પુષ્કળ હરયો. “આની સાથે શું બાલવું ?” એમ જ લાગ્યું. “આ મુળધગરી મોકિડાની નત ! તે વળી કાંઈ મોલે ચઢી ! એને તો છંછેડવી જ નહીં ! જેલા પારસીની આટલી આપતાસ્વાગતા કરી ત્યારે મૂર્ખે બંધી ખાનગી વાતચીત પણ વર્તમાન-પત્રમાં છપાવી એ અને આ બેધે નતસાઈ જ ! જગતને શીખામણ આપવી એ કાંઈ મહાકં કામ નથી.” નતિસ્વભાવ બુદ્ધી રાજકીય ન્યવહારી બે વસમાં વેણ કલાં હતાં તેનો ઉતાર કરવા લાગ્યો—તે પાછો પોતાની પ્રકૃતિપર આવ્યો અને હૃદય ઢાંકી છંભવતે અમૃત લહાવા લાગ્યો :

“દુઃખ ખમી, હરકત ભોગવી, બેસી રહેડું એ હા, પણ ચંદ્રકાંતનો આત્માભિમાની ચિત્તોદ્રેક નમ્યું આપે તેની ના હતી.”

“પરંતુ વિદ્વાન અને ઉચ્ચ પદ્ધતિએ પ્લેઝેલા પણ દાસત્વના ન સંસ્કારવાળા વિદ્વાચતુરને આ સર્વ અપરિચિત હતું.”

આ વાંચ્યોમાં કશી કૃત્રિમતા લાગતી નથી, પણ તેની એક-રસતા, તેનો સંવાદ, અનુભવી શક્ય છે, અને સહેજ ઊંડા ઊતરીએ તો પહેલા વાંચ્યમાં ‘ન’ વર્ણુનો અભ્યાસ, ખીમમાં ‘વ’, ‘ય’, ‘સ’-નો અભ્યાસ સંવાદના એક કારણ લેખે જોઈ શકાશે. કંઈક વધારે વર્ણુપરખ કરીએ તો ‘ચન્દ્રકાન્ત’ અને ‘ચિત્તોદ્રેક’, ‘વિદ્વાચતુર’ અને ‘અપરિચિત’ સંવાદી વર્ણુસમૂહ લાગશે. વળી ‘હ’ વા ‘આ’ સ્વરનું વારંવાર અવલુ બંને વાંચ્યોની છટા લાક્ષણિક બનાવે છે. કંડિકાના પહેલા વાંચ્યમાં પ્રયત્નની અવસ્થિતિથી સંશ્લિષ્ટતા આવી છે. ‘પત્યર’, ‘રસ્તો’, ‘આપતિયો’, ‘ઉત્તર’ શબ્દોને સટે અસંયુક્ત વ્યંજનવાળા પોઆ શબ્દો મુકીએ તો વાંચના અટોડા છટી જતા સિમભળશે, અને છટામાં પણ ફેરપડી જશે.

ગોવર્ધનરામની શૈલી વનસ્પતિ જેમ સજીવ લાગે છે તેનું એક કારણ એ કે તેમનાં વાંચ્યોમાં થડ, ડાળ, પત્ર, ફૂંપળ ફૂલ, ફળ જેવો સંબંધ દેખાય છે; એક શબ્દનો એક તન્તુ લઈ તેમાંથી નળે ખીન્ને શબ્દ ફૂલ્યો છે, ખીન્ન શબ્દનો તન્તુ લઈ ત્રીજો શબ્દ નીકળ્યો છે, ચોથા શબ્દને કહો તો ખીન્નત્રીજા સાથે વર્ણુક સંબંધ નહોય, પણ તેનો થડકારો પહેલા શબ્દ જેવો હોય—આમ ગોવર્ધનરામની સમગ્ર વાહ્મયનિર્મિતિ સ્નાયુબદ્ધ દેહ જેવી છે.

બદ્ધસ્નાયુ શૈલી; પણ સ્નાયુઓ બેલા ધાટના મરાઠાના નહીં, પણ બળ, કોમળતા અને પ્રતાપ સાધતા કોઈ ઉત્તરહિંદીના. ગોવર્ધનરામની શૈલી પોતહાર, અનુનેય (flexible) છે તેમ સધન (massive) છે. લાંબા વાંચ્યસમૂહોમાં સંયુક્ત વ્યંજનના બાહુલ્ય ઉપરાંત, ઉપવાક્યો કે વાંચ્યોની હારની હાર વ્યવસ્થિત રીતે મંદ વા

અમંદ ગતિ કરતી હોય છે તેથી સધનતા અનુભવાય છે. ઘણી વસ્તુ સામગ્રી, જાણે એક શ્વાસે, કહેવામાં બેડાળતા ક્વચિત્ આવે છે, પ એ ખડું; પણ પર્યેષણાવિષય, ભાવ કે પ્રસંગ એવા ક્યૂંપી શકાય એમ છે જેનું નિરૂપણ દૂકાં વાક્યોથી વિશદ જ થશે એમ નહીં કહી શકાય, જેનું આલેખન લેખકનો અશેષ ભાવ-ક અનુભવ અનુભવકાવવો હોય તે સધન શૈલીમાં જોઈએ, અર્થાત્ એક પછી એક એમ અનેક મોર્ગ જતાં હોય, તેમની પાછળ એક મહાન મોર્ગ જતું હોય, મહાન મોર્ગ જતું જતું એક ખડક સાથે અક્ષણાત્ શીણુશીણુ ને શીકરક્ષીકર થઈ જતું હોય એવી વાક્યમાં વાક્યના અંગની ને કડિકામાં વાક્યોની રચના જોઈએ. એક સિદ્ધાન્તની અનેક દલીલો આપવામાં, એક કુદરત કે પ્રસંગના ચિત્રની અખંડ દૃશ્ય અસર ઉપજાવવા માટે, એક મનોમન્યનની ધડીનાં દલેદલ ખોલવા માટે સધન શૈલીનો ઉપયોગ સદૃશ રસિકતાથી જ ગોવર્ધનરામ કરે છે એમ માનું છું.

તમારું એ સૂત્ર મહાન્ અનર્થોનું મૂળ છે. તેનો તમારા જાનકાઈઓ, વર્તમાનપત્રવાળાઓ અને મરાઠા ભાઈઓ-પ્રીટિશ ઇન્ડિઆમાં અનુભવ કરાવે છે. સુલ્લર સાહેબ ખીચારા કહી કહીને ચાક્યા છે કે ઈંગ્લેન્ડ અને દેશીઓનાં ચિત્ત પરસ્પરની વિદેશીયતાને કુલી જશે નહીં અને જન્મભાવ પામશે નહીં ત્યાં સુધી અને હિન્દુસ્થાન એ રાજ-પ્રજાના પરસ્પર અવિશ્વાસમાંથી છુટશે નહીં ત્યાં સુધી તેમાંથી કોઈનું કલ્યાણ થશે નહિ. આ વિશ્વાસ અને કલ્યાણના માર્ગમાં જે કોઈ વિઘ્ન નાંખે તે દેશદ્રોહી છે અને દેશદ્રોહી તે રાજદ્રોહી છે. તમે ભાઈઓની જીભ ઉપર એ દેશદ્રોહ અને રાજદ્રોહ નાચે છે અને તમારા દેશવત્સલ હૃદયને એનું જ્ઞાન નથી. ખરી વાત છે કે ઈંગ્લેન્ડે સ્વાયંબુદ્ધિ અને અવિશ્વાસનો સર્વતઃ ત્યાગ નથી કરી શકતા પણ એના અપવાદરૂપ ઉદાત્ત ચિત્રોનો એ દેશમાં અભાવ નથી એમ કોન્યેસના આધારભૂત ઈંગ્લેન્ડે અને રીપન જેવાઓ ઉપર દૃષ્ટિ કર્યા પછી કોયો દેશી ના કહી શકશે? એ લોક આપણી બાપા સમજી શકે તેના કરતાં એમની બાપા આપણે વધારે સમજીએ છીએ, તે જ રીતે આપણાં ચિત્ર એ લોક સમજી શકે કે ન શકે

પણ ચલ કરનાર દેશી ઇમેજનાં ચિત્તને વધારે સમજી શકશે. જે વધારે સમજે તેને માથે વધારે ધર્મ. ઇમેજોનો મોટો ભાગ આપણા ઉપર વિશ્વાસ કરો કે ન કરો, પણ આપણા ઉપર એવા વિશ્વાસની વૃદ્ધિ કરાવવી એ આપણા હાથમાં છે અને જે વસ્તુથી એમ આપણી શક્તિ ઉદય પામી છે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો ધર્મ આપણે માથે ઉદય પામ્યો છે. તમ કાલ્પ-ઓના સૂત્રનો આચાર એ ધર્મનો કેવળ ભંગ કરે છે, પોતાના ઉપર સામ્યવર્ગનો નિષ્કારણ અવિશ્વાસ એવા લે છે; અને ન ખવાય, ન રસ પડે, ન પેટમાં જાય, ન પોપણ કરે અને કેવળ દાંત ભાગે એવા ગાયના શીંગડાંનું ભક્ષણ કરવાનો મૂર્ખ અને દુષ્ટ પ્રયત્ન કરવો એ મહાન અનર્થ તમારી જીભનું પરિણામ છે. આ તમારું નિવ્હાલૈસ્ય જ્યાં સુધી મટશે નહીં ત્યાં સુધી તમે અજ્ઞાત પણ પ્રત્યક્ દેરાડોડના પાતકમાંથી ઉગરશો નહિ અને પરદેશી અવિશ્વાસી સામ્યકર્તાઓમાં ઉદાત્તા તો ક્યાંથી પણ આપણા ઉપરનો અવિશ્વાસ દિને દિને વધારશો અને તેમની અનુદાત્તાના વાધુને વધારી એ વાધુના ઝપાટાઓને મૂર્ખ શાસ્ત્રમંત્રિ પેટે બોરી લેશો. ૧

X

X

નવીનર્થદ્રષ્ટ, તમે આવા સાધુજન છે, સાધુજનના આશય સમજો છો, મધુરીનું દુઃખ આ હૃદયથી જોવાનું નથી, હું પણ કંઈક વરજી છું તે મહારા મતનો ત્યાગ કરી એ મધુરીને મટિ આપની પાસે આવી, છું અને એને મટિ કહો કે મારા પોતાના સમસુખને મટિ કહો પણ આ જોણુ હૃદયે માલનું મંદિર સુકાવી મને તમારી પાસે આણી છે. સમસ્ત સાધુમંડળનું માન રાખીને, કે મધુરીની દયા કરીને, કે આ મહારા હૃદયના ઉદ્યાર સિદ્ધ માનીને, કે આપની ઉદાર દક્ષ સુદ્ધિની પ્રેરણાથી, મહારી રંધ વિજ્ઞપ્તિ સ્વીકારો. વધારે કહેવાની મહારામાં શક્તિ નથી. સત્યનો બલવત્તર બોધ કરવા જેટલું મહારામાં જ્ઞાન નથી, ધર્મનું શુદ્ધતર તારતમ્ય કહાડવાની મહારામાં સુદ્ધિ નથી, રસરહસ્ય વધારે પ્રદીપ્ત કરવાનો આ હૃદયનો અભ્યાસ ધણા કાળના વૈરાગ્યથી કટાંધ ગયો છે, અને મહારા હૃદયને ને મહારી પ્રવૃત્તિને આશ્રય આપી શકનાર વિહારપુરી આપનું અનુચરત્વ કરે છે તે આપની પાસે આવા વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય એવું ઇચ્છવાનો મને અધિકાર

નથી. નવીનચંદ્રજી, હું આપની પાસે હાથ જોડી ઉભી રહું છું અને સાધુજન પાસેથી આટલી બિંક્ષા માગતાં શરમાતી નથી.૭

વાક્યવીચિત્રોથી ઉપરના ફકરાઓમાં જે સઘનતા (massiveness) અનુભવાય છે, તેમાં એક તત્ત્વ એવું છે જે ગુજરાતી ગદ્યકારોમાં નાનાલાલ અને જળવન્તરાયસિવાય કોઈમાં જણાતું નથી. લયવિસ્તાર (amplitude of rhythm)નો ગુણ નાનાલાલ અને જળવન્તરાયમાં છેક ઓવર્ધનરામના પ્રકારનો નથી, અને નિર્ભેજ ગુણરૂપે હંમેશ જણાતો પણ નથી. આ મિલનની લય-પ્રસાર, સ્વરોના આરોહઅવરોહના એકમનું ધનુષ્ય, એ ગુજરાતી સાહિત્યના નવા યુગની એક અણમૂલ સિદ્ધિ છે, અને પૃથ્વીછંદની શક્તિના જ્ઞાન જેવો પણ તેથી અનેકગણો કામતી ગુજરાતી ભાષાનો વારસો છે.

વાક્યપ્રવાહમાં સામાન્ય શિષ્ટ લેખક જ્યાં વિરામ લે, શ્વાસ ખાય, અટકી જાય, ત્યાં સંગીતકાર એક તાન લઈ લે તેમ ગોવર્ધનરામ જરા પડોટો મારી વાધ્યા જાય છે.

ચંગાવેલી દેખાતી આંખોવડે તે ઝુદા જોઈ, ઝુદામણિની પરીક્ષા કરી, નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહિ, અને ઝુદા આંખોમાં જોઈ અને સ્પર્શતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ વીજળીની ત્વરાથી ઉભો થઈ ચાર ચિત્તનાળો પોતાને સમયસૂચક ગણતો, પાછું લેયા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર, ઝૂકી વાળીને નાઠો.૮

ચલમમાં ભડકો થતો ત્યારે ઉપરની ડાળોમાં તે તેજનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય તેમ આગીયા ક્રીડાની ખાંખના જેવો ચમકારો સ્પષ્ટ થતો હતો પણ તે પર કોઈનું ધ્યાન ખેંચાતું નહી, અને ચારપાસના અધિકારની પેઠે નિષ્કંટક પરંતુ પવનથી હાલતાં ઉપરનાં પાંદડાંના સ્વરની પેઠે ધીમે સ્વરે ખ્હારવટીયાઓની વાર્તાનો રસ કહોંપકણ છાનોમાનો જામવા લાગ્યો.૧૦

૭. સરં ૪, પાનું ૪૦૨.—૮. આજ્ઞાલના લેખકોમાંના કોઈનો પણ ઉલ્લેખ યોગ્ય નથી ધાર્યો.—૯. સરં ૨, પાનું ૨૪.—૧૦. સરં ૨, પાનું ૪.

બધાને બકડું હોય તે બકો ને ધરમાં થકસા ખુટશે તો હું ચાંદ્રાયણ કરીશ ને સકુને સાથે લુખ્યાં રાખીશ પણ જેને ચોધવા ગયા છે તેને લેધને જ આવજે ને હાથમાં આવેલા પાછા નહાસવાનું કરે તો આ કાગળ વંચાવી દાખલો દેજે કે જાનાતા જેવી બાયડીઓ ઘેર ઘેર વેઠે છે ને પ્હોંચી વળે છે તેનાથી હજારમા ભાગ જેટલી તમને તો કોઈએ સુંદી પણ ભરી નથી ને એવા સકોમળ તમે યથા તેમ સહ સાચાઓ યરી તો પ્રજ્ઞાએ ધડેલી બધી બાયડીઓ કુમારી રહેશે. પણ બાપના વાંક માટે બાયડીને રોવડાવે એવે ન્યાય બારીસ્ટરે કર્યો તેવો ન્યાય તમારું બેઠ વકીલ કરી બેસશે તો બીચારાં કુસુદસુંદરી તો ગરદન માર્યાં મુઠાં પણ ગંગાભાભી તો તમારી કોટે વળગશે. ૧૧

આ સ્વરાવરોહનાં વાક્યો વેરાયેલાં પણ એટલી મોટી સંખ્યામાં છે કે તેમને વીણવાની મુશ્કેલી નથી; તે તેમનાં સ્થાને કંઠિકાના ઢાળામાં એટલાં કુદરતી રીતે આવે છે કે ગોવર્ધનરામની શૈલીનું એ સુંદર અને વ્યાપક લક્ષણ બને છે. લપટીર્ષતા બલવન્તરામ અને નાનાલાલમાં છે, પણ ગોવર્ધનરામના સ્વરાવરોહ તેમનાથી વિગ્રહણ છે. આ લપટીર્ષતા અને લાક્ષણિક આરોહઅવરોહોથી ગુજરાતી ભાષા ઉન્નતતમ તાન સિદ્ધ કરે છે, અને કવચિત્ તો એવી રચના આવે છે કે સમસ્ત જગતના સભ્ય ગદ્યસાહિત્યમાં પણ એની જોડ હશે કે કેમ એવી રાંઝા બિબી કરે છે :

“હા-આ તરતાં તરતાં સહ આબ્યાં” બાવી બોલી. તરતાં તરતાં છાછર પાણી આવતાં તરનારી સ્ત્રીઓ પાણી વચ્ચે હણી યથ પગે ચાલી આવવા લાગી. તેમાંની બે નાણીઓએ હાથ ઉપર રાખતુલ્ય કુસુદસુંદરીને ચતી રાખી ઝાલી હતી. સમુદ્ર વચ્ચે ડોકીયાં કરી ઉભેલા ખડકોના શિખરોનાં વચાળાંમાંથી વચલે ભાગે ઉગેલી સુંદર નાભુક લીલોતરી દેખાઈ આવે તેમ આ સ્ત્રીઓની વચ્ચે તેમના હાથ ઉપર રહેલી કુસુદસુંદરી દેખાતી હતી. એને ઉચ્ચનારી સ્ત્રીઓના પગ આગળ નીવરેલું છાછર પાણી પોતાની નીચેના પૃથ્વીતળને બાંધી રહેલું લાગતું હતું, તેના ઉપર ધીમાં સ્થિર લાગતાં મોન એ પૃથ્વીને ચાંપી દેતાં લાગતાં હતાં, અને એ પૃથ્વીની કોમળ રેતી અને ઉંચાનીચા ભાગો પાણીમાંથી

દીસી આવતા હતા; તેમ જ પૃથ્વી પેઠે પડી રહેલી કુમુદના શરીર ઉપર પાણીથી લદાઈતું વજ્ર બાઝી ગયું હતું, એ વજ્રની લીની ફરચીએ. એના શરીર ઉપર ચંપાઈ ગઈ હતી, અને સૂક્ષ્મતાએ અને પાણીએ પારદર્શક કરેલા અને બાઝી ગયેલા વીલાયતી ગવનમાંથી શરીરના હૃવાનીયા ભાગ રપટ્ટ દેખાઈ આવતા હતા. માતાના મંદિર પાસે આવતી પુત્રીની શરીર-અવસ્થાને પુરુષદષ્ટિએ નિર્મેલી મર્યાદાઓ અપવિત્ર લાગતી હોય તેમ આ બાળકની આ અવસ્થા નિર્મયપણે હૃદય ખામી લાગતી હતી. એના વજ્રમાંથી ચારેપાસથી નીગળતું પાણી ચારે પાસના પાણીમાં પડતું હતું અને એના મનનાં દુઃખ અને વિકાર તેમ એના કર્મ-વિષાક માતાના પ્રતાપથી બાળકની જાંઘ નીચે જ અને છોડી નીચેના મહાસાગરમાં સરી પડતા હોય એમ એ પાણીની ધારાઓ એના શરીર પાસેથી સરી, નીચે ટપકી જતી હતી. આ મનુષ્યદેહનું આયુષ્ય ખુટી રહ્યા પછી અને પરમાત્મા-રૂપ જગદગ્નાના પારલૌકિક સાન્નિધ્યને પામતા પહેલાં વચગાળે શરીરને રાખરૂપ થઈ રાખવાડની (કાઠડી) ઉપર ચડાવું પડે તેમ અત્યારે કુમુદ-સુંદરી સ્ત્રીઓના હાથ ઉપર ચડેલી હતી, અને આ સુંદર ચિત્રપવિત્ર ધામ બાણી અદરશ ઇશ્વરીની ઇચ્છા એને આ શુભ આકર્ષક કિરણો વડે એની યેતી હતી. દુષ્યંતને ત્યાં અનસિદ્ધાન અને તિરસ્કાર પામેલી રાકુંતલા પતિમંદિરની પ્હાર નીકળી કે દયા-વત્સલ માતૃજ્યોતિ એને આ પૃથ્વી ઉપરથી અદ્ધર ઉપાડી ગયાનું મહાકવિએ ગૂઢ ગર્ભ રાખી વર્ણ-વેણું છે તેમ એવા જ ગહન દુઃખને વરો નિર્વાસન પામેલી આ રંક બનાથ પુત્રીને ઉપાડી સરણુવત્સલ નિરંજન માતૃજ્યોતિ જ માતૃગૃહમાં આજ તાણી લેતું હતું અને વિધાતાની ગતિ ન સમજતાં મન્દબુદ્ધિના સુવર્ણપુરમાં ચારે પાસથી પવનની ટુંક ઉપર ચઢી આકાશવાણી ઘણાક કાનમાં ફેરેતી હતી કે

સા નિન્દન્તી રવાનિ લાગ્યાનિ બાલા
બાહ્લસેપં કન્દિતું ચ પ્રવૃત્તા ।
સ્ત્રીસંરેયાનં સ્વપ્સરતીથમારા—
દુક્ષિધૈનાં જ્યોતિરેકં જગામ ॥૧૨૩

૧૮-૧-૧૯૩૬.

૧૩. સર. ય.પાનું ૫

યન્ત્ર અને મનુષ્ય

વર્તમાન યુગને યન્ત્રનો યુગ કહીએ તો એમાં કંઈ અત્યુક્તિ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં ઘણાં બધાં પ્રવર્તે છે જેમાંનાં કેટલાંક અસ્પષ્ટ પણ છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું જે રૂપ છે અને જેને લીધે એ દુનિયાભરમાં પ્રસરી છે એ એના યન્ત્રગુણને જ કારણે. યુરોપમાં જેવા કવિઓ, ચિત્રકારો કે ફિલસૂફો પહેલાં થઈ ગયા છે કે હાલ છે એવા જ કે એથી હિતમ કલાકારો કે ચિન્તકો પૂર્વમાં પણ થઈ ગયા છે. છતાં યુરોપ અને અમેરિકા તેમ જ એને પગલે ચાલનાર જાપાન આજે આટલી સત્તા ભોગવે છે અને એના સંસ્કાર ખીણ પ્રજાઓને પણ મદદ કરવા પડે છે એ કેવળ એના વિજ્ઞાન તથા યન્ત્રને લીધે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે પ્રકૃતિપર પ્રભુત્વ મેળવીને પશ્ચિમના લોકો અન્ય દેશોને સમગ્ર રીતે અને સફળતાથી દબાવી શકે છે; એક યુરોપિયનને એશિયા કે આફ્રીકાનો દોષ માણસ મારી શકે એના કરતાં વધુ ત્વરાથી તે સહેલાઈથી યુરોપિયન બીજાનો સંહાર કરી શકે એવી શક્તિ ધરાવે છે. વરાળ અને વિજળી, સ્ટીમર અને એરોપ્લેન, રેલિફોન તે વાયર્લેસ, વિજ્ઞાન અને વૈદકશાસ્ત્રનાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ યન્ત્રો એ સર્વે આ યન્ત્રના યુગનાં લક્ષણો છે; હાલની રાજ્ય-બ્યવસ્થા અને વિવિધ આર્થિક સંબંધ પણ આનાં જ પરિણામ છે. યન્ત્ર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું ફળ છે પણ એ સંસ્કૃતિ યન્ત્રની શોધથી ધાર્ય અને બદલાય છે.

યન્ત્ર અને મનુષ્યનું બળ

બધાં યન્ત્રની રચનામાં કે એ ચલાવવામાં વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી હોતી. માણસના અવયવો અને ખાસ કરીને આંગળાંઓ અને પગ જે ક્રિયા કરતાં હોય એ જ પ્રકારની નિયમસર ગતિ કોઈ અચેતન વસ્તુ પાસે કરાવવા માટે યન્ત્ર મૂળે સરળતામાં આવ્યું. ગાડાંનાં પૈડાં, રથનું ચક્ક, રેંટિયો, સાળા છત્તાદિ એની પહેલાંની ક્રિયાની સરખામણીમાં યાન્ત્રિક વસ્તુઓ લેખાચ શારીરિક બળને વધુ સમર્થ કરવા માટે કે એવા બળનો બચાવ કરવા માટે માણસે જીભ કોઈ બળની શોધ કરી અને એ રીતે સંચો શોધ્યો. પ્રાણીઓ પોતાની જરૂરતો પૂરી કરવા માટે કેવળ પોતાના સ્નાયુઓ પર જ આધાર રાખે છે. છેક પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યને પણ માત્ર પોતાના શારીરિક બળનો જ આધાર હતો એમ કહી શકાય. પરંતુ મનુષ્યનું જ્ઞાન જેમ વધતું ગયું તેમ એ જડ સાધનોની સહાયતા લેતો ગયો અને એને હાથ કરતો ગયો જેથી એના પોતાના સ્નાયુને એટલો વિરામ મળે અને એટું કામ સહેલાઈથી સધાય. પૈડાની શોધ જેણે કરી તે બગદર કે ઘોડા વડે એ પૈડાને ચલાવ્યું હશે એ પણ એન્જિનના શોધનાર જેટલો જ પ્રતિભાશાળી સ્રષ્ટા હશે. માત્ર પાંદડાંનો પોપાક પહેરનારને રેંટિયો અટપટું યન્ત્ર લાગ્યું હશે અને હાથનો એમાં આછો ઉપયોગ થશે એ કારણથી એનો વિરોધ પણ કયો હશે ! પગે ચાલનારાઓ ગાડાં કે ગાડીમાં જનારાનો પારકી સાલ લેવા માટે ઉપહાસ પણ કરતા હશે ! હાલની ભાવામાં કહીએ તો, આવા યાન્ત્રિક બળનો વિરોધ પ્રથમથી થતો આવ્યો હશે.

આધુનિક યન્ત્રની શોધ

પરંતુ જે યન્ત્ર આજે સર્વત્ર ભિન્ન-ભિન્ન રૂપમાં આપણી સામે ખડું ચાલે છે તે યન્ત્રની શોધ તો છેલ્લા બે સૈકામાં થઈ છે. પશ્ચિમમાં જરાળની શોધને પરિણામે જે ઔદ્યોગિક પરિવર્તન

મધુ એને લીધે યન્ત્રના યુગ્મનો આરમ્ભ થયો. જુદા જુદા હુનર-
હથોળોમાં યન્ત્રની શોધ પર શોધ મધ અને પ્રેમનું સમન્વિત આર્થિક
તેમ જ સામાજિક જીવન પલટાઈ ગયું. રેંટિયા અને શાળને
ખદે મિલના સંચા કાંતવા અને વણવા લાગ્યા, ધોડા કે બળદની
આડીને સ્થાને વરાળથી ચાલતી ટ્રેન અને પેટ્રોલથી ચાલતી
મોટર મધ. શઢ અને લાકડાના વહાણની જગ્યાએ વરાળથી
ચાલતી સોખંડની આગખોટો આવી. મનુષ્યનું આતુર્ય અને હાથનું
કૌશલ્ય જે કામ કરતા હતાં તે નિર્જીવ અને નિષ્કૃષ્ટ વસ્તુઓ કરતી
મધ. ગલીયા ને કોરો, જોડા ને કપડાં, ધડીઆળ ને સે'ય-ટાંકણી
અને એવી એવી અસંખ્ય નાની મોટી વસ્તુઓ સંચાઓ વડે ઉત્પન્ન થવા
લાગી. વિદ્યાનથી ઉત્પન્ન કરેલા બળમાંથી એક અદ્ભુત અને અપૂર્વ
શક્તિ સરળમધ. ધનવાનોએ પણ નહિ કહેલું એટલું અદ્ભુત ધન
એમની પાસે એકઠું થવા લાગ્યું. વડસ્વર્થ જેવા કવિઓએ આ
અદ્વિતીય યાન્ત્રિક બળની સ્તુતિ કાવ્યમાં કરી અને કેટલાએ ફિલ-
સોફી, ચિન્તકો અને અર્થશાસ્ત્રીઓ યન્ત્રના વિજય અને ગૌરવથી
અંતમ્મ ગયા. કારખાનાના અને ખાણના માલિકો તેમ જ વધતાં
જતાં શહેરોની જમીનના જમીનદારો ખૂબ ધનાઢય થવા લાગ્યા
અને જે દેશોમાં પુષ્કળ પૈસો થયો ત્યાં યન્ત્ર સૌ કોઈને પ્રિય અને
આલ્હાદનનક લાગ્યું.

અલખત, કેટલાક કવિઓ અને કલાકારોને યન્ત્રથી આઘાત થતો

૧. "I exult to see

An intellectual mastery exercised

O'er the blind elements ... almost a soul

Imparted to brute matter. I rejoice,

Measuring the force of those gigantic powers

That, by the thinking mind, have been compelled

To serve the will of feeble-minded Men.

(Wordsworth, Excursion Book 8)

હતો. સૌન્દર્યનો ચન્દ્રથી વિનાશ થતો હતો, ગામડાનું સરળ ને શાન્ત જીવન તજીને લોકોને નવા ઉદ્યોગોને લીધે કમાવવા માટે મોટા શહેરોમાં જવું પડતું હતું, વસ્તુની રચનામાં વ્યક્તિત્વનો આવિર્ભાવ થવાને બદલે અમાનુષ સંસ્કારનું દર્શન થતું હતું એ સર્વ વિલિપ્ત મૌરિસ કે રસ્કિન જેવા ચિંતકોને અસહ્ય લાગતું હતું. આ વિરોધ કદાચી કે ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ ઠરવામાં આવતો હતો. પરંતુ ગરીબ માણસોને તો ચન્દ્રનાં પરિણામ પોતાના નિત્યજીવનમાં સહન કરવાં પડતાં હતાં. મનુષ્યની મહેનત જત્યાવશ માટે ચન્દ્રનો ઉદ્ભવ થાય છે; પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે કોની મહેનત કોણ જત્યાવે છે અને એનો લાભ કોને થાય છે? માણસ પોતે ચન્દ્ર બનાવીને પોતાની મહેનત જત્યાવે એ એક વાત છે; અને જે કાંઈ ચન્દ્રનું માલિક બની શકે એટલું ધનવાન હોય એ એવી રીતે બીજાની મહેનત જત્યાવે એ બીજી વાત છે. ચન્દ્ર દાખલ થવાની સાથે જ અનેક માણસોનાં કામ અને ધંધાને ધક્કો પહોંચે છે અને કેટલાક કામ વગરના થાય છે જેથી બેરકારી અને આપત્તિ વધે છે. અંગ્રેજીમાં આ નવી યાંત્રિક શોધને “Labour-saving device” કહે છે પણ આવા ચન્દ્રની સહાયતાથી મજૂરીનો જે જત્યાવ થાય છે એનો લાભ એ બેકાર થતા માણસોને નથી મળતો તેમ જ સામાન્ય જનસમાજને પણ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતો, પણ ચોડા મૂડીદારોને મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે કાપડની એક મિલ કહાડવામાં આવે ત્યારે જે કાંતવાનો કે વણવાનો ધંધો કરતા હોય છે તેઓ ચન્દ્રની હરીશાખમાં ટકી શક્તા નથી એટલે કાં તો એમને બીજું કંઈ કામ શોધવું પડે છે અથવા તો એ જ મિલમાં મજૂર તરીકે જોડાવું પડે છે. આથી બ્યારે કારખાનામાં ચન્દ્રનો ઉપયોગ પ્રથમ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ ચન્દ્રને લીધે બેકાર થવાના ભયથી મજૂરો એનો પુષ્કળ વિરોધ કરે છે અને ધણીએ વાર માણસો એ સંસ્કાર તોડી નાંખે છે અને કારખાનાં બાળા નાંખે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૮૧૨માં આવાં પુષ્કળ દુહ્સ્વરો ને તોફાનો થયાં હતાં અને ધણા મજૂરોને કે

કરવામાં આવ્યા હતા અને ફાંસીએ દીધા હતા. યન્ત્ર વિરુદ્ધ બંડ કરનાર મજૂરો પર જે જુદમ કરવામાં આવ્યો હતો તે વિશે બાયરને કાવ્યો રચ્યાં હતાં.^૧

યન્ત્રને લીધે મહેનતનો બ્યાવ થાય છે પણ એ બ્યાવથી અનેક માણસો બેકાર થાય છે કે એમની નોકરી નાબ છે એ વાત અર્થશાસ્ત્રીઓને પણ ધીરે ધીરે સમજાઈ. વીસ કે પચ્ચીસ માણસો એક વસ્તુ બનાવતા હતા એજ વસ્તુ સુધ્યા વડે એક માણસ એટલા જ કે એથી યોગ્ય સમયમાં બનાવવા સમર્થ થયો એથી ધણાને અવિધ્ય આશાજનક લાગ્યું: અને વસ્તુઓ સારી બનતી હતી એટલું જ નહિ પણ સોંધી પણ બનવા લાગી. નવા યન્ત્રથી ધન કેટલું વધી જશે એની કલ્પના પણ કરવી અશક્ય હતી. પરંતુ જે પ્રશ્ન દરિની સ્થિતિ જાણનારા વિચારકોને મૂંઝવતો હતો તે એ કે પછી મજૂરી કરીને નિર્વાહ કરનારનું શું થશે? એમને માટે આશ્ચર્યકાના નવા માર્ગ ઉદયકો કે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ખાતર એમને સહન કરવું પડશે? ધનની દૃષ્ટિથી આખા સમાજને લાભ થશે અને ગરીબોની ગરીબાઈ દૂર થશે? કે કોઈ યોગ્ય મજૂરોને પેંસાદાર થવાની તક મળશે અને ધનવાનો વંચારે ધનાઢ્ય થયા કરશે?

૧. જુઓ બાયરનનું 'Song of the Luddites'. આ વિષય પર વિખ્યાત જર્મન નાટ્યકાર Ernst Toller નું "The Machine Wreckers" નામનું સુંદર નાટક વાંચવા જેવું છે. એમાં Ned Ludd નામનો વ્યક્તિ કહે છે:

"They would put us in irons and chain us to a monster. A spindle driven by steam that clutches men and whirls them round and slings them into hell! Every man on God's earth has a right to live by the work of his hands...One weaver worked three spindles; the jenny drives eighteen. It robs five weavers of their daily bread" (The machine wreckers By Ernst Toller).

યન્ત્રનું પ્રભુત્વ

યન્ત્રથી માલતા ઉઘોગોમાં નવી નવી શોધો કાયમ થયા જ કરે છે જેને પરિણામે ઘણા માણસોનું કામ એક યન્ત્ર વડે થાય છે. આવી નવી શોધોથી મનુષ્યની ઉત્પાદનની શક્તિ કેટલી વધે છે અને માણસોને બદલે યન્ત્ર કેવું કામ કરી શકે છે એનાં કેટલાંક સરસ દૃષ્ટાન્ત બે વર્ષ પૂરે અમેરિકાના થોડા વિખ્યાત ઇજનેરોએ પોતાના રિપોર્ટમાં આપ્યાં હતાં. એમાંથી થોડાક ઉદાહરણ અહીં નોંધવા લાયક છે.

હાથે લોટ દળનાર એક માણસ ઘંટી વડે આખા દિવસમાં એકથી દોઢ 'બેરલ' લોટ ણી શકે છે; જ્યારે લોટની એક મિલમાં એક માણસ એક દિવસની અંદર ૩૦,૦૦૦ બેરલ ઘઉં પીસી શકે છે.

૭૨૦૦ મોચીઓ સાડા પાંચ દિવસોમાં ૫૨૦૦ જેડી જોડા બનાવી શકે; જ્યારે જોડાના કારખાનામાં એટલા જ કારીગરો એટલા જ દિવસમાં ૫,૯૫,૦૦૦ જેડીઓ બનાવી શકે છે.

છંટ બનાવનાર મજૂર દિવસમાં માણસ દીઠ ૪૫૦ છંટથી વધારે બનાવી શકતો નથી; પણ આજે છંટના કારખાનામાં માણસ દીઠ ચાર લાખ છંટ બની શકે છે.

યન્ત્ર વગર લોખંડ બનાવનાર એક વર્ષમાં ૨૫ ટન લોખંડ બનાવી શકે; અને વર્ષમાં ૮૦૦ ટન લોખંડ ખાણમાંથી કઢાડી શકે; આજે એક વર્ષમાં એક માણસ ૨૦,૦૦૦ ટન ખાણમાંથી કઢાડી શકે છે. અને ૪,૦૦૦ ટન કારખાનામાં બનાવી શકે છે.

૩. "Is American Capitalism crashing ?" by Fenner Brockway (New Leader, December 16. 1932) અને "The Machine Menace : Civilisation Awakes to it by Upton Sinclair (New Leader, January 6. 1933) એ લેખોમાંથી આ દૃષ્ટિ લીધાં છે.

છેલ્લાં થોડા વર્ષોમાં જ યાંત્રિક ઉત્પાદનની શક્તિ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે જેનો પૂરો ખ્યાલ આપવો પણ કઠણ છે. અત્યાર સુધીમાં એક મિનિટમાં ૫૦૦થી ૬૦૦ સીગારેટો સંચાલી જનતી હતી એને બદલે ૨,૫૦૦થી ૨,૬૦૦ સીગારેટો સંચાલ્યો હવે બનાવી શકે છે. વિજ્ઞાનીના એક પ્રકારના દીવા બનાવવામાં વીસ વર્ષ પહેલાં નવ હજાર કલાક એક માણસને થતા હતા એને બદલે અત્યારે એક માણસને એક કલાક માત્ર થાય છે; અને એ દીવા બનાવવાનું યંત્ર માત્ર ૩૭ માણસો જ આવડાડિયામાં બનાવી શકે છે. કોઈકે ગણતરી કરી છે કે જો માત્ર સો માણસો ઈંદના કારખાનામાં રોજ સ્થિરતાથી કામ કરે તો આખા અમેરિકા માટે જોઈતી ઈંદા પૂરી પાડી શકે; ૨૦૮ કામદારો એક કારખાનામાં ૧૦,૦૦૦ મોટરો અને ૩૪ માઇલ લાંબી પાઇપો એક દિવસમાં બનાવી શકે; અને એકજ માણસ આ બધો માલ રેલ્વેમાં ભરાય એની વ્યવસ્થા પર એક જગ્યાએ ઉભો રહી નજર રાખી શકે. અમેરિકામાં લોખંડ અને પોલાણની એક મોટી મિલનું એક ખાતું સ્વતઃ ચાલ્યા કરે છે અને ત્યાં દોઢ માણસની જરૂર પડતી નથી. આ જ પ્રમાણે એની મેળે ચાલતાં સિક્કટ વગેરે આપણા દેશોમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ અને માણસ વગર ઉડી શકે એવાં એરોપ્લેનોની પણ શોધ થવા લાગી છે.

આપણા દેશમાં યાંત્રિક પ્રગતિ થાય છે એનાથી આપણે અંગ્રાજ જાણે ત્યારે એક વાત બૂલતી ન જોઈએ કે એ યંત્રો આપણા દેશમાં નથી જનતાં અને એની કિંમતના પૈસા પરદેશ જાય છે. એરોપ્લેન, રેડિયો, મોટરો, વિજ્ઞાનીના વિવિધ પ્રકારના અદ્ભુત સંચાલ્યો આપણા દેશમાં વપરાય એથી આપણા દેશ આગળ વધ્યો છે એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી; કારણ કે એનો દોઢ ભાગ તૂટી જાય તો પણ એ ઇન્ડ્રાંડ, જર્મની કે અમેરિકાથી લાવવો પડે છે. તેમ જ એ સર્વ યંત્ર ચલાવવા માટે પણ આરમ્ભમાં તો પરદેશથી ખાસ કારીગરો લાવવા પડે

છે અને ઘણીવાર તે પરદેશની મૂડીની સહાયતા પણ લેવી પડે છે. યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગો માટે આરમ્બમાં પરદેશી મૂડી અને કારીગરોની સાથે લેવી પડે છે એ સોવિયેટ રસ્યાનો પણ અનુભવ છે.

તે ઉપરાંત આર્થિક દૃષ્ટિએ ખીણ મુશ્કેલી એ છે કે યાન્ટ્રિક બજારી વસ્તુઓ જડપદ્ધતિ અને મોટા પ્રમાણમાં બને છે છતાં બેકાર માણસોમાંથી યોગ્યકર્તા ન રાખી મળી શકે છે કારણ કે પ્રત્યેક યંત્ર માણસની મહેનત બચાવે છે અને એની ગરજ સારે છે. આને લીધે યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગોની વસ્તુઓની પરદેશમાં નિકાસ કરવી પડે છે પણ દરેક દેશ એ પ્રમાણે કરવા મથે છે એટલે હાલના સંબંધોમાં હિંદુસ્તાન એનો માલ પરદેશ મોકલી શકે એ અસંભવિત છે, અત્યારે આપણા દેશનો મૌલિક અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન આર્થિક છે; મનુષ્ય-બળ છે, કાચી જાણસ છે, વસ્તુઓની અવસ્યકતા છે, છતાં એ માણસો એ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નથી કરતા, મનુષ્યની મહેનત વડે અન્ન, વસ્ત્ર અને આવસ્યક વસ્તુઓ બનાવવી એ આર્થિક લક્ષ્ય હોવું જોઈએ, ઉત્પાદન વડે ખીણ મનુષ્યો પર કે દેશો પર સત્તા મેળવવી એ નહિ.

યંત્ર અને મૂડીવાદ

અર્વાચીન ઔદ્યોગિક પદ્ધતિનું કેન્દ્ર યંત્ર છે; પણ એ પદ્ધતિ-ને મૂડીવાદ કહેવામાં આવે છે. યંત્ર અને મૂડીવાદને શો સંબંધ છે? ખેતી કે લઘુવણાટ પણ એક પ્રકારનો ઉદ્યોગ છે પણ જે ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે પશ્ચિમમાં અને થોડે ઘણે અંશે દુનિયાબરમાં આવે છે અને રેલ્વે, સ્ટીમર, ખાણ, કારખાના, મિલો વગેરે દ્વારા આપણા દેશમાં જે દાખલ થઈ છે તે બિન પ્રકારની પદ્ધતિ છે. યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગોમાં મનુષ્યની વપરાશ કે ઉપયોગની જાણસ સીધી રીતે બનાવાતી નથી. રેલ્વે આનું મથાર્ય દૃષ્ટાંત છે. રેલ્વે ખવાતી કે પીવાતી નથી, રેલ્વેનો ઉપયોગ ક્રિષાદન કે ખવન માટે આગકનરી રીતે ન થઈ શકે છે; અનાજ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવા

માટે કે ૩ ગામડામાંથી રહેરમાં લાવવા માટે કે કાપડ રહેરમાંથી ગામડામાં લઈ જવા માટે રેલ્વે ઉપયોગી નીવડે છે. આ પ્રકારનો ઉદ્યોગ યંત્રની શોધને લીધે સ્થપાયો છેઃ યંત્ર બનાવ્યા પછી એ યંત્રનો ઉપયોગ બીજી વસ્તુઓ બનાવવામાં થાય છે, આવા યાંત્રિક ઉદ્યોગ માટે—મિલ કે કારખાના કે રેલ્વે માટે—રેલિયા, સાળ કે ગાડી વાસ્તે જોઈએ તે કરતાં ઘણી વધારે મૂડીની આવશ્યકતા હોય છે. જે હાથકંતામણુ કે હાથવણાટનું કામ કરતું હોય એ પોતે અને એના કુટુંબીઓ કરે અથવા તો બે ચાર મજૂરોની મદદ લેઃ એવા ઉદ્યોગમાં એક જ મનુષ્ય મૂડી લાવે અને પોતે મજૂર પણ બને. પણ મિલ જેવા ઉદ્યોગમાં આ અશક્ય છે. મિલને માટે જોઈતી મૂડી મજૂર નથી લાવતોઃ માણસો પોતાની મજૂરી વેચીને પૈસા કમાય છે. મોટાં કારખાનાં કે રેલ્વે બાંધવા અને ચલાવવા માટે જોઈતી ધનની મૂડી ઘણા માણસો પોતપોતાની નાણાંની સ્થિતિ પ્રમાણે એક જ સાહસમાં નાણાં ધીરીને ભાગીદાર થાય અને એ સર્વના સમગ્ર ધનમાંથી ઉદ્યોગ ચાલેઃ આને લીધે લિમિટેડ કંપની અને શેરની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે. આ પદ્ધતિના લાભ અને ગેરલાભનું વિવેચન અહીં અરથાને છે. અહીં તો એટલું જ કહેવાનું છે કે હાલની ઔદ્યોગિક ઘટના વિશાલ હોવાથી એમાં મૂડી પ્રધાન રચાન બોમ્બે છે. એ ઉપરાંત યાંત્રિક બળથી ચાલતા ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન સરળ નથી હોતું. ૪ કામી જણસ લાવવામાં અને રેલ્વે વગેરે મામ રચવામાં મજૂરોને કામે લગાડાય છે; એ સર્વ બની રહે અને આંરંભની ક્રિયા થઈ રહે પછી જ વપરાશની ચીજ બને છે. દાખલા તરીકે મોતીને એક ગામથી બીજે ગામ જઈને જોડા બનાવવાની દુકાન રચાપતાં વિલંબ ને લાગેઃ પણ ‘બાટા’ જેવું બૂટનું કારખાનું ઉભું કરવા

૪. Bohm Bawerk નામના ઓસ્ટ્રીયન અર્થશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે
Industrial production is round about production.”

માટે મૂડી, જમીન, યન્ત્ર, કોલસા કે વિજળી, કુશળ કારીગરો, મજૂરો દ્વારા સર્વ એકઠાં કરતાં સમય લાગે, જે કે અન્તે ઉત્પાદન વધુ ત્વરાથી અને વધુ પ્રમાણમાં થાય. આ સમય દરમિયાન મજૂરોને નબાવવા માટે તેમ જ સંચા વગેરે સારી સ્થિતિમાં અને આલુ રાખવા માટે ધન જરૂરનું છે એટલે યાન્ટ્રિક જળથી ચાલતા ઉદ્યોગમાં ધનની વધારે આવશ્યકતા રહે છે, આ રીતે ઔદ્યોગિક ધટનાની વિચાલતાને લીધે અને ઉત્પાદનના વિલમ્બને લીધે યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગમાં મૂડી મહત્વની વસ્તુ બને છે.

આથી જ યાન્ટ્રિક પ્રગતિને લીધે મૂડીવાદ સ્પષ્ટ થયો છે. દરિદ્રતા કંઈ મિલો કે સંચાને લીધે ઉદ્ભવી નથી. યન્ત્રની શોધ થઈ તે પહેલાં હમરો વર્ગોથી દુનિયામાં ગરીબાઈ તો હતી અને આજે પણ જ્યાં યાન્ટ્રિક જળથી વસ્તુઓ બનતી નથી ત્યાં પણ દરિદ્રતા અને જૂખમરો હોય છે; સોભ અને આર્થિક કષ્ટ કારખાનાં ચર્ચા તે પહેલાંથી જગતમાં હતાં. પરંતુ યન્ત્રને લીધે મૂડીનું મહત્વ ઉદ્યોગમાં તથા આર્થિક ને સામાજિક જીવનમાં અતિશય વધી ગયું છે અને બેકારીના તથા ગરીબાઈના પ્રશ્નો વધારે તીવ્ર થઈ અને વિષમ બન્યા છે એ નિઃસંશય છે. યન્ત્રના ઉત્પાદનમાં મૂડી અને મજૂર વચ્ચે ધર્ષણ થાય છે એ સામાન્ય અનુભવ છે. આ ધર્ષણ યાન્ટ્રિક ઉત્પાદનને લીધે નહિ પણ ધનના વિભાગની વ્યવસ્થાને લીધે થાય છે એમ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ અને પશ્ચિમના સમાજવાદીઓ પણ કહે છે. યન્ત્રના શોષ કે ગેરલાભ યન્ત્રને લીધે નહિ પણ યન્ત્રની માલિકી યોગ્ય મૂડીદારોના હાથમાં હોય છે એને પરિણામે છે એવી એમની દલીલ છે. યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગ વગર હાલના સંસ્કૃતિમાં સાચો સમાજવાદ શક્ય નથી એવો લેનિનનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો અને સોવિયેટ રસ્યાના નેતાઓનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત છે.^૫

૫ "Socialism is impossible without large capitalist technique. Capitalism is an evil in comparison with

સોવિયેટ રશ્યામાં ખેતીમાં પણ tractor વગેરે સંચાતો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને ગામડાંઓમાં યાન્ત્રિક ઉત્પાદન માટે વિજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે, મૂડીવાદની વ્યવસ્થાને લીધે યંત્ર શાપ સમાન નીવડે છે કારણ કે યાન્ત્રિક પ્રગતિથી થતા લાભ મુખ્યત્વે થોડા ધનવાનો અને મૂડીદારોને જ મળે છે અને અદ્યાંશે આખી સમાજને મળે છે. પણ જો ધનની સમાનતા હોય તો સમગ્ર સમાજને યંત્ર હિતકારક થાય અને સૌ કોઈ એને વધાવી લે એ સમાજવાદનો સિદ્ધાન્ત છે : અને યંત્રના સ્વામી પર સ્વામિત્વ મેળવાય તો જ એનો સદુપયોગ થાય એ એનું સૂત્ર છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે આર્થિક ઘટના એવી સંસ્થિત છે કે એની ઉત્પાદન અને વિભાગની પ્રવૃત્તિને વિભિન્ન કરવી કઠણ છે. એ બંને સંયુક્ત ક્રિયાઓ છે. યંત્રની શોધથી અને કારખાનાની પદ્ધતિથી જ મૂડીનું મહત્વ આટલું વધ્યું છે; યાન્ત્રિક ઉત્પાદન માટે આવશ્યક મૂડી સામાન્ય મનુષ્યો લાવી શકે નહિ એથી એવા ઉત્પાદનની પદ્ધતિની સાથે ધનની અસમાનતા પણ વધી છે. છતાં પણ યંત્રનાં અનિષ્ટ સામાજિક પરિણામ મુખ્યત્વે યંત્રની માલિકીને લીધે છે એ સિદ્ધાન્તના મૂળમાં સત્ય છે અને સ્વીકારવું જોઈએ.

યંત્ર અને માનસ

મનુષ્યની માનસિક વૃત્તિ અને ઘટના પર યંત્રની કંઈ અસર થાય છે અને થાય છે તો કેવા પ્રકારની ? પ્રો. ગીલ્બર્ટ મરેએ શ્રી. સ્વીન્ડનાથ ટાગોરને થોડા સમય પર એક પત્ર લખ્યો હતો એમાં એવી દલીલ કરી હતી કે યંત્ર વાપરનારને યંત્રની એવી પ્રતીતિ થાય છે જેવી પ્રતીતિ ચેતન વસ્તુઓની નથી થતી. દાખલા તરીકે થોડો કે બેંસ કે ફૂતરો એના માલિકના કદા પ્રભાણે ન વર્તે તો એ

Socialism but Capitalism is a blessing in comparison with Medievalism"—Lenin.

ચીકાષ્ટને એને મારશે : પણ એક માણસની આઈસીકલ કે મોટર કે વાયર્લેસ કે વિજ્ઞાનો કાયનેમો રીતસર ન ચાલે કે બગડી જાય તો કોઈ કરવાથી કંઈ લાભ નહિ થાય એમ એ સારી રીતે સમજે છે. એ યંત્રમાં શી ખામી છે, શું ખોટું છે એ શાન્તિથી શોધીને, વિચાર કરીને એ સુધાર્યા વગર એને છૂટકો નથી. આ ધૈર્ય અને શાન્ત સંશોધનથી શિસ્તનો એક પ્રકારનો પાઠ મળે છે. એક સ્ટીમર કે એરોપ્લેન બનાવવામાં અસંખ્ય નાના મોટા ભાગ બરાબર તથા કરીને યોગ્ય રચેલે યોગ્ય રીતે ગોઠવવા પડે છે જોના ખ્યાલ સુદાં એમાં ખુસાફરી કરનારને હોતો નથી; એ રચનામાં એક નજીવી બૂલને પરિણામે કેટલાયના પ્રાણ જાય એવો સંભવ હોય છે. આ સર્વ વિધિને લીધે મનુષ્યની બુદ્ધિ વધારે તીવ્ર બને છે તેમ જ વિવિધ પ્રકારનાં માણસો વચ્ચે સહકાર થાય છે. એક જ નિરક્ષર માણસની મજૂરીમાં સામાજિક મૂલ્ય હોય તો વરાળ, વિજ્ઞાની, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે મનુષ્યની પ્રતિભાનાં અતિમન્ત રૂપોમાં આર્થિક મૂલ્ય નથી એમ કેમ કહેવાય ?

પરંતુ યંત્ર મનુષ્યના કાર્યમાંથી સ્વેચ્છા અને વિવિધતા દૂરી લે છે એ પણ બૂલતું ન જોઈએ; અને આ સ્વયંબૂ વૃત્તિ અને વૈવિધ્ય મનુષ્યના આનંદના મહત્ત્વના અંશો છે. યંત્ર પોતાની ગતિથી ચાલે છે અને એને ચલાવનારે કામ કરતું અને વર્તતું જોઈએ છીએ; ધણી જાતનાં કારખાનાનાં અમુક યંત્રો એક દાણ પણ ખર્ચ પાડી રોકાતાં નથી નહિ તો કામ અટકી પડે. બટ્રીડ રસેલ કહે છે કે મનુષ્યની લાગણીની દૃષ્ટિએ યંત્રની મુખ્ય ખામી એની નિયમિતતા છે; અને ખીજી રીતે વિચારીએ તો યંત્રની દૃષ્ટિએ મનુષ્યની લાગણીઓ અનિયમિત હોય છે એ એની મુખ્ય ઊણપ છે.^૧ યંત્રનું મદદર લાલના વાનામાં એટલું વધી ગયું છે અને યંત્ર માણસોની વિચાર-

૧. "Machines and Emotions" (Sceptical Essays by Bertrand Russell)

સૃષ્ટિમાં એટલું પ્રધાનપદ ભોગવે છે કે માણસના કામનાં વખાણમાં લોકો કહે છે કે સંસ્થાની પેટે એ કામ કરે છે । — એટલે કે સંસ્થા જેવો નિયમિત, વિશ્વાસપાત્ર, ચોક્કસ છે. “યાન્ત્રિક ત્વરાથી” કામ કરવું એ ધણાનું ધ્યેય હોય છે. આધુનિક જીવનની એકવિધતા અને નિયમિતતાને લીધે એમાં નીરસતા પણ આવે છે, યન્ત્રથી જેમ ખુદ્દિની તીક્ષ્ણતા અને ગળ વધે છે અને આર્થિક ને સામાજિક સહકાર થાય છે, જ્યારે ખીજી બાજુએ હાથનું કૌશલ્ય અને સ્વાભાવિક કલાવૃત્તિને હાનિ પહોંચે છે અને એક વસ્તુનો અલ્પ ભાગ બનાવવા આખો દિવસ ને ત્રિદંગી જવાથી જીવનમાં એકવિધતા અને નિત્યના કામમાંથી સ્ફૂર્તિ હીકી જાય છે.

યન્ત્ર અને ધર્મ

યન્ત્રની શોધ ચક્રત્યાં મુખી માણસને પ્રકૃતિ પર ઘણો આધાર રાખવો પડતો હતો. અને કુદરતનું સામર્થ્ય સ્વીકારીને એનો ઉપયોગ મનુષ્ય કરતો હતો. ખેડૂતને વરસાદ પર, ખેતારીને હવા અને પવન પર, જમીન ઉપર મુસાફરી કરનારને પણ ઋતુ પર આધાર રાખવો પડતો હતો. પરંતુ કુદરતના બળ પર માણસ જેમ જેમ વધારે સત્તા મેળવતો જાય છે એમ ધાર્મિક વૃત્તિના ખીજરૂપ પ્રકૃતિનો ભય ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થતો જાય છે. હવા, સમુદ્ર વગેરે પર વિજ્ઞાનની સહાયતાથી પશ્ચિમના લોકો થોડે ઘણું અંશે શક્તિ મેળવતા થયા છે અને વિજ્ઞાની, વરાળ વગેરેની શોધથી પ્રકૃતિ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં સ્વદ્ભવ પણ મહાન પરિવર્તન યજું ગયું છે. પાશ્ચાત્ય દેશના માણસો હવે કુદરતથી ભયભીત થતા નથી તેમ એની પ્રત્યે સન્માનની લાગણી ધરાવતા નથી. એમને તો પ્રકૃતિ જડ સાધન જેવી લાગે

૭. આ વિશે બર્ટ્રાંડ રસેલની “The Scientific Outlook”

નામના પુસ્તકમાં “Technique in Inanimate Nature” નામના પ્રકરણમાં તેમજ “Prospects of Industrial Civilisation” નામના પુસ્તકમાં સરસ ઉદ્દેશ છે.

છે અને પોતાના હેતુ સાધવા માટે એનો ઉપયોગ કરવા તેઓ મધે છે. ઇશ્વરે સૃષ્ટિ સરજી હોય તો પણ મનુષ્ય એને ફરીથી સરજી શકે એવી એમની માન્યતા છે. આ વૃત્તિ ધાર્મિક ભાવના અને સંસ્થાનો ઉચ્છેદ કરે છે. જેઓ પ્રકૃતિ પર સત્તા નથી ભોગવી શક્તા અને જેમને નિરંતર ઋતુનો આશ્રય લેવો પડે છે એમને પ્રકૃતિ પ્રજાળ ને ભયંકર લાગે છે કારણ કે ઋતુ અસ્થિર અને અમાનુષી છે અને તેથી દેવી લેખાય છે. દુષ્કાળનો ભય હોય ત્યારે ખેડૂતો ઇશ્વર કે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરે છે, ગરીબો માનતા માને છે અને રાજાઓ યજ્ઞ કરે છે; વરસાદ દેવની કૃપાથી આવે છે અને દુષ્કાળ ઇશ્વરના ક્રોધને લીધે પડે છે એવી આપણામાં હજી પણ માન્યતા હોય છે. વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, વર્ષા છતાં પ્રકૃતિનાં અંગો તેમ જ સમુદ્ર, પર્વત, નદી વગેરે કુદરતી વસ્તુઓ આ કારણથી પૂજ્ય છે. વિનાશકારક કુદરતી શક્તિથી મનુષ્યને જે સ્વાભાવિક ભય ઉત્પન્ન થાય છે એ દૂર કરવાના પ્રયાસ માંથી ધર્મ મૂળ ઉદ્ભવ્યો છે. અમાનુષી અને ગૂઢ શક્તિ પર આમ જે આધાર રાખવો પડતો હતો એ યન્ત્રને લીધે ક્ષીણ થતો જાય છે. ઘણી રીતે પ્રકૃતિનું જાળ મનુષ્યને હજી પણ સ્વીકારવું પડે છે. ધરતીકંપ આનો તાજો જ દાખલો છે—છતાં પણ ઔદ્યોગિક પરિવર્તન અને યાંત્રિક ઉત્પાદનને લીધે માણસની સંપત્તિ કે વિપત્તિનાં કારણ કુદરતી નહિ પણ સામાજિક છે એમ મનુષ્યને જણાય છે. કારણ કે યન્ત્ર આખરે તો મનુષ્યની બુદ્ધિ અને કલ્પનામાંથી સરજાયું છે અને મનુષ્યની વ્યવસ્થાશક્તિને પરિણામે આવે છે. વરસાદની જરૂર હોય ત્યારે મનુષ્યની પ્રાર્થના સાંભળીને ઇશ્વર દયા કરીને વરસાદ મોકલાવે એ કદાચ સંભવિત લાગે; પણ કોલસાની ખાણમાંથી કોલસા ખૂદી જતા હોય તો ખાણના માલિકો કે મજૂરો ગમે એટલી પ્રાર્થના કરે અને ઇશ્વરની સ્તુતિ કરે છતાં ઇશ્વર ખાણમાં નવો કોલસો ભરી દેશે એમ માનવું જરા કઠણ છે. ધાસલેટ અને પેટ્રોલથી લોકોને પુષ્કળ ધન મળ્યું છે પણ શ્રી કૃષ્ણ પાંચરમાંથી

પેટ્રોલ કંઠાડીને અંશુનને દેખાડ્યું એમ ગીતામાં લખ્યું હોય તો એ અદ્ભુત ચમત્કાર છે એમ હવે ન લેખીએ પણ બૂસ્તરવિધાનું જ્ઞાન શ્રી કૃષ્ણને હશે એમ ધારીએ. પ્રકૃતિ પરની સત્તાથી મનુષ્યને એના જ્ઞાન અને શક્તિ માટે કેટલેક અંશે મિથ્યા અહંકાર આવ્યો છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; તેમજ એની એ શક્તિનો એણે હંમેશા સદુપયોગ કર્યો છે એમ પણ ન દહેવાય, પરંતુ યાત્રિક શક્તિ અને પ્રગતિને લીધે પ્રકૃતિ પ્રત્યેની મનુષ્યની વૃત્તિમાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે અને એને પરિણામે એની ધાર્મિક વૃત્તિ મંદ પડતી ગઈ છે એ નિઃસંશય.

વસ્ત્રાનરૂપ કે શાપરૂપ ?

આરમ્ભમાં યંત્ર હથિયાર પેઠે મનુષ્યનું સાથી હતું અને એના કાર્યમાં એને સહાય થતું હતું : છતાં પણ મુખ્ય કારીગર તો માણસ જ હતો. આજે પશ્ચિમના ધણા દેશોમાં સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. સચો મનુષ્યનું સ્થાન ઝડપી લે છે અને માણસની મહેનતને બદલે જડ યંત્રની સહાયતા વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. ધણા ક્ષેત્રોમાં મુખ્ય કામ યંત્ર કરે છે અને માણસોનું કાર્ય તો એ યંત્ર જરાગર ચલાવવા પૂરતું જ હોય છે. વિવિધ પ્રકારે યંત્ર માણસનું સેવક મટીને સ્વામી થતું ગયું છે.

વસ્તુતઃ યંત્રો અદ્ભુત હોય છે એથી મનુષ્ય સાનન્દાશ્રય-ચક્રિત થાય છે અને એના વડે મનુષ્યની સત્તા અને બળ વધે છે એટલે એને વાપરે છે. પરંતુ તે બીજા ને ધોર હોય છે એટલે ધણાને એ ગમતું નથી. એને લીધે જેમની નોકરી કે ધંધો નાશ છે કે ગરીબાઈ વધે છે એ એને ધિક્કારે છે. એના વડે અઘળાક ધન જનાવવાની આકાંક્ષા રાખતો કે પુષ્કળ પૈસા પ્રાપ્ત કરતો માલિક જે દૃષ્ટિએ એ યંત્રને જુવે છે એ રીતે એને લીધે બેકાર થયેલા માણસ કે દિવસ-રાત એના સંવાસમાં રહેલા મનુષ્ય એને જોઈ શકતો નથી. યંત્રનો માલિક એનો ઉપયોગ કરે છે પણ જ્યાં એનો

અવાજ પણ ન સંભળાય, એની દુર્ગંધવાળો ધુમાડો શ્વાસમાં પણ ન લેવો પડે. એટલે દૂર તે વસે છે; એ યન્ત્રને જીવે છે તો માત્ર જ્યારે એ સંચાઓ નવા આવીને ગોઠવાય ત્યારે અને તે વખતે એનું બળ કે એની સક્ષમતાથી એ ઉત્ક્રાંતિ પામે છે પણ એનો કેટલો તાપ કે ધુમાડો સહન કરવો પડે છે એનો ખ્યાલ એને નથી હોતો.

યન્ત્ર ‘અરેબિયન નાઇટ્સ’ની વાર્તાના જીન રાક્ષસ જેવું છે. એના સ્વામી માટે સુંદર અને હિતકારક હોય છે પણ એના શત્રુઓ પ્રત્યે બચકાર ને વિકૃત બને છે. યન્ત્ર પ્રકૃતિની કોષ શક્તિના જેવું છે. માણસને પોપી પણ થકે તેમ એનો નાશ પણ કરી શકે. આથી માનવજાતિ માટે એ આશરૂં છે તેમ બચકારક પણ છે.

યન્ત્રની ઇચ્છા કે અનિચ્છતાનો આ પ્રશ્ન નથી પણ એના ઉપયોગનો છે. સાધનનું મૂલ્ય સાધન વાપનાર ઉપર છે. જે અભિમતુષ્યને આવશ્યક છે એ એને જાણી પણ નાંખે છે; પાણી વગર મનુષ્ય જીવી શકતો નથી છતાં એ પ્રાણી એને ડૂબાડી દે છે. પ્રકૃતિના બળ પેડે યાંત્રિક શક્તિ પણ મનુષ્યના હિતને હેતુ સાધવાનું કે અધમ વૃત્તિઓ પોષવાનું સાધન થઈ શકે એમ છે. મનુષ્યની સર્જનશક્તિમાંથી ઉદ્ભવેલું યન્ત્ર જનસમૂહ માટે વરદાન-રૂપ થશે કે શાપરૂપ એનો આધાર અન્તે તો મનુષ્ય પર જ છે.

કાલિદાસ ક્યારે થયો ?

[‘મુકુર’માંના આગળા લેખોકોનો સાર: કાલિદાસ કોઈ વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો એટલું સર્વમાન્ય છે. પણ આ વિક્રમાદિત્ય કયો એ વિષયમાં બે પરસ્પર વિરુદ્ધ મતો પ્રવર્તે છે. આમાંનો એક મત કાલિદાસને વિક્રમસંવતના સ્થાપનાર વિક્રમાદિત્યના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં શતકમાં, થયેલો માને છે. પણ વિક્રમસંવતનો સ્થાપનાર, વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા નહિ, પણ માલવામાં પ્રથમ ગણસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે સમયનો માલવગણ હતો એમ શિલાલેખોના આધારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને અહિંના પણ કેટલાક માને છે. તેઓના મત પ્રમાણે ખ્રીસ્ત ચન્દ્રગુપ્તે પોતાનું બિરુદ “વિક્રમાદિત્ય” “માલવ સંવત્”માં ‘માલવ’ને સ્થાને યોગ્ય: ત્યારથી માલવ-સંવતનું નામ “વિક્રમ સંવત્” થયું. આ ખ્રીસ્ત મત પ્રમાણે કાલિદાસ ખ્રીસ્ત ચન્દ્રગુપ્તના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં થયો હતો, પણ આ ખ્રીસ્તે મત પ્રમાણુદીન છે. શિલાલેખોના આધાર પરથી તારવેલું અનુમાન ભૂલભરેલું અને અસાધ્ય છે; અને વિક્રમસંવત્ મહેન્દ્રાદિત્યના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે સ્થાપ્યો હતો એમ માનવાને સબળ કારણો છે. કાલિદાસ આ વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો (એટલે તે ઇ. સ. પૂર્વે પ્રથમ શતકમાં થયો હતો) એમ બાહ્ય પ્રમાણો નિર્દેશ કરે છે, આંતર પ્રમાણો સિદ્ધ કરે છે.]

૬ વે આજ સુધી વિદ્વાનોમાં કાલિદાસના સમય વિષે પ્રચલિત ચર્ચા મતોમાં કેટલું વચ્ચુદ છે, અને એ મતો માટે શા શા આધારો છે, તે તપાસીએ. કાલિદાસને સુમોનો સમકાલીન ઠરાવવા માટે અંધાગ પ્રયત્નો થયા છે, છતાં આ મતને સમર્થન આપતું એકેય ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. આ મતનો ઉપન્યાસ સ્ત્રી રીતે થયો એ તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. વિદ્વાનોએ બૂલયી

માન્યું કે બીજો ચન્દ્રગુપ્ત હિન્દુસ્તાનમાં પહેલો વિક્રમાદિત્ય હતો; તેથી કાલિદાસને આ ગુપ્ત સમ્રાટના આશ્રિત તરીકે તેઓએ દર્શાવી બેસાડ્યો. અને એક વાર અમુક માન્યતા બધાવા પછી તેને ગમે તેમ ટકાવી રાખવા માટે દલીલો શોધી કાઢવી એ બહુ અઘરું નથી. તેથી જ આ વિષયમાં કેટલીયે વિચક્ષણ બુદ્ધિ અને કલ્પનાનો વ્યય અહિંથી તહિંથી પ્રમાણે શોધી કાઢવામાં થયો છે. ગુપ્તવાદમાં માનનારાઓ કહે છે કે કાલિદાસે ગુપ્ત (રક્ષણ કરવું) ધાતુનો ઉપયોગ ઠીક ઠીક કર્યો છે : તેથી તે ગુપ્તોના સમયમાં થયો હોવો જોઈએ. વળી, રઘુવંશમાં “કુમાર” શબ્દનો પ્રયોગ, અને કુમાર સંભવનું વસ્તુ—આ પણ કાલિદાસની પોતાના આશ્રયદાતા પ્રત્યેની ભાવજરી લાગણી સૂચવે છે.

આ દલીલો દેખાય છે તેટલી સગળ નથી. કદાચ પણ શબ્દ કે વાક્યમાં વિશિષ્ટાર્થસૂચનાનો આરોપ કરવા પહેલાં દર્શાવવું જોઈએ કે કવિએ એ શબ્દ કે વાક્ય અમુક જાણી જોઈને જ વાપર્યું છે, અથવા તો પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં એનો પ્રયોગ સદા સાન્નિધ્ય જણાય છે. કેવળ કદાચ શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી તેમાં વિશિષ્ટ અર્થ સમાયેલો છે એવું અનુમાન બાધી ચકાવ નહિ. રઘુવંશમાં ગુપ્ત ધાતુ વપરાયો છે ખરો; પણ એ ધાતુ તો સામાન્ય છે; ભારતાદિ ગ્રંથોમાં પણ એ વપરાયો છે. બીજું, ગુપ્ત ધાતુ રાજનીતિના ગ્રંથોમાં બહુ નજરે પડે છે, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં અને મનુસ્મૃતિમાં ગુપ્ત, ગુપ્તિ વગેરે શબ્દો યોગ્યતા છે, કારણ કે એ શબ્દો રાજવર્તનના પારિભાષિક શબ્દો છે.* કાલિદાસ પણ ગુપ્ત ધાતુ રાજકારણ કે કાગડાના પારિભાષિક શબ્દ તરીકે જ વાપરે છે.* એટલે ગુપ્ત ધાતુના પ્રયોગમાં કંઈ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ-વિશિષ્ટતા જણાતી નથી. કાલિદાસે તો પા, વૈ, રક્ષ

વગેરે બધા ધાતુઓ છૂટથી-છન્દને અનુસરીને-વાપર્યા છે. પણ ગુણ ધાતુનો પ્રયોગ તેણે રાજકારણની દૃષ્ટિએ (in the political sense) “સંરક્ષણ કરવું”. એવા અર્થમાં કર્યો છે. જ્યાં જ્યાં આ ધાતુ વપરાયો છે ત્યાં ત્યાં પૂર્વાપરસંદર્ભમાં આ ધાતુના પ્રયોગથી કંઈ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ અર્થનું સૂચન થતું હોય એમ જણાતું નથી. માટે આ ધાતુના પ્રયોગને આધારે કાલિદાસને ગુપ્તકાળમાં થયેલો માનનારાને જે કાંઈ રહ્યો આપે કે કાલિદાસે શક્ ધાતુ વાપર્યો છે, માટે તેને કાંઈ શક રાજાનો સમકાલીન શા માટે ના માનવો, તો તે બેદુન જ ગણાય. આ ન્યાયે તો ભવત્યુતિ ઉપમાઓમાં કદમ્બવૃક્ષનો વારંવાર નિર્દેશ કરે છે તેથી તે કાંઈ કદમ્બકુલના રાજવીનો સમકાલીન હતો એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય. વસ્તુતઃ આ દલીલ અર્થહીન છે.

“કુમાર” શબ્દના પ્રયોગમાં પણ કંઈ વિશિષ્ટાર્થસૂચન નથી. રઘુવંશમાં એ શબ્દ વપરાયો છે, પણ કાદમ્બરી, વેણીસંહાર, મુદ્રારાક્ષસ વગેરે અન્યમાં એ ક્યાં નથી યોગ્યો ? કાલિદાસ જ્યાં જ્યાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યાં ત્યાં એ શબ્દ આવશ્યક હોવાથી જ યોગ્ય છે; રઘુવંશના છઠ્ઠા સર્ગમાં કુમારી શબ્દ પણ આવશ્યક હોવાથી તે વાપરે છે. ખરેખર, આ શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એટલો સામાન્ય છે કે તેના વપરાશમાં કંઈ અપૂર્વતા કે વિશિષ્ટતા જણાતી નથી. અને કુમાર શબ્દનો પ્રયોગ પુનઃ પુનઃ કાલિદાસે કર્યો નથી, જેવી રીતે સુત, પુત્ર, તનય, આત્મજ, સન્ન, વગેરે શબ્દો યોગ્ય છે. તેવીજ રીતે કુમાર શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે; તેથી આ શબ્દના પરથી વિશિષ્ટ અર્થનું સૂચન થતું માનવું ઉચિત નથી.

ડા. કાથે વારંવાર કહ્યું છે કાલિદાસની કૃતિઓમાં ગુપ્તસમયની વેદવિધાની છાપ સ્પષ્ટ પડી છે; પણ આ કયન બાગ્યેજ સત્ય છે. કારણ કે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વેદાન્ત, વ્યાકરણ, અર્થશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, ખગોળવિદ્યા વગેરે જે જે શાસ્ત્રોથી કાલિદાસ પરિચિત હતો એમ જણાય છે તે બધાં શાસ્ત્રોઆદિ ગુપ્તસમ્રાટ કરતાં તો શું

પણ કાષ્ટરૂપના જન્મથી પણ પહેલાંના સમયમાં અસ્તિત્વ પામ્યા હતાં. અને, એવી કંઈ વિધા છે કે જેને ગુપ્તકાળની વિધા તરીકે જ નાણી ચકાવે? ખગોળશાસ્ત્રને લગતા કૌટલાક ચાન્દ્રો, જેવા કે રાશિ-ઓનાં નામ, જે ગ્રીક લોકો પાસેથી હિન્દમાં આવ્યાનું મનાય છે અને જેની ઉપર ડૉ. ક્રીય બહુ ભાર મૂકે છે, તે ચાન્દ્રો બોધાયન-ગૃહશેષસ્ત્રમાં તેમજ રામાયણાદિ અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ નગરે પડે છે. આ રાશિઓનું જ્ઞાન ગમે ત્યાંથી આવ્યું હોય, પણ એટલું તો કહી ચકાવ કે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા ચતુર્થમાં હિન્દમાં એ સામાન્ય રીતે ઠીક ઠીક પ્રચાર પામ્યું હતું. અને ખાતરી લઈએ કે આ જ્ઞાન ગ્રીસના લોકો પાસેથી હિન્દમાં આવ્યું હતું. તો પણ કાલિદાસના સમયનો જે નિર્ણય અનેક દૃષ્ટિએ આપણે કર્યો છે તેમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી; કારણ કે એલેક્ઝાન્ડરની યદાધ અને વિક્રમ સંવતની સ્થાપના વચ્ચે બેસે વરસ કરતાં વધારે અંતર રહેલું છે, અને આ માળો આવી મહત્ત્વની વિધાને પ્રચાર કરવાને—અને તે પણ હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમાં, જ્યાં વેદકાળમાં પણ ખગોળવિદ્યાનું પરિચીલન થતું હતું—પૂરતો છે. આમ, કાલિદાસને ગુપ્તોનો સમકાલીન ખાતરી એમાં સંકાનો દરાવ તો મત આપ નથી. ગુપ્તવંશના રાજવીઓ નિઃસંશય શક્તિસંપન્ન હતા; પણ તેઓ કવિઓનાં ઉદાર આશ્રયદાતા પણ હતા એમ જે કહેવામાં આવે છે તે સંશયાર્થ છે. ગુપ્તોની રાજસભા કાષ્ટ બાણ કે બિલ્વજીથી અત્યંત નહોતી જ; અને વસુમત્યુના અપ-વાદ સિવાય, કાષ્ટ પણ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત લેખક ગુપ્તોનો આશ્રય પામી રહ્યો હોય એવું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ જણાતું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે કંઈ સરસ કે અનુત્તમ હોય તે બધું કંઈ પણ પ્રમાણના આધાર વિના જ ગુપ્ત સમ્રાટો સાથે સંબંધ કરી દેવાની વિદ્યાનોની ટસિના પેટાળપણાનું આ એક સ્પષ્ટ દર્શાવ છે. કારણ કે યોગ્ય જ્ઞાનવાળા શિક્ષકોએ ઉપરાંત એવું કંઈ પણ સાહિત્ય નથી કે જે ગુપ્તકાળનું જ કહી ચકાવ. આનો અર્થ, અલ-

બત, એમ નથી કે એ સમયમાં કોઈ લેખક જ નહોતા; પણ જે હતા તેઓએ પણ ગુપ્ત સમ્રાટોનાં નામને ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ગુપ્ત-વાદના હિમાયતીઓ કહ્યા કરે છે તેમ ખરેખર જે ગુપ્તો વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા હોત, તે તેઓની ઉપર આવી રીતે ઘોર વિસ્મૃતિની ધૂળ ચઢી ન ગઈ હોત. હિંદુસ્તાનમાં સમુદ્-ગુપ્ત કરતાં ભોગવું સ્મરણ વધારે ટકી રહેલું છે. છતાં વિદ્વાનો કહેતાં ચાકતાં નથી કે ગુપ્ત સમય તો અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે સોનાનો સમય હતો ! હુંકમાં, કાલિદાસને ચોથા શતકનો ઠરાવવા માટે, વિદ્વાનોની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત કવિઓને ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં—ન્યારે ગુપ્તો સામ્રાજ્ય ભોગવતા હતા—કંઈ પણ પ્રમાણ વિના ઠોકી બેસાડવાની વૃત્તિ શિવાય કંઈ પણ પ્રમાણ નથી.

કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયાનું સિદ્ધ થયા પછી, કોવેલનો મત આપોઆપ અસિદ્ધ કરે છે. રઘુવંશમાં અને અશ્વ-ધોષ (ઇ. સ. નો પહેલો શતક)ના “ભુદ્ધચરિત”માં સમાન પ્રસંગનું વર્ણન કરતા શ્લોકોમાં એટલું સામ્ય છે કે એકે બીજાનું અનુકરણ ક્યું હોવું જોઈએ એમ લાગે. કાલિદાસને ગુપ્તોનો સમ-કાલીન માની, કોવેલે મત દર્શાવ્યો કે કાલિદાસે અશ્વધોષનું અનુકરણ ક્યું છે. પણ હવે તો, કાલિદાસ અને અશ્વધોષનો સંબંધ જિલ્લો જ હોવો જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, કોવેલ પોતાના મતને સમજા કરવા માટે જે દૃષ્ટાન્ત ટાંકે છે તે તેના મતને પ્રુષ્ટિ આપવા-ને બદલે તેનું ખંડન જ કરે છે. કારણ કે બધાં સાહિત્યમાં હંમેશાં પ્રેક્ષાવાન પુરુષોમાંથી અન્ય, બિતરતી કક્ષાના માણસો પ્રેરણા મેળવે છે. એટલે એવા ઉત્તમ પુરુષોનાં અનુકરણે કે તેઓની છાપ પાછળથી થયેલા, બિતરતી પંક્તિના લેખકોમાં આજાં જેવામાં આવતાં નથી. અશ્વધોષનો કે તેની કૃતિનો ઉલ્લેખ સંપ્રદાયોમાં કે અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જેવામાં આવતો નથી. તેના “ભુદ્ધચરિત”ના તૃતીય સર્ગના ૧૯મા શ્લોકમાં મુલપર્જ્જાનિ પર્જ્જાનીવ ચિરેજુઃ । આવી પુનરુક્તિ દોષવાળી ઉપમા છે; મમ્મટ

જેવો શુદ્ધાશ્રી વિવેચક આવી દ્વિતી ઉપમાનું વિવેચન કરવામાં કાળક્ષેપ કરે કે કેમ એ સૌ કોઈ સમજી શકશે.

ડૉ. કીચમાને છેકે અશ્વધોષની કૃતિઓમાંની પ્રાકૃત “નિઃસંશય” કાલિદાસની પહેલાં અશ્વધોષ થયો હોવો જોઈએ એમ જતાવે છે પણ આ સત્ય નથી, પ્રાકૃતમાં તત્ત્વદેશની બાબા વિશિષ્ટતા અનુસૂત થયા વગર રહી નહોતી; અને અશ્વધોષ જેવો ખૌદ લેખક પ્રાકૃત લખે ત્યારે પણ “પાલી”ની છાપ તેમાં સ્પષ્ટ રીતે પરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, ડૉ. કીચના કહેવા પ્રમાણે જો અશ્વધોષની પ્રાકૃત કાલિદાસની પહેલાં તે થયો હતો એમ સ્વચ્છ હોય, તો તેની સામે જાણીવું જોઈએ કે કાલિદાસના આર્ષ પ્રયોગો કાલિદાસ અશ્વધોષની પહેલાં થયો હતો એમ સ્વચ્છ છે; આ મુદ્દો ડૉ. કીચે ધ્યાનમાં જ લીધો નથી, છેવટે, પ્રાકૃતના સ્વરૂપ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું એ સર્વથા અર્થાત્રસ્ત રહેશે, કારણ કે પ્રાકૃતનું અમુક સ્વરૂપ અમુક સૈકામાં પ્રચલિત હતું એનું નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું નથી.

કાલિદાસને ખૌદદર્શનવિદ્ દિક્ષનાગનો સમકાલીન હરાવતો મત આથી થે વધારે નિર્ગળ છે. મેઘદૂતના ૧૪મા શ્લોકમાં રહેલો મનાતો ધ્વનિ માની લક્ષ્યે તો પણ તેથી માત્ર એટલું સિદ્ધ થાય કે કાલિદાસનો દિક્ષનાગ નામનો કોઈ દેખી હતો. આ દિક્ષનાગ એ ખૌદ દિક્ષનાગાર્યાર્ષ હોઈ શકે નહિ (જો કે વિદ્વાનો અત્યાર સુધી એમ જ માનતા આવ્યા છે); કારણ કે, પ્રથમ તો, ખૌદ દિક્ષનાગ દર્શનવેત્તા હતો; કવિ હોવાનું જાણવામાં નથી. ખીજું, કવિ અને દર્શનવેત્તા વચ્ચે વૈરભાવ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ઓછો હોય; ત્રીજું, આ દિક્ષનાગાર્યાર્ષે જીવનચિત્રમાં કે માલવામાં પણ નિવાસ કર્યો હોય એમ જાણવામાં નથી. આ બધા મુદ્દાઓ કરતાં વધારે અગત્યનો અને નિર્ણાયક મુદ્દો “કુંદમાલા” નામક નાટકમાંથી મળે છે, આ નાટકના કર્તાનું નામ દિક્ષનાગ છે; પણ આ દિક્ષનાગ ખૌદ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે નાન્દી-શ્લોકોમાં

હેરમ્મ અને શિવની સ્તુતિ છે. એટલે કાલિદાસનો વિરોધી કાષ્ઠ અન્ય દિશામાં હશે, ખૌદ દર્શનવિદ્ તે નહિ જ.

ડૉ. પાઠકે રજુ કરેલા મુદ્દાઓની નિર્માળતા કાષ્ઠએ યથાવત્ ખતાવી નથી. રઘુવંશમાંની વંશુ એટલે ઓક્સસ નદી, એમ તે માને છે, પણ આ યોગ્ય નથી. વંશુ શબ્દવાળો પાઠ જ ખરો છે કે કેમ એ સંદેહવાળું છે. ખીજું, કાલિદાસ પોતે વાકેક હોય એવી નદીની રમણીયતાનું વર્ણન આપવાનું ચૂકતો નથી; તેથી સિન્ધુ જેવી હિંદુસ્તાનની મોટી અને રમ્ય નદીને ચૂકી દબને છેક ઓક્સસ જેવી નદીનું વર્ણન કરવાનું એ ઉચિત ધારે એ શું આશ્ચર્ય ન કહેવાય! વળી, વંશુનદીના પ્રદેશમાં કેસર ઉગવાનું કાલિદાસ કહે છે. આ મુદ્દો સિન્ધુને વધારે બધેએસતો આવે છે; કારણ કે સિન્ધુ નદી કાશ્મીરમાં વહેને વહે છે, અને કાશ્મીરમાં કેસર ઉગે છે એ 'તો જાણીતું છે. ઓક્સસનો પ્રદેશ કેસર માટે પ્રખ્યાત થયો જ નથી. અને વંશુ=ઓક્સસ એમ સાબિત કરવા માટે શબ્દોત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમોનો આધાર દાખત્રાય છે, તેની સામે ઉત્તર એમ પણ દષ્ટ શકાય કે તમસા=ટેમ્સ નદી એમ સાબિત કરવું તો તદ્દન સહેલું છે. વસ્તુતઃ ત્રીયુત રાયે^x દર્શાવ્યું છે તેમ વિષ્ણુપુરાણાદિ અન્યોના આધાર ઉપરથી વંશુ અને સિન્ધુ એક જ જણાય છે.

ડૉ. પાઠકે રઘુદિગ્વિજયમાં દ્રષ્ટ લોકોનો નિર્દેશ છે તેને અતિમહત્વ આપ્યું છે. પણ તે વિષે ડૉ. બ્યૂલરે જે કહ્યું છે તે જ ડૉ. પાઠકના મુદ્દાનું ખંડન કરવાને પૂરતું છે. ડૉ. બ્યૂલર કહે છે: “આ બધી વાત ધ્યાનમાં લેતાં, કાલિદાસ શિષ્ટ કવિની પેઠે મહાભારતમાંની કે પુરાણોના ભુવનવિન્યાસમાંની જનસમૂહાવલિ-ઓને માન્ય રાખવાને બદલે પોતાના સમયના સરહદના લોકોની સ્થિતિના વિષયમાં ઐતિહાસિક-બૌદ્ધિક અન્વેષણ કરવાનું માથે

^x રાય, શાકુન્તલ (આઠમી આવૃત્તિ), પ્રસ્તાવના, પાનું ૮ મું.

લે એ ભાગ્યે જ માની શકાય. જે કાલિદાસની કૃતિઓને ઝીણવટથી તપાસશું તો તેણે ઉપર કહેલા આધારોનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ જણાશે. રઘુદિગ્વિજયમાં એવાં કોષ્ટ પશુ નામો નથી કે જે પુરાણોમાં એવા પ્રસંગે ઉલ્લેખાયાં ન હોય. વળી દિગ્વિજયમાં પારસિક, યવન, દ્રવ્ય, અને કાંબોળોનો સાથેસાથે નિર્દેશ થયો છે. પશુ આ બધી જાતિઓ કાલિદાસના સમયમાં તો શું, પણ ખીજે કોષ્ટ વખતે એક સાથે અસ્તિત્વમાં હોય, એ ખરૂં કહીએ તો, સંભવિત નથી. ”* કાલિદાસ દિગ્વિજયમાં સ્વસમકાલીન પ્રસંગો વર્ણવે છે એ માન્યતા ક્ષણભર પણ માની શકાય એવી નથી.

આ મતો ઉપરાંત ખીજા કેટલાક મતો છે, પણ એમાં કંઈ વિશિષ્ટતા નથી. આમ, -કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયો થયો હતો એ મત દઢરીતે સિદ્ધ થાય છે. અને જ્યાં સુધી અવિશંકનીય ઐતિહાસિક પ્રમાણે આ મતનું નિરસન કરવાને માટે બતાવાય નહિ ત્યાં સુધી આ મત ગ્રાહ્ય રહેવો જોઈએ.

નોંધ: વિક્રમેાર્વશીયના ચોથા અંકમાં જે પ્રાકૃત શ્લોકો છે, અને જેના સંબંધમાં ધણો વાદવિવાદ ચાલ્યો છે, તે શ્લોકોનું પ્રયોજન હવે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. શ્રીયુત પડિત અને ખીજા વિદ્વાનો માને છે કે આ પ્રાકૃત શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત હોવા જોઈએ, કારણ કે ચોથા અંકમાં નાટ્યવસ્તુ એવી કક્ષાએ પહોંચી છે કે, તેમાં કેવળ સંસ્કૃત ઉક્તિ હોવી જોઈએ-પ્રાકૃત હોઈ શકે નહિ આ દલીલો બહે રહી; છતાં આ શ્લોકો પાછળથી કોષ્ટએ ધુસાડી દીધા હોય એ સંભવિત નથી. કારણ કે એક જ અંકમાં આટલા બધા શ્લોકોનો અને તે પણ નૃત્યના અભિનયને અને ગીતના લયને અનુસરે એવી કલાત્મક રીતે યોગ્યતા શ્લોકોનો-પ્રક્ષેપ કરવાની કોષ્ટની હિંમત ભાગ્યે જ ચાલે. પ્રક્ષેપ કરનારો તો હંમેશાં અનુરૂપ અશોનો જ પ્રક્ષેપ કરે, અને તે પણ બહુ વિચારીને અને ક્વચિત્

કવચિત્. તેથી આ શ્લોકો કાલિદાસે રચેલા છે એમ આપણે માનવું જોઈએ; અને આ શ્લોકો તેણે શા માટે રચ્યા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિક્રમેર્વાશીય નાટક લખાયું તે સમયની પરિસ્થિતિમાં શોધવો જોઈએ. આ નાટક વિક્રમાદિત્યના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગને માટે લખાયું હતું; તેથી પરિષદને પ્રુથ કરવાના હેતુથી કવિએ પ્રાકૃતગીતો નાટકમાં યોજ્યાં હોય એમ જણાય છે. (એ તો જાણીતું છે કે સંસ્કૃત કરતાં પ્રાકૃત સંગીત માટે વધારે અનુકૂળ છે.) નાટકની આ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જેમ જેમ જુલાતી ગઈ, તેમ તેમ આ પ્રાકૃત શ્લોકો બોમ્બે જણાયા માંડ્યા, કારણ કે એ શ્લોકોને કાઠી નાખવાથી નાટકની વસ્તુને જરા પણ હાનિ પહોંચતી નથી, અને નાયકની ઉક્તિ અરખલિત વહે છે.

અનાયઃ આયોઃ

જે કોઈ ઉપાનવદકાળનો આયઃ કે જુહદેવ કે ત્યાર પછીના પણ સ્મરણીય પ્રાચીન યુગનો મનુષ્ય અર્વાચીન આયઃદેશમાં આવે તો...તે પોતાના દેશજનોને ભૂતકાળનાં બાહ્ય રૂપો અને કોટલાં અને ગીધરાંને વળગી રહેતા, વધા, ભૂતકાળનાં વધારે ઉદાત્ત રહસ્યને ગુમાવી બિસતા, બુએ...તે કિંમિય જાય, આ દેશમાં આજે બ્યાયેલા માનસિક દારિદ્ર્યથી; જડતાથી; પોપટ પેરે થયા કરતી પુનરુત્પિચ્ચેથી; ધૈતિકરાસને વિકાસ અટકેલો ભેવાથી; કલાના ચિરકાલીન વ્યવસ્થાથી; સર્જનાત્મક અંતઃક્રિયાની, બીજા દેશોને તેમ જ યુગોને ઝુકાબલે જણાઈ આવતી, નિર્બળતાથી.

(‘આયઃ’ પુ. ૫, પૃ. ૪૨૪)

શ્રી અરવિંદ

પ્રાચીન ભારતીય વસાહતો

ભારતીયોના ઇતિહાસમાંનો એક અભિમાનાસ્પદ મામલો એટલે ભારતીયોએ સ્થાપેલી ભારત બહારની વસાહતો અને તેમણે કરેલો ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રસાર. ઇતિહાસનો આ ભાગ જોઈએ ઉજ્જવલ છે તેટલું જ તે વિષેનું સામાન્ય મુશિક્ષિતોનું અજ્ઞાન પણ ગાઢ છે. યુવાનસ્વયં અને ક્ષાલાયન એ ચીની પ્રવાસીઓનાં નામોનું ચાર ક્રમિક પુસ્તકો બહુનાર છેકરાને પણ જ્ઞાન હોય છે; પણ કાસ્પ, કુમારજીવ, યુચ્ચવર્મા વગેરે ભારતીય પ્રવાસીઓનાં નામો કેટલા મુશિક્ષિતોની જાણમાં છે ? ચીની પ્રવાસી ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા માટે અહીં શિશ્યવૃત્તિથી આવ્યા, તેમનાં નામો આપણે કંઠગન કીધાં, પણ ભરતખંડમાંથી ચીનમાં ધર્મોપદેશકના નૌરવપૂર્ણ નાનાથી જનાર આચાર્યોનાં નામોની દરકાર રાખી નથી. આજે પણ આ આચાર્યોનાં નામો અને કામગીરી ઉપલબ્ધ થઈ છે તે સૂઝાં પારકા ઇતિહાસકારોની કૃપાને લીધે. ભારતીય વાહનમયમાં તેમનો ક્યાંયે પત્તો નથી. પારકાઓના ઇતિહાસમાં આ કામગીરી નોંધાઈ ન હોય તો ભારતીય લોક સંસ્કૃતિના પ્રસાર માટે દરિયો વટાવીને પરદેશ જતા અથવા અન્ય દેશોમાં વસાહતો કરતા એ કૃપના આકાશ પૂંપ જેવી અસંભવનીય ગણાઈને ત્યાજ્ય માનવી પડતી સારે નસીમે ભારતીયોના આ સંસ્કૃતિપ્રસારની અને વસાહતકારોની માદિતી દાક્ષમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે. ૧૮૮૭માં જ એટલે આગરે ૪૭ વર્ષો પહેલાં જ ડૉ. બાંકરકરે જતા બેટમાંના શિક્ષાસેષો ઉપરથી, જતા, કંબોડિયા, પોલિનેશિયા વગેરે વસાહતોનાં

વર્ણનો ક્યાં છે, તે વખતે સંશોધન ધાતું જ અલ્પ થયું હતું. મયો ચાળીસ, પિસ્તાળીસ વર્ષોમાં આ ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ સંશોધન થયેલું છે, તેનો મુખ્ય યશ ક્રેન્ય અને કચ પડિતોને છે. આ ભાષાઓ સાથે હિન્દી સુશિક્ષિતોનો પરિચય નહિ હોવાથી આ સંશોધન પણ ધણા સુશિક્ષિત વર્ગમાં અગ્રાત જ હતું. પણ હાલમાં જંગાળમાંની ‘બ્રહ્મર ભારત’ સંસ્થાએ એ સંશોધન ઇંગ્લેન્ડમાં ઉપલબ્ધ કરવાથી તે સામાન્ય સુશિક્ષિતોને પણ જાણવા મળ્યું છે. એ લખાણની મદદથી ભારતીયોએ પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કેવી રીતે કર્યો તેનો ચોડો ઘણો ખ્યાલ આપી શકાય છે.

આર્યોનું સમુદ્રપર્યટન

પરદેશગમન એ એક વખતે નિષિદ્ધ નહોતું અને હિન્દુ ભોક્ષ વહાણવટામાં હિતમ જાણકાર હતા એ વિષેનો પુરાવો હાલમાં જે અનેક જૂતા સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયા છે તેમાંથી મળી આવે છે. એટલે પ્રસિદ્ધ દરિયાખેડુનાં ચરિત્રો લખવાનું કાષ્ઠપણ સંસ્કૃત ગ્રંથકારને મહત્ત્વ જણાયું ન હોય તો પણ વહાણવટા વિષે અનેક ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થયા છે. એ ઉલ્લેખ ‘ઋગ્વેદ’થી તે ‘રામાયણ’ ‘મહાભારત’, ‘બૃહત્સંહિતા’, ‘દશકુમાર ચરિત’, ‘રતનાવલી’ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, ‘ઋગ્વેદ’માં તુર્ગનો છોકરો બુન્નૂ એવું વહાણ ભાંગી ગયું ત્યારે સો હલેસાંથી યુક્ત એવા પોતાના વહાણમાં તેને અશ્વિનોએ ઉંચકી લીધો એવું વર્ણન છે. ઉપનિષદોમાં ‘પશ્વા હોતે અદ્દા યગરપાઃ’ એવું વહાણનું દર્શનત્ત્વ છે. ‘રતનાવલી’ નાટકમાંની નાપિકા સીતોનની રાજકન્યા હોઈ તે વહાણમાં સફર કરતી હતી ત્યારે વહાણ ભાંગી ગયું અને કેટલાંક વેપારીઓએ તેને પોતાના વહાણમાં ખેસાડી ભરતખંડમાં આણી એવો કથાભાગ છે. ‘દશકુમાર’ ચરિત્રમાં સમુદ્રની સફરોનાં અનેક વર્ણનો છે. આદિ ભોક્ષોમાં વહાણવટું વિશેષ પ્રમાણમાં હતું. તેમના કેટલાક સિકકાઓ પર વહાણનાં ચિત્રો કોરેલાં છે. ‘યુક્તિકલ્પતરુ’ નામનો જે ગ્રંથ હાલમાં

છપાઈતે બહાર પડ્યા છે તેમાં તો કેવાં લાકડાંનાં વહાણો બાંધવાં ત્યાંથી તેને કેવીરીતે શણગારવાં ત્યાં સુધીનું વિગતવાર વર્ણન છે. અર્થાત્ પ્રાચીન કાળમાં વહાણવૃદ્ધ સારી રીતે ચાલતું હતું એ વાત સદગ્રધ્યાનમાં આવે એવી છે. આ વહાણવટામાં વ્યાપારીઓ મુખ્ય હતા એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તેમની માફક ધર્મપ્રસારાર્થે દૂર દેશે જનારા જૌદ્ધ મિત્રો પણ હતા, એટલું જ નહિ પણ જે બ્રાહ્મણવર્ગ વિરુદ્ધ પરદેશગમનનો નિયમ વિશેષતઃ કહેવામાં આવ્યો છે તેવા બ્રાહ્મણો પણ મળી આવે છે.

ધર્મપ્રસારનું કાર્ય

એ લોકોના સંસ્કૃતિપ્રચારના કાર્ય પર નગર નાખવી મનોરંજક થઈ પડશે. એ સંસ્કૃતિપ્રસારકો બે પ્રકારના હતા. એક ધર્મપ્રસારક અને બીજા વસાહત કરીને સ્થાનિક રહેનારા. જૌદ્ધધર્મ શીખવા માટે હિન્દુસ્તાનની સફર કરનાર ચીની પ્રવાસીઓનાં નામો જાણના પારચપનાં થયાં છે. પરંતુ જૌદ્ધધર્મનો પ્રસાર કરવા માટે હિન્દુસ્થાનમાંથી ચીનમાં જનાર ધર્મપ્રસારકોનાં નામોની પૂરતી માહિતી હજી મળેલી નથી. માટે પ્રથમ આ ધર્મપ્રસારકોનું કાર્ય જોઈએ. ચીની ગ્રંથકારોએ આ ધર્મપ્રસારકો સમ્યક્ષે જે માહિતી લખી રાખેલી છે તે જોતાં અમથા ચાર પાંચ ધર્મપ્રસારકો ચીનમાં ગયા હતા એવું ન હોતાં આ ધર્મપ્રસારકોનો એક અખંડ પ્રવાહ આશરે દસ સૈકાઓ સુધી અવ્યાહત વહેતો હતો એમ જણાય છે. આ પ્રવાહની ચરચાત ઇસવીસનની ચરચાતમાં થઈ અને તે દસમા સૈકા સુધી અખંડપણે વહેતો માલમ પડે છે. ત્યાર પછી જૌદ્ધધર્મની માતૃભૂમિ જે હિન્દુસ્તાન ત્યાં જ જૌદ્ધધર્મની અનવસ્થા થવાથી તેનો શાખાવિસ્તાર હતરત્ર થવો સાહજિક રીતે જ બંધ પડ્યો.

ચીની રાજત્વ સ્વપ્ન

આ ધર્મપ્રસારક ચીનમાં પ્રથમ ગયા તે ત્યાંના રાજાની વિનંતિ ઉપરથી અને સન્માનપૂર્વક નિમંત્રણ મળવાથી ગયા હતા.

તેની વાત એવી છે કે, ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં ચીનના રાજા મિંગને એક રાત્રે અમકારિક સ્વપ્ન આવ્યું. તે સ્વપ્નમાં એક જિંચો, મજબૂત અને સુર્વશ્ય ક્રાંતિમાન એવો પુરુષ આકાશ માર્ગે સંચાર કરતો પોતાના પ્રાસાદમાં પ્રવેશ છે એવું તેણે જોયું. પ્રભાત થતાં રાજાએ પોતાના પ્રધાનને એ વિષે વાત કરી અને એનો અર્થ શા એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેથી પ્રધાને જવાબ આપ્યો કે ભારતવર્ષમાં ફો નામના એક પુરુષનો જન્મ થયો છે. તેનો દેહ અંતરિક્ષમાં સંચાર કરતો આપે જોયો હશે. પ્રધાનનો આ જવાબ સાંભળીને રાજાને જૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ અને તેણે તુરત પોતાના કેટલાક પંડિતોને જૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે ભારતવર્ષમાં રવાના કર્યાં એ પંડિતોની વિનંતિ ઉપરથી જ જૌદ્ધ પ્રચારકો ચીનમાં જવાનો પ્રારંભ થયો. આ હકીકત આવા જ સ્વરૂપમાં જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા તેર ચીની ગ્રંથોમાં મળી આવે છે એવું અભ્યાસીઓએ કહેલું છે.

જૌદ્ધ ધર્મપ્રચારક કાશ્યપ

ચીની રાજાનું નિમંત્રણ સ્વીકારીને ધર્મપ્રસારાર્થે ચીનમાં પહોંચવેલો જનાર સાહસી ધર્મપ્રદેશક કાશ્યપ માતંગ હતો. તે મગધદેશવાસી શ્રમણ હોઈ ચીનના રાજાનું નિમંત્રણ આવ્યું ત્યારે ગાન્ધારમાં એટલે આધુનિક અફઘાનિસ્થાનમાં રહેતો હતો. ચીનના રાજાનું નિમંત્રણ સ્વીકારીને અફઘાનિસ્થાન-તિબેટ માર્ગે ચીનનો પ્રવાસ કરવો એ તે સમયે સાહસનું કૃત્ય ગણાતું. પ્રવાસનો સાધનો હાલના પ્રમાણમાં છેક જ યોડાં, જે માર્ગે પ્રવાસ કરવાનો તે કુંગરાળ અને રસ્તામાં ગોખીનું પ્રયંત્ર રણ વીતાવવાનું. દસખાર જણા મુસાફરીમાં નીકળે તો મુકામે પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો અર્ધા મૃત્યુમુખે પડતા, એવું અનેક ચીની પ્રવાસીઓનાં કથાણો પરથી જણાય છે. કુંગર ચઢવા પડતા, ખીણો ઉતરવી પડતી, નદીઓને પુલ નહોતા, જુદી જુદી હવાઓના તપકા ખમવા પડતા,

પરંતુ કાશ્યપ ક્યો નહિ. તેણે આ મુશ્કેલીતબરો પ્રવાસ ખુશથી સ્વીકાર્યો અને ચીનમાં જૌદધર્મનો પ્રસાર કરવા માટેનું પહેલું માન મેળવ્યું. રાજ્યએ તેનું યથોચિત માનસન્માન કીધું. તેને રહેવાને માટે એક સ્વતંત્ર મઠ બાંધી આપ્યો અને અનેક પડિતોને તેનું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાનો હુકમ કર્યો. જે દેશમાં ધર્મપ્રસાર કરવાનો તે દેશની ભાષા શીખી લેવી એ એક ધર્મપ્રસારકના કાર્યમાંની મહત્ત્વની અને વિકટ કામગીરી છે. ચીની ભાષા સહેલી નથી એમ કહેવાય છે. પણ કાશ્યપે યોગ્ય જ સમયમાં તે બધી લીધી અને જૌદ ધર્મગ્રંથમાંના દેટલાક ભાગોનું ભાષાન્તર કરવાની અને શિષ્યો તૈયાર કરવાની તેણે શરૂઆત કરી દીધી. આ કામ કરતાં અનેક વર્ષો સુધી તે ત્યાં રહ્યો અને છેલ્લે જૌદધર્મનો સારી રીતે પ્રસાર થયેલો અવસોફીને તેણે મુખ્યસાધનાથી ત્યાં જ પોતાનો દેહ મૂક્યો.

બીજા ઉપદેશકો

કાશ્યપની પાછળ પ્રસારનું કાર્ય તેની સાથે જ ત્યાં ગએલ ધર્મરક્ષે ચાલુ રાખ્યું. તેની ધર્મપ્રસારની ઇચ્છા બહુ જ તીવ્ર હતી. કારણ તે ચીનમાં ગયો તે પણ, જે રાજ્યના આશ્રયે હતો તેની મરજી વિરુદ્ધ ગયો, રાજ્યની અનુમતિ નહિ મળતાં તે શુભ રીતે રાજ્યવાની છોડીને ચીન ગયો અને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. કાશ્યપ અને ધર્મરક્ષ એમણે ચીનમાં જે ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી જાનવી તેથી ચીનમાં જૌદધર્મ કાવમનું રૂપ પકડ્યું અને બાદનાર્થમાંના જૌદધર્મ પ્રસારકોને ચીનના રાજ્ય તરફથી વારંવાર નિમંત્રણ આવતાં. આ નિમંત્રણાનુસાર ચીનમાં જતાર એક અખંડ પ્રવાસ આસરે હસ સૌક્યો આત્માહત ચાલુ રહ્યો. કાશ્યપ અને ધર્મરક્ષ ચીનમાં ગયા તે મિત્ર રાજ્યની કારકિર્દીમાં એટલે હસવી સનના પદેલા સૈકામાં. ત્યારપછી નિમેટી અન્યો ઉપરથી જોનાં બીજા સૈકામાં આર્વાકલ, સુવિનય, ધર્મકલ, મદાગલ વગેરે અનેક પ્રવારકોએ ચીનની યાત્રા કરેલી માલુમ પડે છે. હિન્દુસ્તાનની જગ

તિબેટમાંથી પણ ઉપદેશકો ચીનમાં જતા, તેમાંનો એક ઉપદેશક ત્યાંના પ્રધાનનો પુત્ર હતો. ખુદ રાજ્યપદને લાત મારીને શ્રમણ થનારાઓ પણ કનચિત્ ચમકતા જણાય છે. તેમાં કાશ્મીરના શુણ્વર્માનું નામ દષ્ટ શકાય.

ચીનમાંનું કંઠિન પ્રચારકાર્ય

આ ઉપદેશકો ચીનમાં જવા પહેલાં એટલે બૌદ્ધધર્મની ચીનમાં સંસ્થાપના થવા પહેલાં ત્યાં કનકુશિયસનો જૂનો ધર્મ પ્રચલિત હતો જ. તે ધર્મના આચાર્યોને પરદેશમાંથી આવીને માન્યતા પામેલા બૌદ્ધ શ્રમણો વિષે અદેખાઈ ઉત્પન્ન થાય એ વાતમાં નવાઈ નહોતી. ખુદ રાજ્યશમાં પણ એ પક્ષ હતા. કહી જૂના ધર્મનો રાજા તપ્તનક્ષીન થતો તો કહી બૌદ્ધ ધર્મ તુચાથી રાજા સિંહાસન પર આવતો. અર્થાત્ સનાતની રાજા બાદી પર આવતો. ત્યારે બૌદ્ધ ગુરુની રાજ્યમાંથી હકાલપટ્ટી થતી અને તેમને પાછી રાજ્યકાંતિની વાટ જોતા આજીજીજીના પ્રદેશમાં હેરાન-ગતિ ભોગવતા રહેવું પડતું. તેથી હિંદુસ્તાનમાંથી જતાં કેટલાકને માનસંભાનથી જવાનું સફલાગ્ય સાંપડતું તો પણ તે કાયમ રહેશે કે કેમ એ વિષે ખાતરી રહેતી નહિ. ચીનમાં રાજ્યકાંતિઓ પણ ઉપરાછાપરી થતી. આવે વખતે પરદેશમાં બહુ જ માનભંગ બનીને રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. અર્થાત્ આ જે બૌદ્ધશ્રમણો ચીનમાં જતા તે તેમની ધર્મશ્રદ્ધા જાન્યવશમાન હતી માટે જ જતા; અને એ જ કારણથી ઉપલી પરિસ્થિતિની જાણ હોવા છતાં એક પછી એક જનાર પ્રવાસીઓની પરંપરા અખંડ રહી.

આ ઉપદેશકોમાં જે કેટલાક વિશેષ પ્રુદ્ધિમાન, અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠ હતા તેમાં ચોથા સૈકામાંના કુમારજીવની ગણના થાય છે. એ અકલ્પિત દૈવધટનાથી ચીનમાં ગયો. એમ ચયું કે, મધ્ય એશિયા-માંના સોતાન પ્રાંતમાં તે રહેતો હતો ત્યારે ચીનના રાજાએ તે પ્રાન્ત પર સ્વારી કરી અને તે પ્રદેશ છૂટીને અનેકને બંદીવાન બનાવી

ચીન લાઇ ગયો. રાજાને કલ્પના પણ ન હશે કે, આ બંદીવાનોમાં એક એવો પણ બંદીવાન છે કે, જે પોતાને તેના ધર્મપ્રેમથી બંદીવાન કરી ચૂકે. આ બંદીવાન તે પ્રખ્યાત પંડિત કુમારજીવ છે. તેના ઉપદેશની છાપ એવી સરસ બેઠી કે, થોડા જ સમયમાં તેની શિષ્યસંખ્યા હજાર ઉપર ગઈ. પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી ફાહાયાન એ એ શિષ્યો પૈકી જ એક હતો. એણે ચીની ભાષા પર એટલું અપ્રતિભ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું કે ખુદ ચીની અન્યકાર લખે છે કે, પ્રસિદ્ધ ચીની ભાષાન્તરકાર હુએનસંગ કરતાં પણ કુમારજીવનાં ભાષાન્તરો સરસ થતાં. અને મળા એવી કે, કુમારજીવની ભાષા ચીની અથવા સંસ્કૃત એ બેમાંથી એક પણ ન હોતાં, પોતાની હતી. ઉપર જણાવેલો કાશ્મીરનો રાજા વારસડીન મૃત્યુ પામ્યા પછી તેના સગા તરીકે ગાદી પર બેસવાની પ્રધાનમંડળે શુણ્વર્માને વિનંતી કરી. પરંતુ આંદોલ કરવા આવેલી રાજ્યલક્ષ્મીને લાત મારીને તેણે શ્રમણરૂપિણે અંગીકાર કર્યો. તે પ્રથમ સિલોનમાં ગયો. ત્યાંથી જવા બેટ તરફ તેણે પ્રયાણ કર્યું. જવામાંની તેની કામગીરીની કાળિં સાંભળીને ચીનના રાજાએ તેને લાવવા માટે ઘેટલાક શ્રમણોનું શિષ્ટમંડળ જવા તરફ રવાના કર્યું. આ શિષ્ટમંડળ જવા પૂરે તે પહેલાં જ શુણ્વર્માએ જવા છોડીને બીજી તરફ પ્રયાણ આદર્યું હતું. પણ દેવયોગે તેમની નીકા તોફાનમાં સપડાઇને તે તેમજી ચીનના કિનારે લાગી. ચીનમાં તેણે એક નવીન ઉપક્રમ શરૂ કર્યો, અને તે બિશ્વપુત્રિઓનો સંધ સ્થાપવો એ હતો. જીવન પર્યંત તેણે ત્યાં જ ધર્મપ્રસારનું કાર્ય કર્યું. તેના પછી ધર્મસચિ, રત્નમતિ, ખુદશાન્ત વગેરે અનેક શ્રમણો ચીનમાં ગયા એમ માલુમ પડે છે અને એ પ્રયાણ અગિયારમા સદી સુધી અખંડપણે ચાલુ હતું.

વિવેચનનો આદર્શ^૧

માન્ય પ્રમુખશ્રી, બહેનો, અને ભાઈઓ.

આ જઘી પંદરેક દિવસ પર આ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર
શ્રી રા. પટેલ તરફથી મને એક મિઠી મળેલી. તેમાં
સંસ્થાની વરસગાંઠને દિવસે ભાષણ આપવાની એમણે માગણી
કરેલી. એમની એ માગણીનો સ્વીકાર કરતાં પ્રથમ તો મને જરા
સંકેચ થયો, કેમકે સામાન્ય રીતે વક્તૃત્વને હું મારો વિષય ગણતો
નથી, અને બહુ ભાષણો આપવાની મને ટેવ પણ નથી. પણ
બીજી બાબતી રા. પટેલની માગણી એવા ભાવપૂર્વક કરવામાં
આવી હતી કે કંઈક અવિષયપ્રવેશનું જોખમ વહોરીને પણ તેનો
સ્વીકાર કર્યાવરૂપ લાગ્યો અને મેં હા લખી. ભાષણને માટે રા.

૧. મહ તા. ૨૩મી જુલાઈના રોજ ડાહવનગરની આદર્શ હાઈસ્કૂલમાં
શાળાની વરસગાંઠને નિમિત્તે રા. ભાઈ વિજયરાયના પ્રમુખપણા
નીચે આપેલું ભાષણ. ભાષણ મોટેથી જ આપેલું, પણ તેને માટે વિસ્તૃત
નોંધ તૈયાર રાખેલી તેને લેખરૂપે વિકસાવીને આંદો રજૂ કરી છે. એમ
કરતાં પ્રારંભિક ભાગની કેટલીક ખામતો આંદો છાત્રી દીધી છે. જન્માષ્ટમીના
દિવસોમાં રાજકોટ જવાનું યતાં ત્યાંની સાહિત્યસભાના મંત્રીના
આદર્શ એક ભાષણ આપવું પડેલું, તે પ્રસંગે પણ આ જ વિષય
રાખેલો. તેને ફક્ત સારા વિવેચનોનાં લક્ષણો એ નામે છાપાંઓમાં આવેલો
પણ તે અનિવાર્ય રીતે જ વાંચક અને કંઈક અશુદ્ધ હતો, એટલે શુદ્ધ
સર્જન અને સંપૂર્ણ રૂપમાં તો એ ભાષણ આંદો જ પહેલીવાર પ્રકટ
વાય છે.

પટલે શિક્ષણ અને સાહિત્ય એમ બે વિષયો મુખ્યત્વા હતા, તેમાંથી મેં આજનો વિષય પસંદ કર્યો તેનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે આજે મારે આંહી અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલવાનું છે, તો એમનું અને એમની દ્વારા ગુજરાતની સમસ્ત જિગતી પેઢીનું આપણા સાહિત્યના એક બહુ જ ઓછા ખેડાએલા પ્રદેશ પ્રત્યે લક્ષ્ય ખેંચવું. અત્યારે ગુજરાતમાં અને વિશેષ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે વિવિધ ક્ષેત્રો નવલોદયિયા જીવાનોને નિમંત્રી રહ્યાં છે તેમાં વિવેચન જેવાં અલ્પશુદ્ધ અને તેથી સર્વ પ્રકારની શક્તિઓને અવકાશ આપે એવાં વિશાળ ક્ષેત્રો બહુ ઘોડાં નગરે પડશે. ગુજરાતમાં નવલરામથી માંડીને આજ મુધીમાં વિવેચકો તો અનેક થઈ ગયા છે, અને તેમણે સૌએ કરેલી સેવા ખરેખર મૂલ્યવાન છે, છતાં આપણાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન, ગતકાલીન અને સમકાલીન હિમય વર્ગના સાહિત્યની સાચી તત્ત્વદર્શી સમાલોચના એટલી ઓછી થઈ છે કે હજી અનેક તરુણ સેવકોની એ માગણી કરી રહ્યું છે. એટલે પ્રસ્તુત વિષય પસંદ કરવામાં મારે એક આશય આપણા જિહ્વરતા યુવકોમાંથી જન્મને આ વિષયનો કંઈક રસ હોય તેમને આ ક્ષેત્રમાં આવવાને નિમંત્રણ આપવાનો છે. અકસ્મત, એ નિમંત્રણ 'મારે ઘેર આવજો માવા, માવે તો દેવું ખાવા' એવા જ દોષક રૂપમાં આપી શકાય એમ છે. કેમકે વિવેચનક્ષેત્રમાં આવે એને બીજાં સાહિત્યક્ષેત્રોનાં પ્રગાણમાં મહેનત સૌથી વધારે કરવાની છે અને છતાં લાભ ને યશ સૌથી ઓછા મળવાના છે. લાભ ને યશ તો કીક, પણ આંહી તો ધણીવાર અજખામણ થવાનું છે, કડવાશ વહોરવાની છે, અને દુઃખનો જનાવવાના છે. પણ એ બધું સ્વીકારી ને સહી લેવાની તૈયારી હોય તો આંદોલન પ્રવૃત્તિ પડ્યું છે, એટલે જન્મને જન્મને આ વિષયનો શોખ અને ઉત્સાહ હોય તેમને સર્વને આ ક્ષેત્રનું નિમંત્રણ છે. વિવેચનનો વિષય પસંદ કરવામાં મારે એક આશય આ, તો બીજો આશય જગત અર્ગત છે.

વિવેચનની મનમાનવી સેવા તો જોકે હજી હું સાધી શક્યો નથી, છતાં મૂળથી હું વિવેચનદેવતાનો નમ્ર ઉપાસક તો છું જ, અને તેથી એ દેવતાના ઉપાસકનો આદર્શ કેવો હોવો જોઈએ, કેવી ભાવના એણે પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ સદાએ રાખવી જોઈએ, કેવડિવા ગુણો એની ઉપાસનાને અર્થે કેળવવા જોઈએ, અને સ્ત્રી સ્ત્રી સામગ્રી એણે તેને માટે સંપૂર્ણવધી જોઈએ એ વિશે, આજે તક મળી છે તો, આપની સૌની સમક્ષ તેમ ગુજરાતના એક સમર્થ વિવેચકની સમક્ષ જિભા રહીને વિચાર કરી જવો, કે જ્યોતી મારી માન્યતામાં કંઈ બદલ જેવું હોય તો એમની અને આપની પાસેથી એ જાણી શકું, અને એ રીતે મારાં મંતવ્યોની કંઈક જાહેર કસોટી કરી શકું એ આજની વિષયપસંદગીમાં મારો ખીજો આશય છે. આ ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે મારો આજનો પ્રયાસ ભાવણના કરતાં આત્મચિંતનના પ્રકારનો—અંગ્રેજીમાં જેને Thinking aloud કહે છે એવા અવલુગોચર આત્મચિંતનના પ્રકારનો—વિશેષ છે. આટલો પ્રાસ્તાવિક ખુલાસો કરી હવે હું પ્રસ્તુત વિષય શરૂ કરું છું.

એલિવ શ્રામનરના ‘ડીમ્સ’માં એક શિકારીની વાત છે. એ શિકારી રાજ જંગલમાં રાત્રી પક્ષીઓનો શિકાર કરવા જતો. એક વાર તે શિકારની શોધમાં કાંઈ એક વિશાળ સરોવરને કાંઠે જિભા હતો. એવામાં આકાશમાં જીડી જતા એક મોટા પક્ષીનો પડછાયો તેના પર પડ્યો અને એનું પ્રતિબિંબ તેણે સરોવરના પાણીમાં દીઠું. પ્રતિબિંબ નિમેષમાત્ર જોયું જોયું અને એ ઉપરથી જિએ મૂળ પક્ષીને જોવા જાય છે ત્યાં તો તે એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયું. પણ એ એક નિમેષના પ્રતિબિંબદર્શનમાંએ તેણે એનું અસૌક્રિક સૌન્દર્ય જોયું કે તે તરત જ એ પક્ષી પર મુગ્ધ થઈ ગયો, અને પક્ષી બીજાં પક્ષીનો શિકાર હોડી હા આ એક જ પક્ષીની શોધમાં તે આખો દહાડો ફર્યો, પણ એ પક્ષી ક્યાંયે મળ્યું નહિ. આથી નિરાશ થઈને ખિન્ન હૃદયે તે ઘેર આવ્યો. ઘેર સોએ તેના એકનું

ધારણ પૂછ્યું. શિકારીએ એમને પેલા પક્ષીની વાત કરી, તો સૌએ તેને હસી કાઢ્યો. પણ શિકારીને તો ખસ એ પક્ષીની જ રહ લાગી અને ગમે તે બોલે પણ એને શોધી કાઢવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. એટલે પોતાનાં ધરખાર, સગાંવહાલાં સૌને છોડીને તે એ પક્ષીને ફાંદવા ચાલી નીકળ્યો, અને પોતાની આખી જિન્દગી એ અલૌકિક સૌન્દર્યયુક્ત પક્ષીની શોધમાં જ તેણે ખરચી નાખી. આ એક જિન્દગીની સૌન્દર્યશોધનું ઉદાહરણ થયું, તો અધ્યાપક બેઝન્ટની એક વાર્તામાં જન્મજન્મમાંતરની સૌન્દર્યશોધની એક વાત આવે છે. એક વાર એક કથક-કથાકાર-હતો. તેને સૌન્દર્યદેવી લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી એક પ્રસંગે એમનાં દર્શન કરાવવાની તેણે શંકરને પ્રાર્થના કરી. શંકર એ વખતે પાર્વતી સાથે બેઠા હતા, એટલે તેમણે પાર્વતીને કહ્યું કે ‘જાઓ, લક્ષ્મીજીને બોલાવી લાવો.’ પાર્વતી તરત જ ગયાં અને પળવારમાં જ લક્ષ્મીજીને લઇને પાછાં આવ્યાં. કથક એ દિશામાં આવુર આંખે જોતો જ ઊભો હતો, તેણે એ અમરમુંદરીને આવતાં દૂરથી દીઠાં, અને એમના અલૌકિક સૌન્દર્યનું એક નિમેષ વાર દર્શન કર્યું ‘કર્યું’ ત્યાં તો એ દિવ્ય સૌન્દર્યની ધુતિ તેનાથી જીરવાઈ નહિ અને તેથી તે તક્ષણ મૂર્છા ખાઈને પડ્યો તે મરણ પામ્યો. પછી તેનો સૌન્દર્યધેતો આત્મા પૃથ્વી પર પડ્યો અને હવે એ આત્મા નવા નવા જન્મ ધારણ કરીને પેલો પૂર્વજન્મમાં જે અસાધારણ સૌન્દર્યનાં પળવાર જ દર્શન કર્યાં હતાં તે સૌન્દર્યની શોધમાં ફજ બટક્યા કરે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બન્ને વાતો રૂપક છે. પહેલી ઓલિવ આઇનરની વાતમાં સત્યશોધક ચિંતકનું સ્વરૂપ સૂચનું છે, તો બીજી બેઝન્ટની વાતમાં સૌન્દર્યશોધક કવિનું સ્વરૂપ સૂચનું છે. એવી જ રીતે મારે જે વિવેચકનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં સૂચવું હોય તો આ બન્ને વાતોનાં દર્શાવ આપીને દુ કટું કે વિવેચક એટલે પેલા શિકારી અને કથક ઉભયના જેવો આજન્મ સૌન્દર્યશોધક-શિકારીના જેવો જ સત્યમક્ત તેમ સાથે સાથે કથકના જેવો જ સૌન્દર્યમક્ત,—એ બન્નેની રેડે

અંતરમાં સદાયે અલૌકિક સૌન્દર્યની ભાવનાને જાગ્રત રાખીને રૂપી કરતો અને જીવન-તેમ કલા ઉભયમાં એ ભાવનાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાને જાંખતો એવો કવિ.

વિવેચક પણ કવિ છે

કવિ ? વિવેચક કવિ ? હા, જરૂર, વિવેચક પણ કવિ, એના યથાર્થ ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં વિવેચક પણ કવિના જેવો જ સર્જનશીલ કલાકાર. વરસો સુધી આપણે વિવેચકને failed author કહીને વગોળ્યો છે. પદ્યકાર, નાટકકાર, વાર્તાકાર એટલા જ કેવળ સર્જક, અને વિવેચક તો જાણે કોઈ જુદા જ જગતનું પ્રાણી એમ આપણે એને લાંબા વખતથી ઉતારી પાડ્યો છે. પણ એ અન્યાય હવે નભે એમ નથી. કેમકે વસ્તુતઃ સર્જક અને વિવેચક બન્ને જોડિયા બાઈઓર જ છે. તત્ત્વદષ્ટિએ જોઈએ તો વિવેચક પણ સર્જકના જેવો જ કલાકાર માલૂમ પડે છે. કોઈ પદ્યાર્થ કે વિષયના સંસ્પર્શથી પોતાના ચિત્તમાં ઉદ્ભવેલી ઊર્મિઓને અન્યના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરી શકે એવી કોઈ કૃતિનું નિર્માણ કરનારને આપણે કલાકાર કહીએ છીએ. અને વિવેચક પણ એવો જ કલાકાર નથી ? એ પણ સાહિત્ય કે કલાની કૃતિના સંસ્પર્શથી-એના દર્શન, વાચન, અધ્યયન, મનન, આદિરૂપ સંસ્પર્શથી-પોતાના ચિત્તમાં ઉદ્ભવેલી ઊર્મિઓને અન્યના ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરવાની જ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે. તો પછી એને સર્જનશીલ કલાકાર શા માટે ન કહેવો ? કોકિલનું કૂજન સાંભળીને પોતાને જ ભાવસંવેદન થયું હોય તેને સુભગ વાણીમાં વ્યક્ત કરનારને આપણે કવિ કહીએ છીએ, તો પછી કોઈ કવિકોકિલનું કાવ્યકૂજન સાંભળીને પોતાને જ ભાવસંવેદન થયું હોય તેને સુભગ વાણીમાં વ્યક્ત

૨. સાહિત્યરસિક વાચકને સંભારી આપવાની જરૂર નથી કે 'જોડિયા બાઈઓ' એ પદ આ-સંદર્ભમાં લેવાયું પહેલું રા. નરસિંહરાવે વાપર્યું છે. જુઓ એમના ચબ્બો: 'વિવેચક ને કવિ તો જોડિયા બાઈ જ છે. બન્ને કલ્પનાપ્રદેશમાં, ભાવનાસુષ્ટિમાં સમાયે જ ઊડે છે....' (મનોમુકુર, ૧; ૩૩૭)

કરનારને આપણે શા માટે સર્જક ન કહેવો ? વીનસની મૂર્તિ જોઈને એના અદ્ભુત સૌન્દર્યનું વર્ણન કરનાર બાઈરનને અમવા તાજ-મહેલ જોઈને કે જોયા વગર એના સૌન્દર્યને સાકાર કરનાર ન્હાના-લાલને જો આપણે સર્જક કહીએ, તો એ જ કૃતિઓના કલા-વૈભવથી મુગ્ધ બનીને એનો રસારવાદ કરાવનાર વિવેચકને સર્જક ન કહેવો એનું કંઈ કારણ ? A noble book is as living a thing as a noble deed. તો પછી એકીલીક કે અમરુનના પરાક્રમે વર્ણવનાર હોમર કે વ્યાસના અંધને જો આપણે સર્જન ગણીએ, તો એવા પ્રતિભાશાળી અંધની અંદરના કલ્પનાવ્યાપાર અને કલાપ્રભુત્વ રૂપી પરાક્રમે વર્ણવનારના વિવેચનને આપણે શા માટે સર્જન ન ગણવું ? વ્યક્તિગત વિવેચકની આંહો વાત નથી, કોઈ અમુક વિવેચકની અંદર સર્જક શક્તિ છે કે નહિ એનો આંહો પ્રશ્ન નથી, પણ વિવેચક સ્વરૂપતઃ જ સર્જકના વર્ગમાંથી સર્વથા બાહ્ય એમ જો કોઈ માનવું હોય તો એ ખત હવે આલી શકે એમ નથી. વિવેચક શાસ્ત્રકાર છે એ તો દેખીતું જ છે, પણ શાસ્ત્રકાર છે માટે કલાકાર હોઈ શકે જ નહિ એમ કોઈ કહે તો તે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. ઓલિવ શ્રામનરના શિકારીની જેવો એ સત્ય શોધક ચિંતક તો છે જ, પણ સાથે સાથે એ અધ્યાપક બેઠનના કપકના જેવો સૌન્દર્યમુગ્ધ કવિ પણ છે એ જણવાનું નથી. વસ્તુતઃ વિવેચન એ શાસ્ત્ર અને કલા, ચિંતન અને સર્જન ઉભયનું સુબગ સંગોળન છે, અને જુદા જુદા વિવેચકો તેમ એકતો એક વિવેચક જુદે જુદે પ્રસંગે એ ચિંતન સર્જનની જુદી જુદી માત્રાઓ પોતાની કૃતિઓમાં બતાવે છે. બાકી વિવેચક કદી સર્જક હોઈ શકે જ નહિ એવો દ્રાષ્ટ મૂળગત તાત્ત્વિક ભેદ એમની પ્રવૃત્તિ વચ્ચે છે જ નહિ. જે ભેદ કહેવામાં આવે છે તે કેવળ એમના ઉપાદાન વચ્ચેનો ઉપલક્ષ્ય ભેદ જ છે. સર્જકનું ઉપાદાન પ્રત્યક્ષ જીવન છે, ત્યારે વિવેચકનું ઉપાદાન સર્જનપ્રતિગિગિત પરોક્ષ જીવન છે. સર્જક ધર્મરનિર્મિત

સૃષ્ટિનું આલેખન કરે છે, ત્યારે વિવેચક કવિનિર્મિત સાહિત્યસૃષ્ટિનું આલેખન કરે છે. અને એ ઉપરથી લાંબા વખત સુધી એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું કે જેનું ઉપાદાન પ્રત્યક્ષ જીવન હોય એ જ સર્જક, અને બીજો સર્જક નહિ. પણ કેવળ ઉપાદાનને વર્ગીકરણ કે મૂલ્યાંકનનું નિર્ણાયક તત્ત્વ માનવાના દિવસો દવે ગયા છે. રાગ રાણી વિશે લખે તે જ કાવ્ય, અને વાક્યરણુ વિશે લખે તે કાવ્ય નહિ એવું ધોરણુ આજે હવે રહ્યું નથી. આજે તો ઉપાદાન નહિ. પણ ઉપાદાન ઉપર ચલાવેલો ચિત્તવ્યાપાર અને એનું પરિણામ એને જ આપણે અતિમે નિર્ણાયક વસ્તુ માનીએ છીએ. એટલે કવિ ભક્તેને ચંદાને બદલે ચૂસાએલા ગોટલા વિશે કે કાચકને બદલે કાચલા વિશે લખે, તોપણ એની પાછળનો મનોવ્યાપાર જે કલ્પનાપ્રધાન ઉર્મિમય હોય અને એનું પરિણામ જે રસપ્રદ હોય તો આપણે એને કાવ્ય કહેવાના. એ જ કારણે કાષ્ઠ અત્યારે રસ્તાની ધૂળ ઉપર અથવા કચરો વાળવાની સાવરણી ઉપર રસમય ચિંતન કરતી નિર્બાધિકા લખે છે તો તેને પણ આપણે સર્જનના વર્ગમાં મૂકીએ છીએ. અને એ દૃષ્ટિએ જુઓ. તો વિવેચનને પણ સર્જનમાં જ મૂકવું પડે એમ છે. વિવેચન સર્જન છે, કેવળ લખ્યું શાસ્ત્ર નહિ પણ રસમય કલા છે, તેથી તો તેમાં શૈલીનું આટલું બહુ મહત્ત્વ છે. વિવેચનમાં સુંદર શૈલી એ શરીરને શણ-ગારવાને કાષ્ઠ બહારથી ધરણું ધાલે એવી આકર્ષક વસ્તુ નથી, પણ એ તો વિવેચકની સ્વભાવસિદ્ધ સૌન્દર્યબક્તિને પરિણામે સ્વયમેય પ્રકટ થતું એવું એનું અવિયોજ્ય અંગ છે. એટલે કાષ્ઠ વિવેચકમાં શૈલીનું તત્ત્વ અણવિકસ્યું જોવામાં આવતું હોય તો તે એની જેવી તેવી ખામી નથી, પણ તે તો એનો વિવેચક તરીકેનો વિકાસ જ એટલો અધૂરો રહી ગયો છે એમ બતાવી આપે છે. બાકી સાચો વિવેચક સદાએ સમર્થ શૈલી-કાર હોય છે, કેમકે એ જ કંઈ લખે છે તે કવિની પેઠે હૃદયના ઊંડા ભાવસંમલનથી જ લખે છે, અને તેથી એના લખાણમાં

એના બાવને અનુરૂપ એવી શૈલીની સુંદરતા અનાયાસે આવી જાય છે.

આમ વિવેચક પણ એની રીતે કવિ, કલાકાર, સર્જક છે. અસખત, એનો સર્જનવ્યાપાર કવિ જોડેલો હલકટ નથી હોતો એ તો સ્પષ્ટ છે, પણ એની વિવેચનપ્રવૃત્તિમાં એક પ્રકારનું કવિત્વ, અમુક પ્રકારની કલા ને સર્જકતા સદાએ રહેલ જ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ વિવેચક પ્રકૃતિનો પ્રથમ ચરજ કવિત્વનો હોય છે, કેમકે સામાન્ય રીતે રસગતા કે સહૃદયતા એ વિવેચકનો પરમ આવશ્યક ગુણ ગણવામાં આવે છે. પણ આ રસગતા કે સહૃદયતા એનાંમાં કવિત્વ હશે તેટલા પ્રમાણમાં જ એ દાખવી શકશે. જોડેલે અંશે એ કવિના સર્જનનું પોતાના ચિત્તમાં પુનઃસર્જન કરી શકશે તેટલે અંશે જ એ તેને યથાર્થ રીતે માણી શકશે. આપણે કહીએ છીએ કે 'દેવો બૂત્વા દેવ' યજ્ઞેત્. એટલે કવિશ્રી દેવનું યજ્ઞન કરવાને માટે પણ વિવેચકને અમુક અંશે કવિ યથા વિના માલવાનું નહિ. એન જોનસન કહે છે તેમ To judge of poets is only the faculty of poets. એટલે કવિપ્રકૃતિને બરાબર ન્યાય આપવા માટે પણ વિવેચકને અમુક પ્રકારના કવિત્વની અનિવાર્ય જરૂર પડવાની આપણા વેદાન્તમાં આત્માના અન્નમય, પ્રાણમય, આદિ પાંચ કોશો માનવામાં આવે છે. એ પરિભાષાનો વિવેચકના સંબંધમાં ઉપયોગ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે વિવેચક આત્માના રસમય જ્ઞાનમય, અને શીલમય એવા ગુપ્ત ત્રણ કોશ હોય છે. એમાં આ કવિત્વ-કવિજનોચિત્ત સૌન્દર્યબક્તિ-એ એનો પ્રથમ રસમય કોશ છે. વિવેચકની એક જ શબ્દમાં ઓળખાણ આપવી હોય તો એમ કહી શકાય કે વિવેચક એટલે બેઘનના ક્યક જોડે આત્મન સૌન્દર્ય-પૂંજરી, જાણે કોઈ આમત્રા જન્મમાં એણે સૌન્દર્યદેવીનાં ષળચાર દર્શન કર્યા હોય, અને એ ષળચારનાં દર્શનથી થૂરી નૃત્તિ ન કર્યાં આ જન્મમાં પણ સદાએ સૌન્દર્યદેવીનાં દર્શન કરવાને ઝંખનો હોય, એવી રીતે એ પોતાના ચિત્તમાં સદાએ સૌન્દર્યની કોઈ અપૂર્વ

ભાવનાને સાથે રાખીને કર્યા કરે છે. અને વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય જુએ છે ત્યાં ત્યાં પોતે ધણી વખતથી શોધતો હતો એ મળ્યું એમ જોઈને એ રાગે છે, એ સૌન્દર્ય પારકું હોય છતાં જાણે પોતાનું જ હોય એમ એમાં ગર્વ લે છે, ને એના ગુણગીર્તાનમાં પોતાની જાનને કૃતાર્થ માને છે, અને છતાં પોતાના ચિત્તમાં એણે જે ભાવના રાખેલી હોય છે તે તો પરમોત્કૃષ્ટ સૌન્દર્યની જ રાખેલી હોય છે, એટલે વિશ્વનું ગમે તેવું સૌન્દર્ય પણ એ પરમોત્કૃષ્ટ સૌન્દર્યની ભાવના આગળ તો અનિવાર્ય રીતે જ અપૂર્ણ લાગે છે, તેથી એ તે વાસ્તવ સૌન્દર્યને પોતાની સૌન્દર્યભાવના સાથે સરખાવી જુએ છે, એ ભાવનાના પ્રમાણમાં તે કંટકો જીવું જિતવું તેવું માપ કાઢે છે, એમ જીવું જિતવાનું શું કારણ તેની તપાસ કરે છે, અને એ કારણો સી રીતે દૂર થઈ શકે એનો વિચાર કરે છે. આવી રીતે સૌન્દર્યનું પૂર્ણ, પરીક્ષણ, અને પરિશોધન એ વિવેચકની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. અને આ સૌન્દર્ય એટલે શું? સૌન્દર્ય શબ્દનો અર્થ આપણે ત્યાં બહુ સંકુચિત અને કંઈક વિકૃત થઈ ગયો છે, પણ આંહી તેનો વિશાળ અને વિશુદ્ધ અર્થ જ વિવક્ષિત છે. સૌન્દર્ય એટલે કેવળ રૂપસૌન્દર્ય નહિ, પણ રૂપનું, ગુણનું, બુદ્ધિનું, બળનું, સરીરનું, આત્માનું એમ સર્વ પ્રકારનું સૌન્દર્ય. ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો 'યદ્ યદ્ વિબૂતિમત્ સત્ત્વ' શ્રીમદ્ ભિર્જિતમેવ વા' એ સંધનું સૌન્દર્ય. અર્થાત્ સૌન્દર્ય એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ઉચ્ચતા, ઉત્કૃષ્ટતા, શ્રેષ્ઠતા, ભાવના. અને આ ભાવનારૂપ સૌન્દર્યની પૂજા એ જ વિવેચકનો ધર્મ, પ્લેટોએ કહ્યું છે તેમ પૃથ્વી પરની સર્વળી વસ્તુઓ અપૂર્ણ પ્રતિબિંબો જેવી છે, અને એ સર્વનાં પૂર્ણ બિંબો તો ભાવનાપ્રદેશમાં જ વસી રહેલાં છે. વિવેચકનું કાર્ય આ અપૂર્ણ પ્રતિબિંબોની મૂળ પૂર્ણબિંબો સાથે તુલના કર્યા કરવી, એમાં મૂળ બિંબોના જેટલા અંશો જિતરી આગ્યા હોય તેવું સ્તવન કરવું, અને જેટલા રહી ગયા હોય તેવું જાન કરાવવું એ છે. વિવેચક એટલે પ્રકૃતિથી જ પરમ ભાવના-

વિહારી પુરુષ-‘એ તો એમ જ હોય’ કે ‘હુનિયા એમ જ ચાલે’ એનો નહિ પણ ‘એ તો આમ જ હોવું જોઈએ’ એ સત્તો અનન્ય ઉપાસક પુરુષ. એટલે વસ્તુઓને એ સદાએ જાવનાનાં કાટલાંથી જોખ્યા કરે છે અને એ રીતે વ્યવહારજગત પર ભાવનાજગતનો પ્રકાશ ફેંકી તેને નિરંતર વધુ ને વધુ સૌન્દર્ય તરફ પ્રેર્યા કરવું એ જ એનો પ્રિય વ્યવસાય છે. એ સાહિત્યકલાના ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે તે તો જીવનના વિશાલ પ્રદેશને એ કેમે કરતાં પહોંચી શકે એમ હોતું નથી તેથી નહ્યટકે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિઓનો વિનિયોગ કરે છે એટલું જ, બાકી એના અંતરનું અંતિમ ધ્યેય તો સમસ્ત જીવનવ્યવહારમાં ભાવનાના સૌન્દર્યનું સ્થાપન, સંરક્ષણ, ને સંવર્ધન કરવું એ જ હોય છે.

અન્ય ગુણો કવિત્વમાંથી ઉદ્ભવે

આવી સૌન્દર્યભક્તિ એ વિવેચકની કામધેનુ છે. એ જો પૂરેપૂરી સિદ્ધ થઈ હોય તો વિવેચક તરીકે ખીળ જો મુખ્ય ગુણો જોઈએ તે એને એમાંથી આપોઆપ મળી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે સાચો સૌન્દર્યભક્ત વિવેચક ત્યાં ત્યાં ઉત્તમતા, ઉદાત્તતા, વિશ્વતિમતા જુએ છે ત્યાં ત્યાં સદજ ભાવથી જ વંદન કરે છે અને આનંદ અનુભવે છે, એટલે વિવેચકમાં આવસ્યક એવો જ પ્રથમ ગુણ રસચંદ્રતા તે એનામાં એની મેળાએ આવી જાય છે. પછી ખીજો ગુણ ને નિષ્પક્ષતા તે પણ એની સૌન્દર્યભક્તિમાંથી સ્વયમેવ જન્મે છે, કેમકે સાચો સૌન્દર્યભક્ત પુરુષ ત્યાં ત્યાં સૌન્દર્ય જુએ છે, ત્યાં ત્યાં કુદરતી રીતે જ નમી પડે છે, પછી એ સૌન્દર્ય કાષ્ઠ પોતાની માનેલી વ્યક્તિમાં છે કે પારખીમાં, મિત્રમાં છે કે શત્રુમાં, એનો વિચાર કરવા એ રહેતો જ નથી. ‘રસજ્યોત નિદાગી નમું’ ‘હું નમું’ એ જ એનું પ્રકૃતિજ્ઞ હોય છે. એટલે એ રસજ્યોત ગમે ત્યાં હોય તોપણ એ તેને નમ્યા વગર રહી શકતો નથી. વિવેચકની આ વિશ્વતિપૂર્ણ એટલી પ્રગળ હોય છે કે ખીજી રીતે

પોતાને અપ્રિય હોય એવી વ્યક્તિ કે વસ્તુમાં પણ જો એ કોઈ નહિ તે કોઈ પ્રકારની પણ સાચી શક્તિ, ઉચ્ચતા, ઉત્કૃષ્ટતા નિહાળે છે તો એટલા અંશમાં તો તેને વંદન કર્યા વિના એનાથી રહેવાતું જ નથી. વસ્તુતઃ સાચા વિવેચકને શત્રુ મિત્ર જેવું હોતું જ નથી. એને શત્રુ એક જ હોય છે, અને તે વિરૂપતા, અધમતા, નિકૃષ્ટતા, તે મિત્ર એક જ હોય છે, અને તે સુન્દરતા, ઉચ્ચતા, ઉત્કૃષ્ટતા. જ્યાં જ્યાં એ કોઈ પણ પ્રકારની-રૂપની કે ગુણની, બુદ્ધિની કે બળની, શરીરની મનની કે આત્માની એમ કોઈ પણ પ્રકારની-ઉત્તતિ જુએ છે, ત્યાં ત્યાં એનું મસ્તક પોતાની મેળાએ જ નમન કરે છે, એટલે સાચા સૌન્દર્યભક્ત વિવેચકમાં નિષ્પક્ષપાત પ્રકૃતિથી જ સિદ્ધ હોય છે. વિવેચક સામે એક આક્ષેપ એ કરવામાં આવે છે કે એ પ્રણાસિકાનો પૂજારી હોય છે, કલાનિર્માણના પરંપરાગત નિયમોનો અંધ અનુયાયી હોય છે, અને સર્જક તો સદાએ સૌન્દર્યસર્જનની નવી નવી પદ્ધતિઓ શોધે છે, એટલે વિવેચક સાચી સર્જકતાને વધાવી શકે નથી એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર એ સર્જકતાના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ યથા પડે છે. પણ વિવેચન એટલે સૌન્દર્યપૂજા એ વાત જો જરાખર સમજવામાં આવે તો આ આક્ષેપ કે બીજાને અવકાશ નહિ રહે, કમકે કોઈ પણ કૃતિ નવી શૈલીની હશે, એમાં રસનિષ્પત્તિની કોઈ નવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હશે, તોપણ એમાં જો સાચું સૌન્દર્ય હશે તો વિવેચકની સહજ બુદ્ધિ એને તરત જ પારખી કાઢશે અને પ્રણાસિકાભંગ બદલ એનો વિરોધ કરવાને બદલે બોલતું એને અભિનંદન આપશે. વસ્તુતઃ સાચો વિવેચક હોય છે તે તો સૌન્દર્યનું આકલન સૌથી પહેલું તર્કબુદ્ધિથી કે વિદ્વતાથી નહિ પણ પોતાની સહજોપસન્નિધિથી જ કરે છે, પછી એક વાર એનું આકલન કર્યો પછી તેની કસોટીને સમર્થન કરવા માટે તર્કબુદ્ધિ તેમ વિદ્વતા બનતેનો ઉપયોગ અવશ્ય કરે છે, પણ સૌન્દર્યનું પ્રથમ આકલન તો એ સહજોપસન્નિધિથી જ કરે છે, એટલે પછી કોઈ કૃતિ નવીન માર્ગે વિચરીને સૌન્દર્ય પ્રકટાવતી

હોય તોપણ તે નિષ્પક્ષ રીતે તેનો આસ્વાદ કરીને તેનું મૂલ્ય આંકી શકશે. આવી રીતે એની સૌન્દર્યભક્તિ એને સર્વથા પૂર્વ-અહમુક્ત અને નિષ્પક્ષપાત બનાવશે. અને વિવેચકનો ખીજો મોટો ગુણ તે એની સમતોલતા. તે પણ એને એની સૌન્દર્યભક્તિમાંથી સ્વયમેવ સાંપડશે, કેમકે સાચો સૌન્દર્યભક્ત વિવેચક જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય જુએ છે ત્યાં ત્યાં જોઈ તેનાં ગુણગાન કરે છે તેમજ પોતાની સૌન્દર્યભાવના સાથે સરખાવતાં જ્યાં જ્યાં અપૂર્ણતા જુએ છે ત્યાં ત્યાં એટલી એની ક્ષતિઓ દર્શાવ્યા વિના પણ એ રહી શકતો નથી, એટલે એ પોતાના વિવેચનમાં એક પણ ખાબૂએ ઢળી પડ્યા વગર સર્વ પક્ષનું યથાસ્થિત દર્શન કરાવે છે અને એ રીતે એ સદાએ સમતોલતા જાળવી રાખે છે. સાચો વિવેચક હંમેશા દુરાધ્ય હોય છે એનું પણ આ જ કારણ છે. એ જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય જુએ છે ત્યાં ત્યાં તેને વંદે છે એ ખરૂં, છતાં એ ક્યાંયે અંગ્રાહ જતો નથી, કેમકે પોતાની પરમ સૌન્દર્યભાવનાને સર્વથા સતોષ આપે એનું અનધ સર્જન તો અતિ અતિ વિરલ પ્રસંગે જ એ જોવા પામે છે, તેથી કોઈ પણ કૃતિમાં જોટલા સૌન્દર્યાંશો હોય તેટલાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કર્યો પછી પણ ભાવનાદષ્ટિએ એની જો જીણુપ હોય છે તે તો એને દર્શાવવાની રહે જ છે. આથી જ રસેશ્વરોનો દાસા-નુદાસ હોવા છતાં સાચો વિવેચક કોઈ પણ સર્જકથી લેવાઈ જતો નથી, અથવા કોઈ ધુરધર સાહિત્યસ્વામીની પણ કાનપટ્ટી પકડતાં અચકાતો નથી, કેમકે એવો સાહિત્યસ્વામી પણ આદર્શ દષ્ટિએ તો ક્યાંક નહિ ને ક્યાંક રખલનવશ હોય જ છે, અને એના એ રખલનને દર્શાવતું એ તો વિવેચકનો અપરિહાર્ય ધર્મ જ છે. વિવેચક સર્જકનો સંબંધ આ રીતે વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર જેવો છે. વિશ્વામિત્ર વરસોનાં વરસો સુધી તપ કરી કરીને મરી જાય, અને પોતાના મનથી અસાધારણ ઋવિવર બન્યાનું માની લે છતાં એનામાં જરા સરખી પણ ક્યાંય રહેલી જુએ ત્યાં સુધી બીજી રીતે એની સ્વર્ણ સિદ્ધિ પોતાને જ્ઞાન હોવા છતાં અને અરુન્ધતી

આગળ એનો સ્વીકાર કરવા છતાં એને પોતાને તો એ બક્ષિષિ નહિ પણ રાજર્ષિ શબ્દે જ સંબોધવાનો. એ રીતે વિવેચક પણ, સર્જક ગમે તેટલું કલાકૌશલ્ય બતાવે અને પોતાને મન પાર પામી ગયાનું માની લે, તોપણ એને પોતાની પરમેત્કૃષ્ટ બાવનાની કસોટીએ જ કસી એવાનો, અને એ કસોટીએ એનામાં બધાં સુધી થોડી પણ કચાશ રહેલી માલૂમ પડશે ત્યાં સુધી બીજી રીતે એની સમજણા સિદ્ધિનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ એની ન્યૂનતાઓ દર્શાવ્યા વિના નહિ જ રહેવાનો. આ રીતે બેતાં અહોભાવ એ વિવેચકની અયોગ્યતાનું જ લક્ષણ છે. કોઈ પણ વિવેચક જે કમલે ને પગલે મુગ્ધ થઈ જતો હોય, તો સમજી જવું કે એને સૌન્દર્યનું યથાર્થ દર્શન થયું જ નથી. નહિ તો જોણે સૌન્દર્યનો પારાવાર ભોગે હોય તે ગમે તેવો રમણીય હોય છતાં અહીં તહીં રમતા એના લઘુ સ્ત્રોતથી ચક્રિત થઈ જ શકી રીતે શકે? સામાન્ય રીતે સૌન્દર્ય-દર્શને સાચો વિવેચક પ્રસન્ન જરૂર થાય છે, પણ મોહિત ભાગ્યે જ થાય છે. સુંદર વસ્તુને જોઈને એ જાણે કે કહે છે કે 'હા, તું સુંદર છે ખરી, પણ પરમેત્કૃષ્ટ સુંદરતા તારામાં આવીને વસી છે એમ માનતી હોય તો બૂઝ કરે છે.' અને વિવેચકની આ દુરા-રાધ્યાતામાં જ એની સાર્થકતા રહેલી છે. માનવ પ્રકૃતિની એક મોટી ખામી એ છે કે તે એકદમ સતીષાઈ જાય છે. જરાક કંઈક કરી શકે છે એટલાથી તૃપ્ત થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો કુલાઈ જાય છે, એટલે પછી એ આગળ પ્રગતિ કે વિકાસ કરી શકતો નથી. તેથી જરાક અળખામણા બનીને પણ એને એની ક્ષમતાનું જ્ઞાન કરાવે, એણે જે ક્યું છે તેના કરતા અનેકગણું વિશેષ જે બાકી રહ્યું છે અને જે એ પોતે પણ બરાબર પ્રયત્ન કરે તો કરી શકે એમ છે તેનું સ્મરણ કરાવે, અને એ રીતે the petty done and the vast undone વચ્ચેનો બેઠ એના મન આગળ સદા જાગ્રત રાખે એવા પુરુષની સૌને જરૂર પડે છે. વિવેચક એવો પુરુષ છે. સર્જક બધાં પોતાની અસ્પૃશ્ય સિદ્ધિથી સંતુષ્ટ

થઈને પાટે બેસી જતો હોય ત્યાં એ આવીને તેને દડોળાને કહે છે કે 'બાપ, હવે તો પાંગેરામાં પહેલી પૂણી પણ કંતાઈ નથી તો ફૂલફૂલ કાં બની જાયો ? ચાલો, દિલ્લી હવે જાણે દૂર છે.' આથી જ ગોવર્ધનરામ કહે છે તેમ ગુણપરીક્ષા વિનાની અંધપરીક્ષા અધૂરી છે એ જેમ એક પક્ષે સાચું છે તેમ દોષપરીક્ષા વિનાની અંધપરીક્ષા અધૂરી છે એ પણ ખીજે પક્ષે એટલું જ સાચું છે. જે વિવેચકને સર્વત્ર ગુણ જ જણતા હોય અને દોષ જોતું કંઈ દેખાતું જ ન હોય તેની સૌન્દર્યભાવના છેક જ સામાન્ય હોવી જોઈએ. બાકી માનવ માત્ર જેમ અપૂર્ણ છે તેમ માનવકૃતિમાત્ર પણ કોઈ નહિ ને કોઈ રીતે અપૂર્ણ જ હોય છે. એ અપૂર્ણતા પારખીને જતાવરી અને એ દ્વારા સર્જકને પૂર્ણતાની વિશેષ નિકટ પહોંચવા પ્રેરવો એ જ વિવેચકનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જોયો કૃતિનું દેવળ વિવરણ કરીને જ બેસી રહે છે, એનું મૂલ્યાંકન ન કરતાં એના છુટક અવયવોનું નિરૂપણ જ કરીને સંતોષ માને છે તેઓ અર્ધ વિવેચકો જ છે. સાચો વિવેચક દેવળ નિરૂપક જ નહિ પણ પ્રેરક હોય છે, એટલે જે વિવેચન ઉચ્ચતર આદર્શની ઝાંખી ન કરાવી શકે, થઈ છે તેથી પણ મુન્દરતર થઈ શકે એમ છે એની પ્રતિભા ન કરાવી શકે, અને 'જેમે તરુએ જેમે' એમ આગળ ને આગળ ઉત્તમ સૌન્દર્યશિખરો સર કરવાની સર્જકના દિલમાં પ્રેરણા ન જાગતી શકે તે પોતાની એક અગિ મદત્તની દરજ્જા જાળવનાં ચૂક્યું છે એમ જ ગણવાનું છે.

સૌન્દર્યભક્ત પુરુષ જગતમાં અત્યાર સુધીમાં જે જે સર્વોત્તમ કૃતિઓ સાહિત્યકલાની નિર્માણ હોય તે સર્વની અંદરના સૌન્દર્યરાશિનાં દર્શન કર્યા વિના રહી જ શકતો નથી, એટલે એ રીતે એની સૌન્દર્યભક્તિ પૂરતી ઉત્કટ હોય તો એનામાં વિદ્વતા એની મેળાએ આવે છે; પણ એ જે પૂરતી ઉત્કટ ન હોય તે એને પરિણામે જે વિદ્વતા સિદ્ધ થઈ ન હોય તો વિવેચકે તે પૃથક રૂપે પ્રયત્ન-પૂર્વક સિદ્ધ કરવાની છે. કેમકે વિવેચક કેવળ સૌન્દર્યપૂજક જ નથી, પણ સાથે સાથે સૌન્દર્યપરીક્ષક, સૌન્દર્યમીમાંસક, સૌન્દર્ય-શાસ્ત્રી પણ છે, અને તેથી સર્વ પરીક્ષક મીમાંસક શાસ્ત્રીની પેઠે એને માટે પણ વિશાળ જ્ઞાન એ પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે. સર્જનમાં પ્રતિભા ને પ્રરેષ્ટા સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ હોવા છતાં એ એકલી જોમ અકિંચિત્કર છે, અને એને સાર્યક બનાવવાને માટે જોમ અનુભવ, અભ્યાસ, અવલોકન, આગ્રહ, ઉદ્યોગઆદિ અનેક શુભોની જરૂર પડે છે, તેમ વિવેચનમાં પણ રસિકતા સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ હોવા છતાં તેને સાર્યક બનાવવાને માટે વિદ્વતા, જ્ઞાન, અભ્યાસ, ચિંતન, ઉદ્યોગ આદિ અનેક શુભોની જરૂર છે. એટલે એક ટકા પ્રતિભા ને નજાણુ ટકા પરિશ્રમ એ સર્જનને માટે જોમ સાચું છે, તેમ એક ટકા રસિકતા ને નજાણુ ટકા પરિશ્રમલબ્ધ વિદ્વતા એ વિવેચનને માટે પણ એટલું જ સાચું છે. પોએ કહ્યું છે તેમ પ્રતિભા ધણીમાં હોય છે, પણ તેને પરિણત કરવાતું આગ્રહ ને ઉદ્યોગગળ બહુ થોડામાં હોય છે એટલે સર્જક બહુ થોડા થઈ શકે છે, એ જ રીતે સૌન્દર્યભક્તિ કે રસિકતા ધણીમાં હોય છે, પણ એને ઉપયોગી બનાવે એવી વિદ્વતા-જ્ઞાનસંપાદનનું એવું આગ્રહ ને ઉદ્યોગગળ—બહુ થોડામાં હોય છે, એટલે વિવેચક બહુ થોડા થઈ શકે છે. વિવેચક એટલે એક રીતે સાહિત્યકલાનો ન્યાયાધીશ, અંગ્રેજી શબ્દ Critic નો મૂળ અર્થ જ એ છે—એટલે ન્યાયાધીશને જોમ ધારાશાસ્ત્રનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એ ધારાશાસ્ત્રનો જૂઠાણમાં જુદેજુદે પ્રસંગે જુદાજુદા

ન્યાયાધીશોને હાથે કેવી રીતે વિનિયોગ થએલો તેનું પણ સદાનું તાબું રહે એવું જિંદું જ્ઞાન જોઈએ, તેવી જ રીતે વિવેચકને પણ રસશાસ્ત્રનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એ રસશાસ્ત્રનો ભૂતકાળમાં જુદીજુદી શિષ્ટ કૃતિઓના સંબંધમાં જુદા જુદા વિવેચકોને હાથે કેવી રીતે વિનિયોગ થએલો તેનું પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઉપયોગી થઈ શકે એવું તાબું તલસ્પર્શી જ્ઞાન જોઈએ. અર્થાત્ જગતમાં આજસુધીમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂક્યા હોય એ સર્વ Critics તેમ Classics-વિવેચકો તેમ એમના વિવેચનવિષયભૂત શિષ્ટઅર્થો-ઉભયનો ખતે તેટલો વિશેષ પરિચય સાધવો, અને દીર્ઘ ને સતત પરિક્ષણની એ પરિચયને તાબે રાખવો એ વિવેચકનો આદર્શ હોવો જોઈએ, વિવેચન એટલે એક રીતે તોલન પરીક્ષણ મૂલ્યાંકનની પ્રવૃત્તિ, એટલે સામાન્ય તોલન પરીક્ષણ આદિને માટે જેમ તાબે તોલા નિકષ આદિ સાધનો સદાય હાજર રાખવાં પડે છે, તેમ વિવેચનમાં પણ ભૂતકાળના સર્વોત્તમ સર્જન વિવેચનઅર્થાપી તોલનપરીક્ષણસાધનો સદા હાજર રાખવાં જોઈએ. એટલે વિવેચકે એથુ આર્નોલ્ડે કહ્યું છે તેમ કાવ્યપરીક્ષાને માટે અત્યાર સુધીના મહાકવિઓએ રચેલી સર્વાંગસુંદર કાવ્યપંક્તિઓ જેમ નિકષ રૂપે તૈયાર રાખવાની છે, તેમ સાહિત્યપરીક્ષાને માટે અત્યાર સુધીમાં એજ મનાઈ ચૂકી હોય એવી સર્વાંગસુંદર સર્જનકૃતિઓ પણ પોતાના રમરણપ્રદેશમાં સદાય હાજર રાખવાની છે, એટલું જ નહિ પણ એણે બીજા પ્રસંગે કહ્યું છે તેમ પોતાના સાહિત્યનું મથાપોગ્ય પરીક્ષણ થઈ શકે એટલા માટે પોતાના સિવાયની કોઈ એક બીજી મહાપ્રજ્ઞના સાહિત્યરાશિનો પણ ખતે તેટલો જાઠ સહવાસ રાખવાનો છે. આવી રીતે જગતસાહિત્યનો એનો સહવાસ જેટલો વિશેષ, અને આજ સુધીમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી સાહિત્યકૃતિઓનું એનું જ્ઞાન જેટલું વિશાળ, તેટલું વિવેચક તરીકેનું એનું કામ વિશેષ સફળ થયાનું. વિવેચનમાં કવળ

રસિકતા સર્વ પ્રસંગે યથાર્થ નિર્ણયે નહિ આપી શકે, એકલી સહજેપલખિત પર સર્વ પ્રસંગે આધાર નહિ રાખી શકાય. રસિકતાને વિદ્વાનો ટેકો જોઈએ, સહજેપલખિતમાં અધ્યયનનું બળ જોઈએ. જોઈએ. તો જ વિવેચક છાતી ઠોકીને કાઢે પણ ચુકાદો આપી શકશે અને તો જ એનો ચુકાદો સર્વેરવીકાય જતી શકશે.

એટલે અંખડ વિદ્યાવ્યાસને એ વિવેચકનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ છે. એનાં જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જ જંગલનું સર્વશ્રેષ્ઠ હોય એ સધળું સતત રીતે વાંચ્યાં કરવું, વિચાર્યાં કરવું, એનું ફરી ફરીને પાઠ-યજ્ઞ કરવું અને એ રીતે સતત સૌન્દર્યપરિક્ષાંત્રણમાં સધળો સમય ગાળી પોતાની તોલનશક્તિને પરિપક્વ બનાવવી એ હોવી જોઈએ. વિજ્ઞાન અંધારામાં વાચન હશે તો જ એ પોતાની જવાબદારીને કંઈક પેહોંચી શકશે. અંગ્રેજ વિવેચકોમાં સેન્ટરસેનરીની જે મહત્તા છે તેનાં અનેકોમાંનું એક મુખ્ય કારણ જ તેનું આલું વિજ્ઞાન વાચન હતું. એને માટે કહેવાય છે કે જુદી જુદી ભાષાનાં મેદા સાહિત્યોનાં જ્ઞાન હપરાંત પોતાનો અંગ્રેજ સાહિત્યના ૧૫૭૫ થી ૧૮૭૫ સુધીનાં વંશ સૈકા તો એની આંખોને ટેરવે રમતા હતા. એ નજી સૈકામાં થઈ ગયેલાં નાનાંમાં નાનાં સાહિત્યકારનો પણ એણે એવો જોડો અભ્યાસ કરેલો કે એ સૌને માટે એણે સ્વકામ દૃષ્ટિબિંદુથી સ્પષ્ટ ચોક્કસ નિર્ણય આપેલાં. વિવેચનને જીવનવ્યવસાય બનાવનારમાં આલું જ્ઞાન જોઈએ. વિવેચક કવિની સાથે પંડિત પણ થવાનું છે. અને એને માટે એણે પોતાના જીવનની એકે એક ફાગલે પંજ જ્ઞાનસંચય પાછળ—અન્યવશિત વાચનમાં જ નહિ, કેમકે એનું અન્યવશિત વાચન તો આવતો એકે એક અંગ્રેજી આદમી કરે છે, પણ ચોક્કસ ધ્યેય રાખીને ગોળનાપૂર્વક કરેલા સુઅવશિત વાચન પાછળ—ગાળવાની છે. કવિ નહિ વાંચે તો આલશે, નાટકકાર નવલિકાકાર નહિ વાંચે તો આલશે, નવલિકાકાર ૫૫ નહિ વાંચે તો કદાચ આલશે, પણ વિવેચક નહિ વાંચે તો એ કદી નહિ આલે. વાચનથી થાકતો હોય,

વાચનથી શરમાતો હોય, વાચનને માટે અવકાશ ન મેળવી શકતો હોય એણે વિવેચનમાં ન પડતું. ગુજરાતમાં વિવેચકોની પુષ્કળ જરૂર છે, છતાં એ ક્ષેત્રમાં ખૂબ યોગ પડે છે તેનું ધારણ જ આ છે કે એમાં સખત મહેનત કરવાની છે ને જીવનનાં સામાન્ય પ્રલોભનોથી પર જનીને એક પ્રકારનું તપસ્વી જીવન ગાળવાનું છે. ગુજરાતમાં વિવેચનના ભાવિપરત્વે જરા શંકા ને ભીતિ જેવું રહે છે તે પણ એટલા જ માટે કે આપણામાંથી હવે અભ્યાસપ્રેમ કંઈક ઓછો થવા લાગ્યો છે, વિદ્યાભ્યાસગ ધટવા માંડ્યો છે, ઉદ્યોગ ને પરિશ્રમની ટેવો ધસાતી જાય છે, યાન અને તપની પ્રતિષ્ઠા ધટતી જાય છે, અને એ બધાને જલ્દી દ્વેષતા, ચાલાકી, ચમક, ઉપ-લક ટાપટીપ એ બધાને મોહ વધતો જાય છે. તેથી આપણી જિગતી પેઢીને વિવેચનક્ષેત્રમાં નોતરવાને અત્યારે જોશો થશે છું છતાં કોઈને પણ એ તરફ લલચાવી શકીશ કે કેમ એ વિશે મને જરા શંકા છે, કેમકે આંદો તો સતત પેરસેવો ઉતારવાને છે, કથી ભમક વિનાનું સાદું વિદ્યાર્થીજીવન ગાળવાનું છે, કેવળ પોતાના જ નહિ પણ સમસ્ત જગતના સાહિત્યનો અવિરત અભ્યાસ કર્યા કરવાનો છે, એનું અખંડ ચિંતન મનન નિદિધ્યાસન કરવામાં જ જીવનની ક્ષણે ક્ષણ વાપરવાની છે. એટલે જે પુરૂષ My days among the dead are past એમ સોશ્વાસ અભિમાન પૂર્વક લલકારી ન શકે, ઉચ્ચારથી નહિ પણ અહર્નિશના અખંડ આચારથી લલકારી ન શકે, તેને માટે વિવેચનમાં તો સ્થાન જ નથી.

શીલમય કોશ

વિવેચક આત્માનું સ્વરૂપ સૂચવવાને માટે પ્રારંભમાં આપણે બે રૂપકો લીધાં હતાં: એક અધ્યાપક બેઠનના કચકનું અને બીજું એકાલિવ આધનરના શિકારીનું. વિવેચક બેઠનના કચક જેવો સૌન્દર્ય-ભક્ત હોય છે તેમ જ આધનરના શિકારી જેવો સર્વસ્વને ભોગે સત્યની શોધ કરનારો આતુર સત્યભક્ત પણ હોય છે. આ સત્ય-ભક્તિ એ જ એનો ત્રીજો શીલમય કોશ. વસ્તુને એના ખરા સ્વરૂપમાં

જેવી, એના સૌંદર્યનું યથાસ્થિત દર્શન કરવું, અને જેવા સ્વરૂપમાં દર્શન કર્યું હોય તેવા જ સ્વરૂપમાં તેનું જરાજરા નિરૂપણ કરવું એ વિવેચનનું કાર્ય છે, અને એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે કેવળ રસિકતા કે વિદ્વતા બસ નથી, પણ તે બન્નેની સાથે સુશીલતાની પણ એટલી જ અનિવાર્ય અગત્ય છે. વિવેચન એ લોકો ધારી લે છે એવી સુલભ વસ્તુ નથી, સર્જનકાર્યમાં નિષ્ફળ ગયેા માટે લાગણો જ કોઈ માથુસ વિવેચક ચક્ષુ શકે એવું એ સહેલુંસટ કામ નથી, પણ એ તો સર્જકને પણ દુર્લભ એવા ફેલાક.વિશિષ્ટ ગુણો માગે છે. વિવેચનમાં કેવળ પ્રતિષ્ઠા પૂરતી નથી. એકલી બુદ્ધિમતા, રસિકતા કે વિદ્વતા પણ એમાં ચાલે એમ નથી, પણ બુદ્ધિમતા, રસિકતા, વિદ્વતા, ઉદ્યોગ, શ્રમશક્તિ આદિ ઉપરાંત એમાં બહુ જિંચા પ્રકારના શીલની જરૂર પડે છે. વિવેચક કેવળ કવિ જ નહિ, કેવળ પાંડિત જ નહિ, પણ એ ઉભય ઉપરાંત સુશીલ સત્યનિષ્ઠ પુરુષ હોવો જોઈએ. સૌંદર્ય જોય જેવા તો કહે છે કે એ પરમહંસની કોટિનો પુરુષ હોવો જોઈએ, પણ એ પરમહંસનો આદર્શ સામાન્યજનને માટે અપ્રાપ્ય ગણીને મૂકી દીધા તોપણ વિવેચનમાં જિંચા પ્રકારની સુશીલતા જોઈએ એમાં તો શંકા જ નથી. વિવેચકને આવશ્યક એવી એ સુશીલતાનાં ચોર્ગ લક્ષણો જોઈ જોઈએ.

વિવેચકની સુશીલતાનું પહેલું લક્ષણ તે એની અડગ સત્યનિષ્ઠા. શીલની દૃષ્ટિએ વિવેચકનો સૌથી મોટો ગુણ જ એની સમ્યાક અને નિષ્પાક્ષસતા. સૌંદર્યની પેઠે સત્યનો જોડો અદ્ભુત પ્રેમ એ જ સાચા વિવેચકનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. એવો સત્યપ્રેમ હોય તો જ પોતાની પાસે આવેલી કૃતિને એ યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજાવવાની મહેનત લે અને સમજ્યા પછી એવા જ સ્વરૂપમાં સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી શકે. વિવેચકને દ્વિવિધ કામ કરવાનું હોય છે: એક તો વિવેચનને માટે આવેલી રચનાનો અભ્યાસ કરી તેના ગુણ દોષાદિ વિશે જાતે કોષક નિર્ણય પર આવવાનું હોય છે, અને બીજું, પોતે જ નિર્ણય પર આવેલ હોય તેનું જનતા સમક્ષ નિવેદન

કરવાનું હોય છે. આ બન્ને કામો માટે એને પ્રયત્ન સત્યપ્રેમની જરૂર પડવાની. અંધની મૂઢવણી કરવાને માટે એને ધણીવાર આગલું પાછલું ધણું ધણું વાંચવું પડશે, પોતે વાંચ્યું વિચાર્યું હશે તે અમ લખને તાબું કરવું પડશે, અને આવો અમ એનામાં જે સત્યનિષ્ઠા હશે—‘અંધને સમજવાને માટે જોટલી તૈયારી કરવી જોઈએ તેટલી ક્યાં વગર એને વિશે કોઈ પણ અભિપ્રાય હું બાંધી જ કેમ શકું?’ એ પ્રકારની જવાબદારીના ભાનવાળી સત્યનિષ્ઠા હશે—તો જ એ લેશે. અને અંધ વિશે એક વાર જાતે અમુક નિર્ણય પર આવ્યા પછી એને જાહેર કરતી વખતે પણ પાછી એટલી જ સત્યનિષ્ઠાની જરૂર પડશે. કેમકે વિવેચકની રસિકતા અને વિદ્વતા એને ધણી વાર સાચા નિર્ણય પર લાવી મૂકે છે, પણ પોતે મનમાં જે નિર્ણય પર આવેલ હોય તે જાણના પવાની ધણી વાર એનામાં કોઈક અંગત રાગ દ્વેષ કે ભીતિને કારણે વૃત્તિ કે શક્તિ હોતી નથી, એટલે એનામાં જે અચળ સત્યનિષ્ઠા નહિ હોય તો પોતે રસ અને જ્ઞાન દૃષ્ટિએ એ અંધ વિશે અમુક નિર્ણય પર આવેલ હશે તોપણ તે મનમાં દબાવી દેશે અને જાહેર પ્રજાની આગળ મમે તો સર્વથા મૌન જ રાખશે અથવા પોતાની બુદ્ધિને બળે કોઈ જુદો જ અભિપ્રાય ઉપજાવી કાઢી તે રજૂ કરશે. તેથી વિવેચકમાં જે સત્યનિષ્ઠા નહિ હોય—‘મને અંતરમાં ખરેખર લાગતું હોય તે હું છુપાવી કેમ જ શકું’, અથવા એથી જુદું હું જાનતાને કહી જ કેમ શકું?’ એવા પ્રકારની પાપજીરતાયુક્ત સત્યનિષ્ઠા નહિ હોય—તો બીજી રીતે એનામાં મમે તેટલી રસિકતા અને વિદ્વતા હશે છતાં એનું વિવેચન નિષ્ફળ જ નીવડવાનું. એટલે બીજી મમે તેટલી ચોગ્યતા છતાં જે પ્રકૃતિથી જ સત્યપ્રિય ન હોય, વસ્તુ જેવી હોય તેથી જુદા રૂપમાં જોતાં ને જાણાવતાં જેને ખુદ્દતી રીતે જ કંપારી યતી ન હોય, લાભા-લાભના વિચારને દૂર રાખીએ તો પણ સ્વભાવથી જ જેને અસત્યથી અરેરાટી યતી ન હોય, એવો પુરૂષ સાચો વિવેચક ન

થઈ શકે. હરભોગે સત્યનું ઘસોન કરવું, સત્યની ઉપાસના કરવી, સત્યને વળગી રહેવું, મોંઘી કહે છે તેમ even if the very heavens fall—નર્મદ કહે છે તેમ ‘આજ, પડે પૃથ્વી ગડે, લય પામે સંસાર’ એમ ગમે તે પરિણામ આવે તોપણ તે વેડીને પણ વસ્તુને સાચા સ્વરૂપમાં જોવી અને જોવી જોઈ હોય તેવી જ કહેવી, પછી એથી ગમે તેટલી કડવાશ વહોરવી પડે કે અજબા-મણા થવું પડે તોપણ તેની રજ માત્ર પરવા કર્યા વગર બેધકક પોતાનો અભિપ્રાય જોવો હોય તેવો જણાવવો, એ પ્રકારની અચળ સત્યનિષ્ઠા વગર સાચું વિવેચન શક્ય નથી. ‘અપ્રિયમ્પિ સત્યમ્’ ‘કડવું’ લાગે તોપણ સાચું કહેવું એ સાચા વિવેચકનું જીવનસૂત્ર હોય છે. બસે ને આખી દુનિયાને અપ્રિય લાગે પણ મારે તો સત્ય જ કહેવું છે એ એનો નિત્યનો નિશ્ચય હોય છે. કડવાશ એ તો વિવેચક જીવનની અનિવાર્ય આપત્તિ છે. સત્યને ખાતર કડવા થવાની જેનામાં હિંમત ન હોય, અજબામણા બનીને પણ જેવું હોય તેવું કહી નાખવાનું જેનામાં બળ ન હોય, તેણે વિવેચનમાં ન પડવું. વિવેચકે જ કેટલાક મોહો જીતવાના છે તેમાંનો એક મુખ્ય તે મીઠાશ તે લોકપ્રિયતાનો મોહ છે. સૌની સાથે મીઠાશ રાખવી એ જીવનમાં અન્યમ બહુ સારી વાત છે, પણ વિવેચક જો સૌની સાથે મીઠાશ રાખવા બેસશે તો પોતાની જવાબદારી કદી પણ પાર પાડી નહિ શકે. એ જ રીતે વિવેચક જો લોકપ્રિય બનવાના લોભમાં પડશે તો પછી એનું લક્ષ સત્ય શું છે તે તપાસવા તરફ નહિ રહે, પણ લોકોને શું ગમે છે એના પર જ એ નમર રાખશે એટલે એ પોતાના કર્તવ્યથી બ્રજ થશે. વિવેચક લોકપ્રિયતાના લોભમાં પડ્યો, એટલે પછી એ લોકોનું વલણ જોઈ જોઈને જ વાતો કરશે. એવો માણસ પછી કહેશે કે ‘અત્યારે લોકોને મુનક્ષી અને રમણજ્ઞાનનું ઘેલું લાગ્યું છે, માટે આલો આપણે એને ગાડે બેસીને એનાં ધોળ ગામળે. અત્યારે સૌને સામ્યવાદ અને કામવાદ—કોમ્યુનિઝમ અને ક્રોધક્રિઝમ—નો નાદ લાગ્યો છે, માટે આલો આપણે એની જ

પ્રશસ્તિઓ લલકારીએ.' પણ આમ કરતાં સત્ય માયું ન જવાનું. વિવેચકે કેટલીક વિપ્રસંગી વસ્તુઓથી ખાસ સાપચેત રહેવાનું છે. ઉદાહરણ તરીકે સત્યનિષ્ઠા વગરની શુષ્ક બુદ્ધિ, દક્ષતા, ચાલાકી, વડીલના જેવી પટાખાણ એ બધી વસ્તુઓ વ્યવહારમાં ગમે તેટલી ઉપયોગી હોય પણ વિવેચનમાં તો તે વિષય તૂ વર્જ્ય ગણવાની છે. કેમકે સમ્યાધ વગરની કેવળ બુદ્ધિ એ જાહુ ઠગારી વસ્તુ છે. કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિને સાચો ન્યાય આપવામાં એ ભારે વિઘ્નરૂપ નીવડે છે. શુદ્ધયુક્ત વસ્તુને દોષયુક્ત બતાવવી અને દોષયુક્તને શુદ્ધયુક્ત બતાવવી એ એને મન રમત વાત છે. એવી દક્ષતા માણસને રાજઆતમાં આકર્ષક પણ થઈ પડે છે. 'હું કેવો હોશિયાર કે અમુક ગ્રંથમાં શુદ્ધ હતા છતાં મેં એને પ્રતીતિજનક રીતે દ્વિપિત પુરવાર કરી બતાવ્યો, અથવા અમુકમાં દોષ હતા છતાં એની શુદ્ધતા સાબિત કરી બતાવી !' એમ એને અભિમાન થાય છે, પણ આવું અભિમાન કરતી વખતે જ વિવેચક તરીકે એનો વિનિષાત થઈ રહ્યો છે એ એણે બૂલવાનું નથી. દક્ષતા, ચાલાકી, પટાખાણ એ સ્વર્ણા વિવેચનના ધ્યેયથી ચળાવનારી વસ્તુઓ છે. એટલે વિવેચક જે આદર કરવાનો છે તે એવી ધૂતોચિત દક્ષતાનો નહિ પણ બાહ્યોચિત સરળતાનો, નિર્વ્યાજ સમ્યાધ અને નિખાલસતાનો—હેન્સ એન્ડરસનની રાજ અને વણકરની પેલી વાતમાં આખું નગર રાજાને દિવ્ય પોશાકમાં સર્જી યએલો ગણીને વાદવાદ કરતું હતું તે વખતે પણ 'રાજાજી તો દિગંબર છે' એમ ભોજેભાવે ખુલ્લેખુલ્લું કહી દેનાર બાલકના જેવી નિર્વ્યાજ નિખાલસતાનો એણે આદર કરવાનો છે. કશો પણ ઢાંકપિછેડો કર્યા વગર, કોઈની પણ બીક કે શરમ રાખ્યા વગર જેવું હોય તેવું કહી નાખવું. Heart within and God overheard—છાતી પર હાથ મૂકીને ને ઇશ્વરને માથે રાખીને—જેવું હોય તેવું સાફસાફ કહી નાખવું. એ પ્રકારની પ્રમાણિક નિખાલસતા—એ પ્રકારનું સત્યમય સ્પષ્ટવસ્તુત્વ—નહિ હોય તો વિવેચકમાં બીજી ગમે તેટલી શુદ્ધસંપત્તિ હશે તોપણ તે નકામી

નીવડવાની, વિવેચકને આવશ્યક એવા ગુણો તો અનેક ગણાવી શકાય એમ છે, પણ એ સધળામાં અનિવાર્ય અગત્યના એવા બે જ છે: સૌન્દર્યનિષ્ઠા અને સત્યનિષ્ઠા. કોઈ પણ માણસમાં આ બે ગુણો બે સિદ્ધ હશે તો મહાભારતમાંથી ઇંદ્ર પ્રદ્લાદની આખ્યાયિકામાં શીલની પાછળ અન્ય સર્વગુણો જેમ એની મેળાએ આવી રહે છે તેમ આ બે મહાગુણોની પાછળ અન્ય સર્વ આવશ્યક ગુણો એની મેળાએ ખેંચાઈ આવશે અને તે સમર્થ વિવેચક થઈ શકશે.

સ્વાતંત્ર્ય

વિવેચકની સુચીકતાનું ખીજું લક્ષણ તે એવું સ્વાતંત્ર્ય વિવેચન એટલે સત્યદર્શન અને સત્યકથન એમ દ્વિવિધ વ્યાપાર, અને તેથી એમાં એ દ્વિવિધ વ્યાપારને અનુરૂપ એવું બે પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય આવશ્યક છે. વિવેચકનું પહેલું કામ સાહિત્યકૃતિને એ હોય તેવા જ સ્વરૂપમાં જરાજાર બેવાનું છે. આને માટે જ સ્વાતંત્ર્ય જરૂરનું છે તેને આપણે ખીજા શબ્દોમાં પૂર્વગ્રહમુક્ત કહી શકીએ. ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, સાહિત્ય, કલા આદિ સર્વ પ્રકરણોમાં સાચા વિવેચકનું ચિત્ત સદા પૂર્વગ્રહરહિત હોય છે. આનો અર્થ એમ નહિ કે આ બધી બાબતોમાં એને અંગત મત કે વિચાર બેવું કશું હોતું નથી. અંગત મત ને વિચારો તો એને પણ અલગત હોય છે જ, પણ એ વિચારોને તે કોઈ કૃતિના વિવેચનમાં દીઠી આડે આવના દેતો નથી. જીવનમાં જુદા જુદા વિષયોમાં એ સ્વકીય મંતવ્યો ધરાવતો હોવા છતાં એ મંતવ્યોને અનુસરે તે જ સુંદર અને ખીજું બધું વિરૂપ એવું એ પહેલેથી માની લેતો નથી. વિવેચન કરતી વખતે તો એ જાણે કે સર્વ પ્રકારના પરંપરા-લક્ષી વાદોથી પર બનીને કેવળ નિર્મળ સૌન્દર્યપરાયણ રસમયી દૃષ્ટિથી જ સધળા કૃતિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને પોતાનાથી બિન્નમતાનુસારી હોવા છતાં ખીજી રીતે જો એમાં સાચું સૌન્દર્ય

હોય તો તેની કદર કરતાં એ અચકતો નથી. આપણે આમળ કહી ગયા તેમ સૌન્દર્યનું મુખ્ય લક્ષણ જ નવીનતા છે. 'ક્ષણે ક્ષણે યત્રવતામુપેતિ તદેવ રૂપ' રમણીયતાયાઃ' એ નિયમ પ્રમાણે નવીનતા જ રમણીયતાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે, અને તેથી વિવેચક સર્વ વિષયોમાં સાંપ્રદાયિકતાથી પર બનીને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ સાહિત્યપરીક્ષા કરી શકશે તો જ એ સૌન્દર્યને સમજી શકશે. આવી સ્વતંત્ર નિર્ભળ દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી વિવેચન જેવું વધધગામી બની જાય છે એવું ઉદાહરણ જોઈતું હોય તો મણિલાલ નલુ ભાઈનાં 'કુસુમમાળા' અને 'હૃદયવીણા'નાં અવલોકનો વાંચવાં. મણિલાલ બીજી રીતે સમર્થ વિવેચક હોવા છતાં આ બન્ને પ્રસંગોએ ધર્મ સંસ્કૃતિ આદિ વિશેનાં પોતાના અંગત મતબોથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ અંધપરીક્ષા ન કરી શક્યા તેથી વસ્તુતઃ જે શુદ્ધરાતમાં નવીન કવિતાનો યુગ પ્રવર્તાવનારી કૃતિઓ બની છે તેનું સાચું મૂલ્ય નહિ સમજી શકેલાં. આ રીતે વિવેચનમાં સત્યદર્શનને માટે જે પૂર્વમંડુકિત રૂપ સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે, તો સત્યદ્યનને માટે નિઃસ્પૃહતા અને નિર્ભયતારૂપી સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે. આપણે જોયું તેમ વિવેચકનું કામ ન્યાયાધીશનું છે, એટલે કોઈથી પણ દબાય નહિ કે કશાથી પણ લલચાય નહિ એવી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો પુરુષ એ હોવો જોઈએ. વ્યાવહારિક સામ્બંધાનના વિચારથી ચળ્યા વગર પોતાને જેવું લાગતું હોય તેવું બેઘડક કહી નાખવાની નૈતિક દિશાએ એનામાં હશે નો જ એ વિવેચનની સાચી સેવા બજાવી શકશે. સુગ્રવચ્ચિન સમાજની અંદર તો વિવેચક આર્થિક વિષયમાં સર્વથા સ્વતંત્ર જ હોવો જોઈએ. કેમકે પોતાના નિત્યના નિભાવને માટે એ નિશ્ચિન્ત હોય તો જ વિવેચનને માટે આવશ્યક એવું શુદ્ધ વિદ્યાપરાયણ હૃદય એ ગણી શકે, અને તો જ એ કોઈથી પણ ડર્યા વિના યથાર્થ નિર્ણય આપી શકે. પણ એવી આર્થિક સ્વતંત્રતા તો અત્યારે કેળાઈ કલ્પનાપ્રદેશની જ વાત છે.

એટલે આધિક વિષયમાં સ્વતંત્ર ન થવાય તોપણ નિઃસ્પૃહ ને નિર્ભય તો એણે અવશ્ય જનવાનું છે, અને પોતાનું વિવેચન અંગત લાભાલાભના વિચારથી કદી પણ જરાએ ન રંગાય એની સતત કાળજી રાખવાની છે. Duty clear of consequences એ આ વિષયમાં સાચા વિવેચકનો મુદ્દાલેખ હોવો જોઈએ. સાંસારિક દૃષ્ટિએ પરિણામ ગમે તેવું આવે, પણ પોતે તો જેવું હોય તેવું જ કહેશે એ જાતનો આગ્રહ એણે સદાયે રાખવાનો છે. લેખક દુનિયાદારી દૃષ્ટિએ ગમે તેવો મોટો હોય છતાં કૃતિ પોતે જો નીરસ હોય તો તેને છોડતારી પાડતાં એણે અચકાવાનું નથી, અને કૃતિ સરસ હોય તો એનો લેખક ગમે તેવો મુશ્કેલીસ હોય છતાં એને વધાવતાં એણે સંકેતવાવાનું નથી. વસ્તુતઃ સાચા આ વિવેચકને મન વ્યક્તિમાત્ર તુચ્છ હોય છે અને કૃતિ જ સર્વસ્વ હોય છે, એટલે એ વ્યક્તિનો વિચાર ક્યાં વિના કૃતિની જ નિર્ભય રીતે સમીક્ષા કરે છે. એ જ રીતે લોકમતથી પણ ને સર્વથા અસિમ રહે છે. અમુક વસ્તુ લોકોને ગમે છે માટે એને અનુકૂળ અભિપ્રાય આપવો એવી નિંદા નિર્જાળતા એ કદી પોતાનામાં પેસવા દેતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આખી દુનિયા પોતાની સામે હોય તોપણ ‘એકલો જાને રે’ કહેતો એ પોતાનો પ્રમાણિક નિર્ણય દર્શાવતા કદી ડરતો નથી. એનો પ્રયત્ન સદાએ પોતાની સૌન્દર્યદૃષ્ટિ, જ્ઞાનદૃષ્ટિ, અને ન્યાયદૃષ્ટિને વક્ષાદાર રહેવાનો જ હોય છે, અને એવી વક્ષાદારીપૂર્વક એણે ઉચ્ચારેલો નિર્ણય પ્રારંભમાં કદાચ લોકોમાં વિરોધ જગાવે તો પણ વહેલો મોડો એનો સ્વીકાર જ ચાય છે.

તાટસ્થ્યની આવશ્યકતા

વિવેચકની સુધીક્ષતાનું ત્રીજું લક્ષણ તે એવું તાટસ્થ્ય. સાચો વિવેચક જેમ અંગત મતજોથી પર હોય છે તેમ અંગત સંબંધોથી પણ સદાએ પર હોય છે. માનવી તરીકે એના સંબંધો બહેને ગમે તેટલા હોય, પણ વિવેચક તરીકે તો એ કૃતિ સિવાય બીજા કાંઈને

ઓળખતો નથી. જીવનમાં એને શત્રુમિત્ર ભક્ષે ગમે તેટલા હોય પણ વિવેચનમાં તો એ કેવળ અભનશત્રુ જ નહિ પણ અભનમિત્ર પણ હોય છે. સાચા વિવેચકનું લક્ષણ જ એ હોય છે કે અંગત રાગદ્વેષની ગંધ સ્પર્શી આવે ત્યાં એ વિવેચનમાંથી ખસી જવાનો એટલે કે માન રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને છતાં દોષ અનિવાર્ય કારણે એને મીન તોડવું પડે, તો શત્રુ જેવા ગણાતા પુરુષના શ્રંયના શુભપક્ષે ન્યાયપૂર્વક જેટલું વિશેષ કહી શકાય તેટલું કહેવાનો તેમ મિત્ર ગણાતા પુરુષના દોષપક્ષે કર્તવ્યપૂર્વક જેટલું વિશેષ કહેવું પડે તેટલું કહેવાનો જ એનો સદાએ પ્રયત્ન હોય છે. માયો વિવેચક વિવેચનને કદી પણ સ્વપક્ષીઓને મગાવવાનું અથવા પર-પક્ષીઓને તોડી પાડવાનું સાધન માનતો નથી, પણ એ તો તેને સદાએ સ્વપરતા બાવોથી નિર્મેષ રહીને સત્ય અને સૌન્દર્યની પૂજા કરવાની જ પવિત્ર પ્રવૃત્તિ ગણે છે, અને વિવેચનની એ પવિત્રતા નિત્ય અખંડિત રહે તે પોતાને દાપે અભણતાં પણ બૂલ્યેચૂક્યે એનો કદી ભંગ થવા ન પામે એટલા માટે અંગત સંબંધો જેવું પણ એ ઓછામાં ઓછું જ રાખવાનું પસંદ કરે છે. આ સંબંધમાં ‘અમૃતખજારપત્રિકા’વાળા ગાણુ મોતીલાલ ઘોષનો દાખલો જ્ઞણવા જેવો છે. એ સમાજમાં તણવા-મળવાનું બહુ ઓછું રાખતા તેથી દોષએ એમને પૂછેલું કે ‘તમે કેમ પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાં જવા આવવાનું રાખતા નથી ?’ એટલે એમણે જવાબ આપેલો કે ‘હું’ સ્ત્રી પત્રકાર, અને પત્રકાર તરીકે દોષ પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ વિશે કંઈ પણ સાઈ માર્ફ લખવાની ફરજ મારે માથે મમે તે કદીએ આવી પડે. એટલે એની સાથે જો મેં અંગત સબંધ રાખ્યો હોય તો એને વિશે મારે જે ખરેખર કહેવું ઇટે તે કદાચ ન કહી શકું. તેથી પત્રકાર તરીકેનો મારો ધર્મ જરાજર બાળવવા માટે અંગત સંબંધો ઓછામાં ઓછા રાખવા એ જ મારે માટે ઇટે છે.’ અને આ વિષયમાં વિવેચકની સ્થિતિ પણ પત્રકારના જેવી જ છે, એટલે ગાણુ મોતીલાલ ઘોષની પેઠે એને પણ સામાજિક સંબંધોનો હમેશાં ડર રહે છે અને અંગત પિચાન દ્વારા બોળવીને દોષ પોતાની

તટસ્થતાને અદ્વાયમાન ન કરે તેની એને હંમેશાં સાવચેતી રાખવી પડે છે. કેમકે તટસ્થતા એ જ વિવેચકનું મોટામાં મોટું બળ છે. વિવેચકે તટસ્થતા ગુમાવી એટલે એની મોટામાં મોટી શક્તિ ને અદ્યેયતા તે જ એણે ગુમાવી એમ સમજી લેવું. પછી તે ગમે તેટલી વિદ્વતાપૂર્વક પોતાના નિષ્કૃયો રચી કરશે તોપણ લોકો એ માનવાના નહિ ને કહેવાના કે ‘હાં, તમે તો એવો જ અભિપ્રાય આપો ને ! તમારો તો એ દુસ્મન રહ્યો, એટલે તમે એને માટે સારું શાતું બોલો !’ અથવા તો મિત્રના સંબંધમાં એમ કહેવાના કે ‘હાં, તમે તો એવો જ અભિપ્રાય આપો ને ! તમારો તો એ દોસ્ત રહ્યો, એટલે તમે એનાં વખાણ કરો એમાં શી નવાઈ ?’ એટલે વિવેચકે કેવળ ધર્મ-દૃષ્ટિથી જ નહિ, પણ પોતાના અભિપ્રાય સર્વસ્વીકાર્ય બને એવા સ્વાર્થદૃષ્ટિથી પણ પોતાનું તાટસ્થ્ય સદા અક્ષત રાખવાનું છે.

આ ઉપરાંત વિવેચક એક વિશેષ અર્થમાં પણ તટસ્થ હોય છે. સાહિત્યસર્જનનો જે સ્રોત વહી રહ્યો હોય છે તેમાં જાતે ન પડતાં એ તટ ઉપર જ જમો રહે છે, અને ત્યાં જમો જમો સૌ સર્જકોની સર્જનશીલા એ રસપૂર્વક નિહાળ્યા કરે છે જાને સાહિત્ય-સર્જન કરવાનો મોહ ન રાખતાં એ છતર સર્જકોની કૃતિઓ જોઈને રાચે છે, અને તેના વિવેચનથી પોતે એમને કંઈક અંશે પણ માર્ગદર્શક બની શકે તો એટલાથી પોતાની જાતને ધન્ય માને છે. સેષન્ટ બને એક આદર્શ વિવેચકનો પરિચય આપતાં કહ્યું છે તેમ પોતાનું વિવેચનકાર્ય નિષ્પક્ષપાતપણે ચક્ર શકે એટલા માટે એ જાતે કાવ્ય, નાટક, વાર્તા આદિ રૂઢ અર્થના સર્જનથી દૂર જ રહે છે. કેમકે વિવેચક જ્યારે સર્જનમાં પડે છે ત્યારે એની દૃષ્ટિ સંકુચિત થઈ જાય છે. પછી પોતાની સર્જનપદ્ધતિ જ ખરી અને બીજાની ખોટી એવા પૂર્વગ્રહો એના ચિત્તમાં જાગે છે, અને છતર સર્જકો પ્રત્યેના સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા આદિ માનવસહજ બાવોથી પણ એ સર્વથા મુક્ત રહી શકે નથી, એટલે પછી એ યથાર્થ વિવેચન કરી શકતો નથી. તેથી વલ્લુરંબાએલી દૃષ્ટિએ વિવેચન કરવું હોય

તો વિવેચકે જાતે સર્જનપ્રવાહમાં ન પડતાં કઠિ જ જિભા રહેવું અને ત્યાં જિભા જિભા સૌના સર્જનનું અક્ષિપ્ત વૃત્તિથી નિરીક્ષણ કરવું એવી સૈક્યન્ટ ખવના સલાહ છે. વિવેચકને કેટલાક વધ્ય કહીને વગોવ છે, પણ આ દૃષ્ટિએ જો બ્રાજર વિચાર કરવામાં આવશે તો જણાશે કે વધ્યતામાં જ વિવેચકની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. એ વધ્ય હોય છે તેથી જ સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા આદિજન્ય રાગદ્વેષથી રહિત નિર્મળ દૃષ્ટિથી સૌના સર્જનની પરીક્ષા કરી શકે છે. ચાતુ-વણ્યની પરિભાષામાં કહીએ તો વિવેચક એક રીતે બ્રાહ્મણ જેવો છે. 'સૌ ધનવાન બને, સૌ બળવાન બને, સૌ સમૃદ્ધિ ભોગવે, અને હું તો મારે નિષ્કંચન રહીને સૌને ધનવાન બળવાન સમૃદ્ધ બનવાના માર્ગ જ બતાવીશ, એમા ઉપાયોનું જ એટલે એટલે ચિંતન કરીશ' એમ જાણે કે એ કહી રહ્યો છે. એટલે વિવેચકને વધ્ય કહીને વગોવવો એ તો વિદ્યાપરાયણ તપસ્વી બ્રાહ્મણને એની રવેન્દ્રાસ્વીકૃત નિષ્કંચનતા ગદ્દ ગાળો બાંડવા જેવું છે. જે સર્જક હોય છે તે એટલે ભાગે પોતાની નાનકડી દુનિયા અને તેમાંના ગણતર નમૂનાઓથી જ મુગ્ધ થઈ જાય છે, એટલે એની ગદારનું જે વિચાર જગત અને એની અંદરની અખૂટ સૌન્દર્યસમૃદ્ધિ તેનો સત્કાર કરવામાં એનું અગત્ય સર્જન કેટલેક અંશે અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે. એ સત્કાર તો જેને અંગત સર્જનનું વળમથ ન હોય અને જે વ્યાપક દૃષ્ટિથી નિહાળી શકતો હોય તે જ કરી શકે છે. એથી સાચો વિવેચક તો હિંસ્રીકની પેઠે હંમેશાં એમ જ કહે છે કે: 'I would rather be a man of disinterested taste and liberal feeling to see and acknowledge truth and beauty wherever I found it than a man of greater and more original genius to hate, envy, and deny all excellence but my own—but that poor scanty pittance of it, which I had myself produced!'

સમભાવ : આત્મીયભાવ

વિવેચકની સુશીલતાનું ચોથું લક્ષણ તે એનો સમભાવ છે. આપણે આગળ કહ્યું તેમ વિવેચનમાં બે કામ કરવાનાં છે: એક તો સાહિત્યકૃતિને તે હોય એવા સ્વરૂપમાં ગરાબર સમજવાની છે અને પછી એની મૂલવાણી કરવાની છે. એટલે વિવેચક પહેલાં લેખક પોતાની કૃતિનું નિર્માણ કરતી વખતે જ્યાં જિભો હોય અને જે દૃષ્ટિથી એનો હોય તે બરાબર સમજી લેવાનું છે, અને પછી પોતાની સ્વતંત્ર નિર્ભળ દૃષ્ટિથી તેનું પરીક્ષણ કરવાનું છે. વિવેચક જાણે કે પ્રથમ લેખકના રંગભેરંગી કાચવાળા મક્કનમાં જતને એણે ત્યાંથી સૃષ્ટિનું જે રીતે દર્શન કર્યું હોય તે સમજી લે છે, અને પછી એ લેખકના મક્કનમાંથી બહાર આવી જાયે જિભો સ્ત્રી લેખકના એ દર્શનની યોગ્યચોગ્યતાનો વિચાર કરે છે. વિવેચકને આપણે સર્જક કહી છે તે આ અર્થમાં પણ ખરો. અમુક કૃતિનું નિર્માણ કરતી વખતે લેખકની જે મનોદશા હોય તે જાતે અનુભવી, એ કૃતિનાં અંગોપાંગો લેખકના ચિત્તમાં પહેલેથી જે રીતે સાકાર બનવા લાગ્યાં હોય તેનું જાણે પોતે એ સર્જનો હોય એવી રીતે આત્મીયભાવે અવલોકન કરવું, અને એ રીતે લેખકની સાથે એ કૃતિ પૂરતા એકરૂપ બની જવું, એ કૃતિનિર્માણના પ્રસંગની એની ચિતાવસ્થામાં પોતાની જાતને સંક્રાંત કરવી એજ વિવેચકના સર્જનનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે, અને આવું ચિત્તસંક્રમણરૂપ સર્જન એનામાં લેખક પ્રત્યે જોડી સદાનુશ્રુતિ હશે તો જ એ કરી શકશે. વિવેચક એટલે કાષ્ટ ફર નિષ્ઠૂર ન્યાયાધીશ,—લેખક પોતાના હાથમાં આગ્રહે છે તો એને ગરદન મારવો એમ માનીને બચ્સાર કરતો ફર નિષ્ઠૂર ન્યાયાધીશ—એ મત તો ‘એડિનબરો રિવ્યુ’ વાળા લોર્ડ બેકેની સાથે ધણુ દલ્લડાથી તપ્ત થયો છે. વિવેચકને ન્યાય આપવાનો છે એ ખરૂં, પણ ન્યાય આપતાં પહેલાં લેખકને જોડા સમભાવપૂરક પૂરેપૂરો સમજી લેવાનો છે. એટલે વિવેચકનું પહેલું કર્તવ્ય તે આત્મસમર્પણનું છે. પોતાનું સર્વશું સ્વત્વ સર્જકને

અરણ્યે ધરી હમ અને 'શિખરેસ્તેહમ શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્' એવા નમ્ર ભાવે કોરી પાટી જેવા યજ્ઞને સર્જક પોતાના ચિત્ત પર જે કંઈ સંસ્કારો પાડે તે બદ્ધાંબલિ બનીને એણે આદરપૂર્વક ગ્રીહવાના છે. એ રીતે જ્યારે સર્જકને પોતાના ચિત્ત પર જે કંઈ બદ્ધ કરવો હોય તે કરી લે એટલે પછી 'હ, આપે ક્યુ' તે બધું ચિત્તમાં જરા-જરા ધારણુ ક્યુ'. હવે બીજી કંઈ આપની આજ્ઞા ?' એમ પૂછી સર્જક જ્યારે એને રમ્મ આપે ત્યારે જ એના ચરણુ આગળથી જામા યજ્ઞને ન્યાયાસને બેસવાનું છે, અને પછી પોતાના ચિત્તની પાટી પર સર્જકે જે સંસ્કાર પાડ્યા હોય તેનું પૃથક્કરણ કરી પોતાની સૌન્દર્યભાવનાના પ્રકાશમાં એના સર્જન વિશે સુકાદો આપવાનો છે. વિવેચકે હમેશાં યાદ રાખવાનું છે કે પોતાનું કામ કેવળ પરીક્ષકનું જ નહિ, પણ પ્રેરકનું પણ છે. પોતે જ પરીક્ષા કરવાની છે તે પણ લેખકને હોડો પાડવા માટે નહિ પણ એને જાણે ચડવાની પ્રેરણા આપવા માટે એકલી અંધપરીક્ષા કરીને બેસી રહેવાથી જ સાચા વિવેચકને કદી તુષિ યતી નથી, પણ એના વિવેચનનું અંતિમ લક્ષ્ય તો પોતાની ભાષાના સાહિત્યને વિવેચન દ્વારા સર્વાંગમુંદર બનાવવાનું હોય છે. એ દૃષ્ટિએ એ સાહિત્યોદ્યાનના માળી જેવો છે, એટલે એમાં પડતા આખડતાને ટેકો આપવો, નિરાશની પીઠ ચાળડવી, આત્મસંતુષ્ટની ઉચ્ચતર શિખરો બણી દૃષ્ટિ દોરી એને અધિક સિદ્ધિ માટે ઉત્તેજન આપવું, અને એ રીતે સૌ સર્જકોએ રાખાઓના સતત વિકાસ દ્વારા પોતાની સાહિત્યરૂપી વાડીને પ્રઠુલ્લ બનાવવી એને એ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. અને આ કર્તવ્ય એના અંતરમાં લેખક પ્રત્યે પ્રેમવાત્સલ્યભરી જિંદી અનુકર્યાની લાગણી હશે તો જ એ જાળવી રાકશે. આ વિષયમાં વિવેચકે એક વાત પોતાના અંતરમાં સદાને માટે કોતરી રાખવાની છે કે વિવેચન એટલે પ્રધાનપણે દોષદર્શન નહિ પણ ગુણદર્શનની પ્રવૃત્તિ છે. વિવેચન એટલે કેવળ દોષદર્શન એવી વ્યાખ્યા તો કોઈ છેક જ હૃદયશૂન્ય પ્રશ્ન જ માની શકે. સર્જકને સર્જનમાં કેટલી જાણી

વેદના ચાય છે? કેટલી મહેનત, આશા નિરાશા ને ઘડમથલને અંતે એ કંઈક સર્જી શકે છે? આ બધું કેવળ દોષદર્શનને માટે જ નિર્માયું છે એમ તો કોઈ અત્યંત નિષ્ઠુર પુરુષ સિવાય કોણ માની શકે? સાચો વિવેચક તો ગુણદર્શનને જ પોતાનું પ્રધાનકાર્ય ગણે છે. એ દોષો દર્શાવે છે, પણ દુરજ તરીકે. દુરજ તરીકે તે પણ સર્જકના હિતને ખાતર એને એમ કરવું પડે છે તેથી. બાકી એ વિવેચન આદરે છે તે તો સૌંદર્યપૂર્ણ અને ગુણકીર્તનના જ આશયથી. એટલે સૌના ગુણો બતાવવા, હોય તેટલા સઘળા રસપૂર્વક બતાવવા એ જ સાચા વિવેચકનો સદાનો આદર્શ હોય છે. ગુણનો ખરાખર સ્વીકાર ન થાય તો માણસ ખારવટિયો બની જાય છે. અને સર્જક જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ બહારવટિયો બની જાય એના જેવી બીજી કશી આદ્યત સમાજને માટે હોઈ શકે? સર્જક એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ સવેદનશીલ, આવક્ષમ, પદ્યકરણ આત્મા, એટલે પોતાના વિવેચનથી એના આળા અંતરને ક્યાંયે અકારણુ આધાત ન થાય એની અખંડ સાવધાની રાખીને પૂરા સમભાવથી જ વિવેચકે પોતાનું કામ કરવાનું છે.

બહેનો અને બાઈઓ, મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે સાચા વિવેચકનો આદર્શ કંઈક આવો હોય છે. અલગત, આ આદર્શ બહુ આકરો લાગે એવો છે, પણ ક્યો સાચો આદર્શ આકરો નથી હોતો? આકરો છતાં આદર્શ તો કંઈક આવો જ રાખવાનો છે. એને કેટલે અંશે એ પહોંચી શકે છે એનો એની પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિનાં અનેક સંકુલ બળો પર આધાર રાખે છે. અમુક યુવું એ સર્વથા માનવીના હાથની વાત નથી, પણ અમુક યવાને સાચા હૃદયથી મથવું એ તો નિઃશંક એના હાથની વાત છે. તેથી સાચો વિવેચનસેવક આવા કોઈક આદર્શને નિરંતર પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કંઈક એવો યવાને અખંડ રીતે મથ્યા કરે છે. એટલે એના અંતરની તો નિરંતર પ્રાર્થના હોય છે કે: 'હે વિવેચનદેવતા, હે વાગીશ્વરી, મને સાચો સૌન્દર્યબક્ત બનાવ. બ્યાં બ્યાં સૌન્દર્ય હોય-રૂપવું, ગુણવું, બુદ્ધિવું, બળવું, શરીરવું, મનવું

આત્માતું,—એમ મને તે પ્રકારનું સાન્દર્ય હોય, જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા, ઉચ્ચતા, વિશ્વતિ હોય ત્યાં ત્યાં મારું મારું આપોઆપ નમે, અને મારી જીભ સ્વયમેવ ગુણગાન કરે એવી સાચી સાન્દર્યભક્તિ મને આપ. ને મને જ્ઞાનભક્ત બનાવ. જગતમાં જે કંઈ સુંદર, ઉત્તમ સ્વાધું હોય, લખાધું હોય, વિચારાધું હોય, તેના અભ્યાસમાં મને નિરંતર મશગૂલ રાખ. મારે ધન ન જોઈએ, મારે માન ન જોઈએ, મારે કેવળ જ્ઞાન જોઈએ. તો રાત અને દિવસ, મારા સમયની પગેપગ અને મારા સામર્થ્યનો ક્યોકણ જ્ઞાન-જ્ઞાન પાછળ ખરચાવ એવું કર. અને મને સત્યભક્ત બનાવ. કરાથી લલચાયા કે દગાયા વિના સાહિત્યકલાને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોવાની, અને જોઈું હોય તેવા જ સ્વરૂપમાં જરાજરા બતાવવાની મને શક્તિ આપ. કોઈના પણ ગુણનો સ્વીકાર કરતાં મને સંકોચ ન થવો જોઈએ, કોઈના ખટું દોષ દર્શાવતાં મને ડર ન લાગવો જોઈએ. માનવીની માનવતાનો સર્વોત્તમ સાર, સંસારનો કુલગાગ તે એવું સાહિત્ય, એની કલા, એની સંસ્કારિતા, એવું વિચારજીવન, એ સંધાનાની શુદ્ધિ, જળ, નિર્દોષતાને અર્થે મારે મારી અલ્પ શક્તિ ખરચવી છે, તો એને માટે તું મને યોગ્ય બનાવ !

પામર ન બને

જીવન જોઈું દુઃખું છે કે આપણે કોઈ પણ જાતના પામરપણાને વશ થવામાં જખલ જમાવ્યો ન જોઈએ. જ્યો આપણે દ્રેષ કરે છે તેમનો દ્રેષ કરવામાં આપણે શક્તિ પણ ન જમાવવી જોઈએ; તેમ જ, મિત્રોનો વિચાર કરી યાજીએ તેમ હોય ત્યારે યત્નનો વિચાર પણવાર પણ ન કરવો. વળી, જે મહત્વાકાંક્ષાએ કે જરૂરતે આપણા હૃદયમાં રચાન લીધું ન હોય તેના દસ બનવું પણ આપણને ન ઘટે.

(એની યાચરીમાંથી)

આન્દ્રે મોર્ચા

નિ ઉ ષ

અ.

ઉપનામ.

કેશવલાલ હિં કામદાર એમ. એ. (વડોદરા)

વડોદરાની કોલેજના ઇતિહાસના અધ્યાપક; પોતાના વિષય પ્રત્યે લેખક
તરીકે પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ એવા યોગ્ય ગુજરાતી અધ્યાપકોમાંના એક;
'હિંદુસ્તાનનો શાળોપયોગી ઇતિહાસ' એ સંમાન્ય પાઠ્યપુસ્તક વર્ગેરેના કર્તા.

મ.

ઉપનામ.

વિ. બી. એ. (ભાવનગર)

પત્રકાર અને દીકાકાર.

૧. ગુજરાતનાં શાહુરો : ખંભાત (કે. હિં. કામદાર)

સ્તંભશિરાવદ્ધ 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'નું અવલોકન.

૨. જીવનમંગલ (મ.)

જુ દેવાધિયતિ 'જીવનમંગલ'નું અવલોકન.

૩. મનોરાજ્યનાં મૌખિકો (અ.)

ધૂમકેતુના 'રજકુ' અને દિરોજ્યાઈ મહેતાનાં 'ચળશક્તિઓ'ના અવલોકનનો પૂર્વાધ.

૪. પરિચયિકા (વિ.)

ચોક્કસ વાત્ત્વ પ્રકાશનોની પરિચયનોંધ તથા સંક્ષેપે વિવેચન.

૫. સહયોગીઓ (વિ.)

કેટલાંક (ગુજરાતી ને બીજાં) સામયિક પત્રોનાં અમુક અમુક લખાણની પિછાન ચર્ચા વગેરે. (આ લખાણને 'ધ્વનિ'માં ખસેડ્યું છે.)

ગૂજરાતનાં શહેરો : ખંભાત^૧

ખંભાતનો ઇતિહાસ, નેક નામદાર હિઝ હાઇનેસ નવમુદૈયા કુમાર-ઉવ-મુદ્દ મોખીનખાન બહાદુર, દિલાવરખેગ નવાબ મિરઝા હુસેનયાવરખાન બહાદુર ખંભાતના નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરના હુકમથી પ્રસિદ્ધકર્તા રાવબહાદુર પુરોષોત્તમ ભોળીભાઈ ભટ્ટ, જી. એ. એલ. એલ. જી., એડિટરિએટિંગ દીવાન, ખંભાત સ્ટેટ, લેખક રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોષી જી. એ. “ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ”ના કર્તા, સંવત ૧૯૬૧ ઇ. સ. ૧૯૩૫ સુદ : કુમાર પ્રિન્ટર, અમદાવાદ. પાનાં ૨૭૬.

ગૂજરાત કાઠિયાવાડનાં શહેરોનો ઇતિહાસ ક્ષિપ્તે અને હમણું આસ્તેકરે ચર્ચો છે. થોડાં વરસો અગાઉ બાહ્ય રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોષીએ “ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ” એ વિષય એક વિસ્તૃત ગ્રંથમાં ચર્ચો હતો. આ કૃતિ તેમનું એ દિશામાં ખીજું પુસ્તક છે. આવાં પુસ્તકો લખાવવાનો કાર્યક્રમ અમદાવાદની ગૂજરાત સાહિત્યસભા તરફથી એક વાર નક્કી થયો હતો અને તે કાર્યક્રમમાં અમદાવાદ ઉપરનું પુસ્તક પહેલું હતું. તે સભાએ ખંભાત ઉપર એનું બીજું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મનસુબો સેવેલો. દરમ્યાન તે કામ લેખકને ખંભાતના નામદાર નવાબસાહેબ તરફથી મળતાં

૧. આવાં ચારેક ચર્ચોનો દૂકો ઇતિહાસ લખી આપવાનું કામ અવલોકનકારને આયક્વાડ સરકાર તરફથી આપવામાં આવેલું, જેમાં ખંભાત મુખ્ય હતું. સમયના અભાવે તેનાથી તે કામ થઈ શક્યું નહિ. પણ તેનો થોડોક ભાગ બહુમુત લેખકની કસમે પાર પડ્યો એક અવલોકનકારને ખજો હવે વાચ છે.

સદરહુ પુસ્તકની પાંચસો નકસો ખરીદી અમદાવાદ સાહિત્યસભાએ પોતાના કાર્યક્રમની અમુક અરો સિદ્ધિ કરી બતાવી છે.

ગૂજરાત કાઠિયાવાડનાં ધણાં શહેરો અને સ્થળો એવાં છે, જેમનો ઇતિહાસ લખવાની ખાસ જરૂર છે. અત્યાર સુધી આ સાહિત્ય ઇમેજમાં હતું. ગૂજરાતીમાં એ દિશામાં જૈનોએ કામ સાફ કર્યું છે. પણ તેમની દષ્ટિ સાંપ્રદાયિક હોય તે વર્ણન સમગ્ર ક્ષી રીકાય નહિ. બાઇશ્રી રત્નમણિરાવના અમદાવાદ અને ખંભાત એ બે શહેરો ઉપરના પ્રયાસો ગૂજરાતીમાં થયા છે અને સમગ્રપણે થયા છે. તેથી ગૂજરાતનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય સારી રીતે સમૃદ્ધ થયું છે.

સદરહુ અંચની પ્રથમ યોજના ખંભાતના માણ દિવાન અને ફિલસુફીના અધ્યાપી દિવાન બહાદુર નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાના વખતમાં એક સમિતિ દ્વારા થઈ હતી. તે જ વિદ્વાન મહાશયે અંચની યિત્રયોજના બાઇ શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે તૈયાર કરાવી હતી. દિવાન બહાદુર પક્ષપાતની બિમારીથી નિષ્ક્રિય થઈ જતાં અંચનું પ્રકાશન કામ વર્તમાન દિવાન રા. પુરુષોત્તમ જોગીબાઇ બદલ તરફથી કરવામાં આવ્યું છે. ખંભાત ઉપર સારો અંચ તૈયાર કરાવવાની પ્રથમ ઇચ્છા ત્યાંના નવાબ સાહેબની હતી તે અહીં લખવાની ખાસ જરૂર છે. એવા ઇતિહાસપ્રેમી રાજવીઓ અને ખાસ કરીને મુસ્લીમ રાજવીઓ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં વિશેષ હોય એમ ફરેક અધ્યાપી ઇચ્છે.

અંચને કુલ અઘર પ્રકરણોમાં સમાવવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકરણોના મુખ્ય પાંચ વિભાગો થઈ શકે. (૧) પૌરાણિક સમય, (૨) મધ્યકાળનો હિન્દુ સમય, (૩) ગૂજરાતની સ્વતંત્ર મુસ્લીમ રિયાસતનો સમય, (૪) મોગલ સમય અને (૫) સ્વતંત્ર અથવા માંડળિક સંસ્થાન તરીકે ખંભાત રાજ્યની સ્થાપના. પણ આ ઐતિહાસિક વિભાગો છે. લેખકે ખંભાતનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યા પછી તે શહેરની બીજી વિશિષ્ટતાઓનું વર્ણન આપ્યું છે, જે

બારમા પ્રકરણથી શરૂ થાય છે. તેમાં સ્થાપત્ય, વેપાર અને વહાણવટું, ઉધોગ, ધર્મોદ્યોગ, વહીવટ, કેળવણી, સામાજિક વિકાસ, જેવા લાયક સ્થળો, નવાજ સાહેબની અભિલાષાઓ અને વર્તમાન સમય એટલા વિષયો છ પ્રકરણોમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે; જેમાં સંભવીર્ષ, લિંગપૂજા અને લાટદેશ, સરસ્વતીનો પ્રવાહ અને એની સાથે ખંભાતના અખાતનો સંબંધ, અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો, ભોગવતી અને પાતાલ તથા એની સાથે ગૂજરાતનો સંબંધ, ખંભાતના રાજ્યની વંશાવળી, ખંભાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી, સંસ્કૃત, કારસી લેખો તથા બાદશાહી સનદો, અને છેવટે આધારભૂત સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી ગ્રંથોની યાદી-એટલી બાળતો સમાવવામાં આવી છે. ગ્રંથમાં કુલ પચીસ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક જૂનાં ચિત્રો આવી જાય છે. ઉપયોગી નકશાઓ પણ મુકામાં આવ્યાં છે, માત્ર એક ઉણપ રહી ગઈ છે, જે ઉપયોગી સૂચનાનિર્દેશની છે, એ અપવાદ સિવાય ગ્રંથ સુંદર થઈ શક્યો છે. ઉપાધ્ય કાગળ બધું મજાનું છે. અલગત, રાજ્યનો આશ્રય અને કુમારપ્રિન્ટરી એ બંનેનો સંગમ હોય ત્યાં ઉણપ સંભવે તો નહિ જ. માત્ર ભાષા પરત્વે એક નાનું શું વાક્ય લખી નાખું. પ્રસ્તાવનાની લેખકની ભાષા જેવી છે તેવી ભાષા પાઠની રહી નથી. અલગત, તેવી ભાષા રહી શકે નહિ. પણ કેટલીક વાર ભાષાનાં રખડનો ભાષાદૃષ્ટિએ સહી શકાય નહિ એવાં, મળી આવે છે. તેની વિગતવાર નોંધ અહીં આપીએ તો આવી સારી કૃતિને અન્યાય થયો કહેવાય.

ખંભાત સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતનું છે, વેપારની દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડનું અને ગૂજરાતનું છે, જ્યારે કોઈ કોઈ વાર તે લાટદેશનું પણ બની ગયું છે. તે પૌરાણિક સ્થળ છે, ગૂજરાતના ક્ષત્રિય અમલનું વિકસાવેલું મુખ્ય ખંદર છે, જેનો તીર્થધામ છે. અને યૂરોપના પ્રવાસીઓનું વહુનરચણ છે. યૂરોપના પ્રવાસીઓએ કરેલી ત્યાંથી પાંજરાપોળોનું વહુન તો દ્રશ્ય છે, જો કે લેખકે

તેનો હસ્તેષ્ઠ કર્ષો હોય એમ જણાતું નથી. પ્રથમ એ કુમારિકા-
ક્ષેત્રનું મુખ્યધામ હતું. ત્યાં અસુરોનો વાસ હતો. અસુરો લિંગપૂજા
અને શિવપૂજા કરતા. તારકાસુરનો વધ અહીં થયો હતો. પછી
પાશુપતોનું પરિગળ થયું. બાષ્પશ્રી રત્નમણિરાવ આ પૌરાણિક
કાળને વિગતવાર તપાસે છે. અને તે તપાસ તેમણે ધણી રસિક
બનાવી છે.

પુરાણોમાં હિન્દનો જ નહિ પણ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ
એશિયાનો અતિ પ્રાકૃત્યૈતિહાસિક ઇતિહાસ દ્રષ્યએતો છે એ હવે
જાણ્યા અભ્યાસીઓ કબૂલ કરે છે, પણ તેમાં હજી વિશેષ વિગતવાર
સંશોધનની જરૂર છે. પાર્ગિટરે એ દિશા આપણને સૂચવી છે.
આપણે તે દિશાને મોહન-જો-ડરો સાથે વારંવાર મેળવી દષ્ટ
પુરાણોને, વેદોને, અને ખુદ મોહન-જો-ડરોના અવશેષોને અન્યાય
કરીએ છીએ. પુરાણો વાંચવાં જોઈએ, તેમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ
કરવો જોઈએ, તે અભ્યાસનાં પરિણામોને વૈદિક સાહિત્ય સાથે
સરખાવવાં જોઈએ. અને તે જાણવાં પ્રાચીન રોમ ગ્રીસ એસિરિયા
ઇજિપ્ત ઇરાન વગેરે દેશોના ઇતિહાસો સાથે મેળવવા જોઈએ.
દંતુ, દૈત્ય, રાક્ષસ, અસુર, એ નામો ઐતિહાસિક છે. એ નિઃશંક
છે. પણ તેમને હજી આપણે એશિયાના ઇતિહાસ સાથે મેળવી
શક્યા નથી.

આપણા અભ્યાસીઓએ નો તેથી જે આમળ લાવું જોઈએ.
માત્ર પૌરાણિક સાહિત્ય જોવાથી આપણા સમસ્ત ઇતિહાસની
આંટીધુટીઓનો ઉકેલ યદ્ય શક્યો નહિ. પશ્ચિમ એશિયામાં અને
હિન્દમાં અસુરો અને નાગલોકો રહેતા, દક્ષિણમાં રાક્ષસકુલો હતાં,
મધ્ય ભારતમાં દસ્યુઓ હતા, તે ઉત્તર હિન્દની પેઠે પાર, કિરાતો,
યક્ષો, વિદ્યાધરો વગેરે રહેતા અને એ યક્ષો અને કિરાતો પાસે
અનેક ગુપ્ત મંત્રો-એટલે વિદ્યાગુણો હતા, જેમને આપણે અત્યારે
“સાયન્સ”ના મોઠા નામથી ઓળખીએ છીએ. તેમના અનેક

નિર્દેશો બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યોમાં મળે છે. આ હિમાલય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ આપણે હજુ કરવાનો છે.

ગૂજરાતમાં તે ઉદ્ભવ થવાનો આરંભ થાય છે તે જોષ હર્ષ થાય છે. રત્નમણિરાવભાઈ કહે છે, પૂરાવાઓ ઠાંધી સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, કે પાતાળ ગૂજરાત કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ હતો. આ નવીન સમર્થન છે અને તેને વધારે તપાસવાની જરૂર છે. એજ પ્રમાણે તેમનું સરસ્વતી નદી વિશેનું સમર્થન પણ બારીક તપાસ માંગે છે. બૂસ્તરવિદ્યા, વનસ્પતિવિદ્યા, ખુરાણો, એ આપણને આ સમર્થન માટે ઉપકારક થઈ શકે. ગૂજરાતમાં એટલે મહા-ગૂજરાતમાં એમના અભ્યાસીઓ જોષએ.

અહીં એક બાબતનો હું નિર્દેશ કરી શકું. આ તપાસમાં પ્રાચીન, પ્રાક-ઈતિહાસિક સ્થળોનું ખોદકામ યોગ્ય પરિણામો બતાવી શકે પણ ખોદકામ મહાગૂજરાતને લગતું હોય તેમાં ગૂજરાતીઓનો સાથ હોવો જોઈએ. સવાસ તો એ છે કે એવા અભ્યાસીઓ ગૂજરાતમાં તૈયાર થઈ શકતા નથી. આ શક્તિ માટે લોકકથાનું જ્ઞાન, સ્થાનિક પરિચય, સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો અભ્યાસ, વિજ્ઞાન, કંપનાશક્તિ, તથા ઇતિહાસખુદ્ધિ જોઈએ. પણ મહાગૂજરાત એક રાષ્ટ્ર નથી અને તેનાં સંસ્થાનોના સંચાલકોમાં જ્યાં ખંભાતના નવાઓ નથી કે સર સયાજીરાવ ગાયકવાડો નથી.

સેખક એ પૌરાણિક ઇતિહાસમાં જીતરે છે ત્યારે તેઓ ખંભાતના પ્રાચીન નામની ચર્ચા કરે છે. આ ચર્ચા એક વાર મેં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં “વસંત”નાં પાનાંમાં વાંચેલી. રત્નમણિરાવભાઈ એ ચર્ચાને તાજી કરે છે. અને તે પ્રયત્નમાં તેઓ લિંગપૂજા, ખાંભીઓ, ચૂપ, શિશુપૂજા, પાશુમત મત, અસુરોનો ધર્મ એ રસિક વિષયોની ચર્ચાઓમાં જીતરે છે. એ સુર-અસુર સંગ્રામમાં સુરોનો આર્થ સંસ્કૃતિનો વિજ્ય થયો ત્યારે ખંભાત સ્તંભનપુર નામે પ્રસિદ્ધ થયું અને ત્યાં બ્રાહ્મણ સંસ્થાન એટલે કે મહાસ્થાન વસ્યું.

લેખક મુસ્લીમ સંસ્કૃતિના પ્રશંસક છે તેટલા જ અસુર સંસ્કૃતિના પ્રશંસક હોય એમ જણાય છે. વસ્તુતઃ મને તો એમ લાગે છે કે એક વાર ગંગા નદીના કાંઠાથી તે પશ્ચિમે હેલિસ નદી સુધી એટલે કે એશિયા માઇનોરના કાંઠા સુધી આર્ય સંસ્થાનો છુટાંછવાયાં પડ્યાં હતાં, અને સ્થાનિક અને પ્રાંતિક બેદોથી રંગાએલી વિગતોની બાબતમાં જુદી જુદી, પણ સિદ્ધાંતે એક, સંસ્કૃતિ આ મોટા પ્રદેશમાં પ્રસરી રહી હતી. લિંગપૂજા, શિશ્રુપૂજા, એ બધાં આ સંસ્કૃતિના જૂનાનવા ગુણો હતા, જે બધાં લક્ષણો અત્યારે હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં જોવામાં આવે છે. પણ તેથી આપણે એમ કહી શકીએ નહિ કે અસુરો, રાક્ષસો, નાગસોડો યજ્ઞો કે વિદ્યાધરો આર્ય પ્રજાની કરતાં સંસ્કૃતિમાં તે વખતે ચડી જતા હતા.

ખંભાતનો ખરો ઉદય તો ગૂર્જરાટ્ટના ઉદય પછી થયો અને તે ઉદયસાધનામાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વગોવાતા જૈનો ઉદયન વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ ખાસ જવાબદાર હતા. ત્યાં બૌદ્ધ પરિવ્રજા હશે. પણ સોલંકી યુગ પછી તે બળ ખાસ કરી જૈનો અને બ્રાહ્મણોનું બન્યું. અન્નગત્ત, રાષ્ટ્રકૂટો ગૂર્જરાતમાં મોટી સત્તા ધરાવતા હતા. પણ તેમના વખતમાં સ્તંભનપુર કે સ્કંભનપુર અગત્યનું સ્થળ હશે તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, જો કે વજ્રભી રાજ્યના અને રાષ્ટ્રકૂટી સરદારોના મુદ્દમાં આ વિભાગનું મહત્ત્વ સારું હતું તે એ વખતનાં તામ્રપત્રોથી ચોક્કસ થઈ શકે છે. આ સોલંકી યુગમાં અરબ મુસાફરો ગૂર્જરાતમાં આવતા, ખંભાતમાં મુસ્લીમો અને પારસીઓ વસતા હતા તે વખતે, ખંભાત ગૂર્જરાતનું મુખ્ય નૌકાનગર હતું.

સોલંકી યુગ પછી મુસ્લીમ યુગ આવે છે. ખંભાત તે વખતે ગુજરાતનું મુખ્ય બંદર બને છે. તેનો મુખ્ય વિધાતા મહમુદ બેગડો હતો, આ વિધાનમાં સુબી એટલે તુર્કી સરદારોએ સારો ભાગ ભજવેલો. જો કે લેખક તે વિશે બહુ લખતા નથી. યુરોપના

પ્રવાસીઓ તે વખતે ખંભાત આવવું ચૂકતા નહિ, અને તેમનાં એ બંદરનાં વણુનો તે આખાં ને આખાં ઉતારવા જેવાં છે.

આ યુગ ખંભાતનો સુવર્ણયુગ હતો. મોગલાઈના વખતમાં સુરત પ્રસિદ્ધિને પામ્યું. ઔરંગઝેબના વખતથી તે ખંભાતની પડતી થઈ. ત્યાર પછી આળો મરાઠી યુગ તે વખતે હાલના મુસ્લીમ વશે ખંભાતની માદી સ્થાપી અને ખંભાતને ખ્રિષ્ટીયોનું માંડળિક રાજ્ય બનાવ્યું. લેખક લખે છે કે ખંભાતની ગાદીનો સ્થાપક મોગલ સરદાર મોમીનખાં હૈદરાબાદ સંસ્થાનના સ્થાપક મિનકોલીનખાં નિઝામ-ઉલ્-મુલક જેવો જ બાહોશ મુસદ્દી હતો. પણ સ્થળફેરને લીધે તે નિઝામ જેવી સત્તા ગૂજરાતમાં સ્થાપી શક્યો નહિ. મોમીનખાન ઉપરનો લેખકનો પક્ષપાત વિશેષ પડતો કહી શકાય.

આ પછી લેખક ખંભાત સંસ્થાનનો ઇતિહાસ આપે છે, તે ઇતિહાસ મરાઠી યુગનો છે, ઇમ્રોજ યુગનો છે, વસ્તુતઃ સ્થાનિક અને વ્યક્તિગત છે, તેથી તેને અહીં વધારે અવલોકન આપવાની જરૂર નથી.

લેખક ખંભાતના સ્થાપત્યને તપાસતાં ગૂજરાતીઓની સ્થાપત્ય કળાને વખાણે છે. પણ જ્યારે તેઓ એમ કહે છે કે ગૂજરાતીઓ કમાનની કલાને તથા અલંકારોને માપસર કરવાના કામને મુસ્લીમો પાસેથી શીખ્યા, ત્યારે કહેવું જોઈએ કે વસ્તુતઃ તેમ નહોતું. કેટલાક અનુભવી સ્થાપત્યશાસ્ત્રીઓનું તો કહેવું એવું છે કે કમાનની કળા હિંદુઓની અગ્રણી નહોતી. અને અલંકારોના માપને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. તેથી જ મૌલિક તરત્તે ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય હિંદુ જ રહ્યું; બહુધા તે જૈન આડંબરવાળું બન્યું. ખંભાતમાં જૂની જ્યાસ્તિની પ્રતિમા મળી આવી છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે ગૂજરાતમાં સૂર્યમંદિરો તે વખતે ઘણે ઠેકાણે હશે.

લેખક ખંભાતના વેપારને સારી રીતે તપાસે છે અને તેમાં આયાતનિકાસની ચીજોને જણાવે છે. કેટલેક સ્થળે તો તેઓ

માર્મિક વચનો કહે છે. દૃષ્ટાંતમાં, “ ગૂજરાતના વેપારમાં દલાલની સત્તાની જે પ્રમાણ પડેલી છે તે પરદેશીઓને બહુ ન પેસવા દેવામાં એક કારણભૂત યદ્ય છે એમ મનાય,” (પા. ૧૧૫) તેઓ ખંભાતની અકીકની કારીગરીનું સાઈ જ્યાન આપે છે.

અત્યારની ખંભાત સરકારની વહીવટી સંસ્થાઓનું વર્ણન આપણને કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપે છે. અલગત, ૧૭ તા. ૧૯૦૧, (કામમાં આવે એવી ત્રણ ૧) ૧૧ સવાર અને ૧૫૦ પાપદળો જેમાં છે એવી વ્યવસ્થાને લક્ષ્યનું નામ આપતું કે કેમ તે સવાલની વાત છે. તેવી જ રીતે દિ. જ. નર્મદાશંકરભાઈના નામને ચેસ્ટરફોર્ડને લોડ મેકેસેને આપેલા Double firstના ઉપનામ સાથે જોડી દેવાનો પ્રયાસ લેખક તરફથી થતો વાંચકમાં આવે (પા. ૧૩૯) ત્યારે વાચકની બુદ્ધિને આશ્ચર્ય તો લાગે. પણ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે આ સંસ્થાનમાં દિવાની ફાજલારી ન્યાય કરતી ૮૫ ગ્રામ-પંચાયતો છે, કે રાજ્ય તરફથી વૈદિક પાઠશાળા નિભાવવામાં આવે છે, તથા એક અર્ચન બેંક છે, બાર ખાનગી ગૂજરાતી નિશાળો છે, (પા. ૧૪૬-૧૪૭) પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત છે તથા રાજ્યમાં સહકારી મંડળોઓનું કામ સાઈ સામે છે ત્યારે, અલગત, ધણી શિથિલ કારભારવાળાં સંસ્થાઓને હત્તમ દ્રષ્ટિમાં મૂકના આ પ્રયાસગ્રામાં વાચકને નિઃશંક ખંભાતના નવાજ સાહેબના વડીલ પ્રત્યે સન્માન ઉદ્ભવે. તે સન્માન કાયમ રહે અને એ સંસ્થાનના નવાજ સાહેબની અભિલાષાઓનું અદ્યારમાં પ્રકરણમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ફળીમૂલ થાય તેટલું દરેક વાચક મળે.

ખંભાત શહેરનો આ ઇતિહાસ તેના જ બીજા ઇતિહાસોનો પુરોગામી થાય તેટલી અભિલાષા પ્રકટ કરી આ અવસોક્ત દવે પૂરું થતું જોઈએ.

૧૦-૧૧-૧૯૩૫ }
વડોદરા ફાલેજ

કામદાર કેશવલાલ દિંમતશમ

જીવનમંગલ

જીવનમંગલ : ગાહ્યસ્થ આલેખતાં આઠ રેખાચિત્રો : ચિત્ર-
કાર-કનુ દેસાઈ : (કુમાર કાર્યાલય, અમદાવાદ; ૩. ૧૧)

અમદાવાદના આ તરુણ ચિત્રકારનો પરિચય ચિત્રકલાના રસિયા ગુજરાતીઓને આપવાની આવશ્યકતા હવે ન જ હોય. આ ચિત્રકારે આ ચિત્રમાલા સિવાય બીજી છ ચિત્રમાલા પ્રગટ કરી છે અને તે જુદી જુદી ચિત્રમાલાના જુદા જુદા કલાવિધાનથી ક્લારસિકો આતિ પરિચિત છે-હોવાં જોઈએ. તેમની છેલ્લી ચિત્રમાલા ‘મંગલાષ્ટક’માં દામ્પત્યજીવનના ઉપકાલના આઠ ચિત્રો છે. આ ‘જીવનમંગલ’ તેના અનુસંધાન રૂપે દામ્પત્યજીવનનું બીજું પગલું આઠ ચિત્રો દ્વારા આલેખે છે. એટલે એક રીતે જોતાં આ ચિત્રમાલા ‘મંગલાષ્ટક’નો દ્વિતીય ખંડ છે; છતાં આ બે માલાઓમાંનાં ચિત્રો કનુ દેસાઈનાં બે જુદાં જુદાં કલાવિધાન વ્યક્ત કરે છે અને તે પણ સરલ સ્પષ્ટતાથી. ‘મંગલાષ્ટક’માં એકે-એક ચિત્ર લક્ષનું ભાવનામય સ્વરૂપ આલેખે છે. પ્રતીક-ચિત્રો દ્વારા લક્ષમાં રહેલાં કાવ્યમયતા નિરખનારની દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડી કરે છે. અને સંજ્ઞા અને ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપે આલેખવામાં કનુ દેસાઈએ ગુજરાતી ચિત્રકળામાં અમુક વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચિત્રકલાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કનુ દેસાઈએ અનેક જુદી જુદી દિશામાં સફલ પ્રયાસ કર્યો છે તેમાં પુસ્તકોનાં ‘કવર-જેકેટ’ ઉપરના Symbolic ચિત્રોમાં એમણે જેટલું સાફસ્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેટલું અન્ય કલાકારોએ કર્યું નથી એ નિર્વિવાદ છે. હિંદુસ્તાનની અન્ય ભાષામાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોના કવર-જેકેટ ગુજરાતી પુસ્તકોના કવર જેકેટ આગળ જાંખાં પડે છે એ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં કનુની આ દિશામાં સધાયેલ પ્રગતિ અભિનન્દનીય છે. Symbolic રેખાચિત્રોમાં આ ચિત્રકાર મનુષ્યાકૃતિના આલેખન વડે અદ્ભુત સૌંદર્યનાં પાન આપણને કરાવે છે. મનુષ્યાકૃતિના અંગના વિવિધ

મરોડમાં નૃત્યક્ષાના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં તે આપણને દર્શન કરાવે છે.

‘જીવનમંગલ’માં ચિત્રકાર Symbolismને ઊડી વાસ્તવિકતા પ્રત્યે વધે છે. ભાવનાઓનાં પ્રતિજ્ઞાને કાવ્યમય ચિત્રોનું રૂપ આપવાને બદલે, ગૃહસ્થજીવનમાં જનતા વાસ્તવિક, સરલ પ્રસંગોને કોમળ રેખાઓથી ચિત્રોમાં ચૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. આવી ચિત્રમાલાઓમાં દરેકે દરેક ચિત્રની બાંધણી અને વિધાનમાં એકસરખી સરસતા નથી હોતી—ન હોઈ શકે. આ માલા પણ એમાં અપવાદરૂપ નથી. આઠમું ચિત્ર જીવનમંગલ વાસ્તવિકતાની જ્વાળા ઉપર નથી પણ જેમાં કંતુ વધારે દીપી નીકળે છે તે ભાવનામય જ્વાળા ઉપરનું છે. વાસ્તવિક ચિત્રોમાં પાંચમું ‘બાધા’ અને છઠ્ઠું “મસ્તી” ખીન્ન ચિત્રોમાં તરી આવે છે. ‘બાધા’માં દેવની વિરાટ મૂર્તિ, તેમાં રહેલ પરમ શાંતિ, માનવીઓ પ્રત્યે રહેલ દયા અને કરુણા, એની તુલનામાં હુદ્દ છતાં એ જ વિરાટ તત્ત્વની રજાકણ સમી લાગતી મા અને બાલકની સ્પષ્ટ રેખાંકનથી દોરાએલ આકૃતિ, પ્રચંડ સ્થંભ વગેરેના આલેખનથી આપ્ત ચિત્ર નિરખનારના હૃદયમાં અજળ શાંતિ પ્રેરે છે, મનુષ્યની હુદ્દતા પ્રજ્વળે પ્રેમ વગેરે જુદાં જુદાં સનાતન સત્યનાં દર્શન કરાવે છે.

મસ્તી દરેક સ્નેહાળ માના જીવનમાં જનતા સાધારણ પ્રસંગનું અસાધારણ કલામય આલેખન છે. આવા પ્રસંગો જેમના જીવનમાં દુર્લભ નથી એમને જીવનનાં અનેક દુઃખો સહન કરવાં સહેલાં થઈ પડે છે.

ચિત્રોની રેખાઓ અતિ કોમળ છે. તેમાં ય કટલાંક ચિત્રોની રેખાઓ તો એવી ઝીણી છતાં સ્પષ્ટ છે કે જોનારને ‘એચીઝ’નું જ્ઞાન થઈ આવે છે. પરંતુ ‘એચીઝ’ તૈયાર કરવાં હજી ગુન્નરાતના ચિત્રકારોને પરવડે તેમ નથી એટલે આવાં ‘એચીઝ’ જેવાં જણાતાં ચિત્રોમાં જ ચિત્રકારોને પોતાની કલા જતાવવાની રહી.

કંતુ દેસાઈ હજી પોતાને પ્રયોગદર્શામાં માને છે એ ગુન્નરાતની ચિત્રકળા માટે આનંદનો વિષય છે. જુદી જુદી દિશામાં એમના

પ્રયોગ ઓછી વધતી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. પોંછી દિનપ્રતિદિન દૃઢતા સરલતા અને મૌહિકતાને વધુ પ્રમાણમાં વરતી જાય એટલે જાવિધ્યમાં આવી પણ વધુ કલામય કૃતિઓ તેમની પોંછીમાંથી પ્રકટ થશે જ એવી ગુજરાતને ખાતરી છે.—“મ”

મનોરાજ્યનાં મૌહિકાં^૧

મારાં સાહિત્યરસિક છદિરાબાબી

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે તો દહાડેદિને વધુ વધુ સાહિત્યપ્રિય થતાં જાઓ છો કે શું? એનો તો જાણે કુછ વાંધો નહિ, પણ તમે તે મને સાહિત્યવિવેચનનો કોઈ સચો તો નથી માની બેઠાં ને, કે જ્યારે ને ત્યારે ખસ તાકીદે આજ અમુક પુસ્તક વિશે, તો હાલ અમુક લેખક કે કવિ વિશે મારો અભિપ્રાય તમને પત્ર દ્વારા જાણાવવાનાં ફરમાન બહાર પાડ્યે જ રાખ્યા છો? જૂની લોકવાર્તાઓમાંની વખાની મારી વિજંન વનવગડે એકલી પડેલી જીને જ્યારે અન્ય કોઈ માનવીનો ભોટો થાય અને પેલું માનવી તેને માનવેતર સત્ત્વ માનવા પ્રેરાય, ત્યારે પેલી કહે “ના બાપુ, હું દેવી થે નથી ને ડાકણે નથી. હું તો છું વખાનું મારું” કાળા માથાનું માનવી.” એમ મને ય તમને સાફ સાફ સ્પષ્ટ કહેવાનું મન થાય છે કે મને હમેશાં સર્વજ્ઞ માનવાની જૂલમાં ન પડતાં. હું ય એક અદનો માનવી છું અને વધુમાં થોડો ઘણો સાહિત્યશોખી પણ અલખત વખાનો માર્યો નહિ જ. આ તો ઠીક છે કે આપણા સમર્થ વાર્તા-

૧. રજકણ : લેખક અને પ્રકાશક ધૂમકેતુ : મૂલ્ય સવા રૂપીઓ : પૃષ્ઠ સંખ્યા ૬+૨૦૮. વિકચરયાન. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ. ચળરાક્રિયા : લે. પ્ર. દ્વિરોજશાહ શ્રવતમજી મહેતા : ૧૪, પારસી કોલોની, કરાંચી.

લેખક ધ્રુમકેતુ તો મારા પ્રિય લેખકોમાંના એક હોય એમનું યોગ્ય સમય પરનું પ્રકાશન ‘રજકણુ’ તો મેં તમારા કરતાં વહેલું કે’દા’ડાનું વાંચી કાઢ્યું છે, બાકી નહિતર તો તમે મારી આખર જ હો ને ?

વાર, ત્યારે તમે ‘રજકણુ’ વિશે મારો અભિપ્રાય માગો છો, નહિ? તો એક જ વાક્યમાં કહી નાખું છું કે આપણા અગ્રિમ નવલિકાકાર અને શિષ્ટ ગદ્યલેખકના એકાન્ત સ્વાનુભવનિષ્ઠ ચિન્તનનો વૈવિધ્યભર્યો ખસો પાનાંથીય વધારેનો આ અમૂલ્ય સંગ્રહ આપણા સૌના એટલે કે સાહિત્યમાં યોગ્ય ઝાઝો કંઈક રસ જોડે છે તે સૌના હાર્દિક સત્કારનો અધિકારી છે. આકર્ષક છપાઈ અને રૂપરંગમાં માત્ર વીસ આનાની કિંમતે આ પુસ્તક મળે એ સાવ પાણીને મૂલે મળે છે એમ જ હું તો કહું. પણ તમે તરત જ ઘોલી ઉઠવાનાં, “ના એમ નહિ, દાખલાદલીલો આપી સમજાવો કે શા માટે એ સાચું છે કે અમૂલ્ય છે વગેરે.” મને ખાતરી છે કે આજનું તર્કવાદી વિગ્નાનિયું માનસ ખાત્રી પુરાવાની લાંબી કતાર ખડી કર્યા વિના કશું એમ ને એમ ગળે ઉતારે જ નહિ. તો ચાલો સહેજ વિગ્નાયી વાત કરું.

પણ તમે તો મૂળથી જ વાત ઉપાડો છો કે વાર્તાલેખક પોતાનું વાર્તાઓ લખવાનું કામ મૂકીને આવા છૂટક વિચારો તે શું પ્રકાશિત કરવા? તો તો પછી તમારી દલીલ આગળ વધારીએ તો તમારી શાહી ઓદિસમાંથી બીજાંય ફરમાન છૂટવાનાં કે કવિ ન્હાનાલાલે કવિતા જ લખવી અને ‘પાંખડીઓ’ જેવી ખંડવાર્તાઓ કે ‘કવીશ્વર દલપતરામ’ જેવું જીવનચરિત્ર લખવાં નહિ, કનૈયાલાલ મુનશીએ નવલકથાઓ સિવાય દ્વંદ્વી વાર્તાઓ કે જીવનચરિત્ર કે સંશોધન કે નાટકોમાં હાથ અગ્રમાવવો ન જોઈએ, કે આપણા જીવાન કવિઓ ‘મુંદરમ’ ઉમાશંકર ને ‘રોહરશિમ’એ માત્ર કવિતા જ લખવી અને વાર્તાઓ નહિ. સદ્ભાગ્યે હજી તમારાં જેવાનાં મંતવ્યે એ કોઇની પ્રતિષ્ઠા આડા

હાથ દીધા નથી, એમ યાદ રાખવું છે મૂળે અશક્ત પણ એ જવા દેખે. કવિએ લખ્યું છે: ‘મણિમંડિત આકાશને માટે, ધૂમકેતુ કલા સકેલી વિચરતો,’ તેમ આપણા ‘ધૂમકેતુ’ પણ થોડોધણો વખત પોતાની વાર્તાકથાને સંકેતી પોતાનાં મનોરાજ્યમાં યથેચ્છ રમણુજમણ કરે તો એટલો એને હક છે, અને એ મનોરાજ્ય આમ પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરે, તો મને લાગે છે, કે કોઈને એમની જોડે કંઈચો કરવાનું કારણ નથી. તમે એટલું તો કબૂલ કરશો જ કે માણસ એ વિચારશીલ પ્રાણી છે, ખરી રીતે પશુમાં અને મનુષ્યમાં ફેર જ એ છે કે માણસને વિચાર કરવા મગજ, કલ્પના દોઝાવવા મન, અને લાગણીઓ અનુભવવા હૃદય છે. દિવસરાત માણસના મગજમાંથી કંઈ કંઈ વિચાર તણખાઓ ઝળકીઝળકીને ચાલ્યા જાય છે, પણ એમને પકડી લઈ કાગળ પર યથાભાવ ઝડપી લેવાની સૂઝ, આવડત, કે કલા સહુમાં નથી હોતી; એમની તો એવા વિચારો “...જાહુ જાહુ હવામાં વહી ગયા.” જેવી જ સ્થિતિ હોય છે. ખરો સાહિત્યકાર કે કવિ અન્ય મનુષ્યોથી જુદો પડે છે તે આ જ બાબતમાં. રા. ધૂમકેતુએ આવી, સાહિત્યકારને મન મહા-મૂલી, તકો જવા નથી દીધી, અને પોતે આજન્મ સાહિત્યકાર હોવાથી સુષ્ટ્ વાણીમાં એમને અક્ષરદેહ આપ્યો છે.

વળા આ વિચારસંમેહ એ એક કે સામટા બેચાર દહાડાનાં એકધારાં ચિન્તનમનનનું પરિણામ ન હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. આ ‘રજકણુ’માંનાં કેટલાંક વિચારમૌકિતકો અચારનવાર આપણાં કેટલાંક સામયિકામાં પ્રસિદ્ધ થતાં રહેતાં હતાં એ પણ નોંધપાત્ર બિના છે. એટલે હું તો પ્રસ્તુત સંચહને રા. ધૂમકેતુની ઘયરી કે મંધપોથી તરીકે જ લેખું છું, જેમાં અચારનવાર મગજના પડદાને સ્પર્શી જતા અને કેટલીક વાર હાથતાળી આપીને નાસી જતાં પકડાઈ ગએલા વિચારો, કોઈ આજ, કોઈ કાલ, એમ કરતાં ટપકારે ગયા હશે. આપણા આખાબોલા સોની વેદાંતીકવિ અખાના પેલા જાણીતા લગભગ સાડા સાતસો જેટલા છંપા

પણ આવી જ નોંધપોથી છે એમ મારું માનવું છે. હું તો ઇચ્છું કે દરેક પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકાર પોતાનું મનોરાજ્ય આવી ડાયરીમાં નોંધી છેવટે પ્રગટ કરવા જેવું પ્રકાશમાં લાવતો રહે તો ઘણું બધું સમગ્ર ચિન્તાન આપણને મળે.

‘રંગકણ’ની સમીક્ષા કરતાં પહેલાં એક વાત તમને કહી દઉં. કર્તાનાં અર્પણ કાવ્યમાંની

ન રૂપ કે રંગ સુગંધ આમાં
વૈવિધ્યવાળી રચના મળે ના

—એ પંક્તિઓને ગંભીરતાથી સમજવાની ઉતાવળ કદાચ તમે કરી બેસશો એવો મને ભય છે, જે કે આપું મ પ્રસ્તુત વાંચી લીધા પછી તો એથી ઉઘટી જ પ્રતીતિ તમને થશે એની મને ખાતરી છે. એ પંક્તિઓનું વક્તવ્ય પોતાનું સર્જન પોતાને પૂરતો સંતોષ આપી ન શક્યાના લેખકના વિનમ્ર સ્વભાવનું ઘોતક હું સમજું છું. આવી જ વિનમ્રતા આપણા અત્યારના અનૂતીય નવલકથાકાર રા. રમણલાલ દેસાઈની દરેક કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં અચૂક દેખા દે છે, જે જોઈને પ્રત્યોત તો, એક વાર ચીડાઈને બોલી ઉઠ્યો હતો કે: ‘આ દેસાઈને આત્મમાન છે કે નહિ?’ અર્પણમાં તો જાણે હીક, પણ ‘રંગકણ’ની કાવ્યમય પ્રસ્તાવનામાં કર્તા પેલા ‘નિસ્તેજ, લઘરવધર, અકિંચન, અનુપમા... આદમી’માં પોતાની જાતને ઉદ્દિષ્ટ રાખતા હોય એમ મને તો લાગે છે ત્યારે તો આ વિનમ્રતા લગભગ લઘુતાની ટ્રોટિએ જઈ બેસે છે. મને તો એ વખતે કાન્તે પેલા રાજ્યી કવિને ઉદ્દેશી ‘નહિ નાંહ કદી તારે શબ્દે જરી લઘુતા ધટે’ એ પંક્તિ એમને જ સંબોધવાનું મન થઈ જાય છે. જે કે મને તો ત્યાં પોતાની કૃતિઓની ઘટતી ક્વર ન થયાનો ‘ધૂમકેતુ’નો અસતોષ ધ્વનિત થતો લાગે છે; ઉપદાસ. બેદરકારીબધું’ હંકું મૌન, હંબી આશ્વાસન આદિ તરફ સીધું સ્પર્શ એમાં મળે છે. વળી પોતાની પત્કિંચિત સાહિત્યસેવા મારે તો

ચારદામૈયાએ તેના કરેલા સ્વીકારને વ્યંગિત કરી આત્મસતોષ દાખવ્યો છે, એટલે પોતાના સર્જનવિષયક અસતોષ કરતાં તેના પ્રત્યેની ઉપેક્ષાને લીધે જન્મેલો ઉજળાટ નથી લાગતો થોડોક અહીં ? વળી ૫૪ ૧૫માંના છેલ્લાં મુક્તકમાંથી પણ આવો જ સૂર નીકળે છે. પણ તમે ચીડામને ખેલી ઉઠ્યો, “તમને તો બાધસાહેબ, આવું તાણીએનીએ બેસારતાં ઠીક કાંવે છે. આપણને તો એવું કંઈ નથી લાગતું.” તો કંઈ નહિ, જવા દો એ વાત.

પણ હું શું કહેતો હતો ? હાં, મારું કહેવું એ છે કે કર્તા બંધે ના રહે, બાકી અહીં રંગ છે ને સુગંધ પણ છે. તેમ જ વિવિધ્યનો પણ અભાવ નથી. ‘રજકણ’માં અર્થપૂર્ણ દૂંકમોલાં સૂત્રો છે, ગંભીર પર્યેષણો છે, નીડર સ્પષ્ટવાદ્યત્વે અક્તિ એવાં મંતવ્યો છે, મનોરમ દ્વિજ સળવળાવે એવી કલ્પનાઓ છે, કાન્તિ નોતરતાં સળગતાં ઉજાડિયાં છે, કર્તૃહૃદયની અસ્ફુટ મધુર વાંછાઓ છે, મોહક શૈલીમાં વીરલા સુંદર પ્રસંગો છે, અને છંદને વાંકે જ—જે કે કવિતા અહાંસ પણ હોમ શકે છે એ કવિ ન્હાનાલાલે ક્યારનું ય સિદ્ધ કરી આપ્યું છે, એટલે આ બહુ મોટા વાંધો ન ગણાય—કવિતા ન ગણાય બાકી બીજી બધી વાતે કવિતાનાં તત્ત્વો પોતામાં સમાવનાર-ગણકાળ્યો પણ અહીં છે. દૂંકમાં કહીએ તો સાહિત્ય તેમ જ કર્તાના વાગ્ધર્મી મંતવ્ય પ્રમાણે (જુઓ, ૫૪ ૮૨, મે) સાહિત્ય જોના પડછાયો જ માત્ર છે એવાં જીવનનાં વ્યાપક ક્ષેત્રને પોતાની વિચારણા માટે કર્તાએ લીધાં છે, અને તેમાંથી તાજા, સ્વચ્છ અને એમની કલમને એમ આપે તેનાં ચિન્તનો નિષ્પન્ન કર્યાં છે. અને એવાં એક બે નહિ પણ અનેક ‘તાજાં સુમન’ એમને લાખ્યાં છે. આં બધું હું કહું છું તે ખરું છે કે કેમ એની ખાતરી માટે તો આપું પુસ્તક જ તમારી આગળ ધરી દઉં, પણ તો ય તમને થોડીક વાનગી વગર સતોષ થાય નહિ એ હું ક્યાં નથી બાધતો ? જુઓ ત્યારે, ઉઘાડો પાતું રજમું, વાંચો:

અસહ્યતાની ખડક ઉપર સત્યની ખાવર ભુકેભુકા થઇ જઇ એક નામ જ પુરુષાર્થ : જીવન : મનુષ્યત્વ.

હજી જીઓ :

એક ધ્યેયની પાછળ જે જીવનસમર્પણની ચાચ સ્થિત નથી તે જીવાન નથી.....વસ્તુને જીવનધ્યેય ઠીકે સ્વીકારી તેના ત્યાગની વાત જે કાઠે નહિ તે નિત્ય જીવાન રહેવાનો..... (૫૯ ૮૭)

મુશ્કેલ એકને શું -રડો છે ? હેલુ વિદ્યાનાં જીવનની દરેકે દરેક વાત એકેકે મુશ્કેલ છે. (૫૯ ૯૭)

કેવી તેજસ્વી લખાવટમાં પ્રેરણાવાદી સ્ત્રો અદિ' રજી મ્યાં છે ? પૂછ નવમે જીઓ :

જે મન સંત્રામમાં છે તે મન ઓછને મૂખાંઓ વિજય વાંછ છે.— જાંછવા ઘો. વિજયના નેવો મેટો પરાજય એક કોણ નથી પરવાયું.

આ વિચારનો પૂર્વાર્ધ પડિત જવાહરલાલનાં 'I revel in warfare' ની ધેવણીની વાદ નથી આપતો ? કેવી મુકર રીતે આ મૂકાયો છે એ જાણવાનું છે. ૫૯ ૮૭ મે વાંચીએ છીએ :

કંદર્પના આશ્રય નીચેથી લજને સંકરના આશ્રય નીચે લઇ જઈ લજના સંધ્યા ફેરફારોમાં એ પ્રધાનસ્વર હોવા એક એ.

કવિ કુલશુરએ કુમાર સંભવમાં મૂર્ત કરલી અને આપણે ત્યાં જોવાર્ધનરામ ન્હાનાલાલ આદિએ પ્રતિપાદિત કરેલી લક્ષ્મીમાંસા એક જ સૂત્રમાં મૂકવી હોય તો આથી બીજી કંઈ વધુ સારી રીતે મૂકી શકાશે ?

પણ આમ જ્યાં ત્યાંથી આડેપડ અવતરણો કરવાથી મને મુશ્કેલ સંતોષ નથી થતો. વળી સરેરાશ ત્રણ વિચારમૌકિતકે એક પાનાં દીઠ ગણીએ તો ય કુલ સંખ્યા સાઝતણસો-ચારસોને આંકડે પહોંચવા જાય. વળી આમાંનાં ચિન્તનો દુકામાં દુકાં એક

હાંટીનાં અને કેટલીક મોટાં મોટાં તો પાનાં જોડવા વિસ્તારમાં હોય છે. એને અગે તેમાંથી હતારા આપવાનું જરા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અને તો લાગે છે કે રા. ધૂમકેતુએ દરેક મુક્તકને કંઈ નહિ તો સંખ્ય નંબર આપ્યો હોત તો હું તમને જતાવી શકત કે આટલામો, આટલામો વિચાર આવો છે કે તેવો છે. પણ જેમ છે તેમ તો મારે બહુ હતારા કરીને લંબાણ કરવું નથી માટે તમને જુદાં આંકડો જતાવીશ, તેમાંથી ક્યા વિચારને ઉદ્દેશીને હું કહું છું તે તમારે જોઈ લેવું પડશે.

આવનાં સમાજતંત્ર વિશે બે જ હાંટીઓનું ફરિયાદનામું સાંભળવું છે? સાંભળો ત્યારે.

આવનું દરેકે દરેક થર પોતપોતાની ચાતના ભાગવી રહ્યું છે, એ ચોડા જ વખતમાં ફના થઈ જનાર છે. (૫૪ ૪૮)

તેમ જ ૩૮ મેં પાને પ્રથમ મુક્તક પણ જોઈ લેજો. સામ્ય, ધૂમકેતુને બેધડક, પેલાં 'સૌરાષ્ટ્ર' શાળાની ભાષામાં કહીપે તો 'સાક સાક,' મંત્રોનો નીડર રમજી-વજાતથી જાહેર કરતા જોવા હોય તો ૫૪ ૩૬-૩૭ જોઈ જાઓ એટલે ખચર પડશે. અલગત પોતાનાં વિધાનને ધારદાર અને સચોટ બનાવવા માટે થોડીક તીખાશનો કાળો દેવામાં આવ્યો છે, એમ જોઈ શકાશે. આ ઉપરાંત ૫૪ ૪૬-૪૭ માં પણ આપણી લક્ષસંસ્થા તેમ જ સમાજ-વ્યવસ્થા પર ઠીક સપાટા છે. ધર્મને તમે પેલું રશિયન સાહિત્ય વાંચ્યા પછી કેકે તરીકે ઓળખતાં થયાં છો એ મને ખચર છે. પણ ધર્મ એક આતુવંશિક રોગ કઈ રીતે બને છે તે જાણવું હોય તો ૬૯ મું પાનું વાંચી જાઓ, તેવી જ રીતે હિંસા-અહિંસા પર એક નાનકડું ભાષ્ય વાંચવું હોય તો ૫૪ ૫૯-૬૦ ઉપર રા. ધૂમકેતુ તમને તે સમજાવશે.

તમને 'તણખા'માં એક વાત ખાસ મળી હતી કે સમાજના નીચલા યરોમાંથી એમાંની કેટલીક વાર્તાઓની પાત્રસૃષ્ટિ નિર્માણ

હતી, અને કોઈ બેવાદાદા, કે કોઈ બીસ્તી કે પછી રખડોતો બિખારી પ્રત્યેના કર્તાના સમભાવે તમને ધૂળ આકુષ્યાં હતાં, નહિ વાર ? એ ગિનાંજેનાં પરિણામ કે અસરરૂપ છે એ સમાજવાદના નવા વિચારપ્રવાહનાં યોડાંક છાંટણાં, ગરીબો પ્રત્યેના એ અનુકંપાજન્ય સમભાવ, અને તેનાં પરિણામરૂપ એવી નવી સમાજવ્યવસ્થા માટે ઝંખના, તમને ‘રત્નકણ’નાં ૪૯-૫૦ મે તથા ૨૯ મે પાને જોવા મળે છે. અને એમની કેટલીક વાર્તાઓમાં દેખાતી કટાક્ષત્વિત્તિ પણ અહિં સાવ ગેરહાજર રહે એ ક્રમ બને ! એક બે દાખલા જોઈએ :

મરઘરી રા માટે કરો છો !—માનપત્ર એ પણ કર મરઘરી જ છે નાં ! (પૃષ્ઠ ૯)

તમે ક્યાની વાત કરો છો !—હાં, હાં, સમજ્યો. એવી વસ્તુ, જેને લોકો જીવનમાંથી બહાર કાઢે છે : અરે પ્રદર્શનમાં જોવા જાય છે એ જ ક્યા કે ? (પૃષ્ઠ ૮)

“શક્તિ વિના કેળવેલો એનો સંયમ જોઈને ડેડલાંક ગધેરાં હસ્યાં : ‘અરે ભાઈ ! તમે પણ ઠીક છો ! અમને જ નાતબહાર રાખે છો.’ (પૃષ્ઠ ૧૬)

સાહિત્ય વિશે રા. ધૂમકેતુની વિચારસરણી જાણતી હોય તો તમને હું મારા રાખ્દોમાં જ એનો સાર આપી દઉં : એ સાહિત્યને જીવનનો પડછાયો માત્ર માને છે, કલ્પનાનું મહત્ત્વ તો ખાસ સ્વીકારે છે, અને જીવનની નગજાઇઓ કવિતામાં ગવાતી જોઈ તેમને બેએની થાય છે. સાહિત્યની વ્યાખ્યા એ આમ કરે છે : “જેમાંથી પ્રજ્વળના આદર્શો ધડાય એનું નામ સાહિત્ય.” પણ મને સીધી સરસ અમ્યું તે આ :

ન્યારે સુદિમાં ક્યાંય પણ ચિત્તવાદ જોવામાં નહિ આવે ત્યારે કવિ, કલ્પના ને પૃથ્વી રણેમાંથી કોઈ નહિ હોય. (પૃષ્ઠ ૫૬)

સત્તર આના સાચી વાત ! નથી લાગતું કે પૃથ્વી છે ત્યાં લગી “પટ સાથે રે ધડિયાં” જેવો વિસંવાદ તો રહેવાનો જ,

અને ત્યાં સુધી એ વિસંવાદને તીવ્રતાથી અનુભવતા કવિઓ વાસ્તવિક દુનિયા પર અશ્રુ સાર્યાં કરી એ વિસંવાદની રેખા ય જ્યાં ન હોય એવી કોષ્ટ બોમતી કલ્પનામાં રાખે જ જવાના? પણ આમ ટાંકે પાર નહિ આવે હું તો તમને પૃષ્ઠ ૭, ૧૬, ૨૦, ૨૨, ૨૮, ૩૧, ૩૯, ૪૧, ૬૧, ૬૬, ૬૭, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૮૨, ૮૮, ૯૦, ૯૧, ગતાવી દઉં છું. એમાંથી તમને ઘણું મળશે.

પણ આ સૌ કરતાં વધુ ધ્યાન ખેંચે છે તે એ છે કે ધૂમકેતુ ધણીવાર દિલમાંથી સાદ કરતી કોષ્ટ આરમ્ભને, કોષ્ટ અસ્તુટ મધુર વાગ્ધાને જ્યારે જ્યારે વ્યક્ત કરે છે ત્યારે એ વત્તાઓછા 'રોમેન્ટિક' વાતાવરણમાં વિહરી કવિ બની જાય છે. દાખલા તરીકે ૧૦૫મે તથા ૧૦૬ઠે પાને લેખક 'દરદરના અગ્નિપ્રયા પ્રદેશમાં એકલડોઝલ બટકતા મુસાફર' જેવા બની 'પૃથ્વીપટ પરનાં લાખ્ખો માનવીઓમાં એક મિન્દુની માફક બળી જાય.' એ લાંબી મજલને અતિ પોતાની 'સ્વપ્નરાણી'ને મંદિરિયે પહોંચી તેના હેતાળ બોળામાં પોતાને સર્વ યાક ઉતારવાની મીઠી દર્દમય છાંટા સેવે છે, એ વખતે એ કવિ જ બની જતા લાગે છે. ૪૫મે પાને એવી જ કલ્પનામૃતિ કે સ્વપ્નસુંદરીનાં દશનની જંખના, સરદાસની 'અખિયાં હરિદરસનકી પ્યાસી'માં મૂત મતા તલસાટ જેવી રજુ થાય છે; અને ૪૩મે પાને "એ આપાઢી મેધલી રાત, જમનાનાં જળ, પેલી માધુરી જંસરી, અને એ સ્યામસુંદર કનૈયો" ...એ આખું ય દશ્ય માત્ર પળવાર જેવા માટે મૃત્યુની ચાલ સો વ્યથા સહન કરી લેવા તેયાર થવાની બાવના વાંચકહૃદયમાં પણ કોમળ સ્પન્દનો જગાડે તેવી છે. ગોકુળ વન્દાવનની ગોપ-વધૂઓ એ અદિર કિશોર અને તેની વાંસળી પર શા માટે આટલી બધી વારી જતી એનું કારણ હવે તમે મને ન પૂછતાં. ધડીભર કલ્પના-વિમાનમાં ચડે તો તમને પોતાને ય આખું દિલાવર દશ્ય જોતાં એવા કનૈયા કને ગોપી બની દોડી જવાની તમન્ના જાગે તો નવાઈ નહિ; બે કે તમે જોલી ઉડવાનાં, "છટ અમે એવાં વેવલાં

નહિ તો, જે બન બૂલી ત્યાં દોડવા મંડી જમએ ? અમારું સ્વ-
તંત્ર વ્યક્તિત્વ વિસારીને.....” સાચી વાત, બાપુ, એ આત્મ-
વિશ્લેષનનો આ જમાનો જ નહિ. પણ તમે ખીજશો એ મોટી
બીક છે, માટે નહિ બોલું. હાં, પણ હું કહેતો હતો તે એ કે
આવી ભાવનાઓ લેખક હૃદયમાં જાગે છે તે એમને એમ નહિ,
પણ અમુક વાતાવરણમાં જ. એ વાતાવરણ કયું તે કહું ? નીલાછમ
કુંગરા, ઝીણી છુદે ટપકતો વરસાદ, ધોળા રૂપેરી ચાંદની, કાળી
મેઘલી રાત, હિમાલય શર નગાધિરાજની કાષ્ઠ લાં....ખી...સી...હી
પગદંડી, પથ્થર કે ખડકમાંનું કાષ્ઠ એકલ લાલ કુલ, કે રાતે
આકાશમાં પલકતા તારાઓ : કર્તાના આ પ્રિય પ્રકૃતિ
દર્શો છે. એટલાં પ્રિય કે એમને જોતાં કે એમાનાં
કાષ્ઠનાં સ્મરણો જાગતાં એમનાં હૃદયમાં માતાના વત્સલ
બોળામાં ફરી એક વાર લખાવાની કે વર્ષોથી હૃદયમાં
સંધરી રાખેલી કાષ્ઠ કલ્પનામૂર્તિ કે સ્વપ્નરાણીનાં મિલનની અંખના
જાગે છે, અને એવે વખતે ભાવ અને કલ્પનાસમૃદ્ધિને એવી
જોષ્ટી વાણી આવી મળે છે કે ગદ્યકવિતાની રસમધુર સેરા જ
ફૂટવા લાગે છે. રા. ધ્રુમકેતુએ દાહજીલિંગ અને તેની આસપાસના
પ્રદેશમાં કરેલા પ્રવાસનાં સ્મરણોરૂપે આવાં દર્શો હૃદયમાં સંધરી
લીધાં છે, એની તમને ખબર ન હોય તો હવે હું આપું છું.

અને આ ઉપરાંત ‘પુલોતુ’ શોકગીત જેવું ગદ્યકાવ્ય તેમ જ
અભિનવ શૈલીયમત્કારે આપતા એ પ્રસંગો (એક ૧૦૭-૧૧૨
પાનાં સુધીનો, ખીજે લખી વણજારાનાં બન્ય મુક આત્મસમર્પણનો)
ગણાવ્યા વિના ‘રંગકમ્પ’ની વિવિધ સમૃદ્ધિ પૂરી થાય નહિ. આ
બધું જોયા પછી કોણ કહેશે કે આ પુષ્પપરાગમાં સુગંધ કે રૂપ
નથી, કે વૈવિધ્ય નથી ? છતાં પ્રસંગ છે એટલે કહી પણ નાખું
કે આ સમૃદ્ધમાં કેટલાક વિચારોનું દાદું જુદી ભાવામાં પોરાકના
ફેરફાર સહિત નવા તરીકે પુનરાવૃત્ત થાય છે. પુસ્તક ઝીણવટથી
વાંચનારને એ દેવા જેવું રપ્પટ થશે, છતાં દાખલા બતાવવા હોય

તો પ મે પાતે નીરસ સંયમ (પુસ્તકમાં 'નિરસ' છપાયું છે એ જોડણીદોષ છે) વિશેષુ વિધાન ૬૬ માં પાનાંનાં વક્તાવ્યથી ખાસ બિન્ન નથી. એવી જ રીતે

પૃષ્ઠ ૧૭૩ = પૃ. ૭૦૨

„ ૧૯૩ = „ ૫૬૫

„ ૩૦ = „ ૭૧૪

„ ૩૨૨ = „ ૩૨૩

„ ૧૮૪ = „ ૫૮૫

„ ૧૦૨ = „ ૬૭૪

ના, મને ગણિતશાસ્ત્રી રજે માનતાં, મારા અખ્યાસકાળમાં મારે કોઈની સાથે મારમો ચંદ્રમા હોય તો ગણિતના વિષય સાથે જ હતો. દરેક પૃષ્ઠની સંખ્યાની આગળ જે આંકડો મૂક્યો છે તે તે પૃષ્ઠ પરનો તે વિચારનો છપાયાનો અનુક્રમ છે એટલું જણી લેજો. તમે જોશો કે મેં ઉપર બતાવ્યા છે તે તે જોડકાંને કેન્દ્રવર્તી વિચાર કે હાર્દ તો એક જ હોય છે. અત્યંત ભાંપાની માંડણી તથા તેની રજુઆત જુદી રીતે હોય છે તેની ના નહિ. અને પૃ. ૪૮ મેં છેલ્લું છપાએલું સૂત્ર, “દોષ હોય છતાં દેખાતો ન હોય તો માણસ પોતાને સહીસલામત માને છે.” એમ ને એમ શબ્દો: ૬૯ મેં પાતે અંતમાં છપાયું છે, પણ એને તો કર્તારી શરતચૂકનું જ પરિણામ લેખીએ. મારી કીણી નગર માટે તમે મને શાખાશી આપશો કે મારા પર છેડાઈ પડી તમે બોલી હકોશો, “જલ્લું, તમારી વિવેચકાની રીત જ એવી, બેધીલી સાસુ-નણુદો જેમ નવી વહુવારુઓના દોષ શોધ્યા જ કરે છે તેમ દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની.” એની મને ખગર નથી. પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિએ જે લાગ્યું તે કહી નાખવાની આ અક્તિસ્વાતંત્ર્ય ને મતસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં મેં મારી ફરજ માની લીધી છે.

પરિચાલિકા

[આ પૈઠાવિભાગમાં નોંધવાના પુષ્કળ ગ્રંથો ભેગા થઈ ગયા, કેમ કે એને ગયા અંકમાં શૂન્યની સંખ્યાએ અને આ વખતે નાની જ સંખ્યાએ પાનાં આપી શકાયાં છે. રચના સંકેત ઉપરાંત આ કાર્યને એક જ મંથુએ પહોંચી વળવાની બારે મુશ્કેલીઓ પ્રકાશકો ધ્યાનમાં લેશે તો એમને ધીરજ આપોઆપ રહેશે. વાકી રહે છે એ ગ્રંથોને નહુટકે આવતા અંકો પર રાખ્યા છે.]

સર્વે શિક્ષિતો માટે

૧. અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ખં. ૧: હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (ગુજ.વર્ના. સોસાયટી, અમદાવાદ; ૩. ૧)—આગલા વર્ષવાળા કર્તાના સોસાયટી-ઇલિટાસ માટેનાં સંશોધનોમાંથી તુલ્યવેલા અને અત્યારે અરૂપસાવ કે દુર્ભિલ (અખ્યત્વે ગુજરાતી ને અંગ્રેજી) સામગ્રીને આધારે ગ્રંથાયલા આ ગ્રંથમાં ગુજરાતમાંના ૧૮૦૧-૫૭ દરમ્યાનના રાજકીય અને સામાજિક પ્રવાહોની સારી પિછાન આપણને થાય છે. કર્તા પોતે જાણે અને ફીકારે છે તેમ, વિષયના રીતસરના વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરતાં એની પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ નેવો આ ગ્રંથ વધુ અંગ્રેજી બન્યો છે. લખાવટ પત્તી સાદી છે પરંતુ ધ્રુવા દાખલામાં નિર્દેશ માટે ચૂટેલા ઉતારા જ-અને ધારતીકંપ, સંકલન-પ્રકરણ, અરેસર કોટવાલ-બહુ રસમય દોષ, વત્કાલીન ગુજરાતનું ચિત્ર ઉપભવવામાં વાચકને મદદરૂપ થાય છે. એ માળાના સંક્રાંતિકાલીન વાર્તાયત્રિકાસનું જુદું પ્રકરણ છેવટ ઉમેરું હોવ સમજદારી બનવ)

૨. કાળાપાણીને પેલે પાર : રામનારાયણ ના. પાઠક (અર્ન્લિલ ગ્રંથમાળા, કરાચી; આના ૪ કે ૧ ૬.)—સુચારુ પ્રવાસજનન કરતાં નોંધસંગ્રહ નેહી આ પુસ્તક વધુ અંગ્રેજી બની છે. કર્તાએ પૂર્વ આદિકાના પોતાના પ્રયત્ન વિશે લખીને મેજવેલી પ્રતિબંધને દબાવી રાખે તેવું આ નથી. રંજુન ઉપરાંત માંડ્યેમેલમીન વગેરે વિશે તૂટક તૂટક પણ આપણે ત્યાં પૂજે ભાજે પડેલી વાર જ સંપાતી માદિની આમાં દોષને,

૧. ન્યાંન્યાં આમ બે દિમિત છે, ત્યાં નાનો અંકિટો મલ્યાગદો માટે તથા મોટો બીજા માટે સમજવો.

‘ખુરશી અને તરી’માં નથી તેહું કેટલુંક, (એની પ્રતિરૂપે), વાચક આમાંથી જાણી શકશે.

૩. ખંડિત મૂર્તિઓ : કલ્યાણ ગાંધી, કરાચી (૩. ૧)—‘જીવનનાં જીવ’ તો એક અને ખી જ કૃતિ થઈ ગઈ. એના કવિનાં ખીન ખંડકાઓ તથા ભિન્નિયાઓનો સંગ્રહ થવાની જરૂર હતી, તે આ સમયમાં આપણને મળે છે. ખીન શક્તિશાળી સુવાન કવિઓની સમગ્ર કવિતાનો પ્રધાન સૂર એક જ શબ્દમાં વ્યક્ત કરવો સહેલો નથી. એથી ઉલટું, ‘વિવાદ’ શબ્દમાં આ કવિની કલાનો આત્મા આવી જાય છે. ધણે જાણે એ ગુણવાળી સાટેક રચના આ સંગ્રહમાં છે અને તેમાંથી ૧૫થીરહે—‘ધા’ ‘કુલજન્મલવી’ ‘અખંડલીલા’ તેમણે જેને અર્ધનિર્મા’ કહી છે તે ‘પ્રજ્ઞા’ ‘ચક્ષુપાવની’ ‘એક તારો’ ‘ખંડિત મૂર્તિઓ’ વગેરે—સવિરોધ પ્રભાવી છે. એ છેલ્લી તો સર્વોત્તમ છે. ‘કુલજન્મલવી’નો અર્થ પ્રાકૃતભાષી ને ભિન્નિયા તથા ‘અખંડ-લીલા’ની છેલ્લી પાંચ લીટી અસ્થાને, અનુચિતઃ અન્યથા સારાં કાવ્યોની આ જગત ગંજીર ખામીઓ છે.

૪. અમકાર : જેહાંગીર મા. ફેસાઈ, નવસારી; (૩. ૧)—ખીન વિવેચકોએ અત્યાર પહેલાં ધ્યાન એમું છે તેમ, મલબારી અને ખજર-દાર પછી, પદ્યલખાણુ પર સારી સફળતાથી હાથ અજમાવનાર કોઈ પણ હોય તો તે આ સંગ્રહમાંનાં સુપદ્યો અને પદ્યોના કર્તા જ છે. હિંદુ ગુજરાતીઓની ભાષા માટે તેમ હિંદુ સંસ્કૃતિ માટે પણ તેમને પક્ષપાત હોઈ, તેમને હાથે ‘કું’ જેની, કોઈ પણ સારી સુચનમાલામાં શોધે તેવી રચના થઈ છે. પ્રયુક્તિનાં ખીન કેટલાંક પણ નિષ્કાવંત કાવ્યો તેમણે આપણને આપ્યાં છે. આમાંનાં ૨૫૦ પદ્યોમાં મૂળ ખ્યાલ-અધિકારી સારી ખાતુ કે કવિપદેશુની જુરી હાલત જેવો—ખોટો નથી હોતો પણ વિધાનકૌશલ એટલી જ જરૂરી કક્ષાએ ચઢ્યું નથી એ જાણુ છે. કેટલાંક પદ્યોમાં વિશિષ્ટતા વિનાના ભાવોદ્યાર અને સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રાસંગિકતા છે, તેને ખાતલ રાખ્યાં હોત તો અંચ કહેનાનો પણ એકંદરે વધુ સુડોળ અને વધુ વૃત્તિદાયક થાત.

૫. તવારીખની તેજછાયા : ગુણવંતરાય આચાર્ય (ખ. ૧, ૨) અને વેળીલાલ ખૂચ (ખ. ૩ થી ૫) ... (સિરાજ કાર્યા. રાણપુર; ખંડ-કોઠ ૩. ૧૧)—“હિંદની આઝાદીના આરાકની અને દુનિયાસમરતની નવ-રચના માજતા આદરીવાદીની દૃષ્ટિએ” ઇતિહાસનો અર્થ ઉકેલવા માટે પં. જ્વાહરલાલ નેહરુએ ‘પેતાની ખારેક વર્ષની પુત્રીને અંગ્રેજીમાં લખેલા,

સારા પચેના ને મુખ્ય ગુણો-પ્રસંગોપાત્તમણું અને વાર્તા (કોનકેશન) સૈદ્ધી-તેનાવાળી પત્રધારાના ગુજરાતી બાર ખરોખોના આ પંચે આમાં જન્મતા બધા મુખ્ય દેશોના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન કરાવે દિગ્ધિ આદિકાળથી માંડી મધ્યકાલના અંત સુધીના સમયનું, તેનું છે. આ વિષયના એવ. જી. વેલ્સના સંક્ષિપ્ત રૂપના વર્ણન સોસાયટીએ ૧૯૩૦માં પ્રસિદ્ધ કરેલા ભાષાંતર પછી, નિમલ મે. ચલુ દિગ્ધિ, દિગ્ધિલક અને ચિત્ર વેલ્સથી ધણું જુદાં એવું (અર્થ, યોદ્ધામાં તે) આ પહેલાં જ રજૂ—બલે ભાષાંતર તરીકે પણ—જોઈ રજૂકારના તે મોટા ઇતિહાસની પણ મર્યાદા એ છે કે (કે મને દ્રનાય સીલે એમને સંબળાવી દીધેલું તેમ,) તેમણે પોતા દેશોને પોતાની કૃતિમાં જોણુ રચાને રાખ્યા છે. જ નહોતે એવા શાંત સંસ્કાર સેવક ભારત ઉપરાંત બીજા એશિયાઈ દેશોને પણ પ્રત્યેક અબુનામાં લે (અને તે, પાશ્ચાત્ય દેશોને એકબીજા દેશ આ વિના) એ સ્વાભાવિક અને આવકારપાત્ર છે. એમના રજૂકાર સરલપ્રવાહી ભાષાંતર આજના કિશોરો ને યુવાનો વાંચે તેમ પ્રોત્સાહન કરે તથા કાઢી લય, એમાં સૌને પરિણામે ઉપયુક્ત રજૂકારી રજૂકારી મળશે. પ્રત્યેક વાચકે સાવધાન એટલું રહેવાનું કે કર્તાની દિગ્ધિ ઉપર તે સૌની અનિવાર્યપણે એકતરફી હોવાથી, એમનું લખાણ સમજ અને ઇતિહાસના ન્યાયપૂર્વકનું નહિ તેટલું ઇતિહાસના અમુક સ્વરૂપના પાઠીયું થયું છે. એમને કૃંક એમ જ લાગ્યા કરે તે કે જૂની કથાસરસ, જૂની રાજ્ય પ્રણાલીઓ, જૂની સમાજરચના, જૂનું અર્થસાધન, એ તરફ નહિ આજના એક તીવ્ર લગમગ નિર્દય વિકલ્પની વિચિત્ર વેલ્સને જ પૃથ્વી પર પ્રગટયો દાતા અને છત્રી ગયા—એ સર્વની દિગ્ધિ પોતપોતાના દેશકાળ બની માંસકે તે વધુમાં વધુ લોકલિત રજૂકાર થયું નહોતું કે થયું હોય તેા તુલ્ય થા નહોતું હતું ! પરંતુ વિચિત્ર ભુદિને ભરૂવ રાખીને તમારું વાચન થશે તેા રજૂકારની સંપાદન બધા દર્શન એટલું જિજ્ઞાસા જ્યાડનાર છે કે, ક્યારે આખની વચ્ચે નરે નર્મદા જામે અને આજની વિપુલતર સામગ્રી પરથી અસિનવ, સ્વાતંત્ર્ય સર્વમાત્રી નવી 'રાજ્યરંજ' ગુજરાતના એક રજૂકારી ઉદ્ધૃત રજૂકારી રજૂ, એવી રજૂકારમાં તમે નરકાવ થયા વિના રહેશો નહિ.

૧. નરસિંહકાવ્ય : કનૈયાલાલ મુનશી (જન્મ ૧૮૮૭ અ. ૧૮૮૭. જન્મસ્થાન : રા. ૨.)—આસરે જે દશકા પરની પ્રથમારતિ કરતાં જે

અટ્ટીગણું દળ આ ચોવીનું છે. આ પરથી કહી શકાય કે કર્તાએ જો કે આ ચારેક વર્ષથી નવલિકા ટૂંકાવી નથી, તો પણ ત્યાર પહેલાં તેઓ અવારનવાર આ પ્રદેશ-ખેડતા રહ્યા છે. પરિણામે (અને ચોખ્ખી રીતે) આપણા પ્રથમ પંક્તિના નવલિકાકારોમાં તેમની ગણતરી આપણે કરીએ છીએ એ તો બરાબર, પણ, આ જ નવલિકાઓમાં ધણે રચણે ચમકતા એમના મર્મ-નર્મ બાણી વિવેચકોનું કથાન ગયું લાગતું નથી; કેમ કે સમકાલીન મર્મવિદો વિશે (કોઈ પ્રવેશક કે ઉપોદ્ધાતમાં; કેમ કે આવા વિષયના પ્રયોગી વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય સમાલોચના તો આપતા જમાનામાં કોઈક કરશે ત્યારે યશે)-વિશે લખતી વેળા તેમને કોઈ સંભારતું નથી. એ વિરમણ આપણા કર્તાને અન્યાયકર છે; કારણ, સુદ્ધ અને નિર્દોષ મર્મ ઉપરાંત સરળ કથાલકથન (જામતીદાદા, કેમ કે કવિવર 'નવી...તમાસા' વગેરે), વિડંબના ('ખાનગી કારવારી' ને 'કંઠુ આખ્યાન') અને નિર્લેસ્ના (સીસોધકમંડળના કેટલાક ભાગ, તંત્રી-શાસ્ત્રીઓ વગેરે) જેવા મર્મના ઉપપ્રકારોને પણ તેમણે સફળતાથી સેવ્યા છે. યુગરાતી મર્મસાહિત્યને તેમણે હરેલું અર્પણ (જમ આ મર્મમાંનું તેમ નવલો-નાટકોમાંનું પણ) બણી રીતે વિશિષ્ટ અને કેટલીક બાબતોમાં અદ્વિતીય છે. અને કેવળ નવલિકાઓ તરીકે પણ, અલબત્ત, અવિરમરણીય 'કોલિલા,' સુકુમારપણે રચવાની 'સ્મરણદેશની સુંદરી' જરા મેલોડ્રામેટિક છતાં બીજી રીતે સરસ 'અમિહોત્રી' તથા બીજી બેત્રણ-એ સર્વ આપણા નવલિકાસાહિત્યમાં અગ્રપદે સેહે તેવી છે. આપણે આસા રાખીએ કે કર્તાએ જ જોને અન્યત્ર અર્વાચીન સાહિત્યના અપૂર્વ પુષ્પ તરીકે ઓળખાવ્યા છે તે સાહિત્યપ્રકારનાં વધુ (પણ 'મારી કા. ચ. ધર્મચત્રી' કે 'કે. દા. સાહેબ' જેવાં નહિ) અને સુંદરતર સર્જનો કરવાનું તેઓ ફરીથી ચાલુ કરશે.

૭. ભારતમજ્જ ગોખલેજનાં સરુમરણો : ઇરાલાલ મા. કામદાર; વાંકાનેર, કાઠિ. (એ આના)—સ્વ. સર દિનરાજ વાગ્ધાના એક મહત્ત્વના લેખનું સુવાચ્ય સાપાતર, રસભર્યા પ્રસંગો ને બીજી વિગતોથી બરેલું. વાચનીય તેમ જ અનુકરણીય.

૮. મહાસાબાને ઇતિહાસ : નવજીવન પ્ર. મંદિર; (૩. ૨)—ડો. સીતારામચાલા બહાદુર અચેજ મંચનું કૈંક અરો ટુંકાવેલું સાપાતર. ટુંકું કર્યા છતાં મેઘાં આઠસો પાનાં યથાં છે એ બતાવે છે કે કર્તાએ કેટલું અસામાન્ય સંશોધન કર્યું છે અને કેટલી બધી વિગતો રજૂ કરી છે.

ઉગેદધાતના લેખક બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે પણ સ્વીકાર્યા પ્રમાણે, અત્યારે લખાતા આવા ગ્રંથમાં વ્યક્તિગત અભિપ્રાયો અને કેટલીક પદ્ધતિવાદ પણ આબ્યા વિના રહે નહિ. તેમ છતાં, આ ઇતિહાસ (વર્ણાનુક્રમણી નથી એ અક્ષર્ય તુટીને જો જુદી શકો તો) વિષયના એક અગત્યના ગ્રન્થરૂપે આકરગ્રંથ જોવા યોગ્ય છે. મૂળની પેઠે ભાષાંતરની ભાષા પણ બધા શિક્ષિતોને સમજાય તેવી સહેલી અને સાથેસાથ જોરવધુપૂર રહી શકી છે એ સંતોષાન્નક છે.

૬. વેરાનમાં : જ. મેથાણી (અંગ્રજિ ગ્રંથમાલા, કરાચી; ૩. ૧૧૧ ક્રે ૧.)—માત્ર અક્ષરજ્ઞાની હોય તેવા જનતાના વર્ગોને જાણે—સામાન્ય કરતાં યોદ્ધાગ્રી જાણી મનોભૂમિએ—લેખકમાં, વાર્તા ઉપરાંત ગ્રંથકારોના જીવનપ્રસંગો વગેરે આલેખતાં લખાણોવાળી આવી પુસ્તિકા સારો ભાગ લખવી શકે. એ દૃષ્ટિએ આ ધર્મી આવકારપાત્ર છે. પ્રારંભિક અંગત નોંધ સમકાલીન પત્રકારત્વનું એક રસિક પાતું આપણી આજળ ખુલ્લું કરે છે. નોંધના એ સ્વરૂપને સત્કાર્યા પછી વિવેકી અવલોકનકારોને માથે જે ફરજ આવે છે, તે પુસ્તકમાંનું લખાણ પત્રકારત્વ નથી પણ સાહિત્ય છે એવો જ્ઞાતો ત્યાં જીવરાતે ઉત્સાહે રજૂ થયેલો વાદ ('કન્ટેન્શન'). એ ધર્મી પ્રમારપદ છે. દૈનિક છાપાની હમહમતી બાનીમાં 'માનવતા'વાળો પ્રસંગ મુકાય એટલા ન પરથી એ સાહિત્ય રચના બને છે, એવું વળી કહેવું હતું. રચાથી સર્જન તો ધબકતા અંતઃપ્રાણ સાથે મહેતી સમતોલતા માગે છે; અઠોડ-બંધ લખાવટ માગે છે; સળંગ સમગ્ર સંસ્કાર પાડનારી વિસ્મૃતતા માગે છે. આ ગુણો જો ક્તા કે તેમના કોઈ પણ પદ્ધતિ પુસ્તિકામાંથી બતાવી શકે તેમ હોય તો એ અમારે જોવા છે; ત્યાં લગી એ વાત્કાલિક મુદ્દે સાધી જનાર પત્રકારત્વ ન રહેવાનું, એટલું સખેદ તેમ ન સદૃષ્ટિ રહેવોની જરૂર જોઈએ છીએ.

૧૦. રશિયાનું ઘડતર : બળલભાઈ મહેતા (પ્રસ્થાન કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૧)—આ નાના ગ્રંથમાં, મુખ્યત્વે અંગ્રેજીને આધારે, ૧૮૧૭-૧૮૧૭ના સૈકાની વિશ્વવપ્રવૃત્તિનો વિગતવાર તથા ત્યાર પછીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. એ વિષયમાં રસ લેનારને મઠિ આ એક સારો પ્રવેશક ગ્રંથ છે. આધારરૂપ અંગ્રેજ ગ્રંથોમાંથી ગ્રંથનાં નામ આપ્યાં છે; પણ 'બીજાં પુસ્તકો' શબ્દોથી નોંધાયું છે. પણ એ 'બીજાં'માં ન્યારે આ ન પ્રકાશનું) ગ્રન્થરૂપે કોઈ એવું પુસ્તક છે જેમાંથી આખી કટિકાએ લેવાય છે (જુઓ પૃ. ૨૫૦-૭૦) ત્યારે એનો અલગ ચોખ્ખો જુજૂરીકાર કાં નથી થતો.

૧૧. શ્રીસમઠયા, ૧-૭ : વાલજી ગા. દેસાઈ (નવજીવન પ્ર. મં. અમદા. આના અટ્ટી)-ચોખ્ખતાપૂર્વક લોકપ્રિય થએલા પહેલા ભાગે પછીના બે, યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ વિશેના. રામાયણના વધુ સુંદર સંસ્કૃતિમાં આનું સ્થાન જરૂર છે.

૧૨. સૈંદ્ય : પુરુષોત્તમ શ્રીહાણ (નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ; ૩. ૧૧ કે ૧૧૧.)-નૃત્યકળા ને રંગભૂમિ; સૈંદ્ય અને શિષ્ટાચાર; પ્રવાસ-વર્ણન, ઉત્સવો, સાહિત્યવિવેચન, અનુભવકથન, સમાજવ્યવસ્થા : એ વિષયો પરનાં ટૂંકાંટૂંકાં ઉત્સાહપ્રધાન લખાણોનો નાનો સંગ્રહ. 'વેશનમાં'ની નેમ (જે કે એટલું જ ગુણવાન નહિ) આ પણ, અક્ષરજ્ઞાનીઓને વિચારવશી વાચન ભણી ખેંચવાનો એક નોંધવા જેવો પ્રયાસ છે. સાતીપોષ-ઉત્સવ જેવાં કોઈ કોઈ તો શિક્ષિતો પણ રસથી વાંચે તેવાં છે.

૧૩. સંજીવન : સનાતન જી. જી. કોલ્હાપુર (૧૦ આના)-કવ્ય-દેવયાનીના જાણીતા પૌરાણિક પ્રસંગની આસપાસ આ નાનું ચારઅંકી કલ્પાન્ત નાટક રચાયું છે. વરતુ પુરાણમાંથી લીધું એટલે તેને 'માનવતા'ને નામે મરડવાની કે એનું એક જ મલગલિયાં કરનાર પાત્ર ચિતરવામાં રાચવાની કુદર પણ સાહિત્યકારને માથે જણી થાય છે એવા હાલના એક જળવાન સંપ્રદાયના અનુયાયી આપણા કર્તા નથી એ બેધને આનંદ થાય છે. જલદી, તેમણે તો મંજુ છતાં હૃદયગમ કલાથી દેવયાનીને વિલાસ-વિમુખ, નિર્મળપ્રેમી તથા કવને કવૈવ્યનિઃ-ચિત્તરેલ છે. સંભાષણો ને વ્યક્તવાણી નથી તો નીરસ પણ નથી, ગીતોમાંના જ્યાં પારકી અક્ષર ઝાઝી નથી તે (પૃ. ૧૫, ૨૭, ૫૫, ૮૧ વગેરે) મોટી હલકનાં, સાદા સૈંદ્યવાણાં છે.

વિશેષજ્ઞો માટે

૧૪. અશ્વકસર્વસ્વમ્ - (રસાયનાચાર્યપદ્મની માટે સ્વીકારાયેલો મહાનિબંધ યાને 'શીસિસ') : વાસુદેવ મુ. દિવેદી (ડૉ. પોપટ યુનિ. ઓફ આયુર્વેદ, મુંબાઈ.) 'ઝૈરીતેજ-પરમમૃતમ્' -અને દેશી વૈદ્યકના 'સર્વાંગસુંદર નિર્દોષ રસાયન' અશ્વકના પ્રકારો અને ગુણો, એની ભરમ બનાવવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તથા તેનો ઉપયોગ : આમ એ મૂલ્યવતી જાણથી વિશે સાચી અને સર્વદેશીય માહિતી વીરોક મંથેને આધારે લખાયેલી આ પુસ્તિકામાં આપી છે. તે ઉપદેશ પ્રકારક સંસ્થાની છાપ તથા રા. દુર્ગારાંકર શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનની પ્રશંસા પામી રાકી છે એટલું એની ગુણવત્તા પૂરવાર કરવા બસ છે.

૧૫. આટલું એક મોરેલિટી : ફિરોઝ કા. દાવર (વારપોરવાળા એક સંસ્કૃત, મુંબાઈ; ૩૧. ૫)—ત્રંચ પાંચસોથી ચ વધુ પાનાંને; અને એના સોળ વિષયોમાં, જે ત્રંચનામથી સૂચવાય છે તે ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણને ગીતા, ઠાન્ટે ને ફિફ્ટીસી, ગેટ ને ઇન્સન જેવા : આ પ્રકારના અવ્યાસ યુક્ત ને વિચારપૂર્ણ તેટલા જ ઉત્સાહભરે શેલીના પ્રકારાને થોડી લીટીમાં ન્યાય આપવો અશક્ય જ; એટલે વધુ લખવું બંધીય પર-રાખી, બેચી કાઢીના સાત્તીય સાહિત્યવિવેચનના દરેક પ્રેમીને ત્રંચ ધ્યાનથી વાંચવા સૂચવીને જ વિરમીએ.

૧૬. ગીતામીમાંસા : વેદાંતકવિ હીરાલાલ જી. જુજ, બાવનગર (૩. ૭) કેટલાક પ્રસિદ્ધ દીકામંથોની 'અનુકરણદષ્ટિથી' તેમજ કોઈ રચણે રવતંત્ર 'નિરાકરણદષ્ટિથી' ગીતામાંના વિષયો પર લખાયેલાં પંદર પ્રકરણ. આપણી જૂની પ્રણાલીના ગીતાવિચારનો એક નમૂનો. એ પ્રકારના ધાર્મિક વાચનના પ્રેમીઓને આનું ખાસ એઆણુ થશે.

૧૭. ગુજરાતની વનરૂપતિ : સુરેશ દીક્ષિત, સર્નાકુલ —“વનરૂપતિ-વિજ્ઞાનમાં ગુજરાતી ભાષામાં લીટી દોરણની શરૂઆત” કરનાર આ ત્રંચિકા સાત્તીય તેટલી જ રસિક છે. વિષયના ઇતિહાસ વગેરે વિશેના પાંચ કૂંઠાં પ્રકરણો પછીનું પ્રકરણ સૌથી વિસ્તૃત છે અને તેમાં ગુજરાતમાં થતા કૃષ્ણલ વગેરેના રોપા તથા તૃણો વિશે નોંધરૂપે જ પણ વાંચવી ગમે તેવી માહિતી કરાંએ આપી છે. વિષય માટેના તેમનો પ્રેમ તથા વિદ્વતાનો લાભ આપણને કોઈક સારી વિદ્યાસેવી સંસ્થા આપવા ઇચ્છતી હોય તો તેણે તેમની પાસે અપ્રસિદ્ધ રહેવા દેવાં પડ્યાં છે તે આપણી વનરૂપતિનાં વર્ણનો, એની ઉપયોગિતા વધારવા ચિત્રો સંલિપ જ, સત્વર પ્રકાશમાં લાવવા જોઈએ. આ લઘુ ત્રંચ માટે કરાંને અભિનંદન આપી એ જુદાત જુદામુલ્ય ત્રંચની આશાતુર નવને રાહ જોઈએ.

૧૮. ગુજરાત સાહિત્ય સમાજ, અમદાવાદ : એની ૧૯૩૪ની 'કાચંબાલી' (૩ ભાગ.)— બીજા વિભાગમાંનાં (એક સદૃશરચ. સારા સમાજસેવક પણ લેખાગુ સાહિત્યસેવકનાં) લખાણો છે છાપાગરાં હોઈને, એ સો પાનાંને ત્રણાર્ધ કરવામાં પેચાનું ખાતી જ થયું છે. એનાથી સારો એટલે પાંચમો (રજુનિતરામ વિશેનો) વિભાગ, જેમાં એમનાં સંસ્મરણો તથા થોડું ઉપયોગી અં અંદ્રકવાદમય છે. પણ ટીપી સારા અને કાચમી ઉપયોગનો તો પહેલો અને ચોથો વિભાગ છે. આ ચોથો વિભાગ એટલે પ્રા. અનવરાય રાજલલિખિત કીમતી સંયોધનયુક્ત વિવેચનલેખ

‘ગુજરાતી નાટકસાહિત્યનું રેખાદર્શન’-એ અલગત માસિકમાંથી લઈને અંથાકાર પમાડવાને સર્વથા યોગ્ય છે; અને પહેલો એકલો, ૧૦૮ જેવી પવિત્ર સંખ્યાનાં પાનાંમાં રા. નયોતીન્દ્ર દવેએ કરેલી ચોત્રીસના અંચરથ વાક્યમયની વેધક હિંમતભરી તટસ્થ દૃષ્ટિએ લખાયેલી અને (ખાસ કરી આરંભમાં) મનનમંત્રી આજીવેરી છાંટ વાળી (અને તેથી, વાક્યમયવિષયક ધ્યાનપરા પાવિત્ર્યની ધારતારી) રમરભીય સમીક્ષા.

૧૬. ચતુર્વિંશતિ પ્રખંધ (ગુજ. ભાષાંતર) : હીરાલાલ ર. કાપડિયા ફોર્મર્સ ગુજ. સમા, કુંબાઈ; રૂ. ૧) — મ. ન દિવેદીવાળું ભાષાંતર હવે અપ્રાપ્ય તેથી તેમ જ તેમાંની લણપો પણ અહીં પુરાછ છે એટલે, આ ભાષાંતર જરૂરી હતું. મૂળને પણ આ જ સંરોધકે ચારેક વર્ષ પર સંસ્કારેલ એટલે તેમને હાથે ગુજરાતી આવૃત્તિ (અંથ ને એના કર્તાવિશેની પ્રસ્તાવના સહિત) સારી બન્યું છે. ઇતિહાસસાધન ઉપરાંત વાર્તા તરીકે પણ કેટલાક પ્રખંધો વાંચતાં મજા આવે તેવું છે.

વિદ્યાર્થીઓ ખાળકો વગેરે માટે

૨૦ એકલબ્ધ : સૌ. શીમતી મનમુદાર (આર્ય સુધા. પ્રેસ વડોદરા; ૬ આના.) શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાન માહાત્મું આ ૧૧૬૬ પુષ્પ છે. શૈશવિક પાત્રોનાં બાલગમ્ય ભાષામાં લખવાનાં ચરિત્રોની એ માલાની યોજનાને અંગે, આ જ ઉત્સાહી અને સુસંસ્કારી લેખિકાએ પ્રેરણાદિ વિશેની પુરિતકા લખેલી તેમ હવે એકલબ્ધ જેવા પ્રાચીન આર્યવર્તના એક અદ્ભુત કુમાર વિશેનાં આ એકવીસ નાનાં રસાળ પ્રકરણો વડે બાલજ્ઞાનને તેમણે ઉપકારમાં મૂક્યું છે.

૨૧. કરણુદેવો : નંદરાંકર હળજીરાંકર (બેન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. કુંબાઈ; રૂ. ૧૫.) મૂળ અંચની સંપૂર્ણવૃત્તિ, નવમી તરીકે, બે વર્ષ પર સાદા તેમ જ અલંકૃત રૂપમાં બહાર પડેલી. આ દસમી અને સાળો-પચોળી આવૃત્તિ છે. કદ આ પ્રકારની આગલી આવૃત્તિઓ કરતાં વધારે સુકરતાવાળું છે એ સંતોષજનક છે. નવમી આવૃત્તિવાળાં મેસર્સ રાવલ એન્ડ કંપુ દેસાઈનાં ચિત્રોમાંથી પણ અહીં છે એ એક વધુ આકર્ષણ ગણાય. અહીં પહેલી જ વાર અપાતું સૌ. વિશાખા દીક્ષિતનું સુંદર ઉપરણા-ચિત્ર (‘લેકેટ-દીક્ષાધન’) એ એક વધુ વિશેષતા છે. આ સર્વ કારણે તથા સૌંધી હિંમતને લીધે આપણી આ સર્વપ્રથમ રસવંતી ઐતિહાસિક નવલ (જેમાંના ઇતિહાસને, દૂરતાં વિધાનાત્મક પ્રમાણે વિના જ,

હમણાં કોઈકે નિર્ધારક પડકાર્યો છે, તે) કિયોરો અને કુમારોમાં જૂળ
નંઆરો એવી આરામ રાખીએ.

૨૨. કુતરાની કહાણી : રમણલાલ ના. શાહ (ગુર્જર મંથરલ
કાર્યા. આ.દાવાદ; ૩. ૦૧.)—“નવવરોની સાચી બનેલી વાતો દ્વારા એ
પ્રાણીઓનો બાળકોને જે પરિચય થાય છે એ...સચ્ચોટ સંગીત ને રસપ્રદ
હોય” છે તેથી કુતરાની જુદીસાક્ષિ, સાહસો, દયાળુપણું વગેરેની સોજ
વાતો જુદાંજુદાં સાધનોને આધારે અહીં બાળકો માટે રસિક રીતે કહેવાઈ
છે. છેડે કુતરાની તતોની માહિતી ઉમેરી એપણે વિશેષ ઉપયોગી બનાવી છે.

૨૩. ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવેશ, પુ. ૧૬૩ : ચન્દ્રવદન ચૂ. શાહ
(કરસનદાસ ના. એન્ડ સન્સ, સુરત; ૨. ૦૧.)—માધ્યમિક શાળાના
પહેલા ધોરણ માટેના આ ગદ્યપદ્ય સંગ્રહમાં, વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્યની
અભિરુચિ થાય એ દૃષ્ટિએ જૂના નવા શિષ્ટમાન્ય પ્રંથકારોમાંથી નમૂના
લખને કેડલાઈ નવા પાઠ લખાવીને આપવામાં આવ્યા છે. ફક્ત બેગા
કરીને છાપી દેવાને બદલે, ફક્ત તથા લેખક વિશે નોંધ, સમજૂતી, પ્રશ્નો,
એગ ખીલ જરૂરી અંગે ઉમેરીને શિક્ષણસાક્ષીય દૃષ્ટિએ સંગ્રહને સારો
બનાવવાની મહેનત, ‘સાહિત્યમુકુર’ની જેમ અહીં પણ દેવામાં આવી છે.
અમારે પ્રતિકુલ રીકા એક જ બ.બત વિશે કરવાની છે : ગમે તેવા શુભા-
શયથી પણ, મૂળકર્તાની ભાષાને સહેલી બનાવવાની છૂટ લીધી છે કેટલીક
જગ્યાએ, તે ધણું અયોગ્ય થયું છે. જે બાળકને આપણે આપણા સાહિ-
ત્યનાં ‘વિવિધ સ્વરૂપોનું’ ‘પ્રતિનિધિત્વ’ કેડું છે એ સીખવવાની શરૂઆત
કરવાનો ધર્મ બજાવવા નીકળીએ છીએ તો એ સાહિત્ય પર કાનસ ફેરવીને
એને લીસું લાસું કેમ કરી રાખીએ ? પણ એ અસલ પ્રંથકારની કૃતિ
રહેતી નથી; એ સાહિત્ય સ્વરૂપનું ખરૂં પ્રતિનિધિત્વ પામ્યું, તમે ગમે તેટલી
સંભાળ લ્યો છતાં, તેમાં રહેતું નથી. આવે વખતે ખરી રીત એ છે કે
અમુક ફકરાની સીલી અપરી લાગે તો એને જતો કરવો તથા એનો જ
વિષય લખને આપણે નવોપાઠ લખવો. આ એક બાબત સિવાય સંગ્રહ
થોડો આદર અને ઉત્તેજનને પાત્ર થયો છે.

૨૪. બાળરાવાદો તથા નાટકો : વિઠ્ઠલરાય ચ. આવસાથી, ભાવ-
નગર (૧૦ આના)—ગુજરાતી તથા ખીલ ઇતિહાસને આધારે લખેલી ૨૧
નાની રચનાઓ. એના વિદ્વાન ઉદ્ધાટનખર પ્રો. રવિશંકર બેથી એને સંપૂર્ણ
રીતે સફળ કેડે છે. કતાનો બાળકો માટેનો ઉત્સાહ પણ પારદર્શક છે.

—વિ.

ધ્વ નિ

કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી (અમદાવાદ)

ગુજરાતી સાપાઠાસના એક અગ્રિમ સંશોધક; લિપિસુધારણાના સ્વાતંત્ર્ય ચિંતક.

ગોલરરાય રં. માંકડ એમ. એ. (કરાચી)

ડા. જી. સિંઘ દોલેજના સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના અધ્યાપક, આપણા સાપાઠાસના એક તલરૂપણી અભ્યાસી; 'ઝમિ'ના મુખ્ય વર્ગી.

ધનસુખસાલ ફૃ. મહેતા એલ. ઇ. ઇ. (સાંતાક્રુઝ)

સુપ્રસિદ્ધ મર્મવિદ્; 'સામુજ' વગેરેના કર્તા; રસજ્ઞ એટલા જ અપરંપર હાસ્યવિવેચક.

સ. દ. એમ. એસસી., પીએચ ડી. (મુંબાઈ)

જનવ અને ભારતની ઉચ્ચતર વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિઓનો વીર કવંચ્યશુદ્ધિએ અને નિયમસર ગુજરાતને પરિચય કરાવનાર આજના એકમાત્ર ગુજરાતી લેખક.

પિ. બી. એ. (ભાવનગર)

પત્રકાર.

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ. ડા. માંડક)

નર્મદાવસાનની અર્ધશતાબ્દી; દુહાની ભાષા વિશે રાષ્ટ્રીય ચર્ચા.

૨. લિપિવિચાર (કે. ડા. રાઘી)

રાષ્ટ્રલિપિની સુધારણાના પ્રશ્નનું વિવેચન તથા એ વિશે નવી સૂચનાઓ.

૩. નાટક અને ચલચિત્ર (વિ.)

એક નાટ્યસંમેલનના કાર્યનો દૃઢો પરિચય.

૪. કલા (ધ. કૃ. મહેતા)

નાટ્યકલાના બિનધાર્મિક પ્રયોગોનું નિરૂપણ.

૫. કેળવણી (વિવિધ લેખકો)

આપણી એક કોલેજની પ્રારંભિક નવલંચક કારકિર્દી વિશેની ચાર નોંધ.

૬. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (વિ.)

ત્રણ વિરલ વિભૂતિઓના જીવન અને સંદેશ વિશે થોડું પ્રેરણાચકિત મતન.

૭. વિજ્ઞાન (ભ. ક.—વિ.)

એ અજત્યનાં સંમેલનો, વ્યાખ્યાનો; પ્રાચીન આયોજિત.

૮. ગ્રંથપ્રકાશન (વિ.)

ઇન્ટરનેશનલ કોપીરાઇટ કન્વેન્શનની પિઝાન.

૯. ઉપદેશન, વાસરિકા, સહયોગીઓ (વિ.)

એ વિભાગોની વિવિધ લાંબાટૂંકી નોંધો.

ભાષા અને સાહિત્ય

નર્મદની પંખી પ્રભુચતિથી

૬ નિ નર્મદાચંકરના મૃત્યુની અર્ધશતાબ્દીના દિવસ તા. ૨૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬ને, સરત સિવાયનું આખું ગુજરાત બૂલી ગયું. અઢી વર્ષ પૂરતી એની જન્મશતાબ્દીપ્રસંગનાં યોગ કામ ને ઘણી વાતોથી ગુજરાતીઓ એટલા ધરાઈ ગયા કે એ મહા-પુરુષ આપણી વચ્ચેથી ગયાને અર્ધી સદી પૂરી થવાના સમયને માટે જાણે—

But yesterday

The word of caesar might have stood against
the world

Now none so poor to do him
reverence

એવું કંઈ બનતું હાગે છે. એક જીર્મિલ વ્યવહારજડ તમાસાપ્રેમી પ્રજામાં ખીજું બને પણ શું?

સને ૧૮૮૬માં નીપજેલા નર્મદના અવસાનનો વિચાર કરતા સૌથી પહેલું તો એ યાદ આવે છે કે, એની આસપાસનાં વર્ષોમાં ‘કુસુમમાળા’ (૧૮૮૫) અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ (૧૮૮૭) પ્રકટ થતાં હતાં એ હકીકતો ધ્યાનમાં લઈને, એ વર્ષોથી બેઠેલા નવા યુગથી આરંભીને, જે દોષકે ‘નર્મદ પછીનું વાક્યમય’ નામે અંધ લખ્યો કે લખાવ્યો હોત અને આ વર્ષે એ પ્રસિદ્ધ કર્યો હોત તો તેમાં આપણે જેમ નર્મદે વાવેલાં ભાવનાખીજનો વિકાસ

કેવો અને કેટલો થયો એ જોઈ શકત, તેમ, એ અંચમાં મહત્વપૂર્ણ એવા આખા ગોવર્ધનયુગનો (૧૮૮૫-૧૯૧૪) ઇતિહાસ તથા એની પછીનાં વીસ એકવીસ વર્ષમાં પ્રવર્તમાન યુગે કરેલા કાર્યનો ઇતિહાસ પણ મળી જાય. પણ એ ન થયું. મહારાષ્ટ્રીઓએ કોઈ ખાસ પ્રસંગ વિના ગયાં ૬૦ વર્ષનો પોતાનો અપૂર્વ વાહ્યપ્રતિહાસ હમણાં જ પ્રકાશિત કર્યો; ગુજરાતીઓએ, ખાસ પ્રસંગ છતાં, એતદ્વિષયક અધારામાં જ અટવાયા કરવાની અપૂર્વતા સાધી. એ હતભાગીઓ તો પૈસાનાં સરવૈયાં કાઢવામાંથી પરવારે ત્યારે સાહિત્યનાં કાઢે ને ?

કોઈ પણ અંચકર્તાના મરણને પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે તેના અંચોનો કોપીરાષ્ટ્ર એના વારસોનો રહેતો નથી; એ અંચો પ્રગ્નકીય મિલકત બને છે. નર્મદના સંબંધમાં એ હક ધરાવનાર 'ગુજરાતી' પ્રેસે એનો એકંદરે સદુપયોગ કરી ગુજરાતને ઋણી ક્યું છે. એની આ પ્રકારની છેલ્લી સેવા તે 'રાજ્યરંગ ભા.રંડ' તેણે ગયે વર્ષે ફોર્મ્સસમા પાસે કરાવેલ પ્રકાશન. કોપીરાષ્ટ્ર એ પ્રેસનો મટે છે તે અવસરે અમારે એની પ્રત્યે સદ્દાનુભૂતિ પણ દર્શાવવાની છે: અત્યંત દુર્લભ બનેલા 'નર્મદાચં'ની મુખ્યમુદ્રા કે પ્રસ્તાવના કોઈ માસિક કે ત્રેમાસિક અભ્યાસીઓના ઉપયોગ માટે નિઃસ્વાર્થ ભાવે છાપશે છપાવશે તો એ પ્રેસના સંચાલકો એવા છાપનારનો પાંચ હજાર રૂપિયા દંડ કરવા હવે (અઢી વર્ષ પર થએલા તેમ) શક્તિમાન થશે નહિ. આવા વધતી જતી નાણાંબીડના સમયમાં એવી હજારોની જોટ ખમતી એ એ વર્ણિતવરો માટે સહેલી વાત ન હોય; તેથી જ, ઉપર ક્યું નેમ, સદ્દાનુભૂતિપ્રદર્શન. અને એમને છોડતાં પહેલાં બે પ્રસ્તુત પ્રશ્નો: આપનાં વારંવારનાં વચનો પ્રમાણે સમગ્ર અસલ 'નર્મદાચં'ની નવી આવૃત્તિ પ્રગટાવવી છે ખરી કે આખર લગી ઉગ્રવ્યા જ કરવાના ? જો 'ગુજરાતી' સ્થાપનામાં હાથ હતો તેની આ રમઝણીય પ્રુબ્ધતિયિના પ્રસંગે એ વ્યક્તિ વિશે એ જ સામાદિકમાં એક અક્ષર પણ કેમ ન આવ્યો ?

ચરિત્રનાં ય ઠેકાણાં ન મળે

નર્મદનું વિસ્તૃત અને પ્રમાણભૂત ચરિત્ર પણ આપણે હજી નથી રચ્યું. એને વિશેનું કેટલુંક અગત્યનું વાહમય ૧૯૩૩વાળી મહાપર્વણીએ આપણને મળ્યું. પણ એ તેમ જ ત્યાર. પહેલાંનું ખૂં ફુલવગિયત દશામાં—હિતરાવરયાની જીવનકથા તૂટક જ રહી છે—રવડે છે. નર્મદનો સમસ્ત યુગ, એનું અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ, ત્રેપત વર્ષનો એનો બહુરંગી જીવનકાળ, એના ઇચ્છાનો રસવિવેકાત્મક, સારાંશાત્મક પરિચય અને નવેસરની મૂલ્યવર્ણી આ સર્વ અંગોવાળું નર્મદચરિત્ર એક બાબુએ રચાવાની રાહ ભેળું છે; બીજી બાબુ, જોમતી એ રચાવવાની ફરજ છે તે સરચાએ. આ વિષયમાં કર્તવ્યશૂન્ય છે, જોમતી એ રચવાની ફરજ છે તે શુભરાતના અધ્યાપકો, પ્રત્યેક વિષયોમાં તેમ આમાં પણ, “વિદ્યાના પરિપાકની જાવના સેવવાને ખદમે જ્ઞાનની સુવર્ણમુદ્રાને દાણે દાણે વઢાવવાની ઉતાવળ કરી રહ્યા છે.”^૧—મતલબ, એક યા બીજે બહાને પોતપોતાની કોલેજો અને યુનિવર્સિટીનાં ખીસાં હલકાં કરવામાં બેહદખળે પરાવાધ રહેતા હોવાથી, તેમનામાંના ઘણાખરા વિદ્યાસેવકો તરીકે હલકા ને હલકા પડતા જાય છે.

નર્મદના ચરિત્ર માટેની નવી સામગ્રી હવે જાણે હાથ લાગે. સવિતાગૌરીના પત્રો સરેતમાં કેયાંક છપાયા હોવાનું વચ્ચે સંબળાયલું. પણ એ ધણું કરીને સાચું નથી. કવિને વિશે અંગત માહિતી ધરાવનારા રા. જિજ્ઞાસુ (રા. જ્યોતીન્દ્ર દેવના માતામહ), પં. હિરાનંદ, જમિયતરામ સોલીસીટરઃ ત્રણે ગયાં થોડાં વર્ષમાં વિદેહ થયા. એ હેડીના કોઈક જ હવે મુંબાઈમાં હોય તો હોય. બાકી તો, નાગપુરમાં છે તે નર્મદમિત્ર રા. ખાપડેએ શતાબ્દી-અંધમાં જે અદ્વિતીય નિગ્રધ લખ્યો છે તેવું કેટલુંક તેઓ કદાચ હજી આપી શકે. અતિમોહું થયા પહેલાં કોઈ એ મેગવશે ?

નર્મદનું સરસ્વતીમંદિર નર્મદે બાંધેલું તેવું હવે સ્તુ નથી. એની એ બન્ધ બાવનાને ગુજરાતે—આખા ય પશ્ચિમ હિંદની (કે હિંદમરની) લક્ષ્મીના મહિયર સમાન ગુજરાતે—આઠ દસ હજાર જેવી તેને માટે પ્રમાણમાં નાની રકમ ખર્ચીને પણ અપનાવ્યું નહિ. કાલ સવારે કોઈ એ મકાન પ્રગ્ન માટે ખરીદવા તૈયાર થાય તો ય એ મોડા પડવાનો, કેમ કે મૂળ મકાનમાં હવે ઘણા ફરફાર ચલા છે ને એવે રૂપે તે એની અસલ બાવનાનું પોષક ન બને. વાસ્તુમુવિવધમાં ગુજરાતે પોતાના વિશાળ કબાજે જે કેટલાક ગમરના ચકચકિત ચાંલ્લા કર્યા છે, તેવો આ એક વધારે—કદાચ, સૌથી મોટો.

છેલ્લી વાત કલ્પમજીવી નર્મદની. એના એ હૃદયગ્રાહને, એ જ સ્વરૂપે સેવી રાકનાર એની પછી કોઈ ગયા અર્ધા સદ્ગમાં પાડ્યો નથી. જરા જુદા પ્રકારના બે દાખલા આપવા હોય તો ગોવર્ધનરામની ઉત્તર વયનો નિવૃત્તિનિવાસ અને ન્હાનાલાલનું ગઘ પંદરવર્ષીનું સ્વતંત્ર સાહિત્યજીવન,—એ બે છે ખરા, નામ દેવા પૂરતા. એવે એવે રૂપે પણ, મંચસેખનને જ જીવનભ્રમ ગણુનર ત્રોજી કોઈ આ ભૂમિમાં પેદા જ પડી શકે નહિ એ વાતની ખજારદારી રાખ્યા બદલ ભૂમિને અને ભૂમિપુત્રોને નેટલી શાહ્યાદી આપીએ તેટલી ઓછી છે.

—વિ.

૨

જૂના ગુજ. દુહા : એક અર્થા

જુદિપ્રકાશ (પુ. ૮૦, અં ૧-૨) માં બાષ મધુસૂદન મોદીએ કેટલાક કવિત્વપૂર્ણ 'જૂના ગુજરાતી દુહા'નું સંપાદન કર્યું હતું. આમ જૂની ભાષાનાં મૂળ રૂપમાં લખાયેલી દાયપ્રતો પરથી જે સંપાદન થાય તે ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને મજૂ જ ઉપકારક થાય ને દેખીતું જ છે. અહીં જે સંપાદના યજ છે તે ચિન્મયભરી છે, પણ કેટલીક જગ્યાએ અસ્વાભીવ ભેગ જ અગોચર છે એમ

મને લાગવાથી એ દોષો અહીં જતાવું છું. એ દુહાઓની પ્રત સંપાદકને પાઠ્યુના સાગર ઉપાશ્રયમાંથી મળી છે અને તેમના મતે એ “સોળમા સૈકાની મોડામાં મોડી લાગે છે. જો કે પ્રતમાં કંઈ કાળ સંબંધે ઉલ્લેખ નથી,” વળી તેમનું એમ માનવું છે કે આ દુહાઓની ભાષા તળપદી ગુર્જરાતી છે.

મૂળની સંપાદનામાં, તેના અર્થ આપવામાં તેમ જ ઉપર જે જાણતો લખી તેમાં કેટલાંક સ્થળો વાદ્યસ્ત છે એમ મને લાગ્યું છે. અને એ જતાવવાનો પ્રયત્ન અહીં કરું છું. આવા પ્રયત્નથી અંગત હુમલા જેવું કોઈને ન લાગી જાય તો ઠીક; આવી જાણતો જેમ વધુ હથાપ તેમ સત્ય વધુ જલાર આવે એવી માન્યતાથી જ આ લખું છું.

અર્થલેખ

(૧) શ્લોક ૧ લોહકંઠ વદ્ધઃ મૂળમાં આનો અર્થ ‘વાટ જોડે છે’ એમ આપ્યો છે. લોહકંઠ નો અર્થ ‘જોડે છે’ ન થાય. આજે કચ્છીમાં ‘લુડું’ શબ્દ વપરાય છે, જેનો અર્થ ‘લટકું, ફરું’ થાય છે. અહીં તે અર્થ અનુકૂળ છે. ‘લોહકંઠ વદ્ધઃ’ એટલે ‘રસ્તા ઉપર ફરું છે.’ અંતિમ અર્થ ‘વાટ જોડે છે’ એમ થાય તે જુદી વાત છે. આ શબ્દ શ્લોક ૧૫માં પણ વપરાયો છે, ત્યાં પ્રયોગ આમ છે. આજી લોહી ઓઢળી તેનો અર્થ બાહ્ય મોઢીએ ‘ઝીણી ઝોઢણી એણે પહેરી છે’ આપ્યો છે, તે પણ અપોખ્ય છે. તેનો ખરો અર્થ “ઝોઢણી થોડી થોડી ફરકે છે” એવો જ થાય.

(૨) ત્રીજો શ્લોક : ખટ્તો અર્થ ‘ખાટલી’ના કરતાં ‘હોંચકો, હોડિયો’ વધુ જાણેસતો છે.

(૩) બારમો દુહો : ‘ચંદન કરસ’નો અર્થ ‘ચંદનના કોરા કરતાં’ એમ આપ્યો છે; પણ આખી લીટી-વર કસ્તૂરી નખ બલી નહિ ચંદન કરસ-ધ્યાનમાં લેતાં નખ અને કર વચ્ચેનો

વિરોધ જણાયા વિના નહીં રહે. તે મુજબ ‘કરસ્સ’નો અર્થ ‘ખોખો ભરીને’ કરવો વધુ ઠીક છે.

(૪) સોળમો દુહો : કરીરનો અર્થ ‘ઝાડું’ કર્યો છે, પણ કરીર એટલે ‘કેરડો’ એ જણાતું છે. (સરખાવો: પદ્મ નૈવ કરીરત્રિવિદ્યે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્ । ૪૧મા દુહામાં કરીરનો અર્થ ચોર કર્યો છે તે પણ (કેરડો એક જાતનો ચોર છે છતાં) બરાબર નથી, ત્યાં પણ ‘કેરડો’ અર્થ જ યોગ્ય છે. ૬૪મા દુહામાં પણ એ જ અર્થ છે. ‘કેરડા’નો રાતો રસ પણ જણાતો છે.

(૫) ૨૬મા દુહામાં ‘ચંભિ ચંભિ દીવા બલમ્’નો અર્થ ‘દીવો ચંભી ચંભી બળે છે’ એમ આપ્યો છે તે ખોટું લાગે છે. ‘ચાંભલીએ ચાંભલીએ દીવા બળે છે’ એ અર્થ જ યોગ્ય છે. હિટિજાને નાનો કંઠડો હોય અને કંઠડાને ચાંભલીએ હોય.

(૬) ૩૪મા દુહામાં ‘સાહિ’નો અર્થ ‘છોડી’ આપ્યો છે તે પણ અયોગ્ય છે. ‘મૂઠિ સાહિ બિગાડિષ્ઠ મન સીયાણા નિન્મ’નો બાજ પંખીની પેઠે ‘મૂઠીમાં પકડીને હાડીએ’ એ યોગ્ય અર્થ છે. બાજ પંખીને મૂઠીમાં પકડે છે, તેમજ એને બિગાડ્યા પછી એની દોરીને મૂઠીમાં પકડી રાખે છે તે જણાતી વાત છે.

(૭) ૩૭મા દુહામાં ‘સુરંગ’નો અર્થ સુરંગ (દારૂથી ફાગળ તે) આપ્યો છે. પણ નિહિલિ વાટમ્ સન્નન ગયા તી વાટડી મ્ સુરંગ-નો અર્થ તો ‘જે રસ્તો પ્રિય ગયો તે રસ્તો પણ સુંદર છે’ એમ થાય.

(૮) ૪૧મા દુહામાં મૂળ પાઠ ‘પતિ’ છે તેને સુધારીને ‘પતિન્’ લખ્યું છે અને તેનો અર્થ ‘બાન’ કર્યો છે, તે પણ ઠીક નથી. પત કે પતિન્ નો અર્થ ‘આજરુ’ છે અને તે અહીં બરાબર લાગુ પડે છે.

(૯) ૫૮મા દુહામાં ‘કિમ્’નો અર્થ ‘શાદ્’ કર્યો છે, તેના કરતાં ‘કેવી રીતે’ વધુ બધેએસતો છે.

(૧૦) ૬૩મા દુહામાં 'પાણ્વ'નો અર્થ 'ગુણગ' કયો છે તે ચા આધારે? પાટલ નામે લાલ ફૂલ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જણાતું છે.

(૧૧) ૭૦મો દુહો: 'વાલિંમ દીવલ પવન-મય અંચલ સિર શ્વ પમ્હ'નો અર્થ '(આમ) વ્હાલા છે; (હાથમાં) દીવો છે; પવનનો મય છે;' વગેરે કયો છે. પણ 'હે વ્હાલા, દીવાને પવનનો મય છે' એમ અર્થ વધુ યોગ્ય જણાશે.

(૧૨) ૮૧મો દુહો: 'લાષ્ટિ લાવણ્ણદાર પરમ્મલી પાછલ ચક્ર'— નો અર્થ 'હૃદયને ચેતાવનારો ચેતાવી ગયો; પણ સળગાવીને પાછો વળી ગયો' એમ કયો છે. ખરી રીતે 'લાવણ્ણદાર'નો અર્થ 'લાવનાર' જ થાય, 'ચેતાવનાર' કરવાની જરૂર નથી. '(મને અહીં) લાવનાર લાય (આગ) ચેતાવીને પાછો ગયો.' 'પાછો ગયો'નો અર્થ પણ 'ભરી ગયો' વધુ ઠીક છે, કારણ કે એનો લૌકિક અર્થ એ જ છે. 'પાછો ગયો' અને 'પાછો ગયો' વચ્ચે એ ભેદ છે. મને લાવનાર એટલે પરણીને લાવનાર મારાં હૃદયમાં આગ સળગાવીને આણે ગયો એટલે ભરી ગયો. આમ અર્થ વધુ ઠીક લાગે છે.

પાઠભેદ

આ દુહાએની એક જ લાયખ્યત મળી છે એટલે પાદાન્તર જેવું તો આમાં કંઈ સંભવતું જ નથી. છતાં સંપાદકે ઘણાં સ્થળોએ સુધારા કર્યા છે. આવા કાલ્પનિક સુધારા કરવાના ઉત્સાહમાં ઘણું આગળ ન વધતું જોઈએ, એ મુદ્દો જતાવવાને માટે નીચે કેટલાક એના પાઠો ટપકાવું છું જેને જલ્લાવવાથી અર્થહાનિ થઈ છે અથવા જેને જલ્લાવવાનું જિનજરૂરી હતું.

(૧) ૫૧મા દુહામાં મૂળ 'વસ્યું'નું 'વસ્યલ' કયું છે, તેથી ભાષાશાસ્ત્રાત્મક અસત્ય જીબું થાય છે.

(૨) ચોથો દુહો: મૂળ પાઠ 'સાગ્ગતિયા ધિર વસુ મલા જિયલ ચિંત મ ડીક' છે તેને જલ્લે સુધારીને સંપાદકે 'અચિત મિ ડીક' એમ કયું છે. પણ એમ કરવાની જરૂર નથી. 'હે સમજન, સ્થિર

રહેઃ ભક્ષા, અસ્થિર મનવાળો ન દેખા' આમ મૂળનો અર્થ શક્ય છે. તો પછી નકામો પાઠભેદ ઊભો કરવાનું પ્રયોજન શું ?

(૩) મૂળ ફટો દુહો આમ છે:

સાજન ચાલ્યાં હે સખી ગુણ-જલ સૌચલણુહાર
સૂકણુ લાગી વેલડી ગયા તે સૌચલણુહાર.

આમાં સંપાદકે બે ફેર કર્યા છે. પહેલી લીટીમાં 'સૌચલણુહાર' ને બદલે 'સૌચલુહાર' ક્યું છે તે વાંધા ભરેલું નથી. પણ બીજી લીટીમાં 'સૌચલણુહાર' ને બદલે 'સાચલુહાર' કરીને તેનો અર્થ 'સાચવનાર' કર્યો છે તે તો અયોગ્ય જ છે. સૌચલુહારથી અર્થ બરાબર મળી રહે છે તો પછી સુધારો કરવાની શી જરૂર છે ?

(૪) દુહા ૧૯-૨૦-૨૧માં અમ્હે-તમ્હે મૂળમાં છે તેને સુધારીને 'અમ્હિ'-'તમ્હિ' ક્યું છે તેથી પણ ભાષાવિકાસનું અસત્ય-દર્શન કરાવવા જેવું છે. ૨૭મા દુહામાં મૂળનાં 'ભક્ષા' ને બદલે 'ભિક્ષા' કરવાથી પણ એવી જ સ્થિતિ ઊભી થાય છે.

ઉપરાન્ત સંપાદકે કરેલા સુધારા સં. ૨૭, ૨૮, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૯, ૫૨, ૫૬ વગેરે પણ બિનજરૂરી છે. ખરી રીતે તો સુધારા કરવાનું એક નિર્ણયાત્મક પ્રમાણ અત્યપ્રાસ છે. આમાં અત્યપ્રાસ આવશ્યક છે, તેનો જ્યાં ભંગ થાય છે ત્યાં બીજો પાઠ કલ્પવો આવશ્યક બને. દા. ત. ૨૮મા દુહામાં છેલ્લે 'તુમ્હારા'ને બદલે 'તુમ્હાર' મૂકવો જરૂરી છે, વગેરે.

અહીં એક આનુષંગિક જાણત નોંધી લઉં. સંપાદક ભાષ, (પુ. પ્ર. વ. ૮૦, પૃ. ૧૮૯) ધ્વન્યાલોકમાં (નિ. પ્રે. પૃ. ૨૪૩) એક દુહો છે એમ નોંધે છે. જે શ્લોકની વાત તેમણે કરી છે તે મૂળમાં અપભ્રંષ્ટ રિયતિમાં આમ છે.

યથા મમૈવ

વદ્મમહ ઇન્દિ ભણુન્તઉ વં એષ કલ્પિતશ્ચરસ તે ઇણુદે ।
એ નાણુદણુએપ્રાઅરિમે તિમિણુ.....સાધત્યમ્ ॥

આ ભલે અપ્રવૃત્ત રરરપમાં છે, પણ એ આર્યા છે તે તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ ભાષા મોઢી કહે છે કે પિરાલે આપેલું એનું પાઠાન્તર એને દુહો પૂરવાર કરે છે. એ પાઠાન્તર આમ છે :

મહુ મહુ તિ ભણન્તઅહો વજ્જાધ કાલિ નથરસુ ।

તો વિ છુ દેહ નથુદ્ધુહ ગોઅરિહોધ મલરસુ ॥

પિરાલે આ પાઠાન્તર ક્યાંથી હપજાવ્યું ? ડૉ. સુશીલ કુમાર દેએ દ્યન્યાલોકના આ ભાગ હપરની અભિનવાચાર્યની ટીકા હપાવી છે (જુવો Journal of the Departments of Letters, Calcutta University, 1922) તેમાં અભિનવ આ શ્લોકની હાયા નીચે મુજબ આપે છે :

મમ મમ (મધુમયની) ઘતિ ભણતો મજ્જાધ કાલિ નનરસ્ય ।

તયાપિ ન દેવો જ્ઞાઈનો ગોઅરો ભવતિ મનસો ॥

અહીં પહેલા આર અક્ષરો આ શ્લોકમાં મૂળમાં મહુ મહુ રૂપે છે એમ પણ અભિનવ નોંધે છે. આટલી હકીક્ત આપ્યા અહીં હંબાણુનો પ્રસંગ નથી તેથી માત્ર એટલું જ નોંધું છું કે આ શ્લોક આનન્દવર્ધનનો પોતાનો છે અને દ્યન્યાલોકમાં અવતારેલ એના બીજા શ્લોકો જેતાં એ આર્યા હોવાનો પૂરતો સમ્ભવ છે. બીજું હ-દોદઘિએ એનું જે રૂપ અહીં દેખાય છે તેવાં રૂપવાળી બીજી આર્યાઓ દ્યન્યાલોકમાં મળે પણ છે. ત્રીજું એનું ચોથું ચરણ તો પિરાલનાં પાઠાન્તર પ્રમાણે પણ આર્યાનું જ છે. આમ બહુ બહુ તો એ આર્યામાં છે કે નહિ તેને વિશે શંકા કરી શકાય. તેને બદલે એવી શંકાશીલ બાજતોને સિદ્ધ ગણી લેવી તેમાં પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ નથી જ.

અર્થલેહ-પાઠલેહ

પંદરમા દુહાથી બાવીસમા સુધી અમુક પ્રસંગાત્મક દુહાઓ છે. આ આખો પ્રશ્ન સમજાય માટે એ દુહાઓ અહીં ટાંકું છું.

આજી લોડી ઓઢણુમ ઉન્હાલમ લ વાય કંચુ તુપતી ચ પરણિઉ ^૧ કરહિ અડિઉ જમ ૧	૧૫
ભતરિ છાકરી છાસિ પીઅ કરહુ બંધિ કીર મજ સરખી ગોરડી લાઈર ન તોર-મ સરીર.	૧૬
કરહુ ન બંધઈ બંધણુમ ન પિઈ તોરી છાસિ તમ સરખી ગોરડી અમ્હ પરિ ઘણી-મ દાસી.	૧૭
ડક્ટિ ફટિ છાંડુ બાલિઉ અસ્મી તણુમ ઉ [કેમ] અમ્હ સરખી ગોરડી નહી દરણુપલે ઇ.	૧૮
દરણુપલાં મહ ભેમઆં ભેમઉ પદ્મણુ-પીક તમ્હ સરખી ગોરડી અમિહ ગોર ચારત દીક.	૧૯
પાલિ રાણા રાઉતો નહ-નીચંતા કેસ તમ્હ ધરિ કિસી છમ ગોરડી તમિહ તુ બાલીવેસ.	૨૦
સાત-મ સાગર નવ-મ મ્હ ચંબી રહિય યણે-ઉ અમ્હ ધરિ મસી છમ ગોરડી ને ન-દિહરણુ-યણે ઉ.	૨૧
આંગણુડઉ બહારતી કડિહિ રલંતા કેમ તમ્હ ધરિ કરપુ નાહણુ ^૪ તમિહ તુ બાલી-વેસ.	૨૨
સાયર ખારજ રવિ તપમ સસિ ખંડે સકલક મેર પવંત દુ અચલ કણહિ મેવતુ મોર કંત.	૨૩

રા. મોદી આ સંવાદ ગાવીસમા સુધી જ આવે છે એમ ગણે છે

૧. 'પતુતી ચ પરણિઉ'નો અર્થ 'પતોતીનો પરણ્યો' નહિ, પણ 'પતોતી અને પરણ્યો' એમ યોગ્ય છે. ૨. અહીં 'લાઈ'નો અર્થ 'માટે' છે. સિંધીમાં 'લાઈ' અતુર્થીના પ્રત્યયના અર્થમાં વપરાય છે. 'તું લાઈ' =મારા માટે, 'મારા સરખી ગોરી માટે તારું શરીર નથી' એમ અર્થ થાય ૩. ઘહેલાં ચરણુનો અર્થ 'ફટ ફટ'નીના ઓઢરી ખરાબ બાલાય છે' એમ નહિ, પણ ફાટયું ફાટયું બોલતું છાંડ. ૪. આ ચરણુનો અર્થ 'તમારે ઘેર શું રવામી છે?' એમ નહિ, પણ 'તમારે ઘેર કેવો નાવલીઓ છે?' એમ છે. એ અર્થ લેતાં ૨૩મો ફુહો આપોઆપ એના જવાબ તરીકે ગોઠવાઈ જાય છે. ૨૪. મોદીના મતે ૨૩મો ફુહો સંવાદમાંનો નથી, પણ તે યોગ્ય નથી, એ તો ૨૫મું જ છે.

પણુ મારા સમજવા મુજબ એ ત્રેવીસમા સુધી ચાલે છે તેથી મેં ઉપર ત્રેવીસમો પણ નોંધ્યો છે. આના સંબંધમાં રા. મોદી નીચે મુજબ નોંધ લખે છે: “કોઈ રાજકુંવર રાજકુંવરીને લાવી હરિણુસ્થળ નામના ગામડા આગળ થઈ પસાર થાય છે. હરિણુ-સ્થળની કોઈક રૂપાળી કન્યા ધરને ઓટલે જીભી હશે તેના ધર આગળ આ મુગલ આવે છે, પેલી રાજકુંવરી તોરમાં ને તોરમાં પેલી ગામડાની કન્યાને નીચે ઉતરી જાંટ બાંધવા કહે છે. ગામડાની કન્યા ય કંઈ દબાય એવી નથી, એને ય પોતાના રૂપનો ગર્વ છે. આ રાજકુંવરી અને હરિણુ-સ્થળ ગામની રૂપાળી કન્યા વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરી છે.” પછી તેઓ નીચે મુજબ પ્રશ્નોત્તરી સૂચવે છે : ૧૫મો દુહો ગામની કન્યા બોલે છે, ૧૬મો રાજકુંવરી, ૧૭મો ગામની કન્યા, ૧૮મો રાજકુંવરી, ૧૯મો ગામની કન્યા, ૨૦મો ગામની કન્યા, ૨૧મો રાજકુંવરી અને ૨૨મો ગામની કન્યા બોલે છે—એમ રા. મોદીનું કહેવું છે.

એમણે આપેલ વસ્તુસંબંધ તદ્દન સ્પષ્ટ તો નથી જ, પણ એ વિષયને સ્પર્શી વગર, આ પ્રશ્નોત્તરી વિશે જ નોંધું છું કે રા. મોદીએ આપેલ ક્રમ ખરાબ નથી. મારા મતે ૧૫મો ગામની કન્યા સ્વગત બોલે છે, ૧૬મો ગામની કન્યા જાંટવાળીને સંબોધે છે. અને પછી ૨૩મા સુધી ક્રમવાર, જાંટવાળી ગામવાળી એમ બોલ્યા કરે છે. ૧૬મો જાંટવાળી કન્યા બોલે એ સમુક્તિક નથી જ, કેમકે પહેલી લીંટીમાંના રાખદો તેની સામે જાય છે. ‘હેં છોકરી, ઉતર અને જાંટને કેરડા સાથે બાંધ’ એમ ગામવાળી જ નિમંત્રણ આપે. ‘હાસ પો’ એમ કહેવાતું જાંટવાળીને શું પ્રયોજન ? અને તે પછીના બધા દુહાનો અર્થ મેં સૂચ્યો છે તે ક્રમ પાળતાં કેવો મળી રહે છે તે તજ્જોતે બતાવવું પડે એમ નથી.

હરિણુસ્થળ ગામ કયું ? મૂળેમાં હરણુ-ગ્રામ છે. એનાં ઉપરથી હેણુગ્રામ, હેંયગ્રામ, હેંતલ, હેંસ્યગ્રામ અને હેંસ્યળ એવા વિકારો સંભવે છે. આ રૂપોમાં બોલાતો એક રાખદ મેં સાંભળ્યો છે. મારાં મૂળ વતન બોડિયા (ગમનગર તાબે)માં એક હેંયગ્રામ નાકું છે. તેને

હૈંચલુનું, હૈંતલનું હૈંચળનું નાકું કહેવાય છે. એનું એ નામ શા માટે પડ્યું હશે તેની કોઈને ખબર નથી, જોડિયામાં ચાર દરવાજા છે, તેમાંથી ત્રણનાં નામ, એ દિશાથી જે ગામ જવાય છે તે ગામનાં નામ ઉપરથી પડ્યાં છે. (દા.ત. નગરનું નાકું, બાલંબાનું નાકું, દ્રોણનું નાકું) એટલે આ ચોથું પણ કોઈ ગામનાં નામ ઉપરથી હોય તો હોય. પણ એ દરવાજાથી જતાં એ નામનું કોઈ ગામ આવતું નથી, આવે છે રા-૩ માછલ છેડે રહેલ દરિયાની ખાડી. પણ એક બીજી વાત મારે નોંધવી જોઈએ. એ ખાડીના કાંઠાના પ્રદેશના, (જ્યાં ચેર વગેરે લીલા છોડ ઉગેલા છે તેનો) અમુક ભાગને કેટલાક ખારવાઓ હૈંતલ કહે છે. એ પ્રમાણે 'જ્યાં હરણાં ચરવા આવે તે હૈંચળ-હૈંતલ' એમ મનાય. કચ્છમાં આ શબ્દ આ અર્થમાં વપરાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પણ આ અર્થ કંઈ આ દુહાઓના પ્રસંગને લાગુ પડે ? દુહાની ભાષા

રા. મોદી લખે છે : 'દુહા તો કાઠિયાવાડના જ એ ભ્રમ. પ્રાકૃત જનોના મનમાં સામાન્ય છે તે હું ધારૂં છું કે આ દુહા-સંગ્રહથી દૂર ચશે.' એનો ધ્વનિ એવો છે કે એમના મતે આ દુહા તળ ગુજરાતમાં રચાયા હતા. એમ માનવાને એની પ્રત પાટણના ભંડારમાંથી મળી છે તે વાત સિવાય બીજો કશો આધાર છે ખરો ? હું અહીં સ્વયંવા ઇચ્છું છું કે એની ભાષા હાલારી-કચ્છી હોય એમ વધુ સંભવિત છે. તેનાં કારણો આમ :

(૧) એની ભાષામાં કાઠિયાવાડી કચ્છી વિશિષ્ટ સ્વરૂપો ધણાં છે.

૧. 'લોડલે' શબ્દ 'લુડ્ડુ'નાં રૂપમાં હજી પણ કચ્છમાં તેમ જ હાલારના નાખત્રા વગેરેમાં વપરાય છે.

૨. 'હ'નો 'ડ' કરવાની વિશિષ્ટતા કાઠિયાવાડ-કચ્છમાં ઘણી છે. ચોથા દુહાનો 'ડીય,' અને ૩૧ વગેરેમાંનો 'બહ

ડિય' (બહુ દિવસે), આ દુહાઓની ભાષાને કાઠિયાવાડી-કચ્છી જ બનાવે છે. આ બંને રાખડો આ જ સ્વરૂપમાં (એટલે કે, ડીઠો અને 'ડી'નાં સ્વરૂપમાં) હજી પણ એક બાજુ વપરાય છે.

૩. 'ધ' અને 'હ' નો 'અ' કરવાની વૃત્તિ તળ ગુજરાત કરતાં પણ કાઠિયાવાડ-કચ્છમાં વધુ છે આ દુહાઓના વહેસ (૨), ભક્ષા (૨૭), કબારિયા (૫૦) અને દખ (૫૬) વગેરે પ્રયોગો લાક્ષણિક છે.

૪. સફળ (૬), જિડળ (૩૬) વગેરે હેતુર્થ કહેતો પણ કચ્છીને વધુ મળતાં છે. સિંધીમાં તો ક્રિયાપદ જ 'સફળું' 'જિડળું' એમ રૂપ લે છે.

૫. 'રાઉ' (૭), 'રાહિત' (૨૦) કચ્છના રાવતી યાદ દેવરાવે.

૬. થી=યજ્ઞને, યજ્ઞ (૮) ના અર્થમાં હજી પણ કચ્છી-સિંધીમાં વપરાય છે.

૭. 'કરહુ' અને 'લાધ' શુદ્ધ સિંધી રાખડો છે. તે કાઠિયાવાડી કચ્છમાં જ સમ્ભવે, તલ ગુજરાતની બોલીમાં નહિ.

૮. નિષેધવાચક 'મ' કાઠિયાવાડી-કચ્છીની ખાસ વિશિષ્ટતા છે, તે આમાં ઘણી વાર વપરાયો છે.

૯. 'ઝાડ ઉપર' ને જાહેસે 'ઝાડ માથે'—એ વિશિષ્ટ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે. અહીં તેરમા દુહામાં 'સુહડ-મથક=સુમટ માથે' માં એ વપરાયો છે.

૧૦. પ્રથમા બહુવચનનો 'આં' અત્યય કાઠિયાવાડી બોલીની વિશિષ્ટતા છે. અહીં ચૌદમામાં 'ચોડાં' 'લોહાં' વગેરે છે.

૧૧. 'બૂડલું' કાઠિયાવાડી છે, તળ ગુજરાતી તો 'હૂબલું' છે. અહીં ૨૩માં 'બૂડધ' છે.

(૨) આ દુહાઓમાં 'કરીર'નો ઉલ્લેખ ઘણી વાર આવે છે. રણની જમિમાં વધુ ઉગતા આ ચોર હાલાર-કચ્છ-સિંધમાં ઘણા થાય છે. તળું ગુજરાતમાં પણ એ હોય છે ખરા, પણ કચ્છ નાજુ એનું જ બાહુલ્ય છે.

(૩) નવમાં કુંજડીઓને 'સિંધવ-દેશ'માં જતી કહી છે, તે તળું ગુજરાતના પ્રદેશમાં રહેનારનારા મોંમાં અપોગ્ય છે. હાલાર-નો સમુદ્રકાંઠો કે કચ્છનો સમુદ્રકાંઠો જ એને માટે યોગ્ય છે. કુંજડી-ઓ વર્ષાઋતુમાં ઉતર તરફ હોય છે જાય છે, તે જાણીતું છે. એટલે તલ્લ ગુજરાતનો રહેનાર એને મારવાડ તરફથી જતી કહે, સિંધ તરફ જતી નહિ પણ હાલાર-સોરઠનો રહીશ તો એને સિંધ તરફ જતી જ કહે.

(૪) હરણુ-ચળતી વાત મેં જ ઉપર નોંધી તે પણ તળું ગુજરાતની વિરુદ્ધ જાય છે. એ નાગનું ગામ હતું એમ મણી કે એનો ખીન્ને અર્થ આપ્યો છે તેને સાચો મણી, જન્ને રીતે એ દરિયાકાંઠાનો સંપદ જને છે.

આ કારણે લીધે [ખાસ કરીને (૧) ૧, ૨, ૪, ૬, ૭, ૮, ૧૦; (૩) અને (૪) ને લીધે] હું આ દુહા તળું ગુજરાતના ગણ્યતાં અચકાઉં છું. આથી, દુહાઓ તો તળું ગુજરાતમાં લખાય જ નથી એમ હું કહેવા નહિ માગતો પણ આ દુહાઓ તળું ગુજરાતના નથી એમ કહું છું ખરા. આ દુહાઓની હાથપ્રત કયા માણસે લખી હતી એનો ઉલ્લેખ એમાં છે કે નહિ,?

ગાંધીરાય રં. માંકડ

લિપિવિચાર

૩

રાષ્ટ્રલિપિ અર્થે લિપિ-સુધારણા

૧. ગયા ઇસ્ટરના હેવારોમાં ઇન્દોર મુકામે ૨૪ મું હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન થયું હતું. ભાષ કિશનસિંહ ચાવડાએ માનનીય પ્રથમ અંકમાં તે સંમેલનનું વિહંગાવલોકન આપ્યું છે. તે વાંચવામાં આવ્યું. આખા સંમેલનમાં ઉપયોગી અને ધ્યાન ખેંચાય તેવું કાર્ય થયું હોય તો તે કાકા કાલેજકરનો લિપિની નવેસરથી વિચારણા કરવા માટે સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચવામાં આવ્યું કે-લિપિસુધારણા માટે નીમાયેલી સમિતિની એક બેઠક ગયા જૂનમાં યદ્ય અને તેમાં સોળ ઉપયોગી ઠરાવો પસાર થયા. પ્રસિદ્ધ થયેલા આ ઠરાવોમાંના ૧૪ ઠરાવ નાગરી લિપિમાં કરવા જોઈતા સુધારાઓનું સ્વરૂપ બતાવે છે. સચવવામાં આવેલા આ સુધારાઓ નાગરી લિપિને સાર્વદેશિક તેમજ સરજી જરૂર બનાવી શકે તેવા છે. ઉક્ત ઠરાવો અન્તિમ નિર્ણય આપનારા નથી; તેમ છતાં અન્તિમ નિર્ણયના સ્વરૂપને ધણાજ નજીક છે, એમ નિષ્ણાતોને જરૂર લાગ્યા વિના નહીં રહે.

૨. વિજ્ઞાનના જમાનામાં સર્વકાંઈ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હોવું જોઈએ, એમ સૌ ક્ષેત્ર ઇચ્છે, એ સ્વાભાવિક છે. આજે વિદ્યતા કૃત્રિમ અક્ષરોથી ભરચક જડખાંતોડ સામાસિક શબ્દોથી ખદખદતી માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય ભાષામાં નથી સમાયેલી, કિન્તુ સરહમાં સરહ સર્વશ્રેષ્ઠ ધરમયુ છતાં ભાષાશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક નિયમોનો સમાદર કરવામાં પડત ન રહેતી તેવી ભાષા અર્પવાતી કુશલતામાં સમાયેલી છે. સો. મા. ગાંધીજીએ નવજીવન-દ્વારા આ અભિનવ છતાં સમાદરને સર્વથા યોગ્ય તેવી ભાષાલેખી પ્રચારમાં આણી છે. માત્ર ગુજરાતી ભાષા નહીં પણ હિન્દી ભાષા પણ આ નવીન શૈલીનો સમાદર કરતી અત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો સારામાં સારો પુરાવો

ગોરખપુરથી પ્રસિદ્ધ થતું “દ્વંધ્યાણુ” માસિક છે. જાવાના સારથ્ય સાથે લિપિ દિવ્વા અક્ષરવિન્યાસ પણ શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ, તે તરફ દેશના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, એટલું જ નહીં પણ તે તરફ સર્વસાધારણ જનતાનું પણ ધ્યાન ખેંચાયું તે માટે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન દ્વારા તે વિષયમાં શાન્ત પ્રચારકાર્યનો આરંભ થઈ ગયેલો વર્તમાન પત્રોમાં વાંચવામાં આવે છે. લો. મા. ગાંધીજીએ સુધારેલી લિપિ સર્વગ્રાહ્ય થઈ શકે કે કેમ તેનો અખતરો કરવાનું પણ માથે લીધું છે, તેમ પણ વાંચવામાં આવ્યું છે. ઉક્તસમિતિયે પસાર કરેલા ઠરાવોની દિશાએ કામ કરવા માત્રથી પપ્પુ જરૂર એ અખતરો પાર જિતશે, એમ નિષ્ણાતોને જણાયા વિના નહીં રહે.

૩. લેખનમાં લિપિની સરળતાની આવશ્યકતા છે, તેના કરતાં મુદ્રણમાં તેવા પ્રકારની સરળતાની વધુ આવશ્યકતા છે, તે માત્ર મુદ્રણ-ખાતાના નિષ્ણાતો જ જાણે છે. મુદ્રણકાર્યમાં સરળતા ત્યારે જ ગણી શકાય કે જ્યારે લિપિમાં પપરાતા સંદેહો માત્રનાં સ્વતંત્ર ખીંગાંથી કાપ વઢાવી શકાય. રોમનલિપિમાં આ ખુબી રહેલી છે, તે તેનાં ઓછામાં ઓછાં વર્ણમાલાના અક્ષરો અને વિરામાદિ ચિહ્નોનાં ખીંગાંથી સમગ્રી શકાય છે. આર્યલિપિઓમાં વર્ણો સ્વરયુક્ત અને સ્વરવિહીન એમ બે પ્રકાર છે. એટલે જેટલા વર્ણો છે, તેટલાનાં તેમાંથી જમણા ખીંગાંઓ તૈયાર કરવા માત્રથી જો મુદ્રણકાર્ય સ્વચાલુ જતું હોય તો તે સરલતાથી ખરેજું છે, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ વાંધો નથી. જાપખાનામાં અખણ બોડી ટાઇપ ઓછામાં ઓછા હોવા જોઈએ, છતાં કાંઈ સગવડો પૂરી જગ્યાએ કરી પાર પડતું હોતું જોઈએ. અત્યારે નાગરીલિપિના ટાઇપ લિથો કે આપણી ગુજરાતી લિપિના ટાઇપ લિથો, આથી જુદી જ જાતની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એકનો એક વર્ણ અર્ધો, અક્ષરથી મિશ્રિત, દ્વર અન્નજ્વાળો, દીર્ઘ અન્નજ્વાળો, દ્વર વરુજ્વાળો, દીર્ઘ વરુજ્વાળો, ઝકારજ્વાળો, એકારજ્વાળો, આટલાં તો સાદાં અને સર્વ-

માન્ય ખીખાં ધરાવે છે, તે ઉપરાંત જુદા જુદા વર્ણો સાથે સંયુક્ત જનતાં તેજ વર્ણનાં અનેકાનેક ખીખાંઓ હોય તે તો જુદાંજ. આમ એક જ વર્ણના આઠ તો ઓછામાં ઓછાં અને ૫, ૮, ૯ એ વગેરે વર્ણોનાં અનેક ખીખાંઓ છાપખાનાવાળાથે વસાવવાં પડે છે. અક્ષર ગોઠવવાળાઓને એટલા સાથે કેટલાં બિન્ન બિન્ન ખીખાંઓ સાથે કામ લેવું પડે છે, તે આથી સમજાશે. જીપર સામાન્ય આઠ પ્રકારનાં ખીખાં ઉપરાંત જીપર નીચેની ડીઝીવાળા. (૧) જીપરની ડીઝીવાળો ટાઇપ, (૨) નીચેની ડીઝીવાળો ટાઇપ અને (૩) જાનને ડીઝીવાળો ટાઇપ, ઉપરાંત હ્રસ્વ અને દીર્ઘ વરૂનાં અનુનાસિક (કિંવા ફેલેવાતા અનુસ્વાર) વાળાં ખીખાં તો જુદાંજ ડીઝીવાળા ટાઇપો એ માટે કે કહી કેાઇ વરૂવાળું ખીખું અથવા સંયુક્તાક્ષરમાં જીપર નીચે મૂકવાતું હોય કે સૌ સૌની. માત્રા માથે અનુસ્વારતું ટપકું વગેરે મૂકવાતું હોય ત્યારે ડીઝીવાળા ટાઇપ ન હોય તો ઇષ્ટ વર્ણ જીપજાવવો કેવી રીતે ? કેટલીકવાર તેવો ડીઝીવાળો ટાઇપ ન મળવાથી ટાઇપ કાપવાના સંચારી. જીપર નીચે ડીઝી માટે ચાલતે કમ્પોઝિંગે જીડી ટાઇપ કાપી વરડીયો ખેસાડવી પડે છે. આ મુશ્કેલીનો અનુભવ છાપખાનાના અનુભવી-ચોનેજ સમજાય તેવો છે.

આવા પ્રકારની દુશ્કટમાંથી ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉક્ત સ્થિતિ. નિર્ણય કરવા પ્રવૃત્તિ થઇ છે; તે સર્વથા સમાદરણીય છે.

વિદેશી લિપિઓમાં નથી, તેવી જગ્ગર મુશ્કેલી આપણે ત્યાં દરેક વર્ણની બારાખડી બનાવવામાં છે. બારાખડી બનાવવા. વરડીયો કયાંક વર્ણની ડાબી બાજુએ, કયાંક જમણી બાજુએ, કયાંક નીચે છે: જેવી કે વર્ણની ડાબી બાજુએ કિ; વર્ણની જમણી બાજુએ કા, કી; ઉપરની બાજુએ કે, કે, કે; વર્ણની નીચેની બાજુએ કુ, કુ. કુ અને ઓ-ઓ-ઓમાં જીપર અને જમણી બાજુએ. કિ-કીમાં યદ્યપિ ગૂજરાતીમાં તેને માટે સ્વતન્ત્ર આવતાં ખીખાં ડાબી જમણી બાજુએ મૂકાતાં તે તે વર્ણ પ્રાપ્ત

ચાય છે, તો પણ દેવનાગરી ટાઇપનાં પ્રાયઃ વર્ણુ ઊપરની ડીઝી-વાળો લઘ્વ િ અને ી આ પ્રકારે ઊપર અને પડખે અન્નૂનું બીજું મુદ્રાય છે. તેમાં બે ખાંચો રહી જાય તો તેને માટે આવતી ચોરસ કે લમ્બચોરસ માપની ડીઝી-સળીયો ભરવી પડે છે. નાગરી ટાઇપના ી ી માં પણ આ 'સ્થિતિ' છે. આવી વિકટતામાં સમિતિનો નીચેનો નિર્ણય આવકારવા લાયક છે:—

[૨] વારાહઢી મેં સ્વરોં કી સવ માત્રાણં અક્ષરોં કે આગે રહી જાયં । સિર પર યા પાઈ કે નીચે નહીં । હ્રસ્વ ' િ ' કે સમ્બન્ધ મેં યહ નિર્ણય હુઆ કિ ઉચ્ચારણ કે ક્રમસે યહ મી આગે હી લિખી જાય, કિન્તુ ઉસકે સ્વરૂપ કો નિશ્ચિત કરને કે લિપિ વિશેષજ્ઞોં સે સૂચનાણં મગવાયી જાયં । તવ તક વર્તમાન પદ્ધતિ સે હ્રસ્વ ' િ ' મલે. હી લિખી જાય ।

સમિતિ વિશેષજ્ઞોને હ્રસ્વ અર્ઘૂનાં સ્વરૂપના વિષયમાં સૂચના કરવા માટે આમન્ત્રણ આપે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિમાં વર્ણુની જમણી બાજુએ ઊપરના ભાગમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ અર્ઘૂ , આવા સ્વરૂપમાં ક્રમે લખવામાં આવતી. ધીમે ધીમે હ્રસ્વ અર્ઘૂ ઊપરથી વળતી વળતી ડાબી બાજુ લડી ગયેલી થતાં થતાં અર્વાચીન ' િ ' અને ' િ ' આ સ્વરૂપમાં આવી ગઇ છે. વર્તમાન નાગરી, ચારણ, ટાકરી, ગુરુમુખી, દેવી, ગૂંજરાતી, બજ્જીલા અને મેથિલ લિપિમાં આ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ આવી રહી છે. તેમ છતાં છઠ્ઠિયાં, મોડી, અન્ય, મહાયમ, તુળુ અને તામિલ લિપિમાં તે જમણીજ બાજુએ રહેવા પામી છે. તેજગૂ અને કનડામાં તે ઊપરજ રહી ગઇ છે. સમિતિની સૂચના જમણી બાજુએ હ્રસ્વ-અર્ઘૂ લખવાના નિર્ણય તરફ છે. હ્રસ્વ અર્ઘૂ અને દીર્ઘ અર્ઘૂમાં થોડો બેઠ રાખવાથી લેખન તેમજ મુદ્રણ એ ઉભયમાં અતુરજ થાય તેવું સ્વરૂપ આપણે મેળવી શકીશું.

પં. અહીં ગુજરાતી લિપિમાં અનુકૂળ થાય તેવી રીતે સ્વરો-
ની માત્રાઓ સર્વ જ નમણી બાબુએ આવી રહે, તેવી બારાખડી
ખતાવું છું:—

અ આ અં અી અ, અ, અ/ અ[°]
અ// આ/ આ[°] આ// અ. અ° અ°

[સૂચના:—મુધારેલી દેવનાગરીની બારાખડી આ સાથે
છપાયેલા ખ્લોકમાં જોવા વીનતી છે.]

અક્ષરની બારાખડી માફકજ સર્વ વ્યન્જનોની બારાખડી
ખનાવવાની. એકાર અને ઓકારનાં બે* સ્વરૂપ છે, તે ચાલુ એ
—ઓ અને વિવૃત એ—ઓ ખતાવવા માટે છે. હ્રસ્વ વરડૂ અને
દીર્ઘ વરડૂ અત્યારે ચાલુ અને, આ ચિહ્નોથી લેખન—મુદ્રણમાં છે;
આમાંના હ્રસ્વ વરડૂનાં બીજાંને વર્ણની નીચે ન મૂકતાં નમણી
બાબુએ અક્ષરના નીચેના અર્થ બાગમાં સમાધ મળ્ય તેમ જામું
મૂકવું. દીર્ઘ વરડૂનાં બીજાંને તેજ સ્વરૂપમાં જીપરનાજ રથને
મૂકવું. અનુનાસિક અને અનુસ્વારનાં હિચ્ચારણોનો ભેદ ખતાવવો
અત્યાવશ્યક છે. સદ્ગત પ્રિન્સિપાલ માધવલાલભાઈએ વર્ષો પૂર્વે
તેની હિમાયત કરી છે. લિપિમુધારણા—સમિતિયે એક ઠરાવમાં
આનો અનુરોધ કર્યો છે:—

૦ દક્ષિણ દેશની ભાષામાં એક હ્રસ્વ એકાર—ઓકાર પણ છે. હજી
સમિતિ તેનો નિર્દેશ કરતાં લખે છે કે:—

[૪] દક્ષિણ કી લિપિયોં કે સ્વરો મેં હ્રસ્વ ય ઝૌર
હ્રસ્વ ઝૌ કે રૂપ જાતે હૈ, उनके लिये मात्र
[५] इस प्रकार लगायी जाय ।

ગુજરાતી લિપિમાં આની જરૂર નથી. પ્રચલિત દેવનાગરીમાં આ
હજી નિર્ણય પ્રમાણે સર્વથા આદરણીય છે. આ લેખ સાથે છાપેલા
ખ્લોકમાં ત્રણે એકાર તેમજ ત્રણે ઓકારનાં સ્વરૂપ ખતાવ્યાં છે.

[૬] પૂર્ણ અનુસ્વાર કે સ્થાન પર [°] લગાયા જાય
और चन्द्रबिन्दु की जगह केवल [·] लगाया
जाय । उक्त अनुस्वार के लिये वैज्ञानिक रूप
से स्वरहीन ह, ङ, ण, न, म भी लिखे
जा सकते हैं ।

—આને ગુજરાતી લિપિમાં-શા માટે ન આપનાવી સંધ્યે ?
વિસર્ગ અને ક્ષણનનો એક બતાવવા વિસર્ગને પોતાં બે મીઠાંથી
બતાવવો આવશ્યક છે. માત્ર ગુજરાતી લિપિમાંજ નહીં પણ
નક્કી કરવા ધારેલી મુદ્રાલેખી દેવનાગરી લિપિમાં પણ વિસર્ગ બે
પોતાં મીઠાંથી બતાવવામાં સૌક્ય રહ્યું છે.

આવા પ્રકારની બારામ્મડી બતાવવાથી લેખન અને મુદ્રણમાં
ધારેલું સાફલ્ય મેળવી શકાશે.

[નોંધ:—દ્વ સ્વ વરદ્ અને દીર્ઘ વરદ્ જુની નાગરી લિપિમાં
વર્ણની જમણી બાજુએ લખાતાં, જેનો અવશેષ રૂ તેમ જ કૂમાં
રહેવા પામેલ છે; એટલે આ આપણને નવીન નથી. માત્ર હમાં
છે, તે બધા વર્ણોમાં અપનાવવું રહ્યું.]

આવા પ્રકારે મુદ્રણમાં માત્રાઓનાં બીજાંઓ જમણી
બાજુએ ગોઠવવાથી એક એક વર્ણનાં આઠ આઠ ઓછામાં ઓછાં
બીજાં બતાવવાં પડે છે, ત્યાં માત્ર અર્ધો વર્ણ અને આખો વર્ણ,
આવાં બેજ પ્રકારનાં બીજાં બતાવવાં પડશે.

૬. સંયુક્તાક્ષરના પૂર્વ વર્ણ તરીકે અર્ધો વર્ણોની આવશ્યકતા
છેજ. હવે જે વર્ણોમાં કાનો અન્તર્ગત છે, તેનો તે કાનો દર
કરવાથી અર્ધો વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ લિપિમાં બધાજ
કાનાવાળા વર્ણો નથી. જ્યાં જ્યાં કાનાવાળા વર્ણો નથી, ત્યાં તે
વર્ણ નીચે દર્શાવેલા જિહ્વાળો જેવાં કે-ક, છ, જ, ઘ, ઙ, ચ, દ, ઢ,
ધ, ણ, ત, ઠ, ડ, ઢ, ણ, રૂ. આ સ્વરૂપમાં કાકિ-કીવાળાઓ તૈયાર
કરે. આમ પણ સરવાળે એક વર્ણનાં બે જ બીજાં બતાવવાં પડશે.

જેને કાનો નથી તેવા અક્ષરોને પછીના વ્યંજન સાથે જોડતાં વચ્ચે-આડી રેખા કરવાની બધામધ્ય ઉક્ત સમિતિયે કરી છે. જુવો:—

[१४] संयुक्ताक्षर बनाने में जिन अक्षरों में पाई है, उन की पाई हटा दि जाय और बिना पाईवाले अक्षरों के आगे-ऐसा संयोजक चिह्न लगानेसे वे अक्षर हलन्त समझे जायें । शब्द के अन्त या श्वतन्त्ररूप से जब किसी व्यंजन को हलन्त बनाना हो तो उसे पुरानी पद्धति के अनुसार ही हलन्त चिह्न द्वारा ही बनाया जाय । जैसे विराट्, अर्थात् आदि ।

—વચ્ચે આડી રેખા કરવી ગૌરવદોષથી અસ્ત ધામે છે, સમગ્ર ઉક્ત કરાવના ઉત્તરાર્ધની સૂચનાને સર્વત્ર સ્વીકારવી-ખાસ કરી કાના વિનાના અક્ષરોમાંજ. હજુ ચિહ્નવાળું ખીખું આમે પણ અન્ય વર્ણ ખોડો લખવાને પ્રસન્ન જોઈશેજ. તેવું ખીખું પ્રાપ્ત હોવાથી વચ્ચે આડ કરવાની લખમાં પડવા દોષ પણ જાતની કશી આવશ્યકતા સહકૃપ વિદ્વાનોને જણાશે નહિ. નાગરી લિપિમાં ક-ફ અર્ધા કરવા ટાણે ક-ફ આવા પ્રચલિત સ્વરૂપના આવે, બાકીના માટે ક્ ક્ દ દ ઙ્ ઙ્ હ હ ળ્ ળ્ દ્ દ્ ર્ ર્ હ્ હ્ આવા સ્વરૂપનાં બ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબનાં સુધારેલી લિપિનાં ખીખાં જોઈયે.

રકાર જ્યારે સંપ્યુક્તાક્ષરના પૂર્વ વર્ણુ તરીકે હોય છે, ત્યારે વર્ણુની જમણી બાજુએ રેફના સ્વરૂપમાં આવે છે. ઉચ્ચારણુ વર્ણુની પૂર્વે હોવા છતાં અત્યારે તેનું ધ્યાન વર્ણુની પાછળ રહે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિમાં રેફ અર્વાચીન સ્વરૂપમાં છે, તેથી જ રીતને વર્ણુની ઊપર લખાતોઃ અત્યારે પણ આપણે લખિયે ઊંચે ઊપર, પરંતુ છાપવામાં તે તે વર્ણુની પાછળ આવે છે. આ સુરેક્ષીમાંથી જ્યારે પૂર્વ વર્ણુ તરીકે

રૂ કે રૂ ના રૂપમાંજ લખવો યુક્ત છે. કાના વિનાના વર્ણો ખોડા તો લખવાનાજ છે, એટલે તેનું રૂ, રૂ આવું બીજું પણ રહેવાનુંજ, આજ રકાર સંયુક્તાક્ષરના અન્ય વર્ણ તરીકે હોય છે, ત્યારે / કે આ સ્વરૂપમાં આવે છે; તેવા ચિહ્નની હવે જરૂર નહીં રહે. કેમકે પૂર્વ વર્ણો જિપર સ્વયં આ મુજબ આવવાનોજ; તેની બાબતમાં આ-રકાર ગોઠવાઈ રહેશે. (શાસ્ત્રી=શાસ્ત્રી) અને સ્વરોની માત્રાઓ તેના પછી ગોઠવાઈ રહેશે.

૭. પ્રચલિત લોકભાષામાં ૩૬ નાં બે ઉચ્ચારણો રપષ્ટ છે. વસ્તુસ્થિતિએ વૈદિક કાલથી આ ઉચ્ચારણો પૃથક્ ચાલ્યાં આવે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મીમાં ૩૬ નાં આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ માટે સફકેત અક્ષર હતો. પ્રાચીન તામિલમાં ૬ નાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ માટે સફકેત હતો. અત્યારે આપણે નવા સફકેતો જીપખવવા કાંઈ પણ જરૂર નથી. હિન્દી લિપિમાં સ્વીકારાયેલ નુક્તાવાળા ૨-૬ ગૂજરાતી લિપિમાં સ્વીકારી લેવાથી કાર્ય સરી જાય છે. આ નુક્તાનું સ્થાન વર્ણની ડાબી બાજુએ નીચેના બામમાં રાખવાની લિપિસુધારણા સમિતિએ હિમાયત કરી છે. ઉર્દૂ-ફારસીના કેટલાક શબ્દો તેમજ અફઝેશ બાષાના શબ્દોનાં અર્થાં ઉચ્ચારણો આપણી બાષાઓમાં ખતાવવા લેખનમાં આ નુક્તાનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. સુધારેલી દેવનાગરી લિપિમાં તે સમિતિની સૂચના મુજબ યોગ્ય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ગૂજરાતી આમીણ પાત્રોના ઉચ્ચારણોમાં અફઝેશ Z જેવું એક ઉચ્ચારણ છે જે શુદ્ધ જ-ઝ ને રથળે આમીણો પ્રયોજે છે. આ ઉચ્ચારણ જ-ઝકાર નીચે ડાબી બાજુએ નુક્તાથી ખતાવવું. વળી ડા-ધ-ઢને રથળે આમીણો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કણ્ઠ્ય ઉચ્ચારણ કરે છે. તે ખતાવવા હુકાર શક્તિમાન નથી. આ માટે નુક્તાવાળો રુકાર પ્રયોજ્ય એજ ઇષ્ટ છે. સુધારેલી નાગરી લિપિમાં સમિતિના [૭] માં નિયમનું પાલન આવકારવા લાયક છે.

૮. સર્વત્રાલ્ય નાગરીમાં જ્ઞ આ સફકેત રનચ આ બે વર્ણો જ્ઞેવો છે. તેને માટે સમિતિ ગૂજરાતી ખની બલામણ કરે છે.

[ઉસસે તો ગુજરાતી ખ અચ્છા હૈ—શુવો નિયમ ૧૦ મે.]
કેથીમાં પણ આવો જ ખ કાર છે. [ખ ખ્લોકમાં શુવા.]

૯. જ, ણ, ણ, શ આ સ્વરૂપ સમિતિયે માન્ય રાખ્યાં છે. લકારનું હિન્દી સ્વરૂપ સમિતિ સૂચવે છે. પરન્તુ મને લાગે છે કે હિન્દી લિપિના આ લ માયેથી શિરોરેખા ચાલી જતાં ચાલુ ગૂજરાતી લા જોવો જ તે થઈ રહે છે. તે માટે તેનું જૈન કિંવા ગૂજરાતી સ્વરૂપ અપનાવવું વધારે યોગ્ય છે. (તેનું સ્વરૂપ શુવો સાથે છપાયેલા ખ્લોકમાં) કવ આ આવો જોડાક્ષર ચાલુ લખાણમાં સ્વતઃ સ્વીકૃત છેજ. બુદ્ધિતિ વગેરેમાં જ્ઞ કે જ્ઞ બને સ્વીકારાય. જ્ઞ અત્યારે ઝમ આ સ્વરૂપમાં ઉચ્ચારાતો નથી; માટે સ્વતન્ત્ર સહકેતે રહે, તે વધારે સરલ થયે.

૧૦. સ્વરોમાં જ્ઞ, જ્ઞ, લમાંનો જ્ઞકાર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં દેશબાષાઓમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, તે ખ્લોકમાંના સ્વરૂપમાં રહે. દીર્ઘ જ્ઞ ની સંસ્કૃત શ્લોકો સુધારેલી નાગરીમાં લખતાં જરૂર પડે છે, ત્યાં ખ્લોકમાંના સ્વરૂપે વર્ણની જમણી બાબતે લખવો. લકાર માત્ર કલ્પ ધાતુ પરથી આવેલા ફલ્ગ્વિ શબ્દમાં જ છે. ત્યાં તે લૃ-લૃ સ્વરૂપમાં બને પડ્યો. તે માટે અક્ષર બીજું ન કરવું હોય તો લ-લની જમણી બાબતે જ્ઞકારના ચિહ્ન સાથે લખવાથી સરલતા થશે.

૧૧. ઘ અને ઘનો સુધારેલી નાગરીમાં બેડ રાખવો જરૂરનો છે. આ માટે ઘના ઊપરના અર્ધ વર્તુલનો ઊપરનો છેડો ઘ માફક વાળવો; ન્યારે ઘ જૂની નાગરીમાં છે, તેવો રાખવો. આમ કરવાથી તેનો તક્ષવત તરત પકડી શકાય.

૧૨. મકાર માયેથી શિરોરેખા ચાલી જતાં મ અને મમાં કાંઈ પણ બેડ નથી રહેતો; તે માટે મકારનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વીકારવું. (તે માટે શુવો ખ્લોકમાં આપેલો તે વર્ણ.)

૧૩. ઇન્દોરની લિપિસંમિતિને જે જાતની લિપિની આવ-
સ્થકતા છે, તેવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ લિપિ કેવા પ્રકારની હોઈ
શકે, તે બતાવવાનો આ મારો પ્રયત્ન છે. તેમાં “સાપ બેળા
વીંછીના,” એ ન્યાયે ગૂંજરાતી લિપિમાં પણ કરવા જોઈતા તદ્દત-
કૂળ સુંધારાઓ આ લેખમાં સૂચ્યા છે, છાંપખાનાંવાળાઓને
ઓંછામાં ઓછાં ખીખાંથી સમ્પૂર્ણ કાર્ય સાધી શકાય, તેવો પૂરો
ખ્યાલ રાખી અત્રે સૂચનાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે. ઊપર
સૂચ્યા મુજબનાં ખીખાં ઉપરાંત જુદાં જુદાં વિરામચિહ્નો, કૌંસો,
નાની મોટી-ડેશો.....ટપકાંઓ વગેરે અત્યારે છે, તેનાં તેજ
ઉપયોગમાં ચાલી શકશે; તેમાં કશો ફેરફાર કરવાની જરૂર નહીં રહે.
જોડાક્ષરનાં અનેક ગણાં ખીખાંઓ, સ્વરની માત્રાવાળા અખણ
બોડી ટાઇપો વગેરેની જરૂર રહેશેજ નહીં. મારા સામાન્ય અનુ-
ભવથી મને જે સૂચ્યું છે, તે અહીં સૂચવવાની ધૃષ્ટતા કરવામાં
આવી છે. આ વિષયના નિષ્ણાતો જરૂર આ વિષયમાં સારામાં સારો
તેમ છતાં રહેલામાં રહેલો રસ્તો શોધી કાઢી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક
દૃષ્ટિથી સરલમાં સરલ ઉચ્ચારણના ક્રમને જાળવી રાખનારી વર્ણમાલા
જનતા સમક્ષ મૂકશેજ, ત્યાંસુધીમાં મારી અદ્ય સૂચનાઓ પણ
જનતાને માર્ગદર્શક નીવડશે, તો મારા યત્નની હું સાર્થકતા સમજીશ.
(સાં. ૧૯૯૧ જન્માષ્ટમી—માંગરોળ કાઠિયાવાડ: ૨૧:૮:૩૫)

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

તા. ૬. આ નિઃસ્વ લખાયા પછી નવેમ્બરમાં મુગ્યાષ્ટમાં
મળેલી સંગિતિયે નિર્ણય બહાર પાડ્યો છે. તે જોઈ
સન્તોષ થયો છે. સાથેના બ્લોક બનાવતી વેળાએ તે
સૂચનાઓમાંની ઇષ્ટને અમલ મૂકવામાં આવી છે; તેની
અહીં સદર્પ સાબાર નોંધ લઈ છું. તા: ૧૭:૩:૩૬,
મીઠાખળી—(અમદાવાદ). —લેખક.

નાટક અને ચલચિત્ર

૪

૨૭મું ભારતનાટ્ય સંમેલન ?

[શાળાકોણેભાં તેમજ અન્યથા] નાટ્યશિક્ષણ અપાવાથી નાટ્ય-કલાનો જ ઉદ્ધાર થશે એમ નથી તો પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નાટ્યકલાનો ઉપયોગ કરી લઇને તેમાં આ સાધન દ્વારા પૂરેપૂરી સંગીત કામગીરી કરવા જેવી છે. નાટ્યકલા એ વૈજ્ઞાનિક કલા છે. “એલ આયર્લેન્ડ વોઝ એ સ્ટેજ.” એમ ક્યારે હતું, તો કે’ હોમરસ મજા અગાઉ. પણ રાજકીય બાબત વિશે બાલવાનું આ સ્થાન નથી. અસ્તુ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, એ ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાની સૌથી અધિક શક્તિ નાટ્યકલામાં છે.

આ રાષ્ટ્રો ભારતનાટ્ય સંમેલનના ગયા ઓક્ટોબર આખરે પ્રગટલા વૃત્તાંતના ઉપાંત્ય પૃષ્ઠમાંથી લીધા છે. સંમેલન ગયા ઉનાળામાં પુનામાં બરાબરું. સને ૧૯૦૪માં આરંભાયેલી એ પ્રવૃત્તિનું પ્રસ્તુત સંમેલન ૨૭મું ઉપવેશન હતું અને તેનું કાર્ય, સંસ્કારી ગુજરાતને પરિચિત મહારાષ્ટ્રીય સાક્ષર રા. શ્રીકૃષ્ણપંત આપેકરની સ્વાગતાધ્યક્ષતાએ તથા તેમણે જમની પ્રાપ્તિને ‘રત્નકાંચનયોગ’ કહ્યો તે રા. ગોવિંદરાવ ટેબેની—“સિનેમા અને નાટક એ બંને સંસ્થાના ઝડપાનુગાંધી” એવા એક, ગુજરાતમાં અલભ્ય અને મહારાષ્ટ્રમાં પાશુ કદાચ દુર્લભ, વાહ્યમયસેવકની—પ્રમુખતાએ યશસ્વીપણે પાર પડ્યું હતું. તેમના પ્રમુખ તરીકેના સમારોપમાંથી ઉપરનું અર્થગર્ભ અને ચિંતનીય અવતરણ આપ્યું છે.

સમકાલીન ભારતવર્ષમાં નાટ્યસંસ્થાનો હ્રાસ થયો છે તે ચલચિત્રોની પ્રવૃત્તિને પરિણામે થયો છે કે જી રીતે એ એક, અને, નાટ્યસંસ્થાને સુરક્ષિત રાખવા આટે શું કરવું જોઈએ એ બીજો: આ બે મદસ્તવના પ્રશ્નોનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપની ચર્ચા સંમેલનના કર્ણધારોનાં વ્યાખ્યાનોમાં તથા કરાવેા પરનાં બાવણોમાં થઈ હતી.

૧. ગદાંકમાંથી બાકી રહેલી મોંઘ

એ પ્રશ્નોનું પ્રમુખન્યાયાનમાં ચર્ચાનું તલસ્પર્શી વિગતવાર વિવેચન આ વિષયમાં રસ લેનાર દરેક ગુજરાતી વિચારકે પણ વાંચવા-વિચારવા જેવું છે, કેમ કે ત્યાંની ચક્રવર્તી કે મુશ્કેલીઓ, આચાર-રચના તેમજ ભવ્યરચના અહીંનાં પણ છે.

નાટકની અધોગતિ થઈ છે તે ચલચિત્ર-વ્યવસાયને લીધે નહિ, પણ નાટકનો મૂળ હેતુ જે કલાવિકાસ, તેની પ્રતારણાને લીધે, શિષ્ટ સમાજનું રંજન કરવામાં નિષ્ફળ નિવડે તેવા માર્ગ એ લે છે તેને લીધે, તેમજ દૂરદર્શિતાના અભાવને લીધે, ચલચિત્ર પ્રધાનપણે ધંધો છે; નાટક પ્રધાનપણે કલા છે. ધાર્મિક ચલચિત્રથી મળતું સુખ દષ્ટિગમ્ય છે, પણ સચ્ચ નટોનું નાટક સમગ્રતામાં દષ્ટિ ઉપરાંત અવશ્ય^૧ બુદ્ધિ અને હૃદયની સંસ્કારિતાની જરૂર પડે છે. ચલચિત્રે જે ઘટનાને પ્રત્યક્ષ બતાવવા બારે ‘ખટાટાપ’ કરવો પડે, તેને નાટકમાં સૂચકપણે ધ્વનિથી રજૂ કરી શકાય છે. આ કારણે ચલચિત્રને આશ્રય આપનાર વર્ગ (સામાન્ય જનતા ‘સુસંસ્કૃત’ નહિ, તેથી.) મોટા રહેવાનો; નાટક માટેનો વર્ગ નાનો, પણ હૃદયમનની સંસ્કારિતાના વિષયમાં જિંઓ, પરંતુ આ વર્ગને હાલનાં નાટકો સંતોષતાં નથી, જેમ બનવાનાં કારણો પ્રસિદ્ધ છે. સમાજમાં નટોનો દરજ્જો નીચો હતો કે છે, તે નટોનાં વ્યક્તો તથા સ્વેચ્છાચારીપણાને લીધે; તેમને બદલે હવે તરુણ પેઢીનાં કુલીન (એટલે કુલપરંપરા-એ ખાનદાન એટલું જ નહિ પણ સામાજિક નીતિવંધનો ચિવ્વટ-થી પાળનાર) સીપુરોને જે કુચળતાથી અને હિંમતથી નાટ્યકલાની સેવા કરવાનું સ્વીકારે, તથા, સમાજનેતાઓનું પીઠ-બળ તેને મળે, તો સમાજનો દષ્ટિકોણ બદલાઈ વિશાળ રહેશે જ નહિ. ... આ પ્રકારના વિશાલદષ્ટિ છતાં પ્રગલ્ભતા અવિરોધી વિચાર પ્રમુખમીએ દર્શાવ્યા હતા. સમજનના કારણે, કોલેજોમાં

૧. બાલપંચમાં મવલ્લ હોય છે પણ એ કારણે દષ્ટિનું વલ્લ નોખ બનતું નથી, હલેલવ છે.

નાટ્યકલાના અભ્યાસ તથા પ્રયોગો માટેનાં નાટ્યમંડળો કાઢવાની ભલામણ કરનારો; સ્ત્રીઓનો પાટ સ્ત્રીઓ જ ભજવે એવા આમહ-નો; શહેરસુધરામ્મઓએ નાટકગૃહો ચોખ્ખા ધનસામગ્રીવાળાં ને નૈતિક શુદ્ધિવાળાં સ્થાપવાં ને ચક્રાવર્તો જોઈએ એ વિશેનો; તથા નાજશિક્ષણની સંસ્થા 'ભારતવિદ્યામંદિર' સ્થાપવાની યોજના વિશેનો; એટલા સૌથી વધુ ધ્યાન એએ તેવો હતા. —વિ.

કલા

૧૫

‘એમેચ્યોર’ નાટ્ય પ્રયોગો

કોન્સર્ટોના જેટલા પ્રમાણમાં તો નહિ પણ તો યે ક્ષણમાં ‘એમેચ્યોર’* નાટ્યપ્રયોગો મુંબઈ, ‘ભાવનગર અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત વગેરે સ્થળોએ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે ખરા. છતાં આ વિષયમાં બિનધંધાર્થી નટ-નટીઓનું ખર્ચ લક્ષ્ય દ્યુ’ તેનો નિર્ણય થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ અમુક લક્ષ્ય પણ જનતા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે જેમ આપણે ત્યાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં છે તેમ આ ક્ષેત્રમાં પણ સારા પ્રમાણમાં અરાજકતા વ્યાપી રહેતી છે. અત્યારે આવી લલિત કલાઓ પ્રત્યે યુવક-યુવતીઓનું ધ્યાન એવાયું છે અને બિન ધંધાર્થી કલાસંસ્કો નાટકો ભજવવા લાગ્યાં છે તે વેળા આ પ્રશ્ન સંજ્ઞાથી ચર્ચા અરથાને નહિ ગણાય.

* આ શબ્દ માટે કેટલાક લેખકો ‘કલાપ્રિય’ શબ્દ યોજે છે પણ એ વાળખી નથી કારણ કે એથી તો ધંધાર્થી કલાકારો કલાપ્રિય નથી એમ કલિત થાય છે, જે સાચો ખોટો છે. એથી ન્યાં સુધી ‘પ્રોફેશનલ’ અને ‘એમેચ્યોર’ એ બે શબ્દો માટે કલાના ક્ષેત્રમાં શોભે તેવા શબ્દો યોજવા નથી ત્યાં સુધી ધંધાર્થી અને બિનધંધાર્થી શબ્દો ઉપર જ આધાર રાખવો ઠીક પડશે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ગિનધધાર્થી નટ-નટીઓ નાટ્યકલામાં એટલાં પારંગત છે કે એમને સુધારવાનાં કે અમુક દિશાઓનાં સૂચન કરવાનાં કાર્યો ત્યાંના ગિનધધાર્થીઓએ કરવાનાં રહેતાં નથી, એના પ્રમાણમાં એમનું લક્ષ્ય વધારે સાદું અને સંકુચિત કહી શકાય. અમુક નાટકો કમાણીની નજરે દ્રષ્ટેલમંદ નહિ થતાં હોય છતાં સાહિત્યની કલાની દૃષ્ટિએ સુંદર હોય તો તેવાં નાટકો ભજવવાનું સાહસ આ ગિનધધાર્થી મંડળો સહેલાઈથી ખેડી શકે. વળી ભવિષ્યમાં જન્મને ધધાર્થી થવું હોય તેમને ગિનધધાર્થી તરીકે એ કલામાં પ્રવેશવાનું સુગમ અને લાભદાયી યજ્ઞ પડે છે અને એથી એમને થોડી ક્ષણે તાલીમ પણ મળી રહે છે. આ ઉપરાંત અમુક સંસ્થાઓને આર્થિક મદદ આપવા અર્થે, અમુક મંડળોના ઉત્સવો નિમિત્તે અને આનંદને માટે જ આનંદ કરવા ખાતર પણ પાશ્ચાત્ય દેશોનાં ગિનધધાર્થી નટ-નટીઓ નાટકો ભજવે છે, એમનું લક્ષ્ય શું છે તે પણ આટલા ઉપરથી સમજાય તેમ છે. એમાં ધધાર્થી નાટ્ય પ્રયોગોને ઉતારી પાડવાનો તેમનો આશય નથી, ધધાર્થી નટ-નટીઓને અભિનયકલામાં, 'સીનરી' અને 'બેકગ્રાઉન્ડ'માં ઉચ્ચ-તરે જ્ઞાન આપવાના અભિલાષ નથી; ધધાર્થીઓની સાથે ફ્રાઇપલુ પ્રકારની હરીફાઈ કરવાની ગિનધધાર્થીઓની ઉત્કંઠા નથી.

ગુજરાતમાં ગિનધધાર્થી નટ-નટીઓ પાસે જુદા સંલેગો ખડા છે, આપણે ત્યાં ભજવાતાં ધધાર્થી નાટકો નીચી ભૂમિકાનાં છે અને અભિનય, પ્રકાશયોગના, સંગીત, વગેરે બાબતોમાં એ ધધાર્થી થીએટરોમાં અનેક પ્રકારની બીણપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આને પરિણામે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ગિનધધાર્થી થીએટરો આગળ જ લક્ષ્ય છે તેના કરતાં અહિંની ગિનધધાર્થી રંગભૂમિનું લક્ષ્ય વિશાળતર રાખવું ઇટે. નાટ્યપ્રયોગો ભજવવામાં રહેલ આનંદ, તેની સહાયતાવડે અમુક પ્રવૃત્તિઓને આપી શકાતી આર્થિક મદદ, ગિનધધાર્થી અભિનયકલાની પ્રવૃત્તિ મહત્ત્વ કરવાથી મનુષ્યની અમુક શક્તિઓમાં (વક્તૃત્વ, સમયસૂચકતા વગેરે) સાધી

શકતો વિકાસ, ધધાર્થી રંગભૂમિઓ ઉપર ભજવાતાં નાટ્યો કરતાં ઉચ્ચતર નાટકો પ્રત્યે જનતાની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરવાનો આશય, હાલમાં એ રંગભૂમિઓ ઉપર બહુધા જોવામાં આવતી અભિનય-કળા, પ્રકાશયોગના વગેરેમાં સુંદર માર્ગસૂચન-આટલું આપણું-ગિનધધાર્થી નટ-નટીઓનું-લક્ષ્ય.

આ લક્ષ્યમાં ગિનધધાર્થી નટ-નટીઓ ધધાર્થીઓના દરીફા છે કે ઉપદેશકો છે એવું ધમંડ રાખવાની આવશ્યકતા નથી એટલું જ નહિ પણ એ ધમંડ ધધાર્થી રંગપીઠ સુધારવાના મહત્વના કાર્યમાં વિઘ્નકર્તા જ નીવડે છે. તે ઉપરાંત, આવાં ગિન-ધધાર્થી નાટકોમાંથી ધણાં નાટકો જોવાથી દલાલસિક જોનારના હૃદયમાં આ ધમંડથી ગિનધધાર્થી પ્રત્યે દયા જ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણુ સ્પષ્ટ છે : ધધાર્થીઓની વર્ષોની તાલીમ એમના અનેક દોષો સહેલાઈથી ઢાંકી શકે છે. ગિનધધાર્થીઓમાં માંલોમાંજ પ્રસરી રહેલી અરાજકતા ધધાર્થીઓમાં બાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. એમને એ પરવડે જ નહિ કે તે ઉપરાંત ધધાર્થી રંગભૂમિ ઉપર કામ કરતાં સર્વ નટ-નટીઓ નાટ્યકલાના વિવિધ અંગોમાં છેક જ અજાણ છે એવું માની લેવું એ પણ ભગમૂઝક જ છે. એમાં પણ કેટલાંક નટ-નટીઓ પોતાની કલામાં ધણાં નિજાત છે. આવાં કુશળ નટ-નટીઓના દરીફ અથવા ઉપદેશક તરીકે તાલીમ વગરના ગિનધધાર્થી નટ-નટીઓએ હજી રહેવાનાં સ્વપ્ન સેવવાં એ માત્ર બાલિકાના જ કહેવાય.

આ પ્રમાણે ગુજરાતનાં ગિનધધાર્થી નાટ્યકલારસિકોનું લક્ષ્ય બને તેટલું સરળ અને દૃઢમાં જળાબ્ધું છે તે પછી આ પ્રમ સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે : કે આ લક્ષ્યપ્રાપ્તિને અર્થે આપણે સૌએ-એ દિશામાં પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર કાર્ય કરી રહેલ ગિનધધાર્થી કલારસિકોએ-યું કરવું ?

અનેા ઉત્તર કાંઈ પણ એક વ્યક્તિ આપી શકે નહિ. એનો ઉત્તર આપવા માટે આ લેખ લખાયો નથી આ દિગ્રમાં હાલમાં

ચાલતી અરાજકતા અમુક અંશે દૂર થાય, આ ક્ષેત્રમાં રસ લેનાર નરનારીઓ પોતપોતાના અભિપ્રાય જાહેરમાં વ્યક્ત કરે, પરિણામે લક્ષ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરલ બને, એ આશયથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે. હાલમાં એક બંગાળી કલાકાર મુંબઈમાં 'નેશનલ થીએટર'ની યોજના રજૂ કરવા ઇતેજાર છે એવું જાણ્યું એ આ લેખનું બીજું મહત્ત્વનું કારણ છે. એટલા માટે કે જ્યારે આપણે શુજ્ઞસતીઓ વર્ષો થયાં 'ગ્રાંટરોડિયા' નાટકોની સામા વિરોધ દર્શાવી એમના તરફ માત્ર મોં મચડીને બેસી રહ્યા છીએ ત્યારે એક પરપ્રાન્તનો કળાકાર 'નેશનલ થીએટર'ની યોજના વ્યવહારમાં મૂકવાના સતત પ્રયાસ કરી રહ્યો છે !

ગમે તે હેતુની સિદ્ધિ માટે બિનધર્ધાર્થી નાટ્યપ્રયોગ કરવામાં આવતો હોય ત્યાં અમુક વાતો ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. આવા નાટ્યપ્રયોગ કરનાર મંડળોમાં દરેકમાં માત્ર એક જ કુશળ ડીરેક્ટર હોવો જોઈએ—જેટલાં ખેલાડી એમાં ઉતર્યાં હોય તે બધાંએ ડીરેક્ટરે તરીકે ન વર્તવું જોઈએ ! પ્રકાશ, સંગીત, સીનસીનરી, પાત્રોના પોષાક, અભિનય વગેરે બાબતમાં પણ ધ્યાન-પૂર્વક સંયોજન ચલું જોઈએ. અનેક બિનધર્ધાર્થી નાટ્યપ્રયોગોમાં સીનસીનરી અને અભિનયની બાબતમાં પેલાં ધૂતકારી કાઢેલ 'ગ્રાંટરોડિયા' નાટકોનાં જ અતુકરણ થાય છે, આ ખોટું છે. બિન-ધર્ધાર્થી નાટ્યપ્રયોગોમાં તે જન્મ બને તેમ સાદી 'એક ગ્રાઉન્ડ'-થીજ કામ કરવું જોઈએ.

હમણાં જ્યાં જ્યાં આવા નાટ્યપ્રયોગો થાય છે ત્યાં ત્યાં એકેક, જાણે, ચારચાર-સૌને કાવે તેટલા અને તેવાં આ દિશામાં કામ કરનાર નરનારીઓના મંડળો સ્થપાવાં જોઈએ અને આવાં બધાં ય મંડળોમાં પરસ્પર Coordination સાહચર્યની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એક શહેરનું મંડળ બીજાં શહેરમાં નાટ્યપ્રયોગો કરવા જાય અને બીજાં શહેરનું મંડળ પેલાં શહેરમાં પોતાના પ્રયોગો કરી બતાવે. આવા નાટ્યપ્રયોગો માત્ર નાટ્ય-

પ્રયોગો જ રહે અને એમાં બરબા, સંગીત અને નૃત્યના પ્રયોગો ધુસાડવાના યત્નો નહિ થાય એ ઇષ્ટ છે કારણ કે એ કલાઓના ક્ષેત્રો જુદાં છે અને એમાં રસ લેતાં બિનધર્માર્થી ક્ષારસિકોના લક્ષ્ય પણ જુદાં જ છે. જેળંબેળાની જાતથી પરિણામે એ દરેક ક્ષેત્રમાં વિકાસ થતો અટકે છે. બિનધર્માર્થી નાટ્યપ્રયોગોનું અવલોકન પોતપોતાના 'બ્લીસ્ટરાળાંધુ' મિત્રો પાસે નહિ પણ તટસ્થ વૃત્તિના સાચા કલાકાર પાસે અમુક માસિકો કે ત્રેમાસિકોએ કરાવવું ઇષ્ટ છે અને તે અવલોકનકારે પણ પોતાની આગળ સાચું લક્ષ્ય રાખીને જ એવા પ્રયોગોનું અવલોકન કરવું જોઈએ. સાહિત્ય-પરિવેદો બરાબ ત્યારે આ ક્ષેત્રમાં રસ લેનાર રસિયાઓ પણ એકાદ દિવસ બેગાં મળી વિચાર કરે તો તેથી પણ લાભ થવાનો સંભવ ખરો.

આ પ્રમાણે આવા નાટ્યપ્રયોગો ભજવવામાં એક જ લક્ષ્ય રાખવામાં આવે, અમુક Progressive method અમલમાં મુકવામાં આવે, જુદા જુદા નાટ્યકારોનાં નાટકો ભજવાયા કરે અને પરસ્પર Coordination સાહચર્યની જાવનાથી કાર્ય કરવામાં આવે તો જ આપણી ગુજરાતી ધર્માર્થી રંગભૂમિમાં વિકાસ સધાય, બિનધર્માર્થી રંગભૂમિમાં પણ કાંઈક નવું ચેતન આવે અને જુદાં જુદાં વિધાનનાં નાટકોને રંગભૂમિ ઉપર લાવવાનું સામર્થ્ય આવે. તેમ જ હાલના નાટ્યકારો રંગભૂમિને યોગ્ય નાટકો લખવા પ્રેરાય અને એ દિશામાં હાલ જેમણે યત્ન કર્યો નથી એવાં લેખક-લેખિકાઓ પણ એ દિશામાં પમથા માંડે. પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય તેમ જ ધર્માર્થી અને બિનધર્માર્થી રંગભૂમિ સર્વ દિશામાં ઉચ્ચતર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

કેળવણી

૬

શામળદાસ કોલેજનાં પ્રાદેશવર્ષો

[અહીંની શામળદાસ કોલેજની સ્થાપનાનું કનકપર્વ ગઈ નાતાલમાં હતું. એ પ્રસંગનિમિત્તે નીચેના નોંધસંગ્રહ, કોલેજ ૧૮૮૫માં સ્થપાઈ ત્યારના તેના ચાર વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વાર્તાલાપને આધારે તૈયાર કર્યો છે. વાંચનાર એ પરથી બેરો કે ૧૮૮૫-૯૦ની શામળદાસ કોલેજ એટલે કેટલીક બાબતોમાં આખા ચ હવાકાની અગ્રગણ્ય કોલેજ અને તેનાં ઉત્તિદાસનું આ પાત્ર એટલે ગુજરાતી શિક્ષણવિકાસનું એક ક્રમતી પાત્ર. એટલા મહત્ત્વની સંસ્થા વિશેનું આ લખાણ તૈયાર કરવામાં અમને મમતાથી સહકાર આપનાર નીચેના ચારે માનવંત સન્મનોનું 'માનસી' જણી છે અને રહેરો. પહેલી ત્રણ નોંધ, અનુક્રમે, શા. શા. શ્રી માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, સ્વ. શા. શા. શ્રી ભૂપતરાય લક્ષ્મીસંકર ઓઝા અને શા. શા. શ્રી મણિલાલ હરિલાલ મહેતાએ પૂરી પાડેલી હકીકતો પરથી લખી છે; ચોથી, શા. શા. શ્રી શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતાએ લખી આપી છે. શા. ભૂપતરાયભાઈ પાસેથી થેડી વધુ વિગતો મેળવવાની હતી, પણ એ માટે એમની બીજી મુલાકાત લઈ શકાય ત્યાર પહેલાં તેમનો દેહાંત થયો એમ નોંધતાં બેઠ થાય છે.—ત્રી]

૧

૧. કોલેજ સને ૧૮૮૫માં (સં. ૧૯૪૧માં) સ્થપાઈ ત્યારે તેમાં માત્ર ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ હતાં; તેમાંનાં ૧૦ વડનગરાં નાગર ગૃહસ્થો હતા. બીજો બધે તેમ બાવનગરમાં પણ, ઉચ્ચતર નવી કેળવણીના લાભ લેવામાં નાગરોએ પહેલ અને હિંમત કરેલી. એમનો દાખલો લઈને બીજા પણ કોલેજમાં આવતાં, સંખ્યા વધી.

૨. કોલેજ હાલની આફેડ હાઇસ્કૂલવાળા મકાનમાં રહ ચક્ર હતી; અને પછીથી, સામેના મકાનમાં, બીજાં હમણાં કેળવણી-ખાતાની આફિસ છે ત્યાં. ૧૮૮૬માં પીલગ્રીમ્સની પાસેનું મકાન (જે હમણાં ચોડા વંશ પર છે ઊગ્રથું, તે) બંધાયું.

૩. કળવણીને હિતેન્ન આપવા રાત્રી તરફથી પ્રીવિયસ પાસ થાય તેને બી. એ. યદ્ય જતાં મુખી આપવા માટે દસ શિષ્ય-વૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

૪. એ વખતે ભાવનગરનરેય સ્વ. તખ્તસિંહજી મદારાજ હતા; અને દિવાન, સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈસાહેબ. કાલેન્ને ખુલ્લી મહેલી સ્વ. દાદાભાઈ નવરોન્નજીએ, એક દૂંડું અસરકારક પ્રાસંગિક ભાષણ કરીને.

૫. પ્રિન્સિપલો : શરૂઆતમાં કામચલાઉ તરીકે સ્વ. જમ શેઠજી ઉનવાળા હતા; પછી ગનિયન આવેલા, તેઓ જતાં, ફરીથી ઉનવાળા. એમની પછી, મેસર્સ એન્ડી સંભાળ્યા વગેરે.

૬. પ્રોફેસરોમાં, પ્રિન્સિપલ ઉપરાંત, એ પંચવર્ષીમાં હતા મેસર્સ કરદુનજી દસ્તુર, મલ્લિકાલ ન. દિવેદી, કેશવલાલ દ. કુવ, હમજાઈકર પ્રા. ત્રિવેદી; દક્ષિણી પ્રોફેસરોમાં હતા પ્રો. સિમરે અને પ્રો. આર્ને જેમાંના પહેલાનું યાન વધારે જિંડું તો બીજાની વાક-છટા વધારે સરસ હતી.

૭. ગનિયન શીખવતા ઈર્ષલિય અને પ્રતિદાસ અને સંસ્કૃત પણ સાઈ જાણના. શેક્સપીઅર શીખવવામાં ખાસ નિષ્ણાત હતા. એ વિષય પર તેમ જ બેકન 'ગ્રાન્ડન ટ્રેઝરી' અને બક્ટ પર તેઓ જે નોટ્સ લખાવે તેમાંથી જ (પરીક્ષક તેઓ નહિ પણ મુગાઈ ગાળુના પ્રોફેસરો હોવા છતાં) પણ પ્રશ્નો આવતા.

૮. એન્ડી લોજિક બહુ સરસ શીખવતા. સેન્ટ ઝેવિયર્સવાળા પ્રો. વેલ્ડે કાલેલા લોજિકના પ્રશ્નોથી જે વર્ગે એલિન્સ્ટન જેવી

૧. તેઓ ભાવનગર ડામ્બ બાદ કરી સેન્ટલ દિંડુ કોલેજમાં ગયા હતા અને અહીંથી રમેલા કેપ મુદરસ એમને ત્યાં મળવા બધ ત્યારે દરખાશો બેઠ્યા.

૨. એનો 'દેવ રેવોલ્યુશન' તેમને લગતજ આજો દેવ થઈ રહેલો, તેથી શીખવતી વખત એ ક્ષેપણનો ઉપયોગ બહુ એવો કરતા.

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ ગભરાયલા, એ પ્રશ્નો આ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને સરળ લાગેલા.

૯. દસ્તુરજી ગણિતના અસામાન્ય નિષ્ણાત અને એમની શીખવવાની પદ્ધતિ ઘણી આકર્ષક હતી.

૧૦. ઉનવાળા ફિઝિક્સના પ્રોફેસર હતા; અને ફાર્સી, એ વિષયના એક અનન્ય વિદ્વાન આગાસાહેબ ઇસ્પહાની^૧ શીખવતા.

૧૧. મણિલાલ દિવેદી અહીં હતા ત્યારે તેમણે એ સમયમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી, ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ કોલેજમાં કાઢવાની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી. એવી જ એમની બીજી સૂચના તે, યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી દાખલ કરવા વિશેની હતી.

૧૨. ત્યારેના બધા પ્રોફેસરોની અદ્વિતીય વિદ્વતાને કારણે, પૂનામુંગાઇમાં કોલેજને હતી છતાં, ત્યાંના ઘણા વિદ્યાર્થી અહીં ભણવા આવતા.

૨

૧૩. બ્રિટિશ અમલ પછીના નવા જમાનામાં ભાવનગર રાજ્યે રાજધાનીમાં બે લક્ષ્ય નજર આગળ રાખેલાં : પ્રજાની સુખાકારી અને પ્રજાની જિંદગી કેળવણી. પહેલું લક્ષ્ય સાધવા રાજ્યે ગંગાભાઈસાહેબના સ્મારક તરીકે મૌરીશંકર સરોવર બંધાવ્યું; બીજું લક્ષ્ય સાધવા, કોલેજ સ્થાપી.

૧૪. “શામળભાઈનું સ્મારક કેવી રીતે કરીએ?” એમ તપ્તસિંહજીએ પોતાના દિવાનના મુખ્ય સેક્રેટરી સ્વ. લક્ષ્મીશંકર હરિપ્રસાદ ઝોઝોને પૂછતાં તેમણે કહ્યું: “કોલેજ સ્થાપીને”; અને.

૧. એમને વિશે જુદો લેખ પ્રો. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરામ મહેતા તૈયાર કરે છે. ઘણું કરીને એ આવતા અંકમાં છાપી રાખશે.—તંત્રી

મહારાજશ્રીએ એ સૂચના પોતાના પ્રિય દિવાનનાં માનમાં સ્વીકારી તથા અમલમાં મૂકી.

૧૫. કોલેજ કાઢવા માટે-યુનિવર્સિટીની મંજૂરી મેળવવા લક્ષ્મીશંકરભાઈ અને (ત્યારે હાઇસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર હતા તે) ઉનવાળા, મુંગાઈ ગયા હતા; ત્યારે વાઈસ ચેન્સેલર હતા જ્યોર્જ બર્ડવૂડ. તેમણે મંજૂરી આપી. પછી પૂછ્યું : “કોલેજ તો કાઢશો, પણ મુંગાઈતું જીવન જે કેળવણી આપે છે તે તો ભાવનગરનું જીવન ક્યાંથી આપશે?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લક્ષ્મીશંકરભાઈએ આપ્યો હતો : “મુંગાઈ જેવી કેળવણી, મુંગાઈ જેવું જીવન ભાવનગરમાં આપીશું.” આ ઉત્તર સ્પષ્ટ કરે છે કે કોલેજની કેળવણીનો આદર્શ એટલો ઉચો રાખવામાં આવ્યો કે, જે અધ્યાપકમંડળ એ સમયમાં જે ઉત્તમોત્તમ મળી શકે, તેમ રચાયું હતું.

૧૬. ગનિયન સંસ્કૃતનો વર્ગ આલેતો હોય ત્યારે તેમાં પણ જાહેર બેસતા. તેઓ પાંચ વર્ષ અહીં રહ્યા હતા. ૧૮૮૮માં તેમની સામે ખટપટ શરૂ થઈ હતી, ત્યાર પછી પણ બે વર્ષ ટક્યા હતા તેમને ભાવનગર કોલેજને માટે વિદ્યાવતથી મોકલનાર હતા. સ્વ. સર મંચેરજી ભાવનગરી, કેમ કે અહીંથી એમને (સર મં.ને) એ કામ પત્ર દ્વારા સોંપાયલું. ગનિયન સેલ્બી જેવા પંડિતની બેઠન પરની નોટસમાંના કોઈ ભાગે માટે પણ પ્રસંગવશાત્ નિખાલસપણે વર્ગમાં કહી નાંખતા : “No, Selby has not here properly understood Bacon.”

૧. તેઓ (સ્વ. શામળદાસ પરમાનંદદાસ મહેતા) પોતે પણ ધણા વિદ્યાપ્રેમી તથા કાર્યોના સારા જાણકાર હતા. એવર્ધનરામને શુદ્ધ મન ધરાવતી પ્રેરણા શામળદાસના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વ અને જીવનમાંથી મળેલી એ જાણીતું છે.—ત્રી

૧૭. સેને ૧૮૮૯-૯૦ના ગાળામાં એક વાર, ગાંધીજી એક ટમ અહીં વિદ્યાર્થી હતા.

૧૮. કોલેજનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ એટલે એની આખી કારકિર્દીમાં ખરેખરાં બહોળસાલીનાં કહેવા જેવાં વર્ષ. ૧૮૯૦માં ગનિયન તથા દસ્તુરજી ગયા એટલે પ્રેફેસરોની બાબતમાં તે નબળી થઈ અને રહી. વિદ્યાર્થીઓ ધટવા માંડ્યા. ૧૮૯૬-૯૭માં ફેટલોક સંખ્યાનો વધારો થયેલો તે તો, કોઈ અસાધારણ પ્રેફેસરોને પ્રતાપે નહિ, પણ એ વર્ષોમાં મુંબાઈ બાબુ પ્લેગનું જોર હોવાથી.

૧૯. દસ્તુરજીને બાવનગર છોડવું પડ્યું હતું તે, એમનું સ્વપ્ન હતું તથા પારદર્શક નિખાલસપણાને લીધે. ગામનાં કોઈ એ અગ્રણી કુટુંબો પર રાજ્યની ખરાબી તેવામાં હતી. એ કુટુંબોમાં દસ્તુરજીને મિત્રાચારી તથા મીઠો સંબંધ હોઈ, તેમણે એ તોડવાની ખટપટિયાની સૂચના સ્વીકારી નહિ. ઉલટું, સંબંધને વધુ ગાઢ બનાવ્યો. પરિણામ એમનો બાવનગરત્યાગ.

૨૦. ગનિયનનો બાવનગરત્યાગ ત્યારના એક ગોરા રાજ્યાધિકારીને આભારી હતો. એ અધિકારીએ પોતાની ઓફિસનું મકાન ઝટપટ બાંધ્યું પણ કોલેજના મકાનના કામને ઢીલમાં નાંખ્યા કરતા હતા. ગનિયને એ સામે સખજ વાંધો ઉઠાવવાથી તેમ જ દસ્તુરજી સાથેની તેમની મૈત્રી પણ ત્યારના વાતાવરણમાં અમુક અમલદારોને ખૂંમતી હોઈ, ગનિયનને કાઢવાનાં એકો આશુ કરવામાં આવેલ.

૨૧. એમની સાથેનો રાજ્યનો કરાર તા. ૧૧-૨-૧૮૯૦ને દિને પૂરો થવાનો હતો, ત્યાર પહેલાં અઠવાડિયે જ એમની પર આવેલ વાઈસરોયના તારને પ્રતાપે ઇંદોરની ડેલી કોલેજમાં તેઓ નીમાયા ને ગયા હતા. તેમને આપવાના વિદાયમાનની પ્રવૃત્તિમાં પણ મણી પક્ષાપક્ષી અને મનુષ્ય થયાં હતાં. (પાછળથી પ્રો. સિમયે પણ ઇંદોર ગયેલા અને ત્યાં સંસ્કૃતવિચારક તરીકે સારી ખ્યાતિ પામેલા.)

૨૨. ગનિયન સ્વભાવે ઉમ્મ હતા પણ પ્રસંગ આવ્યે ખરી ખાનદાનીથી પણ વર્તતા. એક વાર મ. ન. દિવેદીને તેમના આરિત્ર ને અંગે ગનિયને આકરાખાણુ જેવા જે શબ્દ કહી નાંખેલ પણ પછી એક વાર બ્યારે મ. ન. દિ. ની ભલામણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એ જ ગનિયને તેમને “એ મેન આફ યુરોપીઅન રેપ્રેઝેન્ટેશન” તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

૨૩. લિમયેનું સંસ્કૃતગ્ઝાન કેટલું સરસ હતું તેનું એક દષ્ટાંતઃ અહીંના બાનુશંકર શાસ્ત્રીને અંગ્રેજી ન આવડે અને લિ.ને ગુજરાતી ન આવડે, પણ, બંને મળતાં બા.એ. સંસ્કૃતમાં વાતચિત શરૂ કરી એટલે લિ.એ તે મુદ્દલ સંકોચ વિના આણુ રાખી હતી.

૨૪. પછીથી આવેલ ગણિતના એક પ્રોફેસરનું ગ્ઝાન વિશાળ, પણ શીખવવાની શક્તિ પ્રમાણમાં ઓછી હતી. દસ્તુરે રજીનું તેનું નહોતું. ગ્ઝાન ને શક્તિ બંનેના તેઓ સ્વામી હતા અને મહારાષ્ટ્રકૃષ્ણાટકથી વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતા.

પોતે ધણા દૃઢ આરિત્ર હતા. એક વાર, તેમના એક સહકારી અમુક મોટા શાસ્ત્રીઅધિકારીનું ખૂબ વાંકું ખેલતા હતા, દસ્તુરે રજી પાસે. થોડી વારમાં તેઓ બંને બેઠા હતા ત્યાં જ એ અધિકારી આવ્યા. તેમની ખુશામત દ.ના પેલા મિત્રે આદરી તેથી એ દિવસથી દ.એ તેની મિત્રી તોડી નાંખી.

૨૫. દસ્તુરજીને તો અભિલાષ હતા આ કોલેજને ઇલાકાનું કેમ્પ્સ બનાવવાના, પણ પોતાના સિદ્ધાંતવાદને ખાતર તેમને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભ.વનગર છોડવું પડ્યું, એટલે મનની મનમાં રહી ગઈ. તેઓ ગયા, ને ગનિયનની પછી થોડે મહિને, જુનમાં. તેમણે અહીંના રૂ. ૫૦૦) છોડીને પૂનાનો ઇન્ડિયન કોલેજમાં રેક્ટર તરીકે (રૂ. ૧૨૫) સ્વીકારેલ, ને ત્યાંથી ડક્કન કો.માં ને છેવટ યુનિ.માં-યુનિ.વાળી નીમણુક સેલ્મીને આભારી. દસ્તુરજીએ તો ના કહેલી કે મને કેવાસિંગ ને એવું નથી ફાવવાનું ને નહિ કંઈ. પણ સેલ્મીએ કહેલું: “તમારે ફક્ત અરજી પર સહી કરવાની છે; ખીજું

બહુ હું કરીશ.” તે પ્રમાણે થયું. દ.ને ઘેર વિદ્યાર્થીઓ વારંવાર જાય પણ, પરીક્ષા પાસે આવે ત્યારથી, પેપર કાઢવાની તારીખથી, બધાને આવવાની મનાઈ થતી. પોતાને બાવનગર છોડવાનું થયું તેવામાં, વિદ્યાર્થીઓની વિનંતિ પરથી, તેમને સવાર સાંજ ઘેર બોલાવીને પણ ‘કોસ’ વહેલો વહેલો પૂરો કરાવી દીધો હતો. પોતે ગણિતના જ પ્રો. કોસેજમાં, પણ વિદ્યાર્થીઓની માગણી પરથી, તેમને રમાઈલ્સનું ‘કેરેક્ટર’ પણ પોતાને ઘેર સરસ રીતે સ્થિપવતા.

૪

જે અરસાની વાત અહીં કરવામાં આવે છે તે ઇ. સ. ૧૮૯૨-૩-૪૫-નો છે. તે સમયમાં પ્રીવીઅસ, ઇન્ટરમીડિયેટ, અને જુનીઅર-સીનીઅર બી. એ.એ. પરીક્ષાઓના વર્ગો હતા-તેમાં અનુક્રમે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૫-૩૦; ૧૫-૨૦; ૮-૧૦ અને ૫-૬ એમ હોવાનું માદ રહેલું છે. પ્રીન્સીપાલ તે વખતે ધણાજ હોળા અનુભવી અને વિશાળ જ્ઞાન ધરાવનાર સ્વ. જમસેટજી નવરોજી હિનવાળા; વાઇસ પ્રીન્સીપાલ પ્રોફેસર બરજોરજી અરદેસર એન્ડી અને તે સિવાય પ્રોફેસર કાવસજી જમસેટજી સંજીયા; પ્રો. જોકીસનદાસ જી. કૃષ્ણા, પ્રો. ઇરુપહાની-આગાસાહેબ વગેરે હતા. પોતપોતાની ધર્મિય ફરજ અદા કરવામાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીગરથી કામ કરવાની બાબત હોય જ તે હકીકત સામાન્ય છે; પરંતુ તે ઉપરાંત એક કુટુંબ-જાળમાં વ્યક્તિગત તેમજ સમષ્ટિગત સુખ કેમ ઉપજાવાય તે સમજીને પ્રત્યેક કુટુંબના માણસને કાળજી રહે ત્યારે તે કુટુંબ બધી રીતે સમૃદ્ધ બને અને વ્યવહારનું સુખ પ્રાપ્ત કરે; તેવી જ રીતે આ મહાસમર્થ શિક્ષકોનો સમુદાય ગમે તે વિષય પોતાના ખાસ વિષય ઉપરાંત શિખવવાને માટે લાયક બનીજાય મહાખંત તથા ઉદ્યોગ વડે શિક્ષણનું કામ સિદ્ધ કરી આપે તેવા હતા-કુચ્ચ કાઠિની પ્રતિભા ધરાવનાર પ્રોફેસર-મહીયી પ્રીન્સીપાલ-સંજીયા સાહેબ પોતાના ગણિતના વિષય ઉપરાંત અંગ્રેજી શિખવવામાં એટલે દરજ્જે સફળ થયા હતા કે આ લખનારને (વાઇટેરી) એમ્પ્લિક અંગ્રેજી ભાષાના

વિષયપરંતે મીલ્ટને વગેરે કાવ્યોનું શિક્ષણ આપેલ તે, તેમ જ ગદ્યનાં અંગ્રેજીનાં પુસ્તકો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપેલ તે એવાં સચોટ રીતે યાદ છે કે હજી સ્મરણમાં તે અવશેષોનો આનંદ કોઈ કોઈ વખતે પેદા થાય છે. એ સમર્થ વિદ્વાનની આંખો વીંચાઈ ને સાર રૂપે-તોરણ રૂપે-શિક્ષણપ્રવાહ વહી જાય તેમાં અવગાંઠન કેરવાનું અત્યંત નીરોગી નિવડતું. એ સમયચિત્રં હજી મનમાં આલેખાયેલું જમતું તેમ જ છે. તેઓએ લખાવેલી નોંધો ખીંછ કાઢેજ-ભગિનીઓમાં સરખાવટ કરવા જતાં ઉંચા પ્રકારની કાયમ નિવડતી.

તે જ રીતે વળી સ્વ. પ્રો. એંટી સાહેબ પણ “હીસ્ટરી ઓફ ઇંગ્લીશ લીટરેચર”-અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસના વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપતાં તેમાં જીમરથી કરેલા ઉદ્યોગને પરિણામે શિષ્યોને પણ ઉત્તમ લાભ પ્રાપ્ત થતો અને નોંધ-નોટ-પણ તેઓએ કરાવેલી તે ખીંછ કાઢેજે કરતાં ઉંચા પ્રકારની નિવડતી; તેઓ જાતે તો ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના ગ્રેફિસર હતા; છતાં આ પૂર્વોક્ત વિષયમાં વિશાળ વાંચનથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને લીધે શિષ્યનારને ધણો લાભ યતો.

અનેક દેશી જ્ઞાન ધરાવતા અને પ્રવીણતા પામેલા લગભગ બધા ગ્રેફિસરો હતા એમ કહેવામાં અનુચિતપણું નથી. એક દૃષ્ટાંતથી સમજી શકાયે. કાલેજમાં રીતિસર અને ધોરણ-નીતિસર શિક્ષણકાર્ય ખતમ થયા પ્યાદ કોઈ કોઈ પ્રસંગે એવું જનંતું કે ખી. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને ખેસવાના વર્ગમાં “માસ્તર સાહેબ” એટલે કે પ્રીન્સીપાલ ઉનવાળા જેઓ હાલસ્કૂલના હેડ માસ્તર પણ હતા તેમને “માસ્તર સાહેબ”ની સંજ્ઞાથી સહુ કોઈ બોલાવતા અને એઓ પણ સર્વની સાથે પિતા તુલ્ય પ્રીતિથી અને પરિચયથી વર્તન કરતા હતા-તેઓ ત્યાં ખેસતા; અને વાર્તા-ચીતમાં પણ જ્ઞાન આપવાના ઉદ્દેશથી તેઓ ફરમાવે કે “આલો હવે ‘ક્રિપિંગ વર્સિસ’ની સ્પર્ધામાં ઉતરીએ” એટલે કે શ્લોકો મોટે ભાગે અને કવિતાઓ પણ આલે-તેવી પદ્યની “અત્યાં-

ક્ષરી"ની સ્પર્ધા-વધારે સ્પષ્ટતાથી કહેતાં, એમ સમજવાનું કે ચાર પાંચ કે બે ત્રણ જણામાં એક શ્લોક કોષ્ટ એક માણસ બોલી જાય, તેનો છેલ્લો અક્ષર તે બીજા બોલનારાનો પહેલો અક્ષર હોવો જોઈએ તેવો શ્લોક તે બોલે; અને તેવી જ રીતે ત્રીજો માણસ; પરંતુ આ પ્રસૂત સમયમાં માસ્તર સાહેબ વોરએ નક્કી કરે તેમાં ઘોતે અને મારા મિત્ર સાક્ષરવર્ધી રા. રા. દોલતરાય સાકરલાલ મહેતા (હાલ નામીયા વકીલોમાં અગ્રમણ્ય) અને આ લખનાર તથા સામેની બાબુમાં પ્રો. સંજય સાહેબ તથા પ્રો. આગા સાહેબ તથા પ્રો. કણીઆ સાહેબ; આ બાબતમાં પ્રો. એંડી સાહેબ માત્ર સાક્ષીમૂળ કે ન્યાયાધીશ કે અપાપરને સ્થાને રહેતા-હવે માસ્તર સાહેબને અગ્રેજી-લેટીન ને ફારસી એવી ત્રણ ભાષામાં બોલવાનો અધિકાર-કવિત્ સંસ્કૃત-ગુજરાતી પણ ચાલે; અમારે બે વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત-ગુજરાતી-અગ્રેજીની કવિતાનો અધિકાર; પ્રો. સંજય સાહેબને સંસ્કૃત (કે જે હિંદુઓને થોડે દરજ્જે હંકાવે એવા ઉચ્ચારો અને અર્થના સ્પષ્ટીકરણો સહિત આવડતું) તે ઉપરાંત ફારસી, ગુજરાતી, અગ્રેજીનો અધિકાર. પ્રો. આગા સાહેબને તો આરબી, ફારસી અને પ્રો. કણીઆ સાહેબને અગ્રેજી, સંસ્કૃત, ગુજરાતીનો અધિકાર-એ રીતે સ્પર્ધા લણી રસાક્સી સહિત લગભગ દોઢ બે કલાક સુધી ચાલતી-આ બાબતમાં સહુ કોષ્ટને અભયથી ઉત્પન્ન કરે તેવી બાબત તો એ કે બ્યારે પ્રો. સંજય સાહેબ, માલતી માધવના "દંડકટ્ટ"માં લખાયેલો મશહૂર લાંબો શ્લોક : પ્રચલિતકરિકૃત્તિ ઇત્યાદિ અક્ષરેઅક્ષરનેા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી બનતી ઝડપથી બોલી જાય ત્યારે સધળાને સંપૂર્ણ આનંદ પેદા થતો. સ્પર્ધા કોષ્ટ વખત બે ત્રણ દિવસ સુધી "કોષ્ટ હારે ને કોષ્ટ નવ જીતે રે અંગિકા આનંદી"ને ન્યાયે ચાલુ રહેતી.

કીકટનો વખત યાય ત્યાં સુધી આ વિનોદ થતો; એટલે કે તે પછી કોલેજ તેમજ હાઇસ્કૂલમાં કીકટ ફરજિયાત થએલ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ સર્વેને જણ પડતું. પ્રો. સંજય સાહેબ તે

રમતમાં પારંગત હોવાથી પોતે શિખવવા આવતા અને આ લખનારને પરાખર યાદ છે કે જમણે એક જ હાથ બેટ પકડવામાં તેમ ફટકા મારવામાં કામે લાગે તેમાં ખીજે ડાબો હાથ સાથે જોડેલ હોય તો પણ સાહજિક રીતે છટી જાય-કે તુરત પ્રો. સંજય સાહેબ જૂમ મારે:-There you are; you are again the same, Mr. Shambhuprasad! You ought to be more careful; વારંવાર જૂમ પાડવાથી બધા વિદ્યાર્થીઓમાં હસાહસ થાય તેમાં પોતે પણ સંજય સાહેબ બળી જાય. પુરાણ કાળના યુરોની પ્રીતિ અને છૂટ એવું ચિત્ર આ સમયમાં અમને સહજ આવી રાકતું. ક્રીકેટનો શોખ તો એ અરસામાં પરાણે જગૃત કરવામાં આવ્યો હશે તે અગાઉ ક્રીકેટનાં સાધન રૂપી અમુક આકૃતિવાળાં લાકડાં તરફ આકર્ષણ કુદરતી રીતે મોટી સંખ્યામાં રમનારાઓનું થાય તે વાત જ્યારે જ બનતી, ધણું કરીને લોર્ડ હેરીસ ગવર્નર હતા ત્યારથી એ તરફ લોકોનું વજન વધ્યું અને રાજ્યો પણ પોતાની ટીમ લઈ એકથી ખીજે સ્થળે રમત રમવા નીકળી પડ્યા, શાળા મહાશાળા વગેરેમાં ફરજિયાત કરવામાં આવી હતી; પરંતુ બાળકપણમાં તો મોઢાંડીઆની-ગિલ્લીદાંડાની-રમત રમેલા એવાઓને ક્રીકેટમાં મજા તો પડે; પણ એકદમ હાથ બેસી જાય નહિ, જેથી આવું ક્યાંક થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે.

જે વખતે અમે —“પ્રીવીઅસ”ની પરીક્ષાવાળા-વર્ગમાં હતા તે વખતે કોલેજની મુલાકાત લેવા માટે સ્વ. નામદાર મહારાજ સાહેબ તખ્તસિંહજી તથા તે વખતના દિવાન સ્વ. મે. વિઠ્ઠલદાસભાઈ પોતાના પરાણા નામીયા અને પ્રખર વિદ્વાન સ્વ. શંકરરાવ પાંડુરંગ પંડિત સાથે આવ્યા, ધણું કરીને સ્વ. પંડિત સાહેબ પોરબંદરના એડમીનીસ્ટ્રેટર નિમાઈ ચૂક્યા હતા. તે અગાઉ તો તેઓ મુંબઈ સરકારના ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવી પર હતા. વર્ગમાં પ્રવેશ કરીને ઉભા જ રહ્યા અને સ્વ. મહારાજએ હજી

જતાવી તે પ્રમાણે સ્વ. પંડિત સાહેબે અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી એક વિદ્યાર્થીએ વાચન કર્યું તે સાંભળીને પુસ્તક બનાવનારના સંબંધમાં પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ તુરત સંસ્કૃત પુસ્તક વિષે તાત્પર્ય કરી, જે આવતી હતી તે “રતનાવલિ” નાટિકામાંથી વંચાવ્યું. શ્લોકો એક બે જ માત્ર વંચાવીને પ્રશ્નો પૂછ્યા; તરજુમાંથી પ્રસન્ન થયા અને વ્યુત્પત્તિ પર ઉતર્યા; સમાસ અને વ્યુત્પત્તિમાં મેટ્રીકમાંથી અવતીર્ણ થઈ પ્રીવીઅસમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ધોડે ધણે અંશે નિપુણ ન હોય તેમ સમજીને કે ગમે તે કારણથી વ્યુત્પત્તિ પૂછવામાં તેમને બહુ રસ પડતો હોય એવું લાગ્યું. છેવટે “જગત્” શબ્દ આવ્યો તેનો અર્થ વ્યુત્પત્તિ સાથે ધટાવીને સમજાવવાનું ફરમાન થયું. કોઈએ સરખો જવાબ ન આપ્યો અને મોટે ભાગે “જગ” શબ્દ તરીકે રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે પોતે સૂચના કરી કે “ગત્” શબ્દ લાંબને આગળ વધો; જેથી સહ કાંઈને જાન થયું કે “ગમ” ધાતુ પણ તે છતાં “જ” અક્ષર કેવી રીતે જોડાયો ? એ પ્રશ્ન આગળ વળી અટકવાનું જનતાં સૂચના કર્યા બાદ સહને ખડે રૂપ સૂચ્યું, જેથી વ્યુત્પત્તિ પર વિશેષ ધ્યાન આપવાની બાબત સહ કાંઈને અસરકારક રીતે ખ્યાલમાં આવી રહી.

આવા પ્રસંગો વિરલ અને; પણ તેનાથી ઉતરતા યાદ રાખવા જેવા ખીજા અનેક જન્યા હશે, છતાં મને નોંટલું રમરણ થયું તેટલું મારી આવડત પ્રમાણે લખ્યું. લખવાનું કે બોલવાનું કાર્ય શરીરની અશક્તિને લીધે ઘણું ભાગે છોડી દીધું છે; પણ આ જખાણ મીઠી ફરજ તરીકે લખ્યું છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

૭

નવી જ્યોતિ, નવી સૃષ્ટિ?

ચોવીસમી નવેમ્બર એટલે શ્રી અરવિન્દનો સાક્ષાત્કારદિન. એ પુણ્યદિન એટલે માનવ ઇતિહાસનાં બધાં મળીને પંદરથી વીસ હજાર વર્ષોના ઇતિહાસમાં મૌથી સોનેરી દિન. તે એક એવો દિન છે જેણે પૃથ્વી પર ન સાચો મુવર્ણયુગ પ્રગટાવવાનાં સંસ્કૃતિમાન માનવીનાં ગયાં છ આઠ હજાર વર્ષનાં સ્વપ્નો અને મનોરાજ્યોને એક ડમરું પાસે ખરેખર આણ્યો છે. તે દિને સ્વર્લોકમાં

માની મહાસમય માનવજન્યનો, હો !

હયાલમંથલ ભણે સુરમંડલીઓ

—એવું પરમ સુખમ દસ્ય અમે જોઈએ છે એમ જો જગતના યોગીઓ કોઈ વાર જાહેર કરે તો જગતને આશ્ચર્ય થવાનું કારણ નથી. પૂર્ણ યોગના એ આવ દ્રશ્ય વિશેનું આ પ્રગલ્ભ લાભનું વિધાન સકારણ કરવામાં આવ્યું છે. આ (ગયા) અંકના એક અવલોકનમાં સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ થયો છે તેમ, એ અપૂર્વ યોગ-માર્ગનું લક્ષ્ય એવું છે કે ભગવાનની દિવ્ય ચેતનાને સમસ્ત જૂલોક પર અવતારવી વિસ્તારવી, સ્થાપી કરવી. એ માર્ગને આપણે એક વાર ખરાબર સમજી લઈએ અને સ્વીકારીએ એટલે ઉપલા વિધાનમાં પ્રગલ્ભ કે અશક્ય કશું લાગતું નથી. એ અશક્ય-ખાસ કરી, અત્યારના પ્રભુવિદોષા જનકુલમાં, એની અવદશા વિચારતાં ને એનું એકંદર વલણ જોતાં, નાસ્તિકતામાં મદ્દોર પડકારબેર શયતાં એનાં ધણાંખરાં માનવીઓનું વલણ જોતાં-ભાસે છે એ ખરું આજે જનકુલમાં તો—

૧. ગણાંકમાંથી જાણી રહેલી નોંધ

All the established forces of the ordinary ignorant world.—consciousness are opposed to it and deny it and try to prevent it, and the Sadhaka [સાધક] will find his own mind, life and body full of the most obstinate impediments to its realisation.†

આમ, પૂર્ણયોગની ભાવનાએ અને તેના સાધકોએ અંદરના વડ્ડિયુઓ અને બહારના ક્ષદાય શતકોટિ રિપુઓનો સામનો કરી, એની સામે ટકી રહેવાનું અને છુતવાનું છે. આ એક એવો પરમ ઉચ્ચગ્રાહ છે જેની તરફ આજનું દ્રવ્યવાદી જગત ઝાંખીને જોવાની પથ્થુ ના પાડે તો નવાઈ નહિ. પરંતુ જગત કાયમ દ્રવ્યવાદી રહેવાનું નથી—રહી શકે તેમ જ નથી, એવું રહેવાના તેના તનતોડ પ્રયાસો છતાં એને માટે જગત્ત્રિયતાએ કંઈકું નિર્માણ શુદ્ધ છે. જેમને જગતનું ભવિષ્ય ખરી દિવ્ય દૃષ્ટિએ જોવાનો લક્ષણો મળે છે, તેમને તો એના મંગલ ભાવિમાં થકા પૂરેપૂરી છે, ખલકે એ અતે કલ્યાણમય જ નીવડશે એવી તેમની ખાતરી છે :

પૃથ્વી ઉપર એક નવીન જ્યોતિ પ્રગટશે; નવીન સૃષ્ટિ આ પૃથ્વી ઉપર અવતરશે, અપાએલાં વચનો સાર્થક થશે.‡

હમણાં જગદ્વ્યાપી જેવા જનેલા નારિતકતાના ઝેરી ગેસથી સુકાત રહીને જો આપણે આ પરમાશારૂપ સંદેશ ઝીલશું, અને તે ઝીલવું સુકર થાય માટે પૂર્ણયોગનો શિષ્યભાવે અભ્યાસ કરીશું, તો એ સિદ્ધિ ‘અશક્ય’ હોવાની વાતો સહેજે ભૂલી જઈશું. —વિ.

૧. શ્રી અરવિંદ : ‘લાઇટ્સ ઓન યોગ’ પૃ. ૧

૨. શ્રી અરવિંદઆગમનાં શ્રી. ગાતાઓનાં આ વાક્યો ‘વિજ્ઞાનયોગ’ની ભૂમિકાને મથાજેથી લીધાં છે.

પ્રસંગોપાત્ત થોડું મનન

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો જીવનસંદેશ અહીંથી છેક અમેરિકા સુધી પ્રસર્જો; અને એ સંદેશના વાહકોએ કેટલીક અને સારી અમેરિકન પ્રચારપદ્ધતિને અહીં સુધી આણી, પોતાના વિષયમાં એનો ઉપયોગ કર્યો. આને પરિણામે, ગયા દેશુઆરીમાં રીતસર શરૂ થયો એ ઉત્સવની જાણ જોમ પેલી તરફ મહિનાઓ અગાઉથી આપણને હતી, તેમ, ઉત્સવના દિનોમાં વર્તમાનપત્રો અને સભાઓ ઉપરાંત, આવા કાર્યમાં તો અત્યુત્પૂર્વ જ છે એવો રેડિયોનો સદુપયોગ પણ થયો; વધુમાં, એ પુણ્યવંત સતાખ્ધુત્સવ વિસ્તરીને આવતા દેશુઆરી લગી પણ લંબાવાનો છે.

આ બધું યોગ્ય થાય છે, પણ એ અપૂરતું છે. ચોવીસમી દેશુઆરીની આસપાસના દિવસોમાં સતતપણે અને એની પછીના વારસેક મહિનામાં ક્વચિત્-કચિત્, પરમહંસ અને એમના જીવન-મત તથા જીવનકાર્ય વિશે આપણે ઘણું વાંચીએ કે સાંભળીએ, એમ કરવા છતાં પણ આપણાં આચરણ તો જ હોય તે જ રહે, અને વર્ષાન્તે તો (પંચી છાપાંઓપાનિયામાં તેમને વિશે કે આંખે ચઢવાનું નહિ તેથી) વાંચવાસાંભળવાની તકલીફમાંથી પણ ઉગરી ગયા હોયએ, આ બનાવપરંપરાને દમણાંથી જ નિશ્ચિત જેવી કહી શકાય તેમ નથી શું ? અને એ કેટલી બધી શોચનીય છે !

અહનિષ્ઠ રામકૃષ્ણના જ પટશિષ્યે પોતાના એક અમેરિકન સાધકમિત્રને અદ્વૈતદર્શન સંબંધી લખેલું: “એના અર્થો તો લક્ષ્યાવધિ છે; ચપટીભર પણ આચરણ થાય તો કેવું સારું !”^૧ શતકો ને શતકો લગી આર્યાવર્તની આ એક દિલસુરીને એ જ બાધા

૧. “ધેર આર બુક્ષ જાઇ ક મિલિયન; જોઇ, ફાર એન આઉંસ જોઈ પ્રેકટિસ.”

નજા કરી છે કે, સાક્ષાત્કારથી બહુધા વચિત એવા પંડિતો અને કર્મકોએ એને વિશે વધુપડતી 'અંધ ગરબક કરી' પણ એમાંના લગભગ કોઈએ 'વાત નવ કરી ખરી.' ક્યાંથી કરે? જોયું છધર વિશે અફવાઓ જ સાંભળી હોય તે એના ખરા ખમર ક્યાંથી આપે? એ જ પત્ર લખતાં સ્વામી વિવેકાનંદે એક લાણે તો એટલો નિવેદ અનુભવ્યો છે કે, તેઓ આવી મતઝગતું કહી દે છે : અદ્વૈતમાર્ગની સિદ્ધિ (એમાં દેશ-વિદેશ જેતું નથી તેથી) પાશ્ચાત્યો વધારે ઝંડપથી કરશે; પૌરસ્ત્યોને તો એ માર્ગ ધરતાં ધડતાં જ લણે થાક ચઢી ગયો તેથી તેઓ આત્મસિદ્ધિનાં છૂટક દષ્ટાંતો જ રજૂ કરી શક્યા છે ... આ કથન ખરું હોય તેમ લાગે છે, તે એટલા પૂરતું કે, પ્રભાવધીર અપવાદોને જાદ કરતાં, આપણા ઉપદેશકો તેમ જ ઉપદેશ્યોએ અદ્વૈતજ્ઞાનને એવો ચક્રણી સિક્કો બનાવી નાંખ્યો છે કે એની આપણી વાતો કે લખાણોમાં ચક્રણી સિક્કાની જડતા કે ધસારો આવ્યા વિના રહે જ નહિ. આપણા જીવનમાં તો, નહિ ધ્યાન ને નહિ સમાધિ; નહિ ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ; નહિ 'જ્ઞાન, નહિ ખરી બક્તિ, નહિ પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મફલતા; અને તેથી, રામ હરિ કે ભગવાન જેટલી વાર આપણી જીને તરી આવે છે તેટલી વાર હોયે જિગી શકતા નથી. વગી, જેઓ મુખેથી પણ હરિનામ લેતા જેટલા જૂની પરંપરામાં સ્થિત રહ્યા નથી, તે પોતાને 'અર્વાચીન' દહેવરાવીને છધરના છાલકા ધનકારી યા તો 'અભિનવ ચાર્વાક' તરીકે પોતાને બહેર કરવામાં વડાઈ લે છે—હીનતર પાશ્ચાત્યોની અસર હેડળ.

પરંતુ પશ્ચિમમાંએ, ત્યાંના ચિન્તકો વિવેકાનંદની ઉક્તિને ખરી પાડવાને પયે હોય તેવું હવે વધુ ને વધુ લાગતું લાગ છે. તેમનામાંના જોયે જોયે હંમેશાંસે જ જોયે અધોગતિ સાધી કે સધાવી છે તેમની વાત દૂર મૂકો તો અર્વાચીન માનવીને એ સમજે તેવી લાલણી, એના પોતાના વાક્યપ્રચાર ('છધિવમ') દ્વારા તેને ઉચ્ચતર અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રમોધનાર મુરોપીઓ કે અમેરિ-

કનો પ્રતિદિન વધતા જ નાથ છે, એમાં શંકા નથી. હમણાં જન-યુઆરીમાં જ સર ઓક્સિવર દોઝે પોતાની પ્રતીતિ ફરી એક વાર 'પ્રીડિકશન'ના મુદ્દાકાતી પ્રતિનિધિને નિવેદિત કરતાં કહ્યું હતું કે છહસોક ખોટો નથી પણ પરલોક છે જ, જાને વચ્ચે પરસ્પર નિકટનો સંબંધ છે અને આ પૃથ્વી કે આપણું ગૃહ નથી કેમ કે અન્યત્ર અનંત વિકાસની શક્યતા છે; એલેક્સિસ કેરેલ જેવો રોકફેલર ઇન્સ્ટિટ્યુટનો જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પોતાના નવા ગ્રંથ 'મેન ધી અનનોન'માં સ્પૂક્ક સિવાયની શક્તિઓને સ્વીકારી, એનું અન્વેષણ ચાહે છે; અર્થશાસ્ત્રીઓમાંથી દૃષ્ટાંત લેખતું હોય તો, જેરલ્ડ હર્ડના થોડા માસ પરના 'સોર્સિસ ઓફ સિવિલ ઝેશન'માં તેણે કહ્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રી જાતે જ જગતની મનો-દશાનું ખસેલું સમતોલપણું તેને ભારતીય યોગક્રિયાઓથી પાછું મળી શકે ને એ રીતે માનસિક શાંતિસમતા આપણે સૌ કમાઈએ તો હાલની ખેડયા લોખવૃત્તિ કાળમાં આવતાં વર્ગો તથા દેશોના વિગ્રહ શીટ; ગમે વર્ષે ફ્રેંચમાં લખાએલો આપણી સંસ્કૃતિનો જે મોં. મેસન-ઓર્સેલ વગેરેકૃત ઇતિહાસ પ્રકટ થયો છે તેના કર્તાઓએ દૃઢ આશા દર્શાવી છે કે આ યુગના જગતને ભારતનાં તંત્રશાસ્ત્ર અને યોગવિદ્યામાંથી હજી ઘણું શીખીને આચરવાનું બાકી છે; વિ. કિંગ્સલેડના 'રેશનલ મિસ્ટિસિઝમ'ને દસકો થઈ ગયો, પણ છહસોકને અવગણ્યા વિના તેમાં તર્ક અને વિજ્ઞાનની મદદથી જેવો વેદાંતવિચાર થયો છે તેવો પશ્ચિમના વિચારકોમાં ખીજે બાગ્યે મળશે; મેજર ચેટ્સ-બ્રાઉન તથા શ્રીરમણમહર્ષિના શિષ્ય પોલ અન્ટનનાં અધ્યાત્મચિંતનોથી વાચકો છેક અપરિચિત નથી અથવા હવે ઝાઝો વખત રહેશે નહિ. એ પ્રકારના બે વધુ પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારો એટલે જેમની સિત્તેરમી જર્જરી હમણાં જ ઉજવાઈ તે મોં. રોમે' રોલાં અને જન્યુઆરીમાં સ્વર્ગવાસી ચયા તે 'શક્તિ એંડ શાક્ત' વગેરેના કર્તા 'આર્થર એવેલો' ઊર્ફે સર જોન વૂડરોફ.

દેશી વિષયો પરના પરદેશી લેખકોની ઉપલી હારમાળા અમે

અહીં એ કારણથી ગૂંચી છે : આપણામાંથી જેઓ સંસ્કૃતના અંશિકિત કે દુઃશિક્ષિત છે તેમને ઉપદેશ કે તેના જેવા ગ્રંથોમાંથી મૂળ વસ્તુ પ્રત્યે અભિરુચિ થવી વધુ સરળ છે; અને ખીન્નું કારણ તે, આપણામાંના જેઓ એમ માની બેસા છે કે વાંચવા લાયક શાસ્ત્રીય લેખકો પશ્ચિમમાં આ જગ્યાનામાં કોઈકને માક્સ વિનાના પાકવાળા નથી, તેવાઓનો એ દુષ્ટ ભ્રમ ભાંગવો. બાકી તો, આજ સંદર્ભમાં સ્વદેશી નામો દેવાં હોય તો કાલ્પનિકતા ઋણી^૧ બનીને કહેવું જોઈએ: તમારો કોઈક^૨ બધે કરો, તમારો વિવેકાનંદ ઉઘાડો; તમારો માક્સ ખીડી ઘો, તમારો રાધાકૃષ્ણનું^૩ ઉઘાડો.

જનસેવા એ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનસંદેશના એક અગત્યના અંગ તરીકે વર્ણવાઈ છે. એ વર્ણન પોતે તો ખરાબર છે, પણ, અમારું માનવું એવું થાય છે કે આ સદર્ભમાં સેવા એટલે સામાન્ય અર્થની સેવા નથી—રોમલ્ડર્ફ^૪ ('સેન્સેશન-મેંગરિંગ'), કીર્તિલેખવાળી, વર્ગદ્વેષવર્ધક, સેવકપણાના ઉચ્ચ બાનવાળી, આત્મ-સંતોષ આપનારી આ સેવા ન હોય. જે સેવક 'આપોધું' છેક વિસારે નાંખીને સેવ્ય સ્ત્રી કે પુરુષમાં નારાયણનો અનુભવ સૂક્ષ્મ ભાવે કરે છે ને એ રીતે અમેલ-સંવેદનમય ચેતનાથી ગરીબને ધન કે અખૂંતને જ્ઞાન અપે^૫ છે તે જ ખરામાં ખરો સેવક છે. આવી ચેતના આપણામાં, આપણે ત્યાં લગી ભ.વો-વિચારોની ભૂમિકામાં જીવીને સેવાનાં કર્મો કરતા હોઈએ છીએ ત્યાં લગી શક્ય નથી.

૧. "હ્યોઝ ચોર બાયરન; એપન ચોર ગેટ."

૨. એની ધર્મવિરોધી ક્રિયાકાંધ કુચુચર બેસાડે એનું ઇલ્યુરજનનો સૈદ્ધાંત સચોટ સંદેશો એટલે શ્રીરામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ સરખા સાંપ્રત યોગીઓનાં જીવન-જોમ, ઘણા વિદ્યમાન યોગીનાં પણ.

૩. જુઓ એમનું 'એન આઈડીએલિસ્ટ બ્યુ બેસાડે લાઈફ.' તેઓ એમાં સમાજસત્તાવાદીના દૃષ્ટિબિંદુને સમસાવથી વિચારે છે. (પૃ. ૪૭, ૪૮) એ ખરું, પણ સાચી ધર્મભાવનની અમત્ય પર પણ સાર મૂકે છે. (પૃ. ૫૦)

૪. મરાઠીમાંથી.

આવી આ અનેકવિધ આવતી-જતી ગાઠિ અને ગૂંચોવાળી ભૂમિકામાં ચતાં હાલનાં આપણાં સર્વે સમાજસેવાનાં કાર્યો નકામાં તો નથી, પણ એ ધણાં અધૂરાં ગણાય. એ ખામી શ્રી રામકૃષ્ણ અનુભવતા તેવું સતત પ્રભુસાન્નિધ્ય અનુભવ્યા વિના દૂર નહિ થાય. એ સાન્નિધ્ય સહિતની દરકોષ ક્ષેત્રની જનસેવા કરતાં માનવા જેટલો વહેલો અને જેટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં શીખશે તેટલો વહેલો તે ત્રિવિધ તાપોને ટાળીને જીવન્મુક્તિનો ભોગી થશે; અને એ રીતે જ પૂજ્ય જીવન્મુક્તાનાં યશોગાન આજે પૃથ્વી-ભરમાં થાય છે, તેના અવતારને ધન્ય અને ધન્યતર કરશે.

—વિ.

૯

ઐક ચિન્તનીય પ્રયોગ

સમય સવારના છનો; ઉત્તર હિંદની એક ઐતિહાસિક નગરી-ની પાડોશતું એક આધુનિક ઉપનગર; એની મધ્યે વિશાળ એક તંબુમાં, સવારની શીતળતા, કુમળા તડકા અને પંખીરવોથી તાજગી પામતા એવા સર્વે ઉપનગરવાસીઓ, શાંત ચિત્તે ને ગંભીર વદને દાખલ થાય છે, વચ્ચોવચના વ્યાસપીઠ ફરતા જમીન પર ગોઠવાય છે; પીઠ પરની ખુરશીએ એમના ગુરુ આવીને બિરાજે છે; પછી, જે જણે પા કલાક ગાએલાં હિંદી પ્રાર્થના-ગીત-એની અસરે આખા ય તંબુમાં નીરવ શાંતિ-અર્ધા કલાક લગી એકેએક સભાજન ધ્યાનસ્થ કે પ્રાર્થનાસ્થ-સમાતું વિસર્જન.

સભા છોડીને દરેક જણ પોતપોતાને કામે લાગે : કોઈ ઉપનગરના દુગ્ધાલયમાં જાય તો કોઈ ચર્મોલયમાં; કોઈ કાપડની મિલમાં, કોઈ ઇજનેરી કારખાનામાં, કોઈ સ્વિચ્છી જનાવવાના કારખાનામાં, કોઈ મહિલાવિદ્યાલયમાં તો કેટલાક વળા અમહિલા-

૧. મરાઠીમાં 'કાઉન્ટ પેન' માટે સુચવાયલો શબ્દ.

ઓની શાળાકોલેજના શિક્ષકો શિષ્યો કે કારકુનો તરીકે; બાકીના ઉપનગરના સ્થાલકર્મી કે બહેર રસ્તે પોલિસને પદે.

દરેક કાર્યકર આખો દિવસ પોતાનું નિયત કાર્ય, પંચી એ નાનું હોય કે મોટું, માત્ર સંતુષ્ટ રહીને નહિ પણ ઉસાહથી કરે; વેઠ ઉતારતા હોય તેમ નહિ, લૂપી ફરજ તરીકે નહિ, દિલના આનંદથી કરે.

સાંજે સૌ એ જ તંબુમાં ફરીથી ભેગા થાય અને તે પછે જે વિષય સુરે તેની પર ગુરુશ્રીનું આધ્યાત્મિક પ્રેરણાશીલ પ્રવચન થાય.

એ નગરી એટલે આંત્રા; એ નમૂનેદાર, નાદયોગની કે સુરત-રાખ્દની વિશિષ્ટ યોગક્રિયાથી દિનારંભ કરતું, સ્વયંધર્મ ઉપનગર એટલે દયાળબાગ; એ ગુરુ એટલે સાહેબજી મહારાજ આનંદ-સ્વરૂપ, જેમને આ વર્ષના જન્યુઆરીમાં ખ્રિષ્ટિ સરકારે નાછટ-દૂડ બદ્યું છે અને જેઓ મુક્ત પ્રાંતની સરકારે નીમેલી તાજેતરની બેકારીવિષયક સંપ્રસમિતિના સભ્યોમાંના એક છે. સિત્તેરેક વર્ષથી શરૂ થએલા સંપ્રદાયની સંપ્રદાયના એ હાલના આચાર્યનો ઉચ્ચ-શ્રાદ્ધ એવો છે કે, ઉપર અમે જેનું બહુ અગત્યનું જ વર્ણન કરી શક્યા છીએ, તે આજનો દમાળબાગ આવતી કાલના હિંદની પહેલી નાની શી આવૃત્તિ બને-અત્યારે અનેક રીતે પછાત અને પતિત એવો આ દેશ પોતાના વેપારઉદ્યોગથી માંડીને બધી ય પ્રવૃત્તિ-ઓના પાયા પ્રેરણા અને પ્રગતિવદ્ય તરીકે યોગમાર્ગને સ્વીકારે. માત્ર ઉપરઉપરથી જોનારને મુઘડ ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર દેખાતું એ અર્વાચીન ઉપનગર તેમણે આપણા ઐહિક જીવનને શુદ્ધ કરવા અને જીવું કરવા યોજ્યું અને સફળતાથી ચલાવ્યું છે એ જેમ અગત્યની એક નોની હકીકત છે, તેમ, એ જીવનને વિશ્વમાં અવિરતપણે કાર્ય કરતી સૂક્ષ્મ શક્તિઓના અનુભવને ખાતર આપણે જીવવાનું છે, એ અનુભવોનો પાકો રંગ આપણા પોષણના વ્યવહારને નિયમિતપણે અને ધૈર્યથી કરેલી યોગક્રિયાની સહાયતાથી ચલાવવાનો છે,

અમત્યની ખીજ અને મોટી હકીકત છે. આવા પુરુષ, અમને લાગે છે કે, ભાવિ હિંદની તેમ જગતની પણ સંસ્કૃતિના પૂજાઈ અગ-સ્ત્યોમાંના એક છે. પહેલાં રથૂલની વાંત કરો, પહેલાં શરીરો સુધારો, મનો સંસ્કારો, ઉદ્યોગ અને દોલત વધારો, આત્મા-જ્ઞાત્માનું પછી ચક્ર રહેશે થવાનું હશે તો—એવી મતઝગની સોંધી, સર્વત્ર ગાડરિયા શૈલીએ પોકારાતી જાગેના જમાનામાં, જિંદગીમાં, સ્વસ્થમનું સ્થાન પહેલું અને રથૂલનું સ્થાન સ્વીકારવું ખરું પણ સ્વસ્થમની પછી, કેમ કે જે તત્ત્વ છે તે સ્વસ્થ છે અને રથૂલ તો છે તેનો માત્ર એક આધાર, એક આધારી, આવી મનોવૃત્તિથી દયાળુજાગના જેવો પ્રયોગ કરનાર પુરુષોનું કાર્ય અતીવ વિકટ છે, બેશક. એવી વ્યક્તિઓ આપણાથી એકદમ સમજાતી નથી એ પણ ખરું, પરંતુ, યોગીની આર્પદષ્ટિ સમતા અને પ્રેરકતાની સાથે અમેરિકન ઉદ્યોગવીરની વિચક્ષણતાનો તથા એક પ્રકારના વિશિષ્ટ પરિશુદ્ધ અભિનવ સમાજવાદનો સમન્વય પોતાના જીવનમાં અને પ્રવૃત્તિમાં સાધી જતાવનાર સર સાહેબજી મહારાજ જેવાના પ્રયોગો અને પદ્ધતિઓને ઓછામાં લેખવ્યા પહેલાં આપણે સાત વાર સાવચેત બનીએ; આપણે અર્ખંડ શ્રદ્ધા સેવીએ (અને તદનુસાર રોજરોગ વર્તીએ) કે જગતનું ભવિષ્ય સુમંગલ તો છે જ, જગત ઉદ્ધરવાનું છે જ, પણ તે આપણાથી ઉચ્ચતર એવી શક્તિઓ સાથે આપણી ચક્ષુશી શક્તિઓ નિર્મળ બની સર્વથા, સંપૂર્ણપણે સંકળાવાથી જ - ન અન્યથા.^૧ —નિ.

૧. જિજ્ઞાસુઓ દયાળુજાગ વિશેની વધુ અને વધુ સંસંકરી વિગતો (ઉપલી નોંધમાં વપરાએલ) 'એ સર્ચ' ઇન સીક્રેટ ઇડિયા'ના (રાઇટ્સ કંપની; રિ. ૧૫) તેરમા પ્રકરણમાં વાંચી શકો. એ ગ્રંથનો યોગાધ્યાસી કર્તા રા. પોલ બ્રન્ટન એમાં સાહેબજી મહારાજના કેટલાક નિકટના પરિચય પછી તેમને "તેજસ્વી અને ચકિત કરે તેવા પુરુષ" તરીકે વર્ણવીને કહે છે કે "હિંદમાં કે આખી દુનિયામાં એમના જેવા પુરુષને જેવાની આશા મને નથી."

વિજ્ઞાન

૧૦

બે વૈજ્ઞાનિક સંમેલનો (ઇડીયન એકેડેમિ ઓફ સાયન્સ,
મુંબઇ, ડિસેમ્બર ૧૯૭૫).

પૂર્વ ઇતિહાસ

ઈ. સ. ૧૯૩૪ના જન્યુઆરી માસમાં મુંબઈમાં મળેલી હિન્દી વૈજ્ઞાનિક પરિષદે એક અખિત્ર હિન્દી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા— 'ઇડીયન એકેડેમિ ઓફ સાયન્સ'—સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. લંડનની રાયલ સોસાયટીને અનુસરી સંસ્થાનું અધ્યક્ષ ધરાવું અને આ ધોરણે પ્રમાણે નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકોને સંસ્થાના 'ફેલો' ચૂંટી તેમને માનભર્યું પદ આપવાનું તેમ જ સંસ્થાનું એક જિંયા પ્રકારનું પત્ર પ્રકાશિત કરવાનું વગેરે પ્રવૃત્તિ, પરિષદે સ્થાપેલી એક મંડળીએ હાથ ઉપર લીધી. આ મંડળીમાં સરકારના વૈજ્ઞાનિક ખાતાના કેટલાક યુરોપીયનો, અને જંગાળીઓ તેમ જ ઇતરપ્રાન્તી વૈજ્ઞાનિકો સમાવેલો તરીકે હતા, અને તેમનું કાર્યક્ષેત્ર મુખ્યત્વે કરી કલકત્તામાં હતું.

આ ઘટનાની લગભગ એક વર્ષ પહેલાં જાણીતા વૈજ્ઞાનિક સરસ્વતીવી. રામનની નિમણુક બેંગલોરમાં, ઇડીયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સના, નિયંત્રા અને ભૌતશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે થયેલું હતું. ઇડીયન એકેડેમિ ઓફ સાયન્સમાં તેની બેંગલોર-કારકિર્દી 'શરૂ થઈ' અને તેના યુનિવર્સિટીમાંથી બેંગલોર આવતા પહેલાં જ તેમને જંગાળીઓ સાથે વિરોધ થયો હતો, અને જામે ભામે જંગાળીઓની જ સહાયતાથી જીતી થયેલી નવી સંસ્થા 'ઇડીયન એકેડેમિ ઓફ સાયન્સ' પ્રત્યે તેમને મમતા નહોતી. એમાં ગર્વિષ્ટ સ્વભાવને કાંઈક નવું જ અને પોતાનું પ્રતિબિંબ હંમેશાં દુનિયા તરફ ફેંકાય એવું કાંઈક કરી બતાવવું હતું. એ સ્વભાવને પોષે

એવા સંયોગો એમને બેંગલોરમાં મળ્યા. ‘ઇડીઅન એકેડેમી ઓફ સાયન્સ’, એટલે પોતે તેમાં અગ્ર પદે જોડાયા એવા વિચારથી, વિજ્ઞાનપરિષદ. આ નવી સંસ્થાને કાયદેસર રજીસ્ટર કરાવે તે પહેલાં જ અયાનક ખીમ્બોએ સુચવેલું નામ પોતે ઝડપી લઈ ‘ઇડીઅન એકેડેમી ઓફ સાયન્સ’ને ૧૯૩૪ ના એપ્રિલ માસમાં બેંગલોરમાં તેમણે રજીસ્ટર કરાવી નાંખી, પોતે એનું પ્રમુખ પદ લીધું, ‘એકેડેમી’ના આશ્રય નીચે વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર ભાષણો અને અર્થાં શરૂ થઈ ગયાં, માસિક બેઠકો બરવાં લાગી અને સંસ્થાનું માસિક-‘જર્નલ’ ઓફ ધી ઇડીઅન એકેડેમી ઓફ સાયન્સ, નિયમિત ચાલવા લાગ્યું. સર વેંકટ રામન એટલે અત્યંત પ્રવૃત્તિશાળી અને યુક્તિમાન વ્યક્તિ. જંગાળીઓ સિવાય હિંદના ધણીખરા વૈજ્ઞાનિકોને પોતાની એકેડેમીના ‘ફેલો’ તરીકે ચૂંટી સોને પોતા તરફ આકર્ષ્યા અને એકેડેમી માટે સરકાર તરફથી તેમ જ ફેરલાંક દેશી રાજ્યો તરફથી આશ્રય મેળવ્યો.

ખીમ્બો, હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદે, ૧૯૩૫ના કલકત્તા સમેલનમાં એક વર્ષ પહેલાં જ નિયમો અને જાંધારણ નવી સંસ્થા માટે ચોખ્ખાં હતાં તેમાં ચોડા ફેરફાર કરી, નવી સંસ્થા માટે ‘નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સીસ’ નામ દરાવ્યું અને જાણીતા વૈજ્ઞાનિકોની ‘ફેલો’ તરીકે ચૂંટણી કરી. નવા જાંધારણ પ્રમાણે નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટનું મુખ્ય કામ ખીમ્બો પ્રાન્તોની નાની વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ એકત્રિત કરવાનું થયું. આવી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓમાં, એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, બેંગલોરની ઇડીઅન એકેડેમી અને સંયુક્ત પ્રાન્તોની એકેડેમીની ગણના થઈ. આ પ્રકારની યોજના સર સી. વી. રામનને રૂચી હોય કે નહિ પણ તેમણે ‘નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના ‘ફેલો’ તરીકે ચૂંટાવા હા પાડી.

વિજ્ઞાનપરિષદ અને નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના ઉત્તર નીચે બેંગલોરની ઇડીઅન એકેડેમી રહે તો તેનું કાર્યક્ષેત્ર દક્ષિણ દિશામાં જ સંકુચિત થઈ જાય એમ સર વેંકટ રામનને પાછળથી લાગવા

માંડ્યું. એમને વળી એક નવી યુક્તિ સૂઝી. ઇંડીઅન એક્ટેમીની વાર્ષિક સભાએ દિંદના બૂદાંબૂદાં સ્થળોએ ભરી પોતાનો અત્રે ઇંડીઅન એક્ટેમીનો ડંડો ભારતને ખૂણેથી દર વર્ષે વગાડવો. સાથે કાર્યક્રમ પણ એવો ગોઠવવો કે એક્ટેમિનું વાર્ષિક સંમેલન, વિજ્ઞાનપરિષદના વાર્ષિક સંમેલન જેવું જ જણાય.

પહેલું ઉપવેશન

આવી રીતે ઉદ્ભવ પામેલી ઇંડીઅન એક્ટેમી ઓફ સાયન્સનું પહેલું વાર્ષિક ઉપવેશન ગયા વર્ષની આખરે ડીસેમ્બર માસમાં મુંબઈમાં થયું. તા. ૧૮મીની સાંજે સંમેલનને પ્રજ્ઞ સમક્ષ મુક્તા હોઈ એમને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો અને દિંદમાં દિવસે દિવસે વિજ્ઞાનનું રથાન વધુ મહત્ત્વ પામતું જાય, લોકો એને સમગ્રતાં થીએ તેમજ વૈજ્ઞાનિકો હંમેશા જાણુ ઉંચે ઉજા કરવા કરતાં દોષવાર જરા પૃથ્વી ઉપર આવી સાધરણ જનતાને વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણોથી પરિચિત કરે અને ઉદ્યોગવિકાસમાં તેનો ઉપયોગ સચવી દેશને સમૃદ્ધ કરે એવી હચ્છા જાતાવી. સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાઇસચેન્સલર ડૉ. ચંદાવરકરે તેમના ભાવણમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણનો દૂકો ઇતિહાસ કહેતાં આશિક્ષણ ખાસ કરી વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમાં, દિંદની બીજી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં હજી પછાત છે એમ કંજૂલ કર્યું, છતાં પણ છેલ્લાં જે વર્ષોથી આ યુનિવર્સિટીએ રસાયનિક ઉદ્યોગ-વિજ્ઞાનની શાળા સ્થાપી, મુંબઈના અને દિંદના ઉદ્યોગો, અને વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણો સાથે સંબંધ યોજ્યો છે; એ શાળા સર્વસાધનસંપન્ન હોઈ માત્ર મુંબઈમાં કે મુંબઈ હવાકામાં જ નહિ પણ દિંદભરમાં ઉદ્યોગ-વિજ્ઞાનક્ષેત્રનાં શિક્ષણ અને અન્વેષણમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપશે. જવર્નરને અનુસરી વાઇસચેન્સલરે પણ ફરીને એક વખત વૈજ્ઞાનિક-શ્રોતાઓનું લક્ષ ઉદ્યોગવિકાસ તરફ દોર્યું.

એક્ટેમીના પ્રમુખ સર વેંકટ રામનનું વ્યાખ્યાન-તેમનાં

વ્યાખ્યાનો હમેશાં હોય છે તેવું-સમજ અને વેગવાન અરબલિત પ્રચલના જેવું હતું. રાષ્ટ્રઆતમાં તેમણે એકેડેમીનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. (આમાં વિજ્ઞાનપરિષદ કે નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટનો કશો ઉલ્લેખ જ નહોતો), એકેડેમીને હિંદના તેમજ દેશાવરના સર્વ નામાંકિત વૈજ્ઞાનિકોએ માન સાથે સત્કાર કર્યો છે એમ કહ્યું; એકેડેમી મહત્ત્વના વિષયો ઉપર ચર્ચા કરે છે અને ઉત્તમ પ્રકારનાં સ્વતંત્ર અન્વેષણોનો અહેવાલ દર માસે નિયમિત પ્રગટ કરે છે તેમ પણ જણાવ્યું. વ્યાખ્યાનના બીજા ભાગ ઉપર આવતાં પ્રોફેસર રામને, ઉદ્યોગવિકાસમાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વધુ કરવો એવી ગવર્નર અને વાઇસ એન્સેલરની દલીલનો ખુબ મક્કમપણે જવાબ આપ્યો. દુનિયા ઉપર જે જે વૈજ્ઞાનિક શોધાથી આર્થિક સમૃદ્ધિ થઈ છે, તે શોધોના શોધકોએ આર્થિક લાભનો કદી પણ વિચાર કર્યો નથી. કાષ્ઠ ગૃહ પ્રજનો ઉકેલ મળે એ જ વૈજ્ઞાનિકને મન ધન અને દોષત છે. આતુ' નામ જ ઉચ્ચકોટિનો વૈજ્ઞાનિક. વિજ્ઞાનની સહાયતાથી ધન મેળવવું એ પામર કોટિના વૈજ્ઞાનિકનું કામ. આનો અર્થ તદ્દન એમ જ નહિ કે ઉદ્યોગને સહાયકારી અન્વેષણ ન કરવાં, કારણ કે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પામેલા દરેક મનુષ્યનું લક્ષ કુદરતનાં જીવં રહરયો ઉકેલવા તરફ હોતું નથી અને તે માટે તે શક્તિમાન પણ નથી. આગ્રહ તો માત્ર એટલો જ કરવાનો કે દેશના ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિકોનું જીવન ઉદ્યોગવિકાસની સાધનામાં વેગદાતું બોધએ નહિ.

એકેડેમીસંમેલનનો બીજો સર્વ કાર્યક્રમ-અન્વેષણ ઉપર ચર્ચા, નહેરુ વ્યાખ્યાનો, સહેલગાહો, આ પાર્ટી, લંચ વગેરે સર્વ સુમેળ્ય હતું.

હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદ, ઉદાર: જાન્યુઆરી, ૧૯૩૬.

રામ બહાદુર સર ઉપેન્દ્રનાથ ધલ્લચારીના અધ્યક્ષપણા નીચે હિંદી વિજ્ઞાનપરિષદનું ૨૩મું વાર્ષિક સંમેલન, આ વર્ષની રાષ્ટ્ર-

આતમાં ઈદારમાં થયું હતું. ક્ષવકતાની ઇસ્પતાલોના બાણીના અને અનુભવી અગ્રણી તખીખોમાં રાય જહાદુર મહત્ત્વનું રયાન બોગવે છે. પરિપક્વા દસ વિભાગો-બૌતિક અને ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયન, જૂસ્તાર અને જૂગોળવિદ્યા, વનરૂપિત વિદ્યા, પ્રાણીશાસ્ત્ર. માનવવંશ-શાસ્ત્ર, કૃષિવિદ્યા, તખીખી સંશોધન, આંતર શરીરક્રિયા (Physiology) અને માનસશાસ્ત્ર એ સર્વ તે તે વિદ્યાઓના હિંદી અથવા યુરોપી વિદ્વાનોના પ્રમુખપદ નીચે હતા.

સન્માનકારિણી સમિતિના પ્રમુખ આચાર્ય-યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચેન્સેલર અને ઈદારની હોદ્દર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડોક્ટર જસુએ સમયેને આવકાર આપતાં, વિજ્ઞાનની પ્રત્યેક શાખાઓએ મનુષ્યના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવામાં જે અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે ધણી વખત સુધી વૈજ્ઞાનિક વિચારોને મનુષ્ય પોતાના ધર્મપાલનમાં લાવી શક્યો નહિ કારણ કે આશ્વ ટેવો, પ્રજ્ઞાલિકાઓ અને મુસ્તી તેની આડે આવ્યા કરતાં હતાં. સત્ય ઉઠાવવા જે વિચારપદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક અલગ કરે છે, તે પદ્ધતિ-પદ્ધતિ શંકા, પછી તેનું નિવારણ અને છેવટે સત્ય-પ્રતીતિઃ એ રીત અત્યારે મનુષ્યે મેળવેલા જ્ઞાનની શાખામાત્રમાં જોતપ્રોત યદ્ય રહી છે. પણ વિજ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો અત્યારે એટલાં સંયુક્ત થઈ ગયાં છે કે તેઓનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ ધણીવાર નિષ્ણાતોને પણ જહ્દીથી સમજતો નથી. એ દરેક ક્ષેત્રમાં જહ્દાઓનાં મહત્ત્વનાં પરિણામોને સંકલિત કરી મનુષ્યનો જીવનક્રમ વધારે સુખદાયી અને હમણાં કરતાં વધારે હૃદય પ્રકારનો બનાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

સર ઉપેન્દ્રનાથે તેમના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં શરૂઆતમાં, ઈંગ્લેન્ડના બાણીતા વૈજ્ઞાનિક હોર્ડ રથરફર્ડના રાજા ટાંકયા કે જગતની આશા અત્યારે દાકતરો ઉપર છે. આકાશપ્રવાસ, આકાશ-

વાણી, (રિડિયો) ને સંન્યત્કૃષ્ટિ (ટિલીવિઝન) એ સર્વ સિદ્ધિઓ વિજ્ઞાને મેળવી છે, પણ હજી એક સૌથી મહત્ત્વની સિદ્ધિ—શરીર-સુખ અને દીર્ઘાયુ મેળવવાં જાણી છે, અને તે મનુષ્યને અપાવવાતું કાર્ય બિજગરરોના હાથમાં છે કારણ કે જીવનનો સર્વ આનંદ શરીરસુખાકારીમાં છે.

મનુષ્યના જીવનનો આધાર તેને મળતા ખોરાકમાંનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ઉપર રહેલો છે. વીસ વર્ષ પહેલાં એમ મનાતું હતું કે સૌથી વધારે ગરમી આપી શકે તેવો ખોરાક સૌથી શ્રેષ્ઠ. પછી ‘વિટામિન’ તત્ત્વો શોધાયાં જેની ખોરાકમાં ઘણી અગત્ય જણાઈ અને એકલી ગરમી આપનાર પદાર્થોનું સ્થાન ગ્રીણ જણાઈ, વળી સૌથી ઉત્તમ ખોરાક પસંદ કરવા પહેલાં ખીજા પણ કેટલાક જરૂરી પ્રશ્નો વિચારવાના છે. શરીરમાં નાઇટ્રોજનનું સમતોલન રક્ષાવી રાખવાને તત્ત્વના ખોરાકનું પણ અમુક ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ લેવું જરૂરનું છે. આ સાથે એમ પણ જણાયું છે કે પ્રાણી-શરીરમાંથી મળતા નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થો (‘પ્રોટીન્સ’) વનસ્પતિમાંથી મળતા તેવા પદાર્થો કરતાં ચઢીઆના છે. ઉદરો અને કેટલીક માછલીઓ ઉપરના અન્વેષણોથી એમ પણ સિદ્ધ થયું છે કે જન્યપણમાં ઉછેરકાળ ધીરો અને શરીરવિકાસ ઓછી ગતિએ થયો હોય તો જીવન ઘણું લંબાઈ શકે છે. આ પ્રમાણે ઓછા ખોરાકથી પોષેલાં પ્રાણીઓ, ધરાઈને ખોરાક લેતાં પ્રાણીઓથી ઘણું વધુ જીવ્યાં છે.

સર્વ પૌષ્ટિક તત્ત્વોનો સમાવેશ કરે, ખાસ કરી હિંદના વતનીઓને અનુકૂળ પડે તેવા ખોરાક વિષે પણ કેટલીક સૂચનાઓ થઈ છે, આ રીતે હિંદમાં પાકતું સર્વ પ્રકારનું અનાજ, સોયાબીન્સ, સૂકવેલું અને તરકાદી નાખેલું દૂધ, ચોખાનીસાળ, શીંગના તેલનો તાલો ખોળ અને શણગાવેલો કુટોળ એ સર્વનો મિશ્રિત ખોરાક ઉત્તમ ગણાયો છે. જો આ પ્રમાણે હોય તો માન પાંચથી સાત રૂપીઆની અંદર માસિક નિભાવ શરીરસુખાકારીને વરાપણ આંચ આગ્યા વગર

યદ્ય શકે. એવી રોગોથી બચવા સાથે સ્વચ્છતા પણ જાળવવી જોઈએ એ કહેવું જરૂર નથી.

મનુષ્યના શરીરમાં જુદે જુદે ઠેકાણે આવેલી નસો વિનાની અંધીઓ (ductless glands) ઉપર પણ અગત્યનાં અન્વેષણ થયાં છે. આ અંધીઓમાંનો રસ જે લોહી ઉપર આપો-આપ અસર કરે છે તેનાથી મનુષ્યનું મન, શુદ્ધિ, પ્રતિભા, ચારિત્ર અને સ્વરૂપ વધતે જાય છે અથવા ઘટાય છે એમ નક્કી નાળાયું છે.

વંશપરંપરા મળતો વારસો એ પણ મનુષ્યજીવનનું એક અભૂતપૂર્વ દ્રશ્ય છે. વારસામાં મળતી શારીરિક નમજાઈ અને કેટલાક રોગો, દિવસે દિવસે પ્રગતિ કરતી ઉછેરવિદ્યા (Genetics) અને સુધક વાતાવરણની આવશ્યકતાના જ્ઞાનથી, નાજુક યવા લાગ્યા છે. બલિષ્ઠતા માનવજાતને આથી શરીર અને મનના રોગો, જે માન્યાય અને તેમની પ્રજા મારફત જગતમાં વિસ્તરતા જતા હતા, તેનાથી તદ્દન નિર્મૂળ બનાવવી એ વાત સાધ્ય થઈ શકી છે.

રસાયનવિદ્યા તરફથી લખીગી જ્ઞાનને મહેત્તા ફાળા પણ ઘણા અગત્યના છે. તંદ્રા લાવનાર (Anxalsthetic) કૃત્રિમ ઔષધિઓનાં માત્ર ઇન્જેક્શન આપીને હવે ગંભીરમાં ગંભીર ઓપરેશન થઈ શકે છે. આસવાટે અપાતી ઔષધિઓ-કોરોરોફોર્મ કે ઇથરથી કેટલીકવાર જે હૃદય ઉપર અસર થઈ જાય છે તે ઇન્જેક્શન-ઔષધિઓથી થતી નથી. આ સિવાય શરીરના અવયવોને કે તમાને થોડો વખત નિર્જીવ બનાવનાર ડોઝેનના કરતાં પણ વધુ અસરકારક અને સરલ બીજી ઔષધિઓથી ઉત્તેજનકારક પરિણામ મળ્યાં છે. રસાયનશાસ્ત્રે વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવનના પદાર્થો સાથે ‘એન્ટીમની’ ધાતુને સંયુક્ત કરી કાલાઆખારના ભયંકર રોગને લગભગ નિર્મૂળ કર્યો છે. આ રોગથી પહેલાં ૯૯ ટકા મૃત્યુ થતાં તે હવે મીઠીને માત્ર બે ટકા જેટલા થઈ ગયાં છે. કાલાઆખારથી ઝડ-

પાતાં હમ્મરો. સ્ત્રીપુરુષો. રસાયનવિધાએ નિષ્ફળવેલ 'રિષેભાષન'થી છૂટી શક્યાં છે.

ભૌતિકવિજ્ઞાને સરજેલાં ઘટતરી ઉપયોગનાં સાધનોમાં પહેલોટ્રાકાર્ડિઓગ્રાફ યંત્ર જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેના ગહન સંબંધ ઉપરના નિરીક્ષણમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. આ યંત્રથી હૃદયના અત્યંત ધીરા ધ્વજાકારા કામળ ઉપર આપોઆપ નોંધાય છે. મૃત્યુ પછી છથી વીસ મિનિટ સુધી આ યંત્ર આ પ્રમાણે નોંધ કરી શક્યું છે. આ વખત દરમિયાન જો કોઈ સમગળ માત્રાનું હૃદયમાં ઇન્જેક્શન આપવામાં આવે તો કલોરોફોર્મની સખ્ત અસરથી મૂર્છા પામેલા શરીરના લાગુ પામતા જીવનને અને મૃતદેહે અવતરેલા બાળકને પુનર્જીવન મળ્યું હોય તેવા દૃષ્ટાંતો મળતાં જાય છે.

માનસશાસ્ત્ર શુદ્ધિવાળા અને બેશુદ્ધ મનને (આંતર મનને - 'એન્ડોસ્મિક માઇન્ડ'ને) હવે સ્પષ્ટ રીતે જોળાયે છે. રૂઢિચઢારો પહેલાં બેશુદ્ધ મનને અવગણતા હતા તેને હવે માન્ય રાખી તેવા મનમાં ચાલી રહેલી ક્રિયાઓ અને તેથી શરીર ઉપર થતી અસર વિશે અન્વેષણો કરવા લાગ્યા છે.

આ રીતે વિજ્ઞાનની શાખામાત્ર માનવીનાં દુઃખનો સંહાર કરવાં મથી રહી છે. તખ્તીખી જ્ઞાન ને પહેલાં માત્ર રોગોને મટાડવા પ્રયત્ન કરતું તે હવે વિકાસ પામતા જતા-પોષણ, સંસર્ગ અને જનનશાસ્ત્રના જ્ઞાનને લઈ જગતના આરોગ્યની વૃદ્ધિ કરતું જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર વિજ્ઞય અને રોગમાત્રનું નિવારણ એ આનંદદાયક સ્વપ્નને સેવતું હવે અશક્ય નથી.

બે વ્યાખ્યાનો

'પ્રકાશનું સ્વરૂપ' અને 'પરમાણુનું કેન્દ્રસ્થાન' વિજ્ઞાનના એ બે ગહન વિષયો ઉપર દક્ષિણ દિશમાં ગયા ડીસેમ્બર અને જાન્યુઆરી માસમાં બે વ્યાખ્યાનો અપાયાં હતાં. પહેલું સર વેંકટ રામન નું બેંગ્લોરમાં અને બીજું પ્રોફેસર અધ્યારાવનું મદ્રાસમાં. 'દિ'ડ'

પત્રમાં આ વ્યાખ્યાનોના અહેવાલ વાંચતાં, બેમાંથી એકે વ્યાખ્યાન-કારેએ તેમના વિષયોને પૂરતો ન્યાય આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

ડાક્ટર રામને છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં પ્રકાશ સંબંધી ચર્ચાનાં અન્વેષણોનો ઉલ્લેખ કર્યો. મનુષ્યજીવનમાં પ્રકાશનું સ્થાન અને તેની અંતરિક્ષમાં સેકન્ડના ૧,૮૬,૦૦૦ માઇલની વિસ્મયકારક ગતિની ઘટના કહી. પ્રકાશના સ્વરૂપના વીચિત્રસિદ્ધાંત (wave theory) વિશે કહેતાં તેમણે જણાવ્યું કે આ સિદ્ધાંત હજી અધૂરો છે, અને તે સ્વરૂપનો બાકી-રહેલો અભ્યાસ અનેક પ્રકારનાં જાદીથી ઉત્તેજિત થઈ શકે તેવા કીમતી યત્રોથી ચાલી રહેલો છે. પ્રકાશની માત્ર એક જ સપાટી ઉપરની ગતિ (polarised light) ના અભ્યાસથી આ રીતે એમ જણાવા લાગ્યું છે કે પ્રકાશના કણો ગમે તે દિશામાં સીધા ગતિમાન હોય ત્યારે સાથે ટુકડી પણ ફરતા હોય છે, જો કે આ બાબતનો દૃશ્ય પુરાવો હજી મળ્યો નથી. (પ્રકાશના વીચિ અને કણ-સ્વરૂપના બંને સિદ્ધાંતોની તુલના કરી તેઓ જાને પ્રકાશના મૂળ સ્વરૂપની બે જાદી જાદી બાબતો બતાવે છે એમ જો વ્યાખ્યાનકારે સ્પષ્ટ ક્યું હોત તો તેમનું વ્યાખ્યાન વધુ ઉપયોગી થાત.)

પ્રોફેસર અખારાવે તેમના વ્યાખ્યાનમાં પરમાણુની મધ્યમાં રહેલ કેન્દ્ર (જેમાં પરમાણુનું લગભગ બધું વજન આવી જાય છે) ઉપર અત્યારે યુરોપ અમેરીકામાં ચાલી રહેલાં અન્વેષણો વિશે થોડો ખ્યાલ આપ્યો. વિદ્યુતવાહી 'આલ્ફા' અને 'પ્રોટોન' કણો સિવાય છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં શોધાએલાં 'ન્યુટ્રોન' અને 'ડાઇટો-રીઅમ' કણોથી મૂળતત્ત્વો (elements)નાં પરમાણુનાં કેન્દ્ર ઉપર આક્રમણ કરવામાં આવે તો તે કહેવાતા મૂળતત્ત્વનો બીજામાં સ્તરી રીતે ફેરફાર થાય અને તે ક્રિયામાં કેટલી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે વિશે તેમણે ટૂંકુંક કહ્યું. આ ટુંકી નોંધમાં તો આ વિષય પરત્વે આટલો જ ઉલ્લેખ કરી, તે વિશે સરળ રીતે અને વિસ્તારથી કહેવાનું અવિષ્ય ઉપર મુક્તવી રાખ્યું.

૧૧

આર્ય ગણિતની પ્રાચીનતા

ન્યુ દિલ્હીમાં અદારમી ડીસેમ્બરે ‘ઇન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટી’ની નવમી બેઠક મળી હતી, એને ખુલ્લી મુક્તી સર ગિરનારકર વાઝપેથીએ ગણિતશાસ્ત્રની મહત્તા તથા ભારતવર્ષે એ અગત્યની જ્ઞાનશાખાને કરેલું અર્પણ નીચેના અસરકારક શબ્દોમાં વર્ણવ્યાં હતાં:

ગણિતશાસ્ત્રનું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ એવું છે કે એ [પદાર્થોનું] પ્રભુત્વ સાધે છે, સર્વસામાન્ય વ્યાપ્તિઓ બાંધે છે અને [ખગોળ તથા જ્યોતિષમાં] અવિચ્છેદનું પૂર્વકથન કરે છે. ગણિત એ અન્ય શાસ્ત્રોની દાસી નથી, નાયક છે; એનું સેવન કૃપદાયી થઇ શકે એટલા માટે એને સેવનારમાં સુવિ-સદ્ગતા, સીધાપણું, બલાદયતા અને કલ્પનાશક્તિ જેવા ચિત્તના ઉત્થામાં જ્યાં શુણ્ણની આવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષે ગણિતના શાસ્ત્રની જન્મજૂમિ છે અને એના સેવનને જરૂરી એવા શુણ્ણથી ભારતીય ચિત્ત સમૃદ્ધ છે.

સર્વે ભારતીય નરનારીઓને ગર્વપ્રદ એવું એ છેલ્લું વિધાન થોડા વિસ્તાર માગી લે છે. ગણિતશાસ્ત્ર આપણા દેશમાં જ જન્મ્યું એમ વિદ્વાન બાપજીકર્તાએ જે કહ્યું છે તે હવે વિદ્વાનોમાં સ્વીકારાતી હકીકતોને આધારે, પણ એ હકીકતો જોષ્ટ્રએ તેટલી જાણીતી નથી એટલે એને બે ત્રણ માનનીય આકારગ્રંથોને આધારે અહીં તારવવાની તક લઇએ છીએ.

પહેલી દૃષ્ટિએ તો, વિવાદ સહેલમાં બિંબો થાય તેવું લાગે છે. ચેલ્સ અને પાઇયેગોરસ જેવા ગ્રીક ગણિતના સૌથી પ્રાચીન અને પ્રચરત આચાર્યોની સાલ ખ્રિસ્તાબ્દપૂર્વે છઠ્ઠી સદીની કે તેથી પહેલી અને આપણા આર્યબટ અને વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત અને ભારકરાચાર્ય તો ખ્રિસ્ત પછીની પાંચમીથી પાંચમી સદીના, એટલે, આપણું આખું ય ગણિત ગ્રીસમાંથી કેમ ન આવ્યું હોય? આમ પૂછનાર પૂછી શકે. પણ, સૌરાષ્ટ્રના ત્રણ ધણાં પુરાતન તીર્થસ્થળોનાં તેમ આ વિષયનાં કોઇ કોઇ નામ અને શાસ્ત્ર “ગ્રીસરોમયી ય

જૂતા, કુરુપાંડવથી શ્રેષ્ઠ પ્રાચીન” છે; કેમકે જે ચાર માણ્વતિકા અને ખગોળવેદનાં નામો આપણે ઉપર દીધાં એ તો આર્યોના ગણિત-વિકાસ શિખરે પહોંચે ત્યારનાં છે; અને એ પાછલા સમયના ‘રોમક સિદ્ધાંત’ જેવા (અત્યારે નહ) અંથ પર વિદેશી અસર હતી, એની ના નથી.

ભારતવર્ષના જેવી પૌરસ્ત્ય સંસ્કૃતિ બહુ જૂની ગણાવા મઠિ એ પાશ્ચાત્ય મંડિતવરોને ગમતું નથી. પરંતુ તેમણે જ આપેલા ખ્રિસ્તાબ્દ પહેલાંના દોઢેક હજાર વર્ષનો સમય ઋગ્વેદકાળ તરીકે સ્વીકારીએ તો પણ, અનેક મોટા યજ્ઞ-યાગના મંડપ તથા વેદીની રચના જ્યારે વારંવાર કરવાની થતી એવા એ કાળમાં આર્યોનું રેખાગણિત સારા-પ્રમાણમાં ખીણ્યું હતું. આ વાતની સાક્ષી કલ્પવેદાંગમાં અંતર્ગત શૂલ્વસૂત્રો હજીયે પૂરે છે. વળી, ઇલ્લગુપ્તના સાતમી સદીના અંથમાંનું એ અંચની પ્રાચીનતા વિશેનું આ વાક્ય જુલવા જેવું નથી: “વસિષ્ઠકૃત આ અતિપ્રાચીન અંચની પુનરાવૃત્તિ વિષ્ણુચક્રે કરી હતી” આજે, આપે ગણિતના પાંચ અસલ અંચો જે પૈતામહસિદ્ધાંત, સૂર્યસિદ્ધાંત, વસિષ્ઠ-સિદ્ધાંત, રોમકસિદ્ધાંત અને પૌલીસ સિદ્ધાંત, તેમાંના બીજા સિવાયના ચારેચાર તૂટક દશામાં મળે છે કે સુખપ્રાપ્ત છે. એ બધાનું આર્યવર્તમાં જ્યારે પહોંચાવવા અને ઉપયોગ ચર્તા હશે ત્યારે, જે થેલ્સ અને પાઇથેગોરાસ આ દેશમાં આવી ગયેલા એવો એક મત^૧ તો છે જ, તેઓ એ વિષયોનું જ્ઞાન ઉપર્યુક્ત વસિષ્ઠ-વિષ્ણુ-અંદ્રાદિકને ચરણે બેસીને પામ્યા હોય તો તેમાં અસંકય શું છે? એક પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી વિદ્વાને^૨ સૂચવ્યા પ્રમાણે, આર્યોના જે જે પારિભાષિક

૧. શૂલ્વ-દોરડું, જેનાં નડે યજ્ઞશ્રમિની માપણી થતી તે.

૨. અ. ક. મહામહાર : ‘હિંદુ હિસ્ટરી’ પૃ. ૫૫૬, ૫૬૧.

૩. પ્રો. ખુશાલ ત. શાહ : ‘ધ રિપબ્લિકન ડેટ બોક્ક ઇન્ડ’ પૃ. ૧૦૬.

એની સામેના જ પાના પર, ત્રિકોણમિતિ, બીજગણિત તથા દશાંશપદ્ધતિ

રાષ્ટ્રત્રય અણીશુદ્ધ મળે છે, તેમાંની પ્રગલ્ભતા અપૂર્વતા અને અન્વેષક બુદ્ધિને વિચારમાં લેતાં, અણિત અને ખજોળના વિષયમાં પણ આર્યો ઝીકાના ગુરુ શા માટે ન હોય ? આવા પ્રશ્નો બે દસકા પર કદાચ ખોટા દેશાભિમાનના સૂચક ગણાત; પણ નવાં સંશોધન , અને દૃષ્ટિબિંદુઓ એને સત્યમૂલક ઠરાવતાં થયાં હોય, એ હવે સાચા, સકારણ દેશાભિમાને પ્રેરિત ગણાવા જોઈએ.

—વિ.

ગ્રંથપ્રકાશન

૧૨

માધિકીલકનાં વિસ્તરતાં ક્ષેત્રો

ધણા ગુજરાતી ગ્રંથકરોને કદાચ ખબર નહિ હોય કે, છેક ૧૮૮૭ની સાલમાં, અયો અને કલાકૃતિઓના માધિકીલકના (કોપીરાઇટ) સંરક્ષણ માટેનાં બહુમાન્ય આચારસૂત્રો સ્વિલ્લર્ડની રાજધાની ખર્નમાં, એ પ્રવૃત્તિઓના કેટલાક કાર્યકરોએ, એક આંતરરાષ્ટ્રીય સમવાયને રૂપે એકત્ર થઈને સ્વીકાર્યા છે. હાલના એ વિષયના કાયદાઓ ઘણે ભાગે એ સૂત્રોને સ્વીકારીને ઘડાયા છે. એ સમવાય કે પરિષદની બેઠકો ત્યાર પછી થતી રહી છે. છેવટની બરાયલી તે ૧૯૨૮માં, રોમમાં. ત્યાર પછીની એટલે આ વર્ષે જસેલ્સમાં (બેલ્જિયમ) મળશે તે.

હમણાંનાં આ ચારસૂત્રોમાં જરૂરી સુધારા કે ઉમેરા કરવા માટે ટ્રેટિસ્ટનના વેપારખાતાના પ્રમુખે ગયા મેમાં એક સમિતિ નીમી હતી. તેનો કાર્યવૃત્તાંત યોગ્ય વખત પર બહાર પડ્યો

આ દેશમાં ઉદ્ભવેલાં કલાં છે. એ જાને જાનાં એટલે આ વિષયમાં રસ લેનાર કોઈ પણ સુસિદ્ધિ સામાન્ય વાચક માટે રસમય અને હોદનદય પ્રોત્સાહક વાચન.

છે. તેના મુખ્ય મુદ્દા એક ઇચ્છિત સાપ્તાહિકમાંના સારાંશ પરથી અહીં ઉતારીએ છીએ.

કોપીરાઇટની બાબતમાં અહીં સૈકા પરની સ્થિતિ હવે રહી નથી એટલે હવે સિનેમા-ફિલ્મને પણ વાહન્ય અને કલા સાથે સ્થાન મળ્યું છે. ઉપરાંત, આમેરિકાન રેકર્ડમાંના ઉચ્ચારણને હાલ કાયદો લાગુ પડે છે તે હવેથી ખુદ રેકર્ડને પણ પાડવો એવી બલામણુ સમિતિ કરે છે. તેણે નવા વિષયોમાં સંબંધદર્શન યાને ટેલીવિઝનનો સમાવેશ કરવાનું પણ સૂચવ્યું છે, તે એક તદ્દન નવું પ્રશ્ન છે. એ જ રીતે, ટાઇપોની વિશિષ્ટ રચના કે તેના અવનવા મરોડને પણ હવે કાયદાનું રક્ષણ મળવાનું છે.^૧ ઉપરાંત, ફોટોગ્રાફના માલિકી-હકની હાલની મુદત વીસ વર્ષ છે તે બીજી કૃતિઓની જમ પચાસ વર્ષની કરવી એમ પણ સૂચવાયું છે.

અમુક નવલકથા સિનેમાપાત્ર બનાવવા માટે એ ધંધાવાળાએ નવલકથાના વસ્તુમાં જે ફેરફાર કરવા પડે છે તે ધણી વાર આવશ્યક હોય છે, પણ એ ફેરફાર જે નવલકારની પ્રતિષ્ઠાને હાનિકર નીવડે તેવા સ્વેચ્છાચારી હોય, ને, ચાલુ કાયદા પ્રમાણે પણ નવલકાર ફિલ્મ કંપની સામે દાવો માંડી શકે છે. આ કાયદામાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ જે એવો સુધારો સૂચવ્યો છે કે એ હક નવલકારના વંશવારસો માટે પણ કાયમી કરવો તથા જગતની શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યકૃતિઓને લાગુ પાડવો, તેનો વિરોધ પ્રસ્તુત બ્રિટિશ સમિતિએ કર્યો છે. એવા જ વિરોધનો ભોગ થએલો એ જ સંસ્થાનો એક વધુ સુધારો એટલે : કાંઈ હયાત કર્તાના લખાણની હાયપ્રતને તેનો પ્રકાશક કે બીજો કાંઈ

૧. એ અમલમાં આવશે ત્યારે જોને રાવતલિપિ કહેવામાં આવી છે તે આપણી લિપિના સુંદર રાવત મરોડનાં હાલ કરાતાં બેડોળ અનુકરણને કોર્ટ ધસડવાની ધણી સરળતા થશે એ દેખાતું છે.

હરરાજ કરે, તો એ રીતે વેચનારને મળતા નફામાં કતોનો હિસ્સો પણ હોવો ઘટે એવી માગણી.

ક્યાં યુરોપ ને ક્યાં ગુજરાત ? ... ક્યાં ઇસેક્સ ને ક્યાં અમદાવાદ ? ... જાકી તો, એ આંતર રાષ્ટ્રીયસમવાય મળ્યો હોય ત્યારે ત્યાં ધા નાંખવા આપણે આપણું એક શિષ્ટમંડળ મોકલીને બે ત્રણ અમદાવાદી તંત્રીઓ-પ્રકાશકોની અવળી રીતો સામે ફરિયાદ નોંધાવત તથા દાદ માગત કે: લખાંણ માસિક માટે ખરીદ્યું એટલે સર્વકાલ માટે ખરીદ્યું એ લૂટારૂ પ્રયાનો નાશ કરાવી આપો; પહેલી આવૃત્તિ ખરીદાઇ એટલે બધી ખરીદાઇ, એવી અમારે ત્યાંની હીણી લોભવૃત્તિને કાપો; કરાર કરતાં દોઢ બે હજાર નફા વધારે ને છુપી રીતે છપાવનાર પ્રકાશકને (માત્ર કેદખાને નહિ પણ) કાળે પાણીએ કઢાવી શકાએ, તેવું જરા કરો.

—વિ

ઉપ-ધ્વનિ

ભારતપુત્ર ઓકસાઈડમાં

પૂર્વે દ્રાવિડ દેશના આચાર્યોએ પ્રવચન પર બાધ્યા રચીને સમસ્ત ભારતવર્ષને અદ્વૈતામૃત પાયાં; સાંપ્રતે, એ જ દ્રાવિડ દેશના એક સમર્થ આચાર્ય એ જ અસૌકિક વિષયને અર્વાચીન જનજ્વાલા ઈન્જિલમાં વિશિષ્ટ પ્રકારે નિરૂપીને, સમસ્ત સંસ્કારવંત જનતાને એકું અમૃતપાન કરાવ્યું. દક્ષિણ તો અખાની વિરુદ્ધ જઈને પણ કહેવાતું મન થાય છે કે જ્ઞાન-મન ને દેશકાળ જેવું કંઈ ચોડુંધણું હશે જ; નહિ તો, જે દક્ષિણ ભારતે આપણને સંસ્કરમાનુજ આપ્યા, જે દક્ષિણ ભારતનાં જ અધાર અરુણાચલ અને પોંદીચરીમાં ચોખ્ખાનાં સિંહો અને સાધનો વિશ્વનાં ગદનતમ સત્યોને ચોધી, કે ચોધીને માણી, પ્રકટ તેમ જ નિગૂઢ રીતે પ્રસારી પણ, રહ્યા છે, તે જ દક્ષિણ ભારત ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વ-દર્શનની નયપતાકા ઓકસાઈડમાં, મેન્ચેસ્ટર અને લંડનમાં, શિક્ષાગ્રામમાં

૧. શ્રી રમણાધમ, ઉત્તર આઈટ નિલ્લામાં

ફરકાવનાર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણનુ આ દેશને અને સર્વ દેશોને ચા માટે આપે ?

રાજા સ્વદેશે પૂજય છે પણ વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજય છે એ સુશાસિતમાંના તથ્યનું આચાર્ય રાધાકૃષ્ણનુ એક સરસ ઉદાહરણ છે. અહીં તેઓ મદ્રાસ, કલકત્તા અને આંધ્રનાં વિદ્યાપીઠમાં સત્કારાચા એ એમની એક સંપ્રાપ્તિ; પણ બીજી અને વધારે મોટી સંપ્રાપ્તિ એ કે તેમણે સઘળું શિક્ષણ હિંદમાં જ લીધું હોવા છતાં માત્ર આઝમીશમે વર્ષે તેમણે ચોકસફ્ટમાં અઢત્ત લેક્ચર્સ તરીકે 'ધ હિંદુ બુ ઓફ લાઇફ'નાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં; અને હવે માત્ર અટ્ટાળીશમે વર્ષે એ જ પુરાતન ઇિટિશ વિદ્યાપીઠમાં "ન્યાં હમાણું સુધી, સંસ્કારિતા એટલે ઝીકલેદિન એવો અર્થ થતો ત્યાં"—તેઓ ધારસ્થ ધર્મનીતિના સ્પોલિટંગ-પ્રાફેસર નીમાય છે, તથા, આવતા જુલાઈની હંડન ખાતેની સર્વધર્મપરિષદના બીજા ઉપવેશનમાં હિંદુ ધર્મના સર્વાંગણી વ્યાખ્યાતા તરીકે વરાય છે. તેમણે અનેક વિદ્યાપીઠમાં આપેલાં ભાવનાતેજ પ્રવીણ માંગલિક પ્રવચનો અને પ્રજાકલ્પની સંસ્કાર સમિતિમાંનું તેમનું કાર્ય, એ તો એટલાં સુપ્રસિદ્ધ છે કે એનો ઉલ્લેખ જ બસ છે; ઉપરાંત, 'પી. હ. એન' જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય વાણિયસેવકોની સંસ્થાના ભારતીય કેન્દ્રના ત્રણ ઉપપ્રમુખોમાંના એક તેઓ પણ છે.

તત્ત્વચિન્તાક અને જંચકર્તા તરીકેના આચાર્યશ્રીના કાર્યનો વિષતે પરિચય કરાવવો અહીં શક્ય નથી, પરંતુ એટલું તો કહીશું કે એ નાના-મોટા મુળી દરેક જંચોમાંનો 'આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' એ માત્ર અભ્યાસી-ઓને વધુ ખપનો છે, તો, "સંસારનું ચિન્મય સ્વરૂપ" સમજાવનાર 'એન આઇડીએલિસ્ટ બુ ઓફ લાઇફ'ની પ્રતિપાદનરીઠી તેમ જ લેખનરીઠી એટલી નિર્બ્યાજનનોહર છે કે કોઈ પણ શિક્ષિત ચિંતનપ્રેમી પ્રમાણમાં ઓછે કામે ને ઝાઝે લાભે એ વાંચી શકે. પૂર્વના સર્વે એક ધર્મચિંતકોના તથા પશ્ચિમના પ્લેટોથી માંડી પ્રો. એલેક્ઝાંડર, પ્રો. લોઇડ મોર્ગન અને પ્રો. વ્હાઇટહેડ સુધીના અદ્યતન ધર્મચિંતકોના જ્ઞાનોદ્યાનોમાં એકસરખી સૌમ્ય છાયા વિદરનાર એના કર્તાએ એમાં અર્વાચીન ધર્મવિમુખ માનવીને ખરી જીવંત આચારવશી શ્રીત ('ધન્યુકસનલ') ધર્મભાવના ભણી વાળવાનો જેવા જુદાજુદા તેજો જ. હૃદયજન પ્રયાસ કર્યો છે તેવા બીજા કોઈક જ આ મુજબના જંચકર્તાએ કર્યો હશે. સંસયવાદિતાના એકલગેટ પરથી શ્રદ્ધાના ઉત્ખાવંત ખંડ પર જવાનો એવો સ્ફટિકચેતુ વીસમી સદીના માનવ માટે ખાંધી શકનાર સારતપુત્ર નવતના એક મહાન સંસ્કારધામમાં નિર્મત્રાય

એ ઘટના ચોખાસ ઘરાતાં કાળાં વાદળો વચ્ચે પણ, સંસ્કૃતિસમન્વયમાં, અચળ આરથા ધરનાર પ્રત્યેક મનુષ્યની દૃષ્ટિએ ખરેખર તેજસ્વી સુખનું પેરી દોરો છે.

ગૂજરપુત્રો ધરખુણે

પોતાના વિષયના એવા પરમ વિદ્વાન આચાર્યને પસંદ ગુજરાતી અધ્યાપકો કેવા લાગે છે?—વિરાટ સમક્ષ વામન જેવા, તેમનામાંના ધણાખરા ન હટકાતું અધ્યાપનકાર્ય કરવામાં જ ઇતિહાસીયતા માને છે. જેમ તક્ષશિલા અને નાલંદાનાં કે લાલ અને લાવડનાં, કલકત્તા અને પુનાનાં મહાવિદ્યાલયોના અધ્યાપક વિદ્યાસેવન અને જ્ઞાનપ્રચારને પોતાનો ધર્મ માને, તેમ આપણા મોહનલાલ દવે કે ધ્રુવાઇ ધ્રુવ, અતિસુખશંકર કે ઇદુકાંત ત્રિવેદી કે રમણલાલ યાજ્ઞિક માનતા નથી. પોતપોતાના વિષયનું માતૃભાષામાં અંચલેખન તો ઘેર ગયું, પણ વરસ દહાડે બે ચાર સારા નિબંધો પણ તેઓ લખે છે? નથી લખતા. ક્યાંથી લખે? લેખન જેની પાપી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પડે તો પછી મત ઉધરાવવાની પુણ્યપ્રવૃત્તિ અથો ઇલાકાના એકથી બીજા ઉડા કુધી ધકકેલા કોણ ખાય? અને એ મતો પણ કેવી યુનિવર્સિટીની સેનેટને માટે? જમાં, મોટે ભાગે, વિદ્યાજનન જગત જેવું મિથ્યા અને વિતાજનન પ્રદા જેવું પરમ સત્ય કદી ચૂકતું છે તેને માટે. જે પ્રાંતના જન્મે અને વ્યવસાયે બ્રાહ્મણ અધ્યાપકો, પોતપોતાનાં સંસ્થાન સરકાર કે સંસ્થાની કૃપાએ કરીને યોગક્ષેમના વિષયમાં પૂરેપૂરા નર્ચિત બ્રાહ્મણો, મનોવૃત્તિએ વઠકીને આમ વાણિયા બને, તે પ્રાંતમાં એક રાધાકૃષ્ણનું કદી એ પાછી રાકે ત્યાર પહેલાં તો એને ત્યાં સસલાતું રાગડું, આકારાતું કુલ અને વંધ્યાપુત્ર ખરેખર પાકશે એમ નથી લાગતું?

નવલરામની જન્મશતાબ્દી

એ નવમી માથે ગઈ. એમના જંથો જીવન કે વ્યક્તિત્વને આજે કોલેજ બદાર કેટલા ચોડા નહુતા હશે? અને છતાં, એમના એ વિવિધ સ્વરૂપમાં ચિરંજીવ રાખવા જેવું કે નહોતું કે સાવ થોડું હતું એમ કોણ કહી શકશે? બે-અઢી વર્ષે એમના ગયાને અર્ધશતાબ્દી થાય ત્યારે કોઈકે એ ફરજ યોગ્યતાપુરઃસર બજાવે તો સારું.

વિ.

વાસરિકા

કિષ્કિંઝ

૨૦મી જાન્યુ. સામાન્ય રીતે, કિષ્કિંઝ જ્ઞાના મરણના બખર અહીં 'દા. આદ્ય ધ.'ની માફત સૌથી પહેલા પહોંચે; પણ, એનો આજનો અંક અહીં રાત્રે હાથમાં આવે ત્યાર પહેલાં સવારે આવેલા 'પ્રજાપંથુ'માં એ તાર વાંચેલો. રવશેષી પત્રકારત્વ પણ આમ કોઈ વાર ઝડપની બાબતમાં વધારે દોકડા મેળવી જાય છે એ માટે આપણે સૌ આનંદીએ.... મને સૌથી પહેલો વિચાર એ આવ્યો કે કિષ્કિંઝની સાહિત્યસેવા ક્ષુદ્રા લાંબા વખતની હોયી એકએ; જુઓને, આજથી વીસી પર તો, એ વખતે પણ ઠીકઠીક સમયથી પ્રગટી હતી એ કટોપની 'લાઇફ ધન પોલીટી'માં પણ એને સ્થાન છે એકું જુનિયર બી. એ. બહુતાં નણવામાં આવેલું. એ વાતની વધુ ખાતરી આજે એડમંડ ઝોસના અલિપ્ત અને પત્રધારાના પુસ્તકમાંથી થઈ. એના સત્તરમા પ્રકરણમાં કર્તા કહે છે કે નેકુંના દશકામાં (૧૮૬૦-૧૯૦૦માં) જોમ જ્યોર્જ મૂર, જોસ બેરી, રો. બેક્સ, ઘેટ્સ વગેરે પહેલવહેલા પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવ્યા, તેમ કિષ્કિંઝ પણ. ઝોસ પોતે ટા. ૩૧-૧-૧૮૬૨ના એક પત્રમાં લખે છે:

અમારો નવો પ્રતિભાવંત કિષ્કિંઝ જામતો જાય છે. અમે એને માટે પ્રચારકાર્ય ખૂબ કરીએ છીએ પણ તેની શક્તિઓ વિચારતાં, એની કોઈ બરાબર કંઈ હજી કરવું નથી. તે નખશીખ એક કલાધર છે, પોતાના કામમાં મશગુલ રહે છે; પ્રશંસાથી જરા ઉન્મત્ત થયો છે પણ એવું એર હજી તેને થઈયું નથી. જો તે વધુ આરોગ્ય પામશે તો સ્તબ્ધ કરે તેવી મહત્તા કમાશે.

એ વાત એનો અંધમણિ 'કિમ' (૧૯૦૨) લખાયા પહેલાં દસ વર્ષની. એનો સૌથી પહેલો અંક ૧૮૮૬માં પ્રગટ્યો એ જોતાં, આખી ચ અર્ધીસદી એની કારકિર્દી જનવંત ને જનવંત રહી એમ કહેવું એકએ; કારણ, તાજે વરના એક યુરોપી સાહિત્યના વિવેચનઅંકમાં લંડન યુનિવર્સિટીવાળા પ્રો. આઇઝેક્સ એને સમકાલીન બ્રિટિશ સાહિત્યના સંમાન્ય પંચપ્રભુમાં-૧ ધ

બિગ ફાઇવ'માં ગણાવે છે; એમાંના બીજા ચાર તો એચ. જી. વેલ્સ; આર્નોલ્ડ ઝેનેટ, ગાલ્સ્વર્થી અને કૉનરેટ. આણું માન થોડા જ સાહિત્યકારોના સાગ્યમાં હોય ... એ થઈ એક બાજુ. એની બીજી બાજુય છે-એનો દુરાડંબરી સામ્રાજ્યવાદ. આ બિંદુ પર એની સામે આપણે હિંદીઓએ જ કહોવાનું છે એમ નહિ. ગાડિનર અને ગ્વેડાલાએ પણ એમનાં લાક્ષણિક રેખાચિત્રોમાં એની એ વિષયની કુભાવનાના ચૂરા કરી બતાવ્યા જ છે.

૨૧. શહેનશાહની સત્યલક્ષિતા

૨૮મી : આજે મહારાજા જ્યોર્જનો દફનદિન ... એમનું રેખાચિત્ર ગાડિનરે લખેલું તો ધણાં વર્ષ પૂરે પણ આજે ય સંજ્ઞાતનું ખરું સ્વરૂપ કેટલીક બાબતોમાં એ બહુ સરસ રીતે દર્શાવે છે. છેવટે ભાગ તો મને ધણો જ ગમ્યો ... નરાતાર જુદો એવો આશ્ચર્ય કોઈકે એમનાં ચારિત્રની શુદ્ધતા સામે મૂકેલો. બીજી રીતે એનો ઈનકાર રીતસર થયા છતાં કેટલાંક છાપાં તેમ જ ચોષ્ટિયા એની ચોળાચોળમાંથી પરવારતા નહોતા. શહેનશાહ (ત્યારના, શાહનશાહ) જ્યોર્જ ન્હા સાફિલ મુગલીર પુરુષથી આ કેમ ખમાય ? ગાડિનર નોંધે છે તેમ, એ રથાને એમના પિતા એક વડે હોત તો તેમણે એ વાતને હસી કાઢીને, હજવે હૈથે બીજી સિંચાર સજાવાની હોત. પણ પુત્રથી તેમ થાય તેણું નહોતું. તેણે તો, શિષ્ટાચારીઓની સલાહ વિરુદ્ધ જઈને વાતને ધસડી કોર્ટ, અને, (અંગ્રેજોમાં જ કહેવાય છે તેમ) “જુકાણાને ખીલે ઠાણને” પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી ... એ એમ જ બન્યા કરવાનું : અમે શ્રી સત્યના બંદા હમેશા જ તમારા દુનિયાદારીના પોકળ શિષ્ટાચારને ઘણી પીવાના અને જરૂર પડયે શિરે સાટે પણ નર્થ નમ્ર સત્ય કહી કે કરી નાંખવાના; એમ કર્યાની કિંમત પણ, નાહકની વગોવણી-હૈયાદૂબળા કે સ્વાર્થમેલા માણસોએ કરેલી વેઠવાને રૂપે ભરવાના; અંતે, વિરોધીઓ પણ જાણે પોતે કદી વિરોધ કરેલો જ ન હોય તેવી અદાથી, અમારું કશું કમવત રાખવાના ને તેમાંથી, લાભ પામવાના ... ઉપલું લખી રહ્યા પછી બીજા કામે ‘સુદર્શનમધાવલી ઉચલાવતાં, એને પૃ. ૪૪૧મે જે વચ્ચાણું તે, એને વધુ ચર્ચા થડે રાજગારવાનું અશક્ય છે એટલે, ટાંકી ને જ વિરમું છું :

દુનિયા સત્યવક્તાને સદન ન કરી શકે તો તેટલું તેનું જ

દુર્ભાગ્ય છે, પણ જ્યારે સત્ય વિચાર જાણાવનારને દમવા પણ જન્ય ત્યારે તેનો વિષમ વખત છે એમ જ માનવું.

યોગી અને હાસ્યવૃત્તિ

તા. ૧૩મી માચ : સંજે ફરવા જતો હતો ત્યાં જાંડા મનમાંથી એક પ્રશ્ન એકાએક ઊંચે આવ્યો : યોગીમાં હાસ્યવૃત્તિ હોય કે નહિ? અને સપાટી પરના મને તાલેતરના કેટલાક વાચનને આધારે ઉત્તર આપ્યો કે હોય, કેમ કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં હતી. અમુક અંશે તેમના ગુરુ જેવા જ્ઞાનયોગી તોતાપુરી એક વાર શબ્દીએ તાપતા બેઠા હતા; પાસે રામકૃષ્ણ પણ હતા. એવામાં એક નોકરે શબ્દીમાંથી થોડો દેવતા ખસેડી, બહાર લઇ, એમાંથી ચલમ ચેતાવી. શબ્દીની ગરમી એાછી થઇ એ તોતાપુરીથી ન ખમાયું. તેમણે નોકર પર ક્રોધ કર્યો એટલે રામકૃષ્ણ હસી પડ્યા : “એવું ને? આપ પણ હજી માયામાંથી નથી છૂટ્યા. બાકી તો, સમતા આવી નાની વાતમાં સહેજે રહી હોત.” બીજે પ્રસંગે રામકૃષ્ણના નમસ્કાવ યાને ‘વિટ’નો છે. એક પ્રોફેસર એમની પાસે કેટલીક વાર ગએલા. એક દહાડે રામકૃષ્ણે એમને અવસર બેઠને બેઠા આનંદકર યોગાનુભવ કરાવ્યો. બીજે દિવસે એ જ સાથે મારઠર મહારાય (પિલા પ્રો.) આવ્યા ત્યારે ગુરુજી બ્યંબમાં કહે છે : “એક મોરને એક દહાડે ચાર વાગે અરીણીની અંબલિ કોઇકે પાક હતી. બીજે દહાડે એ જ ધણીએ મોર આવીને લીધો. અરીણીના નાદથી ખેંચાઇને તે આવ્યો હતો.” ... યોગને આમ અરીણી સાથે સરખાવાયલો બેઠને તમને તમારો લેનિન સાંકરી આવે તો નવાઇ નહિ : “ધર્મ” એ જનતાને પાવામાં આવતું અડીણું છે.” પણ એ તો તેણે ધર્મતત્ત્વ નહિ પણ ધર્મસંસ્થા અને એનાં અનિષ્ટો માટે કહેલું હશે. યોગમાં કોઇ કાયમી પેસાસંધર સંસ્થા હોતી નથી તેમ નહિ કોઇ અનિષ્ટ પણ. અનિષ્ટમાત્રને યોગાણી નાંખનાર એ અલૌકિક હુતાશન છે. એ અડીણુંનું દૈવી ધેન તમને એક વાર ખરેખરે ચઢ્યું એટલે પછી તમે “એવો લાભ પામે છે જેનાથી અવર કોઇ લાભ નથી; એવું સુખ પામે છે જેનાથી અવર કોઇ સુખ નથી; એવું જ્ઞાન, જેનાથી અવર જ્ઞાન નથી ... ત્યારે તમને એવું દર્શન થાય છે જેની પછી બીજું કે જેનવાપણું રહેતું નથી; અને તમે એવા નવા ભવમાં આવો છો જેનો પુનર્ભવ નથી.”

નવલની કુણિકા અને—

તા. ૧૫મી : શબ્દનિચારને નહાવણ સાથે શો સંબંધ છે એ તો કોઇ વિવિધમ જેમ્સ કે મેકડુગલ લેખકાવીએ ને એમાંથી મળે તો કોણ

જાણે, પણ આજે સવારે નાહીને દિલ્લોવા કરતો હતો ત્યાં રાખ્દોનો આ આખો ભગિનીસમાજ મજનમાં એની મેળે જ તરી આવ્યો : નવલક્ષિકા, નવલિકા, બહુનવલિકા, નવલ, મહાનવલ...એમાંના પહેલા માટે આપણે 'પ્રભાત'ના ઝગ્ગી છીએ, તથા, બીજા ચોથા પાંચમા માટે 'બલવંત ક. ઠાકોર'ના; અને, ત્રીજા માટે ગુજરાત માટે ઝગ્ગી છે....એવાં ઝગ્ગી વધાર્યા કરવાની મારી આદત જાણીતી છે, તેથી આજે ફરી એક વાર એને વડા યદને 'નવલક્ષિકા'—એટલે કે એ રાખ્દ, વસ્તુ નહિ—આજે ઝૂંઝૂંરીને ચરણે ધરું છું. એ ચરણે એ વસ્તુના જોડા ધરનાર છે, તેના બે પ્રકાર સંભવે એમ માટે તદ્વિધયક મંત્રદર્શન મને સૂચવે છે: જોડો નવલકયાકાર તરીકે વાર્તાનવેશ ઉપરાંત તદ્વ્યંતરનવેશ પણ હોય છે તેઓ; જોડોની વાર્તા અપૂર્વ જોડે મૌલિક હોવા છતાં અનીતિચિત્રણમાં રાગે છે તેઓ.

‘નિન્સ’ હવે હિંદીમાં પણ

૧૬મી : આજે આવેલ માર્ચના ‘હંસ’માં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે ‘રેકરડ્યુઅલ’ માટેનો રાખ્દ ‘નિન્સી’ ગુજરાતીમાં વપરાય છે તે બીજા ભાષાઓએ પણ લેવા લેવા છે. આ ખરું છે પણ ગુજરાતીને એ કોણે આપ્યો? મારી દ્વારા અંદુલાઈ ખુબે. ૧૯૨૬વાળી મારી કરાચીની મુલાકાત વખતે અમે કે આ વિષયની વાત કરતા હતા ત્યારે તેમણે પોતાના આવા વખતના લાક્ષણિક તિરસ્કારથી ‘અતીથ’ને આપી ફોજાઈયા, અંદરથી અરબી-ઇંગ્લીશ કે એની કોણે રિકશનરી ઉપાડી આવ્યા અને અમને (ભાઈ ડોલરરાય પણ એ સવારે હવાખંદરના એ બૃહ્યા બુલારી તે બંજલામાં મારી સાથે હતા.) એમાંથી ઉઠેલી બતાવ્યું નિન્સ, નિન્સી વગેરે....પણ એ રાખ્દને જાહેર રીતે પહેલો કોણે વાપર્યો? એ ભાઈઓએ ‘નાગરિક’માં કે મેં મારા ચોખાનિયામાં? ... યાદ નથી.

તવારીએ ‘હોમુદી’

—: એ ગદાંકમાંના લખાણે આપણા કેન્વાસરસાહેબને ‘અંયમ’ પાળતા બનાવી દીધા; ‘ગુજરાતી’નાજા પ્રચલ પત્રે સંસ્કૃતપ્રખની અસંપ્ર-વૃત્તિને જોખળ ચઢાવી. પણ એ કિસ્સાનો ને ફજગો કુટથો છે તે હજી જરાય વિક્ષવાનો સંભગાય છે. એટલે હવે તો એ પ્રકરણની અંત્યેષ્ટિક્રિયા મારે આવતે અંકે જ કરવી ને!

સહયોગીઓ

ગુજરાતી

ભૂમિ (કાવ્યાંક): અહીં અનામી જ રહેશે એ એક સિવાયના દરેક કાવ્યમાં નાનો કે મોટો ગુણધર્મ છે જ, પણ ગુણરાસિ કહેવા જેવું તે 'પ્રિયા કવિતાને' (પૂનલાભ) એ એક જ છે. બીજા તરફ કવિઓની 'સુધનાં ચક્ષુ' 'વિશ્વસાંતિ' 'મન્દ્રધનુ' 'અભિમન્યુ' કે 'જીવનનાં જળ' જેવી અનુભવ-રચનાઓ સાથે આ તરફ પણ હજી કાંઈ કારણે અસંમૃદ્ધિત કવિની એ અદ્ભુત રચના સ્થિર થયોતે ચિરકાળ દીપે તેવી સુંદર છે. કવિતાને સંબોધીને જન્મતની બીજી ભાષાઓમાં જે કેટલાંક અમર કાવ્યો રચાયાં છે તેવું ગુજરાતનું આ એકલું એક-અને પહેલું જ છે. કવિ પોતાની કલા કે કવિતાને વિવિધ મનોવૃત્ત્યનુસાર એક જીવંત સહચરી તરીકે અનુભવે અને એ સુખમ અનુભવ રાજ્યાયમાન થાય ત્યારે જેવું મનોગમ સર્જન થાય છે એ જાણવા ઇચ્છનારે એ કાવ્યનો રસારવાદ લીધા વિના રહેવું નહિ. 'ભૂમિ'ને આ કાવ્યાંક ખદલ શ્રેષ્ઠી ઉત્સાહભર અભિનંદનો ધોતે છે તે આ કાવ્યોના કાવ્યને માટે.—'લોકલીલા' (સુંદરમ્) એટલે એક નવો અને એકંદરે સારો આખ્યાનપ્રયોગ. કથાવાળા સુદામાને કલા પછી જીવતા એમાં કહ્યા છે. પોતાના કાવ્યનું પાંદડું ફર્યા પછીના જીવનમાં સુખવૈભવનો એમને જાણે આકરો ચડે છે અને એમની જૂની વૈરાગ્યવૃત્તિ ફરી તાજ થાય છે. એવામાં શ્રીકૃષ્ણ આવી પહોંચે છે અને પછી ખન્ને દલિતોનાં દુઃખ જોવા પ્રવાસે નીકળે છે. કાવ્યનું કલેવર આખ્યાનનું હોવાથી, કવિએ એમાં જૂની દ્રાક્ષનો નવો (અને રવાદિષ્ટ) મધ બનાવી, જૂના શીશામાં એને સફળતાથી ભર્યો છે એમ કહી રાકાય. કાવ્યમાં ખામી હોય તો બે જ : આરંભભાગ કોણ જાણે કેમ પણ સુખદ નથી બન્યો; આખ્યાનનું વાતાવરણ-તદુચિત રામદાળ, અલંકારો વગેરે ખંધું બરાબર હોવા છતાં-પૂરતી સંવૃત્તિ કરાવે એટલું જાણ્યું નથી, પણ આ જોનો અંસ જ છે તે સમગ્ર કાવ્ય જોયા પછી જ આખરી અભિપ્રાય તો અપાય.—આ સિવાયનાં આવકારદં લાંબાં ખંડકાવ્યો આટલાં છે : અનેક આકહાદક ખડોવાળી સર્ગજ પણ પૃસ્તીવૃત્તીય ભૂમિનાટિકા 'હવેશી' (હુગેશ શુકલ); મહાભારતપ્રેરિત અને અપૂર્વપણે સંતર્પક અંતકામવાળું 'મહાપ્રેરયાન'

(મનઃસુખલાલ ઝંઘેરી); કેંક રાજદાન-પણ સન્નિધિ 'રામ-વિરામ' (લલિત); રમતિયાળ પણ ચિંતનની સળંગ છાંટવાળું 'સીમાડાના પથ્થર પર' (ઉમાશંકર જોષી); અને, આ ત્રૈમાસિકના વાચકોને જોમાંના વરણની ઓળખ પ્રથમાંકના 'બળદ દરણુને ધાવે છે'ની ચાદ આપીને સૌથી ચોખ્ખી રીતે કરાવી 'સકાય તે, એ જ નાટકમાંના વધુ પ્રવેશો 'મલિયારીના આળને પુનર્જન્મ' (દિ. બ. કેરાવલાલ કુલ).—દૂકાં પ્રસંગકાવ્યો મેસર્સ બેટાઈ, ખાદરાયણ, મોહિનીચંદ્ર, રમણુ -સોની અને પ્રભુદાસનાં છે અને એ દરેક પોતે સ્વીકારેલ ભાવાલેખનને હળવી કે ગંભીર શૈલીમાં યથારાશ્ટ્રિ ન્યાય આપે છે. છેવટ બે પ્રાચીન કાવ્યો (મિસર) ભાગીલાલ સાહેબરા અને કેરાવરામ શાસ્ત્રીએ સંચોધેલાં) મૂક્યાં છે, જે અલ્પચાસીઓને ધણાં ઉપયોગી થશે.

કુમાર (અ. ૧૪૪, ૧૪૫) : આ સહયોગી કહે છે કે મેં બાર વરસ લગી તમારો બંધાનો ઉદ્ધાર કરવા તપ કર્યું છે માટે મને તપસ્વીને હવે તમે બધા પૂજો. એ વિનંતિ, અમે માનીએ છીએ કે, વાર્તાવિક છે; પણ, જાને પ્રકારની પૂલ માટે વાર્તાવિક : (૧) 'કુમાર'નું કથું બીજા કોઈપણ થાથ તેમ નથી. એ ન હોત તો આપણે ત્યાં શિષ્ટતર કાવ્યો વાર્તાઓથી માંદીને પરમ સાહિત્યમય પૃષ્ઠસ્થા સુધીનું ધણું ધણું ન હોત. એ દોષાથી ભારતભરમાં હોય પત્રકારત્વના અનેક વિષયોમાં ને કાર્યોમાં, ગુજરાતનું મોં ઉજળું છે. (૨) પણ હે તપોવિનિધિ, પેલી એક બાબતમાં આપ તપોક્ષત કાં રહ્યા ને, ક્યાં લગી રહેવાના ?

ગુજરાત (ફિજી) 'હિન્દી કેળવણીનું ધ્યેય' (કન્થુનશી)નાં પહેલાં બે પાનામાં લેખકે સંસ્કારિતા અને ખરી મદત્તા વિશે જે પ્રેરક વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં છે તે આપણે ફરીફરીને વખાણવા અને આવરવા જેવાં છે. હમણાં કેટલાક ઉદ્યોગમૂઢ લોકો સંસ્કારપ્રધાન કેળવણીને વગરવિચાર્યે વગેરે છે તેમને કહીતોડ જવાબ ત્યાં અપાયો છે. એ જ રીતે, લેખક જોને છેલ્લા દોઢેક પાનામાં 'અંતિમ મૂલ્યે' કહે છે તે ચિરંતન સદ્ભાવનાઓના સેવનની તેમણે કરેલ તરફદારી પણ આવકારપાત્ર છે. પણ વચ્ચે તેમણે

૧. એની વિનંતી માટે જુઓ અમારા અતાંકની નોંધ 'બીજો કડવો મૂંઢો' (પૃ. ૪૭૫.) એમાં ઉમેરવાનું એટલું જ છે કે કાવ્યો મફતમાં પડતી લેવાની સુસ્થિતિ જ નહીં પણ ચોખ્ખાઈ નથી.

સામુદાયિક વ્યવસ્થાનાં જે સ્તોત્ર ગાયાં છે તેના તાર સ્વરને મંદ્ર રાખ્યો હોત તો એ જ વરતુની બીજી બાજુ તેઓ આપમેળે સમજતા; તેઓ સમજતા, કે પશ્ચિમનો નરનાયક પોતાની અંગત કુદ્રજ મહત્વાકાંક્ષાને સંતોષવા માટે સૈનિકોનો ભોગ આપતો નથી; અને, હિંદમાં-રાજ-કારણથી માંડી વાક્યમય સુધીનાં ધર્મખરાં કોત્રોમાં-પ્રથમ પંક્તિના નાયકોને અપવાદરૂપ ગણતાં લગભગ દરેક નાયક એવો ભોગ આપી દે છે, નાયકે પોતાની છૂંદણુવૃત્તિને તૃપ્ત કરવા જ (અને નહિ કે કરાવેલી વ્યવસ્થા દ્વારા કાર્યને સિદ્ધ કરવા) સૈનિકને માથે પોતાની ચંદ્રોજની સત્તાને ઉપયોગની એટલે સૈનિકના બંડને નોતરવું. એવા અલ્પચારિત્ર નાયકો જ પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિમાંથી (અતિ મોડું થયા પહેલાં) માનભેર હઠી નય, તો ચારિત્રવાન નવા નેતાઓને તક મળે અને સેનામાં કડક છતાં નીતિશુદ્ધ શિસ્તપાલન પ્રવૃત્તાં, કાલે જ સવારે ફેરામાં ખરી ટકાઉ સામુદાયિક વ્યવસ્થા રચાય અને પરમ દહાડે તો સ્વરાજ્ય પણ મળી નય. —'નર્મદ વિશે કે'ક' (લીલાવતી સુવશી)નાં લખનાર વિદુષીનું નર્મદ (વશેનું જ્ઞાન તો કોઈ પહેલા ધોરણની છોકરી કરતાં વધારે નથી. એમ ન હોત તો, તેમણે પૂ. પાઠમાં પર, નર્મદે પોતાની શક્તિના કહેલા સહુ-પયોગની તથા લેખિકાને દેવે વસી મળેલા (ને ત્યાં એમને દરયા કરતા) કોઈ બીજા મનઃકલ્પિત સાહિત્યકરે કહેલા દુરુપયોગની વાચકી વાતો ન કરી હોત. તેઓ જોને લેખનશક્તિનો દુરુપયોગ કહે છે—“...બદનક્ષી... કાલવશી લીખી અભાગી...નુકાણું...ગઠરમુકાદમ...રોહિયાને ડરાવી... વિદુત માનસ”થી વિશ્વૃષિત છે એ બધા કથનની પેલી સરસતાના નમૂના —તે નર્મદે કહેલો જ એમ તેના તત્કાલીન શુભરાતીઓમાંના સેકંડો આ કાલે જ બોલી ઉઠે, જો જીવતા માય તો. એ બધા જ નર્મદથી દાઝેલ તેના દુરમનો હોવાના, કેમ કે એમનાં અંતરમાં વહેતી ગઠરને નર્મદે (આપણાં લેખિકાએ જન્મીને તેઓ પણ નહિ હોય તે) ‘ડાંડિયા’માં તેમ જ (લેખિકાએ જનું અકચકતું પૂંડું જ નેયું હશે તે) ‘જૂનું’ નર્મગદના પહેલા ને ત્રીજા વિભાગોમાં સંગ્રહાય્યાં છે તે લખાણોમાં કર્તવ્યજીવિપ્રવૃંક ઉપાડી પાડી બતાવેલી ને ધાર્મિક પૈસાદાર ને રાજકીય થોડી વ્યક્તિઓમાંના એ પ્રાણાતક સદાને આખા સમાજનાં મરજીને રૂપે ફેલાતો અટકાવેલો: પુદ નર્મદ આજે જીવતો હોત તો શું કરત ? આપણામાંના નેણે નેણે (રા સુનશીના જ ઉપલા કેળવણીલેખમાંથી જી રાખેલો લઈએ તો) ‘મોટાઈ-સકનેસ’ સાધી છે પણ જેમનામાં ખરી દિલની ‘મહત્તા-ચેતનેસ’ નથી,

જેઓ પેલા અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જોડે પોતાની સહેજ અમથી સંસ્કરિતાને ચતગણી દેખાડી શકે છે, પણ ખીજાં સાથેના વ્યવહારમાં શીલની ખરી કસોટીને સમયે જમનામાં હુપાયલો દાનવ જાગી અને હુણી બેઠે છે, તે બધાંને જ નર્મદે 'વોળીને ચાળકે' સંજોગી નાખ્યાં હોય. અને તો પણ, એ સંજોગાયલાંનાં પ્રતિનિધિ તરીકે આજનાં સૌ. હીલાવતી મુનશી જ એ નર્મદને માથે ગરમુકાદમીનું આળ ચોઠાડત; અને હવે પછીનાં કોઈ હીલાવતી મુનશી નર્મદબક્તિની બગવી છતાં જરિયાન સાદીમાં સજ્જ થઈ લાવનગર આવીને એ નર્મદની છપી ખુલ્લી મૂકત તથા નર્મદવાદમયનાં અનેરાં વિદુથી ગણાઈને (આ ગામમાં તો ટકાની ત્રણ શેરને લાવે મળતી) 'મોઢાઈ' પામત:-અંકનાં બીજાં સ્થરાં લખાણોમાં નવલકથા નહિ તેટલી 'સીનેરિયો' બનતી 'જ્ય સોમનાથ' (ક. મુનશી); પહેલાં રૌદ્રાદ્યુત ને અતે હાર્યના રસે તરબોળ 'શ્રુતિયો ચોરડો' (ધનસુખલાલ મહેતા); નારિતક બુદ્ધિવાદીને ગૌર માંદળી અંતઃકરણનો પ્રભાવ શીખવીને ઇશ્વર બાણી કેમ વાળે છે એ આલેખતી 'નારિતપ્રતા' (કિશનસિંહ ચાવડા); સોળમા ચતકની વૈષ્ણવ ભક્તમંડળીઓના વિવિધ પ્રકારના ભક્તિ-લાવની પિછાનથી સમેટાતું વ્યાખ્યાન (દુર્ગારાંકર શાસ્ત્રી); અને બ્રહ્મદેશ વિશેનો લેખ (કુંગરશી ધ. સંપદ)-એટલા છે.—ધુમા પ્રત્યેનો ઋણસ્વીકાર 'પાટણની પ્રભુતા'ની પ્રસ્તાવનામાં થયો જોઈતો હતો. તે આ અંકના 'અડધે રસ્તે'માં (જે કે નિર્દોષતાના આડંબરથી) આજે વીરો વધે પણ આખરે થયો ખરો, અમારાં અભિનંદન.—'નવું સાહિત્ય' અને 'તંત્રી-રચાનેથી'માં માયાહવાર કામ કેમ ચાય છે? નથી વિધ્યની પસંદગીનું ઠેકાણું અને નથી એના નિરપણું. કાં તો એ વિભાગો માટે, એક નહિ પણ છત્રે છ તંત્રીઓએ પૂરતી બુદ્ધિ અને સમય ખર્ચવાં જોઈએ, ઘટ્ટી લંબાઈની જગ્યા એને આપવી જોઈએ; નહિ તો, એ વિભાગો ઠાળી નાંખવા જોઈએ.

છાત્રાલય (અન્ય.-ફેણ.) : આ અંકનું ઉત્તમાંગ એટલે પહેલાંની છેલ્લા શબ્દ લખી રસે ટપકડું રા. ઉર્ગારાંકર જોષીનું છાત્રસંમેલનના અન-સેવક તરીકેનું વ્યાખ્યાન. કેળવણી કે છાત્રાલય સાથે તમારે નિરખત ન હોય તો પણ આજના એક ચિત્તનરસીલ શૈલીકારની એ અનુભવરંજી રચનામાં આવતી કાલના એક સંસ્કારનાયક અને ગદ્યવામીનો દરોન કરવા એ લાંચજો અને વિચારજો.

નવયુગ (નાતાલ અંક) : પૃ. ૧૧૬માં પર, લેખકોને પુરસ્કાર આપવાનું જાહેર કર્યું છે એ જોઈને અમારી માફક યુગસંતમાં લેખનવ્યસાયને સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ તરીકે ખીલતો જોવા વાલનાર સૌને આનંદ થશે. આ મજૂરસેવી માસિકે એ રીતે મજનના મજૂરો પ્રત્યેનું પોતાનું ઝણ અદા કરીને પોતાના એ વિષયના વર્તનમાં સમરેખતા આણી છે એ સર્વથા યોગ્ય થયું. હવે 'નવયુગ' સાથે, પુરસ્કાર આપનારાં છ સામયિક થયાં. બાકીનાંનું શું? આ સવાલનો જવાબ સહેજે મળે તેમ નથી. એ તો આપણે આ હકતના ગયા છ આઠ માસથી જોયાં કરીએ છીએ; એટલે હાલ તો આટલું ટપકાવીને જ અટકીએ : બીજી રીતે પોતાનું કામ હીકાહીક કરતાં એવા 'કોમુદી' અને 'યુગસંત' 'યુગસુંદરી' અને 'નવચેતન' 'પ્રસ્થાન' અને 'શારદા' (જેમ બીજાં એક બે મુખ્ય, બાકીનાં ઓછા માસિકો પણ), આ બાબતમાં તો અને પ્રમળે જાણુ છે ત્યાં લગી તો, હજીયે છે વાચક લેખક જનતાં અદ્યત્થપણે યુગેગાર જ.

પ્રજ્ઞાપંથુ (સહિત વાહન્ય અંક) : આ વિશેષાંક એટલે, મુખ્યત્વે, ગયા વર્ષના 'પ્રતિભા' વિશેષાંક (મરાઠી)ની પદ્ધતિનું હસ્તિત અનુકરણ. એની જેમ આમાં સમકાલીન સાહિત્યપ્રકારોના વિકાસ પર વિવેચનો છે ને બાકી, મોઢે ભાગે, સર્જનનાં સ્વતંત્ર ને બીજાં (જેમાં પ્રાકૃતમાંથી તેમ ચીની ને હિંદીમાંથી, અંગ્રેજીમાંથી પણ લીધું છે.) લખાણો છે. આ રીત વધુ સારી છે: મોટાં નામોના મોઢમાં પડીએ ને જેનું આવે તેનું છાપણું પડે, તેના કરતાં પસંદગીની છૂટ રહે તેમ હવેર લાપાઓમાં આપણે જ તૈયાર કરવામાં આવું પૃથ્થ રસાત્મક વાચન સારા પ્રમાણમાં અપાય. વિવેચનોમાં, કવિતા પરનું 'સાહિત્યપ્રિય'નું અને નવલિકા પરનું રા. નીર દેસાઈનું વિવેચન વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

સર્વોદય (નન્યુ. ફેબ્રુ.) : અગાઉના 'મજૂર સંદેશ'વાળી જ અમદાવાદની સંસ્થા તરફથી, એ વર્ગોનાં હિત વિચારનારં અને ચર્ચનારં આ માસિક આજુ વર્ષની રાજઆતથી નીકળ્યું છે. હપરાંત, પોતાના નામને સાર્થ કરતું, બીજાં વર્ગોને પણ અવગણ્યો નહિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે ને તે યોગ્ય છે. કાવ્યો-વાર્તાઓથી માંડી આંકડા સુધીનાં બધાં લખાણો એના ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી તથા વૈવિધ્ય જળવાય તેમ પસંદ થયાં છે. પણ લાપા ? શ્રમજીવીઓ જો 'સર્વોદય' વગર મુશ્કેલીએ-વાંચી શકતા હોય

તો આપણો અક્ષરજ્ઞાની અમલ્લી ચોડાં વર્ષમાં ઘણો વ્યાજળ વધ્યો છે એમ કહેવું જોઈએ. છપ્પીએ છીએ કે એમ જ હોય. આ પ્રકારના વિચિત્ર ધ્યેયવાળા પત્રને-સામાન્ય વાચકો પણ તેમાં ઘણો રસ લઈ શકે તેમ છે તેને-ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં આવશ્યક ને માનનીય સ્થાન હોઈ, આ નવા સહયોગીને અમે અંતઃકરણથી આવકાર આપીએ છીએ.

અંગ્રેજી

ઇન્ડીઅન પી. ઇ. એન. પહેલા અંકમાં અમે આ સામયિકની નોંધ લીધી ત્યારે એ મહત્ત્વની પણ અનિયમિત પત્રિકા હતી. જનપુઆરીથી એ માસિક થયું છે અને માર્ચથી તો પાનાં પણ આઠ આપે છે. દરેક અંકમાં લેખનન્યવસાય, સાહિત્ય અને રાજ્યાશ્રય, ભારતીય નેશનલ ગ્રામજોડા આવા જીવંત પ્રશ્નો પર ટુકો પણ ભારદરસ અને માર્ગદર્શક અગ્રહણ હોય છે. ઉપરાંત, કોઇવાર ટીકડીપમાં (કાનડી મરાઠીને ફેંટા ને માર્ચમાં છે તેમ) આખા વાક્ષ્યનો પરિચય તમને થઈ જાય છે અને સાહિત્ય વિષયક સમાચારોની કંડિકાઓ પણ રસપ્રદ હોય છે. દક્ષિણ ભારતની વાક્ષ્ય પ્રવૃત્તિ જાણવાનું 'હંસ' પછીનું આ બાળનું આપણું એક માત્ર સાધન તે આ મુંબઈથી પ્રગટતું 'પી. ઇ. એન.' અને 'આઘાસપ્રશ્ન'માંથી વાનગી માર્ચમાં આપી છે, તેનાથી પાયાત્મ વાચકોને (જેમ આહીના ઘર પ્રાંતીઓને પણ) આપણા મન્યકાલીન સાહિત્યની કેવી અણમૂલ પિછાન થશે તે કહે નાનું પણ સર્વે મોટું આ આંતરરાષ્ટ્રીય પત્ર વાંચવાનો નિયમ જ આપણામાંથી બને તેટલાએ રાખવો જોઈએ એમ લાગે છે.

ન્યુ આઉટ લુક : અમદાવાદથી પ્રગટતું આ ત્રણ આંતર રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજી પત્ર છે. એ ખાસ વાક્ષ્યનું નહિ પણ સર્વવિષયક છે. એની મહેત્તાના પ્રમાણમાં એને પાનાં બોધાં પડે છે એ દેખાઈ આવે છે. ફેબ્રુ. અને માર્ચના અંકો અમે જોયા છે ને એમાંનાં લખાણ દૂકાં તો પણ તાજગીથી ભરેલાં જણાયાં છે. પોતાનું ખાસ કાર્યક્ષેત્ર બેઠવા એ દીર્ઘાયુ યાઓ એમ છપ્પીએ છીએ.

મંજુષા

નવલવિશેષ

પુનર્જન્મ સિદ્ધાંતનું સંશોધન

કાનપુરવાસી રેસ અને જમીનદાર રા. એસ. એન. તેવારીએ પુનર્જન્મના મહાપ્રશ્ન વિશેનું સફળ અન્વેષણ કરવાનું માથે લેનારને માટે પંદર હજાર રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર કર્યું છે. એમની યોજના આ પ્રમાણે છે : અરજદારોમાંથી ત્રણ જાણને પોતે પસંદ કરશે. એ ત્રણે કાર્યકરો જૂના તેમ જ નવા રાજ્યોમાંથી તથા બીજા સાધનોની મદદથી પ્રસ્તુત વિષયની સામગ્રી એકઠી કરે; અને તે એ રીતે : (૧) આ કાર્ય માટે પરદેશ જવા સાર એક કાર્યકરને વર્ષ વટોળ માટે, માસિક રૂ. બસોની શિષ્યવૃત્તિ તથા બીજા બધા ખર્ચ મળશે; (૨) બીજાએ રૂ. દોઢસોની શિષ્યવૃત્તિથી હિમાલય પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરીને ત્યાં, જે ઋષિઓ અને યોગીઓ વસતા હોવાના વૃત્તાંત સાંભળીએ છીએ, તેમની ખાસેથી માહિતી મેળવવાની; ત્રીજાએ માસિક રૂ. સોથી તથા હિંદુસ્તાનમાં જેમ શોધ કરવાની તેમ ઉપલા બેની શોધોનાં પરિણામની તપાસમાં પણ તેમને મદદ કરવાની.

સાહિત્યનો પારસો

હમાણાં બહાર આવેલા આંકડા પ્રમાણે, નીચેના નવલકથાકારોએ, તેમનાં નામ સામે બતાવેલી રકમ પોતાના વારસામાં આપી જઈ શકે તેટલી કમાણી જિંદગીમાં કરેલી, તે તે રકમો પોતાની પાછળ મૂકી ગયેલા :

૧. કિર્ષિંગ	...	પાઉંડ ૭,૫૦,૦૦૦
સર હો. કેન	...	,, ૨,૫૦,૦૦૦
,, હુલ્યુ ગિલ્મટ્ટ	...	,, ૧,૧૧,૦૦૦
સ્વેન્ડી જે. વેમેન	...	,, ૧,૦૦,૦૦૦

૧. અમારા એક માનનીય બાતમીદારના કહેવા પ્રમાણે, જે આ (સ્વે. જે. વેમેન) નવલકથાકારનો 'એ જોન્સમેન ઓફ ફાન્સ' અન્ડર

ચાલ્સ હિકન્સ	...	પાઉંડ	૯૩,૦૦૦
ટો. હાર્ડી	...	,,	૯૧,૦૦૦
જો. ગાલ્સવર્થી	...	,,	૮૮,૦૦૦

થિટનનું અંથસ્થ વાહ્મય (૧૯૩૫)

થિટનનમાં ૧૯૩૫ની સાલમાં ૧૬,૬૭૮ અંથો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ આંકડો, ૧૯૩૪ની અંથસંખ્યાથી ૧,૨૪૨નો વધારો બતાવે છે; અને અત્યાર પહેલાં ને-સાલમાં (૧૯૩૦માં) અંથો સૌથી વધુ હતા, તેના કરતાં ૧,૧૮૪નો વધારો ૧૯૩૫માં થયો છે. ૦ ૧૯૩૪ કરતાં ૧૯૩૫માં કયા વિષયનાં કેટલા અંથો વધારે હતા તેના આંકડા આ પ્રમાણે: નવલનવલિકા, ૫૮૩; કલા અને રચાપત્ય, ૩૬; ચરિત્ર, ૮૦; વનરપતિશાસ્ત્ર અને હિંદુધર્મવિદ્યા, ૨૮; ગ્રીકલેટિન વિષયક, ૩૭; ફેબ્રુઆરી, ૫૫; ઇંગ્લેન્ડ; ૪૩; રાજ્ય-નીતિશાસ્ત્ર ૧૧૦; કાવ્ય અને નાટક, ૧૧૬; પારિવારિક હાયક્રિટાલો ('હેંડબુક્સ'), ૫૬; ધર્મ, ૩૨; પ્રકીર્ણ, ૨૦૦; પણ બાલસાહિત્યમાં, આગલી સાલ કરતાં ૧૪૫નો ઘટાડો થયો છે. * ગમે વધે રાજ્યશાહિયુના રાજ્યપર્વને કારણે અંથસંખ્યા સવિશેષ વધી એમ કહી શકાય, પણ નહિ તે યે એકંદરે સંખ્યા વધતી જ હતી. ૧૯૩૫માં અંથોનું ધોરણ બીજું હતું, નવા પ્રકારનો વધ્યા અને પ્રકારના ધંધામાં હીકરીક આબારી હતી.

‘એ સર્ચ ઇન સીક્રેટ ઇસ્ટર્સ’

આ નામને મળતા નામવાળા હિંદ વિશેના અંથના કર્તા રા. પોલ પુન્ટનનો નવો અંથ ઉપલા નામનો મિસર વિશેનો બહાર પડ્યો છે. ફેબ્રુઆરી અધવચની એક જાહેરાત પરથી જાણવામાં આવે છે કે એક મહિનામાં એની દોઢ હજાર પ્રત ખપી ગઈ હતી. પંચોતેર ચિત્રોવાળા એ, ૧૮ શિલિંગના અંથ વિશે અભિપ્રાય આપતાં જુદાં જુદાં પત્રો કહે છે કે જીવન-ભરના પૂર્વદેશી ગૃહ વિદ્યાના અભ્યાસી એ અંથકાર આજના-કોઈ, પણ અંગ્રેજના

ધ રેડ રોળ’ વગેરે એની નવલોનો) શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આપણામાંથી કાઢ કરે, તો સમકાલીન ઐતિહાસિક નવલ વિકાસનાં મૂળ પર ધણું નવું અજવાળું પડે; એ અજવાળે આપણે દેખી શકશું કે આપણા અત્યુક ચાર-શિરોમણિ એ લંડન છે તે ખજાનો રહુમાનો નહિ તેટલે અશે વેચેનનો હતો.

—તંત્રી

કરતાં એ વિધાને વિશે વધારે જાણે છે. નીલતરુના બેઠી પ્રદેશોમાં મહિના ને મહિના ગાળીને, એક રાત્રિ તે અધારવેર્યા પિરામિટમાં એકાંતવાસે વીતાવીને, તથા, માન્યા નય નહિ તેવા ચમત્કાર કરનારા કૃષ્ણદેવના સહવાસમાં રહીને તેમણે પોતાની અર્વાચીન મીસર વિશેની આ અદ્ભુતરમ્ય અનુભવ-કથા (એ પ્રાચીન દેશનો કેટલોક ઇતિહાસ ને પરંપરાપ્રાપ્ત રાહરસોની માહિતી પણ અંદર વણીને) રચી છે.

સામયિકામાંથી

૨૫. હાન્તની શિક્ષણપદ્ધતિનો નમૂનો

[ના. અ. પંડ્યા : 'શ્રીભોધ' જાન્યુ. '૩૬]

વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ તેઓ અંગ્રેજ કાળોના જાણીતર મોંએ કરાવતા, પણ કેઈ ભાષાશાસ્ત્ર ન્યારે અયોગ્ય શબ્દ અયોગ્ય રથળે વાપરી નાખે ત્યારે એમને ખદુ દુઃખ થતુ એમ હું બેઈ શકતો. એ જ રીતે, ન્યારે કોઈની પાસેથી ખરાબર ખંધ બેસતો સુંદર શબ્દ નીકળે ત્યારે ખુશી પણ ખદુ જ થતા દેખાતા. મને એક પ્રસંગ સાંભરે છે. એક વાર તો, મેં ત્રણ અઠવાડિયા સુધી વર્ગમાં આવે કે તુર્ત જ નજરે ખીન તરફથી ફેરતી લઈ મને તરજુમા કરવા માટે બોલો કરતા. એવો નિયમ તો નહોતો જ પણ વિદ્યાર્થીઓ એટલે સુધી મને કહેવા લાગ્યા કે હેડમાસતર સાહેબ તને જ કેમ નજરમાં લીધો છે ? એમની એ બન્યતા આગળ ધણુ તો રધાઈ જતા પણ સહેજ પરિચયવાળો હું ગમરાતો નહિ. અઠવાડિયા સુધી આમ ચાલ્યા ક્યુ". તરજુમાને ખીજને લાગ જ ન મળે. મારા સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીઓ મારી રપર્થા કરવા લાગ્યા. એક વખત મણિભાઈ વર્ગમાં આવ્યા અને તરજુમા માટે મને બોલો કર્યો. પાંચ સાત લીટી સરલતાથી ચાલી. એમને ભાષાનો પ્રવાહ બેઈતો હતો. બહોળા વાચનને શોખીન હું એ પ્રવાહ એમને આપી શકતો કોઈસ એમ માટે મન મલકાતું હતું. વચમાં 'ઇન્ફમ' શબ્દ આવ્યો. કઈ કવિતા હતી એ યાદ નથી પણ આ શબ્દ તો હજી રમૂતિમાં તાજે જ રમે છે. " હું 'ફમ' એટલે અચળ, નિશ્ચળ એમ શીખેલો એટલે 'ફમ' થી બલકું 'ઇન્ફમ' - અર્થાત અચળથી બલકું વધ વધ શકે એમ મેં વિચાર્યું, અને તરજુમામાં ચલ શબ્દ વાપર્યો. આથી મણિભાઈ નાખુશ થતા દેખાયા.

ચલાવી દેવાની એમની ટેવ ન હતી—ખરો રાખ્દ કઢાવે ત્યારે ઠારે. “તમારો રાખ્દ ‘પોઝિટિવ’ (હકારવાચક) છે. અદા ‘નીગેટિવ’ (નકાર) ભેદાયે.” તેઓ બોલ્યા., ‘મેં’ અંચલ રાખ્દ વાપર્યો “હજી ખરાખર નથી” તેમણે કહ્યું; “ખીજો રાખ્દ ભેદાયે—નીગેટિવ.” “મેં” બહુ ન મહેનત કરી. મજબૂત બહુ ન કર્યું. હું દારી જતો હતો. મણિલાલએ સૂચના કરી: ‘રિયરતા’ બતાવનારા બધા રાખ્દો યાદ કરો” અને, ‘દદ’ ચાલશે એમ ધારી હું બોલ્યો: “અદદ.” ‘પેટસિટ (ખરાખર)’ મણિલાલએ કહ્યું. એમના મોં પર સંપૂર્ણ સંતોષ પથરોયલો મને દેખાયો. વધારામાં બોલ્યા “આજ એકસ પેકેટ ઇટ ફોમ યુ.”

‘મનુષ્યસ્વભાવ’ એટલે ?

[દ. બા. કાસેલકર : ‘હરિજનગણ’ તા. ૧૫-૩-૩૬]

આજે મનુષ્યસ્વભાવ અને કુદરતી વશબુ વિશે આપણે ધણું સાંભળાએ છીએ. ફલાની વસ્તુ મનુષ્ય સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, બલિદાન એ કુદરતી વશબુ સાથે બંધાયેલું નથી, વગેરે દલીલો કરી દરેક જોશ આદર્શને હિતારી પાડવાનો પ્રયાસ થાય છે. પણ કેટલાક સામાજિક સદગુણો વગર માણસનું એક દિવસ પણ ન ચાલી શકે. એવા સદગુણોને મનુષ્યસ્વભાવ ગણવાને બદલે એને સમાજના અધિકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને સમાજ નિયંત્રણથી એનું વાતાવરણ સમાજમાં જમાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. ... આપણા લોકોએ માણસ એટલે આત્મા અને એનું ‘ઓળિયું’ એવા બેદ પાર્યો છે. અને તેથી શરીરનો ધર્મ જુદો, અને આત્માનો જુદો, શરીરના ગુણ જુદા અને આત્માના ગુણ જુદા, એ વસ્તુ બેદ લીધી છે. સ્વતંત્રતા માટે લશ્મિ તે કેવળ શરીરગુણોની ઇટ મેળવવા માટે નહિ પણ આત્માના ગુણો એ પણ મનુષ્યનો સ્વભાવ ન છે. આત્મરક્ષણ જોમ કુદરતી વશબુની રક્ષા ગણાય તેમ આત્મબલિદાનની રક્ષા પણ કુદરતી પ્રવૃત્તિ ન છે. એક પ્રવૃત્તિ સામાન્ય છે, પ્રાકૃત છે; બીજી ઉચ્ચ છે. આત્માના ગુણો પણ મનુષ્યસ્વભાવ ન છે, અને એ જોમ ખીણે તેમ સામાજિક જીવનમાં ન્યાય, શાંતિ, સમતા, પ્રેમ અને હિતરતા ખીણશે.

વાચકોના પાંચ પ્રકાર

[પૂનામાં દાસનવમી (માધ વ. ૧૭)ને દિવસે રા. ન. સિં. દેગડે આપેલા બાવણમાંથી એના એક બાળો સારસંકેપ.]

બાહ્યમયજંથની મૂલવણી કરનાર ચારપાંચ વર્ગ જેવામાં આવે છે. તે આઃ ભાવિક, ચિકિત્સક, ચંચાર્થવાદી, ભાવાર્થી અને વિર્તાવાદી વાચક. (૧) જંથમાં ભૂલયક હોય તો પણ એ નથી એમ ભાવિક વાચક કહેશે અને જંથનો અક્ષરે અક્ષર ખરો માનશે; (૨) ચિકિત્સક વાચક જંથમાં સાફ લાગે પોતાને એને જ સાફ કહેશે અને ખરાબ લાગે ખરાબ કહેતાં બીશે નહિ; (૩) ચંચાર્થવાદીઓને શરમાળ કહેવા ભેગાં. જંથના અમુક ભાગના અર્થ વિશે તેઓ પોતાને જે અર્થ સમજાવતા હોય તે રખૂ કરીને કહેશે કે અમને તો એમાં આ અર્થ લાગે છે, પણ તમને તે ઇષ્ટ લાગે કે અનિષ્ટ; (૪) ભાવાર્થી વાચક જંથનો મુદ્દો જ પકડી દેશે ને તેનાથી સંતોષ માનવાનું કહેશે. “તમારે રાખ્દો તે છું કરવા છે” એવું તાત્પર્ય સમજે એટલે મધુ.” આ તેમનું મંતવ્ય અને તેથી જંથમાંની ભાષાની અશુદ્ધિ તેમને ખટકતી નથી. વ્યાકરણની શુદ્ધાશુદ્ધતાનું જાંઘન જંથકારે પાળવાની બહુ જરૂર નહિ એમ તેઓ કહે છે પણ એ ખરાબર નથી. (૫) વિર્તાવાદીઓ દાસપ્રાધન્ય જંથમાં વર્ગકલ્પ કેવાં છે એ વિચારતા, રામદાસ રવામીએ મૂલીવાદને ટોકો આપ્યો હતો એમ કહેવા નીકળશે.

મનુષ્ય અને યંત્ર

[સેંટ જોન અર્વિન : ‘માન્વેરટર ગાર્ડિયન’]

આપણે પ્રગતિ કરતા હોઈએ તેવું દેખાય છે પણ ખરેખર તો આપણે પ્રતિગતિ કરતા પાછા હટીએ છીએ કે નહિ, તથા આપણાં યંત્રો અને અત્યારે આપણે બોમનીએ છીએ તે સુખસગવડો અંતે તો, ખરું જોતાં, આપણો નાશ કરવાનાં છે કે નહિ, એની મને તો કં ખાતરી નથી. આજે એક હુશિયાર મનુષ્ય હુશિયાર યંત્રને ચલાવી શકે છે એ પરથી આપણને એમ લાગે છે કે એ મનુષ્ય એ યંત્ર ભેદે જ સારો છે ને હુશિયાર છે; પણ એવું કંઈ છે નહિ, તાજ દુખાનું બિલ્લિયુ (‘હિન-એપનર’) મેળવતું સહેલું છે પણ આ જમાનામાં સારી રસોઈ પણ મગવી બહુ જ મુશ્કેલ છે, મનુષ્ય અને યંત્ર, એ એમાં વધુ અગત્યનું શું છે, તેનો નિર્ણય આપણે કરી લેવાનો છે. આજે મનુષ્યના લોક એમ માને છે કે યંત્ર વધારે અગત્યનું છે.

શિક્ષિત વર્ગ અને વેદાંત

[‘કલ્યાણ-કલ્પતરુ’ : વેદાંત-અંક, પૃ. ૬૭]

આ દેશના શિક્ષિત વર્ગના મતમાં એક એવો જગદે પછે ખેલો

ખ્યાલ પેસી ગયો છે કે વેદાંતમત તો જ્યોત્સના ધરબાર છોડીને વનમાં કે ગુફામાં એકાંતિક ધ્યાન સમાધિ અર્થે જ રહ્યા છે તેમને માટે છે, તથા, એ છે મરણકાંઠે આવી રહેલાં તથા પોતાની સંસારી આશાતૃષ્ણા પૂરવાને નાતાકાત એવા કમલાયક નરેડો અને હોસીદગરીઓને માટે. એવા બ્રામક ખ્યાલ અને ગેરસમજના કરતાં વધારે હાનિકારક જ્ઞાનિકર અને આપત્તિરૂપ બીજું કંઈ પણ દુનિયામાં હોઈ શકે નહિ. નિઃશંકપણે સાચું તો એ છે કે આજની દુનિયાનાં દુઃખો અને કઠણાણનાં પોણા ભાગ કરતાં ય વધુ અંશ તો મનુષ્ય જાતિમાં આ વિષયમાં પ્રસરેલી ગેરસમજને આસારી છે.....જે પ્રેમ અને જ્ઞાન વડે આપણે આજની પ્રલયોનાં અનિદ્ર ટાળીને નવ સંસ્કૃતિ ઘડવાની છે તેમાં વેદાંત માર્ગને માટે તો ધન્ય હોમદા તક અને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે.

પૂર્ણયોગની વિશિષ્ટતા

[અંબાલાલ પુરાણી સિખિત 'એક પત્ર'માંથી]

શ્રી અરવિંદના યોગની વિશિષ્ટતામાં મારી નજરે નીચેની બાબતો આવે :- (૧) મનોમય ચેતના સાંત યાય, નિઃસ્પંદ યાય, વિચારના બીજ વગરની બને અને તેમાં અનંત ચેતનાની સાંતિ કે નિષ્ક્રિયતા કે અક્ષરતા પ્રતિબિંબિત યાય, એ જૂનો મામ્ હોતો એમ કહી શકાય.— શ્રી અરવિંદની સાધનામાં મનોમય ભૂમિકા જાણ છે. મનથી પર જે ભૂમિકા છે તેનું વર્ણન ઉપનિષદ વગેરે ગ્રંથોમાં દ્રઢ અને સૂતરરૂપે હોઈ પ્રમાણમાં ઝાંખું અને અસ્પષ્ટ છે. શ્રી અરવિંદના યોગમાં એ ભૂમિકાનો અનુભવ વધારે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેઓ જુદા વડે એ વિજ્ઞાનની ભૂમિકાનું સારમાં સારું નિરૂપણ કરી શક્યા છે એમ મને લાગે છે.—(૨) અત્યાર સુખીની ધન્ય આઠ્યાત્મિક વિભૂતિઓ માનવ ચેતનાને ઉપર જવાનો માર્ગ બતાવતી આવી છે. પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવે ઉપર ચઢવાનું છે— જ્યોતિષોની પણ જ્યોતિ—પરમ જ્યોતિ, ઉપર છે; ત્યાં જવું એ સાધકનું લક્ષ્ય.—શ્રી અરવિંદના યોગમાં ત્યાં—ઉપર—ચેતનાને ચઢાવવાની છે એ તો ખરું, પરંતુ સાચે સાચે એ ઉપરની ચેતનાનું અવતરણ પણ કરવાનું છે. એટલે કે માનવની જુદા, પ્રાણ, સરીર વગેરે કરતો નિરૂપયોગી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ઉપરની દિવ્યચેતના અવતરશે ત્યારે એ અત્યારે અજ્ઞાનને વશ કરતો પોતે પણ દિવ્ય બની જશે. જીવનમાંથી અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરવાનો છે, પરંતુ તેથી કે પ્રકૃતિનાં કરતુનો—મનનો, જુદાનો, હાડનો—ત્યાગ કરવાનો નથી એ ફલિત યાય છે.

મહાયોગ

['કલ્યાણ' નો શ્રી. ચોમોક : પૃ. ૩૦૮-૦૯]

નિદિધ્યાસન કા ને વાસ્તવિક અભિપ્રાય ચાર કાર્ય હૈ વહ મહા-
યોગમે ઉત્તમ રીતિસે દર્શિત હુઆ હૈ. મહાયોગકા ને સાધ્ય હૈ વહી
ઉચ્ચ સાધન હૈ. સાધકકો કેવલ ઇતના હી કરના પડતા હૈ કિ વહ અપને
વિચારો કે પ્રહવાકો રોક કરે, ઇસ મૂલ વિચાર પર આ નય કિ "મેં
કૌન હું ?—કોહમું ?" ચહ મૂળ વિચાર ઉસે ઉચ્ચકમે લે ન કર. કોહ
દેમા, કિરે ઉસે વહી આસન જમા કર જૈક નના હૈ; વહી નિમનૃહસ્થિતિ
આર સનાતન આત્મસત્તા હૈ.

હૃદયકુહમુમધ્યે કેરવં , બ્રહ્મમાત્રં
અહમહમિતિ સાક્ષાદાત્મરૂપેણ વાતિ ।
હૃદિ વિશ મનસા રવં ચિન્વતા મગ્નતા વા
પવન ચલન રોધાદાત્મનિષ્ઠો ભવ ત્વમ્ ॥

[અર્થ : હૃદયકી શુદ્ધકે બીનર કેવલ માત્ર બ્રહ્મ હી હૈ ને
'અહમ્-અહમ્' (મેં, મેં) ઇસ સાક્ષાત્ આત્મરૂપસે પ્રકાશિત હોતા
હૈ. ઇસ હૃદયમે મનસે પ્રવેશ કરો, અપને આપકો હુટો યા ગહ-
રમે ગોતા લાગાઓ યા પ્રાણુનિરોધ કરકે આત્મામે સ્થિત હો
જાઓ.] હૈં તત્સત્.

અધ્યાત્મસૃષ્ટિ સૌથી વાસ્તવિક

[સર ઓલિવર લોન્ડ : 'ધ પ્રીડિક્શન']

મારી ખાતરી છે કે અધ્યાત્મિક સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ છે જ અને આપણે
એના અંશ છીએ. એની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા આ આપણી સૃષ્ટિની સાથે યાત્ર
છે એવી પણ મને પ્રતીતિ છે. મારા મનથી, અધ્યાત્મસૃષ્ટિ એ સૌથી
મહાન વાસ્તવિકતા છે. પરંતુ આ મારી માન્યતાને કારણે, ઇંદુ જીવનની
અવત્યને ઓછામાં લેખવવા સારી હું દોરાઈ જતો નથી. આપણામાંના ઘણા

૧. શ્રી. રમણમીતા. 'ને લેખમાંથી આ કડિકાઓ અને રલોકો ઉતાર્યા
છે, તે પણ શ્રી રમણ મહર્ષિના એક ભક્તે લખેલો છે.

ખરાને માટે આ જીવન અત્યંત અગત્યનું છે—એવી એક વિરમયકારી તક છે, જે ફરીથી કદાચ મળે જ નહિ. આપણે માટે, આગળ ઉપર, અનંત પ્રગતિ થાય તેવી રાકયતાઓ ઊભી છે અને મને લાગે છે કે માનનાં અન્વેષણોએ જો કે પણ મને પૂરો સંતોષ આપે તેમ સંખિત ક્યું હોય તો તે આ સત્ય છે: આ જગત—આપણું જૂઠું નથી. આપણે અહીંના રહેવાસી અમુક સમય માટે જ છીએ—અહીં સમયને માટે.

સૌ સૌને મન

[જોદાલાલ ત્રિવેદી : 'કિશોર' પૃષ્ઠ ૯૨]

“કાવ્ય” કવિ કરે કહે “લખું હું લલામ”
ખડિયો પૂલાય : “એ તો મમ હર નમ;”
કલમ કહે : “એ સર, વેદના છે મારા ખેલ,”
મુળી કાવ્યદેવી હરે દેટ વાસ્તવેલ.

સ્થિતપ્રજ્ઞ વક્રીલ

[જોદાલાલ ત્રિવેદી : ‘સ્ત્રીઓ’ માથું ૩૬]

લાગતનાં નાણાં આપી અસીલ સમાન
કહે : “સા’બ, છત્યા ન તો નગે માફ માન;
દાર્યો દાર્યો સદુ કહે એ નહિ વેઠાય.”
કર્મ પહેલાં ફળ પામી “દો” કહે વક્રીલ.
છતાં ગીતાવ્યાસી, સમ નય-પરાનય.

અંતરથ સર્જન

ધા

[ઇંદુલાલ ગાંધી : ‘અંકિત મૂર્તિઓ’ પૃ. ૧]

પ્રદારે વાણીના નિલ નજરવા તું મહી-રહો,
‘નહિ લહું’ એવી શિશુદઃખરી નજવ મને;
ન જાએ, ના સૂતો નયન મીચી હું તો પદી રહો.

નહિ માન્યું તેથી, ચરણ હળવાં રહેજ કડવાં
યયાં, ને વાંસાંની ખખર લઈ લીધી પલકમાં ।
હરયો હું નીરાંતે જરી ચ કડવો ભાવ ન લહો
વળ્યો ધા, કે, તારી કઠણ પગ પાની ચુમી રહો.
ફરી આવી છાતો, કમર, પગ, વાંસે, મુખ પર,
કૃપાનિધિ તેં તો, નિધિસહ લું જેનું કલંચો ।
પિતા । હું રોગીથી જખમ છરવારો કયમ નવા ।
ન ભેધું તેં કાયા કયમ ઉઠી રહે, ને નમી રાકે ।

ન જાણું તો યે નયન અડકાડયાં ચરણને,
હજરો વર્ષોના શ્રમિત પગ તારા ધુળ ભર્યાઃ
જલે મોયા, લુછયા મુદિતમનથી, પાંપલુવળી.

ઇન્દ્રધનુ

[સુંદરજી ખેડાઈ : 'ઇન્દ્રધનુ' ખંડકાવ્યમાંથી]

જલારૂમાં વ્યવૃત પ્રભુપ્રભાને
અનેક નામે જન ઓળખાવે;
ઉદ્યાન મારે પ્રભુરશ્મિ હતાયું,
ને રશ્મિ રૂઢ અભિધાન મેં કહ્યું,
એ રશ્મિના ઇન્દ્રધનુ'ય જેવા
અનેક રંગો વિગલ પ્રવા ભર્યા;
હાણે હાણે નૂતન દીપ્તિ ધારતા,
સૌંદર્ય રેખા લખતા કંઈ ઉડ્યા.
પ્રગટયા દિવ્ય એ રંગો રશ્મિના આત્મરશ્મિના
વિહીન એ યયા પાછા રાજ્યત જલ તોજમાં.

તેં રશ્મિ અર્પી લઈ પાછું લીધું,
ને ચિત્ત મારું વમવેરું કીધું;
પુનઃ પિતા । દિવ્ય કૃપાનું રશ્મિ
દીનાત્મને ઝેરી પ્રસન્ન કીધો.

પિતા પ્રસન્નાત્મ હું વિચિત્ર જોને
એકાધિકારે દદ સર્વ ધારતો;
જોને પિતા હું દશગુણ નીરમ્બો
તેને પિતા હું ચિરકલનો ખરો.
શોકમાન સરે મારાં, ચિત્તસંહોભ ઓસરે,
ખાલદેહે હનું ખાંધ્યું, વિરટે કંઈ સંપડે.

અંતર્ય ચિન્તન વરણી વિરુદ્ધ નિરૂપણ

[જ્યોતીન્દ્ર દવે: 'ચોત્રીસનું અંતર્ય વાક્યમ']

કેટલાક લેખકો એમ માનતા હોય એમ લાગે છે કે સમાજના નીચલા ચરમાંથી પાત્રોની વરણી કરી એટલે નવીન બાબતોનું નિરૂપણ આપીઆપ થઈ જશે. સરકારની પેઠે સમાજના ઉચ્ચ વર્ગનાનો એ બહિષ્કાર કરીને ઇતિહાસવ્યતીનો સંતોષ માની લે છે. પ્રાચીન લેખકો સમાજના નીચલા વર્ગનો બહિષ્કાર કરતા, અત્યાચારના લેખકો ઉપલા વર્ગને ન્યાત બહાર મૂકે છે. પણ સાચું વારતવ દરોન તો બધાને જ ન્યાતમાં ફાળવ કરવામાં રહેલું છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. આ સિવાય ઘણી વાર સદાનુભૂતિ ને દયાથી પ્રેરાઈ અમુક વર્ગનો પક્ષ કરવા લેખક નીકળી પડે છે, પણ તેને એ વર્ગના જીવનનો કરો ખ્યાલ હોતો નથી. ગરીબ ને ગરીબાઈના લેશ પણ અનુભવ વિના, એ વર્ગનાં સુખ દુઃખ જોયા નહયા વિના, તેનું આલેખન કરવા તૈયાર થઈ તે અસહના લેખકો રાજની માત્ર છબિ જોઈને રાજ ને રાજ કુમાર, તેનું અંતઃપુર ને દરબાર કત્યાદિ વિશે વાર્તા લખતા તેના જેટલું જ અવાસ્તવિક છે.

સમાજસત્તાવાદ એટલે ?

[જી. ડી. એચ. કોલ : 'સિમ્પલ ફેસ ફાર સોસાયલિઝમ'.]

સમાજસત્તાવાદ એટલે, એકેકને યડોપડ સંકળાયેલી ચાર વસ્તુઓ :
વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના ભેદોને ઇનકાર કરનારો તથા એવા ભેદોને મિટાવનારો
બ્રાતૃભાવ; એક માણસ બીજાના કરતાં એટલે: બધો વધુ ગરીબ કે એટલે
બધો વધુ પૈસાદાર હોય કે માણસે માણસ સમાનભાવથી એક બીજા સાથે
મળી ન શકે, જે દાલત વિનાની સમાજવ્યવસ્થા; ઉત્પાદનનાં જ

મર્મરૂપ સાધનો છે તેની સાર્વજનિક માલિકી અને તેનો જ ઉપયોગ; પોતપોતાની સંસ્કૃતિના પ્રમાણમાં, લોકસંપ્રદાય પોતાની સેવા એકમેકને અર્પવાની જ છે, એવું બધા ચ નાગરિકોનું જન્યુત કર્તવ્ય બાન.

“ધ ફોર્થ એન્ડેટ ઓફ ધ ફેદમ” !

[ફિ. ગિપ્સ : “યુરોપીઅન વર્મની”]

વેધવર : “અને સાહેબ, આ છાપાંવાળા ! તોખા એ લોકોથી તો. શાં શાં જુઠાણું સરળ છે અને રામકેપ દરકેરે છે અને નિંદની આપણને ખોટી દૃષ્ટિએ દેખાડે એ છાપાંવાળા ! દુનિયાનાં પણાં દુઃખનું કારણ એ માણસો છે. તેમના વિના, ને લગાધનો માર્ગ તેઓ જ મોકળો કરે છે, તે વિશે આપણે આટલું બધું વાંચવું ને સાંભળવું પડત નહિ, એ નક્કી વાત છે.”

એડિસનની પહેલાં ને પછી

[વિ. એ. સાયમંડલ : એડિસન]

૧૮૪૭માં બાળક એડિસનની આંખ પડેલી વાર ઉપલી, ત્યારે તો અમેરિકા ખેતરો અને જંગલોમાંથી રોજ એચવાણનારા પ્રાકૃતીઓની (“પાયોનીઅર્સ”) ભૂમિ હતી. ને ઓલિયો અને મિશિગનમાં તેનું બચપણ અને કિશોરપણ વીત્યું, તે ગામે પ્રાથમિક દરજ્જામાં હતાં, વળખીયાં-વગર ટંબનાં, વખારો નેવાં-હતાં. તે પ્રૌઢ વયને. યથા ત્યારે માંડ તેના દેશતાઇઓએ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કચ્છાળી કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને તેણે પોતાના સર્વ સમકાલીનો કરતાં તો તેણે, એડિસને પોતે, તેમના અસંખ્ય ને ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનાં વિશાળ નવાં ક્ષેત્રો તેમને ખોલી આપ્યાં હતાં.

પરિચાયિકા

૨૫. બાલવિનોદમાળા પુ. ૧૪-૧૬ : નાગરદાસ ઇ. પટેલ. મલાડ (દરેકના ત્રણ આના) -બગેઃ, લાલિયો ને હેમલતા : એવાં નામો આ પુસ્તિકાઓનાં છે. ત્રણે વાર્તાઓ તો બાલપ્રિય ધગી યાય તેવી છે, ચઢ છે એમ પણ સ્વાનુભવથી કહેતાં આનંદ યાય છે; હપરાંત ત્રિરંગી પ્રકાંએ આપણા બાલસાહિત્યની નવી વિશિષ્ટતાની પહેલ કર્યાનું માન પણ સંપાદક પામે છે. એમના હત્યાદ અને સાહસને ટેકો મળશે જ કેમકે એમનું કાર્ય સામાન્ય કરતાં સુદૃઢતર બચી કોઠિનું છે.

વર્ણોત્ક્રમણી

અમરજીત ગાન, ૩૩	નિકષ, ૧૪૭
આત્માનો વધ, ૨૧	નિર્બંધો, ૬૭
ઉપધ્વનિ, ૨૪૬	પરિચાલિકા, ૧૭૦
કલ્યા, ૨૦૮	પુરાણો નવલો તો એ, ૧
કાલિદાસ ક્યારે થયો, ૧૬૬	પ્રાચીન ભારતીય વસાહતો, ૧૦૯
કૃષ્ણ કાંઠે, ૪૨	ભાષા અને સાહિત્ય, ૧૮૧
કેળવણી, ૨૧૩	મનોરાજ્યનાં મોક્ષિકો, ૧૫૯
ગૂલરાતનાં શહેરો: ખંભાત, ૧૪૬	મંજૂષા, ૨૫૯
ગોવર્ધનરામની શૈલી, ૬૬	ધર્મ અને મનુષ્ય, ૮૩
અંશપ્રકાશન, ૨૪૪	દ્વિપિવિચાર, ૧૬૫
અંશસ્થ ચિંતન ૨૬૮	વર્ણોત્ક્રમણી, ૨૭૦
„ સંજ્ઞા ૨૬૬	વ.સરિકા, ૨૪૬
ચૌધરી, ૧૬	ચિત્રચત્રનો આદર્શ, ૧૧૫
છવનમંજલ, ૧૫૭	વિજ્ઞાન, ૨૩૩
ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ૨૨૪	સંજ્ઞા, ૫
ધ્વનિ, ૧૭૬	સહયોગીઓ, ૨૫૩
નવલવિરોધ, ૨૫૯	સામયિકોમાંથી, ૨૬૧
નાટક અને ચલચિત્ર, ૨૦૬	સૌંદર્યલક્ષરી, ૭

Edited by Vijayray Valdia and Printed and Published
by Maneklal Ambashanker Dave. Swadhin
Printing Press Ranpur : Kathiawar.

શુદ્ધિપત્રક

વિવેચનનો આદર્શ એ નિષ્પદમાંના

મહત્વના સુદ્રણદોષો

ક્રમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	છેલ્લેથી ૯	કવાની પ્રવૃત્તિ	કરવાની જ પ્રવૃત્તિ
૨૪	„ ૮	શુણુ ને નિષ્પક્ષતા	શુણુ તે નિષ્પક્ષતા
૨૬	૩	ખીજો	ત્રીજો
૩૧	૧૩	અનેકોમાંનું	અનેકમાંનું
૩૩	૯	પ્રતિષ્ઠા	પ્રતિભા
૩૫	છેલ્લેથી ૧૧	મીઠાણ તે લોકપ્રિયતાનો	મીઠાણ ને લોકપ્રિયતાનો
„	„ ૧૨	અન્યમ	અન્યત્ર
૩૭	૪	મહાભારતમાંથી	મહાભારતમાંની
„	૫૩	પૂર્વમહામુક્ત	પૂર્વમહામુક્તિ
„	છેલ્લેથી ૪	પરંપરાસક્ષીવાદોથી	પરંપરાવાદોથી
„	„ ૩	રસમયી	રસત્રક્ષી
૩૮	૭	જેવું વિષયગામી	કેવું વિષયગામી
૩૯	૧૧	સાચા આ વિવેચકને	સાચા વિવેચકને
„	૧૪	પણુ તે સર્વથા	પણુ તે સર્વથા
„	છેલ્લેથી ૫	વહેશે મોડો	વહેશે મોડો તો
૪૦	૧૨	સ્વપરતા બાવોથી	સ્વપરના બાવોથી
૪૨	૩	સેષન્ટ ધવના	સેષન્ટ ધવની
„	૫	વિશિષ્ટના	વિશિષ્ટતા
૪૪	૧૨	પોતે જ પરীક્ષા	પોતે જ પરીક્ષા
૪૫	૫	ફરજ તરીકે તે પણ	ફરજ તરીકે તેમ
„	છેલ્લેથી ૯	એતેનો એની પ્રકૃતિ	એ તો એની પ્રકૃતિ

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓને ધનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંપ્રદુ માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી કા. ગુ. સભાએ, સરકારી, દેશી શાળાઓનાં તેમ જ મ્યુનિસિપલ અને લોકલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાંઓ, અભ્યાસ, વાચન તથા ધનામ દ્વારા તેમ જ તેમની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર જોછા ખર્ચે ચઢી રાકે એવી અનુકૂળતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ એ સંસ્કાર્યોને ૧૨૫ ટકા કમિશનથી મળશે તથા પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે લેવાં હોય તેમણે પત્રવ્યવહાર કરવો

૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩૭ આવૃત્તિ ભાગ ૧-૨ દરેકનું મૂ. રૂ. ૫-૮

૪ માર્કસ ઓરેલીયસ એન્ડોનીનસ્ના મુવિયારો મૂ. રૂ. ૨

૫-૬ શ્રી કા. ગુ. સભા, પુસ્તકોપિત પુસ્તકોની અવિસ્તર નામાવલિ, ભાગ ૧-૨ બો. દરેકનું મૂ. રૂ. ૨

૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-ભાગ ૧-૨. મૂ. રૂ. ૧

૮ રસકલ્પોદ-સીગ્નનાં ગીતો મૂ. રૂ. ૦-૨૦-૦

૯ પ્રમોદગમનીરી (કવિ શ્રી મોગુદૃત) અને રાવણુમદદરીસંવાદ (કવિ શ્રીધરદૃત) શ્રીકા સાથે મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦

૧૦ પ્રાચીન કાવ્યચિનોદ ભાગ ૧-૨-આખ્યાનો અને પદો. મૂ. રૂ. ૧

૧૧ ગાદુનવર-પારસી ધર્મવત્તવનું વૈદિક દૃષ્ટિએ અવલોકન. મૂ. રૂ. ૦-૮-૦

૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ: પ્રો. હીરાલાલેન સંશોધિત:। મૂ. રૂ. ૨-૮

૧૩ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ: શાહી દુર્ગાશક્ત્રેણ સંશોધિત:। મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

૧૪ શાક્તસંપ્રદાય-સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતીમાં તેનો પ્રચાર. મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો-ભાગ ૧-૨, અશોકી વાવેલા વંશ પર્યન્ત. પાનાં રોયલ ચાર પેછ ૪૦૦ મૂ. રૂ. ૪-૮-૦

૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લો : (ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ અને સભાપર્વ. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ: સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ. મૂ. રૂ. ૧-૧૨-૦

૧૮ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧

૧૯ પંચદંડ (વાર્તા) નરપતિદૃત મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦

૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ નો (વનપર્વ નાકરદૃત) મૂ. રૂ. ૧

૨૧ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧

૨૨ રૂપસુંદરકથા (છદોળદ્વ સંગ્રહકાવ્ય) મૂ. રૂ. ૦-૮-૮

૨૩ દુષ્યુલીલાકાવ્ય : (સં. ૧૫૨૯) પાટણના કાયરથ કવિ કેશવશમે રચેલો દશમસ્કંધ. મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

૨૪ રાજ્યરંગ ભાગ ૨ નો નવત્રનો ઇતિહાસ-નિરૂપક રા. નર્મદાસકેર મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦

૨૫ વધર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા પુષ્પ ૧ હું મૂ. રૂ. ૦-૬-૦

૨૬ તાવતી (વિક્રમતા પુત્રની વાર્તા) મૂ. ૦-૧૨-૦

૨૭ પ્રિન્સિપલ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.,

પ્રિન્સિપલ એન્ડ પબ્લિશર્સ, પ્રિન્સિપલ ડ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨.

ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ઓન્ડ પ્રુડેન્શિયલ ઓર્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ : મુંબઈ

સ્થાપના ૧૯૧૩

પગાર હથેલી ધાપણ
(કંપીય)

રૂ. ૨,૧૮,૭૭૦

જિન્દગીના વીમાનું ફન્ડ

રૂ. ૧૪,૦૦,૦૦૦

: : પ્રમુખ : :

સર હલ્લુભાઈ શામળદાસ નાઈટ

દર વર્ષમાં ત્રણગણું બોનસ

દર વરસે દર હજારે આખી જિન્દગી ઉપર રૂ. ૨૨-૮-૦

હથાલીના વીમા ઉપર રૂ. ૧૮-૦-૦

ખાસ હાલો

૧. ૨૬ થયેલી પોલિસીને ફરી ચાલુ કરવાની ખાસ ત્રગવડ.
૨. પોલિસી હોલ્ડર કાયમને માટે અપંગ ચતાં લવિમ્યના પ્રીમિયમ માફ.
૩. એકસ્ટ્રેન્ડેડ ઓર્યોરન્સ-ફક્ત પાંચ વર્ષ પ્રીમિયમ ભરવાથી બીજાં પંદર વર્ષ સુધી પોલિસી ચાલુ રહે એવી ચોક્કસતા.
૪. વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર અઢી ટકા વટાવ.

જહાંગીર વાડીયા બી.સી.ગ.
એક્સેક્યુટીવ, કોટ, મુંબઈ.

દેશવત્રસાહે દેસાઈ
મેનેજર.

INDUSTRIAL & PRUDENTIAL ASSCE.
CO., LTD.

માન રત્ન

સંસ્કૃત અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક ખાતું • એક ખાતું

અખ્યાત્રીજ • રૂ. ૬૨

આ અકાશ

રામલાલ મોદી • હરિલાલ મોદી • કારમલન
મનુષ્યલાલ મહેતા • વિશ્વનાથ ભટ્ટ • અનંતરાય રાવળ
રવિશંકર ભટ્ટ • જિતુભાઈ મહેતા • બલુભાઈ રાવત
ભક્તિપ્રસાદ ત્રિવેદી • નાથલાલ દવે

ગીતા-પ્રરિત

૩૬

રસમય ચિંતનલેષો

પહેલું પાત્રું

આઠ આના
(પાર્ટેમ્પેકિંગ એક આનો)

માનસીમંદિર

લાલ ન ગ ર.

તાર
'ARYANIVAS'

આર્યનિવાસ

વિશાળ
નિવાસસ્થાન
અમીરી
ભોજન પ્રવંધ

ટેલિફોન
૨૩૧૩૬

કાલિદાસી રોડ મુંબઈ

ટે. નં. ૧૨૨૭૧૦૧ રહેવા જમવાનું ટે. એ. લોજ

સુંદર સ્થાન

શ્રી નૃસિંહ હિન્દુ લોજ

શ્રીતારામ બીલ્ડિંગ, કલ્કત્તા માર્કેટ, મુંબઈ.

બો ન સ

૩૦

૫૪

જિંદગીના

વીમાની પોલિસી

ઉપર.

ને પચુન-

માં

શા માટે તમારો વીમા

લેવો જોઈએ ?

કારણ કે:-

- ∴ પહેલી જ આંકણીમાં ત્રણ વર્ષ માટેનું સૌથી વધુ બોનસ આપ્યું છે.
- ∴ તફાના હિસ્સામાંથી ૯૯ ટકા તફાનો ભાગ પોલિસી ધરાવનારાઓ વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે.
- ∴ ઘડીઆળથી વીમાની યોજનાઓ દરેક વર્ગને પોષાઈ શકે તેવી છે.

એનન્સી વેલ્યુએશન રીપોર્ટ અને
બીજી માહિતી માટે લખો:-

ધી નેપચુન ઑરચુરન્સ
કંપની લી૦

૧૦૯, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ.

બો ન સ

૩૦

૪૫

દયાલીના

વીમાની પોલિસી

ઉપર.

શાપુરજી પાલણજી

ની

કું પ ની

તમારે બીજી વખત ત્યારે કેમ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે બંગલો, વેપાર ધંધા માટે
ઓફીસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વિગેરે-સંબં-
ધેનું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશે તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રિ-ઈન્ફોર્ડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યના
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વિગે-
રેની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટરો

મેડાન સ્ટ્રીટ, કોલ, મુંબઈ

તારત્વ સરનામું—‘જનકેમ’

તમારા વીમાના તમામ
પ્રકારના કામકાજ માટે
અમારી પાસે જ આવજો.

ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કં લી.

પ્રમુખ : શેઠ મથુરાદાસ વિસ્તનજી ખીમજી

જે. પી. એમ. એલ. એ.

—જ્યાં—

જિંદગી, આગ, મોટર, મરીન
અને બીજા તમામ પ્રકારના
વીમાનું કામ સંતોષકારક
રીતે કરી આપવામાં આવે છે.

સદર જામીનગીરી, દાવાની
તાત્કાલિક પતાવટ, અને
જીંદગીના વીમાના
ખર્ચ કુલ નહીં પણ દર

એ

અમારી વિશિષ્ટતાઓ છે.

એજન્સીની શરતો માટે મળે અગર લખો:—

ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

હેડ ઓફીસ : ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ધિ દિનિદી દિંબર સિંહીકટ

ઈમારતી લાકડાના વેપારી

સરકારી જાહેર બાંધકામખાતાએ પસંદ
કરેલા કંટ્રાક્ટરો પૈકીના એક

નં. ૫૭, ખડક, મુંબઈ ૬.

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે

મુંબઈમાં સુવિખ્યાત રૂથળ

ભારતીય નિવાસ

ક હિન્દુ લોજ ક

૨૧૫, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

ટે. નં. ૨૧૧૧૦.

તાર : કમર્સ.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કં.

સેલોંગ એજન્ટસ

ધી સીમેન્ટ માર્કેટીંગ કં. ઓફ
ઇન્ડિયા લીમીટેડ

લોખંડ, હાર્ડવેર, ગ્રાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. રોડ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:-

૨૪૦૬૨

ટેલી. એડ્રેસ:-
STONESLAB

ટેલીફોન નં. ૪૧૨૭૫.
સેન્ટ્રલ રોડ, મોળદેવળ,
મુંબઈ નં. ૪.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહખાદ સ્ટોન કં.

સર્વ પ્રકારની લાદીઓ, સીમેન્ટ, ટાઇલ્સના
વેપારી, કંટ્રાક્ટર અને ઇમ્પોર્ટર્સ.

ધી સીમેન્ટ મારકેટ કં. ઓફ ઇ. લી.ના
સેલોંગ એજન્ટો.

બામ્બે પોર્ટ્રીઝ એન્ડ ટાઇલ્સ લી. એક શુદ્ધ
સ્વદેશી કંપની છે. તેના શેરહોલ્ડર બનો ને તેના સ્વદેશી
સસ્તો માલ વાપરી ઉત્તેજન આપો.

પેનશન પોલિસી

વીસ વરસની મુદતમાં મૃત્યુ થતાં વિમાની રકમનો ચોથો ભાગ તુરત આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત 'ફેમીલી પેનશન' દર ત્રણ મહિને બાકીની મુદત સુધી આપવામાં આવે છે અને વિમાની રકમનો બાકી રહેલો ભાગ મુદત ખલાસ થતાં ચુકવી આપવામાં આવે છે. વીસ વરસની હયાતી બાદ પ્રીમિયમ ઓછું ભરવું પડે છે.

વિગત માટે લખો:—

શ્રી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું.

લીમીટેડ મુંબઈ.

૬-૧૦ ડીનલેન ફોર્ટ, મુંબઈ.

ધી બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ
ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી,
લીમીટેડ.

**The Pioneer Co-op-
erative Insurance
Society In India.**

આ સોસાયટીમાં તમારી જીવનની વિભા શા
માટે ઉત્તરવશે? કારણ કે—

- (૧) રૂ. ૧૫૦ની નાની રકમ તેમજ મોટી રકમના
વીમાની સગવડ.
- (૨) શેર હોલ્ડરો ન હોવાથી પોલીસી હોલ્ડરોમાં
નફાની વહેંચણી.
- (૩) ગવર્નમેન્ટ સહકારી ખાતાની દેખરેખ અને
ગવર્નમેન્ટ ઓડીટ.
- (૪) રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલીસી માટે
હાજતરી તપાસની જરૂર હોતી નથી.
- (૫) બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ગવર્નમેન્ટના પ્રતિ-
નિધિઓ, નામાંકિત સહકારીઓ અને વિમાના
ધંધામાં કુશળ સદગૃહસ્થો.

લેખકો જ એજન્સી—ઉદાર સારતા.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટીની
એજન્સી લેવાથી તમને ફાયદો થશે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

ચુનીલાલ ડી. ખરશીવાલા
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

૯, બેંક હાઉસ લેઈન; કોટ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—Says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference Book.

Free on Request

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

બોમ્બે લાઇફ

એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

ચેરમેન : સર લલ્લુભાઈ સામલદાસ

હેલ્થ આઠ્ઠાવીસ વરસથી આ કંપની જિંદગીના વીમાનું કામ કરે છે.
દર સાલ વધારે ને વધારે મળતું કામ એની સોક્રિયતાનો પુરાવો છે.

૧૯૩૪માં લખેલું નવું કામ

રૂ. ૧,૦૪,૩૩,૭૫૦

બોનસ, દર વરસે, દર હપ્તે

રૂ. ૨૩ હોલ લાઇફ ઉપર

રૂ. ૧૮ એન્ડાઉમેન્ટ ઉપર

એન્ડાઉમેન્ટી શરતો માટે લખો:-

મેનેજર,

બોમ્બે લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ, ૪૫-૪૭ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ

કોલ્, મુંબઈ.

બોમ્બે ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુ. કં. લિ.

ચેરમેન : સર લલ્લુભાઈ સામલદાસ

આગ, આગની યત્ન નફાનું પ્રકાશન, મોટાં હુસ્સડ,

વગેરે વીમાનું કામ કરનાર અણીગુદ્ધ હિન્દી કંપની.

શરતો માટે લખો : મેનેજર, જન. એમ. મુક્ષર,

૪૫-૪૭ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, કોલ્, મુંબઈ.

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક—મંડ
૨ — ૨

પૂર્ણસંખ્યા
૪

અગ્રિમ-જુન
૧૯૩૧

મા ન સી મંદિર

રૂપાપરી રોડ :: લાવનગર

ધ્યાનમંત્ર

૪. વાકશક્તિની ઉપાસના

વાણી અર્થાત્ વાણીની અભિમાની દેવતા જે અગ્નિ, તે પ્રભ છે. ... આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં વ્યષ્ટિભાવથી જે વાકશક્તિ કહેવાય છે, તે જ આધિદેવિક ભૂમિકામાં સમૃદ્ધિભાવથી અગ્નિ કહેવાય છે. એ અગ્નિ પ્રાણીના દેહમાં વાકશક્તિને રૂપે રહ્યો હોય, આધિભૌતિક ભૂમિકામાં એ વાકશક્તિને આશ્રય વાણી એ કર્મેન્દ્રિય છે. એ ઇન્દ્રિય, એ અગ્નિ અને એ શક્તિનું મૂલકારણ અર્થાત્ અવ્યાકૃત બીજ તો હૃદયમાં રહેલો અંતર્યામી છે એમ તું જાણ. એના જ આશ્રયે વાણી ઉત્પત્તિ રિપતિ અને પ્રલયકાલમાં રહે છે. એવી એ વાકશક્તિની ઉપાસના, હે સમ્રાટ જનક ! તારે. એને પ્રજારૂપ અર્થાત્ પરમ જ્ઞાનના જ એક અવસ્થાજેદરૂપ માનીને કરવી ... આ વાણી જ પ્રજા છે કેમ કે એની દ્વારા આપણે આપણા પાંધુજનોને જાણીએ છીએ. વળી ચારે વેદો; ઉર્વશી પુરુરવાપ્રભૃતિને નિરૂપતા પ્રાણજીવો; સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ-વર્ણનનાં એવાં જ પ્રાણજીવો; નૃત્યાદિ વિદ્યાકલાઓ વર્ણવતાં પ્રાણજીવો; ઉપનિષદો, સૂત્રો અને સંક્ષિપ્તવિસ્તૃત સકળ વ્યાખ્યાઓ; તથા ચિત્રચિન્ન ચણદાનાદિકયુક્ત ધર્મ : આ સર્વને, માનવલ્લય જ્ઞાનમાત્ર તથા કર્મમાત્રને, આપણે વાણી દ્વારા જ જાણી કરી રાખીએ છીએ. જનમનમાંતરવિષયે પણ એમ જ. માટે હે રાજન્ ! વાણી એ જ પ્રજા છે, એ પરમ પ્રભ છે: એની ઉપાસના તન્મયતાથી કરનારનો એ કદી પણ ત્યાગ કરતી નથી.

[બૃહદારણ્યકોપનિષત્ : અ. ૪, અ. ૧]

વિષયદર્શન

પુસ્તક : ૨

અંક : ૨

અખાતીજ : ૧૯૯૨

અવિરમરણ ૨૭૧

સર્જન

સંશયલહરી (કાવ્યો)

‘કાશ્મલન’ ૨૭૫

છૂટાછેડા (નાટક)

વિશ્વનાથ મ. બટ્ટ ૨૭૮

મનોદેવતા (નિબંધિકા)

‘વિનોદકાન્ત’ ૩૨૯

સ્મૃતિ (પૂરક) : નયદેવ : કે. હ. મુખ ૩૩૪

હોટેલ (ચિરિય નવલિકા)

ધનંતરજીવલ દ. મહેતા ૩૩૫

ફેણનાથ (નવલિકા)

નાથાલાલ દવે ૩૪૧

નિબંધો

સપ્તદ્વીપા પૃથિવી (અનુવાચ)

હરિલાલ ર. માંકડ ૩૫૯

સોનની સાપેક્ષતા (પૂરક) : પ્યેટા ૩૮૦

સ્નેહમુદ્રા (કાવ્યવિવેચન)

અનંતરાય મ. રાવળ	૩૮૧
૨૧. ધનસુખતાન મહેતા (પરિચયચિત્ર)					
રવિશંકર ભટ્ટ	૩૮૬
પુરમિતજી (પૂરક) : શેફરસખરી-	૪૦૬
હિંદુ ધર્મતત્ત્વ (ધર્મ)					
વિ. ક. વૈ.	૪૦૭
બે જમાના પહેલાં (પત્રકારત્વ)	૪૧૫
બચોનેટ્ટી ચે બગવાન (પૂરક) : નેપોલિયન	૪૨૦

નિકળ

સુયોગ્ય સંપાદન (સંશોધિત ગ્રંથ વિશે)

રામલાલ સુ. મેહી	૪૨૩
છવત્તવિકાસ (વિજ્ઞાન-ગ્રંથ વિશે)					
ભ. ક.	૪૩૦

દેવનિ

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ.)	૪૩૫
૨. નાટક અને ચલચિત્ર (જિ. મહેતા)	૪૪૦
૩. કલા (જિ.)	૪૪૩
૪. પત્રકારત્વ (વિ.)	૪૪૬
૫. ગ્રંથાલય (ભ. ત્રિવેદી)	૪૫૨
૬. માનસી : નામ ને ધ્યાનમુદ્રા (બ. રાવત)	૪૫૬
૭. દેવનિપૂર્વિ (વિ. મ. ભટ્ટ વિ.)	૪૬૫
૮. ઉપદેવનિ (વિ.)	૪૭૪
૯. વાસરિકા (વિ.)	૪૮૨

મંગૂપા

૧. નવલવિશેષ	૪૮૮
૨. નવા ભારતીય ગ્રંથો	૪૮૯

૩. ,, યુરોપી ,,	૪૯૧
૪. સામયિકોમાંથી	૪૯૨
૫. અંચલિકામાંથી	૪૯૬
૬. વર્ણાનુક્રમથી	૫૦૨

જા માનસી ત્રિમાસિક : તંત્રી વિજયરાય ક. વેલ; રવાપરી રોડ; ભાવનગર ... લવાજમ (વાર્ષિક) : ૩. ૫; દેરાવર, ર. ૮; છટક, ર. ૧૧. ... શાખાઓ : (૧) મુંબઈમાં મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સૂરતમાં, લોકવાણી મુદ્રણમંદિર, ચિાટા પુલ; (૩) વડોદરામાં, પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ, શિયાપુરા; (૪) અમદાવાદમાં, ગુજર અંચલ કાર્યાલય, ગાંધી રોડ; (૫) કરાચીમાં, પ્રો. ડોલરરાય રં. માંકડ; ૧૮, ગુજરાતનગર; (૬) રાજકોટમાં, રા. બળદેવ રાં. મહેતા, રંગપૂતપરા; (૭) જામનગરમાં, રા. રામચંદ્ર ઓઝા, ઓઝાનો ડહેલો.

નવાં લવાજમો

એ સબંધી 'ઉપ-ધ્વનિ'ને છેડે (પૃ. ૪૮૨) નોંધ છે તે ખાસ નોંધો. ... વાર્ષિક અનુક્રમણિકા સંલગ્નવરાત્ર આ વખતે આપી રાકાઈ નથી; આવતા અંક સાથે આપાયો.

પત્રકારની સૃષ્ટિમાં

૪. ઇંગ્લિશ પત્રકારત્વનો વિકાસ

[એફ. જી. મેન્રોલેન્ડ : “ધ કમ્પ્લીટ જર્નાલિસ્ટ”]

ઇંગ્લિશ પત્રકારત્વે ત્રણ સંક્રાન્તિ ઉત્ક્રાન્તિમય જીવન વીતાવ્યું છે. સત્તરમી સદીમાં, વિશ્વ અને આંતરવિશ્વને સમયે તેનો જન્મ થયો. એ યુગમાં મિથ્યતે લેખનસ્વાતંત્ર્યની ક્ષેત્ર ભાવનાનો ઘોષ કર્યો, અને, સદાર એમ્બરે અનાડીને છાજતી સમજો કરી. અઠારમી સદી એટલે, પત્રકારત્વમાં, સમાજવિષયક નિષંધ-નિષંધિકાનો તથા પત્રકારોને રાજકીય દૃષ્ટિએ અપાતી મદદનો જન્મનો. ઓગણીસમી સદીમાં સ્વાતંત્ર્યનું પ્રભાવ થયું ત્યારે પત્રકારત્વમાં નવી ઐરવશીલતાનો વિકાસ થયો; વળી, જે ‘નવું પત્રકારત્વ’ કહેવાય છે, તેનો જન્મ પણ એ જ સદીમાં થયો. હવે આ વીસમીમાં આપણે “લૈકિક [‘પોપ્યુલર’] પત્રકારત્વ”ના જન્મ અને એનું ભારે દળાણ અનુભવીએ છીએ. વર્તમાનપત્રો સંયુક્ત માલિકીનાં બનવા માંડ્યાં, એ પણ આ સદીમાં. યુરોપના બીજા દેશોમાં સરમુખત્યારી સત્તાએ સ્વાતંત્ર્યને હુબાહી દીધું છે. અિત્તમાં પત્રકારોને પત્રકારત્વનું ભાવિ નિર્માણ કરવાની સ્વતંત્રતા હજી રહી છે.

માન રમી

સર્જન અને ચિંતનનું ત્રૈમાસિક

પુ. ૨ : અંક ૨ અખાત્રીજ : ૧૯૬૨

અવિસ્મરણ

['પુરાણાં નવલાં તો યે' : લેખાંક બીજો]

૧

“આત્મા એમ પરમાત્મા સાથેનો પોતાનો અસલનો પરિચય બરાબર જાણે કરે, એની સાથે ભેટાતો નય, પણ તે એને સહેજે જુલો નથી.”

આપણે એ અનુભવ કેટલોક સમય કરીએ પણ પ્રભુ નાણે વળ-
ખાણાવ્યો પણ હાનર રહે છે: કામ આપણે ગમે તે કરતા હોઈએ કે
હાયપગ વાળીને શાંત બેઠા હોઈએ તો પણ, હવે, હૃદયમાં અગાધપણે
નાણે કેંક રકુરતું રહે છે; મરતક નાણેઅનાણે સમત્વે ન વતે છે; આખા
ય દેહની નાડીઓમાં, નાણે, પાણીથીય પાતળો છાં સંજળ કોઈ પ્રવાહ
વહા કરતો-પ્રસંગાનુસાર રમતો કે કરતો, રોકતો કે દોરતો-અનુસવાય છે.

૨

પ્રારંભમાં તો, કેટલોય સમય, એ સવેદનો જાગીજાગીને ચોલવારો.
એ શાંતિ હૃદયમાં ચોડી પજો કે દિવસની અમુક ઘડી સુધી રથપારો ને
વળી આલી નરો. અઢીક અને બળવાન સત્ત્વો તમારી રથપાલી સમતાને
અગાવરો, હમમગાવરો, ઝૂંટવી ચ કદાચ લેરો.

પણ પ્રહોભનો અને ભયરથાનોથી ભરેલી એવી એ અવરથામાંથી
ફટકે ન આપણે આરો છે, ને આગળ નવાં કોઈક દહાડો યે નિતેન્દ્રિય
અને અવનુક્રમ માનવી વરીકે, સંસારનાં ચ બધાં કામો નિર્વેષવાથી (જ્યાં,
વામસી હદાસીનવા કે નડ શુકલા વિના) કરનાર નિષ્કામકર્મી નામરિક
વરીકે, તેવા કુટુંબી વરીકે, તેવા ધંધાદારી નોકરિયાત કે મજૂર વરીકે,
તેવા મૂડીદાર કે નમીનદાર કે રાજમદારાજ વરીકે, આપણે અવડું હોય

અને આ જીવનને, એ પ્રત્યેક કર્તવ્યના પ્રદેશની દૃષ્ટિએ પણ, એણે જનું અટકાવતું હોય-જે જાને તે વિરોધાત્મક વિકાસ સંવેગ સાધવો હોય-તો.

૩

વિકસની ચેતના પર યતા કારી ધા જેવાં એ પ્રસીદ્ધાનની અટકાયત શી રીતે કરવી?—સુનિયમિત ધ્યાનપ્રયોગ વડે એ કરવી; જે સૂક્ષ્મ કુસત્વો છે, તેવાં સુસત્વો પણ અશ્વભ્રમમાં અને આપણી આસપાસ પણ છે જ, એવી શ્રદ્ધા સહિત તેમની સાથે-વારંવાર હૃદયથી એકતાર યદ્દને કરવી; પ્રભુને સંપૂર્ણ, સર્વત્રાણી, નિરતિરાયતામુક્ત આત્મસમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ તથા એ-પ્રમાણેના આચરણ વડે કરવી; આપણને સહજ-ગમ્ય એવાં મન પ્રાણ અને શરીર મળીને દુનિયાનું દેશનું દુકાનનું કે ધરનું ગમે તે 'નજીવું' નાનું કે મોટું કામ કરવાં હોય ત્યારે પણ એ કરનાર એ જીવાત્માથી નિરળા બદકે તેના જ મૂલભૂત અને પ્રેરક એવા નિત્યસ્વરૂપ પ્રત્યજાત્માનું સાક્ષિત્વ હૃદયમાં અનુભવીને, આ પરિવર્તનમય લૌકિક 'હુ'થી અલગ પણ એની જ મણે બરાબર પહોંચે સતતપણે ભિન્નતા, સતત ભ્રમતા, સતત પ્રેરતા નિષ્પરિવર્તન અસીકિક 'હુ'ની ઢાંઢરી ઉરના ઊંડાણે પિછાનીને—એને જ બધા વિચારો વાગો અને કાર્યોની લગમ સોંપી દઇને, પેટી પરમ કર્તવ્યરૂપ અટકાયત, એણે જતા જીવનની, કરવી.

૪

આત્મસક્તિનું એવું સાન્નિધ્ય એટલે પ્રભુનું સાન્નિધ્ય, પ્રભુનું એક વિષયવાર પણ અવિરમરણ ... એટલે સુધી પહોંચીએ ત્યારે આપણી ચેતના એવી દશામાં સરે છે, જેમાં આંતરબાહ્ય જગત એ જગન્નિયંતાએ ગુણગુણીવાળી પ્રકૃતિનાં સાધનો વડે મહાકૌશલથી રચેલી એક અદ્ભુત સુખિથી વિશેષ કર્યું અનુભવાતું નથી. હવે, નિઃકામ-કર્મવ્યતા પ્રયાસ-પૂર્વક કેળવવી પડતી નથી, પણ સહેજે જતી આવે છે; ક્રમ કે, આત્માનો ખરો સ્વભાવ એ જ છે, જેમ, આત્માનું 'ખરું' સ્વરૂપ-દેહ છોડ્યા વિના પણ ઓળખવું શક્ય બદકે આવરણ એવું—એ પ્રભુસાન્નિધ્યમય ચેતના-વરદા જ છે.

હવે માનવી સર્વ કર્મો આસક્તિ વિના પ્રભુપ્રીત્યે જ કરે છે. હવે પોતે જ કે કરે કે ખાય ત્યારથી માંડીને જ કે હોમે દે કે વપે એ સર્વનું પ્રભુથી જ થતું અનુભવનારો તે દૈવે આત્મસદ્ગાત્રની તીવ્રતર અશીષ્ય માણતો થાય છે.

સ જ ન

‘કારમલન’ બાર-ઝોટ-લો (મુંગાઈ)

ઉપનામ. સંસ્કૃત પ્રણાલીના કેમલસાવી કવિ; ‘કારમલનનાં કાવ્યો’ વગેરેના કર્તા.

ધનસુખલાલ કૃ. માહેતા (સાંતાક્રુઝ)

વિદ્યમાન મર્મવિદોમાં મર્મ-નર્મના સૌથી જૂના સભ્ય’ સર્જક; સ્વતંત્ર નવલિકાકાર તેમ જ હસાયલા સંયોજનકાર. ‘ભૂતના ભડકા’ વગેરેના કર્તા.

નાથાલાલ દવે બી. એ. (ભાવનગર)

તરુણ આચાર્યદેવ નવલિકાકાર; પ્રસિદ્ધ નવલિકા ‘શારદ્વત’ના લેખક.

‘વિનોદકાન્ત’ બી. એ. (ભાવનગર)

ઉપનામ.

વિન્ધનાથ મ. ભટ્ટ બી. એ. (અમદાવાદ)

ઇન્જિનિયરિંગ રસિક શાસ્ત્રીય શિષ્ટમાન્ય ભાષાંતરો કરનાર સર્વોત્તમ વિદ્યમાન ભાષાંતર કર્તા; ‘ટોલ્સ્ટોય ગ્રંથાવલિ’ના કર્તા.

સંશયલહરી ('કારમત્રન')

ત્રણ નિર્વેદપરાયણ છતાં સુરમય કાવ્યો.

છટાછટા (વિ. મ. ભટ્ટ)

સ્વીડિશ નાટ્યકાર ઓગસ્ટ સ્ટ્રિંડબર્ગની એક યશસ્વી રચના. (બેને વિરો વિસ્તૃત નોંધ આ અંકના 'ધ્વનિ'ખંડમાં બેરો.)

મનોદેવતા ('વિનોદકાન્તા')

તરંગસીધાયુક્ત નિખંધિકા,

હોટેલ (ધ. કૃ. મહેતા)

'થ રિટંગ ઇઝ ઇન ધ ટેમ્પલ' એમ કહેવાય છે; આ વાર્તાનો તો ફંચ નહિ, ખરો મમ્-અંસ એના પુચ્છ યાને છેલ્લા શબ્દમાં ઇ-પણ, એ શબ્દને પહેલો વાંચો ઘેરો માં.

રેયુનાથ (ના. દવે)

આત્મસોગી રાજપૂતની સુંદર નવલિકા.

સંશયલહરી

હવે

રમ્યો તુજ સાથ કે પ્રણયખેલ બન્ધુ સમા,
 સખા સમ છાવર્યો નિર-અપેક્ષ શુચિ સ્નેહ ચિર,
 શિશુ સમ ગેલ કંઈ ચરણ પાસ હેતે કર્યા
 પ્રિયા સમ જ દાખિયું ઉર સહોસહે પ્રેમથી:

મળ્યા નહીં તે મળ્યાં નહીં જ વારિદય સ્ત્રોતનાં,
 દ્વિધા થઈ વદનરી ઐક્ય પામી તો યે સદા,
 અલોપ્ય રહી વંચના મિત્રન સર્વે હંસાવતી,
 અપાર્ય, અનિવાર્ય કો અકથ દુર્ગ વચ્ચે રહો,

પ્રણામ તવ અંતના, જીવન ! મિત્રતા પામવી,
 નભે રહી સ્નેહની, સહૃદયતા તણી, ઐક્યની !
 પરાક્રમુખ તો હવે, કહણ હોઠ હૃદયને ખીડી
 કરી હૃદય લોહ, ને અચલ આત્મના સનાયુઓ
 સખા સમય એકના ! ઝીલીશ ધાવ તુજ ખગેરી !

કાદમ્બન

અવશતા

નમે અવશ પાંદડું, અણુગમી નમે ડાંખણી,
 હંમું પૃથ્વીને પટે પ્રખર તે.ય તરંગે નમે,
 બધું ત્યમ, પ્રમાણિયાં નવ ક્ષીય સર્વો વડે,
 નમે જીવનત્રાજુ, ધડીક આમ, ધડીમાં તહીં

કદી પવન ધીકતો પ્રમળ અગ્નિજ્વાળા ભર્યો,
 વૃષા કદી ઘોરની છુમ્મલ પૂર દાટી દમ,
 કદી અમકી જતાં અરુણ નેજ શમણા સમાં
 વિનાશ તણી વિહિને વધ સુવર્ણ પ્રકટાવતાં ।

ન જાણું શું લખ્યું લલાટ ભવના જ નાથે હશે:
 હશે જલતરંગને શિર રમતી શશિ લેખ્યું
 તુટી શતવાર ને શત સમે થવું એક કે
 સમૂળ વણસી જવું પ્રતીયિં જેમ આલા ગણે ? ।

હજો સહુ હોય તે, . અવશતા, પરાધીનતા
 ન એક કદી આત્મની પણ હજો પરાજિતતા ।

કાદમલન

ગીત

૧

ના ડરવું, ના ડરવું
 ઝાઝ ચડે તોફાન પર્વતે
 પણ ના ડરવું, ના ડરવું.

૨

ના ડરવું, ના ડરવું
 આત્મ તંત્ર ચીરાઈ છુટે છો,
 હૃદય અખજ વીંધાઈ છુટે છો,
 સાથ સમ પાતાળ છુટે છો,
 પણ ના ડરવું, ના ડરવું.

૩.

ના ચસતું, ના ચસતું.

અંગે અંગે હોલાઈ ધવાયે

કાય ભગ્ન શોહિતયી હાયે

હરે સનાયુ દુઝી રોળાયે

પણ ના ચસતું ના ચસતું.

. ૪

એક હાસ્ય રાખીને મુખ પર

એક નામ રાખીને અંતર

ભાવ-કિમિ વાસીને જટપટ

આ વહતું-આ વહતું.

. ૫

એક વાક્ય જીવન લઈ આવ્યા.

એક વાક્ય જીવન વહી ચાલ્યા

એ જ વાક્ય મરીને જતું ચાલ્યા

હા-હસતું-હા ! હસતું.

કાલિદાસ

છૂટાછેડા

ખાત્રો

ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ :	ઉમર	વરસ	૨૭	હવાલદાર
પાદરી :	"		૬૦	વકીલ
ઉમરાવ :	"		૪૨	ખેડૂત એલેક્ઝાંડરસન
ઉમરાવખાનૂ :	"		૪૦	આદમા જોનસન : નોકરી
જ્યૂરીના ખાર સહયો				દૂધવાળી
નોંધણીકારકુત				ખળાવાળો
નાજર				ખેડૂતો

હતસાફની અદાલત. પાછળ એક ખારણું ને ખારી છે. ખારીમાંથી દેવળનું આંત્રણ અને ધંધાધર દેખાય છે. જમણી બાજુએ એક ખારણું છે. ડાબી બાજુએ ન્યાયાધીકાર પર મેજના આકારનું ન્યાયાસન છે. મેજ પર તરવાર ત્રાજણું ધારણ કરેલું ને સોને રસેલું પ્રતીક શણગાર રૂપે મૂકેલું છે. ન્યાયાસનની બન્ને બાજુ જ્યૂરીના સહયોને બેસવા માટે ટબલ ખુરશી રાખેલાં છે. કોંપતગિયાના મધ્ય ભાગમાં લોકોને બેસવા માટે બાસટીઓ છે. સીતિને ઠેકાણે રથાવર કબાટો છે, અને તેના ખાર પર બાજરભાડાના દરના કોડા અને સાર્વજનિક જાહેરાતો નજરે પડે છે.

પ્રવેશ પડેલો

(નાજર અને હવાલદાર)

નાજર : હનાળાતી અદાલતમાં આટલાં બધાં માણસ જોએલાં કહી તમે ?

હવાલદાર : ના, પંદર વરસ પર મોટો આસ્ત્રોખૂનકેસ ચાલેલો તે દહાડા પછી આજ સુધીમાં કદી આટલાં બધાં માણસ જોયાં નથી.

નાજર : હં, ને આ પણ ભારે ચક્રચારભર્યો કેસ છે, અને એમાં મા ને બાપ બેયના ખૂન જેતું જ પરિણામ આવે કદાચ. ઉમરાવ ને ઉમરાવગાનુ છટાછેડા કરે એ વાત જ મૂળે ખરાબ છે, અને એમાં પાછાં સગાંવહાલાં જ્યારે જમીનજમીનીર ને માલમિલકત બાબત લડવડા કરવા આવે ત્યારે તો બળતામાં ધી હોમ્યા જેતું જ થવાતું. એમાં ય વળી એાણમાં પૂરું જો એ બન્ને જણુ એકના એક બચ્ચાના કળખ બાબત તકરારે ચર્ચા ને તો તો પછી કાબેલમાં કાબેલ જગતે પણ ચુકાદો આપવો ભારે થઇ પડશે.

હવાલદાર : હં, તે બધા, આ કેસની સાચી વાત શી છે? લોકો તો કોઇક આમ બોલે છે, તો કોઇક વગી તેમ બોલે છે-પણ બેમાંથી એક પક્ષનો વાંક તો હશે જ નહીં.

નાજર : એ કંઈ નક્કી કહેવાય નહિ. ઘણી વાર બે જણુને તકરાર થાય એમાં કોઇનોએ વાંક હોતો નથી, અને કેટલીક વાર બેમાંથી એક જીતજીતુનો વાંક હોય છે. દાખલા તરીકે મારી ધરવાળીની જ વાત કહે. એ એવી વૃક્ષણી છે કે હું ઘેર ન હોઉં ત્યારે લોકો કહે છે કે આપેઆપે વડવાડ કરી આવે છે. પણ, આ કંઈ સાધારણ વડવાડ નથી, આ તો રીતસર ફાજદારી કેસ છે, અને એવા ફાજદારી કેસમાં તો મોટે ભાગે એક પક્ષ ફરિયાદ કરનારો એટલે કે હજી પામેલાનો હોય છે અને બીજો બચાવ કરનારો એટલે કે ચુનેગારનો હોય છે. પણ આ કેસમાં કોણ ચુનેગાર એ કહેતું સહેતું નથી, કેમકે બન્ને પક્ષ ફરિયાદ કરનાર છે ને બન્ને બચાવ કરનાર છે.

હવાલદાર : એ તો ઠીક, પણ જમાનો બહુ વિચિત્ર આવ્યો છે હો હવે ! આજકાલ બેરીઆતું તો જાણે ભવન જ ફરી

ગયું લાગે છે. મારી ધરવાણીનું તો મઢીમઢીથી બેઝું એવું ચસકી જાય છે કે એ તો કહે છે કે દુનિયામાં જે ક્યાંયે ન્યાય હોય તો છોકરાં જલ્લવાનું કામ એને નહિ પણ મારે ભાગ આવવું જોઈએ. જુઓ તો ખરા એક એની વાત : કેમ જાણે પરવરદિગારને પોતે સરજેલાં પ્રાણીઓની રચના કેરી કરવી એ ન આવડતું હોય ! અને વળી બાપસાહેબ લાંબી લાંબી વાતો કરવા આવે છે કે અમેય માણસ છીએ, કેમ જાણે બેરીઓ માણસ છે એ હું આજ સુધી ન જાણું. હોઈ, અથવા એ બાજતને મેં કોઈ દહાડે ઇનકાર કર્યો હોય. ને વળી કહે છે કે હું કંઈ તમારી ગુલામડી નથી. ત્યારે ખરી વાત તો એ છે કે હું જ એનો આખા જવનો વેતરો છું કે એને ખાતર મજૂરી કરી કરીને મરી જાઉં છું.

નાજર : ઓહો, ત્યારે તમારે ઘેર પણ એ મોઢાણ મંડા-એલી છે, એમ કે ? અમારાં બાપસાહેબ તો રોજ જાગીરદારને ત્યાંથી લઈ આવીને છાપું વાંચે છે, એટલે પછી જાણે કોઈ અદ્ભુત જનાવ જાયો હોય એવા બાવથી કોઈક દિવસ મને સમાચાર આપે છે કે અમુક ઠેકાણે તો એક છોકરીએ કડિયાદામ કરવા માંડ્યું છે, તો વળી બીજે કોઈ દિવસ એક ડોસીએ પોતાના માંદા ધણી પર દસ્તો કરીને એને માર માર્યાના સમાચાર જાણે એણે મદાપરાક્રમ કયું હોય એવી અદાથી આપે છે. આનો દવે શું થવા બેઠું છે એ જ સમજાતું નથી. મારી ધરવાણીને તો જાણે હું પુરુષ થયો એ એક જ ઠારણે મારા પર દાઝ ચડતી હોય એમ લાગે છે.

હવાલદાર : બા, સાચી વાત છે, એકંદરે વાત જલ્લ વંદી ગઈ છે. (તપખીરની દાગડી ધરે છે.) હવા મગ્નની છે હો. 'રાઈ'નો પાક કેવો સરસ થયો છે ! જાફળમરી રાત્રિઓમાંથી એ પાક આગાહ જગરી મળે.

નાજર : મારે પડેને ઘેર તો કયો પાક જીનરવાનો નથી, અને મારે માટે તો સારાં વરસ જીવતાં નરસાં નીવડે છે; કેમકે એવે

વરસે પછી કંઈ જાતી કે હરાજી કર્યું કરવાનું હોતું નથી. આને અદાલતનું કામકાજ ચલાવનારા વળ નવા જ આવ્યા છે. એમને એળખો છો તમે ?

હવાલદાર : ના, પણ બધા કહે છે કે હમણાં જ પરીક્ષામાં પાસ થઈને આવેલો કોઈક જુવાન માણસ છે, ને આ પહેલી જ વાર ન્યાય આપવા આવનાર છે.

નાજર : ને વળી કહે છે કે કંઈક ધાર્મિક સ્વભાવનો માણસ છે, હં.

હવાલદાર : હં. આજ તો કંઈ અદાલતના પ્રવચનમાં બહુ વખત ગયો !

નાજર : (નિધિણીકારકુનના ટેબલ પર એક મોઢું અને જ્યૂરીના સભ્યોનાં ટેબલ પર નાનાં નાનાં બ્રાઇઅલ મૂકે છે.) હવે બહુ વાર નહિ લાગે; ક્યાંક યત્ર આવ્યો હશે.

હવાલદાર : એ પાદરી એક વાર આદરે છે, પછી એને કંઈ ઘડો જ રહેતો નથી. (શાંતિ) તે એ જોડું જાતે અદાલતમાં હાજર થવાનું છે ?

નાજર : હા, ખેય જણ. એટલે ધાંધલમાં કંઈ મજા નહિ રહે. (બહાર ઘંટાઘરમાં ઘંટ વાગે છે.) હો, થયું પૂરું. ટેબલને ઝાપટીને જરા સાફ કરો, એટલે પછી મને લાગે છે શરૂ મજ શકશે.

હવાલદાર : ને ખડિયામાં બધામાં શાહી તો છે ને ?

પ્રવેશ બીજો

(સ્થળ એનું એ જ. હમરાવ અને હમરાવબાનુ)

હમરાવ : (ધીમે માટે હમરાવબાનુને) ત્યારે આ એક વરસને માટે આપણે છટાં પડીએ એ પહેલાં બધી બાબતમાં આપણે એક-મન છીએ, ખરૂં ને ? પહેલી વાત તો એ કે આપણે કોઈ એકબીજા પર કશો આક્ષેપ કરવાનાં નથી, કેમ ?

ઉમરાવખાનૂ : તે શું તમે એમ ધારો છો કે આંહોં જિભી રહીને આ રોંગાઓની સમક્ષ હું આપણા સંયુક્ત જીવનની વાતો બધી ખુલ્લી કરવાની હતી ?

ઉમરાવ : સરસ ! ખીજું, છૂટાછેડાના આ વરસ દરમિયાન છોકરો તમારી સાથે રાખવાનો, અને એમાં શરત એકલી કે, હું કહું ત્યારે એ મને મળવા આવે, અને મેં નક્કી કરેલા ને તમે સ્વીકારેલા એવા સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને એને ઉછેરવામાં આવે, ખરું ને ?

ઉમરાવખાનૂ : એમ જ.

ઉમરાવ : ને એ છૂટાછેડાના વરસ દરમિયાન તમારા અને એ છોકરાના ખર્ચ માટે જાગીરની આવકમાંથી મારે તમને ત્રણ હજાર ફાઉન આપવાના, કેમ ?

ઉમરાવખાનૂ : કખૂસ.

ઉમરાવ : ત્યારે, હવે મારે તમને છેલ્લા રામરામ સિવાય ખીજું કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. આપણે શા માટે છૂટાં પડીએ છીએ તે એક તમે ને હું બે જ જાણીએ છીએ, અને આપણા પુત્રને ખાતર ત્રીજા કોષ્ટએ પણ એ જાણવાનું નથી. અને એ પુત્રને ખાતર મારી તમને વિનાંતિ છે કે બહુચૂકમે પણ અદાલતમાં લડવાડ શરૂ કરશે. નહિ, નહિ તો ક્યાંક આવેશમાં આવી જઈને આપણે એ બાળકના માગાપના નામને બદો લગાડી બેરોડિયું. આમે તે એના માગાપે છૂટાછેડા લીધેલા એ કારણે કોષ્ટ પણ રીતે આ નિષ્કુર વ્યવસ્થામાં એને ખીયારાને તો ધણું કરીને દુઃખ વેડું જ પડશે.

ઉમરાવખાનૂ : છોકરાને મારી સાથે રહેવા દેશો તો હું જરા ય લડવાડ નહિ શરૂ કરું.

ઉમરાવ : ત્યારે આપણે આપણું સમગ્ર લક્ષ કેવળ એ

બાળકના હિત પર જ કેન્દ્રિત કરવું અને આપણી વચ્ચે જે કંઈ બન્યું છે તે સધળું વીસરી નહું. અને બીજી એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે : આપણે જો બાળકની બાબતમાં તકરાર કરી અને એનો ક્યારે મેળવવા સંબંધમાં એક બીજાના હક્ક વિશે વાદવિવાદ કર્યો તો ન્યાયાધીશ હુકમ કરીને આપણા બન્ને જણ પાસેથી એને ખૂંચવી લેશે અને ધર્મમંડળના માણસોને તેને સોંપી દેશે, એટલે તેઓ પછી એને એવી રીતે ઉછેરશે કે તે પોતાનાં માખાપને પિત્તારતાં થીખશે.

ઉમરાવબાનૂ : એવું હોય જ નહિ ને !

ઉમરાવ : પણ પ્રિય, એવો કાયદો છે.

ઉમરાવબાનૂ : એ કાયદો તો બેવકૂફી ભરેલો છે.

ઉમરાવ : તે હશે, પણ તે અમલમાં છે, અને તમને પોતાને પણ સાચું પડે છે.

ઉમરાવબાનૂ : એ તો અસ્વાભાવિક છે ! ને હું મરી નહિ તો ય એને તાબે નહિ યાઉં.

ઉમરાવ : આપણે એક બીજા પર આક્ષેપ જ કરવાનાં નથી, એટલે પછી તમારે એને તાબે ચડાનો પ્રશ્ન જ આવશે નહિ. આજ પહેલાં જિંદગીમાં આપણે કદી એકમત થયેલાં નહિ, પણ આજે આ એક બાબતમાં તો એક મત જ છીએ, કેમ ખરું ને ?—કે આપણે છૂટા પડ્યું તે જરા પણ વિખવાદ કર્યા વિના મીઠાશથી છૂટા પડ્યું. (નાજરને) જરા વાર છે ત્યાં સુધી ઉમરાવબાનૂ એ ખડકમાં બેસે ?

નાજર : જી, પધારો અંદર.

(ઉમરાવ ઉમરાવબાનૂની સાથે જમણી બાજુના બારણામાં પેસે છે, પછી પાછળના બારણેથી એ એકલો બહાર નીકળે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો

(નાગર, દલાલદાર, વકીલ, નોકરડી, દૂધવાળી, ખજાણો.)

વકીલ : (નોકરડીને) આમ જો, છોકરી; તે ખરેખર ચોરી કરેલી જ એમાં નો મને દલભાર પણ રાંકા નથી, પણ તારા શેઠ પાસે એ બાબત પુરાવો નથી, એટલે તું નિર્દોષ છે. અને તારા શેઠે તને બે સાક્ષીની હાજરીમાં ચોરી કહી છે, એટલે એણે બદનક્ષીતો શુનો કર્યો છે. એટલે હવે તું ફરિયાદી થઈ છે અને અને બચાવ કરવાનો છે. તો હવે તારે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી: શુનેગારની પહેલી ફરજ એ કે એણે નામુકર જતું.

નોકરડી : હા, પણ તમે હમણાં જ કહ્યું ને કે હવે કંઈ હું શુનેગાર નથી, પણ શેઠ શુનેગાર છે.

વકીલ : તે ચોરી કરી છે એટલા પૂરતી તું શુનેગાર છે, પણ તે મને વકીલ કર્યો છે એટલે તારા શુના પર દાક્ષિણી કરીને તારા શેઠને સજા કરાવવી એ મારી ચોખ્ખી ફરજ છે. એટલે, તને છેલ્લીવાર કહી દઉં છું કે તારે નામુકર જતું. (સાક્ષી-ઓને) અને તમે સાક્ષીઓ, તમારે શો પુરાવો આપવાનો છે એ જાણો છો ને? જુઓ, હું કહું એ ધ્યાન દબને સાંભળો : સારો સાક્ષી એનું નામ કે જે હજીકતને વળગી રહે. એટલે તમારે જરા-જરા ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે સવાલ છે તે આદમાએ ચોરી કરેલી કે નહિ એ નથી, પણ એણે ચોરી કરી એમ એલેક્ઝાંડર-સને કહેતું કે નહિ એટલો જ છે. કેમકે જુઓ, મનમાં જરાજરા દસાવી રાખવાની વાત એ છે કે એલેક્ઝાંડરસનેને પોતાનાં વચનો-નું દાખલાદલીલોથી સમર્થન કરવાનો હક્ક નથી ત્યારે આપણને એવો હક્ક છે. એમ કેમ તે તો કાશ્ય જાણે, પણ તમારે એ વાત સાથે કંઈ સંબંધ નથી, એટલે તમારે તો મોંમાં જીમ રાખીને બાપ્તમસ પર હાથ જ મૂકવાના!

દૂધવાળી : હે છસસ મહારાજ, હું તો આ બધાથી એટલી બડી ગઈ છું કે શું બોલવું એ જ મને તો સૂઝતું નથી.

ખુળાવાળો : તુ તારે હું બોલું એમ બોલતો ને, એટલે પછી તારે કંઈ બોલું બોલવું નહિ પડે.

પ્રવેશ ચોથો

(સ્થળ એવું એ જ. ડિરેક્ટર જગ અને પાદરી)

જગ : આપના પ્રવચન બદલ પાડ માતું છું આપનો, અધ્યક્ષ.

પાદરી : એમાં પાડ શો વળી, જગસાહેબ ?

જગ : જુઓને, આપ તો જાણો છો કે ન્યાયાસન પરની આત્મની મારી પ્રથમ પહેલી જ કામગીરી છે. મારે આ ન્યાયાધીશનું કામ લગભગ મારી મરણ વિરુદ્ધ જ સ્વીકારવું પડ્યું છે, અને તેથી આ નોકરીમાં મને ખરેખર ડર રહે છે. એવું એક કારણ તો એ જ કે કાયદા એવા અપૂર્ણ છે, ન્યાયની પદ્ધતિ એવી અનિશ્ચિત છે, અને માનવ પ્રકૃતિમાં જુદાણું ને દંભ એટલાં બધાં ભરેલાં છે, કે આવા સંજોગોમાં કોઈ પણ ન્યાયાધીશ કોઈ પણ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવાની હિંમત જ કેમ ચલાવી શકે એ જ મને તો ઘણીવાર નથી સહ્યજતું. એમાં વળી મારા આ બધા જૂના બાવોને આપે આજે પાછા જાગત ક્યાં છે.

પાદરી : અંતરમાં નીતિનિષ્ઠા ને પાપભીરતા રાખવી એ તો ખરેખર આપણી ફરજ જ છે, પણ વધારે પડતા આજા અંતરવળા બનવું એ કંઈ પાલવે નહિ. અને આ દુનિયામાં બહુ જ અપૂર્ણ છે, એટલે ન્યાયાધીશો કે એમના નિર્ણયો પણ સંપૂર્ણ હોય એવી આશા આપણે ન જ રાખી શકીએ.

જગ : તે હશે, પણ એથી કંઈ, હું માણસોનું ભાવિજન મારા હાથમાં રાખીને બેઠો હોઉં, અને મારા એક વચન માત્રની

અસર પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી પહોંચવાની હોય, એવા સંલેગોમાં મને મારે માથે મારે જવાબદારી રહેલી લાગ્યા વિના રહે નહિ. અત્યારે હું ખાસ કરીને પેલા ઉમરાવ અને એની પત્ની વચ્ચેનો છટાછેડાનો જ કેસ છે તેનો વિચાર કરી રહ્યો છું, અને આપે દેવળની સભામાં એ પતિ પત્ની બન્ને જણને બે વાતની એતવણી આપેલી, એટલે એ વિશે મારે આપને પૂછવાનું છે કે, એ બન્નેના પરસ્પર સંબંધ વિશે તેમ એ બન્નેના દોષો વિશે આપનો પોતાનો શા અભિપ્રાય છે?

પાદરી : એનો અર્થ તો એ થયો કે આ કેસનો ન્યાયાધીશ આપ મને જ બનાવી દેશે અથવા મારા અભિપ્રાય પર જ આપના નિર્ણયનું મંડાણ મોકલશે. તેથી હું તો એ દેવળની સભાના કામ-કાજનો વૃત્તાંત જોઈ જવાનું જ ફક્ત આપને કહી શકું.

જજ : અરે, એ વૃત્તાંતની તો મને ખબર છે; પણ એમાં જે વાતનો ઉલ્લેખ નથી તે જ મારે જાણવી છે.

પાદરી : એ પતિ પત્નીએ ખાનગી તપાસ દરમિયાન પરસ્પર જે આક્ષેપો મૂક્યા એ તો મારી ખાનગી વાત છે. અને વળી, એ આક્ષેપો મૂકતી વખતે એ એમાંથી કાણ સાચું બોલતું હતું અને કાણ ખોટું બોલતું હતું એ હું શી રીતે જાણી શકું? મારે તો એ બન્નેને કહેલા એ જ શબ્દો આપને પણ કહેવાના છે કે—એ એમાંથી એક જણની વાતને બીજા કરતાં વશૂદ્ધવાળી ગણવાને મારી પાસે એક પણ કારણ નથી.

જજ : પણ એ બધું કામકાજ ચાલ્યું એ દરમિયાન આપ કંઈક મત તો એ સંબંધમાં જરૂર બાંધી શક્યા હશે.

પાદરી : એક પક્ષની વાત સાંભળી એટલે હું અમુક નિર્ણય પર આવેલો, ને બીજા પક્ષની વાત સાંભળી એટલે હું એથી ઉલટા જ નિર્ણય પર આવેલો. ટૂંકામાં આ બાબતમાં કોઈ નિશ્ચિત મત હું બાંધી શક્યો જ નથી.

જજ : પણ મારે તો નિશ્ચિત મત જણાવવાનો છે, અને તે વળા આ બાબતમાં હું કશું જ નથી જાણતો એવી દશામાં.

પાદરી : ન્યાયાધીશને જે બારે કામ કરવાનું છે તે એ જ છે, અને તેથી જ એ કામ મારાથી કદી થઈ શકે એમ નથી.

જજ : પણ એ લોકો સાક્ષીઓ તો લાવવાનાં હશે, અને પુરાવો પણ રજૂ કરવાનાં હશે, કેમ ?

પાદરી : ના, એ લોકો જાહેરમાં એક બીજા પર આક્ષેપ કરવાનાં નથી, અને વળા, લાવવાનાં હોય તો ય એ જુદા સાક્ષીઓ મળે કે એક ખોટા સોગંદ ખાનારો મળે તો પૂરતો પુરાવો મળી ગયો એમ મનાય છે. ત્યારે આપ શું એમ ધારો છો કે હું કોઈ નોકરડીનાં ગરબાં કે અદેખાં પડોશીઓની કમકમ, કે મતલબી સગાંઓની ખારીલી વાતોને આધારે આવી બાબતમાં નિર્ણય કરું ?

જજ : આપ તો બચકર નાસ્તિક છો, અધ્યક્ષ !

પાદરી : માણસે બ્યારે આ દુનિયામાં સાઠ વરસ કાઢ્યાં હોય અને એમાંનાં આઠાસ વરસ તો-લોકોના આત્માના હિદ્દારમાં ગાળ્યાં હોય ત્યારે પછી તે નાસ્તિક જ થઈ જાય છે. મૂળબૂદ પાપની પેઠે જુદાણું પણ કદી નાશ પામતું નથી, અને મારી તો માન્યતા છે કે બધાં માણસો જુદાં જ હોય છે. જયપણમાં માણસ ખીકને લીધે જુદું બોલે છે; પછી માણસ જેમ મોઢું થતું જાય છે તેમ સ્વાર્થ, ગરજ, અને જીજીવિષાને કારણે જુદું બોલે છે; અને દુનિયામાં કેટલાંક એવાં એ માણસો હોય છે કે જેઓ કેવળ ભૂતદયાને કારણે જુદું બોલે છે. હવે આ પ્રસ્તુત કેસમાં આ હંપ્તીમાંથી કોણ વધુ સાચું બોલે છે એ નક્કી કરતાં મને લાગે છે કે આપને બારે મુશ્કેલી પડશે, એટલે કોઈ પણ જાતનો પૂર્વચિહ્ન અવગણી ત્યાં પણ આપના ચિત્તમાં ન પેસી જાય એટલી જ ચેતવણી હું આપને એ સંબંધમાં આપવા માગું છું. આપ પોતે તાજા જ પરજીવા છો, તેથી જીવાન સીની સ્વાભાવિક મોહનીમાં લપટાએલા છો, એટલે

જેનું પરિણીત જીવન દુઃખમય નીવડ્યું છે અને વિશેષમાં જે બાળકની માતા છે એવી એક જુવાન ફૂટડી સ્ત્રી તરફ આપ સહેલાઈથી ઢળી પડો એવો સંભવ છે. ખીછ બાળપૂત્રી, આપ યોગ્ય જ વખત પર પિતા બનેલા છો, અને તેથી એ રૂપે, પોતાના એકના એક સંતાનના બાવિ વિયોગથી પિતાને જે દુઃખ થાય તેનાથી આપનું ચિત્ત પીગળ્યા વિના રહે જ નહિ. માટે બેમાંથી એક બાળુ અનુકંપાથી ઢળી ન પડો એની સાવચેતી રાખજો, કેમ કે એક પક્ષ પ્રત્યેની અનુકંપા એ સામા પક્ષ પ્રત્યેની નિર્દયતા બરાબર જ છે.

જજ: છતાં આમાં મારું કામ હળવું બનાવનારી એક બિના છે, અને તે એ કે મુખ્ય મુદ્દાની બાબતમાં એ પતિપત્ની બન્ને એકમત થએલ છે.

પાદરી: એ વાત પર આધાર રાખીને બેસરો નહિ; બધાં માણસો પહેલાં એમ જ કહે છે, પણ જ્યારે તેઓ અદાલત સમક્ષ ખડા થાય છે, ત્યારે એમનો મુકદ્દમા મોટા ઘડાકા સાથે સળગી ઊઠે છે. એને સળગાવવાને જરૂર માનનાનકદ્ય તથા બાની જ હોય છે. આ જૂરીના સબ્યો આવી પહોંચ્યા. એટલે હાલ તરત તો જય જય. મારે અદાલતમાં હાજરી તો આપવાની નથી, છતાં હું આંહી જ રહીશ.

પ્રવેશ પાંચમો

(રથજ એનું એ જ. જૂરીના બાર સબ્યો. પાછળના ખુલ્લા દ્વારમાર્જમાં તાજર પાંદડી વગાડે છે. અદાલતના સબ્યો પોતપોતાની બેઠકે ગોઠવાઈ બેસે છે. લોકોનું ટોણું પસારાબંધ અંદર આવે છે.)

જજ: અદાલતના કામકાજને લગતી ફેાજદારી ધારાશાસ્ત્રના અગિયારમા પ્રકરણની પાંચમી, છઠ્ઠી, અને આઠમી કલમને અનુસરીને હું આથી અદાલતનું કામકાજ ખુલ્લું મૂકું છું. (નાંધણીકારકુનના કાનમાં કંઈક કહે છે, પછી મોટેથી) જૂરીના નવા ચૂંટાએલા સબ્યો કૃપા કરીને મોર્ગદ લે.

(જ્યૂરીના સભ્યો બિમા થાય છે, બાકબલ પર ચોતાની આગળીઓ મૂકે છે, અને એમનો નામોન્નાર થાય છે એ સિવાયના ભાગમાં સૌ સાથે બોલે છે.)

હું, એલેક્ઝાંડર એક્લંડ,
હું, ઇમેન્યુઅલ વિકબર્ગ,
હું, કાર્લ જોહાન ફ્લોબર્ગ,
હું, એરિક ઓટ્ટો ઓમન,
હું, એરેન્કિડ સોડરબર્ગ,
હું, ઓસોફ એન્ડરસન ઓફ વિક,
હું, કાર્લ પીટર એન્ડરસન ઓફ બર્ગ,
હું, એલેક્સ વાલ્લિન,
હું, એન્ડર્સ એરિક રૂથ,
હું, રવેન ઓસ્કર એર્લિન,
હું, ઓગસ્ટ એલેક્ઝાંડર વાલ,
હું, હુડવિગ ઓસ્ટમાન

(સૌ સાથે, ધીમે સુરે ને મધ્યમ અવાજે) ભગવાન અને એમના પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રને નામે વચન આપું છું ને સોગંદ લઉં છું કે, સઘળા નિર્ણયોમાં, મારી સમજશક્તિ અને નીતિશક્તિના પ્રમાણમાં, ભગવાનના તેમ સ્પીડનના કાંનુને અનુસરીને કાયદો ફરમાવતો હશે તે મુજબ અને તેટલી સારી રીતે ન્યાય આપીશ, અને તેમાં ગરીબ તવંગરનો જરા પણ વહેરોઆતરો રાખીશ નહિ; (જિએ સુરે ને મોટે અવાજે) રક્તસંબંધ, લગ્નસંબંધ, કે મિત્રીસંબંધને ખાતર, છર્ખા, ખાર, કે ડરને લીધે, તેમ લાંચસ્વત કે બક્ષિસને લીધે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણે કાયદાનો અર્થ મચડીશ નહિ, તેમ કોઈ તરફ પક્ષપાત કરીશ નહિ અથવા દોષને અન્યાય પણ કરીશ નહિ, અને જો નિર્દોષ હોય તેને ગુનેગાર જાહેર કરીશ નહિ, અથવા ગુનેગાર હોય તેને નિર્દોષ જાહેર કરીશ નહિ.

(અવાજ એથી પણ વધારીને) તેમ, સુકાદો અપાઠ મયા પહેલાં કે પછી, અદાલતમાં બધે બારણે ઘડેલી વિચારણાઓ, અદાલતમાંના કોઈ પણ માણસ આગળ કે બહારના કોઈ પણ માણસ આગળ પ્રમટ્ કરીશ નહિ. આ બધું હું કશા પણ છળ પ્રપંચ કે તરફીય વગર, સાચા પ્રમાણિક ન્યાયધીશની પેઠે કરીશ. (શાંતિ) તો સમવાન મને મનસા વાચા કર્મણા આ સીર્ગદ પાળવાનું બળ આપે !

(નયરીવા સ્વચ્છ બેસી નવ છ.)

જજ : (નાજરને) આલ્મા જોનસન વિરુદ્ધ ખેડૂત એલેક્ઝાંડરસનનો કેસ લાવો.

પ્રવેશ છઠો

(રમળ એનું એ જ. વકીલ, એલેક્ઝાંડરસન, નોકરડી, દૂધવાળી ખજાનાબો)

નાજર : (પોકારે છે) નોકરડી આલ્મા જોનસન વિરુદ્ધ ખેડૂત એલેક્ઝાંડરસન.

વકીલ : ફરિયાદી બાપ આલ્મા જોનસનનું મુખત્યારનામું હું આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું.

જજ : (એ ખત તપાસે છે.) નોકરડી આલ્મા જોનસન પોતાના આગલા શેઠ એલેક્ઝાંડરસન સામે દાવો નોંધાવે છે કે, એ એલેક્ઝાંડરસને તેને, પોતાના આલેપના સમર્થનમાં કશો પુરાવો આપ્યા વગર તેમ અદાલતમાં કામ ચલાવ્યા વગર ચોરટી કહેલી, અને તેથી ફોજદારી ધારાશાસ્ત્રના સોળમા પ્રકરણની આઠમી કસમને અનુસરીને એ એલેક્ઝાંડરસન છ મહીનાની કેદની અથવા હંડની સજાને પાત્ર છે. એલેક્ઝાંડરસન, તમારે આ સંબંધમાં શું કહેવાનું છે ?

એલેક્ઝાંડરસન : મેં તેને ચોરી કરતાં દોઢેલી તેથી ચોરટી કહેલી.

જજ : તેણે ચોરી કરેલી એ બાબતના સાક્ષી છે તમારી કને?

એલેક્ઝાંડરસન : ના, જોગ એવો બનેલો કે એ વખતે કોઈ સાક્ષી હતું નહિ મોટે ભાગે હું એકલો જ રહે છું.

જજ : તો પછી તમે એ છોકરી પર કામ કેમ નહિ ચલાવ્યું?

એલેક્ઝાંડરસન : કેમકે હું કદી પણ અદાલતમાં જતો જ નથી. ખરી વાત એ છે કે ઘરમાં ચોરી થઈ હોય તેની એમ ઓળાઓળ કરવાનો અમારો નોકરો રાખનારાઓનો રિવાજ જ નથી. એનું એક કારણ એ કે એવી ચોરી એ રોજની વસ્તુ છે, અને બીજું કારણ એ કે અમે એ રીતે નોકરોનું બાપિ જીવન ખરબાદ કરવા માગતા નથી.

જજ : આદમા જોનસન, આના જવાબમાં તારે શું કહેવાનું છે?

આદમા જોનસન : જુ...ઓ...ને...

વકીલ : તું તારે મુંગી રહેને (જજને) આ કેસમાં આદમા જોનસન બચાવ કરનાર નહિ પણ ફરિયાદ કરનાર છે, એટલે એની માગણી એવી છે કે એલેક્ઝાંડરસને તેની કરેલી બદનક્ષી બાબતના તેના સાક્ષીઓની જુબાની સેવામાં આવે.

જજ : એલેક્ઝાંડરસન પોતે પોતાનો યુનો કબૂલ કરે છે, એટલે મારે સાક્ષીઓની જરૂર નથી. છાલકું મારે તો એ બાલુવાની જરૂર છે કે આદમા જોનસને એવી કોઈ ગેરમાલ ચલાવેલી કે નહિ, કેમકે એલેક્ઝાંડરસન પાસે પોતાના શબ્દોને માટે સમજ-ભરેલું કારણ હતું એમ જોઈ શકાય, તો સજા હળવી કરવામાં એ અસરકારક થઈ પડે.

વકીલ : ફાજદારી ધારાશાસ્ત્રના સોળમા પ્રકરણની તેરમી ક્લમમાં એવું છે કે જેના પર બદનક્ષીનું તહોમત મૂકેલું હોય તે માણસને પોતે કરેલ બદનક્ષીનો પુરાવો રજૂ કરવાની છૂટ નથી,

અને તેથી, એ ક્વમને અનુસરીને નામદાર ગજ સાહેબની દલીલનો મારે વિરોધ કરવો પડે છે.”

ગજ : આ સંબંધમાં કોર્ટ વિચાર કરે છે, તો એ દરમિયાન જન્ને પક્ષનાં માણસો, સાક્ષીઓ, અને પ્રેક્ષક લોકો અદાલતમાંથી બહાર જાય.

(અદાલતના સભ્યો સિવાયનાં સૌ બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ચાતમેં

(અદાલત)

ગજ : એલેક્ઝાંડરસન પ્રમાણિક ને વિશ્વાસપાત્ર માણસ છે ?
ન્યૂરીના સભ્યો : હા, એલેક્ઝાંડરસન વિશ્વાસપાત્ર માણસ છે.

ગજ : આશ્મા જોનસન પ્રમાણિક નોકરડી તરીકે જાણીતી છે ?
એરિક જોટો જોમન : ગાંધ સાલ મારા ઘરમાંથી તેણે ચોરી કરેલી, એટલે મારે તેને કાઢી મૂકવી પડી હતી.

ગજ : છતાં મારે એલેક્ઝાંડરસનનો દંડ કરવો પડે. એમાં હટકો નથી. એ ગરીબ છે ?

હુડવિગ જોસ્ટમાન : એનું પાછળું મહેસુલ બરવાનું હજી બાકી છે અને ગાંધ સાલ એને પાક કરો. થયો નહોતો; એટલે એ કોઈ રીતે દંડ ભરી ચકે એવી સ્થિતિમાં નથી.

ગજ : અને છતાં આ કેસ મુલતવી રાખવાનું એક પણ કારણ મને જણતું નથી, કેમકે બધી હકીકત સ્પષ્ટ છે અને એલેક્ઝાંડરસનને પોતાને પુરાવો રમૂ કરવાની છૂટ નથી. તો આ સંબંધમાં કોઈને કંઈ કહેવું છે, કે કંઈ વાંધો હોયવો છે ?

એલેક્ઝાંડર એકલંડ : મારે એક સામાન્ય વાત કહેવાની છે. આવા કેસમાં, જે માણસ નિર્દોષ છે એટલું જ નહિ પણ

જેને બિલકુલ નુકસાન થયું છે તેને જ જે સગા સહન કરવી પડે, અને ચોરી કરનાર બાઇની કહેવાતી પ્રતિજ્ઞા જળવાઇ રહે, તો તો એવું પરિણામ સહજ રીતે એવું જ આવવાનું કે લોકો પોતાના પડોશીઓ પ્રત્યે ઓછી બક્ષમનસાઇ રાખવાનાં અને અદાલતના મુકદ્દમાની સંખ્યા વધવાની.

જજ : એ તદ્દન શક્ય છે, પણ અદાલતના અહેવાલમાં આવી સામાન્ય વાતો અશ્ક્યાને છે, અને સુકાદો તો આખા વિના ચાલે જ નહિ. એટલે જ્યૂરીના સંખ્યોને હું એટલું જ પૂછું છું કે એલેક્ઝાંડરસનને ફાજલારી ધારાશાસ્ત્રના સોળમા પ્રકરણની તેરમી કલમ પ્રમાણે ગુનેગાર ગણી શકાય કે નહિ.

જ્યૂરીના સંખ્યો : હો.

જજ : (નાજરને) બંને પક્ષનાં માણસોને તેમ સાક્ષીઓને બોલાવો.

પ્રવેશ આંકમો

(બધાં અંદર આવે છે.)

જજ : આશમાં જોનસન અને ખેલૂત એલેક્ઝાંડરસન વચ્ચેના કેસમાં એલેક્ઝાંડરસનને બદલતરી કરવા બદલ સો કાલનના હંડની સગા કરવામાં આવે છે.

એલેક્ઝાંડરસન : પણ મેં એને ચોરી કરતાં નજરોનજર જોએલી. દયા રાખી એનું આ કળા.

વકીલ : (નોકરડીને) હે, જોયું ને? માણસ જે ગુનાનો ધનકાર જ કરેને તો બધું પાંશરું જીતરે છે. એલેક્ઝાંડરસન મૂરખ તે એણે કોઇ વાતનો ધનકાર જ કર્યો નહિ. જે હું જોતો. વકીલ હોત અને એણે જે તહોમતનો ધનકાર કર્યો હોત, તો તરત જ મેં તારા સાક્ષીઓની તપાસ લીધી હોત, ને તો પછી તું ક્યાં જવાની

હતી ? ઠીક, પણ ચાલો હવે આપણે બહાર જઈને બધી પતાવટ કરી લઈએ.

(નાજરદી અને સાથીઓ સાથે તે બહાર નીકળે છે.)

એલેકઝાંડરસન : (નાજરને) અને હવે તો મને લાગે છે આશ્માને માટે મારે એક પ્રમાણુપત્ર કાઢી આપવું પડશે અને તે પ્રમાણિક ને સારી આલમ્બગતની હતી એમ એમાં લખવું પડશે.

નાજર : એ વાતમાં આપણે માયું મારીએ નહિ.

એલેકઝાંડરસન : (હવાલદારને) ને એના પરિણામે મારે ધર ખેતર જતાં કરવાનાં । કાણે માયું તું કે બિલટો ચોર છાટવાળને હું એવો ધનસાહ હોતો હશે ? જહાનમમાં જાય એ । એમન, મોડેથી જરા આવળે ને આપણે કાશી સાથે કંઈક લઈશું.

હવાલદાર : હા, હું હમણાં જ આવીશ. પણ જૂઓ ન પાડો ।

એલેકઝાંડરસન : બહેને એથી મને વધુ મહીનાની સજા થાય, પણ જૂઓ ન પાડું તો તો યદ જ રહ્યું ને ?

હવાલદાર : અરે, પણ જૂઓ ન પાડો, જૂઓ ન પાડો ।

પ્રવેશ નવમો

(સ્થળ એવું એ જ)

જજ : (નાજરને) ઉમરાવ રૂઝ્ગાલ અને તેની સ્ત્રી વચ્ચેના છૂટાછેડાના કેસના પક્ષકારોને લાવો.

નાજર : ઉમરાવ રૂઝ્ગાલ અને તેની સ્ત્રી વચ્ચેનાં છૂટાછેડાનાં કેસના પક્ષકારો હાજર થાજ.

(ઉમરાવ અને ઉમરાવબાનૂ પ્રવેશ કરે છે.)

જજ : ઉમરાવ રૂઝ્ગાલે પોતાની સ્ત્રી સામેના દાવામાં એમ સ્પષ્ટ ક્યું છે કે પોતે હવે એ લગ્ન ચાલુ રાખવા માગતા

નથી, અને દેવળની સમાની એતવણી વ્યથા ગમ હોવાથી તે અરજ કરે છે કે પોતાને એક વરસ માટે શયન ભોજનની બાબતમાં પોતાની સ્ત્રીથી છૂટા કરવો. ઉમરાવબાનૂ, તમારે આની સામે શું કહેવાયું છે ?

ઉમરાવબાનૂ : મારા છોકરાને જો મારી સાથે રહેવા દેવામાં આવે, તો એમને છૂટા કરવા સામે મારે કશું કહેવાયું નથી. છોકરાને મારી સાથે રહેવા દેવો એ મારી શરત છે.

જજ : આવા કેસમાં કાયદો કોઈ પણ શરત કબૂલ રાખી શકે નહિ, અને છોકરાને કોના કબજામાં સોંપવો એ પ્રશ્નનો નિર્ણય તો અદાલતે કરવાનો છે.

ઉમરાવબાનૂ : એ તો વળી નવી નવાઈની વાત.

જજ : અને તેથી જોના આધારે છટાછેડાની માગણી કરવામાં આવે છે તે કુસંપમાં મૂળ કારણ રૂપ કાણુ છે તે નક્કી કરવું એ ન્યાયાધીશને માટે ખાસ મહત્વની વસ્તુ છે. સાથે જોડેલી દેવળની સમાની નોંધ ઉપરથી તો એમ દેખાય છે કે પોતાનો સ્વભાવ કોઈ કોઈ વાર ટંટાબાજ ને અસહ્ય થઈ પડે એવો છે ખરો એટલી વાતનો પત્નીએ સ્વીકાર કરેલો, ત્યારે પતિએ તો કોઈ પણ દોષનો સ્વીકાર કર્યો નથી. આ રીતે ઉમરાવબાનૂએ કબૂલ કર્યું જણાય છે કે...

ઉમરાવબાનૂ : એ વાત તો ખોટી છે !

જજ : દેવળના અધ્યક્ષ અને બીજા આઠ શ્રદ્ધાપાત્ર સાક્ષીઓએ જોમાં સહી કરી છે એવી દેવળની સમાની નોંધ ખોટી હોય એ વાત હું એમ સંદેહાષ્ટથી સ્વીકારી શકું નહિ.

ઉમરાવબાનૂ : એ ખત જ ખોટું છે.

જજ : અદાલતમાં આવા શબ્દો કોઈ વાપરે તો તેને સખ થયા વિના રહે નહિ.

ઉમરાવ : હું જરા આપનું એક વાત પર લક્ષ્ય બેસું કે મેં પોતે જ અમુક ચરતોએ છોડીને ઉમરાવખાનના કબજામાં સોંપવાનું સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર્યું છે ?

જજ : ને હું, મેં હમણાં જ કહી એ વાત ફરીથી કહું છું કે આ બાબતમાં નિર્ણય કરવાનું કામ બેમાંથી એકે પક્ષનું નહિ પણ બંન્ન્યાયધીયનું છે. ને ત્યારે ઉમરાવખાન, કુસંપમાં તમે કારણરૂપ છો એ વાતનો તમે ઇનકાર કરો છો, એમ ને ?

ઉમરાવખાન : હા, જરૂર, હું ઇનકાર કરું છું. તકરાર કંઈ એક જથ્થાથી થતી નથી.

જજ : ઉમરાવખાન, આ કંઈ તકરાર નથી, આ તો ફાજલગારી શુનો છે. વળી, તમે અત્યારે જ તકરારી સ્વભાવ અને મમતી વલણ પ્રગટ કરી રહ્યાં છો.

ઉમરાવખાન : ત્યારે તમે મારા પતિને ઓળખતા જ નથી.

જજ : જે કહેવું હોય તે કૃપા કરીને સ્પષ્ટ કહો, કેમકે કોઈ બ્યંગ્યોક્તિને આધારે મારાથી કંઈ સુઝાદો ન આપી શકાય.

ઉમરાવ : જે એમ હોય તો મારી માગણી એવી છે કે આ દાવો રદ કરવો કે જોયી હું કોઈ બીજી રીતે છૂટાછેડા મેળવી શકું.

જજ : કેસ તો અદાલત પાસે આવી ચૂક્યો છે, એટલે કામ તો ચલાવવું જ જોઈએ. ત્યારે ઉમરાવખાન, તમે એમ કહો છો કે વિચ્છેદનું કારણ તમારા પતિએ આપેલું, ખરું ને ? એ વાત સાબિત થઈ શકશે ?

ઉમરાવખાન : હા, સાબિત થઈ શકશે.

જજ : તો કરો સાબિત, ચાલો, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો હો કે, એને પરિણામે ઉમરાવના પિતા તરીકેના તેમ મિલકતના એમ બન્ને પ્રકારના હક્ક આપ્યા જવાના.

ઉમરાવખાનૂ : એણે તો તે કુટલી થે વાર જતા ક્યાં છે. મને રાખન ભોજનની ના પાડેલી તે જ દિવસે નહોતા જતા ક્યાં ?

ઉમરાવ : એ સંબંધમાં મારે ખુલાસો કરવાનો છે કે મેં એને રાખનની કદી પણ ના પાડેલી જ નહિ. મેં તો ફક્ત ભોજન સમય સુધી જિંથા કરવાની જ એને ના પાડેલી, અને તેનું કારણ એ કે એમ કરવાથી ધરમાં કરો બદોબસ્ત રહેતો નહોતો અને છોકરાની દેખરેખ પણ રાખી શકાતી નહોતી. ને ભોજનનાં સંબંધમાં તો એ વિષયની પૂર્ણ સત્તા મેં સદાય ગૃહિણીને જ સોંપી દીધી છે, અને વાંધા લીધા છે તે તો ધરની કાંઈ પાકી સંભાળ લેનારું ન હોય એવે વખતે ન નખી શકે એવી ખરચાણ મિગળાનીઓ સામે જ લીધા છે.

ઉમરાવખાનૂ : અને એણે મને માંદી હોઈ છતાં દાકતરને ન બોલાવતાં એમ ને એમ પડી રાખી છે.

ઉમરાવ : ઉમરાવખાનૂની એક ખાસ ટેવ છે કે જ્યારે જ્યારે પોતાનું ધાતું ન ચાય ત્યારે માંદાં પડી જતું, પણ એ જાતની માંદગી પાછી તરત જ મટી જાય છે. એકવાર મેં શહેર-માંથી એક નિષ્ણાત દાકતરને બોલાવેલો, પણ એણે મને સ્પષ્ટ કહેલું કે એની માંદગી તો ખોટા ડાળ સિવાય બીજું કંઈ નથી, એટલે પછી પોતાને જોઈતો હતો તેથી પચાસ કાઉન આછી કિંમતનો ખારીનો કાચ આણેલો તેને લીધે તે પછી તેને જ માંદગી થઈ આવેલી તે પ્રસંગે મેં દાકતર મિત્રકુલ બોલાવ્યો જ નહિ.

જજ : આમાંનું એકે કારણ આવા ગંભીર કેસનો નિષ્ફળ કરતી વખતે વિચારી શકાય એ પ્રકારનું નથી. આથી વધારે મહત્વનાં કારણો હોવા જોઈએ.

ઉમરાવખાનૂ : તો બાપ માને તેના પોતાના સંતાનને ઉછેરવા ન દે એ તો જરૂર કારણ તરીકે સ્વીકારાતું જોઈએ.

ઉમરાવ : પહેલી વાત તો એ કે ઉમરાવઆનું સંતાનના હોરનું કામ પોતાની દાસીને બળાવી દીધું છે, અને એણે પોતે જો કદી એ કામ હાથમાં લીધું હોય તો એથી કામ હમીશાં બમડ્યું જ છે. બીજી વાત એ કે એણે છોકરાને પુરુષને બદલે સ્ત્રી પેઠે હોરવાની ઇચ્છા રાખી છે; દાખલા તરીકે છોકરો ચાર વરસનો થયો ત્યાં સુધી તેને છોકરીનાં કપડાં પહેરાવીને એ ફરવતાં, અને આજે આઠ વરસની ઉમરે પણ એ છોકરીની પેઠે લાંબો ચોટસો રાખે છે, અને છોકરીની પેઠે તેની પાસે સીવવા ભરવાનું કામ કરાવવામાં આવે છે તેમ દીઁબલીએ પણ રમાડવામાં આવે છે. આ બંધી વસ્તુ એ છોકરાનો પુરુષરૂપે સમધારણ વિકાસ શ્વામાં મને હાનિકારક લાગે છે. સાથે સાથે તે પારકી છોકરીઓને છોકરાનો પોશાક પહેરાવવામાં આનંદ લે છે, એ છોકરીઓના વાળ તેણે કપાવી નાખ્યા છે, અને એમની પાસે સાધારણ રીતે છોકરાઓ કરે એવું કામ એ કરાવે છે. દૂકામાં, ફાજલગરી ધારાશક્તિના અદારમાં પ્રકરણનો ભંજ કરે એવાં આ જાતનાં ધેલજાભર્યાં ચિહ્નો મેં એના હોરમાં દીધાં ત્યારે મેં એ બાળકનો હોર મારા હાથમાં લઈ લીધો.

ઉમરાવઆનું : અને છતાં અત્યારે તમે એ બાળકને સ્ત્રી માના કમળમાં સોંપવા ખુશી છો, એ કેવું નવાઈભર્યું !

ઉમરાવ : હા, હું સોંપવા ખુશી છું, કેમકે બાળકને સ્ત્રી માથી વિખૂટો પાડવાનો નિર્દય વિચાર મેં કદી રાખેલો જ નથી, અને વળી, સ્ત્રી મા હવે સુધરવાનું વચન આપે છે. બાકી મેં જે વચન આપ્યું છે તે અમુક શરતે જ આપ્યું છે, અને કાયદાને આ બાબતમાં કંઈ લેવાદેવા નહિ હોય એમ ધારીને જ મેં એ વચન આપ્યું છે; પણ હવે આપણે એક બીજા પર આશ્રેયો મૂકવાનું આપ્યું છે એ જોતાં મારો એ વિચાર મેં છોડી દીધો છે અને તે ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે હું મૂળ ફરિયાદ

કરનાર હતો. એમાંથી ખચાવ કરનારની સ્થિતિમાં મને મૂકવામાં આવ્યો છે.

ઉમરાવખાનુ : આ માણસ હમેશાં પોતાનાં વચન આવી જ રીતે પાળે છે.

ઉમરાવ : દુનિયામાં સઘળાં માણસોનાં વચનની પેઠે મારાં વચન પણ અમુક શરતે જ પાળવાનાં હોય છે, અને એ શરતો જ્યાં સુધી પાળવામાં આવે છે ત્યાં સુધી હું તેને વફાદાર રહ્યો છું.

ઉમરાવખાનુ : આવી જ રીતે એણે મને લગ્નમાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા આપવાનું વચન આપેલું.

ઉમરાવ : પણ તે સ્વાભાવિક રીતે જ એવી ધારણા ઉપર કે સંખ્યતા ને શિષ્ટતાના નિયમોનો ભંગ નહિ થાય, પણ જ્યારે સઘળાં મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું, અને સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદીપણું જ્યારે દાખલ થયું, ત્યારે મારું આપેલું વચન મેં ફાંક ગણ્યું.

ઉમરાવખાનુ : અને એ કારણે એણે મને સાવ અણુમતા એવા વહેમ ને અદેખાછથી હેરાન હેરાન કરી મૂકી-વહેમને અદેખાછથી લગ્નજીવન સદાય અસહ્ય બની જાય છે તેમાં આ વહેમ તો સાવ અયોગ્ય હતો, એટલે મને અતિશય હેરાન કરી મૂકી. એની ખેવકૂદાઈ તો એટલે સુધીની કે દાકતરનો પણ એને તો વહેમ આવતો.

ઉમરાવ : વહેમમાં ફક્ત આટલું જ હતું કે સાધારણ રીતે સ્ત્રીદાકતરની મદદ લેવી જોઈએ, એવો દરદમાં એને એક નામનીન કુચલીખોર પુરુષદાકતરની પાસે સારવાર કરાવવી હતી એ સામે મેં વાંધો લીધેલો, પછી એક વાર દીરાનખાનામાં બેસીને અમારો કામદાર સિગાર પીતો હતો અને ઉમરાવખાનુને સિગાર આપતો હતો એ જોઈને મેં તેને કાઢી મૂકેલો એ પ્રસંગને વહેમ કહેવામાં આવતો હોય તો કાણુ જાણે.

ઉમરાવખાનુ : હવે જ્યારે આપણે બધી લાજ શરમ નેવે મૂકીને વાત કરવા માંડી છે ત્યારે તો પૂરેપૂરી હકીકત પ્રગટ કરી દેવી એ જ ઠીક છે. ઉમરાવે તો વ્યભિચાર કર્યો છે. -શું આ સુનો મારા બાળકનો કુલસુખત્યાર કબજે મેળવવાને એને નાલાયક ઠરાવવાને પૂરતો નથી ?

ઉમરાવ : તમે એ સાબિત કરી શકશો ?

ઉમરાવખાનુ : હા, જરૂર, હું સાબિત કરી શકીશ. આ રહ્યા એના પુરાવાના પત્રો.

જજ : (પત્રો લે છે.) કેટલા વખત ઉપરની આ વાત છે ?

ઉમરાવખાનુ : એક વરસ ઉપરની.

જજ : ત્યારે તો એ સંબંધમાં કામ ચલાવવાની મુદત ચાલી ગઈ છે, પણ છતાં એ હકીકત પોતે તમારા પતિની ખૂબ વિરુદ્ધમાં જાય એવી છે, અને એને પરિણામે કદાચ તેને પોતાનાં ઓકરા ઉપરનો હક્ક તેમ મિલકતનો હક્ક પણ ગુમાવવો પડે. આ વ્યભિચારનો આક્ષેપ તમે કબૂલ કરો છો, ઉમરાવ ?

ઉમરાવ : હા, હું કબૂલ કરું છું, અને તે શરમ અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક; પણ જે સંબંધોમાં મારે એમ કરવું પડેલું તે લક્ષમાં લે્યો એટલે એમાં મારી જવાબદારી કેટલી યોડી છે એ આપ જોઈ શકશો. વાત એમ છે કે ઉમરાવખાનુ મારી સાથે ધરાદા-પૂર્વક બાવશૂન્ય વર્તન રાખતાં હતાં, અને ખરી રીતે કાયદા પ્રમાણે જે મને હક્કપૂર્વક મળવું જોઈતું હતું તેની અતુનય-પૂર્વક માગણી કરવા છતાં મને તે નહિ મળેલું. એટલે એ રીતે મને છતી યેરીએ વાંઢા જેવી નામોશીલરી હાલતમાં ફરજિયાત મૂકેલો. વળી મારા લગ્નજીવનમાં એણે વેશ્યાચાર દાખલ કરેલો, ને પ્રારંભમાં સત્તાને ખાતરને પાછળથી બક્ષિસો ને પૈસાને ખાતર એણે પોતાનો પ્રણય વેચવા માડેલો, એટલે એવી રીતે પ્રણય ખરીદ કરતાં આખરે હું ચાક્ર ગયો, અને તેથી છેવટે ઉમરાવ-

ખાતૂની પોતાની ચોખ્ખી સમતિ સાથે એક બીજી સ્ત્રી સાથે આડો વહેવાર રાખવાની મને ફરજ પડેલી.

જજ : તમે તમારી સમતિ આપેલી, ઉમરાવખાતૂ !

ઉમરાવખાતૂ : ના, એ વાત સાચી નથી, સાચી હોય તો હાલો પુરાવો.

ઉમરાવ : વાત સાચી જ છે, પણ એનો પુરાવો હું આપી શકું એમ નથી, કારણ કે એ વાતનો એકનો એક સાક્ષી તે મારી સ્ત્રી, તે તો એમાં નામુકર જાય છે.

જજ : પુરાવો ન આપી શકાય એ ઉપરથી વાત અવશ્ય ખોટી જ હોય એવું કંઈ કહતું નથી. પણ આ જાતનો કંરાર દેશના કાયદાથી વિરુદ્ધ હોવાથી કોર્ટ હરે છે એટલે ઉમરાવ, બધી વાત હજી તમારી વિરુદ્ધમાં જ છે.

ઉમરાવખાતૂ : અને, ઉમરાવે પોતાનો ગુનો શરમ અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કબૂલ કરેલો હોવાથી, હું જે હવે બચાવ કરનાર નહિ પણ ફરિયાદ કરનાર જ બનું છું, તે માગણી કરું છું કે કોર્ટે હવે કામ આગળ ચલાવવું, કેમકે આ બાબતમાં વિશેષ વીગતોની જરૂર હવે રહેતી નથી.

જજ : કોર્ટના મુખ્યાધિકારી તરીકે હું નિર્ણય આપું છું કે ઉમરાવને આ સંબંધમાં પોતાનો બચાવ કરવો હોય અથવા બચાવ નહિ તો છેવટ ગુનાનાં કારણો રજૂ કરી પોતાનો ગુનો હળવો સાબિત કરવા કંઈ કહેવું હોય તો એનો એ ખુલાસો સાંભળી લેવો એ પ્રથમ આવશ્યક છે

ઉમરાવ : મારો વ્યભિચારનો ગુનો તો હું હમણાં જ કબૂલ કરી ગયો છું અને એ ગુનામાં મારી જવાબદારી કટલી આછી હતી એ બતાવવા માટે મેં જે કારણો પણ રજૂ કર્યાં છે. તેમાં પહેલું એકે એ કામ મારે અનિવાર્ય જરૂરને લીધે જ કરવું પડેલું, કેમકે

હસ વરસના પરિણીત જીવનને અંતે મને એકાએક માલૂમ પડ્યું કે હું તો છત્તીઐરીએ વાંદા જેવો છું, અને બીજાં એ કે એ કામ મેં ઉમરાવખાનૂની પોતાની સંમતિ લઈને જ કર્યું હતું. પણ હવે મને માનવાને કારણ મળે છે કે આ બધું મારી સામે કેસ માંડવા માટે એણે યુક્તિપૂર્વક ગોઠવેલી જાળ જેવું કાવતરું જ હતું, અને તેથી, મારા પુત્રના હિતને ખાતર, વાતને આટલેથી જ સંકેલી ન લેતાં એ વિષયમાં આગળ વધવાની મને મારી ફરજ લાગે છે.

ઉમરાવખાનૂ : (એકાએક ચીસ પાડી જઈ છે) એકસેત્ર !

ઉમરાવ : મારે વ્યભિચાર કરવો પડ્યો તેવું મૂળ કારણ તો ઉમરાવખાનૂની પોતાની જ બેવશાઈ હતી.

જજ : ઉમરાવખાનૂએ બેવશાઈ કરેલી એનો પુરાવો આપી શકશો તમે ?

ઉમરાવ : ના. કેમકે અમારા ઘરની આખર સાચવી રાખવાને ઈતેગર હોવાથી એને લગતાં પુરાવાનાં જે કંઈ સાધનો મારા હાથમાં આવેલાં તે સવળાં મેં નષ્ટ કરેલાં, પણ છતાં મને આશા છે કે ઉમરાવખાનૂએ એક વાર આ વાત મારી આગળ કબૂલ કરેલી તેમ આંહી પણ કરશે.

જજ : ઉમરાવના આચરણમાં શિથિલતા આવી એ પહેલાં તમે વ્યભિચાર કરેલો એ કબૂલ કરો છો ? જો એમ હોય તો તમારો વ્યભિચાર અમુક અંશે એના આ વર્તનના ગ્રેરક કારણરૂપ ગણાય.

ઉમરાવખાનૂ : ના !

જજ : આ આક્ષેપની જાણતમાં તમે સર્વથા નિર્દોષ છો એમ સોમંદપૂર્વક કહેશો તમે ?

ઉમરાવખાનૂ : હા !

ઉમરાવ : બહા ભગવાન ! ના, ના. એવું ન કરવું એણે.

હું આજીજી કરીને કહું છું કે કોઈ પણ કારણે ખોટા સોગંદ તો ન જ આવે.

જજ : આ હું બીજી વાર પૂછું છું: ઉમરાવખાનુ, તમે સોગંદ ખાશો ?

ઉમરાવખાનુ : હા !

ઉમરાવ : આપની પરવાનગીથી હું જરા લક્ષ ખેંચવા માગું છું કે અત્યારે ઉમરાવખાનુ ફરિયાદ કરનારરૂપે ખડાં રહ્યાં છે, અને કોઈ માણસ સોગંદ ઉપર ફરિયાદ ન કરી શકે.

જજ : તમે એના પર આલોષ મૂક્યો છે એટલા પૂરતાં એ બચાવ કરનાર બનેલ છે. જયૂરીના સંખ્યોનો આ બાબતમાં શા મત છે ?

ધમ્પેન્યુઅલ વિકમર્ગ : આ મુકદ્દમામાં ઉમરાવખાનુ પોતે જ પક્ષકાર છે, એટલે મને લાગે છે કે પોતાના ચકી રો બાગ્યે જ પુરાવો આપી શકે.

સ્વેન ચોસ્કર એલ્ફિન : મને લાગે છે કે ઉમરાવખાનુ સોગંદ પર કંઈ કહે એ જો પુરાવા રૂપે સ્વીકારાય, તો પછી ઉમરાવને પણ એ રીતે સોગંદ લઈને પુરાવો રજૂ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ; અને એકે સોગંદપૂર્વક કહેલી વાત જો બીજાની સોગંદપૂર્વક કહેલી વાત સાથે બરાબર મળતી ન આવે તો પછી આખી વાત અંધારામાં રહે.

ઓગસ્ટ એલેકઝાંડર વાસ : ખરી રીતે આ કંઈ કોઈ સાક્ષીના સોગંદનો પ્રશ્ન નથી, પણ આ તો પક્ષકારની જ નિર્દોષતા સાબિત કરવાના સોગંદનો પ્રશ્ન છે.

એન્ડર્સ એરિક રૂથ : એ પ્રશ્નનો જ પહેલાં નિર્ણય કરવાનો છે.

એક્સેમ વેમિન : પણ તે કંઈ પક્ષકારોની હાજરીમાં ન બને; અદાલતની વિચારણાઓ કંઈ સર્વને માટે જાહેર ન હોઈ શકે.

કાર્ત્તી જોહાન સ્ત્રોતર્ગ : જ્યૂરીના સભ્યોએ એકાન્તમાં જ બોલવું એવું કંઈ નથી.

જજ : આટલા બધા પરસ્પર બિન્ન અભિપ્રાયોમાંથી મને કશું માર્ગદર્શન મળી શકે એમ નથી, પણ ઉમરાવનો શુનો સાબિત થઈ શકે એમ છે, અને ઉમરાવજાનૂનો શુનો હજી નાસાબિત છે, તેથી ઉમરાવજાનૂ કને મારે નિર્દોષતાના સોગંદ લેવરાવવા પડશે.

ઉમરાવજાનૂ : તે હું તયાર છું.

જજ : ના, પ્રજાવાર થોભો ! ઉમરાવ, તમને સમય આપવામાં આવ્યો હોય, તો તમે કરેલા આક્ષેપના સમર્થનમાં તમે સાક્ષી પુરાવો કંઈ રજૂ કરી શકો ?

ઉમરાવ : હું રજૂ કરી પણ ન શકું, અને કદાચ કરી શકું તો પણ કરવા માગતો નથી, કેમકે મારું કુળકલંક પ્રગટ કરવાની મને હોશ નથી.

જજ : હું દેવળસભાના અધ્યક્ષ સાથે મસલત કરું એટલો વખત અઘાલતવું કામકાજ મુલતવી રાખવામાં આવે છે.

(ન્યાયાસનેથી જનરીને જમણા બાજુએ જાય છે.)

પ્રવેશ દસમો

(સ્થળ એવું એજ. જ્યૂરીના સભ્યો ધીમે ધીમે અંદર અંદર મસલત કરે છે. ઉમરાવ ને ઉમરાવજાનૂ પાછળના વાજમાં છે. પ્રેક્ષક લોકો ટાળાં વળીને વાતો કરે છે.)

ઉમરાવ : (ઉમરાવજાનૂને) તમને ખોટા સોગંદ ખાતાં પણ સંકોચ નથી થતો !

ઉમરાવજાનૂ : મારા બાળકની વાત હોય ત્યાં મને કશાનો મ સંકોચ નથી થતો.

ઉમરાવ : પણ ધારો કે મારી પાસે પુરાવો હોય તો ?

ઉમરાવખાનૂ : પણ તમારી પાસે છે જ નહિ.

ઉમરાવ : એ પત્રો બાળી નાખેલા, પણ તેની પ્રમાણભૂત નકલ હજી રાખી છે.

ઉમરાવખાનૂ : તમે મને બડકાવવા માટે જુદું બોલાં છો.

ઉમરાવ : મારા બાળક પર મને કટકો જોડો પ્રેમ છે એ બતાવવા માટે, ને હું એનો બાપ તો હવે બદનામ થઇ ચૂક્યો, તો બને તો કંઈ નહિ તો એક એની માને તો એ બાળકને ખાતર બદનામીમાંથી બચાવવા માટે, એ પુરાવારૂપ પત્રો મારી પાસે આ રહ્યા તે તમને આખી દહિં છું. તમે ખુશીથી એ કમળમાં રાખો, પણ લઈને પછી પાછાં કૃતદ્ધ ન થતાં, હો. (પત્રોનું એક પડીકું તેને આપે છે.)

ઉમરાવખાનૂ : તમે જુદા છો એ તો પહેલાં ય બાણુતીતી, પણ એમ છતાં આ પત્રોની નકલ કરાવી સેવા જોડેલા બદમાસ હશે એવું મેં નહોતું ધાર્યું.

ઉમરાવ : ત્યારે આ તમારી કૃતચત્તા ! પણ હવે આપણે બન્ને બરબાદ થઇ ચૂક્યાં.

ઉમરાવખાનૂ : હા, બન્ને સાથે બરબાદ થઇએ એ જ ઠીક, એટલે પછી બધી તકરારનો અંત આવશે.

ઉમરાવ : બાળકનાં મા ને બાપ બન્ને બરબાદ થાય અને હુનિયામાં તે સાવ એકલો પડી જાય એ શું એને માટે સારું છે ?

ઉમરાવખાનૂ : એ તો બની જ ન શકે કદી.

ઉમરાવ : તમારા અદ્ભૂત મૂર્ખાઈમયો મિથ્યાભિમાનથી તમે તમારી જાતને ક્ષયદાયી તેમ તમારા માનવજાતિઓથી પર માની લ્યો છો, અને એ મિથ્યાભિમાનથી તમે આ એવો ઝઘડો શરૂ કર્યો છે કે જેથી તુક્કાન ફક્ત એક જ જણને થવાનું છે અને તે બીજા કોઈને નહિ પણ આપણા બન્નેના પુત્રને ! જેની સામે

માણસથી ઉશ્કેરાઈને બચાવ ક્યાં વિના રહેવાનું જ નહિ એવો આ હલ્લો તમે શક ક્યો એ વખતે તમે જાનો વિચાર કરતા હતાં ? તમારા પુત્રનો તો તમને એ વખતે વિચાર હતો જ નહિ ! તમે શું વેર લેવાનો વિચાર કરતાં હતાં ? વેર શાનું ? મેં તમારો જીવો પકડી પાડ્યો તેનું ?

ઉમરાવજાનૂ : પુત્રનો વિચાર ? ત્યારે તમે ત્યાં બિમા બિમા મને આ ગમે તેવાં માણસોનાં ટોળાની હાજરીમાં બદનામીથી ખરડી એ વખતે તમે તો પુત્રનો વિચાર કરતા હશો, ખરું ને ?

ઉમરાવ : હુલેન ! જંગલી પશુઓની પેઠે આપણે એક બીજાને નિર્દય રીતે ચીરી નાખેલ છે, અને જેઓ આપણી ખુવારીથી રાજ થાય છે એવાં આ સઘળાં માણસોની સમક્ષ આપણે આપણી એમ ખુલ્લી કરી છે. કેમકે આ આખા ખંડમાં આપણો એક પણ મિત્ર નથી. આ બનાવ પછી આપણો પુત્ર પોતાનાં માથાપ વિશે ગર્વપૂર્વક વાત કરી શકશે નહિ; એને મા કે બાપ એકે જાણુ તરફની સારી બક્ષામણુ વગર આ જીવનમાં પ્રવાસ કરવો પડશે; એ જોશે કે પોતાના ઘરથી સૌ દૂર ભાગે છે, અને આપણી દુહાવર્યામાં આપણને સૌને તિરસ્કાર પામીને એકલવાયું જીવન ગાળતા દેખશે એટલે એવો દિવસ આવશે કે એ પણ આપણને તજીને નાસી જશે.

ઉમરાવજાનૂ : ત્યારે તમે શું કરવા માગો છો ?

ઉમરાવ : આ જગ્યા વેચાય કે તરત જ આપણે ક્યાંક પરદેશ આપ્યાં જઈએ.

ઉમરાવજાનૂ : અને પછી ત્યાં જઈને વળી નવેસરથી ઝંઘડો આદરવો ! એનું પરિણામ શું આવવાનું એ હું જાણું છું. તમે એકાદ અડવાડિયું સમજા રહેશો ને પછી પાછા મને ભાંડવા લાગશો.

ઉમરાવ : જરાક વિચાર કરો, કે આપણું ભાવિ તો અત્યારે ત્યાં અંદર ધડાધ રહ્યું છે, એ પાદરીને તમે હમણાં જ જુડો કહો

છે, એટલે એની આંગળી તમે એક પણ સારા શબ્દની આશા રાખશો નહિ; અને હું તો નાસ્તિક તરીકે ગણીતો છું, એટલે મારે તો દયાની આશા રાખવાની જ નથી. અરે, મને તો એમ માય છે કે જંગલમાં જઈને ઝાડનાં મૂળિયાની બગેલામાં પડ્યો રહું, અને કાંઈ પથ્થરની પાછળ મારું મોં સંતાડી દઈ—એટલી બધી શરમે મને તો આવે છે !

ઉમરાવખાનૂ : સાચી વાત છે : પાદરી આપણને બન્નેને ધિક્કારે છે, અને પરિણામ તમે કહો છો એવું જ કદાચ આવવાનું. તમે જઈને એની સાથે વાત કરો તો સારું.

ઉમરાવ : શાની વાત કરું ? સમાધાનની ?

ઉમરાવખાનૂ : તમને જે ઠીક લાગે તેની, પણ ઝટ જાઓ, મોહું ન માય; ક્યાંક મોહું યશે તો પછી શું કરશું ? શું છે તે પેસો એલેક્ઝાંડરસન બધો વખત લપાતો લપાતો આખરી આસ-પાસ ફર્યા કરે છે ? મને એ માણસની દહેશત લાગે છે !

ઉમરાવ : એલેક્ઝાંડરસન તો આખરદાર ને સખ્ય માણસ છે.

ઉમરાવખાનૂ : તે તમારા તરફ, મારા તરફ નહિ. એની આ નજર પહેલાં પણ મેં જોય છે ! હવે પાદરી પાસે જાઓ, પણ પહેલાં મારો હાથ પકડો. મને બહુ બીક લાગે છે !

ઉમરાવ : શાની બીક લાગે છે, પ્રિય, શાની ?

ઉમરાવખાનૂ : એ તો મને ખબર નથી. બધી વાતની, અને બધાં માણસોની !

ઉમરાવ : પણ મારી નહિ !

ઉમરાવખાનૂ : ના, હવે નહિ. આ તો જાણે એવું મરું કે કાંઈ આપણને કારખાનામાં ઘસડી ગયું ને ત્યાં આપણાં કપડાં ઘડામાં આવી ગયાં ! અને આ બધાં ખારીલાં માણસો સામે જીભ રહીને હસતાં હસતાં બધું જોયાં કરે છે ! આ તે આપણે

શું કરી બેઠાં ? કોઈમાં આ તે આપણે શું કરી બેઠાં ? જરા વિચાર તો કરો કે ઉમરાવ ને ઉમરાવબાનુને આમ ઉધાડાં કરીને એક બીજાને ઝૂડતાં દેખીને એ સોકાને કટલી બધી મમ્મ પડતી હશે ! અરે, મને તો એમ થાય છે કે જાણે આંહી હું સાવ નમ્મ દશામાં જ બિભી છું. (પોતાનો ઝબ્બો ફરીથી સરખો કરે છે.)

ઉમરાવ : સ્વસ્થ થાઓ, પ્રિય ! મેં તમને અગાઉ કહેલું એ ફરી કહેવાને આ ભાગ્યે જ યોગ્ય સ્થળ મળ્યાય કે : દુનિયામાં માણસને એક જ મિત્ર હોય છે ને એક જ ધર હોય છે. પણ કંઈ નહિ, આપણે હવે નવેસરથી જીવન શરૂ કરીશું. શરૂ કરી શકીશું કે કેમ તે તો ભગવાન જાણે ! ના, ના, આપણે એવું કંઈ નહિ કરી શકીએ. વાત બહુ આગળ વધી ગઈ. આગળ વધી ગઈ શું, ખતમ થઈ ગઈ ! અને આ એનો અંત. હા, આ બધું એના અંત રૂપ જ મહેલે બને ! અને બીજું જે બધું બની ગયું તે પછી આવો અંત આવ્યા વિના બીજો રસ્તો જ નહોતો. નહિ, આપણે તો હવે જીવનભરના દુઃખન બન્યાં ને હું જો તમને બાળક સાથે જવા દઉં તો તમે કદાચ ફરીથી કોઈની સાથે પરણો. મને હવે એ સમજાય છે, એટલે પછી મારા દીકરાને સાવકા બાપ આવે અને પારકા પુરુષને મારી સ્ત્રી ને બાળક સાથે ફરતો જોવાનો મારે વારો આવે ! અથવા કદાચ કોઈ પારકા પુરુષની કોઈ છિનાળ બેરીને મારે હાથે વળગીને હું પોતે ફરતો ફરું એવું પણ બને ! એટલે હવે બીજી વાત નહિ ! હવે તો કાં તો તમે નહિ ને કાં તો હું નહિ ! આપણા બેમાંથી એકનો તો નિકાલ આવવો જ જોઈએ ! કાં તમે, કાં હું !

ઉમરાવબાનુ : તમે ! તમને જો બાળક લઈ જવા દઉં તો પછી તમે ફરી પરણી શકો, અને મારે મારા બાળકને નવી માતા હાથમાં જોવો પડે. અરે, એ વાતનો વિચાર જ મને ખુની બનાવવાને પૂરતો છે ! મારા છોકરાને સાવકા મા !

ઉમરાવ : એનો તો તમારે અગાઉથી વિચાર કરવો જોઈતો

હતો, પણ મને તમારી સાથે-જકડી-રાખનારી પ્રેમની સાંકળને ખચકાં ભરતો. જ્યારે તમે-જેએવો ત્યારે તો તમે-એમ ધારણ કે હું ખીણ કાઢ પર પ્રેમ નહિ કરી શકું.

ઉમરાવખાનુ : તે મારો તમારા પર કદી પણ પ્રેમ હતો એમ શું તમે ધારો છો ?

ઉમરાવ : હા, એક વખત તો જરૂર. જ્યારે હું તમારા તરફ બેવકાળ બન્યો તે વખતે. એ વખતે તમારો પ્રેમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો, અને એ વખતે તમે જે તિરસ્કારનો ખોટા ડોળ કરતાં હતાં તેથી તો તમે એટલાં બધાં આકર્ષક લાગતાં હતાં કે એની સામે ટક્કર-ઝીલવી મુશ્કેલ હતી. મારી એ બદ્ધ્યાલ પછી તો તમે મને માનભાવથી પણ જોવા લાગેલાં. એ માનભાવની પાછળ પ્રયત્નાપ્રેરક તત્ત્વ મારું પૌરુષ હતું કે મારો પાપાચાર હતો એ મને ખબર નથી. પણ મને લાગે છે એ બન્નેને લીધે તમને પ્રયત્નાશક્તિ સ્ફુરેલી, કેમકે આખી દુનિયામાં મેં તમારા જેવી આંઠે અગિ અણીશુદ્ધ સી ખીણ કાઢ જોઈ નથી. અને જે જાનો હજી મેં વિચાર સરખો કર્યો નથી તેની તો તમને ક્યારની અદેખાઈ પણ આવવા લાગી છે. તમે મને પરણ્યાં એ કેવી કરુણ ઘટના બની ગઈ. પત્નીને બદલે જે તમે મારી રખાતાં બન્યાં હોત તો તમે અચૂક વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોત, અને તો પછી તમારી બેવકાઈઓ તો મારા યૌવનના મદમાં ઉમેરેલી કલ્લગી જેવી જ માત્ર લાગત.

ઉમરાવખાનુ : હા, તમારો પ્રેમ સદાય વિષયપરાયણ જ હતો.

ઉમરાવ : સદગી આધ્યાત્મિક વસ્તુઓ હોય છે એવો એ વિષયપરાયણ હતો, અને સદગી વિષયપરાયણ વસ્તુઓ હોય છે એવો એ આધ્યાત્મિક હતો. તમારી સાથેના વ્યવહારમાં મારામાં જે નિર્મળતા જોવામાં આવતી હતી, તે તો મારા ભાવની પ્રયત્ન-તાનાં જ પરિણામ રૂપ હતી, પણ એ નિર્મળતા ઉપરથી તમને

એવો ખ્યાલ આવેલો કે તમે મારા કરતાં બળવાન છો, ત્યારે ખરી વાત તો એ હતી કે તમે મારાં કરતાં વધારે બળવાન નહિ પણ મારા કરતાં વધારે ખારીલાં, વધારે જંગલી, ને વધારે સિદ્ધાન્તશૂન્ય જ હતાં.

ઉમરાવખાનૂ : તમે મારા કરતાં બળવાન? એ શું બોલ્યા તમે? તમે તો એવા અસ્થિર છો કે બે મિનીટ સુધી એકની એક વસ્તુ તમને જોષ્ટી નથી હોતી, અને એકંદરે તો, તમને શું જોષ્ટી છે એવું જ તમને પોતાને પણ ખાન હોતું નથી.

ઉમરાવ : ના, મારે શું જોષ્ટી છે એવું મને બરાબર ખાન હોય છે, પણ મારા અંતરમાં પ્રેમ ને ધિક્કાર બન્નેને માટે અવકાશ છે, એટલે એક ક્ષણે હું તમારા પર પ્રેમ રાખું છું તો બીજી ક્ષણે તમને ધિક્કારું છું. હિંદુસ્તાન તરીકે અત્યારની જ વાત કરું તો અત્યારે હું તમને ધિક્કારી રહ્યો છું.

ઉમરાવખાનૂ : ને હવે અત્યારે તમને તમારા પાળકનો વિચાર આવે છે ?

ઉમરાવ : હા, અત્યારે તેમ સદાએ. અને એવું કારણ શું એ બોલો છો? કારણ એ કે તે આપણા બન્નેના પ્રેમે ધારણ કરેલું રક્તમાંસમય મૂર્ત સ્વરૂપ છે. આપણી વચ્ચેની ધન્યતમ પળોના એ સંસ્મરણરૂપ છે, આપણા આત્માઓને જોડનારી સાંકળરૂપ છે; અને ધન્ય હોય કે ન હોય છતાં આપણે બંન્ને સદાએ એકત્ર થઈએ છીએ એવા મિલનસ્થાનરૂપ છે, અને છૂટા-છેડા મેળવી શકીએ તોપણ આપણે કદી પણ છૂટા પડી શકીએ એમ નથી તેવું પણ એ જ કારણ છે. અરે, મને તો એમ થાય છે કે હું ધન્ય છું એટલેા ધિક્કાર કાઢ પણ રીતે તમારા તરફ રાખી શકું તો કેવું સાઈ !

પ્રવેશ અગિયારમો

(સ્વળ એનું એ જ. જજ અને પાદરી વાતો કરતા આજલા લાગમાં હસા છે.)

જજ : આ રીતે ન્યાય તોળવાની કે સત્ય શોધી કાઢવાની આશા રાખવી સર્વથા વ્યર્થ છે એમ હું જોઈ શકું છું. અને મને એમ લાગે છે કે અત્યારના કાયદાઓ યોગ્યાયોગ્યતા વિશેના આપણા વિચારો કરતાં બે સૈકા પાછળ છે. જુઓને, પેલો એસેક-ઝાંડરસન નિર્દોષ હતો છતાં મારે તેને સજા કરવી પડી નહિ ? ને પેલી ચોરટી છોકરીને મારે છોડી મૂકવી પડી નહિ ? અને આ છટાછેડાના કેસમાં તો અત્યારની ધડી સુધીમાં હું કંઈ પણ સમજી જ શક્યો નથી, એટલે એ સંબંધમાં ચુકાદો આપવો જેટલી જવાબદારીનો ભાર માડું અંતર સહી શકે એમ નથી.

પાદરી : અને છતાં ચુકાદો આપ્યા વિના તો ચાલે જ નહિ.

જજ : પણ હું નહિ આપવાનો. હું મારી જગ્યાનું રાજ-નામું આપી દ્વંદ્વ અને કાઠ જીનો ધંધો પસંદ કરીશ.

પાદરી : અરે, એવી બદનામીથી તો આપનું નામ જગ-બત્રીસીએ ચડશે અને સઘળા ધંધાનાં દ્વાર આપને માટે બંધ થઈ જશે, એ તો એમ ને એમ ચોડાં વરસ ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કર્યા કરો, એટલે આપ જોઈ શકશો કે માનવીના જીવન નષ્ટ કરવાં એ તો ઈર્ષાનાં કાચલાં તોડી નાખવા જેટલું સહેલું કામ છે. બાકી આપને જો આમાંથી છટકી જ જવું હોય તો એવું કરો કે જધૂરીના સખ્યો સૌ આપના વિરુદ્ધ મત આપે, એટલે પછી જવાબદારી એમને શિરે રહેશે.

જજ : હા, એ રસ્તો છે, અને મને માગે છે કે એ લોકો સૌ લગભગ એક મતથી મારી વિરુદ્ધ મત આપશે, કેમકે આ બાબતમાં મારો મત તદ્દન જુદો જ છે, જોકે એ મત પર હું કેવળ સહમતિથી જ આવેલો, અને તેથી તેના પર આધાર

રાખતાં મારે જીવ ચાલતો નથી.....આ જાતની સલાહ આપવા બદલ હું આપનો અમારી છું.

નાજર : (જે અત્યાર સુધી એલેક્ઝાંડરસન સાથે વાત કરી રહ્યો હતો, તે જજની પાસે આવીને) સરકારી વકીલના મારા હોદ્દાની રૂએ મારે ખેડૂત એલેક્ઝાંડરસનને હિમરાવળાનું કૃત્રિમલની વિરુદ્ધ સાક્ષી તરીકે બહેર કરવાનો છે.

જજ : એના વ્યભિચારના સંબંધમાં ?

નાજર : જી હા.

જજ : તપાસને આથી નવોં પલટો મળે છે.

પાદરી : અરે, માર્ગ તો ધણા હોય છે, ફક્ત લેતા આવડું જોઈએ.

જજ : હતાં, જેમણે એક બીજા પર પ્રેમ રાખેલો એવાં બે જણને આવી રીતે પરસ્પર જરખાદ કરતાં જોવાં.એ ત્રાસજનક વસ્તુ છે. એ તો કસાઈને પ્રાણીઓને કાપી નાખતો. જોવા જેવું કમકમાટીભર્યું છે !

પાદરી : જુઓને જજસાહેબ, એનું નામ પ્રેમ !

જજ : તો પછી ધિક્કાર કોનું નામ ?

પાદરી : એ તો કપડાની કોર છે.

(જજ જઇને જજરીના સહયોગે બેઠે વાત કરે છે.)

હિમરાવળાનું : (પાદરી તરફ વળીને) અમારી વહારે ધાઓ, પાદરીસાહેબ, અમારી વહારે ધાઓ.

પાદરી : હું કશી મદદ કરી શકું નહીં ને પાદરી તરીકે, મારાથી કશી મદદ કરાય પણ નહિ. વળી, આવી ગંભીર આજતોની છેડતી કરવાની મેં તમને પહેલેથી જ સલાહ આપીને ના નહોતી કહી ? તમને તો ઘૂંટાછેડા લેવા એ નાના છોકરાની રમત જેવું

સહેલું લાગતું હતું, તો બહુ સારું, ક્યોને છટાછેડા ? કામદો કંઈ તેમાં વચ્ચે આવતો નથી, એટલે એનો વાંક કાઢશો નહિ.

પ્રવેશ બારમા

(સ્થળ એવું એ જ)

જજ : કાટું હવે પોતાની વિચારણા પાછી આગળ મલાવશે. સરકારી વકીલ નાગર વિખર્ગના બચાવવા પ્રમાણે ખેડૂત એલેક્ઝાંડરસન ઉમરાવખાનૂની વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરવાને હાજર થએલ છે અને તેણે બિનચાર કરેલો એ વાતનો પુરાવો આપે છે. ખેડૂત એલેક્ઝાંડરસન :

એલેક્ઝાંડરસન : હા, હાજર છું.

જજ : એલેક્ઝાંડરસન, તમારી વાત તમે કેવી રીતે સાબિત કરવાના ?

એલેક્ઝાંડરસન : એ યુનો કરવામાં આવેલો તે મેં મારી નજરે જોયેલું.

ઉમરાવખાનૂ : એ તો જૂઠું બોલે છે ! એણે એ સાબિત કરી બતાવવું પડશે.

એલેક્ઝાંડરસન : સાબિત કરી બતાવવું પડશે ? પુરાવો આપવાને તો આદો હું આગ્યો છું.

ઉમરાવખાનૂ : આ પ્રસંગે તને સાક્ષી તરીકે બોલાવ્યો હોય તોપણ તારો પુરાવો એ કંઈ સાબિતી નથી.

એલેક્ઝાંડરસન : તમે તો કહેશો કે સાક્ષીએ પાછા પોતાની વાતના પુરાવામાં ખીન બે સાક્ષી લાવવા, અને એ બે સાક્ષીઓએ વળી ખીન સાક્ષી લાવવા, કેમ ?

ઉમરાવખાનૂ : હા, જ્યારે એ બધા સાચું બોલે છે કે બોલે એની ખબર ન હોય ત્યારે એમ પણ કરવું પડે.

ઉમરાવ : એલેક્ઝાંડરસનનો પુરાવો બિનજરૂરી છે. ઉમરાવ-
બાનૂના વ્યભિચારનો પાકો પુરાવો આપનારો આખો પત્રવ્યવહાર
હું જ જાનસાહેબને સોંપી દેવાની રજા માગું છું. આ રજા
એ અસલ પત્રો; અને તેની નકસો બચાવ કરનારના શરીર પર
માલૂમ પડશે.

(ઉમરાવબાનૂ એસ પાલી બેઠે છે, પણ વળી ખાધું સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે.)

જજ : પણ વાર પહેલાં તો તમે સોગંદ ખાવા તૈયાર
મ્યાં હતાં.

ઉમરાવબાનૂ : પણ મેં ખાધા નથી ને ! ઠીક, તારે હવે
તો મને લાગે છે કે ઉમરાવના ને મારા બન્નેના દોષનો સામસામે
છેદ બિડી મયો એટલે અમે બન્ને મુક્ત થઈ મ્યાં, ખરું ને !

જજ : અમે કંઈ એમ શુનાઓનો સામસામે છેદ હાડતા
નથી. દરેક શુનાનો હિસાબ જુદો જુદો કરવો જોઈએ.

ઉમરાવબાનૂ : તો પછી ઉમરાવે મારું અધિન હાડી મૂક્યું
છે તેનો દાવો હું એની સામે નોંધાવવા માગું છું,

જજ : ઉમરાવે જો ઉમરાવબાનૂનું અધિન હાડી મૂક્યું
હોય તો એ બાબતનો નિકાલ અત્યારે કરી નાખવો એ બરાબર છે.

ઉમરાવ : ઉમરાવબાનૂ પોતાના લક્ષ વખતે છ હજાર
કાઉનના શેર લાવેલાં, પણ એ શેર વેચી શકાય એવા હતા નહિ,
એટલે એનું કશુંય બિપજેલું નહિ. લગ્ન વખતે એ ટેલિગ્રાફ
ઓફિસમાં કામ કરતાં હતાં, અને પતિની કમાણીથી પોતાનો નિર્વાહ
કરવાની પોતાની બિલકુલ ઇચ્છા નથી એમ લગ્ન કરતી વખતે
એમણે ચોખવટ કરેલી, એટલે અમે એવો કરાર દરેકો કે બન્નેએ
પોતપોતાની કમાણીથી પોતાનો ખર્ચ નભાવવો. પણ લગ્ન પછી
એની નોકરી ચાલુ રહી નહિ, એટલે ત્યારથી એનું બરણપોષણ
ખર્ચ હું કરી રહ્યો છું. છતાં આ બાબતમાં મેં અક્ષરે હુમ્મયો
નથી, પણ હવે એ હિસાબ સમજવાની વાત કરવા આવે છે, તો

આપની પરવાનગીથી હું મારા પૈસાનો સામે દાવો નોંધાવવા માગું છું. મારો દાવો પાંત્રીસ હજાર કલનનો છે, કેમકે મારા પરિણીત જીવન દરમિયાન અમારો ધરખર્ચ એથી વધુ ગયો થયેલો, તેમાંથી બે લાખ હું મારે ખાતે રાખું છું એટલે ત્રીજો ભાગ એણે અપવો.

જજ : એ કરાર લિખિતવાર છે તમારી પાસે ?

ઉમરાવ : ના, લિખિતવાર તો નથી.

જજ : તમારી પાસે ઉમરાવખાનુ, તમારા અધિનનો જે વ્યય થયેલો તેને લખતાં કંઈ ખતખત છે ?

ઉમરાવખાનુ : એ વખતે મને કશુંય લિખિતવાર રાખવાની જરૂર લાગેલ નહિ. કેમકે મેં ધારેલું કે એ તો દાનસ્તા માણસ છે.

જજ : ત્યારે એ વાત હું લક્ષમાં લઈ રાકું નહિ. આ કેસનો વિચાર કરી નિર્ણય પર આવવા માટે જ્યૂરીના સભ્યો કૃપા કરીને ખીન્ન ખંડમાં જાય.

પ્રવેશ તેરમો

(જ્યૂરીના સભ્યો અને જજ જમણી તરફથી બહાર જાય છે.)

એલેક્ઝાંડરસન : (નાજરને) મને તો આ ઇનસાફમાં કંઈ ગમ જ પડતી નથી.

નાજર : મને તો લાગે છે કે તમે હવે હેમખેમ ધર ભેગા થઈ જાઓ એમાં જ ડહાપણ છે, નહિ તો પછી ખેડૂત એરીસ્ટાડના થયા એવા જ હાલ તમારા થવાના. એની વાત તો સાંભળી છે ને તમે ?

એલેક્ઝાંડરસન : ના.

નાજર : જુઓ ત્યારે એવું થયેલું, કે એ અદાલતમાં આવેલો પ્રેક્ષક તરીકે, પણ ત્યાં એક કેસમાં સાક્ષી તરીકે બસડા-

એલો, એમાંથી એ કેસમાં પક્ષકાર-બની ગયો, અને પરિણામે
એને-વીસ-ચાખખાની સજા ભોગવવી પડેલી:

એલેકઝાંડરસન : સેતાને ચાખખા માર્યા એને ! હવે એ
વાત મનાય છે મારાચી, આજના અતુભવ પછી મને લાગે છે કે
આ સોડો કશુંય કરતાં અચક્રાય એવા નથી. (બહાર જાય છે.)

(આગલા કાગમાં ઉમરાવખાનૂ છે ત્યાં ઉમરાવ આવે છે.)

ઉમરાવખાનૂ : મારા વિના નથી ચાલતું તમને ?

ઉમરાવ : હેલેન ! તમારા પર ધા તો કરતાં કર્યો, પણ
હવે સોહી મારા શરીરમાંથી વહી રહ્યું છે, કેમકે તમારું સોહી એ
મારું જ છે.

ઉમરાવખાનૂ : અને આગલો પાછલો હિસાબ કાઢીને લહેલું
સેવામાં કેવા હોશિયાર છો તમે ?

ઉમરાવ : ના, ના. મારી હોશિયારી તો ફક્ત દાક્ક
લહેલું સેવા આવે તો સામી મારી રકમ લહેલું નીકળતી હોય તે
સંભારી આપવા પૂરતી જ છે. અત્યારે તમારી જે હિંમત છે તે
નિરાશાની મરણિયા માણસની હિંમત છે. જેવાં આ અદાલતમાંથી
તમે નીકળ્યાં એવાં ઢગલો યકને પડવાનાં, પછી તમારાં દુઃખ ને
દોષનો બધો ટોપલો અત્યારે મારા પર દાલવો છો તે દાલવવાનું
ઠેકાણું તમને નહિ મળે, એટલે પછી એકલાં પડશો ત્યારે તમારું
અંતર તમને અટકા બરશે. તમને ખબર છે મેં આપધાત કેમ
ન કર્યો એ ?

ઉમરાવખાનૂ : હિંમત નહોતી એટલે ?

ઉમરાવ : આપધાત કું તો સનાતન કાળને માટે એની
સજામાં રિખાયા કરતું પડે એવી દહેશન તો મને છે જ નહિ.
એ બધી વાતો તો હું માનતો જ નથી, પણ મને વિચાર થયો કે
છોકરાનો કમળો તમને મળે તોપણ તમે પાંચ વરસમાં તો
ખલાસ થઈ જવાનાં. દાકતરે મને કહ્યું એ. એટલે પછી છોકરા

બાપ વિનાનો તેમ મા વિનાનો પણ થઈ જવાનો, જરાક વિચાર તો કરી જુઓ, જીવનમાં સાવ એકલો થઈ જવાનો બીચારો.

ઉમરાવબાનૂ : પાંચ જ વરસમાં ! ના, ના, ખોટી વાત.

ઉમરાવ : પાંચ જ વરસમાં-પછી તમને ગમે કે ન ગમે તોપણ છોકરો મને મળવાનો.

ઉમરાવબાનૂ : નારે, નહિ જ મળવાનો, પછી મારું સ્થાન મારા કુટુંબીઓ સેશે અને અદાલતમાં દાવો કરીને છોકરાનો કબજો તમારી પાસેથી મેળવશે. હું મરું એટલે કંઈ હું મરી જવાની નથી.

ઉમરાવ : બૂરાઈ કદી મરતી જ નથી ! સાચી વાત છે તમારી એ.-પણ છોકરાને બ્યારે મારી જરૂર છે, ત્યારે તે મારી સાથે રહે ને હું તેની સાથે રહું એમાં તમને ખાર શું દામ થાય છે એ સમજાવશે જરા મને ? શું બસ અદેખાઈ ને કિનાબોરીમાં જ તમે છોકરાને આવી સબ કરી રહ્યાં છો ?

(ઉમરાવબાનૂ ચૂપ રહે છે.)

તમને ખબર છે, આ બાળકમાં મેં પાદરીને કહેલું કે કદાચ આ છોકરાનો ખરો બાપ કોણ એની તમને રાંકા હશે, અને એ કારણે, રખેતે હું કાલ્પનિક ને ખોટા આધાર પર મારા સુખની હમારત રચું એવું લાગતાં, છોકરાને તમે મારી પાસે નહિ રહેવા દેતાં હો એમ મને લાગે છે. ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે ‘ના, એના વિરોધની પાછળ આવો સુદર હેતુ રહેલો હોય એમ માનવું એ એને વધારે પડતું માન આપવા બરાબર છે.’ આ સુદા પર તમે આટલાં બધાં ઝનૂની રા માટે છો એની તમને પોતાને પણ ખબર હોય એમ હું માનતો નથી, પણ મને લાગે છે આમાં કારણ તો મરણ પછી પણ જીવતા રહેવાની જે દિલ્લે ધમ્મ્યા આપણામાં રહેલી છે તે જ છે. તે ધમ્મ્યા આ બધી મયામણ કરાવ્યા કરે છે અને કેમે કરતાં આપણો કેડો મૂકતી નથી.

આપણા પુત્રમાં દેહ તમારો છે, પણ આત્મા મારો છે, અને મને તેમ કરે પણ એ આત્માને તમે નિર્મળ કરી શકો એમ નથી. એટલે તમે સ્વપ્ને ય ધાર્યું નહિ હોય એવે વખતે તમને વળી પાછાં એનામાં મારાં દર્શન થશે; એનામાં તમને મારા વિચારો, મારી રસવૃત્તિઓ, મારા આવેશોના સાક્ષાત્કાર થશે, અને એ કારણે એક દિવસ તમે એને પણ ધિક્કારશો, અત્યારે મને ધિક્કારી રહ્યા છો ને એમ જ એને પણ ધિક્કારશો. મને જે ધાસ્તી છે તે આ છે !

ઉમરાવખાનૂ : ત્યારે તમને હજી દહેશત છે કે એ છોકરો મને સોંપાશે.

ઉમરાવ : તમે એ બાળકની માતા છો અને સ્ત્રી છો, એટલે એ કારણે આપણે ન્યાય ચૂકવવા બેઠેલા આ ગૃહસ્થોને મારા કરતાં તમારા પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ સહાનુભૂતિ હોય, અને જો કે ન્યાયદેવી જે પાસા ફેંકે છે તે તો આંખે પાટા બાંધીને જેમ આવે તેમ જ ફેંકે છે, છતાં એ પાસા ફેંકાયા પછી તો વસમા થઈ પડે છે.

ઉમરાવખાનૂ : અત્યારે છૂટાં પડ્યાની ધડીએ પણ તમે સુંદર ભાષણ કરી શકો છો. મને લાગે છે તમે ડાળ કરો છો એટલે બધો ધિક્કાર તમને મારા તરફ નથી.

ઉમરાવ : નિખાલસ દિલે વાત કરું તો, મને લાગે છે હું જે ધિક્કારી રહ્યો છું તે તમારી જાત કરતાં પણ મારા કુળકલંકને વિશેષ ધિક્કારી રહ્યો છું, જે કે ધિક્કાર તો બન્ને પરત્વે પાર વમરનો થઈ રહ્યો છે મને. અને ધિક્કાર હોય તોપણ આટલો બયંકર શા માટે એ બધું છે તમારે ? મને લાગે છે એનું એક કારણ તો કદાચ તમને આજ્ઞાત થતા આવ્યાં એ વાત મારાથી વીસરાઈ ગઈ એ હોય, અને બીજું કારણ કદાચ તમારાં સુબનોમાં અને તમારાં આલિંગનોમાં પુરુષના જેવી જે રીતબાત મને

માલુમ પડી છે એ હોય. એ કારણથી મને તમારા પ્રત્યે આટલી બધી ધૂણા ભિખી રહી છે.

ઉમરાવખાનુ : કદાચ એ જ કારણ હશે. કેમકે, તમને તો એ વાતની કંઈ ખબર નથી, પણ મારા જીવનની મહા સંતાપ-જનક વસ્તુ તો હું પુરુષ ન જન્મી એ જ છે.

ઉમરાવ : કદાચ મારા જીવનની સંતાપજનક વસ્તુ એ જ ચંદ્ર પડી છે. અને કુદરતની એ ભૂલનું હવે તમે તમારા છોકરાને સી તરીકે હિંદોની વેર વાગવા ચત્ત કરી રહ્યાં છો. અને એક વાતનું વચન આપશો તમે ?

ઉમરાવખાનુ : તમે મને એક વાતનું વચન આપશો ?

ઉમરાવ : વચન આપ્યે શું વળવાનું છે ? આપણું વચન આપણે કદી ખાજતાં જ નથી.

ઉમરાવખાનુ : ના ! આપણે હવે કદી વચન આપવાં જ નહિ.

ઉમરાવ : હું તમને એક સલાહ પૂછું તેનો સાચો જવાબ આપશો તમે મને ?

ઉમરાવખાનુ : હું તમને સાચી વાત કહીશ તો થ હું બૂઠું બોલું છું એમ જ તમે તો માનશો.

ઉમરાવ : હા. હું એમ જ માનું.

ઉમરાવખાનુ : જુઓ, હવે આપણા સંબંધનો અંત આવે છે, અને તે સદાને માટે !

ઉમરાવ : સદાને માટે ! હા, સદાને માટે જ, જેમ એક વાર આપણે પરસ્પર સદાને માટે પ્રેમ રાખવાના સોગંદ લીધા હતા તેમ જ.

ઉમરાવખાનુ : આવા વિષયમાં માણસને સોગંદ લેવા પડે એ કશું વસ્તુ છે.

ઉમરાવ : કેમ ? આવો સંબંધ એ સદા થે કરાર જ હોય છે.

ઉમરાવખાનૂ : હું તો કોઈ જાતનો કરાર જ સાંખી શકતી નથી.

ઉમરાવ : તમને શું એમ લાગે છે કે આપણે કરારથી બંધાયા ન હોત તો સારું હતું ?

ઉમરાવખાનૂ : હા, મારે માટે તો સારું જ હતું.

ઉમરાવ : મને તો આશ્ચર્ય થાય છે એ સાંભળીને ! તો તો પછી તમને મારા પર કશો કાળુ જ ન રહેત.

ઉમરાવખાનૂ : તેમ તમને ય મારા પર કશો ન રહેત.

ઉમરાવ : તો તો સ્થિતિ લગભગ એની એ જ થાત—સામસામી રકમનો છેલ્લો ભાગ તેમ જ એટલે આમાં નથી કાપદાનો વાંક, નથી આપણો વાંક, નથી બીજા કોઈનો વાંક. અને છતાં એનું આજ આપણે આપવાનું.

(નાજર એમની નિકટ આવે છે.)

આહા ! હવે આપણા ભાવિનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો !—રામરામ, હોલેન !

ઉમરાવખાનૂ : રામરામ—એક્સેલ !

ઉમરાવ : છટાં પડતાં વસતું લાગે છે, અને ભેગાં રહેતું અચક્ક્ય છે. પણ કંઈ નહિ, ઝઘડાનો તો અંત આવ્યો.

ઉમરાવખાનૂ : આવ્યો હોય તો તો ખલું સારું ! પણ મને તો લાગે છે કે હજી હવે જ એની શરૂઆત થાય છે.

નાજર : કોઈ વિચાર કરે છે એ દરમિયાન પક્ષકારોએ બહાર જવાનું છે.

ઉમરાવખાનૂ : એક્સેલ, હજી છેક મોડું નથી થયું ત્યાં જો બોલ તમને કહી દઉં. આ લોકો આપણા બેયની પાસેથી બાળક લઈ સે એવી પૂરી રાક્ષસતા છે. માટે ગાડીમાં બેસીને જલદી

ધેર જીપડો, અને છોકરાને તમારાં જાને ત્યાં લઈ જાઓ, અને પછી આપણે નાસી જઈશું-ખૂજખૂજ દૂર !

ઉમરાવ : મને લાગે છે તમે ફરી વળી મને કોઈ યુક્તિમાં ફસાવવા માગો છો.

ઉમરાવખાનુ : ના, હું ફસાવવા નથી માગતી. હવે અત્યારે હું તમારો વિચાર નથી કરતી, મારો પણ નથી કરતી, તેમ વેર લેવાનો ચે નથી કરતી. અત્યારે તો એક જ વિચાર છે કે બસ, કોઈ રીતે બાળકને બચાવો ! સાંભળ્યું મેં કહ્યું એ ? એટલું કરો જરૂર.

ઉમરાવ : બહે, ત્યારે એમ કહું. પણ ક્યાંક તમે મને છેતરતાં હશે તો ! ઠીક, એ તો જે હોય તે, પણ અત્યારે તો હું એમ જ કહું છું. (એકદમ ઉતાવળો જાય છે.)

(ઉમરાવખાનુ પાછળના ભાગમાંથી બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ચૌદમો

(જ્યૂરીના સભ્યો અને જજ પ્રવેશ કરીને પોતાને અસવ સ્થાને બેસે છે.)

જજ : કેસ હવે પૂરો થઈ ગયેલો હોવાથી, ચુકાદો આપું એ પહેલાં જ્યૂરીનો અભિપ્રાય હું જાણવા માગું છું. મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એ છે કે, આ વૈમનસ્યમાં બન્ને પક્ષનો સરખો વાંક હોવાથી, અને બાળકના વાલી થવાને માટે બાપ કરતાં મા સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ યોગ્ય હોવાથી, બાળકનો કબજો તેની માને સોંપી દેવો એ સિવાય બીજો કોઈ વાજબી માર્ગ નથી.

(સૌ મૂક રહે છે.)

એલેક્ઝાંડર એકલુંદ : કાયદો છે તે પ્રમાણે તો બી પોતાના પતિની પક્ષી અને સ્થિતિનો સ્વીકાર કરે છે, કંઈ પતિ પોતાની બીની પક્ષી ને સ્થિતિનો સ્વીકાર કરતો નથી.

ઇન્ડિયન બેંક : અને પતિ જ સ્ત્રીનો કાયદેસર વાલી છે.

કાર્લ જોહાન સ્કોબર્ગ : લગ્નને બંધનકારક બનાવનારો જ વિવાહવિધિ છે તે પણ એવી જ આગા આપે છે કે સ્ત્રીએ પતિની આગળ તાબે રહેવું, એટલે એ ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે સ્ત્રી કરતાં પુરુષનો હક પહેલો આવે છે.

એરિક ઓદો બોમન : અને બાળકને ઉછેરવાનાં હોય છે તે પણ તેમના પિતાના ધર્મમાં ઉછેરવાનાં હોય છે,

એરિક્સ સોડર્બર્ગ : એ ઉપરથી એમ આપોઆપ નક્કી થાય છે કે બાળક બાપની જ સાથે રહે, માંની સાથે નહિ.

ઓલોફ એન્ડરસન ઓફ વિક : પણ, આપણાં સમક્ષ રજૂ થએલા કેસમાં બન્નેનો સરખો વાંક હોવાથી, અને જે કંઈ જાહેર થયું છે તે સંબંધે લક્ષમાં લેતાં બાળકને ઉછેરવાને માટે બન્ને સરખાં નાલાયક હોવાથી, મારો તો એવો વિચાર થાય છે કે બન્નેની પાસેથી બાળક લઈ લેવું.

કાર્લ પીટર એન્ડરસન ઓફ બર્ગ : ઓલોફ એન્ડરસન સાથે સંબંધ થવાં આપને સૌને એક વાત સંભારી આપું કે આવા કેસોમાં જજસાહેબ એ ટ્રસ્ટીઓ નીમે છે, તેઓ બાળકને તેમ મિલકતને પોતાના હાથમાં રાખી, તેમાંથી ધણી ધણિયાણી અને તેમના બાળકને ખરચીની અમુક રકમ નિયમિત રીતે આપ્યા કરે છે.

એસ્લે વાલિન : તો એમ હોય તો, એલેક્ઝાન્ડર એક્લેડ અને એરિક્સ સોડર્બર્ગ એ બન્ને જથ્થા પ્રમાણિક જીવન અને સાચા ખ્રિસ્તીને હાજર એવી ધાર્મિકતાને માટે જાણીતા હોવાથી હું ટ્રસ્ટીઓ તરીકે એમનાં નામો સૂચું છું.

એન્ડર્સ એરિક રૂથ : ઓલોફ એન્ડરસને કશું તેમ બાળકને મા બાપ બનેથી છું પાડવાની વાતમાં હું સંમત છું.

એક્ષેપ વાલિને સચચ્યા તે એ જાણુને દ્રુટીઓ નીમવાની વાતમાં પણ હું સંમત છું. કેમકે સાચા ખ્રિસ્તીને જાણ એવી એ બન્ને જાણની ધાર્મિકતાને લીધે બાળકના હૃદયને માટે એ બન્ને ખાસ લાયક ઠરે છે.

સ્વેન ઓસ્કર એર્લિન્ : હમણાં જે કહેવામાં આવ્યું તેમાં મારી પણ સંમતિ છે.

ઓગસ્ટ એલેક્ઝાન્ડર વાસ : કબૂલ !

લુડવિગ ઓસ્કરમાન : કબૂલ !

જજ : જ્યૂરીના સભ્યોનો અભિપ્રાય બહુમતીથી મારા અભિપ્રાયથી જુદો પડતો જણાય છે, એટલે મારે હવે સૌનો મત લેવો પડશે. મને લાગે છે એલેક્ઝાન્ડરસનની બાળકને એનાં મા બાપ બન્નેથી છૂટું પાડી તેને માટે દ્રુટીઓ નીમવાની જે દરખાસ્ત છે તે જ સૌના મત માટે રજૂ કરું. શું જ્યૂરીના સભ્યોનો સૌનો એકમતે એવો અભિપ્રાય છે ?

જ્યૂરીના સભ્યો : હા.

જજ : કાંઈનો આ દરખાસ્ત સામે વાંધો હોય તો હાંચ જાઓ કરે. (કાંઈ જાઓ કરતો નથી.) એટલે કે મારી વિરુદ્ધ જ્યૂરીના સભ્યોના મતનો વિજય થયો છે, પણ એ નિર્ણયમાં મને બિનજરૂરી નિર્દયતા રહેલી જણાય છે, તેથી હું તેની સામેનો મારો વિરોધ તોડું છું.—બન્ને પક્ષકારોને યયનમોજનમાં એક વરસ છટાં રહેવાની સગા કરવામાં આવે છે, અને એ સમય દરમિયાન જે તેઓ એકબીજાની સમીપ જશે તો તેમને જલની શિક્ષા કરવામાં આવશે. (નાજરને) બન્ને પક્ષકારોને અંદર બોલાવો.

પ્રવેશ પંદરમે

(સ્થળ એનું એ જ. ઉમરાવબાનૂ તેમ પ્રેક્ષક લોકો અંદર દાખલ થાય છે.)

જજ : ઉમરાવ રેન્ગલ હાજર નથી ?

ઉમરાવબાનૂ : ઉમરાવ હમણાં જ આહીં આવી પહોંચશે.

જન : જે કોઈ વખતસર હાજર નહિ થાય તેને પોતાને જ સહન કરવું પડ્યો. કોર્ટ એવા નિર્ણય પર આવેલ છે કે રૂઝેબાદ-દંપતીને રાયનમોજનમાં એક વરસ છટાં રહેવાની સજા કરવી, બાળકને મા અને બાપ બન્ને પાસેથી છૂટું પાડવું, અને તેને છોડેવાનું કામ જે ટ્રસ્ટીઓને ચોંપવું, એટલે એ નિર્ણયને અનુસરી કોર્ટે જ્યૂરીના સભ્ય એલેક્ઝાંડર એક્લેન્ડ અને એરન્ડ્રિક્સ સોડર્બર્ગને ટ્રસ્ટી નીમવાનો દુકમ કર્યો છે.

(હિમરાવબાનૂ ચીસ પાડીને જમીન પર ઢળી પડે છે. નાજર અને હવાલદાર બન્ને મળીને તેને ઊભી કરી ખુરસી પર બેસાડે છે. પ્રેક્ષક વરીકે આવેલાંમાંથી કેટલાંક માણસો આ દરમિયાન બહાર ચાલ્યાં જાય છે.)

હિમરાવ : (અંદર આવીને) નામદાર જનસાહેબ, બહાર મેં કોર્ટનો નિર્ણય સાંભળ્યો, એટલે હું જ્યૂરીના સભ્યો સામે વાંધો ઉઠાવવા માગું છું. કેમકે તેઓ મારા અંગત દુસ્મન છે, તેમ ટ્રસ્ટીઓ એલેક્ઝાંડર એક્લેન્ડ અને એરન્ડ્રિક્સ સોડર્બર્ગ સામે પણ વાંધો ઉઠાવવા માગું છું, કેમકે ટ્રસ્ટી થવાને માટે આર્થિક સ્થિતિ જેવી સારી હોવી જોઈએ તેવી જેમાંથી એકની નથી; વિશેષમાં હું જન સામે પણ પોતાની ફરજ બજાવવામાં એણે જે નબળાઈ અને અણુઆવડત બતાવી છે તે બદલ કામ ચલાવવા માગું છું. કેમકે એ એટલું પણ જોઈ શકેલ નથી કે જે પક્ષકારે હમઅપ્રતિજ્ઞાનો પહેલો ભંગ કરેલ હોય તે જ ખીજના પ્રતિજ્ઞાભંગના કારણે રૂપ હતો, અને તેથી બન્ને સરખા જવાબદાર નથી.

જન : જોને આ નિર્ણયથી સતોષ ન થતો હોય તેને હાવેલી મુદતની અંદર હાઈકોર્ટને અપીલ કરવાની છૂટ છે. હવે આપણે કાઉન્સિલના સર્વેયરો સામેના કેસને અગે દેવળની પડતર જમીન તપાસવાની છે, તો જ્યૂરીના સભ્યો સદુ કૃપા કરીને ત્યાં આવે.

(જન અને જ્યૂરીના સભ્યો પાછલે બારણેથી બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ સોળસો

(ઉમરાવ અને ઉમરાવખાનૂ પ્રેક્ષક તરીકે આવેલાં પ્રાણસો
બહાર આંટામારે છે.)

ઉમરાવખાનૂ : (જીડીને) એમિલ ક્યાં છે ?

ઉમરાવ : એ તો જતો રહ્યોતો.

ઉમરાવખાનૂ : ના, ના, ખોટી વાત !

ઉમરાવ : (થોડા વિચાર બાદ) હા, હા, હું એને મારાં બાને
ત્યાં ન લઈ ગયો. કેમકે તેના પર મને કંઈ વિશ્વાસ નથી, એટલે
હું તો એને પાદરીને ત્યાં લઈ ગયો.

ઉમરાવખાનૂ : પાદરીને ત્યાં !

ઉમરાવ : તમારો એકનો એક વિશ્વાસપાત્ર હુસ્મન ! હા !
બીજા કોના પર વિશ્વાસ રાખવાની મારી હિંમત ચાલે ? અને
આમ કરવાનું કારણ એ કે છેલ્લે છેલ્લે મેં તમારી આંખોમાં
એવા ભાવો જોયા હતા કે તમે કદાચ બાળકની ને તમારી બન્નેની
હત્યા કરી બેસો એવું મને એ ઉપરથી લાગેલું.

ઉમરાવખાનૂ : તમે એવા ભાવો જોઈ ગયા એમ કે ?
તમારા પર વિશ્વાસ રાખવા જોઈ જોણી હું કેમ બની ગઈ ?

ઉમરાવ : અને આ બધી બાબતમાં હવે તમારે શું
કહેવાનું છે ?

ઉમરાવખાનૂ : મને કંઈ સૂઝ પડતી નથી. પણ હું એટલી
બધી માફી માગ છું કે હવે મને પહેલાંતી ચેકે કરા ચાલતા
લામતા નથી, આ છેલ્લો ફટકો વાગ્યો. એથી તો મને લગભગ
હૃદયક્રાંતિ અનુભવ થતો લાગે છે.

ઉમરાવ : હવે શું થવાનું એનો તમને હજી કંઈ ખ્યાલ
આવ્યો લામતો નથી. તમારા બાળકને હવે બે બેડો હોઈશે,

અને એમનામાં કંઈ સંસ્કાર નહિ હોવાથી તેમ એમની રીતભાત અલ્પુધ્ધ હોવાથી એ લોકો એને પોતાની જાડી રીતભાતથી જ ધીરે ધીરે રિજાવી રિજાવીને મારી નાખશે; એને ખીચારાને ફરગિયાત એ લોકોના સંકુચિત પ્રદેશમાં ગોંધાઈ રહેવું પડશે, એટલે એની દૃષ્ટિ સંકુચિત બની જશે; એને એના માઆપ પ્રત્યે ધિક્કાર-વૃત્તિ રાખતાં સીખવવામાં આવશે.....

ઉમરાવજાનૂ : રાખો હવે ! હવે આગળ જોલો મા કંઈ, નહિ તો હું ગાંડી જ થઈ જઈશ. મારો એમિત્ત જે નંડાય નહિ ધોવે નહિ, અને જેનાં ગોદડાંમાં માંકડ બર્ધા હોય, અને જેની કાંસકામાં પણ મેલનો પાર ન હોય એવાં એ રાંચાઓની બેરીઓ ભેગો રહેશે ! મારો એમિત્ત ! ના, એ બને જ નહિ.

ઉમરાવ : પણ જરાબર એમ જ બનવાતું છે, અને તેમાં વાંક તમારી પોતાની જાત સિવાય ખીજ કોઈનો નથી.

ઉમરાવજાનૂ : મારી જાતનો વાંક ! હા, પણ આ મારી જાત એ મેં પોતે રચીતી ? આ બધી દુર્વૃત્તિઓ, આ ધિક્કાર અને આ પાશવી જુસ્સા એ બધું શું મારામાં મેં મૂક્યું'તું ? નહિ જ ! અને એ બધી વૃત્તિઓને સંયમમાં રાખવાની ક્ષમ્જા તેમ શક્તિ મને ન આપી તે કોણે ? આ પછે હું જ્યારે મારી જાત પર નજર કરું છું ત્યારે મને બહુ વસમું લાગે છે. કેમ લાગે કે નહિ !

ઉમરાવ : ખરેખર, લાગે જ. આપણને બન્નેને બહુ વસમું લાગે એવું છે. લક્ષના ખરાબાઓથી બચી જવા માટે આપણે પ્રથમ એવી તત્ત્વનીજ કરી કે રીતસરનાં લક્ષ કર્યા વિના આપણે સહવાસ શરૂ કરી જોયો; પણ એ રીતે રહેતાં પણ આપણી વચ્ચે તકરાર ઊભી થયા વિના રહી નહિ, અને નફામાં મળ્યું ત્યારે એટલું જ કે જીવનનો જે એક મોટામાં મોટો આનંદ—આપણા માનવબંધુઓનો આપણા પ્રત્યેનો આદરભાવ—એ એવી રીતે રહેવાથી આપણે શુભાવી બોાં.

એટલે પછી આખરે આપણે રીતસર લગ્ન કર્યાં; પણ ત્યાંય આપણે સખણાં ન રહ્યાં; ત્યાં પણ દોઢડકાપણ કરીને આપણે સમાજ અને તેના નિયમોને જાંચે મૂક્યા; આપણે કશોય પ્રચલિત લઘુવિધિ ન કરતાં કાયદેસર કરારનામું કરીને જાંજળમાં દમ્પતીયાં. આપણે નહીં કર્યું કે આપણે કોઈએ એકબીજાના ઓશિયાળા ન રહેવું—મૂડી મગમી ન રાખવી, એકબીજાના શરીર પર કશો હક્કવાલો ન રાખવો—અને એ રીતે બધી બાબતમાં પાછાં જૂને ચીલે ચડી ગયાં. એટલે કે આપણે લગ્ન કર્યાં, પણ તે ધર્મ-વિધિરહિત અને કેવળ કરારનામાથી. એટલે પછી એ લગ્ન બાગી પડ્યાં. તમારી બેવકાઈ મેં માફ કરી અને સ્વેચ્છાપૂર્વક પૃથક્કાસ સ્વીકારીને બાળકને ખાતર આપણે સાથે રહ્યાં—સ્વેચ્છાપૂર્વક એ તો ક્યું તે તમે જાણો જ છો. પણ મારા મિત્રની રખાતને મારી પાતી તરીકે જોખખાવતાં આખરે હું ચાકી ગયો—અને તેથી આપણે છૂટા પડ્યા સિવાય બીજો રસ્તો જ ન રહ્યો. આ બધો વખત આપણે કોની સામે જૂઝેલા એ તમે જાણો છો? તમે એને ઇશ્વર કહો છો, પણ હું તો એને પ્રકૃતિ કહું છું. અને ઇશ્વર જેમ જેમ માનવજાતિને પરસ્પર પ્રેમ રાખવા પ્રેરે છે, તેમ આ પ્રકૃતિના બળે આપણને પરસ્પરનો ધિક્કાર કરવા પ્રેર્યાં. અને હવે ત્યાં સુધી આપણામાં જીવનનો તણખો રહેશે ત્યાં સુધી એકબીજાને વતરજાં કરવાનું આપણે નસીમે ચોંટ્યું છે. આંદોયી હવે અપીલ કોર્ટમાં નવેસરથી કામ ચલાવશું, ત્યાં કેસની ફરી તપાસ થશે, દેવજસમાનો વર્તાવ સાંભળવામાં આવશે, પછી ધર્મસમાનો નિર્ણય સંભળાવવામાં આવશે, અને આખરે સુપ્રીમ કોર્ટનો નિર્ણય થશે. પછી સોલિસીટરજનરલને મારી નોટિસ મળશે, કમળે મેળવવા માટે મારી અરજી દાખલ થશે, તમારો એની સામે વિરોધ થશે, અને વળી સામા પક્ષ તરફથી કામ ચાલશે, એમ ને એમ ઝઘડો ચાલ્યા જ કરવાનો અને આ બધા ઝઘડા દરમિયાન એને સમભાવપૂર્વક નિકાલ કરનારો એક

પણ દયાળુ માણસ નહિ મળવાનો. પરિણામ એ આવવાનું કે જાગીરની કોષ્ટ બરાબર વ્યવસ્થા નહિ રાખી શકે, પૈસાની પણ બરાબરી થવાની અને છોકરાની કેળવણી પર પણ કોષ્ટ ધ્યાન નહિ આપી શકે. અને આ બધું છતાં આવી બે કંગાળ બિંદગી-જાનો તાંતણા આપણે તોડી નથી નાખતાં એનું શું કારણ ? કારણ એ જ કે એ છોકરો આપણને વારી રાખે છે. તમે બેઠાં બેઠાં રડો છો, પણ મારાથી તો રડી પણ શકાતું નથી. આપણા વેરાન ધરમાં જે સૂત્રી રાત આજે પડવાની તેનો વિચાર કરતાં પણ મારાથી રડી શકાતું નથી. અને લાચાર હોલન, તમારે હવે તમારી માને - ઘેર પાછા જવું પડશે. પોતાના સ્વતંત્ર ધરની રાણી થવા માટે જેના ધરનો તમે હોશો હોશો ત્યાગ કર્યો તેને ત્યાં પાછું જવું પડશે, અને ત્યાં તેની દીકરી તરીકે રહેવું પડશે. એ તો કદાચ આંહો તમને ખતી તરીકે રહેવું પડતું હતું તેથી ગણ વસમું લાગશે ! આમ એક વરસ જવાનું ! બે વરસ જવાનાં ! અને એ બધાં અસંખ્ય વરસો જેવાં વીતવાનાં ! આવા કેટલાંક વરસ સુધી આ બધું દુઃખ આપણે સહન કરી શકવાનાં એમ તમને લાગે છે ?

ઉમરાવખાનૂ : મારી બા આગળ તો ફરી પાછી કદી જવાની જ નથી હું ! મરી જાઉં તો ય જાઉં નહિ ત્યાં તો. હું તો રસ્તાઓ પર ને જંગલોમાં રખડીશ, કે જેથી કોષ્ટ મને જુએ નહિ અને જેથી માનવજાતિને રિખાવવાને માટે આ અભાગિયો પ્રેમ સહિમાં મૂકનાર ઇશ્વર સામે ચીસ નાખ્યા કરું, યાકી જાઉં ત્યાં સુધી ચીસ નાખ્યા કરું. અને પછી જ્યારે રાત પડવા આવશે, અંધારું થશે, ત્યારે હું દેવગના કાઢિયામાં આવીને પડીશ કે જેથી હું મારા બાળકની પડોશમાં બેઠી શકું.

ઉમરાવ : ત્યારે તમે ધારો છો કે આજ રાતે તમે બંધી શકવાનાં, એમ કે ?

મ નો દે વ તા^૧

હું

મનોદેવતા હું. સર્વ દેવો કરતાં પણ વધારે બિજરવી હું હું. શક્તિદેવી કરતાં પણ વધારે પ્રચંડ હું હું. મેં દેવ કહ્યા અને દેવી કહી : અતએવ, દેવદેવીઓનું પણ સદા એવું જ હું માનવમન, તે સર્વ કરતાં મોટું હું. મને સૌ ભાવ-પૂર્વક પ્રણામ કરે છે.

વિશ્વનાં જ સૌથી ગહન તત્ત્વો, તેના હું બેદો ઉઠેલનાર હું; તેમ જ, પૂર્વે જ છુપાયેલું હતું અને પછી જ દાઘ લાગ્યું, તે પ્રલરૂપી મહાતત્ત્વનું સુધીર અને સાહસિક શોધક પણ હું જ છું. એવા મહાસમર્થ મને-મનુષ્યમનને-પોતાનાં સ્તુતિગાનો પડે પ્રસન્ન કરતાં કવિઓ દિલસુદો અને વૈદ્યાનિકો કદી ચાકતા નથી.

હું મનોદેવતા છું, મારું એક સ્વરૂપ મારદેવતા પણ છે. માણસના મને જળહળતો દેવગણ સરજ્યો અને પ્રલભાવના અનુભવી છે તેમ માણસના મને-સ્થૂળસૂક્ષ્મ ઉભય સૃષ્ટિને વિશે-દૈત્યદળને જમાવ્યું છે અને માયાની સોનેરી જળ પણ ગૂંચી છે. એમાં એ આદિકાળથી જ દ્રસાતુંએ આવ્યું છે, આમ, મન એ જ સુર અને મન એ જ અસુર : છહોવાહ એ અને સૈંદન પણ એ. એ અદ્વરમજ્જ છે અને એનું પ્રતિરૂપ આહોમાને છે, મન એટલે ખુદા અને મન એટલે વિદ્યારીમૂન ખુદા જેવો રાયતાન

પણ, મન વડે કરીને જ બધે છે અને મોક્ષ છે એમ જો કશું છે, તેનું રહસ્ય એ કે, જગતની આ સારીનરસી શક્તિઓ, જેની હસ્તી મનુષ્યના મનને આભારી છે, તેને તમે સ્વેચ્છાનુસાર વરી શકો છો; એકને બહારે ખીજી પણ સરજી શકો છો; અને, એના સહવાસમાં, ધાર્યા અનુભવોને તમારા કરી શકો છો. આવી અકળકળાવંત અદ્ભુત મનઃશક્તિને પ્રજાઓ વારંવાર પ્રણામકરે છે.

મારા કહેતાં મનોદેવતાના એવા અનિર્વચનીય સ્વરૂપના પ્રકાર, જગતમાંના મનુષ્યપ્રકારો જોટલા છે. જોટલી જાતના મનુષ્ય-સ્વભાવ, જોટલી જાતનાં મન. કેવીકેવી એ જાતો? કેવા એક પ્રકારો?

એક મન તો વિચારકનું-જેમાં કાઠિયાવાડી વગડા જેવી શુષ્કતા, સ્વચ્છતા અને અણુસરખા માપની કોષક અગમ્ય વિચારણતા છે; ખીજું મન તે કવિનું-જેમાં કોષ વાર શિયાળાની સવાર જેવું પુખ્ત, કોષ વાર ઉનાળુ પરાદની મીઠી તાજગી, તો કોષ વાર વળી ગાજળીજે ગડગડના ચોમાસાની ઉમ્મ ભવ્યતા રસિકજનો અનુભવે છે; ત્રીજું તે વેપારી કે વકાલનું. આ મન કોષમાં ભૂલેમૂકે ઉઠાર યા સુકુમાર બને એ જુદી વાત, પણ એનો સામાન્ય ધર્મ તો છે -ગર્જ-છરીની ધાર જેવો-જે કે મૂર્ખમાં આવ્યું તેને વાઢીને જ આગળ વધવાનો. ચોથો પ્રકાર તે લોક-સેવકના મનનો. એમાં પાછા બે પેટાપ્રકાર છે: એ બેમાંથી એક જાતનો સેવક સેવા કર્યાનો દેખાડો ખુબ કરે; ત્યાગભાવના વિશેનાં બાળ્ય અસંખ્ય છાંટે; કોષ વાર કુનેડયી પોતાની મોટાઈનાં ગીત પણ માથ-મવરવે; લામ ફાંચે પ્રજાકીય બડાજો નિઝરતાથી લગ્ન કરનાં જાય; અને એ રીતે, પોતાની મનોદેવતાને સદૈવ રીઝવે રહે. ખીજી જાતનાને આડંબર આવડતો નથી: તે પોતે પગપગ ત્યાગમાં વીતાડે. છતાં ત્યાગી હોવાનું બાન તેને રહેતું નથી; તે આવશેને ગૌણ ગંગીને દામમાં મચ્છો રહે છે; દુનિયાબરની દોલતને, જો સધ સક્તી હોય તો કોષ ઇલમ્બી હાય દરી, દુઃખિયાંનાં

દુઃખ એકદમ ફેડવામાં એ ખતમ કરી નાખવાની તાલાવેલીયા તેનો છવ હરનિશ જિયો ને જિયો રહે છે. આવાની મનોદેવતા સારો મ દહાડો રીઝ્યા કરતાં સીઝ્યા કરતી વધારે હોય છે.

મારા આવા તો બહુબહુ પ્રકાર છે. એ સર્વને કમ કરીને વર્ણવું? ક્યા ગણાવું ને ક્યા છોડી દઉં? જો હું રાખું શોખીલું મન વર્ણવવા બેઠું, તો પ્રધાનનું કપડી મન રહી જાય છે; સેનાપતિના મહેચ્છુ મનની ગીતા ગાવાં લાગું, તો સૈનિકાનાં સ્વભાગી મન વણગવાયાં રહે છે; પોલિસનાં અમરાક મન ગણાવવા બેઉ, તો ચોરનાં સવાઇ અમરાક મન ઉવેખાય છે; રેલવેવાળાનાં લાલચુ મનની જાંખી કરાવવી આદરું, તો હતાશ્ચર્યનાં કાકમાર ચતાં મન અડુલાં હીજરાયા કરે છે; પ્રવાસીઓનાં વૈચિત્ર્યવાંધુ મનને આલેખું, તો એ ‘પંથી કરી પ્રિયાઓ’નાં વિરહાનળે જળતાં, મનો એકાંતમાં જ અણુજતાં રહરહે રાખ થઇ જાય છે, આવી કરુણરસિક મારી પ્રકારકયા છે. એને લંબાવવી શક્ય નથી તેમ ઘટારત પણ નથી.

માફ એ સ્વરૂપ અને. મારા એ પ્રકાર. હવે, જગતને વિશે મેં સાધેલી સિદ્ધિઓમાંની યોડી છું. અવસિદ્ધિ એ કહીશ; એ પણ ધણી સાધી છે. પણ પહેલું તો અમૃત જ પીરઠું, એટલે ઝેર શરવું અશક્ય ન થઇ જાય.

માનવ સંસ્કૃતિના જ્ઞાનમુહૂર્તમાં મેં અમર વૈદિક મુક્તો રમ્યાં; એના અરુણોદય સમે ઉપનિષદો યોગસૂત્રો અને જ્ઞાનસૂત્રો ચિંતવ્યાં; એનો સૂયં જિગવે મહાભારત, તડકો અદ્યે ‘ધર્મપદ’ અને મધ્યાન્હે શાકુન્તલને પ્રસવ્યાં. એ બધું આલતુ હતું ત્યારે, આર્ય વીરોની શિરાઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરી અને પરાક્રમે કરાવી, સ્થળસ્થળે મેં એમની કને ન્યાં વનવગડા હથ ત્યાં શાને સમૃદ્ધ વિદ્યાપીઠો, વૈભવશાળી નગરો અને જળવંતાં સામ્રાજ્યો સ્થપાવ્યાં. તક્ષશિલા, નાલંદા અને વિક્રમશિલા, વૈશાલી વિશ્વવીગણ અને

મગધ, અગત્યનું અને અશોક, સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધન, ચાલુક્ય અને ચૌહાણરાયણ : આ ઐતિહાસિક ભારતની મારી મહાસિદ્ધિઓમાંની થોડી પણ શ્રેષ્ઠ. (વચ્ચે મેં ભારતને, ગ્રીસને પનારે પડ્યું પણ જાણવી લીધું—જ્યારે, સિકંદરના ચાકેલા સિપાહીઓને, મક્રુનિયામાં એમની 'વિરહવિધુરી વહાલી'ઓ ફરીફરીને મેં યાદ આપીને એમના સિપાહસાહારને પાછો ફરવો ત્યારે.)

પરંતુ એ સર્વે ય સિદ્ધિઓ કે સંપ્રાપ્તિઓને શિરે મુકટમણિ સરખો વિરાળ છે એ તો ગયાનો ગરવો. તપસ્વી ગૌતમચુદ્ધ, એ હજી પણ હિંદમાં વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજાય છે, એ પ્રતાપ મારા જ : એ પ્રતાપ તે મનના જે પહેલાં અકળાયું, પછી તવાયું. પોતે મારદેવના દેવતે કરી ડચું, અતિ અગ્નેય આત્મવિગ્નથી લેખે સારા સંસારની વાસનાઓને ઝરતું, જળહળ જ્યોતે—જળહળ અને અવિચળ જ્યોતે—ખડેખડમાં શતકો ને શતકો લગી પ્રકાશમાન હ્યું છે.

મારી સાધેલી ઐતિહાસિક અવસિદ્ધિઓ વિગતે વર્ણ્યાં જવા ન હોય એ સમગ્રય તેવું છે. તેથી એટલું જ ફીણ કે એનો આરંભ થાય છે ચૌહાણકુળકંઠકે પરશ્વીહરણનો પેશો પકડીને હિંદુ સ્વાતંત્ર્ય પર છેવટનો કુહાડો માર્યો ત્યારથી; અને એનો અંત આવે છે, સાલ્વાગાદ ૧૯૨૨ને વિશે (ચૌરીચૌરા પછી) બારડોલીની એક નાની સી કુટિરમાં નવભારતનો કારુણ્યભીનો ઇતિહાસ લગાયે ત્યાં. વચ્ચે દેશને અકચર મળ્યો અને તાન્મહાલ મળ્યો એ વાત ખરી; અને બ્રિટિશ હકુમતના અમુક અશુભપૂર્વ લાભ મળ્યા એ વાતે ખરી. પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતા—ખાસ કરીને, નવી સાંસ્કારિક સિદ્ધિઓ મોટા પ્રમાણમાં નીપજવવાની સ્વતંત્રતા—તો અઢ તે મઢ જ. ... એ જ્યાં ય અવર્ણાસવર્ણાં ખરાકો મારાં, ન અન્ય કોનાં.

બ્રિટિશનું નામ મને મારી પશ્ચિમદેશી સંપ્રાપ્તિઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

આજે જ્યાં યુરપ છે ત્યાં, લાખો વર્ષ પર, યોજનો ને યોજનો લગી વિસ્તરતો હિમપ્રગથાર હતો. આજે જ્યાં અમેરિકા છે, ત્યાં હજી તે કાલ સવાર લગી, ધાડાં જંગલ હતાં. એ સ્થિતિ ક્યાં, આજની ક્યાં?...અને, કેટલીક વાર, જૂજોળ બદલાય છે એ ઇતિહાસને જ પ્રતાપે ને ?

મુજ-સર્ગર્ષો પશ્ચિમનો એ ઇતિહાસ એટલે પેરિક્લીસ હોમર અને ઇરણીયસ; વર્જિલ હોરેસ અને રીસરો; બુલિપસ રીઅર તેમ જ માર્કસ ઓરેલિયસ; શાર્લમેન અને મેડિચિઓ; ડાન્ટે અને રાઈલ; એસિસિનો સેન્ટ ક્રાન્સિસ તેમ જ સ્પૂધર; એલિઝાબેથ, વિક્ટોરિયા અને હેમ્પડન; બેકન, શેકસ્પીયર, મિલ્ટન; કોમવેલ; રસો, વોલ્ટર, નેપોલીઅન; મેઝિનિ, ક્રામુચ, કોપોટકિન; વ્લેડરન, મોર્લી; શેખર એમેટ અને પાર્નેલ; ગિરમાર્ક અને રાસ્પુટિન; ટોલ્સ્ટોય ઇબ્સન અને ટોમસ હાર્ડી ... એ સર્વે, અને વળી: માર્કોનિ અને ગ્રાઈન્ડ્રાઈન; ક્યુરી, કોચે, હુગો; શો અને વેલ્સ.

યુરપમાં જેમ એ અને એવા બીજા કેટલાક, તેમ યોડા અમેરિકામાં પણ: વોશિંગ્ટન અને લિંકન; પો, હોયોન, માર્ક ટ્વેન; એમર્સન, વ્હિટમેન, ચોરો; એડિસન અને રોક્રોફ્ટર; વુડ્રો વિલ્સન; કેપ્ટન સિન્ડગર્ગ; અપ્ટન સિંકલેર.....

આ એકએક તથા બીજા ધણા, જે વિકાસ અને વિનાશ મેં સદીઓ લગી સ્વેચ્છી પેલી પાસ, એક અનન્ય સ્વેચ્છાવિહારી લેખે, પ્રવર્તાવ્યા છે, તેનાં જ ફળ જાણવાં.

—આવી દે મનોદેવતા હું, મનુષ્યજીવનની વિધાતા હું. મનુષ્યને મારી શેતરંજના મહોરા તરીકે કદાચ ચલાવવી અને ક્યારે ચલાવવી, તે નક્કી કરનારી દું એકમાત્ર અધિપત્ની હું..... મને જીતનાર, (જન્મોત્તન્મના સાધક એવા યોગી પુરુષ સિવાય), કોઈ પાડ્યો નથી, પાકવાનો નથી; મને વડા મનાર પ્રાણીમાત્ર છે. પ્રાણીઓને કર્માનુસાર દુઃખમુખ આપવે દું શાણી તેટલી જ દયાળુ

છું. મારા પ્રભાવે ભોગ ભોગવનાર છે, તેમ ચરચરનાર પણ છે. એ દુઃખી, પેલો સુખી, સૌ મારી પાસે સરખા છે. દુઃખી પણ દુઃખ પામ્યાનો પૂરો લઢાવો લીધા પછી બધું મારી પર જ છોડે છે. એવી વેળાએ હું એને અણધાર્યું સુખ મોકલું છું અને તે રાજ થાય છે.

આવી આવી મારી અકળ કળાઓથી આશ્ચર્ય અને આનંદ (કે ભય, કે શોધ) પામતી પૃથ્વીની પ્રજાઓ મને અનાદિકાળથી લગાલગીને પ્રજ્વાલ કરે છે; કરીને કૃતકૃત્ય થાય છે, અંત લગી થયા કરવાની છે.

સ્તુતિ

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
શી-મુખ-ચંદ્ર-ચક્રોર, જય જય દેવ હરે ।
જગદારણ, સંહારણ, જગદારણ એ,
સહ સુરવર સિરમોર જય જય દેવ હરે ।

*

*

નિજ જન સંહત યાજક, પ્રતિપાળક એ,
પ્રણમ્ય પૂરણ કામ, જય જય દેવ હરે ।
ચરણોત્તમ । ચરણે તમ, ચરણે તમ એ,
કરિયે કુશળ કૃપાળ, જય જય દેવ હરે ।
સ્તુતિ આ શી જય દેવની સુરસેન્યની એ
દે મન મોહ વિશાળ, જય જય દેવ હરે ।

['ગીતગોવિંદ' : પ્રસ્તાવ]

—કે. હ. મુન

હા ૨૯

[આ નવલિકાના મૂળ લેખક સોલેમ આલીશમનું નામ થીમીશ સાહિત્યમાં અજોડ છે, સૌથી મહત્વનું અને સૌથી પ્રિય છે. દીન આત્માઓનાં ઉત્તમ ચિત્રકાર તરીકે પ્રદસન-હાસ્યરસની નવલિકાઓના નિષ્ણાત કલાકાર તરીકે તે અદ્વિતીય છે. 'સોલેમ આલીશમ' એ સોલેમ રેખીનોવીક્રમનું ઉપનામ છે. હિબ્રુમાં આનો અર્થ 'તમને શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ' એમ થાય છે. થીમીશ રૉબીન્સન ક્રુઝો'થી આરંભ કરીને તેણે નવલકથાઓ, નાટકો અને નવલિકાનાં આલીસ પુસ્તકો લખ્યાં છે. નવલિકાઓના પંદર પુસ્તકોએ સુખ્યત્વે કરીને તેને હૃદય પ્રકારના હાસ્યકાર તરીકે અમર સ્થાન અપાનું છે. હમેશ મળતાં, સામાન્ય મનુષ્યોને તેણે પોતાની કલમથી નાનામાં નાના સ્ત્રેયમાં પણ એવાં દૈરાલ્લયી ઉદાર્યાં છે કે તેમાં હાસ્યની લગ્યામાં હતી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી શકાય. ૧૮૫૯માં પોલકાવામાં એનો જન્મ થયેલો અને બહુ નાની ઉંમરમાં જ લખવાનો એણે આરંભ કરેલો. તેની ક્રાંતિ દુનિયામાં સર્વત્ર પ્રસરી છે અને ન્યૂયૉર્ક ન્યાં એ છેલ્લાં થોડાં વર્ષે યયાં રહેતો હતો ત્યાં એ ૧૯૧૬માં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારથી તો એ ક્રાંતિમાં વધારો જ થયા કર્યો છે.]

આ પ્રસંગ માત્ર થોડાં વર્ષે ઉપર ઓડેસામાં બન્યો હતો. એટલે કે ખુદ ઓડેસામાં નહિ પણ ઓડેસા પહેલાં થોડાં રોશન આગળ. દૂકેમાં કહું તો હું પરગામથી આરે વતન ઓડેસા જતો હતો. ગ્રીષ્મ હતી. આસપાસ વરસાદે સધળું ઢાંકી દીધું હતું. આકાશમાંથી આંસુની ધાર ટપક્યે જતી હતી. પવન હુંખના નિઃશ્વાસ નાખતો જતો હતો. કાષ્ટ વિધવા પોતાના પતિને માટે આંસુડાં સારતી હોય તેમ પૃથ્વી વહાલા, હજી સૂર્યને વાંછતી રુદન કરતી હતી. વૃક્ષોએ પાંદડાંનો ક્યારનો ત્યાગ કરી દીધો હતો; પક્ષીઓએ પોતાના માળા ખાલી કરી દીધા હતા

અને જતે જતે વચન આપતાં ગયાં હતાં કે જીવતાં હોમશું તો ખીન્ન વર્ષે પાછાં મળશું. ટ્રેનના એક ડગ્ગામાં અમે યોડાક ઉતાડ્યો. આનંદમાં, સુખચેનમાં ગરમ હવાનો ઉપભોગ કરતા વિવિધ વાતો કરતા હતા. બહાર વરસાદ એક સરખો દડદડ પડ્યો જતો હતો અને વચમાં વચમાં ખસેવાથી રેખજેખ થતી હોય એવી અમારા ડગ્ગાની બારીના કાચ ઉપર ત્રાટકતો હતો.

મારી સાથે એક સંસ્કૃતિવાળો, અક્ષયમંદ, મોભાદાર જણાતો ગૃહસ્થ બેઠો હતો. પૈસાદાર પુરુષોની ખવાસગીરી કહે એવો હું નથી છતાં આપણી મંદ બુદ્ધિ ન સમજી શકે એવી રીતે મને એના પ્રત્યે આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું, એક પ્રકારનો ભાવભાવ જણાયો. એ હું કેવી રીતે સમજાવી શકું? એની સાથે વાત કરવામાં મને એવું સ્વાસ્થ્ય મળ્યું—મને એની સાથે ગાઢ સંબંધ હોય એવું જણાયું કે ખીન્ન ત્રણ દિવસ હું આનંદથી એની સાથે મુસાફરી કરતુ. મને એમ જ થયાં હતાં કે આ ગૃહસ્થની હું કષ્ટ રીતે સેવા કરી શકું? કષ્ટ રીતે હું એને ઉપયોગી થઈ પડું?

અને એટલામાં જ સહસા એ તક મને સાંપડી! એ કેમ બન્યું? થયું એમ કે એ એડેસા પહેલી જ વાર આવતો હતો અને એને ત્યાં સારામાં સારી હોટેલ શોધવી હતી. હું એડેસાનો જ વતની એટલે એણે એ બાગીચમાં મને જ પૂછ્યું.

“હોટેલ! હા—આ!” મેં કહ્યું અને આ તકનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા હું ઉત્સુક થયો. મારા વતન એડેસાની સારામાં સારી હોટેલ હું જાણતો હતો તેનાં મેં કાવ્યમય બાનીમાં વખાણ કરવા માંડ્યાં.

પહેલાં તો તેની બારીમાંથી જણાતો દેખાવ. એ હોટેલની બાંધણી જ એવી કે એમાંના દરેકે દરેક ઓરડામાંથી સમુદ્ર બરાબર જોઈ શકાય. પછી ઊંચી છતવાળા ઓરડાઓ, નાનો બગીચો, વાચનાલય, લમ્બાનું, નોકરચાકરનું સુખ વગેરેનું વર્ણન મેં આપ્યું. ત્યાંના બેંડ વિશે, ત્યાંના રેસ્ટોરાં વિશે, ત્યાંની એકેએક

ખાખત વિશે મેં એવું તો વર્ણન આપ્યું કે જાણે કે હું એક હોટેલનું નહિ પણ સ્પર્ગનું વર્ણન આપતો હોઉં ।

વરસાદ અને હુમ્મસથી ઘેરાયેલ અખાત્રી શહેરમાં એક સરસ હોટેલ હોય તો તે દસગણી વહાલી લાગે. મારું વર્ણન પેલા ગૃહસ્થે મિત્રતાભરી અને ઉપકારવૃત્તિવાળી આંખે અને રનેહ અને માયાભર્યાં શિમતે સાંભળ્યું. મારું વર્ણન પૂરું થયા કેડે એ હોટેલનું ઠામડેકાણું પોતે લખી લે એ હેતુથી એણે નોટબુક કાઢી અને અછોડાના છેડાએ લટકાવેલ સોનાની પેનસીક તૈયાર રાખી. પણ મેં મારું વર્ણન પૂરું કર્યું નહોતું. હું તો હજી એ હોટેલના ગુણાનુવાદ ગાવામાં જ પડ્યો હતો. ઓડેસાનું રોશન આવી પહોંચ્યું એની પણ મને ખબર નહીં. પણ જ્યારે ખીજા ઉતારોએ સામાન સમેટવા માંડ્યો ત્યારે પેલા ગૃહસ્થે મને હતીને, વિનયથી હોટેલનું નામ પૂછ્યું.

“ઓહ ! નામ ? હમણા જ કહું છું.” મેં જવાબ આપ્યો.

મેં વિચાર કરવા માંડ્યો. અરે પ્રશ્ન ! એ હોટેલનું નામ શું ? અરે આ ક્ષણે તો હું તે જાણતો હતો અને એ અદૃશ્ય રાત્ર ગયું । હવામાં ઊડી જ ગયું । મેં કપાળ ઉપર હાથ ફેરવ્યો પણ ફાગટ મારાં મગ્ગવાં ફેફસાં જોયાં પણ મિથ્યા. ના રે ના । કશું જ નહિ; એ ગયું । ઊડી જ ગયું । તમને કદાચ એમ લાગશે કે એ નામ કાંઈ પાદ રાખતું મુશ્કેલ હશે; પણ ના, હું ખાતરીથી કહું છું કે દુનિયામાં એના કરતાં વધુ સહેલું નામ હોય શકે જ નહિ. વળી તમે જૂલવા માગો તો પણ નહિ. જૂલી શકો એવું એ નામ છે. વાર, મને તો એમ જ લાગ્યું કે મારું મગ્ગ હું ખોધ બેસીશ. જાણે એમ કહેને કે એ નામ મારી જીમને ટેરવે. હતું પ્રશ્ન-પણ નામ દેવું એ તો અશક્ય જ નહિ, એ ગયું જ ।

હવે ખીજું શું કહેવાનું રહે ? પેલા ગૃહસ્થે મારી દુઃખદ મુશ્કેલી જોઈ. તેણે મને હું જ કીચડમાં ઉતરી ગયો હતો તેમાંથી ઉગારી લેવાના યત્ન કરી જોયા. તેણે મને જુદાં જુદાં નામ

સુખવવા માંજ્ઞા-મારી આગળ બોલવા માંજ્ઞા : ગ્રાંડ હોટેલ, બેલેવુ, ટરમીનસ, મેટ્રોપોલિસ, નેશનલ, ઇન્ટરનેશનલ, પ્રીસ્ટલ, પેરિસ, માડ્રીડ, સેન્ટ પીટર્સબર્ગ, ચીકગો, સાન રેમો, લંડન, હંમ્બર્ગ કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ.

ના, ના અને ના !

ત્યારે મારા સાથીએ જોયું કે રહેરોનાં નામ નકામા પડે છે ત્યારે એણે દેશોના નામ દેવા માંજ્ઞાં. ફ્રાંસ, મોંટીનીઓ, આંગ્લેટર, રશિયા, બેલજીઅમ, હોલ્લંડ, બ્રાઝીલ, આરજેન્ટાઇન !

નારે ના, એનો કશો અર્થ જ નથી, જરા પણ મળતાપણું નથી. જરા ય નહિ.

ત્યારે હોટેલ રોયલ ? હોટેલ યુરોપા ? હોટેલ લુવ્ર ? હોટેલ ડાગમરા ? હોટેલ ઇપીરીયલ ?

આખરે એણે પોતાની નોટબુક પાછી યુકી દીધી. સોનાની પેનસીલ અછોડામાં લટકાવી દીધી અને માયાથી તેણે મારા આભાર માન્યો, સાહેબજી કહી અને મનમાં કાંઈ દુઃખ નહિ આણ્યું એમ કહ્યું ... એ તો ગમે તેવી રીતે કોઈ હોટેલમાં જઈ પહોંચશે એમ એણે જણાવ્યું.

અને હું ! તે વખતે જો કોઈ કચર જીવડી હોત અને એણે મને જગ્યા આપી હોત તો હું ખુશીથી તે સ્વીકારી લેત. કેવું શરમ ભરેલું ? ક્ષ્મી બેવકુશી ? અને તો ચાલુકના કટકા પડવા જોઈતા હતા ! મેં મારી જાતને કપકો આપવા માંડ્યો. “તું ધરડા ધ્રુવડ જોવો છે ! આવી ગધેડાઈ તું કેવી રીતે જતાવી શક્યો ? સલાહકાર તરીકે કામ કરવાનું તને કહેલું કોણે ? ઓડેસામાં તદ્દન અગ્નિપ્રયા માણસને સારા હોટેલની બલામણ કરવાનું તેને કહેલું કોણે ? તારે વળા હોટેલોની સાથે શું લાગે વળગે અને તેમાંય જ હોટેલ તું રાજ જીએ અને જોનો તું મીનીટ મીનીટ વિચાર કરે તેનું નામ તને યાદ નહિ રહે ?”

મારે તમને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હું ઘેર આવ્યો તે પણ ચક્રોળે ચઢેલી અવસ્થામાં જ. મારા ધરની આસપાસ વાડામાં મેં આમતેમ આંટા માર્યા, કપાળ ફેટ્યું પણ ફાગટ મેં ધાયું કે ઘેર આવવાથી મને એ હોટેલનું નામ યાદ આવશે જ. પણ નહિ, એ તો મ્યું જ !

“તમને ખબર છે ?” મેં પત્નીને પૂછ્યું. “પેલી હોટેલનું નામ શું છે તે ?”

“કમ હોટેલ ?”

“હ્યો, કમ હોટેલ એ તો હું તમને પૂછું છું ત્યારે તમે પણ મને સામું એ જ પૂછો છો !” મેં ચીઠવાઈને કહ્યું.

“પણ નામ વગર ત્યારે હું તમને જવાળ પણ શોં આપું ?” પત્નીએ છાં કરી.

ઐરાં સાથે વાદવિવાદ કરવો એ જ નકામું છે. મારે માત્ર એક જ કામ કરવાનું હતું અને તે એ કે મારે જાતે જામને એનું નામ વાંચી આવવું. પણ તમે જાણો છો કે જ્યારે કોઈ માણસ પરગામથી પાછો ઘેર આવે ત્યારે એને પંદરસો કામ કરવાનાં હોય છે. હું એથી વધારે ને વધારે ઉસ્કરાતો ગયો, ચીઠવાતો ગયો. હું મારા ઉપર ગુસ્સો મચો, બીજાં નિર્દોષો ઉપર મેં ગુસ્સો કાઢ્યો. એમ કરતાં રાત પડી. વાળુ પણ થઈ ગયું. સુવાનો વખત થયો. છતાં પેલી હોટેલ મારા મગજમાં ધૂમી રહી હતી. આવું તમને કોઈ દિવસ થયું છે ?

પણ લંબાણુ શા માટે કહ્યું ? બીજો દિવસે સવારે ઉઠીને પહેલું કામ મારે એ હોટેલનું નામ જાણી લેવાનું જ કરવું એવો મેં ઠરાવ કર્યો.

પણ મને ઉધ આવી જ નહિ. ક્યારે સવાર પડે અને હું તે હોટેલ આગળ જામને પીતળનું નામનું પાટિયું વાંચી આવું એમ

મને યા ક્યું અને તળાઈમાં મેં આમથી તેમ પાસાં ફેરવ્યા કર્યાં. આખરે હું પલંગ ઉપરથી કુધી.

“અરે ભગવાન ! તમે ક્યાં જાઓ છો ?” પત્નીએ ગમરાઈને પૂછ્યું.

“મારાથી હવે સહન થતું નથી.” મેં જવાબ આપ્યો. “મારે જાહેને જોઈ આવવું જ પડશે.”

“શું જોઈ આવવું પડશે ?” પત્નીએ પૂછ્યું.

“જ્ઞાનસ લક્ષ દેશે અને,” મેં જવાબ આપ્યો. “મારી સાથે ચાલો.”

“પણ ક્યાં ?” પત્નીએ પૂછ્યું.

“મને પૂછશો નહિ, સાથે ચાલો.” મેં કહ્યું.

પણ મારે તમને વિગતથી કહેવાની જરૂર નથી. તમે જ સમજી શકશો કે ધણી તદ્દન તંદુરસ્ત બહારગામ ગયો હોય, પછી પાછો ફરે ત્યારે એ આનંદથી બોલે નહિ, ધુમરાયા કરે, ધરતી આસપાસ આંટા માર્યા કરે, ઝાંઝાની પેઠે કપાળ ફૂટે અને રાતે અચાનક બોમો ચક્રને હાથમાં જ્ઞાનસ લક્ષને બેરીને કહે કે ‘ચાલ’ તે વેળા પત્નીને કેવી લાગણી થાય ! પણ સ્ત્રીઓ તો એમ પતિ કહે તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર જ હોય છે. મેં કહ્યું કે ‘ચાલ’ અને એ તૈયાર થઈ !

કાલેથી બરપૂર રસ્તા ઉપર છાયાક છાયાક કરતો હું ચાલ્યો. પત્ની સાથે ચાલી. આખરે પ્રભુપ્રાચી હું હોટેલ પાસે પહોંચ્યો. મેં જ્ઞાનસ બોલ્યું ક્યું. પીત્તળની પ્લેટ સામે જોયું અને નામ મેં વાંચ્યું ... ઠીક ઠીક એ હોટેલનું નામ શું હશે તેનો તમે જ વિચાર કરી જુઓ. તમને અદાર માયાં હોય તો પણ તમે સાચું અનુમાન નહિ કરી શકો ! એ હોટેલનું નામ ‘ઓડેસા’ છે !

રેણુનાથ

૬ સ. ૧૧૬૩ના ગ્રીષ્મની સધ્યા હિન્દુકુશના પહાડો પર હોય છે. હિન્દુકુશની ગગનગામી ગિરિમેખલા ઉન્નતશિરે શાન્ત નીરવ ઊભી છે. દૂર દૂર ક્ષિતિજ પર દિવાકર અસ્ત પામે છે. તેના વાત્સલ્યમય વિદાયકિરણો ગિરિમાળા સરિખત ઝીસે છે. પર્વતોની લાંબી સ્થામલ છાયા ધરતી પર પથરાય છે. ઘેરી નીલવર્ણી વનરાજીનાં વૃક્ષો સૌમ્ય અને શાન્તિદાયક રાત્રિના આગમનની રાહ જોતાં લાગે છે.

સૂર્યાસ્તને એ સુંદર દસ્ય જોતો એક પુરુષ પર્વતની ટોચ પર ઊભો છે. સફેદ ભડા સતરના કપડાનો એક કન્થ તેણે વાળેલો છે. તેના લાંબા કાળા વાળ બરાવંદાર ખંભા પર હોંલ્યા છે. શાન્ત, શીતળ પવનની આછી લહેરો તેના કદાવર દેહને સ્પર્શતી વાય છે. તેનાં ધાટીલાં અને સ્નાયુબદ્ધ અંગોમાંથી શ્રમમય જીવનનું પ્રતિબિમ્બ ચળકે છે. આગળ લડેલાં યુદ્ધોનાં સ્મરણચિન્હો સરખા ધાવોનાં ચિન્હ હજી તેની છાતી પરથી ભૂંસાયા નથી. બાલપ્રદેશ પર 'સુખડનું ત્રિપુંડ' તેના ચહેરાને પવિત્રતા અને ગૌરવ અપે છે. પાંત્રીરોક વર્ષના તાઢ, તાપ અનુભવ્યાથી તેના ચહેરા પર આછી કરચલીઓ પડી છે. છતાં એ ચહેરા પર યોગીની શાન્તિ અને ક્ષત્રિયની દૃઢતા વ્યાપી રહ્યાં છે. તેની વિશાળ વિચારશીલ આંખો દૂર અર્ધહુએલા રવિચિમ્બ પર ફરી છે.

ગિરિકંદરા તરફ મીઠી નજર નાખી, ફરી આવવાનું વચન આપી આકાશનો અનન્ત યાત્રાળુ હિતિજ પાછળ દૂખી ગયો. નવનવીન રંગોથી સજ્જ બનીને સૂર્યને રોકાઈ જવાનો આગ્રહ કરતી વાદળોએ, સૂર્યના આભ્યા જવાથી પોતાની આકર્ષણશક્તિની અપૂર્ણતાને દોષ દેતી હોય તેમ ખિન્ન બનીને ઊભી. વિહંગોનો કલરવ ધીરે ધીરે શમી ગયો. ખીણોમાં છુપી રહેલો અંધકાર નીરવ ડગલે બહાર આવ્યો અને પોતાની પાંખ પહોળી કરી સૃષ્ટિ પર નિવૃત્તિ અને શાન્તિના સદેશ ઢાળવા લાગ્યો. ઉડે ખીણમાં આવેલા ગામડામાં દીવાઓ પ્રગટ્યા.

પ્રકૃતિ અનુપમ વિશ્રાંતિની લહાણુ માણતી હતી તે વખતે આ એક જ પુરુષના મનમાં વિષાદના ઉમરા આવતા હતા. તેનો અંતરાત્મા ઉડે ઉડે સળગતો હતો, અને જગતના અન્યાયથી કંટાળેલા તેના સરલ હૃદયમાંથી દુઃખના નિઃશ્વાસ છાતી ચીરીને બહાર આવતા હતા. જીવનનાં મીઠાં સંસ્મરણો યાદ કરતો અને જાંડી વેદના અનુભવતો એ પુરુષ તે બક્ત ધિવલ હતો.

તેનો પ્રિય તંબુર તેના પગ આગળ પડ્યો હતો. શાન્ત પળોમાં વિચારે ચડતાં તેનું મન વ્યથ ચયું હતું. જીવનના કરુણ પ્રસંગો તેના સ્મરણપ્રદેશ પર સજીવન થઈ તેને ખેંચેન બનાવતા હતા.

ધિવલ જાતે રજપૂત હતો. તેની રંગોમાં ચૌહાણોનું રુધિર વહેતું હતું. ગીઝનીના સુલ્તાન સામેના છેલ્લા યુદ્ધમાં તેણે તરવાર વીંઝી હતી. તે યુદ્ધમાં વાગેલા ધાવો હજી ધિવલના દેહ પર અંકાયેલા હતા. ધિવલ દિલ્હીમાં વિખ્યાત સેનાપતિ આમુંડરાયના હાથ નીચે સૈનિક બન્યો હતો. પણ તેવામાં પૃથ્વીરાજે આમુંડને રાજદ્વેષી ઠરાવી કારાગૃહમાં પૂર્યો. પોતાના પિતા તુલ્ય સેનાપતિ પર થતો અન્યાય ધિવલથી સહન ન થયો. પૃથ્વીરાજને તેણે આમુંડને મુક્ત કરવા વિનંતિ કરી. ગર્વિષ્ઠ રાજવીએ આ સામાન્ય સૈનિકની મુખાંધને હસી કાઢી. ધિવલનું અપમાન થયું. તરવાર

છોડી દધ ચાલ્યા જવાની ધિવલને આઘા મળી. કદરહીન માલિકને તેનાં શસ્ત્રો પાછાં સોંપી ધિવલે દિલ્હી છોડ્યું. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જિંદગીમાં ફરી શસ્ત્ર ન ઉપાડ્યું. પોતાની કિંમત ન સમજે તેવા માલિકની સેવા ન કરવાનો નિશ્ચય કરી ધિવલ વતન તરફ પાછો વળ્યો.

એ અપમાનનાં સ્મરણો અત્યારે જાગૃત થતાં હતાં. ધિવલ વિચારપ્રવાહમાં તણાયો જતો હતો. તેના સ્વાભિમાની હૃદયને પૃથ્વીરાજનાં તિરસ્કારભર્યા શબ્દો ડંખતા હતા. સૂર્યાસ્ત નિહાળતાં નિહાળતાં જીવનની એ વિવિધરંગી ખજો તેને યાદ આવતી હતી.

૨

એ વિવાદને વધારે તીવ્ર બનાવે તેવો ખીજો પ્રસંગ ધિવલની સ્મરણસૃષ્ટિમાંથી સરી આવ્યો. હિન્દુથી કાબુલ જતો ધોરી માર્ગ નીચે ઝાંખી દોરી જવો દેખાતો હતો. એ માર્ગના કાંઠા પર ધિવલની નાની એવી વાડી હતી. બચપણથી એ વાડી ધિવલની અન્નપૂર્ણા બની હતી. એ વાડીના વૃક્ષે ધિવલના જીવનની ઉલ્લાસ-રેખાઓ અંકાઈ હતી. પોતાની વહાલી પત્ની રેણુ સાથે ધિવલે એ વાડીમાં જિંદગીના લાલિત્યભર્યા દિવસો ગાળ્યા હતા. વૃક્ષોને સાથે સાથે પાણી પાતાં અને શીતળ આગ્રફો તોડતાં બૂને આત્માઓ આનંદની પરાકાષ્ઠા અનુભવતા. ધિવલનાં બે નાનાં બાળકો આનંદ અને સરજી કિલરવ કરતાં રૂદતાં.

એવા શાન્ત સુખમય દિવસો છોડી ધિવલ દિલ્હી ગયો. અને પાછળથી યુદ્ધમાં હારીને ગિજની તરફ પાછા ફરતા મુસલમાનો ધિવલનું ગામ હુટતા ગયા. રેણુનું સૌન્દર્ય જોઈ એ નિરંકુશ સૈનિકો તેને ઉપાડી જતાં લલચાયા. રેણુને બચાવવા જતાં ધિવલના વૃદ્ધ પિતા મૃત્યુશરણુ થયા. ચારિત્ર્યશીલ રેણુએ પવિત્રતા જાળવવા આત્મહત્યા કરી. ધિવલની ડોકિલા તેના જીવનઉપવનને નિર્જન સ્મશાનવત્ બનાવી ઉડી ગઈ. મૌનીનાથ નામના એક વૃદ્ધ સંન્યાસી

સરજી તથા આનડને ઉછેરી મોટા કરવા લાગ્યા. ગામના લોકોએ રેણુને અગ્નિદાહ કર્યો હતો તે રથને દેરી ચણાવી.

દિલ્હીથી જ્યારે અપમાનિત ધિવલ પાછો આવ્યો ત્યારે એ સમાચાર સાંભળી ચમરી ગયો. તેનાં સૌમ્ય વિષાદમય નેત્રા ઉંચે આજ સાથે એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યા. તે રાત્રે ધિવલના મુખમાંથી એક વેદનામયું ગીત સંપૂર્ણ તંબુરના રણુકાર સાથે તેનો સ્વર એકતાન થયો. તેને આશ્વાસન આપવા આવેલા પાડોશીઓ ભજનના લયમાં લીન થયા. સાધુ મૌનીનાથ ધિવલને આશ્ચર્યમુગ્ધ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યા. થોડી વારે તે બોલ્યા કે “ધિવલ હવે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ થવાનો છે.”

મૌનીનાથ ગામના વડીલ જેવા હતા. તેમની સાથેના સહવાસથી સરજી તથા આનડ મૌનીનાથ પર પિતાતુલ્ય પ્રેમ રાખતા. બાળકો સાથે મૌનીનાથ ધિવલની વાડીએ જઈ રહ્યા. સરજી તથા આનડ તેની આગળ રમ્યા કરતા અને નવનવા પ્રશ્નો પૂછતા. દાદી પર હાથ ફેરવી વૃદ્ધ સંન્યાસી તેમને રમુજી ઉત્તરો આપતા. ધિવલ બધી વખત ઇશ્વરભક્તિ તથા સંસ્કૃત શીખવામાં ગાળતો, ભાવિક ગ્રામજનોને આ ગુરુશિષ્ય દેવ જેવા યજ્ઞ પજ્ઞા. મોડી રાત સુધી એ નિખાલસ ગામડીઆઓ એકઠા બેસીને ધિવલને પોતાનાં મુખદુઃખો જણાવતા. ધિવલનાં ભજનોની ધૂનમાં મસ્ત બનીને તેઓ ડાલતા. દૂરદૂરથી દેશની પરિસ્થિતિની ઉડતી ખબરો આવતી. દેશભક્તિથી ઉજળતા હૃદયે બધા ઉત્સાહપૂર્વક ચર્ચાઓ કરતા, ભાવિ માટે યથાશક્તિ અનુમાન બાંધતા.

કોઈ પ્રવાસી ખજાર લાવે છે કે કનોજના રાગ જયચંદની પુત્રીનો સ્વયંવર થાય છે; અને ગ્રામજનો આનંદમાં આવી જઈ અર્ધી રાત સુધી તડાકા મારે છે. વળી સમાચાર આવે છે કે પૃથુરાજે સંયુક્તાનું દરણુ કપ્યું છે અને કનોજપતિના હાથ હેડા પજ્ઞા છે. ધિવલ વિચારપૂર્વક સર્વને આવા કુસંપથી નિપજતાં અનિષ્ટો

સમજાવે છે. મુસલમાનો હવે આવે તો રજપૂતો એકત્ર થઈ સોમા થઈ ન શકે એ વિચારે બધા ગંભીર બની જાય છે. મૌનીનાથ સર્વને આર્યસંસ્કૃતિની અમરતાનાં સૂત્રો સંભળાવે છે. ધિવલની દૂરદર્શી બુદ્ધિ પર પ્રશંસા ઢાળતા બધા જુદા પડે છે, આવા સરલ ઉત્સાહી અને નિર્દોષ પહાડનિવાસીઓ સાથે ધિવલનું જીવન જતું હતું. ધિવલને 'બક્ત'ની સંજ્ઞા મળી હતી.

૩

એ બક્ત ધિવલ પ્રકૃતિસૌન્દર્ય નિરખતો અત્યારે ઉભો હતો. ડુબી જતા રવિબિમ્બમાં તેને રેણુના મુખની સ્મૃતિ યદ્ય હતી. કુટલી થે વાર સુધી વિચારમાં લીન બનીને તે આમતેમ ફર્યા કર્યો. રેણુની સ્મિતભરી મુખાકૃતિના ધ્યાનમાં તે મગ્ન થયો હતો. રેણુ મૃત્યુ પામી છે એ વિચાર જ તે જૂલી ગયો. રેણુનું સરલ રતાશબ્દનું મુખ જાણે કે તેની આંખ આગળ તરે છે. ચણિયાનો કોઠોટો ભારી રેણુ ક્યારાઓમાં લકી જતું પાણી વાળે છે. અંખો-ડાપરથી સરી ગયેલી આંધળી તે બેદરકારીથી જેમ તેમ ખંભા પર વીંટાળે છે. તાજા ધડની લીલીછમ કુંડીઓ વાયુમાં હિસોળે ચડે છે, સરયુ તથા આનંદ રેણુની આસપાસ ફરતાં ફરતાં કાલી અરુપ છ બોલીમાં વાતો કર્યા કરે છે. પાંચ વર્ષ પહેલાંનું એ દૃશ્ય જાણે હમણાં જ જોતો હોય તેમ ધિવલની મુખરેખા સ્થિર બની હતી. સ્વપ્નસૃષ્ટિનો આનંદ તેની આંખોમાં ચમકતો હતો. નીચેથી મૌનીનાથનો અવાજ આવ્યો.

“ધિવલ ! ધિવલ !”

ધિવલની કદવપનાની પાંખો ફફડતી બધે થઈ. સંત્યતાના કોર જગતપર એ સરી પડ્યો. તેનાથી નિઃશ્વાસ નખાઈ ગયો. શુરનો સાદ ફરી સંભળાયો.

“ધિવલ ! આલ ! હવે રાત પડી !”

“દાદાજી ! આવું છું.”

ધિવલને લાગ્યું કે પોતાનો અવાજ સહજ બારે થયો હતો. દૂર દૂર અંધારા પર્વતો પર નજર નાખી એ નીચે ઉતર્યો.

“કુટલું મોડું થયું ! બાળકો વાટ જોતા હશે.” તે બબડ્યો.

વાંકા ચુંકા પત્થરની અનિયમિત ખમદંડી પર થઇને તે નીચે આવ્યો.

એ ખડક નીચે જ ધિવલની વાડી હતી. નાની એવી ઝૂંપડીમાં તેલનો દીવો બળતો હતો. નવ વર્ષની સરજી નાની નાની હથેલી-ઝાંઝી રોટલો દીપવાને પ્રયાસ કરતી હતી, આનક પરીક્ષકનું ગાંભીર્ય ધારણ કરીને બહેનના પ્રયાસનું અવલોકન કરતો હતો.

“ઝટ કર. સરજી ! બાપુ હમણા આવશે.”

“દાદાજી બોલાવવા ગયા ? ”

આનકે જવાબમાં ડોકું હલાવી હા પાડી. સરજીએ રોટલો ટપટપ દીપીને તાવડીમાં નાખ્યો. રોટલો ઉપર્યો ઝેટલે સરજીએ તેમાં કાણું પાડ્યું.

ધિવલનો પરિચિત પગરવ સાંભળી બહાર બાંધેલી ઘોડીએ હથેલીકાટ કર્યો. વાડીના દ્વાર પર જ નાની એવી ખાટલી હતી. મૌનીનાથ આવીને તે પર બેઠો.

‘બહુ મોડું થયું, બાપ !’

‘હા દાદાજી ! જરા વિચારે ચડી ગયો.’

‘અવાજ કેમ આવો છે ?’

‘ના, ના. ખાસ કંઈ નથી.’

ધિવલે તંબુરને ઝૂંપડી બહારની ખાલીએ લટકાવ્યો.

‘ભ. જમી સે. છોકરાં વાટ જોતાં હશે’ ધિવલ અંદર ગયો.

વાડીના છેડા આગળ અધારામાં ચમકતી પત્થરની સફેદ દેરી સામે જોતા મૌનીનાથ એકલા બેઠા.

જમીને પથારીમાં સુતા સુતા જાગે જાગે વાતો કરે છે. ઘડનો પાક હમણાં તૈયાર થઈ જશે. જમરખ પાકવાને વાર નથી. સીતાદેવ તો ઉતરવા માંડ્યા છે. સરજી રાધતાં શીખી જશે એટલે બાપુને જરાય મહેનત નહિ પડે. આનડને ઘોડી પર બેસતાં શીખવું છે. બાપુ હવે ઘોડા જ દિવસમાં શિખવવાના છે. તીર ફેંકતા તો આનડ જાણે છે-ઉડતા પંખીને પણ આંટી જાય. અરે-અરે પણ આનડ આવી શી વાત કરતો હશે? પંખીને મારવાની વાત દાદાજી સાંભળે તો, કેવા ખીજાય!

સરજીને મન એકદમ શંકા થાય છે. સુતી સુતી તે આનડનો હાથ પકડે છે.

‘આનડ! આનડ! બાપુ કેમ તીર ચડાવતા નથી!’

‘કાણે જાણે? ઘોડી પર પણ બેસતા નથી.’

‘કેમ નહિ બેસતા હોય?’

‘આલ... પૂછીશું?’

કુતૂહલમયો જાગે બહાર આવે છે.

‘બાપુ! બાપુ!’

સરજીના અવાજથી ધિવજ જાણે કે ઝગડીને જાગી જાય છે.

‘કેમ બહેન! ઉંધ નથી આવતી?’

‘બાપુ! અમારે એક વાત પૂછવી છે.’

‘શી વાત?’

‘તમે તીર કેમ નથી ચડાવતા? ઘોડી પર કેમ નથી બેસતા?’ બાળકના નિર્દોષ પ્રશ્નોનો હસીને ઉત્તર આપવા ધિવજ પ્રયત્ન કરે છે. પણ છતાં એનો અવાજ મંભીર બની જાય છે.

“હું કોઈ દિવસ ઘોડી પરં ખેસવાનો નથી. અને ધનુષ હાથમાં સેવાનો નથી.”

“કોઈ દિવસ નહિ?”

‘ના, કોઈ દિવસ નહિ.’

‘પણ એમ શું કામ?’ ગુંચવાયેલી સરજી આપુની સામે જોઈ રહે છે.

‘મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. દિલ્હીમાં આપણા રાજા પ્રથુરાજ છે. તેને મેં મારી તરવાર આપી દીધી. હવે મારાથી બીજી તરવાર ન વપરાય.’

આનડને સમજ ન પડી કે આપુ બહુ જુસ્સામાં કેમ આવી ગયા !

‘સરજી ! આનડ ! અહિં આવો તો’ મૌનીનાથે બાળકોને બોલાવી લીધાં.

‘સરજી ! તું શું પૂછતી’તી ?’

‘આપુ તીર કેમ નથી ચડાવતા એ.’

‘જો સાંભળ’ સરજીના માથાપર હાથ ફેરવતા મૌનીનાથ તેને સમજાવવા લાગ્યા;” જો રાજા આપણાં હથિયાર લઈ લે તેણે આપણું અપમાન કર્યું” કહેવાય. એવા રાજાની સેવા ન કરાય. એવા રાજા માટે હથિયાર ન ઉપાડાય.”

‘આપુ કોઈ દિ’ નહિ ઉપાડે ?’

‘ના, ના, હવે એ અહિં રહેશે. અને પરમાત્માને ઝાળખશે.’ અર્ધું સમજીને બાઈબલેન ઝુપેડીમાં ગયા.

બોમનો વિસ્તૃત ધુમ્મટ તારાઓના તેજથી બળ્ય લાગતો હતો. વાયુની આછી લહરોથી વાડીનાં વૃક્ષો હલી ઉઠતા હતા. અંધકાર વચ્ચે ઉમેલી શ્વેત દેરી પરથી ધમ્મના ફડફડાટનો કોઈ કોઈ વાર અવાજ આવતો હતો.

ધિવલને ફરતો જોઈ મૌનીનાથે જૂમ મારી.

‘ધિવલ ! હવે, સુષ જ તો. કેટલોક વખત રૂપા કરવું છે !’

‘હંધ નથી આવતી. દાદાજી !’

‘રોજ ને રોજ એક જ વાત સંભાર્યા કરવાથી શો લાભ, ધિવલ ! બલિય સામે નજર માંડવાથી માણસ મહાન બને છે, ભૂતકાળને પંપાળ્યા કરવાથી નહિ.’

‘એ હું સમજવા પ્રયત્ન કરું છું, દાદાજી ! પણ જૂના ડંખો મારાથી છુટાતા નથી.’

‘ગતપ્રસંગો ફરી ફરી સંભારીને હુઝમી થવા માટે નથી. તેમાંથી સાર જેવો શાન્તિ મેળવતાં તારે સીખવું પડશે. દિલ્હીમાં બહુ બહુ તો તું સૈનિક મટીને સેનાપતિ થઈ શકત. અને નિરર્થક પ્રવૃત્તિના મૃગજળમાં તારું અમૂલ્ય જીવન ફૂખી જાત. એ જીવનને સફળ બનાવવાની ધૃષ્ટિ તને તક આપી છે. પછી આટલી ખેડ શો ?’

‘હજી મને હુઝમમાંથી સુખ જોતાં નથી આવડતું, દાદા ! જીવનની મીઠી પળોનો ધુમ મને આકર્ષે છે. અને સદાની અપ્રાપ્ય એવી એ પળો સંભારતાં મારો આત્મા અકળાય છે.’

મૌનીનાથના છુટણ પર મસ્તક ઢાળી ધિવલ બેઠો. ગુરુનો સુકો પણ લાગણીભર્યો હાથ ધિવલના વાંસા પર ફરતો રહ્યો.

‘તને રેણુ યાદ આવે છે, ધિવલ ! પણ આર્યાવર્તનું ગૌરવ સાચવતી એ તો મનુષ્ય મટીને દેવ જની. તારે હજી દેવ થવાનું બાકી છે.’

ધિવલ ગુરુના મુખ સામે ભાવભર્યા નયને જોઈ રહ્યો.

‘જા-બેટા ! સુષ જા મધરાત થઈ. જો રેહિણીનું નક્ષત્ર મંડળ માથે આવ્યું.’

ઘોડી વારે ધિવલ બિભો થયો. ઘોડીએ હણહણાટ કર્યો. તેની

પીઠ થાબડી ધિવલ્લ જુંપડીમાં આવ્યો અને પથારી પાથરી. મધ્ય રાત્રિનો અધકાર વનપ્રદેશ પર સસવતો રહ્યો.

૪.

જુંપડીમાં ધિવલ્લની વ્યગ્રતા વધી, તેને નિદ્રા ન આવી. તેની દૃષ્ટિ નાની બારીમાંથી આકાશ તરફ વળી. નિરન્તર હાસ્ય હસતા તારાઓનાં જૂમખાં તે જોઈ રહ્યો.

અને તારાઓનું હાસ્ય જોતાં ફરી તેને એક સૌમ્ય સ્મિત સાંભળ્યું. કેટલીયે વસ્તુઓ તેને યાદ આવી. યુવાનીના મસ્તીમયો દિવસો, સૈનિક બનીને તેણે સેવેલાં નવનવીન સ્વપ્નો, મૌનીનાથના સહવાસથી તેના પલટાયેલા આદર્શો—એ બધી વિચારમાળા તેના રમરણ્યપ્રદેશ પર નર્તન કરવા લાગી. મુખ હચેળામાં ટેકવી ધિવલ્લ પથારીમાં બેઠો.

આકાશને અટકીને ઉભેલા સ્થામ શિખર પર આછો ઉમ્મસ પથરાયો. કૃષ્ણપક્ષનો અર્ધ ચન્દ્ર ધીરેથી પર્વતમેખલા પર આવ્યો, અને ઉદાસી ઉત્સાહરહિત નયને પૃથ્વીને નિરખી રહ્યો.

ઉમ્મતાં બાળકોના મુખ પર ચન્દ્રનાં આછાં કિરણો પડ્યાં. નિદ્રામાં ફૂલતાં નાનકડાં નરકોરાં ધિવલ્લ જોઈ રહ્યો.

‘કેવાં નિર્મળ અને સુખી ! બાળક એટલે સ્વર્ગનાં ફૂલ... રેણુની એ સદાની યાદગીરી સમાં...કેવાં નિરાંતે ઉઘે છે !’

‘બાળકના હૃદયમાં અમૃતની બીનાશ હોય-છે. ધરતીનો પવન એ અમૃત સૂકવી નાંખે છે.’ ધિવલ્લે સરળુને કપડું ઝોટાડી તેની નાજુક હડપથી નીચે દબાવ્યું.

‘પણ મને આજે થયું છે શું ? આંખ જ મળતી નથી !’

હાથ પર ચિર ટેકવીને એ સુતો. પણ વિચારોનાં બૂન તેને પન્તવતાં રહ્યાં. તેની તરંગમાળા અટકી નહિ. તેના મનઃમાં

વિચિત્ર પ્રશ્ન જાણે થયો કે નિરપરાધીને અન્યાય એ જ શું વિશ્વનો ક્રમ હશે ? અને એ પછી પોતાના પ્રિય સેનાપતિ આમુંડરાયની પ્રમા નીતરતી મુખમુદ્રા તેને યાદ આવી. આમુંડ જેવા ભક્તને અન્યાય કરનાર રાગનું કાણુ રહેશે ? સંયુક્તાનું હરણુ થયું; કોનોજ સાથે દુશ્મનાવટ થઈ, અને દિલ્હીના શૂરા સામતો વિનાકારણુ કપાઈ મૂઆ. અહા ! એ જૂના મિત્રો સાથે પોતે કેવો આનંદ કર્યો હતો ! હવે દિલ્હી જવાનું થયું હોય તો એમાંથી કાઢકાઢનું મુખ જેવા મંગે. બાકી રહ્યા હશે સેનિકા-દંબી, ડંકારી અને વિલાસપ્રિય-તેમના રાગ જેવા. એવા કૃતદની રાગ માટે પ્રાણ આપવો એ પણ કાંઈ ઠઠાપણ ન કહેવાય.

પણ એ દિવસો તો ગયા. ક્યાં દિલ્હી અને ક્યાં પોતે ? શા માટે નકામે ખેડ કરવો ? ઇશ્વરે તો તેને બસ આનંદ અને સરજી સોંપ્યાં છે પછી શું ? ધિવલ્લનો વિચારપ્રવાહ વળી આગળ ચાલ્યો. “પણ હવે મુસલમાનો આક્રમણ કરે તો ? હવે પૃથુરાજ તેઓ સામે ટક્કર જીલે ? સંયુક્તા સાથે રંગરાગમાં પડી ગયો છે એ વાત સાચી હશે ? શ્રી માટે કંઈ રજપૂત દેશને ન બૂલે. યુદ્ધની નોખા પાગી ત્યારે પોતે કેમ કેં દિલ્હી સુધી ગયો હતો ? રેણુને રડતી મૂઝા-અને જાણિયામાંથી તેની આંસુભીની આંખો છેલ્લી વખત જોઈ-અહો દૈવ !”

ધિવલે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. એ પડખું ફરીને મુતો. કેંક અરુપટ વમજામાં તેનું મન ધુમ્મા ધ્યું. યોડીવારે તેની પાપણા ભારે યદ. નિદ્રાની શીતળ લહરી તેના તમ દેહ પર વળી.

પવનથી વૃક્ષો જરા હલ્યાં. રેણુની દેરીપર ધબ્બનો ફડકાટ થયો. યોડીએ પગ હલાવ્યો. ફરી બહું શાન્ત બની ગયું.

૫

યોડીવારે ધિવલ્લ ચમકીને જાગ્યો, તેના કાનમાં કંઈ વિચિત્ર અવાજ આવ્યો. પૃથ્વીમાં જાણે ધણુધણુટ શરૂ થયો હોય તેમ

ધિવલને લાગ્યું, ધરતીપર તેણે કાન માંડ્યા. “મારું મગજ તો નથી
ભમતું ને ?”

જોરથી માયુ કુણાવીને એ મુતો પણ અવાજ વધારે પ્રગળ
અને સ્પષ્ટ થયો. કરો અવાજ તો આવતો જ હતો. એ ચોક્કસ,
પણ મધ્યરાત્રિએ આ બૂકંપ જોવો ગંભીર અરુખલિત નાદ શો ?
મહેરામણ ઉન્મત્ત બની ધરતી આવતો હોય, હિમગિરિની હિમ-
શિલાઓ ધધડાટ કરતી તૂટી પડતી હોય તેવો ઘેરો સૂર વાયુમાં
માજવા લાગ્યો. મધ્યરાત્રિનું વાતાવરણ કમ્પાવમાન થયું. પ્રચંડ,
અમંગ, તાલમદ્ધ ધ્વનિ દિશાઓમાં પથરાઈ રહ્યો.

ધિવલ ઝુંપડીમાંથી જહાર આવ્યો. તેણે આસપાસ દૃષ્ટિ
ફેંકી. ખીણેખીણમાં અવાજનો પ્રતિધોષ ગાજતો હતો. અર્ધચન્દ્રના
ઝાંખા પ્રકાશ નીચે પથરાયેલી સ્થામ નિમિડ વૃક્ષલટા તરફ તેણે
ધારીધારીને જોયું. માળાઓમાં વિશ્રાન્ત લેતાં પક્ષીઓ આ અ-
પરિચિત કોલાહલથી જાગી ઉઠ્યાં અને ચિત્કારથી પોતાનું કુતૂહલ
પ્રકાશિત કરવા લાગ્યાં. નાદથી સજીવન બનેલી ગિરિમેખલામાં ચારે
બાજુ ધિવલ આતુર નેત્રે નિહાળતો રહ્યો. અરુખલિત અને ઉમ્ર એ
ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ થતો ગયો. અને તેમાં તૂટતી ઝાડીઓ, ઉખ-
ડતા પત્થરો અને કુકરોના રણકારના સૂર ધિવલને કાને પડવા
લાગ્યા. પૃથ્વીનાં પડ સીરી પાતાળવાસીઓ જાણે ઉપર આવતા
ન હોય !

‘ધિવલ ! ધિવલ !’ દરથી મૌનીનાચતો અવાજ આવ્યો.

‘ઉપર આવ.’

‘આ શાનો અવાજ દાદાજી ?’ ધિવલે સામો સાદ પાડ્યો.

‘લરકર આવે છે. પરદેથી ફોજ.’

સરજુ અને આનડ જાગીને જહાર આવ્યાં. ધિવલ
તેઓને લઈ ઉપર ગયો. ખડકવાળા પગદંડી પર ચઢને તેઓ

પહાડની ટોચ પર પહોંચ્યા. અવાજનો વુમ્મલ ઘોષ તેમનાં હૃદય કંપાવતો ઉછળતો હતો. જોંવી કાળી કરાડ પર ધિવલ સરળ તથા આનંડ સાથે ઉભો. મૌનીનાથની ચેતનભરી આંખો દિશાઓ ખોળતી રહી.

તે જ ક્ષણે સામેની ખીણ સજીવન યની. અગણિત મશાસેની હારો આગળ ધસી આવવા લાગી. પહાડોની અધારી કરાડોમાં જાંખો રતાશભર્યો પ્રકાશ પથરાયો. ખડક ઉપરથી ધિવલ તેમના અગણિત ગિન્દુઓ ઉછળતા જોઈ રહ્યો. બોમ તણે તારાગણો પૃથ્વીપર્યટને નીકળ્યા હોય તેવું એ દૃશ્ય હતું. બે ઘોર ખીણો વચ્ચેથી આવતો માર્ગ એ પ્રવાહથી ઢંકાવા લાગ્યો. ઘોરી માંમ પર છલકાતી આવતી એ સરિતાનો અવર્ણનીય ધુવવાટ ધિવલ સાંભળી રહ્યો. યવન સૈનિકોનાં શસ્ત્રોનો મળકાટ તેની નજરે પડ્યો. માનવસરિતા નજીક ને નજીક આવી.

ચિચિયારીઓ પાડતા અને પથ્થર તોડી માંમ સરલ ધનાવતા પથ્થરફોડાઓનાં જૂથ પસાર થયાં. પછી અશ્વાશ્વ સૈનિકોની હારો આવી. ત્રીસ હજાર અશ્વોની ખરીના પડછંદથી ગિરિકંદરા ધણુધણી ઉડી. નિયમિત મતિથી સ્વારોની હાર પછી હાર ભરતીનાં ઉભરાતાં પૂર સમી ઉછળતી રહી. ટોપ અને લોહનાં કવચ, શિરપેચ અને અણિયાળા ભાલા, તીર, તોમર અને ધનુષ ઘેરો ઝગઝગાટ કરતાં ગયાં.

પહાડની ટોચ પરથી ધિવલ એ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો. તેણે લસકરો જોયાં હતાં. દિલ્હીમાં રજપૂતો સાથે તાલીમ લેતી વેળા હજારો સૈનિકોનાં જૂથ તેણે નિહાળ્યાં હતાં. પણ આવો અપૂર્વ અપરિમિત માનવપ્રવાહ તેણે સ્વપ્ને પણ કદ્યો ન હતો. ધડકતે હૃદયે અને આશ્ચર્યમુગ્ધ નેત્રે તેણે એ કાબુથી સ્વાશેને જોયા ક્યાં હજારો, લાખો ભાલાઓના ચમકારથી ખીણમાં તેમનાં નર્તન મંડાયાં. પાણીના અમોઘ અપ્રતિરોધ્ય પ્રવાહસમા પાયદળના

પદ્મવતી પર્વતની અધેરી કરાડો ધડકી રહી. હિન્દ છૂતવા પક્ષી આવતું ગીઝની સૈન્ય ક્ષિતિજ સુધી પથરાઈ રહ્યું.

પછી તો તંબુઓનાં સાંમાન તથા ખોરાકનાં ગાડાંઓની હારો આવી. એ ગ્રહ અને વળા પાછી સ્વારોની ટુકડીઓ આવી. થોડી વાર એ વાહનો અને સામાન ઉચકતા ઉઠો પસાર થયા. અને ફરી શસ્ત્રો અમકાવતા સૈનિકોના તાલગદ્દ પદપદારથી ધરતી ગાજી રહી. ધિવલે એ અનન્ત પ્રવાહને જોયા કર્યો. હિત્સાહ અને આવેશથી જુલંદ સરે ગવાતું ફૂચતું ગીત તે સાંભળી રહ્યો. આભના પડદા ચીરીને પ્રભાતે સૂર્ય બહાર આવ્યો. હજી એ માનવસરિતા તેવા જ જોસથી ધુધવાટ કરતી ધ્વનિ પ્રસારતી વહેતી હતી. ખીણમાંથી સૂર્યા આવતા માનવસાગરને જાણે કે અન્ત જ ન હતો. વિનાશની વાદળીઓ સખી કાણુલી સેનાનીઓની ટુકડીઓ એક પછી એક સરી જતી હતી. તડકામાં ચળકાટ કરતાં તેમનાં બાહાં, સ્વચ્છ મ્યાનો અને કવચધિવલની આંખને આંજતા રહ્યાં.

૬

‘વિચારો કરવાનો આ વખત નથી. ધિવલ ! તારા સિવાય દિલ્હી ખંખર કોણ પહોંચાડશે ?’

ધિવલ નનરનીચી રાખી મૌનીનાયતા રાખેલો સાંભળી રહ્યો.

‘તું જા, ધિવલ ! સુનેલા સહેરને જગાડ. મરનો આવ્યાની ખંખર આપ.’

ધિવલના ઓઝ કંઈક બોલવા ફરક્યા. મૌનીનાયની આંખોએ ધિવલના મનોભાવ વાંચી લીધા.

‘તારી પ્રતિજ્ઞા તને યાદ આવે છે ? સમસ્ત દેશની વાત હોય ત્યાં પ્રતિજ્ઞાએ સંભારવાની ન હોય. ધિવલ ! આ પૃથુરાજ અને આમુંડની વાત નથી. આર્યાવર્તની સ્વતંત્રતા, આર્યસંસ્કૃતિના રક્ષણની વાત છે. ક્ષેત્રની નાની નાની વિગતો આજે સંભારીએ તો હૃથરન્ય ગુન્હેગાર થવાય.’

ધિવલ્લને અંગે અંગે ચેતન સળગ્યું. રાખ નીચે દબાયલા અંગારાની પેટે કોષ્ઠ ઉડી રહેલી પિપાસા ભભૂકી હતી. તેની છાતીમાં રૂધિર ઉછળી રહ્યું. અને હૃદયના એ ધમકારામાં તેને આર્થસંરક્ષિતની સજીવનતાના સૂરો સંભળાયા. અવશ્યનીય અને હઠાત એવો જન્મ-ભૂમિનો સાદ તેના હૃદયનાં અતલ ગવ્હરોમાં ગુંથ રહ્યો. કોષ્ઠ અમમ્ય શક્તિનું એ સનાતન આવાહન ધિવલ્લે અનુભવ્યું. મૌનીનાથ પ્રસન્ન મુખે ધિવલ્લના હાથની ખીણાતી મુઠ્ઠીઓ જોઈ રહ્યા.

‘દાદાજી ! હું નર્ક છું.’

‘જા ભાઈ ! વિન્ય કર.. મુસલમાનો સીધા માર્ગે જશે. તું પેશાવર-તરફ યજ્ઞને આમળો. જેલમ, ચિનાબ અને રાવી ઝોળંગી, હાહોરથી માર્ગે બદલી શિવાસિકના પવંતોમાંથી આવતા ટૂંકા માર્ગે દિલ્હી પહોંચજો. કાશ્મીરો અમૃતસર પહોંચે તે પહેલાં રજપૂતો તૈયાર થઈ જશે.’

ધિવલ્લે મગજમાં માર્ગની રેખા આંકી લીધી.

‘અને ભારતનું ભાગ્ય તારી. ઝડપ પર છે-એ ન બૂલીશ. રજપૂતો વખતસર ચેતશે તો ભારત અભિન અને અમર રહેશે નહિતર...’ મૌનીનાથ બોલતા અટકી ગયા. તેના મુખ પરની પ્રતાપી નિશ્ચલતા ઉડી ગઈ. ઉડી, વિચાદભરી ઠરણા ગુરુનાં નેત્રોમાંથી ડ્રવી રહી.

‘આર્યાવર્ત’ અમર છે. દાદાજી ! અન્ય પ્રજાઓ આર્યનું હીર લૂંટી નહિ શકે.’

‘હથર તારા રાખદો સાચા પાડે. ભાઈ ! જા. અપમાનના ડંખો હૃદય પરથી બૂંસી નાખજો. તારી રેણુ દેવી બની, તારે દેવ બનવાનો અવસર આગ્યો છે; તારી પ્રતિજ્ઞાના ભંગે માટે ભારત-વર્ષ તને આશિષ આપશે.’

આનંદ અને સરજી આશ્ચર્યમુગ્ધ બની આ જોઈ રહ્યાં હતાં, સરજીએ મૌન તોડ્યું.

‘બાપુ, તમે ઘોડી પર બેસશો ?’

‘હા. બેઠા !’ કહીને ધિવસે સરજુને છાતી સાથે આંપી.

‘અને ધતુષ વાપરશો ?’

‘હા. હા. ’

‘તમે પ્રતિગા લીધી હતીને ?’

‘દેશ કરતાં પ્રતિગા શિવ ન હોય, બાપ ! તમે બન્ને દાદાજી પાસે રહેશો ને ?’

સરજુ ને આનડ વિચારમાં પડી ગયાં.

‘આપણે પાછાં પહેલાની જેમ રહીશું. તને એ ગમશેને ?’
મૌનીનાથે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

‘બાપુજી પાછા આવશે ને ?’

સરજુની એ સરલતાનો મૌનીનાથ પાસે જવાબ ન હતો.

‘હા બહેન ! આવીશ—જરૂર આવીશ, હો !’ ધિવસે હતર આપ્યો.

સરજુ તથા આનડને વહાલથી ભેટી એ અનિશ્ચી પર સ્વાર થયો. ધતુષ ખંભે ભેરવી તેણે ઘોડીને ઝેડી મારી. પલાણુ સાથે અચડામ્પને તરવારના આને મીઠો ખણુખણાટ કર્યો. સરજુ તથા આનડ બીની આંખે પોતાના બાપુને હુમરામાં અદૃશ્ય થતા જોઈ રહ્યાં.

પવનની એક લહરી આવી. મૌનીનાથના રૂપેરી વાળ તેથી હલી ઝિઝ્યા. આરસની સફેદ દેરી પરથી ધન સરીને નીચે પડી.

નિ ધં ધે

અનંતરાય મ. રાવળ એમ. એ. (અમદાવાદ)

ગુજરાત કોલેજના ગુજરાતી સાધાવાદમયતા અધ્યાપક; અધ્યાપન ઉપરાંત
વાસ્તવસેવાનું કર્તવ્ય જાળવનાર આપણા અણુતર અધ્યાપકોમાંના એક.

રવિશંકર ભટ્ટ ખી. એ. (મુંબઈ)

સાહિત્યના સર્જક, કલાના વિવેચક, સમાજશાસ્ત્રના વિશેષજ્ઞ; વેધક શૈલીના
યુવાન લેખક.

નિ. કં. વૈ. ખી. એ. (ભાવનગર)

‘એક ક્રાંતિકારની આત્મકથા’ વગેરેના સાષાંતરકાર.

હરિલાલ રં. માંકડ ખી. એ. (જોડિયા : કાલિયાવાડ)

શિક્ષણસેવક અને વાસ્તવસેવક; આર્યવિદ્યાઓના શ્રેણીક ગુજરાતી માન-
નીય અભ્યાસક્રોમાંના એક.

૧. સપ્તદ્વીપા પૃથિવી (દ. રં. માંકડ)

આયર્વિદ્યાના એક અદ્યક્ષશોધિત લેખા દેવને રસનન્દ્ય વિદ્વાત્તાથી
નિરૂપતો નિબંધ.

૨. સ્નેહમુદ્રા (અ. મ. રાવળ)

આપણા એક 'અપૂજ્ય શિવચિંત'ની સાવત્રીની પૂન. ... (નિબંધનો આ
પહેલો વૃત્તીયાંય છે.)

૩. રા. ધનસુખસાત માહેતા (ર. બટ્ટ)

ગુજરાતના વિદ્યમાન મર્મવિદેમાં, જેમનું કાર્ય સૌથી લાંબા સમયનું છે,
અને જેમની પૂરતી હદર પૂજ્યમાં ગુજરાતે લાંબો સમય લગાવ્યો છે, તે
સાહિત્યકારનાં ગુણવસ્તુઓ અને કાર્યની રસમય તવરપર્થી સમીક્ષા.

૪. હિંદુ ધર્મતત્ત્વ (વિ. ક. વૈ.)

ડૉ. સર સ. રાધાકૃષ્ણનકૃત 'ધ હિંદુ બુ ઓફ લાઇફ'નાં ઉદ્ધાં સાદ
પાનાંનું ગુજરાતી.

૫. જે જમાના પહેલાં

અસલી 'અમદાવાદ સમાચાર'માંથી અજ્યાસપાત્ર તેજ્ઞાં ન રસિક અવતારણો.

સપ્તદ્વીપા પૃથિવી

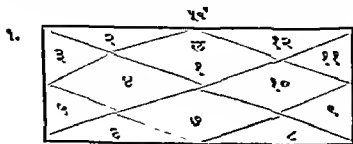
આ પૃથ્વી પૌરાણિક જૂગોળમાં 'સપ્તદ્વીપા પૃથિવી'નાં સ્થાનનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં બેચાર મુદ્દાનું નિરાકરણ કરવા જેવું છે. આ મુદ્દાઓનું વિવરણ થવાથી આગળ ઉપર આવેલી લક્ષીકત સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

આ પ્રકરણમાં અમુક મુદ્દાઓની તરફેણમાં માન્યતાઓ બંધાઈ ગઈ છે અને એના ઉપર મહાર બાંધીને આજ લગી કામ થયું છે. દાખલા તરીકે, યુરોપી જૂગોળકારોની પ્રથા આવા શુદ્ધ ભારતીય દિવસમાં પણ પાયારપે માની લેવાઈ છે. અત્યારના હિન્દુ-સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓએ યુરોપી નકશા દોરવાની પદ્ધતિને માન્ય રાખીને એ પ્રમાણે આપણા અસલી નકશાઓ માટે પણ ઉત્તર દિશાનું સ્થાન નકશાનાં મથાળે હોવાનું માન્ય રાખ્યું છે. વળી આ વિદ્વાનો અત્યારની જૂગોળના જૂ-વિભાગોના પ્રચલિત નકશાઓમાં દર્શાવેલ ગોઠવણને અનુસરે છે. અમેરિકા ડાબી કોર ને 'જૂની દુનિયા' જમણી કોર. પણ આપણી જૂની જૂગોળ સમજવામાં મોટો અંતરાય તો આજના નકશાઓથી નગરમાં ઠસી ગયેલ દેશદેશાન્તરની જુદી જુદી અને ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓથી પડ્યો છે. આ આકૃતિઓ પૂર્વ પશ્ચિમ હાંસે પહોળી હોઈ આપણા મન ઉપર અમુક પ્રકારે છપાઈ ગઈ છે. (આકૃતિ ૧)

જલદું, પ્રાચીન ભારતી પ્રથા જુદી જ છે. જન્મકુંડળીનું

આસેખન^૧ અસલી ભારતની નકશા દોરવાની પદ્ધતિનું સાદું મળતું અવશેષ પૂરું પાડે છે. એ આસેખનમાં લક્ષ્યને એટલે કે પૂર્વ-દિશિત ને ક્રાંતિપટનાં સ્પર્શબિન્દુને, આકૃતિનાં મથાળે મૂકવામાં આવે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, યુરોપી રીતથી જુદા પડીને, આપણી મુખ્ય દિશા પૂર્વ છે. વળી સ્વાભાવિક રીતે આપણી પ્રથા એવી હતી કે સર્વ કાંધ આપણાથી શરુ થતું ગણાતું. એ રીતે આપણે આપણને કેન્દ્રરૂપે ગણતા અને રોજના વહેવારમાં બધી પૃથ્વી આપણાં જુ-રથાનથી દૂર ને દૂર પ્રસરતી ગણાતી. (આકૃતિ ૩)

પૃથ્વીનો ચાલુ નકશો લઈ, એની પૂર્વ દિશા ઉપર રાખી, એને તપાસીએ (આકૃતિ ૨). જમીન સમન્ત, બેરિંગનાં શિરોબિન્દુથી અમેરિકાના પાયા લગી ત્રિકોણાકારે ગોઠવાયેલી જણાય છે. આની વિચિત્રતા એ છે કે પૂર્વપશ્ચિમ લંબાઈએ આખી આકૃતિ દાક્ષિના ઇન્ડો-ચીના નકશાની આકૃતિને મળતી આવે છે । મુખ્ય પર્વતોની ગોઠવણ આગ્રિની છે એટલે કે શંકી-એન્ડીઝના પાયા ઉપર આલ્પ્સ-હિમાલય ટેકવાઈ રહ્યા છે. આ બૃત્તિકોણ ઉત્તર દક્ષિણ બે બાજુએ મહાસાગરોનાં પાણીથી ધોવાઈ રહ્યો છે. વળી જણાય છે કે આ બૃત્તિકોણનો પાયો પૂર્વ બાજુએ આટલાન્ટિક વડે કપાઈ ગયેલ છે અને પશ્ચિમ બાજુએ પાસીફિકના એક કાંઠાવડે શિરો-બિન્દુથી છૂટો પડી ગયેલ છે. બીજી જાણવા જેવી બાબત એ છે કે પૃથ્વીનાં ઊગમણાં અક્ષત્રમણના આંચકાને લીધે સાગરનાં જળને પાછો એટલે કે આઘમણુ થડો લાગતાં આ જળને મહાસાગરો વડે

પોતાની આયમણી દોરના તીરપ્રાન્તો ખવાઈ ગઈ અંદાકાર થઈ ગયા છે; અને સાથેસાથે એના ઊગમણા કિનારાની જમીન ગોળાકારે કાંધ કાઢી ગઈ છે એટલે કે બહાર પડતી મધ ગઈ છે: મંકિસકાનો અખ્યાત ને ચીની સમુદ્રના ધાટનો ખ્યાલ કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. આમ પાણી તથા જમીનનાં પશ્ચિમાયનને લીધે પુરાણોની ગોળાકાર (પંખાકાર) આકૃતિવાળી જુગોળનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવામાં મદદ થાય છે.

આપણી શાસ્ત્રોક્ત પ્રાચીન જુગોળ જાણવા માટે બહુ ઘોડાં સાધેલા છે; અને એવી હકીકત પણ જાગૃત્વેથી પુરાણો સુધી છટી-છવાઈ સંધરાએત્ર પડી છે. જૈન સાહિત્યમાં^૧ જુગોળના ઉદ્ભવ છે પણ એમની જુગોળ ધણુંમટું જંજુડીપ પૂરતી જ છે. એમ છતાં બધે ઠેકાણે જે હકીકત મોજૂદ છે એ પણ અવ્યવસ્થિત ને ફટફેટ ઠેકાણે તો. પરસ્પરવિરોધી^૨ છે. દાખલા તરીકે, ક્યાંક પર્વતો ને નદીઓનાં નામો જુદાજુદા હોયો પરંતુ એજાએજા થઈ ગયેલાં માલુમ પડે છે. રામાયણમાંથી^૩ પણ એવો દાખલો મળે છે: કૂટ-શાલ્મલિ શબ્દની ટીકા લખતાં ટીકાકારોએ મારીમચડીને પણ, સંકેન્દ્રી ગળસ્થળના ખ્યાલથી, સાતે હોયોને રજૂ કરી દીધા છે, - જોકે ઇન્ડો-ચીને ને ન્યુહોન્ડો-ચીને કાંઈ લેવાદેવા નથી તેમ શાલ્મલિ ને કૂટશાલ્મલિને પણ કાંઈ જ સંબંધ નથી. આવા સંજોગોમાં વિદ્વાનોની વિવેકબુદ્ધિને બહુ કષ્ટાતું પડ્યું છે અને તેથી કાષ્ટકને પૃથ્વીના વિચિત્ર આકારના બાગલા^૪ પણ પાડવા પડ્યા છે.

શાસ્ત્રમાં આપેલાં ધણું બૌદ્ધિક નામો દરેક હિન્દુને જાણીતાં છે. જેવાં કે, મેરુ, સત્સદ્ગીપા, જંજુડીપ, જરતખંડ, આર્યાવર્ત,

૧. 'On the Indian Sect of the Jains' by Buhler and Burgess, (Luzac, London), 1903, P. 61 ff.-૨. જુઓ પુરાણોના જીવનકોરા વિભાગ.-૩, ૪, ૪૦.૬૬.-૪. Educational Review, Sep-Nov. 1923; Map of જૈનસંસ્થાનમ by M. M. Yajnik of Baroda.

ક્ષીરસાગર, ઉદયગિરિ, અસ્તાચલ, પાતાલ. ઋગ્વેદના વખતમાં એ લોકોને માણસોની સાત જાત, પૃથ્વીના સાત ભાગ, ને પર્વતોની ૩ સાત દારની માહિતી હતી; છતાં પુરાણોમાં મરાઠ્ઠર થયેલા મેરુ વિષે એમને માહિતી લાગતી નથી એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આથી આ લખાણના વિષયના કાળની એક હદ બધાઈ જાય છે. બીજી બાજુ, રામાયણ—મદાબારતમાં પુરાણનાં નામે હિન્દુસ્તાનનાં સ્થાનોને અપાઈ ચૂક્યાં છે અને જનસમાજ પણ લગભગ અર્વાચીન બાસવા માંડે છે. છતાં, પુરાણો જે કે પાછળથી લખાએલ છે તો પણ, ઇતિહાસને હિસાબે એમાં પરંપરાગત ઘણી જૂનીપૂરાણી હકીકતો સંધરવામાં આવી છે. આમાં 'ભુવનકોશ'નો ખાસ સમાવેશ થાય છે. ખુબી તો એ છે કે લગભગ બધાં પુરાણો ભુવનકોશની લગભગ એક સરખી જ હકીકત આપે છે; અને જે કાંઈ ફેરફાર જણાય છે તે ગેરસમજણ કે અધૂરી સમજણ કે વિસ્મૃતિજન્ય મનોદશાનું જ પરિણામ જણાય છે. શ્રી ૦ આપ્ટેના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:— "મત-મનાન્તર પ્રમાણે આ વિભાગો (દ્વીપો)ની સંખ્યા ૪, ૭, ૯, કે ૧૩ એમ જુદાજુદી લેખાય છે. જ્યાં દ્વીપો મેરુપર્વતની ચારેકોર ઠમજની પાંખડીઓ માંડેલ આવેલા છે અને દરેકની વચમાં એકેક સમુદ્ર આવેલા છે. ને. ૧-૫માં દ્વીપોની સંખ્યા અદારની આપી છે; પણ સાતની સંખ્યા સર્વમાન્ય જણાય છે; સરખાવો રહુ. ૧-૬૫ ને ગિરુ. ૭-૩૩. સૌથી મંચનો દ્વીપ જંબુ-દ્વીપ છે અને એમાં ભરતખંડ-હિન્દુસ્તાન-આવેલ છે." આથી આ લખાણના વિષયના સમજની બીજી મર્યાદા બધાઈ જાય છે.

આ લખાણનો પ્રસંગ સાત મુખ્ય દ્વીપો ને સાત મુખ્ય સાગરો પૂરનો જ છે. એનો ક્રમ આમ છે:— જંબુ (એશીઆ), દ્વારૈદ (હિન્દીમદાસાગર), પ્લક્ષ (એશીઆ માઈનોર-જૂદત), ઇન્ડુ-

રસોદ (હરાની અખાત; રાતો સમુદ્ર, યુનાની સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, દારૂપીઅન સમુદ્ર), શાલ્મલિ (આફ્રિકા), સુરોદ (બૃમધ્ય સમુદ્ર), કુશ (યુરોપ). ધૃતોદ (ઉત્તરમહાસાગર), કૌંચ (ઉત્તર અમેરિકા), દધિમડોદ (આટલાન્ટિક), શાક (દક્ષિણ અમેરિકા), ક્ષીરોદ (પાસીફિક મહાસાગર), પુષ્કર (ઑરટ્રેલીઆ ને ઓસ્ટ્રાલિયાનીઆ), શુદ્ધોદ (દક્ષિણ મહાસાગર). શુદ્ધોદ પછી મુવર્ણભૂમિ (અન્ટાર્કટિકા) આવે છે અને એની મધ્યમાં લોકાલોકપર્વત છે.

ઉપરુક્ત સ્થળો પૈકી જેની મધ્યમાં મેરુપર્વત છે એવો જંબુદ્વીપ સૌની વચોવચ છે. ખીલ બધા દ્વીપો જંબુને ફરતા સકેન્દ્રી ગોળાકારમાં વિંટળાએલા છે અને દરેકની વચમાં એ જ પ્રકારે એક એક સમુદ્ર આવેલો છે. એટલે કે જંબુને મધ્યમાં રાખતાં બાકીના ખીલ દ્વીપો ને સમુદ્રો એક ખીલથી બમણા ને બમણા મોટા ચંતા બન્ય છે અને એમાં સૌથી બહારનો ને સૌથી મોટો શુદ્ધોદ સમુદ્ર છે. દ્વીપો ને સમુદ્રોની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરવા માટે સાધારણ રીતે એવી કપમા વાપરવામાં આવે છે કે એ બધા ક્રમબદ્ધ પાંખડી માદ્રક* મેરુપર્વતને ફરતા આવેલા છે. બધી આધાર ને મહાર આ ઉપમાના બિંદુ ઉપર જંબાહ રલો છે.

વિદ્વાનો ભૂલાવામાં

અર્થા આગળ ચલાવતાં પહેલાં પૌરાણિક વિદ્વાનોને લાંબા સમયથી ભૂલાવામાં નાખ્યા છે એવી બે આંટીનો બિંદુ કરવા જેવું છે. મેરુપર્વતના સ્થાનને લગતી પહેલી આંટી છે. ઉત્તર મુવના પ્રદેશમાં મેરુપર્વત* છે એ માન્યતા પ્રસરવાનું કારણ એવું જણાય છે કે એ સ્થળે આકાશ કુંભારના ચાકડાની જેમ માર્થો ઉપર

૧. વરાહ. ૭૫-૪૧-અવ્યક્ત પૃથિવીપદ્મ મેરુરતસ્ય ચ દક્ષિણ ચતુર્થ સમુપન્ન વ્યક્ત પંચગુણ મહત્ત્વ; ગર્ગ્યદિન દ્વિ-
'The Arctic Home in the Vedas' B. G. ૩૩૩-૩૩૬
૬૭, ૭૦, ૩૮૫, ૪૫૩.

ચક્રચક્ર કરતું દેખાય છે અને એથી મેરુની આસપાસ સર્વ પૃથ્વી ફરે-છે એ ખ્યાલને મળતું આવે છે. પણ આ માન્યતા ખરી રીતે એક પ્રકારનું તૂત જ છે. આપણે ત્યાં તો, માયાં ઉપરથી પસાર થતો સૂર્ય મેરુ કને થઈને જાય છે ને એ વખતે મધ્યાહ્ન માય છે એમ મનાવું. આમ હોવાથી સૂર્યની ગતિ કુંભારના ચાકડા જેવી નહિ પણ બહુ તો ગાડાંનાં પૈડાંનાં પરિભ્રમણ જેવી ગણી શકાય. મેરુની સાથે સંબંધ ધરાવતી ચક્રગતિ ઉત્તર-ધ્રુવ પ્રદેશમાં અનુભવાતી અક્ષબ્રમણની ગતિ ન હોઈ શકે, કેમકે જળસંચયની ગોડવણના ચતુષ્કોણશુંક (ટેટ્રાહેડ્રોન)ના નિયમ પ્રમાણે ઉત્તર ધ્રુવના સ્થાનમાં દોષ કાળે જમીન હોવાનો સંભવ નથી. આમ હોવાથી એ ગતિ સૂર્યનાં રોજાંદા સંક્રમણની ગતિ દોષ શકે. અથવા તો પરિભ્રમણને લીધે ઠેક ઉત્તરનાં કર્કશિન્દુએ પહોંચ્યા પછી, એટલે કે મેરુપર્વત પહોંચ્યા પછી, સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ટળવા માંડે છે એ વાર્ષિક ગતિ હોઈ શકે. આ મંતવ્ય પ્રમાણે કેલાસ ને માનસરોવર જે ઇતિહાસપુરાણોમાં બહુ પ્રચલિત છે એને ભૌગોલિક મેરુ ને જંયુનદસર તરીકે ગણાવી શકાય. એટલું જાણવું જોઈએ કે વસ્તુતઃ કેલાસની ઉત્તરે આવેલા મધ્ય એશિયાનો ઉચ્ચપ્રદેશ જ પૃથ્વીપદ્મની કર્ણિકારૂપ મેરુ છે. માળાના મેરુની જેમ એ પણ પૃથ્વીનો મેરુ છે, શિરદોચ છે. આ ઉપરથી,

૧. એ આપણે ચતુષ્કોણશુંકને (ટેટ્રાહેડ્રોન-ચાર ત્રિકોણવાળા પિરામિડને) એનાં શિરશિન્દુની આર ઉપર જોતા રાખીએ તો એ શુંકની જલ્દી ત્રણ ધાર એને નીચલી આર (એન્ટાક્ટિકા) એ જમીન અને ત્રણ પડખેની ને એક ઉપરની (આર્કટિક મહાસાગર) મળી આર બાજુએ પાણી હોય. જ્યારે કોઈ પણ માળાકાર પદાર્થ અંદરથી સૂકાઈ જાય અમર સકોચાઈ જાય ત્યારે વસ્તુતઃ આ પ્રકારની જ ઘટના બને છે એમ પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે. જુઓ, 'Geography-Structural, Physical, and Comparative' by J. W. Gregory, Pp. 17 ff.; એન. ષિ. ૩૦.૧૭૩ પી. (૧૩મી આવૃત્તિ).-૨. શિવ. ઉમા. ૧૭.૧૬.-૩, વરાહ. અધ્યાય ૭૩મી.

દ્રીપો ને સાગરો મેનુની આસપાસ ગોળાકારે વિંટાળેલા હતા એ વાન સાવ હડી નય છે. ઉપરાંત એ વાત 'ચતુષ્કોણ...શંકુ'ના નિયમે પણ અસંભવિત દરે છે.

પૃથ્વીપદ્મ આ જ પ્રકારનો ખીન્ને ભ્રમ છે. પદ્મ ગોળાકાર હોય છે એ ખંડુ પણ આખી સળંગ પાંખડીનાં પટ્ટાવાળા જુદા જુદા થરવાળી એની રચના નથી. એ પણ એટલું જ ખરું છે. પાંખડીઓની તો એવી ગોઠવણ છે કે દરેક પાંખડી બે પાંખડીની પાછળ વચસા ભાગે દોઢે દોઢે આવી રહેલ હોય છે; જોટલી પાંખડી એટલા જ વચમાં ભાગલા હોય છે; અને બહારના થરની પાંખડીઓ મોટી મોટી ને પક્તી પક્તી હોય. એટલે પદ્મની ઉપ-માનો અર્થ એવો નથી કે ખંડો ને સમુદ્રો એક ખીન્નની આસ-પાસ ગોળાકારે આવેલા છે; પણ એ ઉપમા માત્ર જળસ્થળની સરસ, સુધટિત, ને સફાઈદાર ગોઠવણનો ખ્યાલ આપવા પૂરતી જ ખરી છે. એટલે પૃથ્વીપદ્મથી તો એટલું જ સચિત થાય છે કે પૃથ્વી પાંખાની માફક આગળ નત્તાં પક્તી પક્તી થતી નય છે. અને જમીન ને પાણીની ગોઠવણ એક ખીન્નની દોઢે મળતી રીતે ચક્ર રહેલ છે. તથા આ આકાર પદ્મના પાંખડીવાળા એકાદ ત્રિકોણાકાર, ખંડો ને તાદશ મળતો આવે છે. 'ચતુષ્કોણ શંકુ'ના નિયમે એ જ યોગ્ય જણાય છે અને શક્યતાના નિયમે પણ સંકેન્દ્રી વર્તુલાકાર રચના અશક્ય જ છે. (આકૃતિ ૨) ઉપ-માઓ અક્ષરસઃ ઘટાવી શકાય જ નહિ: જ્યાં આપણા સાહિત્યમાં સુખ પણ કમળ છે, આખ પણ કમળ છે, હાથ પણ કમળ છે, અને પગ પણ કમળ છે. પણ પુરાણો તો જંબુદ્વીપના પ્રદેશોનું વર્ણન કરતી વખતે ધનુષ,^૧ ત્રિકોણ,^૨

૧. મહા ભા. બીષ્મ. ૧-૬-૩૮; વરાહ. ઉપ. ૩૫ ધનુ: સંરથે તુ દ્વે વધે વિશેષે દક્ષિણોત્તરે.-૨. ભૃહ. ૧૫-૬૦-૬૧; ત્રિકોણે સંરિયતો મેઠરધ: કોણે જ મંદર: । વગેરે.

સસલા,^૧ ને પીપળા^૨ સાથે પણ એને સરખાવે છે. પહેલાં જે શબ્દોથી પૃથ્વીપદ્મના દશખંડોનો ત્રિકોણ કે પંખાના જેવો પ્રસાર હોવાને સંમતિ મળે છે.

મેરુ ને પૃથ્વીપદ્મ વિષેનો ઉપર પ્રમાણેનો ઉકેલ ચવાથી જાણ્યો પશ્ચિમે પૃથ્વીનો વિસ્તાર પડેલો ને પડેલો થતો જાય છે એ મિના તરત સમજી શકાય. (આકૃતિ ૨) પુરાણોએ પણ આપણને માટે વસ્તુતઃ એ જ વાત સંકરી રાખી છે અને આજની પૃથ્વીનો આકાર પણ એવો જ છે, આથી આપણી જૂની જૂગોળની એક મુખ્ય મિના નક્કી થઈ જાય છે કે પૃથ્વીનો આકાર પંખા જેવો છે.

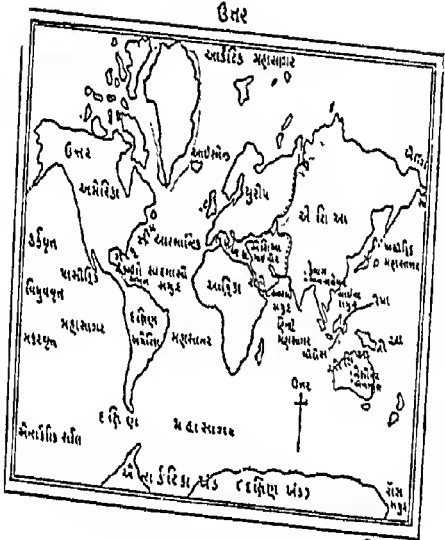
આ વસ્તુસ્થિતિથી એક બીજી અગત્યની વાત પણ ચોખ્ખી થઈ જાય છે કે દ્વીપ એટલે ચારેકાર પાણીવાળો ભૂમિભાગ નહિ પણ 'જે બાજુએ પાણીવાળો ભૂમિ' કે. નક્કો જેવાથી (આકૃતિ ૩) ખ્યાલ આવશે કે પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાએલી પૃથ્વી ઉત્તર ને દક્ષિણ જે મહાસાગરોનાં જળથી ઘેરાયેલી છે. 'દુનિયા' માટે આપણે મૂળ શબ્દ 'દ્વીપ' હોય એ જાનવા જેવું છે અને એના સાત ભાગલાને લીધે એટલે કે પૃથ્વીની સાત પાંખડીઓને લીધે એને 'સપ્તદ્વીપ' કહેવામાં આવતી હોય.

હવે એક બીજી વાતનો ચોખ્ખ કરીએ. આ નિબંધના વિષયના કાલાવધિ દરમિયાન જળચરજની રચનામાં અને રૂપાવમાં ખાસ ફેરફાર થયો હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. એટલી-આઠ ભૂમધ્યનાં^૪ અસ્તિત્વ વિષે કદાચ સંશય રહે; પણ ઘણે ભાગે એ ન હોવાનો સંભવ નથી. સીતાને ગોતવા ગોઠવેલાં વાનરસૈન્યો પૈકી ઉત્તર તરફ ગયેલા કાકીલાને સુઝીવે જ હકીકત^૫ પૂરી પાડી.

૧. મહા ભા. ભી.મ. ૧-૫-૧૬-૧૭; ભી.મ. ૧-૬-૫૪-૫૫.-૨. એ જ -૩. પાણ્ડિત : અષ્ટાધ્યાયી ૬.૩. ૯૭-૯૮; પ્રકાશ ૧.૧૯.૧૩૬, દ્વિપકલ્પાત્સુદા દ્વીપાઃ ૧-૪. 'Regredic culture' by A. C. Das, Pp. 4ff. ૫. ક્રિષ્કિ.ધા. ૪૨.૫૩૫.

પૃથ્વી (હાલ નાં નામો)

ઉત્તર

આવૃત્તિ ૧

સપ્તદ્વીપા પૃથિવી

પૃથ્વીપત્ર
૨
દશખંડ

પૂર્વ

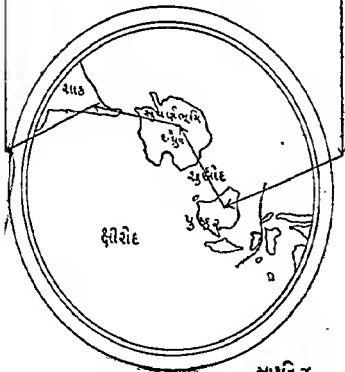

સમઘીયા પૃથિવી

પ્રદક્ષિણ
પંચામૃત
ગોમાનુક્રમ.

જંબુ
ક્ષીરોદ
પુષ્કર
સુરોદ
સુવર્ણભૂમિ
(સુરોદ=)
ક્ષીરોદ
શાક
દક્ષિણ
કેંચ
ધૃતોદ
કુશ
સુરોદ
શાલમલિ
પંદુરસોદ
પલક્ષ
ક્ષીરોદ
જંબુ

છે એમાં એનું નામનિશાન નથી જણાતું એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરકુટું મુક્યા પછી એ એક જ સમુદ્ર ગણાવે છે અને કહે છે કે ત્યાંથી આગળ જઈ શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે આફ્રિકાના ભૂમધ્ય સમુદ્રને; (રિફ્ટ વેલીનો) પણ સંભવ નથી. છતાં થોડા-ધણા પ્રમાણમાં એ બેય હોય તો પણ આપણને એથી બાધ આવતો નથી. એટલું, આગળ આવશે એમ જાણીપતી^૧ હૃદયિશા નહીં કરતા સમુદ્રોની હરોલમાં ઉમેરો થી એનું સ્થાન નહીં કરવામાં એ બંને ખપ લાગશે.

દીપો વિષયે વિચાર

હવે દીપોનો વિચાર કરીએ. અગાઉ દીપોનો ક્રમ આપ્યો છે એ થોડો છે એમ માનવાને કારણ^૨ છે. બહુ ભાગે એ જ ક્રમ^૩ પુરાણમાં રખાયો છે: બે કેટલાક વાર જરાતરા ફેર જણાય છે. ત્યારે હવે જે હકીકત સૌની બાજુમાં છે એનાથી શરૂઆત કરીએ.

પરંપરાથી^૪ કહેવાતું આર્યું છે કે ભરતખંડ જંબુદીપમાં આવેલો છે એથી જંબુદીપનું ખરું સ્થાન સચવાઈ રહ્યું છે. હિન્દુસ્તાને પણ પોતાના પિતૃ દેશનું નામ કાશ્મીરનો 'જમ્બુ'નાં નામમાં સાચવી રાખ્યું છે. ભરતખંડ કારોદ ને હિમાલયની વચમાં આવેલ છે^૫ એમ કહ્યું છે એટલે જંબુનો બીજો બધો પ્રદેશ ભરતખંડની ઉત્તરમાં હોવો; બેઠ્યો. જંબુની બીજી દિશાઓની હદ નહીં કરવા માટે 'ઇતિહાસ'ની દિવિજનયયાત્રાઓનાં વર્ણનોથી મોટી મદદ થાય છે. ઉત્તર દિશાના દિવિજનયે ગયેલા અર્જુનને ઉત્તરકુરુના^૬ સીમાડા પાસે રોકાઈ જતું પડ્યું હતું; પણ સુગ્રીવ તો પોતાના મુખેને એની પાર જઈ સમુદ્ર સુધી પહોંચ્યા

૧. જુઓ આગળ પશ્ચિમદીપની હકીકત. - ૨. જુઓ આગળ પ્રદક્ષિણ ગોલાનુક્રમ. - ૩. જંબુદીપે ભરતખંડે વગેરે. - ૪. વિષ્ણુ. ૨.૩.૧; નારદ. ૩.૪૬, - કારોદધિરુત્તરયદ્ધિમાદ્રેય્ય દક્ષિણમ્ । હેયં તદ્ભારતં વર્ષં સર્વ-કર્મફલપ્રદમ્ ॥ - ૫. સભા. ૬૮.૬૫. - ૬. જુઓ આગળ પ્રદક્ષિણ ગોલાનુક્રમ.

પછી જ પાછા વળવાનું કહે છે અને કહે છે કે પછીએ સમુદ્રની સામે પાર નહીં શકાતું નથી.^૧ આ સમુદ્ર તે ઉત્તરમહાસાગર સિવાય બીજાને કોઈ ન હોઈ શકે. મહાભારતમાં^૨ પણ બીજા પ્રસંગે જાણીને ઉત્તર સરહદે સમુદ્ર આપ્યો છે. બંને ઇતિહાસો^૩ એ જ પ્રમાણે જાણીને પૂર્વે સરહદ ઉપર સમુદ્ર હોવાનું કહે છે. પશ્ચિમ હરદિશા સંબંધમાં પુરાણો મેરુની પશ્ચિમે એક જ વર્ષને^૪ ગણાવે છે. નદુલની પશ્ચિમની સ્વારી દરમ્યાન છેવાડેના બાગમાં કેટલીક જાતિઓને તામે કર્યાનું લખ્યું છે, જેમાં પદ્મવોને^૫ ગણાવ્યા છે. આ લોકો ધરાની સરહદની લગભગ રહેતા હોવા જોઈએ. પશ્ચિમ સરહદને લગતી ઉપલી બંને બાજતો ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાશે કે જાણીને આ દિશાની હદ આજના અફઘાનીસ્તાનની પશ્ચિમ સરહદથી શરુ થઈ કાસ્પીયન સેલ્વેને લગોલગ રશીઆઈ તુર્કસ્તાનમાં પુરી થતી હોવી જોઈએ. આંહી એ જણવા જેતું છે કે જૂના કાળની દિગ્વિજયયાત્રાઓ જાણીને પૂરતી જ મર્યાદિત રહેતી. આમ જાણીને હરદિશા ઇસલામી રાજ્યો સિવાયના આજના એશીઆખંડની બરોબર હોઈ શકે.

પ્લક્ષ અને શાદમલી દ્વીપો

જાણીને પશ્ચિમે પહેલો પાડોશી પ્લક્ષદ્વીપ છે અને પહેલો સમુદ્ર ઓળંગ્યા પછી ત્યાં પહોંચાય છે. આ સમુદ્ર તે ધરાની અખાત ને રાતાસમુદ્ર વગેરે ફાટાઓ સહિત આરબી સમુદ્ર હોઈ શકે; અને એ ઓળંગ્યા પછી આવતી જમીન તે પ્લક્ષદ્વીપ હોવો જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો ધરાની અખાત, રાતાસમુદ્ર, ચુનાનીસમુદ્ર, કાળોસમુદ્ર, ને કાસ્પીયનસમુદ્રનાં પાણીથી વિંટળાએલ જમીન તે પ્લક્ષદ્વીપ હોવો જોઈએ. આરબસમુદ્ર ને બહાસસરોવર સુધી એની હદ વધારી શકાય. અગાઉ જણાવેલા બે ભૂમધ્યસમુદ્રો પણ આંહી જ

૧. દિગ્વિજયો ૪૩.૫૩થી.-૨. શીખમ ૭૫.૧૦.૧૧.-૩. રામા ૭૫.૧૦.૧૩; મહાભા ૭૫.૧૦.૧૩.૧૪.૧૫.-૪. કેતુમાલ નામનો.

૫. બીખમ ૭૫.૧૦.૩૨.૩૩.

ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે. ખલ્લનો અર્થ અંછર કે આહુ કરવામાં કરવામાં આવે છે. અત્યારે પણ હિંદ પ્રદેશમાં અંછર-આહુની ઘણી જાત થાય છે, જેમાં રમનાની^૧ જાત ખાસ વખણાય છે. આપણને એ પણ ખબર છે કે આપણી બાજુએ ફજાઝનો પ્રદેશ ઓટાથી પશ્ચિમે વિસ્તરે છે. આ વિસ્તારમાં ખજુરખારેકનો પણ સમાસ થઈ જાય છે. વળી બહકાશ ને બહખમાં ‘ખલ્લ’ શબ્દ નજરે પડે છે અને ઇન્દુરસોદમાંનો ઇન્દુ શબ્દ મુકસાઇન^૨ (જે કાળામુદ્રનું ગ્રીક નામ છે) ને ઓક્સસમાં દેખા દે છે. ઉપરાંત બગેરીઆના ફિલિપોપોલીસ શહેરને એમની ભાષામાં ખ્વેદીવ^૩ કહે છે. વળી^૪ અસત્રી ખાલ્દીઆના નામની વ્યુત્પત્તિનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. જે કે લ ને સ ના અદલાબદલાના જાણીતા નિયમે ‘કસદી-કસદુ’માંથી એ શબ્દ ઊતરી આવ્યો હોય એવું અનુમાન આગળ ધરવામાં આવે છે, છતાં કાળાસમુદ્રના કિનારે રહેતા ખાલ્દીઓનો વિષેની મૂંઝવણ ઊભી રહે છે. કદાચ એવું મૂચન થઈ શકે કે ‘ખાલ’ શબ્દ ખ ને લ નો અદલોબદલો થઈ ખલ્લ શબ્દમાંથી ઊતરેલો હોય અને ‘દીઆ’ તો ‘દીપ’ છે જ. આ સ્વીકારી શકાય તો કાળાસમુદ્ર પરના ખાલ્દીઓનો સંબંધેની મૂંઝવણ પણ ટળી જાય, કેમ કે એ પ્રદેશ પણ ખલ્લદીપમાં જ સમાતો હતો. આંહી જાણુવા જેવું છે કે આ શબ્દો ખલ્લદીપને બહકાશ, કાળો સમુદ્ર, ફિલિપોપોલીસ, ને ખાલ્દીઆના વર્તુલમાં લાવી મૂકે છે. પુરાણોમાંથી જીજ એક હકીકત મળે છે કે આ દીપના લોકો અગ્નિના^૫ ઉપાસક હતા; જે બિના ધરાનના પારસી લોકોના સંબંધમાં સૌની જાણમાં છે. કદાચ આવડા નાના પ્રદેશને ખંડનું અભિધાન આપતાં કોઈને સંકોચ થશે. પણ લગભગ આ જ પ્રદેશને આપણે ખંડ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ

૧. વેપ્સ્ટરને: અંગ્રેજ કોશ-૨. એન. બ્રિ. (૧૩મી), ૪.૨૫ એ.
 -૩. એ જ, ૪.૭૭૬ સી; Philips' New Systematic Atlas, P. 36.-૪. એન. બ્રિ. (૧૩મી), ૫.૮૦૫બી.-૫. સાગવત ૫.૨૦.૨.

પ્રદેશના ઠેઠ પશ્ચિમના ભાગને 'એશીઆ માઇનોર'ના નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ અને એ રીતે જુદા ખંડ તરીકે ઓળખાવાનાં એનાં સ્વતંત્ર વર્ચસ્વને માન્ય રાખીએ છીએ. ખરું કહીએ તો એશીઆ ને એશીઆ માઇનોર શબ્દોમાં આપણે જાણુ ને પ્લક્ષતું પુરાણગત વર્ગીકરણ સાચવી રાખ્યું છે.

ત્રીજે દ્વીપ શાલ્મલિ દ્વીપ છે. શાલ્મલિનો અર્થ રેશમી રૂનું ઝાડ અથવા શેમળાનું ઝાડ થાય છે. આ ઝાડો આફ્રિકામાં અતિ પ્રચંડ^૧ થાય છે. આ દ્વીપને ગરુડ પક્ષીનું^૨ ધામ કહેલ છે. એનો અર્થ એ હોય શકે કે ત્યાં ઘણાં મોટાં પંખીઓ હોવાં જોઈએ અને કદાચ શહામૃગનું^૩ સૂચન પણ એથી કરાયું હોય કે જે આફ્રિકામાં જ થાય છે. રામાયણ^૪ ને મહાભારત^૫ અનેમાં લખ્યું છે કે પશ્ચિમ દિશામાં એક મેરુ નામનો પર્વત છે અને અત્યારે પણ વિપુલવૃક્ષ ઉપરના કિલિમાન્જરો પર્વતની પાસે મેરુ^૬ નામનો પર્વત છે. આ પ્રદેશના લોકોનો વર્ણ કાળો કેમ થઈ ગયો એ વિષે મહાભારતમાં^૭ સારું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જાણવા જેવું તો એ છે કે મજ્જિમનું^૮ જૂનું નામ 'કિમી' છે. એનો અર્થ 'શ્યામ ભૂમિ' થાય છે. કદાચ સોમાલીલેન્ડનો સોમાલી શબ્દનો મૂળ શબ્દ શાલ્મલિ (શેમળો) હોય શકે. આ બધાં કારણોને લીધે શાલ્મલિને હાલના આફ્રિકા તરીકે ધટાવી શકાય.

કુશ અને કોંચ

કુમ પ્રમાણે ચોથો કુશદ્વીપ છે. આ દ્વીપમાં કુશનું યુગલું (સ્તંભ)^૯ છે. અને એ સૂર્યની માફક પ્રકાશ્યા કરે છે. આ ઘટના ભૂમધ્યના કે આશ્વસેન્ડના જ્વાળામુખી પર્વતોની સૂચક હોય

૧. એન. ડિ. (૧૩મી), ૧.૩૨૩ બી.-૨. સાગવત ૫.૨૦.૮.-૩. ક્વિન્ડિન્થા ૪૨.૩૮.-૪. લીખ્મ ૭ ભૂમિ ૧૧.૧૫.-૫. એન. ડિ. (૧૩મી), ૧.૩૨૧ બી.-૬. લીખ્મ ૭ ભૂમિ ૧૧.૨૦થી.-૭. એન. ડિ. (૧૩મી), ૯.૪૧ થી.-૮. સાગવત ૫.૨૦.૧૩.

શકે; પણ જનંતે ભાગે ઉત્તર યુરોપી પ્રદેશના 'ઓરોરા'ના પ્રકારને સંબોધીને આ પ્રકાર રજૂ કરાયો હાશે છે. આ દ્વીપના એક પર્વતનું નામ કંક કે કુરોશપ^૨ આપ્યું છે જે હાલનો કેટકેરાશ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. આ ઉપરાંત ખીન્ન^૩ પણ પુરાણી નામે હાલનાં કેટલાંક નામે સાથે મળતાં આવે છે: દા. ત. દ્રવિણ^૨ કે દ્રોણ^૩ એ જ્ઞાન^૪ હોષ શકે, જ્ઞાદિની એ જ્ઞાન હોષ શકે, વિદુક્તા^૫ એ વોહ્યા હોષ શકે, શિવા^૬ એ સવા હોષ શકે, ને અગ્રા^૭ એ ઇગ્રો હોષ શકે. આ ઉપરાંત મહાભારત^૮ કહે છે કે આ દ્વીપના લોકોનો વાન ગૌર હતો જે અત્યારે પણ ગૌર જ છે. વળી આ દ્વીપે આપણું આજનું એશિઆ નામ આપ્યું હોય એ બનવા જેવું છે. કુરોશપ ને કેટકેરાશમાંથી 'એશ' અને કુરાદ્વીપ કે કેટકેશિઆમાંથી 'હ્યા' એમ બે કટકા મળીને 'એશિઆ' શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય એ સંભવિત છે. જ્ઞાન કેટકેશિઆ ઉપરથી પરમારો 'એશિઆ' થયો હોય એ પણ એટલું જ બનવાજોમ છે. આપણું આપેલું 'કુરાદ્વીપ' નામ આ રીતે યુરોપીઅનોએ 'એશિયા' કરીને આપણને જ પાછું આપ્યું હાશે છે. આ સંબંધી દહીકત ઉપર આધાર રાખી કુરાદ્વીપ એ આજનો યુરોપ છે એમ માનવામાં કાંઈ હરકત ન ગણાય.

આંદી એક વાત ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે કે ઉપર્યુક્ત દ્વીપોનાં નામે તે તે પ્રદેશોમાં મોલુમ પડતાં કેટલાંક આજનાં નામે સાથે થોડેકલે અથો મળતાં આવે છે.

પછી કૌંચદ્વીપ આવે છે. આંદી આપણી પાસે સયોટ પુરાવાનો અભાવ છે. કેમ કે આજની અમેરિકાની સંસ્કૃતિ સાવ નવી, સાવ તાજી, ને દેવળ યુરોપી છે અને એથી એ પ્રદેશની બ્રહ્મજન્યનાને જુદાં નામે અપાઈ ગયાં છે. કૌંચનો અર્થ બમણો

૧થી ૬. ૧૨૫૬૦ ૮૭. ૭. અર્ચિંગ ૫૬.૨૨. ૮. લીમ્બ. શ્રુતિ ૧૨.૧૬.

(કુંજડી) થાય છે. મોટાં સરોવરોને અગે ઉત્તર અમેરિકાને માટે જળચર પંખી (ક્રૌંચ)ની સંજ્ઞા રખાઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે—એમ આફ્રિકાને રથજચર પંખી (ગરુડ)નો વાસ કહ્યો છે. વેબ્સ્ટરનો કોશ કહે છે કે ‘યુરોપના સામાન્ય જગલાની જાત અને અમેરિકાના મોટા અને નાના આસમાની જગલાની જાતોની સંખ્યા પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે.’ છતાં, ખીલ દ્વીપોનાં નામો એમાં ચતી વનસ્પતિ ઉપરથી રખાયાં છે, ત્યારે આ દ્વીપનાં નામને અપવાદ કરી, ક્રૌંચ નામના પર્વતનાં શિખર પરથી રાખવામાં આવ્યું છે એમ પુરાણો કહે છે. ભાગવત^૧ આ પર્વતને ક્ષીરોદ્ધસમુદ્રને કડિ મૂકે છે તેથી ક્રૌંચ પર્વત હાલના રોકી પર્વતનાં એકાદ શિખરનું નામ હોઈ શકે. અમેરિકન-ઇન્ડિઅન ભાષાના^૨ ટંકસાસમાંના કરાંકવાન ને ન્યુમંકિસકોમાંના રાખ્દોમાં ક્રૌંચ શબ્દનો ભાસ આવે છે. આ દ્વીપના સોડાનો વર્ણ ‘બદ્ધા ગૌર’^૩ છે એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે, જે હાલના ‘લાલ-ઇન્ડિઅનો’ને અનુલક્ષીને કદાચ કહેવાયું હોય. આં બધી ઉકીડત લક્ષમાં લેતાં ઉત્તર અમેરિકાને ક્રૌંચ સેખી શકાય.

શાકદ્વીપ : પુષ્કર

જહ્નુ દ્વીપનું નામ શાકદ્વીપ છે. શાકદ્વીપમાં ઉદયગિરિ^૪ ને અસ્તાચળ^૫ નામના પર્વતો આવેલા છે. આ પર્વતો ઉપર સૂર્ય પહોંચે છે ત્યારે સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે; એટલે કે નિરીક્ષણનાં કેન્દ્ર જહ્નુદ્વીપની સામી જાગ્રુએ વિપુલવૃત્ત ઉપર આ બે પર્વતો હોવા જોઈએ. વિપુલવૃત્તથી છેદાએલી આવી ભૂમિ દક્ષિણ અમેરિકા છે એ સૌ તારણે છે એટલે આ ખંડ આપણો શાકદ્વીપ હોવો જોઈએ. રજત નામનો એક પર્વત શાકદ્વીપમાં છે. રજત એટલે રૂપું અને બોલીવીઅન ઍન્ડીઝ રૂપાંની ખાણો માટે

૧. ભાગવત. ૫.૨૦.૧૬; ૨. એન. ષિ. (૧૩મી), ૧.૮૧૧ શી. ૩. બીધ્મ. ભૂમિ. ૧૨.૨૩. ૪. શિવ૦ ઉમા૦ ૧૮.૫૩; ૫. શિવ૦ ઉમા૦ ૧૮.૫૪. .

પ્રખ્યાત છે તેથી રજતપર્વત ઍન્ડીઝનું કોઈ શિખર હોઈ શકે. અત્યારે પણ રજત ઉપરથી જ આર્ગેન્ટાઈનનું નામ પડ્યું છે એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. શાક રાષ્ટ્રથી એમ સૂચિત થાય છે કે આ દ્વીપમાં વનસ્પતિની ખૂબ જાહેજાપ હોવી જોઈએ. આ ખરું છે. એમરી^૧ લખે છે કે દક્ષિણ અમેરિકા ખડુ અગત્યની વનસ્પતિરૂપી અદળક સંપત્તિ માટે પ્રખ્યાત છે. પાતાલો આ દ્વીપમાં^૨ હીરોદ-સમુદ્રને કિનારે^૩ આવેલાં છે અને એમાં વનસ્પતિની વિપુલતા છે પણ પ્રકાશ ઝોહો છે એમ કહ્યું છે. આ.વસ્તુસ્થિતિ દક્ષિણ અમેરિકાનાં ઘોર જંગલો કે જ્યાં સામાન્યતઃ સંધ્યા જેવો જ પ્રકાશ રહે છે એને મળતી આવે છે. આ દ્વીપના લોકો સૂર્યરૂપે^૪ ધ્રુવને બળે છે એમ કહ્યું છે. અમલી પેરુમાં^૫ પણ લોકો સૂર્યની ઉપાસના કરતાં જ ઉપરથી એવું ઇન્કા એટલે 'સૂર્યના લોકો'^૬ એવું નામ પડ્યું હતું. ઇન્કાલોકો સાવ સુવર્ણની મૂર્તિઓ તથા બગીચાના^૭ શાખીન હતા. આથી પાતાળોની સમૃદ્ધિનો સાચો ખ્યાલ આવી શકશે. આ બધી દુકીકત ઉપરથી દક્ષિણ અમેરિકાને શાકદ્વીપ તરીકે ઓળખી શકાય.

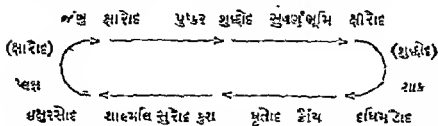
દ્વીપોમાં સૌથી ઊંચો પુષ્કર છે. આ દ્વીપ ગોળાકાર અગર કંકણાકાર છે અને વચમાંથી વિભક્ત છે એમ કહ્યું^૮ છે. માન-સોતર પર્વતથી આ દ્વીપ બે ભાગમાં વહેંચાયેલ છે. મેરુથી દૂર હોય છે ત્યારે સૂર્ય આ પર્વતની પાસેથી પસાર થાય છે એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન સૂર્યના દક્ષિણપથનું^૯ હોઈ શકે કેમ કે મેરુ ને

૧. એમરીની ભૂગોળ પા. ૨૫૭. ૨. ભાગવત ૮.૧૧.૪૬; I. H. Q. II 2. 238. ૩ મહાભા. ઉદ્યોગ ૧૨૦.૪થી. ૪. બ્રહ્માંડ ૧૮.૭૨, -શાકદ્વીપસ્થિતિવિષ્ણુ-સૂર્યરૂપધરો દરિ: ૧; અગ્નિ ૧૧૬.૨૧; બલિધ્ય ૭૨થી. ૫. Illustrated weekly of India, 4-2-1934. ૬ એન. ઝિ. (૧૩.૧૧થી), ૨૧.૨૭૪ સી. ૭. જુઓ નોંધ ૫. ૮. શિવ ૬મા ૧૮.૫૬થી; બ્રહ્માંડ ૧૮.૭૬.-૬. મત્રય ૧૨૪.૪૦.

આ બિના હાલની જળસ્થળની રચનાથી વસ્તુતઃ ખરી ઠરે છે. હવે જ્યારે આપણે હીપોનાં રચના અગાઉ આખા પ્રમાણે એક વાર નક્કી કર્યાં છે ત્યારે સમુદ્રોની ઓળખાણ કરી નામ આપવાં એ તો પ્રમાણમાં સીધી ને સાદી વાત બની રહે છે, જે ઉપર અપાઘ પણ ગયેલ છે.

સમુદ્રોની સમજણ આ પ્રમાણે છે. ક્ષારોદ એટલે મીઠાનો સમુદ્ર. એને વિષે વિવેચનની જરૂર નથી. ઉપર કહેવાઈ ગયું છે એમ હિન્દીમહાસાગર એ જ ભારતવર્ષની દક્ષિણનો ક્ષારોદસમુદ્ર છે. ધક્કરસોદ એટલે શેરડીના રસનો સમુદ્ર. પાણીને બદલે આ સમુદ્રમાં શેરડીનો રસ ઠશે એમ કોઈ ખરેખર તો ન જ માને, એનો અર્થ એટલો જ હોઈ શકે કે એ સમુદ્રના કાંઠા ઉપરના પ્રદેશોમાં મિષ્ટ રસથી ભરપૂર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી હોવી જોઈએ અને આપણે જાણીએ છીએ કે એશિયા માઇનોર અને એની આસપાસનો પ્રદેશ દ્રાક્ષ, ખારેક, ખજૂર, વગેરે મિષ્ટ ને સ્વાદિષ્ટ ફળો ગાટે આજ પણ પ્રખ્યાત છે. આ હકીકત પ્લક્ષદ્વીપની ચર્ચા કરતી વખતે પણ કહેવાઈ ગઈ છે. ખરી રીતે એ બે ય નામનો સ્વપાય એક જ છે. આંહી કહેવું જોઈએ કે પ્રદેશોમાં વસીના ફેરફાર થઈ જાય પણ અસલી મૂળ વનસ્પતિનો પ્રકાર તો સામાન્ય રીતે એ ને એ જ રહે છે. આ વાત સુરોદ માટે પણ એટલી જ વાસ્તવિક છે. સુરોદ એટલે સુરાનો (દારુનો) સમુદ્ર. આજ પણ જૂઝઘ્યસમુદ્રના ફરતા પ્રદેશો જુદાજુદા પ્રકારના દારુના આસપાસ માટે જાણીતાં છે. આ પછી ક્ષતોદ એટલે ધીનો સમુદ્ર આવે છે. આંહી એક કલ્પના જ બસ થશે. જેની સપાટી પર અહોનિરા બરફનો યર પથરાઈ રહ્યો છે એવા ઉત્તરમહાસાગરને દષ્ટિ સમક્ષ ખડો કરીએ તો બધો જળવિભાગ તરડાઈ ગયેલા બરફને અગે જમાવેલાં ધીનાં ચોસલાં જેવો જણાશે. બધા સમુદ્રોમાં ક્ષતોદનું નામ અત્યંત બધે બેસતું છે અને એ સ્થળનાં ખરાં દૃશ્યનો દળાદ મિતાર આપે છે. દાખમડોદનો અર્થ હીની સમુદ્ર થાય છે. આ નામથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે એ ડેકાણે વસોવાતાં

શુદ્ધોદ પુષ્કરદ્વીપ પછી આવે છે તેથી એના પૂર્વપશ્ચિમના વિસ્તાર વિષે શંકા થાય એ જનવા જોગ છે. આને માટે દ્વીપો ને સમુદ્રોનાં નામોને ગોલાનુક્રમમાં ગોઠવવાથી વાતંતી ચોખવટ મ્હ જશે :

હવે જુઓ, ગોલાનુક્રમમાં ફરવાની હિન્દુ પ્રયા પ્રદક્ષિણુ એટલે કે દક્ષિણુ તરફ જવાની છે. આ રીતે આપણે ફરવા માંડીએ ત્યારે આપણે જંબુમાંથી દ્વારોદમાં જઈએ, ત્યાંથી પુષ્કરમાં, પછી શુદ્ધોદમાં, પછી સુવર્ણભૂમિમાં, ફરી પાછાં શુદ્ધોદમાં એટલે કે દ્વારોદમાં, પછી શાકમાં, અને એમ ને એમ પાછા જંબુમાં પહોંચીએ. આવી રીતે પ્રદક્ષિણુ ક્રમમાં જવાથી શુદ્ધોદ, જે કે પૂર્વ પશ્ચિમ છે, તોપણ એનું સ્થાન આપણા યથાનુક્રમમાં જ આવે છે. (આકૃતિ ૪). વળી પ્રદક્ષિણુ-ક્રમ સમુદ્રોને ખરેખરા સાચા ક્રમમાં ગોઠવી આપે છે; એટલું જ નહિ પણ હિન્દુઓની દેવપૂજના અભિષેકવિધિના પંચાભિષેકનાં દ્રવ્યાનુક્રમને પણ એકદમ ખંધ બેસે છે. આ પંચામૃત સ્નાનવિધિનાં દ્રવ્યોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે: દૂધ, હડી, ઘી, મધુ (સુરોદ), ચર્કરા (મધુરસોદ). આ અભિષેકવિધિમાં દરેક દ્રવ્યનાં સ્નાન પછી શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરાવાય છે. એ બિના પણ શુદ્ધોદ સમુદ્રની અખંડ

૧. પંચામૃતસ્નાને પયસ્સ્નાન સમર્પયામિ । પયસ્સ્નાનાન્તે શુદ્ધોદસ્નાન સમર્પયામિ । શુદ્ધોદસ્નાનાન્તે દધિસ્નાન સમર્પયામિ । દધિસ્નાનાન્તે શુદ્ધોદસ્નાન સમર્પયામિ । શુદ્ધોદ-સ્નાનાન્તે મૃતસ્નાન સમર્પયામિ । મૃતસ્નાનાન્તે શુદ્ધોદસ્નાન સમર્પયામિ । વગેરે.

વતુંલાકાર સ્થિતિને અનુકૂળ છે, કેમ કે કંકણાકૃતિને લીધે શુદ્ધોદનું એટલે કે દક્ષિણમહાસાગરનું જળ દરેક સમુદ્રનાં જળ સાથે ભળે છે એમ કહી શકાય. દાખલા તરીકે, દ્વીરોદમાંથી દધિમડોદ (પાર્સી-ફિકમાંથી આટલાન્ટિકમાં) જતું હોય તો શુદ્ધોદન (દક્ષિણમહાસાગરમાં) ચમ્પને ન જવાય. આ ઘટના સ્થાપિત થતાં સમુદ્રોના અને એથી કરીને દ્વીપોના ખીન્ન કોષ્ટ પણ કમની શક્યતા માંડી વાળવી પડે છે; એટલું જ નહિ પણ જે નિર્ણય આંદી કરાયો છે એને ન નિશ્ચયાત્મક તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ એવી સ્થિતિ બની થાય છે.

અગમ્ય એવી સુવર્ણભૂમિ

દુનિયાની જૂની ભૂગોળના મુખ્ય ભાગોમાં સૌથી છેલ્લા ભાગને 'સુવર્ણભૂમિ' કહીને પુરાણોએ વર્ણવ્યો છે. આ ભૂમિ શુદ્ધોદ પછી આવેલી છે તે મનુષ્યોને અગમ્ય છે અને એની મધ્યમાં આ લોક ને પરલોકના સીમાના સમેા લોકાલોક પર્વત ઊભો છે. હાલના દક્ષિણમાં (એન્ટાર્કટિકા)ના પ્રદેશના બરફ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે એથી કરીને બધો ભાગ સુવર્ણભૂમિ જેવો બની રહે એ વિશે ખાસ વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી. કુદ્દલીપના હિતર પ્રદેશ ઉપર 'ઓરોરા બોરીએલિસ'નાં તેજની જે અસર થાય એ ન પ્રકારની અસર દક્ષિણ તરફની સુવર્ણભૂમિ પર ત્યાંની 'ઓરોરા ઓરેલેલિસ'નાં તેજની થાય. હાલના ખોળ કરનારાઓએ બતાવી આપ્યું છે કે આ દક્ષિણપ્રદેશ (સુવર્ણભૂમિ કે એન્ટાર્કટિકા) વિશાળ ઉચ્ચપ્રદેશ છે અને અડધેપડખેના સમુદ્રોના કરતાં સારી રીતે ઊંચો છે. પાર્સીફિકની સન્મુખનો પ્રદેશ, કે જે 'સાસસમુદ્રને' ઘેરી લે છે એ ભાગ, ખરી રીતે સાત સીંગે પર્વતને કરાડો ન છે. (આદૃત્તિ ૪).

આંદી ભાગવનની બહુ સરસ મદદ મળે છે અને સુવર્ણભૂમિનું

નિર્ણયાત્મક વર્ણન મળે છે. એમાં લખ્યું છે કે, "જેટલું માનસરોવર ને મેરુ વચ્ચે અંતર છે એવડી ભૂમિ, કૌચન જેવી ને અરીસા જેવી, જેમાં દે'કેલો પદાર્થ પાછો મળી શકતો નથી, અને જેથી કરીને એ સૌથી તબ્બલેલી છે," એવી આ સુવર્ણભૂમિ છે. આ કથનથી ત્રણ હીપોનું પૃથ્વીપદ્ય પરનું સ્થાન ઊઘીથી માપી શકાય એવી સમગ્ર ચક્ર જાય છે; અને સાથેસાથે 'સંકેન્દ્રી જળસ્થળ' નો મન તદ્દન ખોટો કરી હવામાં ઊડી જાય છે. અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે માનસોત્તર ને મેરુ પર્વતો કડં ને મકર વૃત્તો ઉપર હોય એ વચ્ચે ૪૫°નું અંતર છે. ભાગવતના લખાણ પ્રમાણે સુવર્ણભૂમિનો વિસ્તાર પણ ૪૫° જેવડો હોવો જોઈએ; અને ખરે જ હાલનો એન્ટાર્કટિકા પ્રદેશ (સુવર્ણભૂમિ), 'એન્ટાર્કટિક સર્કલ' માં સમાય જતો હોય જરાબર ૪૫° જેવડો જ છે, આ ઉપરથી જંબુ (એશિયા), પુશ્કર (ઑસ્ટ્રેલીયા), ને સુવર્ણભૂમિ (એન્ટાર્કટિકા) નાં સ્થાનનો નિર્ણય આપોઆપ થઈ જાય છે.

હજી એક વાત સ્પષ્ટ કરવા જેવી છે. પૌરાણિક ક્રમ પ્રમાણે કૌચદ્વીપ, ધૃતોદ ને દક્ષિમડોદથી અને સકદ્વીપ, દક્ષિમડોદ ને ક્ષીરોદથી બંધાયેલ છે. આમ હોવાથી કૌચની પાસે ક્ષીરોદ ન હોઈ શકે અને છતાં પુરાણો કહે છે કે કૌચ પર્વત ક્ષીરોદ ના કિનારે આવેલો છે. આનો અર્થ એટલો જ થાય કે કૌચ ને શાક બને હીપોની એક બાજુએ ક્ષીરોદ હોવો જોઈએ. આ હકીકતથી કૌચ એટલે ઉત્તર અમેરિકા ને શાક એટલે દક્ષિણ અમેરિકા હોવાનો સંભવ મજબૂત બને છે કે જે ઉપર અપાઘ ગયેલ છે; એટલું જ નહિ પણ 'સંકેન્દ્રી' મતને ખીલ વાર ફટકો પડે છે અને આ વખતે તો ખીજ જ ગોળાર્ધમાં.

૧. ભાગવત ૦ પ. ૨૦. ૩૫, — યાવન્માનસોત્તરમેર્વોરન્તરં તાવતી ભૂમિઃ કાચ્યન્યન્યાદશતલોપમા ચર્યાં પ્રહિતઃ પદાર્થો ન કથયિત્યુવઃ પ્રત્યુપલબ્યતે વસ્માત્સર્વસત્ત્વપરિહૃતારીન્ ॥
૨. ભાગવત ૦ પ. ૨૦. ૧૬.

વર્તુલાકાર સ્થિતિને અનુકૂળ છે, કેમ કે કંકણાકૃતિને લીધે શુદ્ધોદનું એટલે કે દક્ષિણમહાસાગરનું જળ દરેક સમુદ્રનાં જળ સાથે બળે છે એમ કહી શકાય. હાખત્રા તરીકે, ક્ષીરોદમાંથી દક્ષિમડોદ (પાસી-દિકમાંથી આટલાન્ટિકમાં) જતું હોય તો શુદ્ધોદમાં (દક્ષિણમહાસાગરમાં) ચમને જ જવાય. આ ઘટના સ્થાપિત થતાં સમુદ્રોના અને એથી ક્ષીરોદ દ્વીપોના ખીણ કોષ્ટ પણ કમની શક્તિ માંડી વાળવી પડે છે; એટલું જ નહિ પણ જે નિર્ણય આંધી કરાયો છે એને જ નિશ્ચયાનુકૂળ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ એવી સ્થિતિ બની શકે છે.

અગમ્ય એવી સુવર્ણભૂમિ

દુનિયાની બૂટી બૂગોળના મુખ્ય ભાગોમાં સૌથી છેલ્લા ભાગને 'સુવર્ણભૂમિ' કહીને પુરાણોએ વર્ણવ્યો છે. આ ભૂમિ શુદ્ધોદ પછી આવેલી છે તે મનુષ્યોને અગમ્ય છે અને એની મધ્યમાં આ લોક ને પરલોકના સીમાડા સમેા લોકલોક પર્વત બિભો છે. હાલના દક્ષિણમાં (એન્ટાર્કટિકા)ના પ્રદેશના જરૂર ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે એથી ક્ષીરોદ બધો ભાગ સુવર્ણભૂમિ જેવો બની રહે એ વિષે ખાસ વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી. કુદરતીપણા કિતર પ્રદેશ ઉપર 'ઓરોરા બોરીએસિસ'નાં તેજની જે અસર થાય એ જ પ્રકારની અસર દક્ષિણ તરફની સુવર્ણભૂમિ પર ત્યાંની 'ઓરોરા ઓસ્ટ્રેલિસ'નાં તેજની થાય. હાલના ખોળ કરનારાઓએ બતાવી આપ્યું છે કે આ દક્ષિણપ્રદેશ (સુવર્ણભૂમિ કે એન્ટાર્કટિકા) વિશાળ ઉષ્ણપ્રદેશ છે અને અડખેપડખેના સમુદ્રોના કરતાં સારી રીતે જીવ્યા છે. પાસીદિકની સન્મુખનો પ્રદેશ, કે જે 'સાસસમુદ્ર' ઘેરી લે છે એ ભાગ, ખરી રીતે સાવ સીધો પર્વતનો કરાડો જ છે. (આકૃતિ ૪).

આંધી ભાગવનની બહુ સરસ મદદ મળે છે અને સુવર્ણભૂમિનું

નિર્ણયાત્મક વર્ણન મળે છે. એમાં લખ્યું છે કે,^૧ “જેટલું માનસરોવર ને મેરુ વચ્ચે અંતર છે એવડી ભૂમિ, કૌંચન જેવી ને અરીસા જેવી, જેમાં દેડેલો પદાર્થ પાછો મળી શકતો નથી, અને જેથી કરીને એ સૌથી તન્નએલી છે.” એવી આ સુવર્ણભૂમિ છે. આ કચનથી ત્રણ દ્વીપોનું પૃથ્વીપદ્મ પરનું સ્થાન ડિઝીથી માપી શકાય એવી સગવડ થઇ ગય છે; અને સાથેસાથે ‘સકેન્દ્રી જળસ્થળ’ નો મન તાદન ખોટો દરી હવામાં ઊડી ગય છે. અગાઉ કદા પ્રમાણે માનસોત્તર ને મેરુ પર્વતો કડં ને મકર વૃત્તો ઉપર હોઇ એ વચ્ચે ૪૫°નું અંતર છે. ભાગવતના લખાણ પ્રમાણે સુવર્ણભૂમિનો વિસ્તાર પણ ૪૫° જેવડો હોવો જોઇએ; અને ખરે જ હાલતો એન્ટાર્કટિકા પ્રદેશ (સુવર્ણભૂમિ), ‘એન્ટાર્કટિક સર્કલ’ માં સમાઇ જતો હોઇ બરાબર ૪૫° જેવડો જ છે. આ ઉપરથી જંબુ (એશીઆ), પુષ્ટર (ઓસ્ટ્રેલીઆ), ને સુવર્ણભૂમિ (એન્ટાર્કટિકા) નાં સ્થાનનો નિર્ણય આપોઆપ થઇ ગય છે.

હજી એક વાત સ્પષ્ટ કરવા જેવી છે. પૌરાણિક ક્રમ પ્રમાણે કૌંચદ્વીપ, કૃતોદ ને દક્ષિમકોટી અને શકદ્વીપ, દક્ષિમકોદ ને ક્ષીરોદથી બંધાયેલ છે. આમ હોવાથી કૌંચની પાસે ક્ષીરોદ ન હોઇ શકે અને હતાં પુરાણો^૨ કહે છે કે કૌંચ પર્વત ક્ષીરોદ ના કિનારે આવેલો છે. આનો અર્થ એટલો જ થાય કે કૌંચ ને શાક બને દ્વીપોની એક બાજુએ ક્ષીરોદ હોવો જોઇએ. આ હકીકતથી કૌંચ એટલે ઉત્તર અમેરિકા ને શાક એટલે દક્ષિણ અમેરિકા હોવાનો સંભવ મજબૂત બને છે કે જે ઉપર અપાઇ ગયેલ છે; એટલું જ નહિ પણ ‘સકેન્દ્રી’ મતને બીજી વાર કુટકો પડે છે — અને આ વખતે તો બીજા જ ગોળાર્ધમાં.

૧. ભાગવત ૦ પ. ૨૦. ૩૫, — યાવન્માનસોત્તરમેવોરન્તરં તાવતી ભૂમિઃ કૌંચન્યન્યાદર્શતલોપમા ચર્યાં પ્રદિતઃ પદાર્થો ન કથંચિત્પુનઃ પ્રત્યુપસંભવતે તસ્માદ્દર્શનસત્વપરિહૃતાસીત્ ॥

૨. ભાગવત ૦ પ. ૨૦. ૧૬.

ઉપર્યુક્ત સર્વ લક્ષીકૃતથી તથા પ્રદક્ષિણા ને પંચામૃત અનુક્રમ-
થી સર્વ ક્ષીણોનો પચાક્રમ સ્થળનિર્ણય આપમેળે જ થઈ જાય
છે એ વિષે વધુ વિવેચનથી જરૂર રહેતી નથી.

ત્યારે આપણા પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલી પૃથ્વીની ભૂગોળનું
આ પ્રમાણે સમર્થન થઈ શકે છે અને જોઈ શકાશે કે એમ કરવા-
માં શાસ્ત્રોનાં લખાણ જરા પણ મચડવાં નથી પડતાં, એટલું
જ નહિ પણ હાલના જમીનના આકારોને પણ જરાય બદલાવવા
નથી પડતા. આ નિર્ણય ઉપર આવવામાં ફક્ત ભારતીય દૃષ્ટિબિંદુ-
એ વિચાર કર્યા સિવાય બીજો કોઈ ફેરફાર નથી કરવો પડતો.
આંદો આપેલા નિર્ણયથી ઘણા મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે જેની સત્યા-
સત્યતા વિષે શકિતશાળી પુરુષોના પ્રયાસની જરૂર રહે છે. ખાસ
કરીને, પૂર્વાભિમુખ નકશા, ક્ષીપ શબ્દનો અર્થ, મેરુ ને પૃથ્વીપદ્મ
વિષેનો ઉક્તિ, જમીનનો પંચાકૃતિનો પ્રસાર, પૌરાણિક વર્ણન પ્રમાણે
જળસ્થળનું ચંદ્રાકારે પરિવર્તન, પ્રદક્ષિણ ગોલાનુક્રમ, ને પંચા-
મૃતસ્નાનનો દ્રવ્યાનુક્રમ, એ સર્વ મુદ્દાઓને સાદર રજૂ કરવામાં
આવે છે.

જ્ઞાનની શાપેક્ષતા

જે જ્ઞાન આપણે હજી પામ્યા નથી, તેને મુદ્દાજલે તો, જે વધુમાં
વધુ જ્ઞાન પણ પામ્યા જાએ, તે નજીક જ છે.

—પ્રોફેસર

સ્નેહમુદ્રા^૧

આ જનો મારો વિષય 'સ્નેહમુદ્રા' છે. ગોવર્ધનરામનું 'સરસ્વતીચંદ્ર' નેટ્રું વંચાય છે તેટલી 'સ્નેહમુદ્રા' જાણીતી નથી, એ નિર્વિવાદ વાત છે. તો સૌજાણીતા કોઈ વિષયને બદલે ખુણામાંથી આવેલો વિષય ક્યાં ખોળી કાઢ્યો એમ તમને સહેજે પ્રશ્ન થાય. મારો જવાબ એ કે રામાયણ, અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ, અને દ્રાહમ્યરીમાંની કેટલીક ઉપેક્ષિતાઓ પ્રત્યે કવિવર ઠાગોરને જેમ સમભાવ ઉભરાઈ આવ્યો, તેમ કોઈ સમભાવનિષ્ઠ ઉમળકાએ મને ગોવર્ધનરામની લગભગ ઉપેક્ષિત કૃતિ 'સ્નેહમુદ્રા' પ્રતિ નથી દોર્યો, પરંતુ અધ્યાપનકાર્યની રૂયે ગોવર્ધનરામની આ કાવ્યકૃતિને જરા ખારીકાઈથી વાંચવાનિચારવાને સુયોગ મને સાંપડ્યો છે તો મને થયું કે એ પુસ્તક વિષેના મારા વિચારો ટૂંકમાં તમારી સમક્ષ રજુ કરી જાઉં. અને એમ પણ ખૂં કે ગોવર્ધનરામને નવલકથાકાર તરીકે તો સારી પેઠે જાણીએ છીએ, હવે તો કવિ તરીકે તેમને જોવાની જરૂર છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કર્તાના કર્તૃત્વે અંકિત એવી આ કૃતિ અઝો આદર પામી નથી. 'સ્નેહમુદ્રા' અમને સમજાતી નથી એવી આ પ્રાન્તના સાધારણથી માંડી બહેલા વિદ્વાનો સુધી સૌની લગભગ ફરિયાદ છે, (અલગત આને માટે 'સ્નેહમુદ્રા'નો સામગ્રી-

૧. તા. ૭-૩-૩૫ના રોજ અમદાવાદમાં, શ્રી ગુજરાત સાહિત્ય-સમાજના આશ્રય તળે આપેલું બ્યાખ્યાન.

સંભાર, શૈલી આદિમાં રહેલ કુટલીક ખામીઓ ન નવાબદાર છે; કુમ, તે આપણે પછી જોઈશું.) કોઈ તેને સરસતા અને શુષ્કતાના અગત્ય સંમિશ્રણવાળું કવિત્વરૂળ કહે છે; રા. કૃષ્ણલાલ જવેરીને મને “સ્નેહમુદ્રા એકંદરે ઘણી ન મહન અને કવિત્વમય હોવાને બદલે ઘણે સ્થાને ક્લિષ્ટાશી બરેલી અને વિવાદમય છે;” સાકીના સાહિત્યકાર લખે છે કે “તેમાં ગંભીર ભાવના હકિતમાં નીરસતા ભરેલી છે અને તેમની શૈલી ક્લિષ્ટ છે.” અને કોઈ વિદ્વાનના રાખેલા ટાંકે છે કે ‘સ્નેહમુદ્રા’ છે તો મજાની પણ બરાબર હી નથી. લલિતશુ ‘સ્નેહમુદ્રા’ પર એક વાર્તિક લખવાના હતા પણ તેનું કશું મૂલ પરિણામ હજી લગી જોવામાં આવ્યું નથી. કવિ ન્હાનાલાલ પણ તેને નિષ્ફળ કૃતિ માને છે. રા. નરસિંહરાવભાઈની પણ એવી જ ફરિયાદ છે. તેમણે તો વાતવાતમાં કહેલું કે ગોવર્ધનભાઈએ સ્વમુખે તેમના કુટુંબમાં ‘સ્નેહમુદ્રા’ની હાથમન આપી વાંચી સંભળાવી તે સમજાવી હતી, છતાં તેઓ કોઈ તે વેળા એ સમજી નહિ શકેલા અને માત્ર ગોવર્ધનરામને નિરાશ ન કરવા ખાતર અને વિવેકની ખાતર પોતે સમજ્યા છે એવો ડોળ કરતા. દાસના ન આપણા એક લેખકે તો હોડેયોટ પોતાનો અભિપ્રાય આપી દીધો કે ગોવર્ધનરામની આ કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ રહ્યામથા અબ્યાસીને ન કામની રહી છે. કોઈ જયતીલાલ મમનલાલની ‘સ્નેહમુદ્રા’ પરની નોટ્સ છપાઈ છે પણ તે શાળાપયોગી અર્થ સારવા ઉપરાંત વધુ સ્ત્રોત્સોધક નથી થઈ પડતી એમ મને લાગે છે. પણ આ બધા અભિપ્રાયોમાં નોખો પડી આવતો અભિપ્રાય પણ એક છે: દાસનરામ પંડાનો. તેઓ તો આ કૃતિ પર એટલા ક્લિષ્ટ થઈ પડેલા કે એમણે કહેલું કે ‘સ્નેહમુદ્રા’ લખ્યા ગઈ ‘સરસ્વતીમંદિર’ લખવાની તદ્દર જ શી હતી ?

મને લાગે છે કે ગોવર્ધનરામ પોતે પણ આ વાત જાણતા હોવા જોઈએ, માટે જ એમણે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાના

પ્રથમ પ્રવેશ વેળા પ્રથમ પ્રકાશન “સરસ્વતીચંદ્રનું” જ ક્યું. પણ સાથોસાથ હું તો પેલા આશાવાદી આત્મશ્રદ્ધાથી ભવબૃતિની પેલી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ,

ઇત્યત્યતે ડરિત અમ કોડપિ સમાનધર્મી !

કાલોહય નિરવધિબિંધુલા ચ પૃથ્વી ॥

સૌની સામા ફેંકતા અને આત્મશ્રદ્ધાનું સ્થિત મૂઢ પર દર-કાવતા ગોવર્ધનરામને કહ્યું છું. પણ હજી સુધી એવો કોઇ સમાનધર્મી પ્રગલ્ભો બધામાં નથી, એ પુસ્તકનો ઝીણવટથી તલસ્પર્શી અભ્યાસ થયો નથી અને કેટલાંક પુસ્તકો માત્ર તેમનાં કર્તાના નામ પરથી આંધેથી જ પૂળય, બાકી તો તેની સર્વસામાન્ય ઉપેક્ષા થાય એવી જ કંઈ ક્યની ‘સ્નેહસુદ્રા’ને વાસ્તે કરવાની રહે છે. મારા એક ખંતીલા સાહિત્યાભ્યાસી મિત્રનો અનુભવ હતું તો એમણે અનન્ય ઉત્સાહથી એ વાંચવી શરુ કરી પણ પછી અમુક પાનાંથી આગળ વધવાનું એમનાથી બની શક્યું નહિ. કંઈક અંશે “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ત્રીજા-ચોથા બાગની અને ખાસ કરીને “સાક્ષરજીવન”ની જે ગતિ થઈ છે તે જ ગતિને આ ગોવર્ધનકૃતિ પણ પામી છે એમ કહી નાખીએ તો કંઈ ખોટું વિધાન ક્યું નહિ ગણાય એવી આશા છે. ગોવર્ધનરામના સમાનધર્મી થવું એ જેવીતેવી વાત નથી અને એવા હોવાનો દાવો કરવા માટે હજી હું છેક નાનો ગણાઉં. મેં તો અહિં, ગોવર્ધનરામે નવજરામનું જીવનચરિત લખતાં યોગેલી એક સુંદર ઉપમા વાપરું તો, અરણ્યમાંના અપૂજ્ય રહેલા શિવલિંગની પૂજા કરવાની જ મનીષા રાખી છે.

ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ

તો પ્રથમ ‘સ્નેહસુદ્રા’ના ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ તપાસીએ. ‘સ્નેહસુદ્રા’ એ ગોવર્ધનરામે પોતાની મૃત પત્નીની પાછળ લખેલું એક કરુણપ્રશરિત કાવ્ય (Elegy) છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં તેમની પ્રથમ પત્ની હરિલક્ષ્મી એક બાળકને પોતાના સંસારજીવ લેખે મૂકી સ્વધામ પામી, જગતના મહાસાગરમાં અણુખેડ્યા પ્રદેશો

એવાનો કોઈ ધારી, હજી પહેલી પચ્ચીસીયે ન વટાવી હોય એવો
આદર્શમરત જીવાન હજી જીવનકીસ્તી બુકાવે ત્યાં તો તેની
પ્રેરણાપાંખ કપાઈ જાય, સમવિષમ પ્રસંગોમાં તેને શીઘ્ર હુંફ
આપતો સહચાર કોણ જાણે ક્યાંય હુમતર ચઈ જાય, એ વખતની
એની હૃદયબેદક વ્યથાનો કોણ તાગ લઈ શકે? ગોવર્ધનરામ-
ને લગભગ આવી જ રિયતિ ચઈ અને એ વિરહગન્ય કરણ
'સ્નેહમુદ્રા' ના નાયકની એટલા તથા ઉક્તિઓમાં આરપાર ઊતરી
ગયો છે, પણ આ એક જ દુઃખ નહોતું લખાયું તેમના ભાગ્યમાં;
પેલા અંગ્રેજ મહાકવિએ લખ્યું છે તે મુજબ આફતો આવે ત્યારે
તો ટોળાગૃહ આવવાનું ધાવનકે કરીને જ આવે છે, તેમ આ જ
અરસામાં તેમના પિતા માધવરામની પેઢી ભાંગી અને પરીક્ષામાં
પણ તેઓ નાપાસ થયા. આટલાથી પૂરું થતું ન હોય તેમ નૃસિંહ
ત્રિધિએ એક બીજો પણ ધા તેમના વિષાદખિન્ન દેયાં પર કરી
લીધો: ગોવર્ધનરામના લગભગ આત્મનિર્વિશેષ ત્રણ ભાઈઓ
હરિરામ, નુજી અને ગોખલે, તેમણે એક પછી એક એમ બહુ
ટૂંકા માળામાં જમતને છેલ્લા જીવદાર કર્યા. જીવાન ગોવર્ધનરામના
હૃદયમાં આવા તીક્ષ્ણ ધારદાર ત્રણ ફળાંવાળું ત્રિશૂળ ધોંંચાયું,
અને એની ત્રેવડી વ્યથાથી પુટેલી શોકધારા એમનાં 'હૃદયરુદિત-
ચતક' અને 'સ્નેહમુદ્રા' માં રેલાઈ છે. કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ
કે લખાણની ભોંયરે કર્તાના મનની તે લખતી વખતની
મનોદશા, એના એ વખતના જીવનરંગો કે અવસ્થાનતરના
પલટા આદિનું નિરીક્ષણ તેને પૂરું સમજવા માટે અપેક્ષિત
છે માટે આટલી હકીકત નોંધી. આમ ૧૮૭૪થી શરૂ
થતો આખો દશકો ગોવર્ધનરામને માટે વ્યથા અને વિઠંબણનો
હતો. 'સ્નેહમુદ્રા' પણ આ દશકામાં છૂટક છૂટક પ્રખતે લખાતી
ગઈ. ગોવર્ધનરામે ૧૮૭૭ની સાલમાં એટલે કે પોતાની એકીસ
વરસની ઉમરે તે લખતી શરૂ કરી અને ૧૮૮૭માં પૂરી કરી.
પ્રથમ તેનું નામાભિધાન 'વિપ્રલંભમુદ્રા' કે 'સંસ્કારમુદ્રા' રાખવા

ધારેલું. પાછળથી ઇ. સ. ૧૮૮૯માં એટલે કે સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગના પ્રકાશન પછી બીજે વરસે જ્યારે આ પ્રસિદ્ધ કરી ત્યારે તેને 'સ્નેહમુદ્રા' (=હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહની છાપ) નામ આપ્યું. આમાં ધ્યાન ખેંચે એવી જાણત એ લાગે છે કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'કારની લેખનપ્રવૃત્તિ વહેલી શરુ થયેલી અને 'સ્નેહમુદ્રા' જેવું ઉચ્ચગ્રાહપૂર્ણ કાવ્ય તેમણે એકવીસ વરસની ઉંમરે આરંભેલું. જાણુવા જેવી જાણત છે કે અનેક સારા કવિઓએ લગભગ એ જ વખતે સાહિત્યયાત્રા આદરી છે : કાન્તે 'વસન્ત-વિજય,' 'દેવયાની,' 'મકવાકમિયુન' જેવી અદ્ભુતચુંદર કાવ્ય-ત્રિપુટી બાવીસત્રેવીસ વરસની વયે લખેલી; કલાપીએ પણ બહુ જ વહેલી-મછો પણ કુટ્ટી નહિ હોય એવે વખતે-કવન માલી હતી; કવિ ન્હાનાલાલે પણ 'વસન્તોત્સવ' એકવીસ વર્ષની વયે પોતે જુનીઅર બી. એ.ના વિદ્યાર્થી હતા તે વેળાએ રચેલું; અને અત્યારના આપણા જુવાન કવિઓ ઉમાશંકર જોષી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી આદિની પણ એ જ કથા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી તો શેક્ષ્પીર, રૂપર્ટ બ્રુક આદિ ઢગબાખંધ દાખલા જડે તેમ છે. જીવનના એ પરાકમાં કર્પનાશક્તિ સતેજ હોય છે, જગતની આંતરદૂંટીથી અસ્પૃશ્ય એવું શુદ્ધ લાગણી અનુભવવાળું નિર્મળ હૃદય હોય છે, અને જગતનું દર્શન તાત્ત્વ હોય છે.

આમ 'સ્નેહમુદ્રા' તેના કર્તાની બહાલસોષ 'હૃદય' દ્વિતીયમ' જેવી પત્નીનાં મૃત્યુજનિત વ્યમા પછી જન્મેલું વિરહકાવ્ય (કે કરુણાપ્રશસ્તિ કાવ્ય) છે. હવે આવાં કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યોનાં આવસ્યક લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહીએ તો બે, કરુણિયા અને 'ચિન્તન'. રડતાં હૃદયનો ઉમરો કે એવું કરુણ લાગણીપૂર પોતાનું કામ કરે તેની જોગજોડ-એના શામક રૂપે કવિહૃદય ચિન્તનમંથનને જુલે ચડે અને કોષ અનેરા આશાવાદમાં, કે ભવ્ય કોષ ઉચ્ચગ્રાહની રમુઆતમાં, કે વિષના કોષ સંમાતન કાયડના યથાશક્તિમતિ લનાપણા ઉકેલમાં પરિણમે, એવી જ

કંઈ આવા કાવ્યપ્રકારની રચના હોય છે. પોતાના પ્રિય સુહૃદ્વર્ગ હેલમના વિરહનાં કેટલાંક અશ્રુ સારી ઇચ્છાંદનો દર્શાવે તેનિસન ક્ષિત્તીના મહાપ્રભો વિભાસવા બેસી જાય છે એ ‘હન મેમોરિયમ’ના રસત વાંચકોથી અજ્ઞપણું નથી. રા. નરસિંહરાવ પણ ‘સ્મરણ્ય-હિતા’માં પુત્રના અકાળ અવસાન પર હૃદયના મર્મભાગને બેદીને નીકળતાં આંસુ રેલાવે છે, પણ તરત જ અશ્રુસંધન સાધીને મૃત્યુ, આ જગતશાસનમાં તેનું સ્થાન ને હેતુ, પ્રભુદયા, આદિ પ્રભોમાં મશગુલ બને છે. તો એ દક્ષિણિન્દુથી ‘રનેહમુદ્રા’ની તપાસણી કરતાં ચિન્તન અને ભાવના સમ્બન્ધે નિરાશયવાપાત્રું રહેતું નથી એમ કમૂલ કરતું જોઈએ. શુદ્ધ રનેહ, સ્વદેશ પ્રીતિનું અદ્વૈત, જનકસ્યાણુ આદિ રૂપે ગોવર્ધનરામનો જે વિચારરેહ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં મહાવૃક્ષરૂપે મહોર્થો છે તેના અંકુર ‘રનેહમુદ્રા’માં માલુમ પડે છે. પણ એ ભાવનાપ્રકર જેની આંખે રહીને વિકસાવવામાં આવ્યો છે (જે કે કંઈક અંશે એ ‘અભિતિચિત્ર’ જેવો જ રહે છે) તે પ્રસંગ-ધરના અને વસ્તુ, જોઈતું છે તેટલું, પ્રથમ જોઈ લેવું આવશ્યક છે.

કાવ્યવસ્તુ

‘રનેહમુદ્રા’નું વસ્તુ કંઈક આવું છે :

ઉત્તરકુવ કે એવા કોઈ પ્રદેશમાં વસનાર એક દંપતી (નાયક-નાયિકા) અસુરોને જીતવા અને વિશ્વસેવા સાધવા પૃથ્વીપરક્રમાએ નીકળે છે. પ્રવાસે નીકળતાં અગાઉ પોતાના પ્રદેશની સુવ્યવસ્થા જાણવવા તેનું શાસનતંત્ર પોતાના તથા મિત્રને તથા તેની પત્નીને સોંપતા જાય છે. નાયકને પ્રસ્તુત કાવ્યની અંદર શરુઆતમાં ચેતનપાન્ય અને પાછળથી તેનું શરીર રાખ બની જતાં હૃદય જ અવશિષ્ટ રહે, હૃદયમૃત એમ દ્વિધા જોળખવામાં આવ્યો છે. તેનો મિત્ર ચેતનમિત્ર એ સંજ્ઞાથી વ્યવહારાય છે. મિત્રદ્વયની પત્નીઓ અજ્ઞાતનામા છે. દરતાં દરતાં નાયક ને તેની પ્રિયા પુણ્યમૂર્તિ ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચે છે, જ્યાં હિન્દુ એક દ્વિધા નગરે ચડે છે. એક યુવતી પોતાના

પત્નીની પાછળ ચિત્તામાં બળવા જતી હોય છે, તેને જોતાં તેને નાયક સમજાવીને ખસાવી લે છે અને એક દહાડો તેની કરુણાક્રમની સાંભળે છે, જેમાં હિંદવી સ્ત્રી-સૃષ્ટિની અનેકાનેક વિદ્યુત્ક્રમો તથા રુદિલગ્ન અને હિરત્રોના પરસ્પર સુમેળનાં પરિણામરૂપ સ્નેહલગ્ન વચ્ચેનાં અમાપ અન્તરનો હૃદયબોલક ખ્યાલ તેની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. એ સાંભળીને નાયકપત્ની પોતાની સુતતુલ્યિની (Fair sex)—જોવાર્ધનરામે અંગ્રેજી શબ્દ Fair sexને માટે આ સારો શબ્દ આપ્યો છે—આવી દુર્દશા રુદિલાસ પુરુષોને હાથે થતી સાંખી ન શકવાંથી એ કરુણ વૃત્તાન્ત સાંભળતાં વાંત પંચત્ર પામે છે, બગનાશ બિચારો નાયક, આબના અંતરાળમાં ઊડતા કો પંખીની એક પાંખ કપાઈ જાય ને તે ધરણી પર વૃદ્ધી પડે તેની પેઠે પોતાની પ્રેરણાપાંખ કપાતાં 'એકપંખાળો અપંગ પક્ષી' શો, વીલે મોંયે અને ડસ-ડસતે હથે પોતાને વતન પાછો સિધાવે છે. સ્વદેશમાં આવતાં તે જંગલમાં પ્રવેશે છે કે તરત જ તેના દેખામાંથી 'નીકળુ', 'નીકળુ' કરતી રુદિલા સમાધી ન શમતાં અંતરના આમળા હિંદાડી ધસી આવે છે. રાત્રિ પડી જાય છે અને એ વેળા અધારામાં નાયકને પોતાના હાથમાં ઝીણાંમોટાં ફાનસો સમેત પોતાની મિત્રપત્ની અને તેની સહીયરો મળે છે, જેને પોતાનાં વીતકની કહાણી સંભ-

૧ આ ઘટના કવિ દલપતરામના 'વેનચરિત્ર' માંના બરાબર આવા જ પ્રસંગ બેઠે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. 'વેનચરિત્ર'માં તેનો નાયક વેનરાજ પોતાની માની બેઠે મોસાળથી પાછાં ફરતાં એક કમળા નામની દુઃખી વિધવાને ચિતામાં બળી ગરતી બચાવે છે અને પોતાની સાથે પોતાની રાજધાનીમાં લઈ જાય છે. ધણું સામ્ય આટલેથી અટકે છે, કારણ રાજ એ બાકને આઠ માસની અંદર તેની જ જ્વાલિના એક સાહસિક જીવાન નવરંગી બેઠે પુનર્લગ્નથી બેઠી દે છે. 'સ્નેહમુદ્રા'માંની સતી થવા ઇચ્છનાર વિધવાનું પોતાનું 'વૃત્તાંત' કહ્યા પછી શું થાય છે એ જોવાર્ધનરામે બિજા કલ્પ બતાવ્યું નથી.

જાવતાં પોતાની પ્રિયતમાના અવસાનના સમાચાર આપીને પ્રથમ પોતે અને તત્પશ્ચાત્ મિત્રસખી પ્રાણુ છાંડે છે. પશુ નાયકનો પ્રાણુ પોતાના આત્મોપમ સખાને 'આલિંગન દેવા'ની વાસનાને બળે હૃદયભૂત રૂપે અવશિષ્ટ રહે છે. દરામયાન ચેતનમિત્ર આવે છે, જેની કને હૃદયભૂત 'સ્વજનસ્ય દિ દુઃખમગ્રતો વિવૃતદ્વારમિવોપગ્નયતે' એ ન્યાયે પોતાના હૃદયના મર્મભાગ ખોલી દુઃખમાર હળવો કરે છે. અને પછી તો આખી ય રાત્રિ દરમિયાન હૃદયભૂત 'વિલક્ષાપ સ ખાખમદ્મહ' - વિલાપનું અવિરત ગાન ગાયાં કરે છે, અને તેને લલ્લાવલા, પ્રભોધવા, ઉપહાસ કરવા, ગાળો દેવા, પુરુષાર્થમાં પ્રેરવા, અભિસારિકા, ઝાઝળ, આકાશવાણી, શિયાળ, ધૂવડ, પવનલહરી, નદી, વનસમૃદ્ધિ આદિ એકંદરે છત્રીસ માડત્રીસ જડચેતન સત્ત્વો પોતપોતાની રીતે તેને સંબોધ્યા કરે છે તે ઠેક નિશાન્ત લગી. પછો ફરે છે અને હૃદયભૂતમાં ચેતનમિત્રનો પ્રાણુપ્રદીપ મળી જાય છે, અને એ બંનેનું સામું જ્યોતિઃસ્વરૂપ આકાશમાંથી ઉતરતા નાયકપત્નીના જ્યોતિઃસ્વરૂપ બેડે લીન થઈ જાય છે. અન્તમાં હૃદયભૂત અને તેની પ્રેયસીનું અમુત્ર મિલન કરું મધુર હશે તેની ઝાંખી પ્રહલોકમાં કરાવતું અકવાક્યુગલનું પ્રભાતકાલનું મિલન વર્ણવી કવિ કાવ્ય ખતમ કરે છે.

૧૧૦ કાંડ અને પોણાળસો પાનાંમાં વિસ્તરતા આ કાવ્યક્રમનું વસ્તુ જુઓ તો જસ આટલું જ.

પશુ 'સ્નેહમુદ્રા'માં ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ યોજના નથી. તેમાં તો કાવ્ય શરુ થાય છે નાયક પત્ની બોધને પોતાના દેશમાં પાછો આવે છે ત્યાંથી, અને ત્યારથી શરુ થતી એક રાતની અંદર જ તેની મિત્રપત્ની મળે છે, તેને વૃત્તાન્ત કહે છે, અન્ય જડચેતન પ્રકૃતિસત્ત્વો તેને ઉદ્બોધે છે વગેરે બધું થાય છે. એટલે 'સ્નેહમુદ્રા'માં જેની ઓથે રહી જીવાન ગોવર્ધનરામે પોતાની બાવનાસદિ ગુહિત પાંચનારાઓ સમક્ષ રજુ કરી તે આખો પ્રસંગ એક રાત્રિની

અંદરનો ખનાવ છે. આમાં સ્નેહમુદ્રાના નાયકની રુદિયા તે તેના સર્જકની 'કેવળ ક્ષાન્ત' અને પરમકરુણ મૃતપત્નીકે દર્શાવેલો જ ચિતાર છે એ તો જોને આ શબ્દના ઉદ્ભવના ઇતિહાસની કંઈકે ખબર છે એને પ્રથમ દૃષ્ટિએ સમજાઈ જશે. સ્વ. રણજિતરાયે જણાવ્યું છે કે "વિરહજનિત વ્યથાથી એવો મર્મભિદ્ધ કરુણરસ ગોવર્ધનરામના હૃવનમાં વ્યાપી ગયો હતો કે સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં શોકગીતિ રચવા છતાં તે રસ ન ખૂટતાં, દ્વિતીય લક્ષ્યથી યએલાં બાળકો વચ્ચે વીંટળાયેલા ગોવર્ધનરામને ધણીવાર મધ્ય રાત્રિએ અશ્રુદ્ધ કરેલો." 'સ્નેહમુદ્રા'ના નાયકની ખીજ કાંડમાં દર્શાવેલી શોકવિદૂષ શૂન્યહૃદય સ્થિતિ, ૨૫મા અને ૨૮મા કાંડમાંનાં પોતાની પ્રિયતામાંની જોડે અનુભવેલા રસચંગારનાં દર્દભર્યાં સ્મરણો,

જનમાં મુજ સાય રમી લાટી
મઠ એકલી, દૂર ! તું ક્યાં સદાગી !
બની આજ ગમે હું ફકીર સમે !
મરી જોગી યશે, અલી ! જોગી સમે !
નગત્યામ તણે કીધ સમન મહે !
નજ જોરી નવા કીધું છે મન મહે !

અને એ પકિતઓમાંનો નિવેદ, તેમ જ

હાય ! હાય ! પ્રિય પ્રાણ ! મઠ તું દહે ક્યાંય, સુડે નહિ, કાંઈ
ઘાઈ યયું હવન નિર્માલ્ય, આવ ! એ ઘાલી !
જેવું વિસપન, એ બધું કર્તાની એ વખતની સ્થિતિ તે
મનોદર્શાનું જ અનુકૂળ ચિત્રણ છે. આમ વિરહકાવ્યનું પ્રથમ લક્ષણ
જે કરુણરસ અથવા રુદિયા તે અદિ' યથાવત્ છે; હવે તેમાંનો
ચિન્તનસંભાર જોઈએ.

આ 'ચિન્તનસંભાર'ની બાબતમાં જ 'સ્નેહમુદ્રા'નું જન્મે
પાસું ઉજ્જવળ છે, અને તેની અન્ય છોટીમોટી અનેક ખામીઓને
હાંપી દે છે. ગોવર્ધનરામ ગુજરાતના સમર્થ વિચારક છે, અને
ગ્રા. રાકેરે તાજેતરમાં તેમને 'પ્રબોધમૃતિ' એ એક શબ્દથી

ઝોળખાવ્યા છે તે સર્વાંશે ખરું છે. પૂર્વની અને પશ્ચિમની નિસર્ગ-
ભિન્ન સંસ્કૃતિઓનાં અવશ્યભાવી સંઘટ્ટનનો તેમને યોક્ષ્મ ખ્યાલ
આવી ગયો, અને પ્રગતિથીલ દુનિયામાં ટદાર મસ્તકે
બિમા રહેવું ને જીવવું હોય તો આપણે અમુક પ્રશ્નોને વિચારવા
પડશે અને તદ્દનુસાર જીવનરીતિમાં ખસેડો કરવો પડશે એવી એમને
પ્રતીતિ થઈ હતી. તેથી તેમણે પોતે આપણા સામાજિક રાજકીય
અનેક અગત્યના કૂટ પ્રશ્નોને છણ્યા છે અને પોતાનાં વિચારમંથનનું
નવનીત ગુજરાતી પ્રગ્ન સમક્ષ રજુ કર્યું છે. ‘સ્નેહમુદ્રા’માં પણ એ સર્વ
પ્રાયમિક સ્વરૂપમાં દેખાય છે. અહિં ગોવર્ધનરામને દેશવત્સલ તરીકે
આપણે જોઈએ છીએ. ‘સ્નેહમુદ્રા’નો નાયક પોતાને વિષે કહે છે,

રહો યદ્ય યનનન રતિતંગે જનહિત સાર કવો દે

નાયકપત્ની પાસે ગોવર્ધનરામ ઉચ્ચારાવે છે:

આમ દેશીજન દુઃખી થાય ને જહું સુખ શું દુઃખ રતિ ?

ઉડો, ઉડો, તમે શૂરવીર બે, દુઃખ કાપોને દેશીનાં ।

x

x

x

x

સુદ્ધિઅજ્ઞ તમ મનમાં ગાજે તો તેને વરસાવોને !

આ તો જાણે ગોવર્ધનરામ આપણા સુશિક્ષિતો (Intelligentsia)
ને દેશસેવાયે પાતો અગવતા હોય તેમ જ લાગે છે; સરસ્વતીચંદ્રના
એવા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં હિન્દનાં ભાવિ ધડતરનાં વિધાનની
જવાબદારી તેમણે બણેલા ગણેલા વર્ગ પર જ નાખી છે એ આની
સાબિતી. “જન પશુ જગના કલ્યાણુયદ્ય પર હોમું અંગ સદુ મારા”
એ સિદ્ધાર્થનો, સરસ્વતીચંદ્રનો તેમ સરસ્વતીચંદ્રના અજ્ઞાનો પણ
સુદ્ધિતાલ્પ છે, અને ‘સ્નેહમુદ્રા’માં પણ એ જ ઉચ્ચચાહ, એ જ દેશ-
વાત્સલ્ય આદિથી અન્ત લગી માણામાંનાં સૂત્ર જેમ સળંગવાહી
તરવરી રહી છે.

એકલો પુરુષ અધૂરો

આ દેશહિનની ભાવના કહેતાં કહેતાં ગોવર્ધનરામ જે એક
અગત્યનું સત્ય કહી નાખે છે તે એ કે એકલો પુરુષ એ અધૂરી શક્તિ

છે. પુરુષની કાર્યશક્તિ અને સંઘવની પ્રેરણાશક્તિની અપેક્ષા જીવનના હરેક ક્ષેત્રમાં રાખે છે. નાયકપત્નીએજ તેને જનહિતાયે મથવા, દેશીઓનાં દુઃખ કાપવા પ્રેર્યો હતો, અને પત્ની જતાં “અશક્ત જેવો રહું ખેંસી રાખને” જેવી એની અસહાય દશા યદ્ય જાય છે. ક્ષાન્ત નાયક ગત સંસ્મરણો યાદ સાવે છે ત્યારે ઉચ્ચરે છે.

તુજ નયને મુજમાં કયો તે દિવસે હસાંદ

ખરાખર ટેનિસનકૃત “આઇડીલ્સ ઓફ ધ કીંગ”માં જીવાન આર્થર અટારીએ ઉમેલી સૌંદર્યમૂર્તિ ગિનિવિપરને નિહાળી પ્રેરણાનો અદ્ભુત સુલિંગ પામે છે અને મન સાથે ગાંઠ વાળે છે કે જસ આ હોય ને મારી સાથે, તો હું તેની સાથે આ કાજળ-ધેરો જગતમાં પ્રકાશ રેખાઓ વિસ્તારું. આ કહું ને તે કહું વગેરે, તેમ જ અહિં

હૃદયે પવનતણી ! ત્યારે પ્રેર્યો
થેરી જ્યોત્સ્નમય રસધર લેતો

એ પંક્તિઓમાં આ જ ભાવના છે. અન્તમાં પેલી ચક્રવાકીતી ઉજ્જાસનીતરતી પ્રેરણા—“ચાલ, ચાલ, ઉડિયે જ અમાડી આનંદે વણુ બીતિ”—પણુ એ જ કહે છે, અને વિરહી નાયકની વિલપનભરી મૃતપ્રિયાની પ્રસાંતિ

મુજ હરે પ્રેરતી તુજ કાજ મદાવત મારા હરની ।
એને હરાડી પતંગ પેડ દોરતી દોરને ગહી ।
વિસ ! એ સહુ તારે કાજ હરું તે તું જાણુને !...

—આ ભાવનાને ખરાખર ઉઠાવમાં મૂકે છે. કવિ, ન્હાનાલાલે પણ આ જ ભાવના “જયા અને જયન્ત”માં

જયા, ‘જુલોડ’ એવાં જીવન ।
તું માડે ધનુષ્ય, ને હું તારું બાણ ।

એકલે દાણે નદિ, નયા,
કે જીવું નથી, કે જીવશે નદિ.
પુરુષ ને પ્રકૃતિની બેલકી ન નવમહાંડ સરજે છે...

સ્નેહ ન છે સત્યમાંની પ્રેરણા

આદિ વચનોદ્વારા સુચોદ રીતે દર્શાવી છે. નિજ પ્રેરણા-
વિધાત્રી જતાં પુરુષાચંતું ગાંડીન દાયમાંથી સરી જતું હોય એવો ન
‘ગાંધીપૂર્ણાકુસુમજી’ સ્નેહમુદ્રાનો નાપક રહે છે. તે કહે છે,

દુઃખેદા પડે, મેધ વાંડે નદિ તો
મધુર ન દે સ્નેહ ન

આમ પુરુષ પાસેથી જનહિતની મોટી આશા રખાય છે,
અને પુરુષને પ્રેરણાવિધાત્રી તરીકે સીના સહચારની અનિવાર્ય
આવશ્યકતા છે. એકલે ગોવર્ધનરામ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેના
જીવનનો કેન્દ્રવર્તી પ્રધાન પ્રસંગ ને લખ, અને તેમના જીવનને
પરસ્પર સાંધતી અદસ્ય સાંકળ ને સ્નેહ, તેનું વિવરણ દાય પર
લે છે. પણ ત્યાં તો ને હોતું જોઈએ તેને સ્થાને ને પ્રવર્તી
રહ્યું છે એ જોતાં તેમનું અંતર કંપી ઉઠે છે. આપણા સમાજમાં
સીનહિતની અવ-અવ-મજાના અને દુર્દશાનો કરુણ ચિતાર
તેમણે પેલી સ્ત્રીની લગ્નકાળમાં અને ‘સ્નેહાનિદાન’ દાંડમાં આપ્યો
છે. સતી પોતાના દાંડકાળના આરંભમાં ન સમઝ વસ્તુરિચિતિ
પેલી અતિ જાગૃતિની એ ન લાંડીમાં રજુ કરી દે છે;

નર નવ સુખી દશે અદિ કલે અલગની સ્વચ્છંદથી,
પણ નારીને દેવા વિના નદિ કમમાં બીજું કંઈ.

રડવાનું નદિ તો ગાયમાંની કોને કૃત્રિયાદ કરવાનું કે ‘ગાયમાં
ધરડે કે બરધાર મુઠને આપીયો દે લોભ,’ ધરડે નદિ તો નાનો
જાણ્યો. ધરડે ન નદિ ને હોદરડે ન નદિ, પણ સમવચરક
મળ્યો હોય તો મનનું, સ્વભાવનું, કે ખુદિશક્તિનું કળેડું તો

કરમે ચોટયું જ હોય. આવાં અસમંજસ જોડાં વરસ દહાડે
 ન્યાં હજારોની સંખ્યામાં જોડાયે જતાં હોય ત્યાં નારીને
 રડવા સિવાય, ખીજું શું હોય ? તેમાં ય વળી “દોકરી ને
 માય, દોરે ત્યાં જાય”ની નીતિનું અક્ષરશઃ પાલન થતું હોય ત્યાં
 સ્ત્રી ખુરી વસે સ્ત્રી જાતિની ? ગોવર્ધનરામે આ સળગતા પ્રશ્નને
 (જો કે આજ આટલાં વર્ષે ય એ ‘સળગતો’ પ્રશ્ન નથી હોલવાયો
 કે દડો થયો) હાથ પર લીધો છે. લગ્ન માટે તો “રસ એકથ
 વધુ નહિ મિત્રતા”નો આદર્શ કવિ મૂકે છે, પણ એવાં રસ-એકથ
 વિનાનું પેલી સતી થનાર સ્ત્રીનું લગ્ન એટલે ગુજરાતનાં અનેકાનેક
 શ્રદ્ધાળુઓનું એક પ્રતિનિધિ, એટલે એમાં તો

કંઈ દવા મુજ ઉરે વિભાસે, કંઈ પતિની હતી ઉરસૃષ્ટિ

જેવા આન્તર વિસંવાદનો જવાલામુખી નિરંતર હૃદયમાં ધીકી
 રહે એમાં કંઈ નવાઈ છે ? અલગ વાદન સ્વીકારી નવલકથાના
 રૂપમાં પોતાનું અખિલ મનોરાજ્ય રજુ કરવાનું ન્યારે ‘સ્નેહમુદ્રા’ના
 કર્તાએ ધાયું ત્યારે તેમણે આ ‘સ્નેહમુદ્રા’માંની સતીને કુમુદ બનાવી,
 દીધી. સરસ્વતીચંદ્ર જોડે રસ-એકથ પામેલી પણ શ્રદ્ધાળુ પ્રમાદધન
 જોડે દેહલગ્ને જકડાયેલી એ ‘કરુણુસ્ય મતિરશ્વવા શરીરિષ્ટી’ જેવી
 કુમુદના હરના એકાન્ત આવાજ આંતર વિસંવાદને ભડકે બળતા
 નથી લાગતા શું ? અને આથી જ ‘સ્નેહમુદ્રા’ની સતી નિરાશામાં
 ખોલી છૂટે છે કે

સ્નેહ સિખર આ જગતમાં ભાસે મુને અલસ્ય,

વળી અધિક આ દેશમાં દુર્લભ દિસે રનેદ.

નાયકપ્રિયા પણ એની કચની સાંભળી કકળી છૂટે છે અને રોપમાં
 બળબળતાં વેણુ કાઢે છે;

રનેદને અત્યાય અત્યાય માન ના શું આપે ?

પરણે હીન્દુ બાળકો શું, બહેની, તારી પેટે ?

આય લોક રનેદને શું આણુતા જ વેટે ?

x

x

x

આયં એને કોણ કહે? અનાયં લોક એ:
કર્મ કાળું મુખ કાળું, દિન્દુ દિન્દુ એ।

x x x

અસુર દોડા બહુ જ પછુ ન હિન્દુ તુલ્ય કોય.
હિન્દુ બહુ ન કેના ધારી સુતનુસ્ટિ રોય. (પૃષ્ઠ ૪૦-૪૧)

ગોવર્ધનરામે નાયક અને નાયકપત્નીને પરદેશી બનાવ્યાં છે એ હેતુપુરસ્સર છે, કારણ કે પરદેશીઓની નજરે આપણી કુરદિઓ કેવી ભયંકર લાગે છે એ દેખાડી તેમના દ્વારા એ રૂઢિઓ અને તેના પાલકો તથા પ્રવર્તકોની સખ્ત ઝાટકણી કરાવી આપણી આંખ ઉઘાડવાનું આ એક સરસ સાધન (eye-opener) હતું. ગોવર્ધનરામ પોતે જ પોતાના સમાજની યથેચ્છ નિંદા ન કરી શકે એટલે આ રીતે તેમણે ગોણ.

શુદ્ધ સ્નેહની આવી વિકંબના અને અગળા જાતિની આવી ફૂંદશાનું દર્શન કરાવી ગોવર્ધનરામ આમાંથી ફક્ત યતી સ્ત્રીજાતિના ઉદ્ધારની ભાવના પ્રતિપાદિત કરે છે. જનહિત સાધવાની શરૂઆત સુતનુસ્ટિને ઉદ્ધારવાથી કરવી જોઈએ એવો ઉચ્ચબ્રાહ્મ આમ 'સ્નેહમુદ્રા'માં નાયકનાયિકાના 'મિશન' વડે યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપસાવવામાં આવ્યો છે. નાયકપત્ની તો એ નોકર દિન્દુ અમુરે પર વેર વાળી સ્ત્રીઓની અવસ્થા પરિહારવાનું નાયકને સોંપી યમસદન સિધાવે છે. પછુ આ ભાવનાની સાદી રજુઆત સિવાય કત્તાએ ખાસ વ્યવદાર માર્ગો તેને મારેના બતાવ્યા નથી. 'સ્નેહમુદ્રા'નો નાયક તો પછી કંઈ કરી શકતો દેખાતો નથી— માત્ર, પોતાની પત્નીની વાસનાના સંતર્પણ અર્થે પોતે મરનાં અબ્રાહ્મ દિન્દુ પર શાપ ફેંકતો જાય છે કે

.....

અન્તે હિન્દીએ જનયે દાસ, દોં

પીઠ પામયે પિરિધ પ્રહાર દોં

પરદેશી યાજી (પૃષ્ઠ ૧૧૫)

પણ સાથેસાથ આપણા અમાઈના પ્રાપ્તિવરોની માફક તદ્દાણુ
 'અનુકંપાયમાન' થઈ શાપનો અનુગ્રહ પણ સૂચવે છે કે પશ્ચિમમાં
 વિદ્યારૂપી કલિક અવતાર યશે તે જગદુદ્ધાર કરતો કરતો હિંદમાં
 આવશે ત્યારે "અમળાના સુખભાનુનો નભમાં યશે પ્રકાશ" અને
 ત્યારે "રતિ અવતરશે હિંદુ દેશમાં મલકાતી પળપળમાં." એટલે
 ગોવર્ધનરામની એ શ્રદ્ધા છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાસંસ્કારના સંપર્કે
 આપણે શુદ્ધ સ્નેહનું મહત્ત્વ પ્રીયતા યજ્ઞનું અને સ્ત્રીત્વને સન્મા-
 નતા યજ્ઞનું. સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર વિના દેશકલ્યાણ શક્ય નહિ, એ
 ભાવના કર્તાએ 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પણ રંગુ કરી છે. સરસ્વતીચંદ્ર
 આપણા સુરિક્ષિતોનાં ગૃહરાજ્યમાં ગુણસુંદરીઓ, કુમુદસુંદરીઓ,
 સૌભાગ્યદેવીઓ ને ચંદ્રાવલીઓ ફરતી જોવાની મન્ય ઉમેદ રાખે
 છે, તેમ જ "સ્ત્રીઓ પવિત્ર યાત્ર, રસદ યાત્ર, કુટુંબપોષક યાત્ર,
 સ્વસ્થ યાત્ર, શરીરે ખસવતી, રોગહીન અને સુંદર યાત્ર, યોગ્યતાના
 પ્રમાણમાં કુટુંબપંધનમાંથી મુક્ત—સ્વતંત્ર યાત્ર....." એવો
 ધન્ય દિવસ જોવા અતિ આતુર છે. સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય તે
 'સ્નેહમુદ્રા'ના કર્તાનું જ મનોરાજ્ય છે એ તો આપણે ડગલે
 પગલે જોતાં આવીએ છીએ. વળી આપણી સંયુક્ત ગૃહવ્યવસ્થામાં
 પણ વધુ દળાય પીસાય છે તો ગિચારી સ્ત્રી જ, એટલે આખો ય
 એ સંયુક્ત વિમક્ત ગૃહવ્યવસ્થાનો ફટ પ્રશ્ન ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વ-
 તીચંદ્ર'માં છણ્યો છે. તે પણ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની પોતાની સમભાવ-
 નિષ્ઠા અનુકંપાથી જ એમ હવે આપણને સમજાય છે. સંદગત
 રણજિતરામે સાવ સાચું કહ્યું છે કે "સ્નેહચ્છેદથી માનસસ્નેહનો
 ઉચ્ચગ્રાહ અને મહિલાઓ પ્રતિ ધૂણામિશ્ર સાતુકંપા અને
 બહુમાનવૃત્તિ-પ્રગલ્ભા છે."

રા. ધનસુખલાલ મહેતા

: એક ચિત્ર-પરિચય :

અમે જૂદા પર ફરતા હતા: અદ્ભુત સમુદ્ર, ભૂમિ પરથી સૂર્યનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે ઝોટનાં પાણી સાથે, ક્ષિતિજમાં વળતો હતો : થોડી વારમાં એ સાગરનાં તલે પર ઝળહળાને હડી ગયો. ખૂંટાં વારિ અને ઉછળતાં ફેન પર થોડી વારમાં જ સંધ્યાના રંગો તરવા લાગ્યા. પશ્ચિમમાં પથરાયેલ ન્વલિત રંગોમય તેજ-અંબારને નિરખવા માટે અમે ઝીમ્મા રહ્યા. થોડી વારમાં અમારી આસપાસ ક્યામ છાયાઓ ઉતરવા લાગી, અમે ફરવાનું રાફ ક્યું.

એટલામાં સામેથી ત્રણચાર મિત્રો આવ્યા: એકબીજાને નમન ક્યું: અને પ્રથમ મિલનને અનુરૂપ એવી રીતિથી એક નવીન ઝોળખાણ મુ. શાંત ગંભીર મુદ્રા, માથે કાળી માંધી ઢાંચની ટોપી, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને કાઠિયાવાડમાં પહેરાતો વેષ અને એ સર્વમાં વિશિષ્ટ રીતે તરી નીકળતી જાડ કાચનાં ચશ્માં પાછળની આંખો—જેમાં બુદ્ધિની તીવ્રતા ઉપરાંત ધીર અને ક્રામલ દ્રષ્ટિ પ્રતિબિંબિત થતી હતી, એ વ્યક્તિની સામાન્ય ઝોળખાણ ચતાં જ ‘આસો ખેસીયું’ એ હરખાસ્ત પડતે નીચે જમીન બીતી જણાતી હતી એટલે અમે આનાકાની કરી પરંતુ “અરે: આવતી કાલે તો દુશ્મં કાઢવાં જ છે: વધુ મેલાં થશે એમ વધુ સંતોષ મળશે” એમ કહી અમને સૌને ખેસાડ્યા: એ વ્યક્તિ રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા. એ ઝોળખાણ અને મિત્રન પછી અમુક વર્ષો વીત્યા.

રા. ધનસુખલાલ સાહિત્યકાર તરીકે તેમ જ હાસ્યરસિક લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વેપાર અને અર્થપ્રાપ્તિ માટે મશહૂર બનેલ ગુજરાતમાં સાહિત્યકારનો ધંધો અર્થપ્રદ કે કીર્તિપ્રદ નથી; તેમ જ સાહિત્યનું લેખન ક્ષત્રિય જ વેતન માટે લાયક ગણાય છે. ગુજરાતના જીવનમાં સાહિત્યનું સ્થાન—તેમ જ સાહિત્યકારનું સ્થાન—હંતુ અનિશ્ચિત જ રહ્યું છે. અને નઝદીકના બિવિધમાં એનું યથાર્થ મૂલ્ય અંદાશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. ન્યાં જીવનનાં લગભગ બધાં ક્ષેત્રોમાં નિરાશા અને કિંકર્તવ્યશુષ્કતાની લાગણી હોય, અને જીવનને પોષક એવા રસોને જન્માવે અથવા એનો સ્વતંત્ર ઉપભોગ થવા દે એવા ઉત્સાહપ્રદ વાતાવરણનો અભાવ હોય ત્યાં સર્જનની વૃત્તિ સ્વયંભૂ સુરી નીકળે છે અને ટકી રહે છે એ હકીકત માત્ર અમુક વિત્તવાન જનો શુદ્ધજીવ હેતુથી પ્રેરાઈ આપણને કશું કહેવા મથી રહ્યા છે એટલું—પૂરવાર કરે છે.

૫૦ શતકની પ્રવૃત્તિ

એક મિત્રે વક્રમાવથી (Cynicism) અત્માસની પરિસ્થિતિ વિશે કહ્યું હતું કે “આસપાસ ત્રણ જ વસ્તુ બોવા મળે છે : Death, desolation and dirtiness.” આવા વાતાવરણમાં પણ ઇ. સ. ૧૯૦૮ની સાલથી એટલે કે છેલ્લાં ૨૬-૨૭ વર્ષથી રા. ધનસુખલાલે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અવિરત ચાલુ રાખી છે. એ દરમિયાન ઘણા લેખકોએ લગભગ લખતું છોડી દીધું છે; કેટલાક નવાઓએ આરંભ કર્યો છે અને પોતાનું સ્થાન લીધું છે. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ એ કેટલાકને માટે અકસ્માત છે; કેટલાકને એ જીવનની જરૂરત છે; અને કેટલાકને અમુક હેતુ સાધવાનું સાધન છે. માત્ર યોગને જ કોઈ અકસ્માતથી જિંદગીનો ઝોક એ તરફ વળતાં સાહિત્ય એ જીવનપ્રવૃત્તિ બની હોય છે. રા. ધનસુખલાલને એ છેલ્લી કક્ષામાં મૂકી શકાય (જો કે તે પણ ‘અકસ્માત’ ને પરિણામે જ.) —જો લગભગ બાલવયમાં જ એમને લાંબી માંદગીએ અશક્ત ન

ક્યાં હોત તો રા. ધનસુખલાલનું જીવન તદ્દન જૂઠું પ્રકારનું હોત. (એ ક્યા પ્રકારનું હોત એ વિષે અમે અમારી કલ્પના નિરંકુશ દોડાવી છે.) પરંતુ એ માંદગીને લઇને એ અભ્યાસ ન કરી શક્યા: અને વચ્ચે વચ્ચે જે અભ્યાસ કર્યો એથી એ અંગ્રેજી વાંચતા ક્ષીપ્ત્યા: આ દરમિયાન એમનું મન પ્રકૃત્ત રાખવા તેમ જ એનો વિકાસ સાધવા એમના મામા સ્વ. રણજિતરામે એમને સાહિત્યના વાચન તરફ ધીરેધીરે વાળ્યા. એ પ્રેતસાહનથી એમના મનની શક્તિઓ વિકસિત થવા લાગી. શાળાના અભ્યાસને બદલે આ સ્વાધ્યયનનો પ્રકાર એમની માનસિક કેળવણીને વધુ પોષક અને ફલપ્રદ નીવડ્યો. અને એ સ્વાધ્યાય એમણે અવિરત ચાલુ રાખ્યો. વચ્ચે એ વિદ્યોત્સિયા ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એલ. ઇ. ઇ. થઇ આવ્યા: પરંતુ એ ડીપ્લોમાને અનુકૂલ ધધો કરી શકે એવી એમની તળિમત નહોતી. એટલે એમણે રેલ્વેમાં 'ટેલીગ્રાફ ઇન્-સ્પેક્ટર'ની નોકરી સ્વીકારી: અને એ છોડ્યા પછી અત્યારે મુંબઈમાં હાલની નોકરીમાં આવ્યા. આ કાલમાં એમને બહારની દુનીયા નિરખવાનો પ્રસંગ અને અનુભવ મળ્યાં: અને એથી એમની "દૃષ્ટિ" ધડાવા લાગી. સાહિત્યના વાચનમાં ખાસ કરી એ અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચતા: અને એ મુખ્યત્વે રંજનાત્મક પ્રકારનું એટલે કે: નવલો, નવલિકાઓ, હાસ્યરસિક લખાણો, નાટકો, વિગેરે. (રા. ધનસુખલાલનો કવિતા ગાળેનો પ્રેમ પરિમિત છે.) એમનું વાચન જેમ વિશાલ બનતું ગયું અને સામાન્ય જીવનના પ્રસંગો તેઓ અનુભવતા ગયા અને નિહાળતા ગયા તેમ આવા વાચનને પરિણામે તીક્ષ્ણ બનેલ "દૃષ્ટિ" એમને સાહિત્યસર્જન તરફ ધીરે ધીરે દોરી ગઇ.

અહિં એક બીજી અસરનું કથન જરૂરી છે. એરોમની આસપાસનું સાહિત્ય-વિચારી વાતાવરણ અને સાહિત્યમાં રસ લેનારાં કુટુંબોનો એમનો નિકટનો પરિચય. ગુજરાતમાં સાહિત્યની મુખ્ય પ્રણાલિકાઓ અમુક કુટુંબોની પ્રણાલિકાઓથી પોષાયેલી છે. એ વાતાવરણ જેટલું એમના સાહિત્યને પોષક હતું એટલું જ એમના

આભિજ્ઞાત્યની કુમાર વધારનારે હતું. આ લાક્ષણિક તત્ત્વ એમના સાક્ષિત્યને સિદ્ધ બનાવે છે.

સરસ્-કોમલ સ્વભાવ

એક ગૃહસ્થ તરીકે રા. ધનસુખલાલ બહુ સરસ અને કોમલ સ્વભાવના માણસ છે. જે લોકોને એમનો નિકટ પરિચય છે તેઓ એમના સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ એમનાં સંખાણોમાં તુર્ત જોઈ શકશે. છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી એમણે લેખનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે છતાં એમાં આધેડપણાની કે વૃદ્ધત્વની છાંય નથી જણાતી. એનું મુખ્ય કારણ રા. ધનસુખલાલની ‘જીવન માટેની હોંસ’ છે. ગમે તેવા વાતાવરણમાં, ગમે તેવી અકળામણીમાં, એમને હાસ્યનું કિરણ સ્ફુરતિ બનાવે છે. છતાં સામાન્ય રીતે રા. ધનસુખલાલ ધણા ગંભીર માણસ જણાય છે; અને પહેલી કે બીજી મુલાકાત કદાચ એવી છાપ પણ પાડે કે હાસ્યરસિક લેખક આટલો ગંભીર માણસ કેમ હોઈ શકે! પરંતુ એક સામાન્ય વામ દૂર થવો જોઈએ. હાસ્યરસિક લેખક હમેશાં દસતો જ હોય અથવા દસાવતો જ હોવો જોઈએ એમ માત્ર જીવનમાં મૂળ માણસો જ માને છે. કેમ કે એમને ‘હાસ્ય’ની પિછાન નથી હોતી એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનમાં ‘હાસ્ય’નો શો ‘હેતુ’ છે એનું જ્ઞાન નથી હોતું. ચોંવીસે કલાક દસાવનારા લેખકો હોય તો પણ એ રીતે સતતપણે માણસ દસી શકતો નથી; અને હાસ્યરસિક લેખક પણ માણસ હોઈ એ પરાક્રમ નથી સાધી શકતો. હરદું સાચા હાસ્ય-રસનો ઉપાસક સામાન્ય જનો કરતાં વધારે ગંભીર માણસ હોય છે. રા. ધનસુખલાલ એ રીતે ગંભીર માણસ છે; એમને અનેક વિષયોમાં રસ છે; એ કલાકોને કલાકો સુધી ગંભીર વિષયો પર વાતો કરી શકે છે; સોમળી શકે છે; અને એટલું નહું જાણવાનું હોય તોટલું જાણવા ઉત્કૃષ્ટ રહે છે. માણસની જિજ્ઞાસાની તીવ્રતા એની અંતરગત જીવન માટેની હોંસનું માત્ર આવિષ્કારણ છે. એટલે કદાચિત્ એવા પ્રસંગો બન્યા હશે કે બન્યારે રા. ધનસુખ-

લાલને વક્તા તરીકે જાહેર કર્યા હોય ત્યારે એમણે શ્રોતાઓને ખૂબ નિરાશ કર્યા હશે: કેમકે એ પ્લેટફોર્મ પરથી હસાવી શકે એવા હાસ્ય-રસિક લેખક નથી. છતાં મિત્રો સાથેની વાતોમાં એ ખૂબ આહ્વાદક વાર્તાલાપી (Conversationalist) છે: શુભરાતમાં આ વાર્તાલાપની કલા (Art of Conversation) અમુક માણસોએ જ ખીલવી છે: અને રા. ધનસુખલાલને એ કળા સિદ્ધ થયેલ છે. એ ગંભીર વિષયો ઉપરાન્ત ઠૂઠા મસ્કરી, વગેરેમાં પણ પુષ્કળ રસ લે છે: અને આધેડ વયમાં હોવા છતાં તદ્દન યુવાન માફક વર્તે છે. એમના મિત્રોને ઘણી વાર એમ થાય છે કે કુકુબની વિટંબણાઓ હોવા છતાં રા. ધનસુખલાલમાં આટલી જીવન-હોંસ અને આટલી હાસ્યની ઉપાસના કેમ ટકી શકી છે? આ વિષય ગંભીર છે: (અને એમાં રા. ધનસુખલાલના માનસ-સમગ્રતું પૃથક્કરણ જરૂરતું હોય) અમે એ બાબત પર રાખીશું !) પરંતુ એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે, રા. ધનસુખલાલના પોતાના જીવનમાં ‘હાસ્ય’ તું સ્થાન જીવન-માંથી “છટકવા” માટે નથી: જીવનની અકળામણોમાંથી તારી જવા માટે એ હાસ્યની દુનિયામાં નથી વિહરતા: ‘હાસ્ય’ એ એમના જીવન-સમગ્રની ‘હાલ’ છે—It is the protective armour. અને ખીલવોના જીવનને પણ એ મદદરૂપ બને એટલા માટે જ એમને કહેવાતું છે તે એમની પોતાની લાક્ષણિક રીતે કહે જાય છે.

રા. ધનસુખલાલ હજુ મનોવૃત્તિએ તદ્દન યુવાન છે: એ છેક જ અર્વાચીન છે. એમના વિચારો, મંતવ્યો, અને વૃત્તિઓ—સર્વમાં આ અર્વાચીનતાની છાપ લાગ્યા વિના નહિ રહે. પરંતુ એ કરતાં પણ એ વસ્તુ એમના ‘મિશ્ર’ (Temperament)માં જણાય છે. આત્મારતું સામાન્ય લક્ષણ (trait) એટલે જીવન તેમ જ દુનિયાની બધી ચીજો તરફ એક પ્રકારની Sceptical attitude: (શંકાશીલ વૃત્તિ) અથવા એક પ્રકારના (હજવા વક્ત્રાવની) mild cynicismની છાંય. રા. ધનસુખલાલનાં હાલનાં લખાણોમાં આ તત્ત્વ શોધવા નથી જવું પડતું.

સંયોજનોના આદ્યપ્રેરક

એમનાં શરૂઆતનાં લખાણોમાં મુખ્યત્વે જરોમ કે. જરોમ અને બારીપેઇનની અસર જણાય છે. એમણે યોડી વાતોનાં આપણા જીવનમાં ઘટાવી શકાય એવાં સંયોજનો કર્યાં છે. પરંતુ એમાં પોતાનું સ્વતંત્ર સર્જન પણ પુષ્કળ છે. ‘હું સરલા અને મિત્રમંડળ’માંના ધણા પ્રસંગો સ્વતંત્ર સર્જનની પ્રતીતિ કરાવે એવા છે. કાંઈ પણ સાહિત્યકાર અમુક અશે તો અન્ય સાહિત્યકારની પાસેથી પ્રેરણા મેળવે તો જ એની શક્તિઓ યોગ્ય રીતે ખીણે. એમાં કશી અપહતિ નથી. અને કશી ન્હાનમ નથી. એ લખાણોમાં અસંમત irresponsible પ્રકારના હાસ્ય-રસનું પ્રમાણ વિશેષ છે. જીવનમાં અને એવા-છતાં અમુક તત્ત્વોના અતિરેકથી અપયાર્ય જણાતા-પ્રસંગોનું ચિત્રણ આપણા સાહિત્યમાં ઘણું જોઈએ છે. માત્ર ‘નોન્સેન્સ’ જણાતું સાહિત્ય વિરલ છે. આ બંને પ્રકારનું સાહિત્ય રા. ધનમુખલાલનાં લખાણોમાં મળી આવે છે. (અન્યાયનો આક્ષેપ દૂર કરવા અમે ઉમેરીશું કે રા. જ્યોતીન્દ્ર, રા. મસ્તકીર અને હાસ્ય-રસના અન્ય ઉપાસકોએ પોતાનો ફાળો આપેલો છે એ જૂલાય તેમ નથી.) આ પ્રકારના હાસ્યમાં અમુક પરિસ્થિતિમાં “અસંગતિ”ના તત્ત્વને મોટું ચીતરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એ પરિસ્થિતિ કદાચ હાસ્યજનક ન પણ જણાય. પરંતુ સર્જકનું દષ્ટિગિંદુ એમાં છપાયેલ અસંગતિને બહાર લાવી એના મોટા મિત્રાથી આપણને હસાવે છે. તદ્દન અશક્ય જણાતી પરિસ્થિતિમાંની “અસંગતિ” માત્ર આદહાદમનક હાસ્ય જન્માવે છે. કંટપના અથવા કેવલ “તરંગ” (fantasy)નાં ઉદ્ભવો એ દુનિયાને સરજે છે. અને એ પ્રકારની દુનિયા આપણને સાચી કઠોર અને અપ્રિય જણાતી દુનિયામાંથી ધડીબર વિશ્રાંતિ-સ્થાન સમી જને છે. આ પ્રકારનાં લખાણો એના સર્જકને તેમ જ વાચકને-જન્મેને એ રીતે રંજક બને છે. રા. ધનમુખલાલે આ સમયે માત્ર આવાં લખાણો લખ્યાં છે એમ કહેવાનો આશય

નથી. એમનાં અન્ય લખાણો પણ ચાલુ હતાં છતાં પ્રસ્તુત પ્રકારનો અંશ વિશેષ હતો એટલું જ. રા. ધનસુખલાલનું જીવન-ગૃહજીવન તેમ જ અન્ય રીતે-ધણું સુખી હતું. અને એ જીવનને અનુરૂપ જે મનોદશા અને વાતાવરણ એ અનુભવતા હતા એનાં પ્રતિબિંબ એમનાં તે સમયનાં લખાણોમાં જણાય છે. હજી રા. ધનસુખલાલ આ પ્રકારનો હાસ્યરસ ખૂબ ઉત્સાહથી અનુભવે છે. (અગત્યગત) nonsensical લખાણ કે માત્ર નિરંકુશ મતિ દોરી જાય જાય એવાં 'ગપ્પાં'માં એ આનંદ મેળવી શકે છે.

હાસ્યરસ શી ચીજ છે ?

“હાસ્ય”ના સ્વરૂપ વિશે અને એના મર્મ ('વિટ') ને હાસ્ય ('હ્યુમર') એવા પ્રકારો વિશે 'રા. ધનસુખલાલના અને આ લેખકના વિચારો લગભગ સરખા છે. અને એટલે અંશે લેખક કહી શકે છે કે રા. ધનસુખલાલ પોતાનું સ્થાન કયા પ્રકારનું છે એ વસ્તુસ્થિતિથી પરિચિત છે. એ પોતે જાણે છે કે માત્ર 'રમજી' લખાણો લખવાં એ હાસ્યરસના લેખકનું કર્તવ્ય નથી; એથી પર અમુક ગંભીર દૃષ્ટિબિંદુ હોતું જોઈએ એમ એ માને છે. એમનાં લખાણોમાં આંખને ઉડી વળગે એવી મર્મમય શૈલી નથી; 'અસંગતિ'ઓ કે 'અતિરેક'ની અસર વધારે લાક્ષણિક બનાવવા માટે જરૂરી એવાં અનુલક્ષણો—Allusionsનો સંચય નથી; તેમ જ શરીરની પાંસળીઓ દુખાવે એવો Broad humour સ્ટુટ પણ નથી. છતાં એક લેખક તરીકે—એક હાસ્યરસના લેખક તરીકે—એમની નિશિષ્ટતાઓ મહત્ત્વની છે. જોડે અંશે એ લાક્ષણિક છે તેટલે અંશે એ એમના શબ્દ-દેહનું વ્યક્તિત્વ રજુ કરે છે. એ જ એમને આપણા સિંધ સાહિત્યકારોમાં બિંદુ' સ્થાન અપાવે છે.

હાસ્ય-રસનું ઉત્પાદન લેખકની અમુક દૃષ્ટિ અને વસ્તુના લાક્ષણિક વિધાન પર આધાર રાખે છે. રા. ધનસુખલાલનાં ચર-આતનાં લખાણોમાં દ્રષ્ટ નિશ્ચિત 'દૃષ્ટિ' (attitude) નથી

જાણાતી: એમાં માત્ર વસ્તુના વિધાનથી, અનેક રસોના સેળસેળથી એ હાસ્યનું વિધાન કરે છે. પરંતુ એમનાં છેલ્લાં દસ વર્ષોનાં લખાણોમાં એક વિશિષ્ટ શૈલી (Style) માલૂમ પડે છે: એની પાછળ એમની એક લાક્ષણિક ‘દૃષ્ટિ’ છે: અને એનું વિધાન પણ આપણા સાહિત્યમાં એટલું જ લાક્ષણિક છે, ‘હુમર’ અને ‘પેયોસ’ વચ્ચે ધણો નિકટનો સંબંધ છે. કેમકે બન્નેમાં સામાન્ય વસ્તુ એ સામાન્ય હવનમાં જણાતી ‘અસંગતિ’ છે. પરંતુ એકમાં ‘ક્રૂતા’ (Cruelty)નું તત્ત્વ વિશેષ હોવાથી એ સહાનુભૂતિ જન્માવે છે: એની ગેરહાજરીવાળી ‘અસંગતિ’ હાસ્ય જન્માવે છે. આ બે લાગણીઓના મિત્રણમાં બન્નેની વચ્ચેની સીમાદોરી (Borderline) બહુ નાની છે, અસ્પષ્ટ છે. રા. ધનસુખલાલે યદુ કરેલ હાસ્ય-રસિક લેખોમાં હાસ્ય અને તેના જૂદા જૂદા પ્રકારો-કટાક્ષ, વ્યાજ્ઞવીરસ, અતિશયોકિત વગેરે હતાં. આશરે ૧૯૨૦-૨૧ સુધી આ સ્વરૂપ સામાન્ય રહ્યું. પરંતુ પછી તેમાં નવો એક આગ્યો: અને આ લખનાર જાણે છે તે પ્રમાણે, અગત્યતાં નહિ પણ જાણીજૂની.

એ સમયે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલ નવીન ભાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા એમણે આ દિશામાં યત્નો કર્યા. અંગ્રેજીમાં આ પ્રકાર જરોમ કે. જરોમ, બારીપેઇન તેમ જ સર જેમ્સ બેરીએ સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. રા. ધનસુખલાલની આવી કૃતિઓ ઘણી છે પરંતુ દાખલા તરીકે જણાવીએ તો ‘મૂતના બડકા’માંથી ‘મૂતના બડકા’ ‘બીજવર’ અને ‘દિ’મૂત’ છે, એમના નવા પુસ્તક ‘અમે બધાં’માં બે પ્રકરણો ‘હું જન્મું છું.’ તેમ જ ‘પાસ કે નપાસ’ (આ પ્રકરણે રા. ધનસુખલાલે જ લખ્યાં છે એમ અમે પૂરવાર ક્યું છે.) આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય તેવાં છે. આપણા હાસ્યરસિક લેખકોમાં રા. ધનસુખલાલે જ આ પ્રકાર સૌથી વિશિષ્ટ રીતે ખીલ્યો છે. ખરું છે કે માત્ર હાસ્ય રસના વાચકને આ પ્રકાર બહુ આકર્ષતો નથી-હૃદય એને

એ મૂંઝવે છે. પરંતુ સંસ્કારી વાચક (એટલે કે રમૂજની વૃત્તિ જેનામાં હોય) અને સામાન્ય રીતે મૂળ જાણતા ગૂંજરાતમાં તીવ્ર રમૂજ-વૃત્તિ ધરાવનારો માણસોની સંખ્યા કેટલી છે ?) એ તુર્ત સમગ્રી થકે છે. રા. ધનસુખલાલના લખાણોમાં આ પ્રકારના હાસ્યવિધાનની વિશિષ્ટતા ખીળ લેખકોએ તેમ જ વિવેચકોએ કબૂલી છે.

અભિમતોષાવી પ્રેક્ષક

એમનાં ફૂટક લખાણોમાં પણ જણાશે કે રા. ધનસુખલાલ અમુક ‘જીવન-વૃત્તિ’ (attitude towards life) વ્યક્ત કરે છે. સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં રા. ધનસુખલાલ ઢાંગને ધિક્કારે છે. ગમે તેવાં ‘તૂત’ (Fads) એ તુરંત પારખી જાય છે. અને જે અત્યારની દુનિયાને દુઃખી, અપ્રિય અને અસંસ્કારી બતાવે છે એવાં માણસોનાં ‘ફૂવણો’ને એ માત્ર ધિક્કારતા નથી પરંતુ એથી દુઃખ પામે છે. છતાં એમનાં લખાણોમાં ‘પક્ષાપક્ષી’ની વૃત્તિ બહુ આછા સ્વરૂપમાં જણાય છે. એ એથી પર રહે છે અને માત્ર Disinterested Onlooker તરીકે અમુક પ્રસંગોનાં ચિત્રણથી આપણને એ ફૂવણો તરફ દસાવે છે. એ પોતે કોઈ અમુક પંથના સુધારક નથી; પરંતુ અત્યારના જીવનમાં જે ક્લેશ, દંભ, દગાબાજી વિગેરે જણાય છે એ તરફ આપણી દૃષ્ટિ ખેંચે છે. જીવનમાં એકખીજ તરફ યોડી સહનશીલતા હોય, સંસ્કારિતા હોય અને જીવનમાં ઉત્સાહ પ્રેરે એવા સંબંધો જળવાઈ રહે એવી સામાન્ય પરિસ્થિતિ હોય તો જીવનું મધુર બને એમ એ બતાવે છે. આ મનોવૃત્તિની સાદી રૂપે કોઈ ‘પ્રસંગ’ કે વાર્તા નહિ પરંતુ એના ચિત્રણમાં વારંવાર તરી આવતાં એમનાં ‘કથનો’ (observations) અને વિચારો આપી શકાય.

‘અને આ પ્રકારનાં કથનો અને વિચારો ‘હાસ્યના સામાજિક સમીક્ષાનાં પ્રકારને એમનાં લખાણોમાં વ્યક્ત કરે છે. હમણાંની જ

એમની બે કૃતિઓ લખ્યો: ‘અમે બધાં’ અને ‘સાસુજી.’ એમાં
તો આ પ્રકારે બહુ સુંદર રીતે વ્યક્ત થયો છે. ‘અમે બધાં’માં
સરૂત શહેરની અને અમુક કાલમાં, સમાજ-સ્થિતિમાં, ત્યાં વસતી
જનતાના જીવનનું એમાં ચિત્રણ છે. કેટલીયે ટેવોનો, રીતમાતોનો
તેમજ કેટલેક અશે એ સમયના સમાજજીવનનો એમાં ઉપદાસ
છે: હંતુ એ ટેવો અને રીતમાતોના ઝોળા અત્યારના જીવનમાંથી
તદન અદશ્ય નથી થયા પરંતુ એ હંતુ હાજર છે માટે જ એનું
મૂળ સ્વરૂપ જ્યારે યથાર્થ રૂપમાં આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે
ત્યારે આપણે એ તરફ હસી પડીએ છીએ-અને પછી, કદાચ,
પરિણામે શરમાણે પણ છીએ. એક જ સ્થળ કે શહેરની આખી
સમાજસ્થિતિના ચિત્રણનો અંચ આ પહેલો જ છે—હાસ્યના
સાહિત્યમાં; અને એ પણ એક ‘સહ-કૃતિ’ છે એ વાત ગર્વપ્રદ છે.
રા. ધનસુખલાલ અને રા. જ્યોતીન્દ્ર બન્ને હાસ્ય-રસના શિષ્ટ
સેખડો છે અને એમણે આખું પુસ્તક પૂર્ણ કરવા સુધી સદકાર
ટકાવ્યો એ બન્નેની એકબીજા તરફની બહુમાન અને આદરની
લાગણી જણાવે છે—આ લાગણી અન્ય સેખડોમાં વિરલ છે એટલા
માટે ખાસ.

સામાન્ય લખાણોમાં પણ આપણા જીવન-વ્યવહારોને કંટાળા-
બરેલાં, કલેશમય તેમજ દંભી જણાતાં તત્ત્વોને રા. ધનસુખલાલ
સુંદર રીતે ખુલ્લાં કરે છે. ‘સાસુજી’માં ‘ફટો વિશે કેક’ ‘ટેલીફોન’
‘મહેમાનો’ વગેરેમાં હરહમેશા અનુભવતા પ્રસંગોનું ચિત્રણ છે.
સેખડની ખૂબી એટલી જ કે એ ટેવરૂપ બની ગયેલ અનુભવોને
અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરી આપણું એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચે.

રા. ધનસુખલાલનાં લખાણોનો સંગ્રહ એટલો વિપુલ છે કે
આ નાના ચિત્રમાં એ સર્વનું વિવેચન અશ્ક્ય છે. બધા નહિ
પરંતુ યોગ્ય વિશિષ્ટ ગુણવિશેષો માત્ર અંગુલિનિર્દેશથી જણા-
વવાનો જ આશય રાખ્યો છે.

રા. ધનસુખલાલ માત્ર હાસ્યરસના સેખક નથી એ

એક કુશલ નવલિકા-લેખક છે અને હાસ્યરસ ઉપરાંત ખીમ રસોને મુદ્દર રીતે ખીલવી શકે છે. Pathosના અતીવ મુદ્દર નમૂના તરીકે એમની વાર્તા “આ” વાચક-સર્વની લાગણીને સ્પર્શે તેવી છે. એ ઉપરાંત એ દ્રશ્ય-વિવેચક છે અને વિવેચક છે.

* + + *

રા. ધનમુખસાલને સંગીત, ચિત્રો, અને સૌંદર્યની પિઞ્જન છે અને જીવનમાં એ સર્વની કદર એમને ખૂબ જિંદગી છે. અને આપણા જીવનમાં આ ‘મરન શક્તિ’ જેમ અને એમ વધુ ખીલવી જોઈએ એમ એ માને છે.

+ * * + +

રા. ધનમુખસાલ હજુ આપણને એમની પ્રસાદી આપ્યા કરશે. ગુજરાત અને એનો દિષ્ટ વર્ગ એથી આનંદ પામશે. હજુ સુધી એમનાં લખાણોની જોડણી કદર થતી જોઈતી હતી એટલી કદાચ નથી થઈ; અને રા. ધનમુખસાલ પોતે રાત્રિ માણસ છે એટલે એમને ગાજતી પ્રસિદ્ધિ ન મળે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમનાં લખાણોની કદર ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચકને તેમ જ ઇતિહાસકારને દર્યા પિના ચાલે તેમ નથી. અને ભવિષ્યનો વિવેચક એનું મૂલ્ય જિંદગી આંકશે એ વિશે શંકાને સ્થાન નથી.

પુરા મિત્ર

પુરા મિત્ર એ આત્માનું સ્વયં જુદું આધાર છે-પ્રતિમાની ચોષા વધા પ્રતિદિને ધણું અનુકૂળ.

—શ્રીકૃષ્ણચંદ્રી

હિંદુ ધર્મતત્ત્વ

આ પછે હવે આપણી વ્યાખ્યાનમાળાના અંતભાગે આવ્યા છીએ. આપણે જોયું કે હિંદુઓ એક પરમાત્માને માને છે, જે કે તેઓ એને નામ જુદાં જુદાં આપે છે. તેમની સમાજરચનામાં, યાત્રિઓ ધણી છતાં સમાજ તો એક જ છે. તેમની વસ્તી ધણી જાતિઓ તથા ઉપજાતિઓની બનેલી છે તો પણ એ બધી યે એક જ સુર્વસામાન્ય ભાવનાથી સંકલિત છે. સમપ્રકાર ધણી છે પણ ઉચ્ચગ્રાહ તરીકે સ્વીકારાયેલા પ્રકાર તો એક જ છે.^૧ બહુવિધ શાખાઓની હેડળ, હેતુની એકતા છે. હિંદુધર્મની મધ્યવર્તી ભાવનાઓનો ટૂંકમાં સારેદ્દાર રજૂ કરીને તથા ધર્મ અને સમાજના મહાપ્રશ્નોના વ્યવહારમાં એ ભાવનાઓ કેમ ઉપયોગમાં લેવાય છે એ દર્શાવીને આ વ્યાખ્યાનોની પૂર્ણાવધિ કરવી એ કદાચ ઉપયુક્ત ગણાયશે.

ઈશ્વર અને આત્મા

સતતપણે વહેતા પ્રવાહ જેવા આ જગતમાં ન બહુ આવી જતું નથી. તે પ્રકૃતિનિયમોને વશ છે અને પૂર્ણતા પ્રાપ્તિ વગેરે છે, એ પરથી દીસી આવે છે કે એકાદ પદાર્થ કે પદાર્થસમૂહમાં ખતમ થઈ જતી નથી એવી આધ્યાત્મિક વસ્તુ, એવી સત્તા, જગતનો આધાર છે. ઈશ્વર જગતની અંદર છે, એ કે જગતને રૂપે નથી.

૧. આમજ ચાલતાં સ્પષ્ટ થશે તેમ, આ પ્રકાર એટલે એકપતિત્વ અને એકમતીત્વની ભાવના. —વિ.

તેની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ, જગતના વિકાસની ક્રિયાની અર્થવાદી તત્ત્વોમાં જ સમાઈ જતી નથી. જીવન અને ચેતનાને સર્જવા માટે તે પ્રકૃતિલીલા આદરે છે એટલું જ નથી, પણ, તે પ્રકૃતિમાં અવિરતપણે કાર્ય કરતો હોય છે. પ્રકૃતિમય કેંદ્ર, અને પ્રકૃતિથી પર એવું કેંદ્ર, એક કોઈ હોઈ ખરી રીતે છે નહિ. જે આધ્યાત્મિક છે, તે પ્રાકૃતિક ને અત્યાવશ્યક છે; આ પ્રાકૃતિકના મૂળ આધ્યાત્મિકમાં છે. દિગ્દુત્તની ભાવના એટલે : જીવન પ્રત્યે એવી મનોવૃત્તિ કે જે દસ્ય અને કાલવશ જગતના આપાર વૈવિધ્યને અદસ્ય અને અનંત પરમાત્માને આધારે નબળું અને ટકી રહેતું સમજે છે.

અનિષ્ટ, પ્રમાદ અને કુરુપતા એ આખરી વસ્તુઓ નથી. અનિષ્ટનો સંબંધ તો, ઇષ્ટ વસ્તુએ જે છેદું જોળંગવાનું બાકી છે, તેની સાથે છે. કુરુપતા એટલે સૌંદર્યનો અધસ્તો, પ્રમાદ એટલે સત્યના પંચની એક તળક, એક મજલ. મનુષ્યે એ બધાં ય અનિષ્ટ વગેરે વટાવીને, એને પાર કરીને, આગળ વધવાનું છે. કોઈ પણ દષ્ટિ એટલી બધી પ્રમાદયુક્ત નથી, કોઈ પણ મનુષ્ય એટલી બધો અનિષ્ટમય નથી કે એ છેક જ છુટકારી કાઢાના જરૂરો હોય. જે એક પણ મનુષ્યાત્મા એની પૂર્વનિર્મિત દેવી જીવનસિદ્ધિ પાળવામાં ઝિજો રહે, તો તેટલે અંશે વિશ્વરચના નિષ્ફળ નીચી છે. જગતમાંના દરેક જીવાત્મા એટલો વિલક્ષણ છે, બીજા સર્વ જીવાત્માઓથી એટલો તો નિરાળો છે, કે દુષ્ટતમ એકાદ જીવાત્માનો પણ નારા કરવાથી, ઇશ્વરની યોગનામાં તેટલા પૂરો સનકાર જવાય છે. નરક નથી. નરક હોય તેનો અર્થ એ થાય કે પ્રભુવિડોલું કોઈક રચણ છે—એવાં પાપોની હતી છે, જે પ્રભુના પ્રેમથી વધારે બળવાન છે. પ્રભુનો નિરતિશય પ્રેમ એ જે કપેલકલ્પના ન હોય તો જીવમાત્રની મુક્તિ એકસ જ મવાની છે. એ મુક્તિ સાધી શકાય ત્યાં સગી પ્રમાદ રહેવાનો; બૂલો, અધૂરપો રહેવાની. દરદમેય વિકરમે જતા, દજ અપૂર્ણપણે

વિકસેલા, વિશ્વમાં અનિષ્ટ અને પ્રમાદ અપરિહાર્ય છે, જો કે એ ક્રમશઃ ઘટતો જાય છે.

ધર્મવિષયમાં, હિંદુઓ અધ્યાત્મજીવનને પોતાના આધાર લેખે સ્વીકારે છે. વંધુમાં, તે એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે ધર્માતુલ્યનાં શાસ્ત્રગત વિધાનોં તો નિરનિરાળાં હોવાનાં, રહેવાનાં જ. ધર્મ-શાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં તો, એક પછી ખીજે અલંકાર આવ્યા જ કરે, જ્યાં સુધી મનુષ્યના અને જંગલના જીવનમાં મધ્યવર્તી સત્ય તરીકે ઇશ્વર અનુભવાય ત્યાં સુધી. હિંદુધર્મ દ્વિધીભાવવાળી મનો-વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતી માન્યતાનો ઇનકાર કરે છે—મારા બાળમાંના રોપા ઇશ્વરના છે પણ મારા પડોશીના રોપાને તો રાખતાને વાવ્યાં હોવાથી, એ કોઇ પણ ભોગે નીંદણુંભોગ છે: એવી મનોવૃત્તિવાળી માન્યતાનો. જે સર્વોન્નૃષ્ઠ છે તે સારાનો શંતુ નથી. એ સિદ્ધાંતને આધારે, હિંદુ ધર્મ ધાર્મિક માન્યતાનાં બધાં રૂપોને સ્વીકારે છે અને તેમને જોડી ભૂમિકાએ અગ્રવે છે. માર્ગબુદ્ધ્યા માનવને સુધારવાને તે ચિતા કે ઘોડા વાપરતો નથી અને પરંપરા કે પગપણી પણ નહિ; તે તો શાંતિમય પ્રકારને જ પ્રસારે છે.

સર્વશ્રાહી ધર્મ

વ્યવહાર ધર્મની બાબતમાં, હિંદુ ધર્મ સ્વીકારે છે કે કેટલાક જીવો એવા છે કે જેઓ ઇશ્વરને મોઢામોઢ જોવા અહો છે; અને ખીજા કેટલાક એવા છે, જેઓ સકળ વિશ્વનું સત્ત્વ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં જ આનંદ લે છે. કેટલાકને કર્મ કથે શાંતિ વગે છે, તો ખીજાને અકર્મથી. પ્રત્યેક જન એક જ દેવીની આરાધના જીવેજીવી બેટ ધરીને કરતો હોવાથી, આ સર્વશ્રાહી ધર્મ, સર્વ-સામાન્ય ધ્યેયના પથે દરેકને દોરી જાય છે. આપણી વિશિષ્ટતાને આપણે એકલીએક અને સર્વોત્તમ અગત્યની ગણુવી જોઈએ નહિ. પૂર્ણતા કે સિદ્ધિ બ્રહ્માંચારી કે શુદ્ધસ્થી કે સંન્યાસી તરીકે પામી શકાય. કડક અને એકધાંડુ દક્ષિણિંદુ રાખવું એ ખોટું છે. એક

પવિત્ર પુરુષમાં સંતપણું છે તેથી કે' પતિપરાયણાની નિષ્ઠા કે બાળકની ઝગ્ગુ નિર્દોષતા નકામાં ઠરાવવાનાં નથી. દરેકદરેક પ્રકારની સંપૂર્ણતા દિવ્યત્વભરી છે :

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્દુર્ગિતમેવ વા ।

વત્તદેવાગચ્છત્ત્વં મમ તેજોઽસંભવમ ॥ ૨

કર્મસિદ્ધાંત આપણને કહે છે કે વ્યક્તિનું જીવન એક સત્ર નથી પણ શ્રેણી છે—શ્રેણીગદ્ રમના .છે. આપણે એ આપણી સમગ્ર યાત્રાને અંતે પહોંચીએ ત્યાં સુધી નવનવી તથા આપણને સાંપડ્યા કરશે. એ રીતે આપણે આપણા વ્યક્તિગત ઇતિહાસમાં ને ને રૂપો ધરશું, તે કેવાં હશે તેનો આધાર આપણાં જૂનકાળનાં કર્મ પર રહેશે. સ્વર્ગ અને નરક એ એકમેવ અખંડ સંયસનની જિંદગી અને નીચી તબક્કા છે. એ બેમાંથી એકે એનો અનુભવ લેનાર વ્યક્તિની બહાર હોતું નથી. હૃદયની શુદ્ધિ એના મજ ધોવાથી થાય. પાપનો મોંઘલો એટલે દુઃખ. પાપને આપણે મનુષ્યાત્મામાં આદિકાળથી ચાલતું આવેલું મળતું જોઈએ નહિ અને પુણ્યને અવેજીથી પામી શકાયું ગણતું જોઈએ નહિ. ને જીવનદશામાં આપણે સ્થિતિ—સંયોગાનુસાર આવ્યા હોઈએ, તેમાં આપણે આપણું કર્તવ્ય બજાવતું જોઈએ. આપણામાંના ધણા-ખરાને પોતાનો વ્યવસાય પસંદ કરવાની બાબતમાં સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. ને કે આપણા આનુવંશિક ગુણાગુણ, આપણો સ્થૂળ સ્વભાવ, આપણી માનસિક બક્ષીસો આપણી પાસે હોય, તેનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવામાં સ્વાતંત્ર્ય રહેતું છે. શક્તિનો દરેક પ્રકાર, વ્યવસાયનું દરેક રૂપ, ને તેનો સુયોગ્ય ઉપયોગ આપણે કરી જાણીએ, તો તે આપણને આપણા કેન્દ્ર બાજી દોરીને લઈ જશે.

૧. ગીતા : ૧૦, ૪૧ : નંદા દ. કવિનો સમરથોક્ત—

ને ને ઐશ્વર્યવાળું હો, ચોખ્ખું ના પરાક્રમી,
તે તે સૌ જાણે મારા યજ્ઞે તેજ—અંશથી.

લક્ષણાવના

પતિ અને પત્ની વચ્ચે, તેમના સ્થૂલ જીવનના આહવાયારોને અંગે તેમ જ આધ્યાત્મિક અને માનસિક જીવનને અંગે, એકમેકને સમજીને વર્તવાની વૃત્તિ અને એકરાગ રહે એ માટેના સૌથી સારા ઉપાય તરીકે એકપત્નીવ્રતનો ઉચ્ચગ્રાહ રખાયો છે, તેની સાથે જ જુદેજુદી ભાવનાઓ અને હિતસંબંધોવાળાં, ટેવો અને વાસનાઓવાળાં માણસોની રિયતિ લક્ષમાં રાખીને, લગ્નના ધર પ્રકારોની છૂટ પણ અપાઈ છે. લગ્નજીવન સુખી તો ધીરેધીરે અને ઘણા ધૈર્યપૂર્વકના પ્રયાસથી જ ચઢ શકે. જે સ્વભાવભેદ એ તસ્લાક સેવા માટે પૂરતું કારણ હોય, તો આપણામાંના ઘણાએ તસ્લાક સેવી પડશે. હિન્દુ સંસ્કૃતિએ પુરુષોના ધર્મોથી સ્ત્રીઓના ધર્મો જુદા પાડ્યા છે, તો તેની સાથેસાથે એમ પણ છે કે એ સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓના નીચાપણાનું સ્થાન છે નહિ.

સમાજ - એક સાવચવ તંત્ર

ચાતિસંસ્થા ઘણાં અનિષ્ટ પરિણામ આણનારી યજ છે તો પણ એના મૂળમાં કેટલાક સંગીન સિદ્ધાંતો રહેલા છે. જે માણસોને સંસ્કૃતિની પ્રાથમિક દશાનાં કહેવામાં આપણે આત્મસંતોષ અનુભવીએ છીએ, તેમની પ્રત્યેનું આપણું વલણ સમભાવભર્યું હોતું જોઈએ. સંસ્કૃતિવ્રતોએ જે મહાભારત કાર્ય ઉપાડવાનું છે તે તો, પછાત જાતિઓની પ્રાણવંત ઊર્મિઓને આદર આપવાનું અને પોષવાનું, નહિ કે એમનો નાશ કરવાનું. સમાજ એ ચઢતર કક્ષાનાં માણસોનું બનેલું એક સાવચવ રચનાતંત્ર છે અને માનવ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રકાર અને અર્થવત્તાના ભેદ હોય છે. પરંતુ એ દરેક જ્યાં સુધી સર્વસામાન્ય હેતુ સાથે ત્યાં સુધી દરેકની કિંમત છે. દરેક માનવ પ્રકારને તેની પોતાની પ્રકૃતિ હોય છે, જને તેણે અનુસરવું જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિ એકીસાથે સંપૂર્ણ સંત, સંપૂર્ણ કલાધર અને સંપૂર્ણ દિલસુર ચઢ શકે નહિ. દરેક પ્રકારને તેની પોતાની એવી

મર્યાદાઓ હોય છે, જેને લીધે તેની ખીણ રાક્યતાઓ દરાઈ જાય છે. કામગારે પોતાની શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કામ દ્વારા કરવો જોઈએ; તેણે પોતાનું કામ સેવાભાવનાથી લોકસંમંદાર્ય કરવું જોઈએ. કામ એટલે કાર્યક્રીયા અને સેવા. સમાજનાં જુદેજુદાં જૂથોને સર્વની એકતાનું ઉન્માવંત જીવંત જ્ઞાન એકત્રિત કરીને રાખવું નથી, એ દહીકતને આભારી છે આપણા વર્ગવિમુક્તો.

આજનો હિંદુ ધર્મ

હિંદુ ધર્મના મધ્યવર્તી સિદ્ધાંતોમાંના કેટલાક ઉપર પ્રભાવ છે. એ ધર્મ આજે જો જીવતો હોય, તો એ સિદ્ધાંતોને લીધે; પણ એ કેટલે યોગે અસર જીવતો છે? જ્યાં એક વખતે ખજખજ વહેતા જરણા સમાન જીવન હતું, ત્યાં હવે બેપરવાઈનો દોર ચાલે છે. આજે આપણે રીતસર આગળ વધતા નથી, પણ ગમે તેમ આગળવળા તણાઈએ છીએ; બવિધ્વમાં કોણ જાણે કંઈ એની મેળે બની આવવાનું હોય તેમ બેદા બેદા એની રાદ જોઈએ છીએ. આપણામાં પ્રાણવત્તાની ખામી છે, આધ્યાત્મિક શિથિલતા છે. આપણા પરની રાજકીય આસમાનીસુલતાનીને કારણે, આપણે સંવર્ધનના મહાનિયમને ઉલ્લંઘીએ છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના મશોજ્જવલ કાળે, હિંદુઓનો ધર્મ પ્રાણથી ધગદગો હતો; તેઓ સાગર ઓળંગતા, વસાહતો સ્થાપતા, જંગલને ક્ષીબવતા તેમ એની પાસેથી ક્ષીબતા પણ ચાલુ સદસ્યવર્તીના અધવચના સમય સુધી, રાસો અને કલાઓના તથા વાણિજ્ય અને ધંધારોજમારના વિવરોમાં, હિંદુઓ જમતની સૌથી વધુ પ્રગતિશીલ પ્રજાઓની પાછળ રહી ગયા નહોતા. આજે તો જાણે આપણને આપણો પોતાનો ભય લાગે છે અને તેથી આપણે સ્વરક્ષણને માટે આપણા ધર્મના કોટલાને વળગી રહ્યા છીએ. એવી રીતે, જે જોળિયાનો ઉપયોગ આપણે ધર્મના જીવનને રક્ષવા સાર કરવા જાણ્યો છીએ, તે જ એ જીવનને ફિ છે. જે જાણ જાણના અંતરભાગનું જાતન કરે, તે અંતરભાગના નેટલી જીવ જીવંત હોવી જોઈએ. તેણે

જાડને વધતું અટકાવતું ઘટે નહિ. પણ અંદરના દગાણને આધીન થઈને વિકસતું નેપથ્ય. જે સંસ્થા માનવવિકાસની એક કક્ષાને માટે યોગ્ય અને પથ્ય હોય, તે, વિકાસ ન્યારે ખીછ કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે અયોગ્ય અને બચાવહ મુદ્દાં બને છે. ‘આમ જ થતું આવ્યું છે’ એવો પોકાર સંરક્ષણવાદીઓ ન્યારે ઉઠાવે છે ત્યારે, ફિલસુફી અને વ્યવહારના, રસમતા અને નીતિમતાના, સંબંધનીતિ અને સમાજલક્ષનાના વિષયોમાં પ્રવર્તતા સાપેક્ષતાના જે સિદ્ધાંતની બરાબર ઓળખ અને પકડ પ્રાચીન હિંદુઓને હતી, એની તેઓ-આજના સંરક્ષક હિંદુઓ-ઉપેક્ષા કરે છે. કાળ ભારતવર્ષમાં અગણિત શતકો લગી યંબી રહ્યો છે, અને આદિકાળનો સમુદ્ર મુકામ ગયો ત્યારથી માંડી આજ લગીમાં કશુંયે બદલાયું નથી, એવો જે ખ્યાલ પ્રવર્તે છે તે સાવ ખોટો છે. આપણી સંસ્કૃતિનું જેમ જૂનકાળ સાથે સાતત્ય જળવાયું છે, તેમ પ્રગતિ પણ થઈ છે. ઉપનિષદો એક એવા પૂરેપૂરા આધ્યાત્મિક સંચયનની ઉત્પત્તિઓ છે, કે જે સંચયને વેદોના વધારે અપરિપક્વ અને કર્મકાંડી ધર્મનું સ્થાન વિનાવિવાદ લીધું. ઉપનિષદપ્રેરિત સંચયન ન્યારે જડતા-મર્થો વાદવિવાદોમાં ગૂંચવાયું અને ગૂંમ થયું, શાસ્ત્રીયો અને તાકિંક હંસાલુંસીના જવરે ન્યારે ધર્મની નિર્બંધ ભાવનાને તંદ્રાવશ કરી દીધી, ત્યારે ખૌદ ધર્મે પ્રજાને હાકલ કરી કે સત્યની સાધામને અને નીતિનિયમની ભવ્યતાને ચીવટથી અનુસરો. લગભગ એ જ અરસામાં—જે સમયે શાસ્ત્રગત સંસ્કારો તથા નિરુપયોગી પાંડિત્યે ધર્મમાં અમાતુષ વેદિયાપણું આણી દીધું હતું અને એ મોંઝાકાડની વિદ્વતા દર્શાવવામાં જેઓ વિદ્વાન હતા. તેઓ હાસ્ય-જનક શુભાને ભરેલા માણસો દેખાવા લાગ્યા હતા, તે સમયે—ભગવદ્ગીતાએ જેમનાં હૃદય શુદ્ધ હતાં તેમને સૌને સાર સ્વર્ગનાં દ્વાર ખોલ્યાં. ન્યારે કમડો જીવંત ધર્મશ્રદ્ધાને ઓ-કાળે સંપ્રદાયોમાં પૂરી મૂકવામાં ફાળ્યા હતા, ત્યારે, અધ્યાત્મના સામા પમગંબરોએ—શૈવ તથા વૈષ્ણવ સંતજનોએ અને શંકર અને

હો, તે વાત જાની રહી નથી. અને મીઠરના સત્તાવાળાઓને ક્યુલ કરતું પડ્યું છે કે તેઓએ એક મોટી અને હીનપક્ષી લખાડનારી હાર ખાંધી છે આખીકીનીઆ ઉપર મીઠરની ગપેલી ફાગનાં નમ્દીક પચાસ આદમીઓ માર્યાં ગયા છે, કેદ પકડાયાં છે, અથવા જેઓનો દિસાગ મળતો નથી એવાંનાં હથીયાર આખી-કીનીઆના બાદલાદ જેઆનના હાથમાં ગળાથી તેણે પોતાની ફાગને સારી હથિયારબંધ કરી છે, અને શામને મીઠરના ઉપર હોમસો લેઈ ગયો છે. મશોવા ખાતે મીઠરની ફાગના બાકીના આદમીઓએ આશરો લીધો છે. અને તેઓના પર આખીકીનીઆની ફાગ વધી ગઈ છે. આ ઘેરામાં આવેલું લશકર આખીકીનીઆની ફાગના હાથ ઉપર કીકા ન પામે તે માટે તેની મઠે બાકીયુગ્ધોને મોકલી આપ્યા છે, એવો ધણા લડાએક છે. પણ જે વારે તેઓ કીનામાં આવે છે, ત્યારે તેઓને દયાવા ધણા મુશ્કેલ પડે છે. એઓ વિગે એવી અગમચેતી આપવામાં આવી છે કે, એઓને જે ઘરાબાર પગાર નહી મળ્યો તો તેઓ મીઠરના શામને બળવો ઉઠાવવાને વીલમ નથી લખાડવાના (તા. ૧૯-૭-૧૮૭૬)

૨. ભરૂચની રેલના સમાચાર

આ સાલ ફેટલાએક વરસ યયાં નહી આવેલી એવી મોટી રેલ આવી છે. ધરડા માણસો કહે છે કે જલ્દરેલ આવ્યા પછી એક વાર ફક્ત એવી રેલ આવી હતી, ત્યાર પછી આવી રેલ ફરી ફાઇ વખતે આવી નહોતી. તા. પમી મંગળવારની સવારના કલાક ૯ વાગતાથી ચડવામાંડી અને એટલાતો જેસમાં ચડી હતી કે લોકોએ અગાડથી જળ્યું હતું કે મોટી રેલ ચડશે. સાંજના ૫ વાગતાસુધીમાંતો ધણાં પાણી બરાઇ ગયાં હતાં. નદીમાં હમેશ રહે છે તેનાથી આશરે ૨૫ ફુટ પાણી જિંચું ચડ્યું હતું. નદીનું જેર ખુબવારે પાછલી ચતથી નરમ પડ્યું હતું અને શુકરવારની સવારે છેક પાણી ઉતરી ગયાં હતા.

મંગળવારની સાંજે ચાર માણસોનાં મુઠાં તણાઈ ગયાં તથા બળદ, માય બેંસ વગેરે કેટલાંએક દોરો મંગળવાર તમા બીજે દિવસે પણ તણાયા. વળી એની અંદર ચીતા વાઘ પણ ખેંચાઈ ગયો છે. એ રેલમાં ધણો મોટો ઝાડો ખેંચાઈ જતાં હતાં, તે કહાડવાને છીપા વગેરે સોડો સીમજા લાકડાં લઈને પડતા હતા. ડોકો પણ રેલનાબોસથી ઘસડાઈ ગયો હતો.

મંગળવારની સાંજના મુંબઈથી આવતી મેલ ટ્રેન સહી-સલામત પુલ ઉપરથી પસાર થઈ હતી તથા અમદાવાદની મીલ ટ્રેન તે પણ ઝડપથી પુલ ઉપરથી હંકારી ગયા હતા અને તે જ રાતે કલાક બાર વાગતાં પુલના દક્ષીણ છેડા તરફથી ૨૮ ગાળા મુકીને વચકા ૮ ગાળા પડી ગયા. ત્યાર પછી બીજો દહાડો એટલે બુધવારના સવારના કલાક ૯ વાગતાં દક્ષીણ તરફ રહેલા બધા ૨૮ ગાળા પડી ગયા છે; અને પુલની લંબાઈ ગણીએ તો ત્રીજા ભાગ ઉપરનો પુલ જતો રહ્યો છે.

પુલ પડતાં પહેલાં રેલવેવાળાઓએ તપાસ ચલાવી હતી. અંકલેસ્વરથી લારી લઈને ચાર માણસો બુધવારે પુલ પડવાની આગમજ પુલ ઉપર આવ્યા હતા. એ વખતે ૨૫ ખસાસીઓ પણ પુલ ઉપર કામ કરતા હતા તેઓ પણ નદીમાં ગયા છે. એ બધામાંથી ફક્ત ત્રણ જણ જીવતા નીકળેલા છે. લારી ઉપર જે ચાર માણસો હતા તેમાં જહાંગીરશા તથા પેસ્તનજીએ બે પારથીયો હતા. એક શીરંગી અને એક ખસાસી હતો. એ ચારમાં જહાંગીરશા તથા શીરંગી અને ખસાસી જીવતા નીકળેલા છે અને પેસ્તનજી ભરેસ્પતવારે દુરગ્ગાગળ મુએલા નીકળ્યા હતા ને તેની લાશને મુરત લાવ્યા છે એવી અફવાયારે છે.

એવું કહે છે કે પેસ્તનજી શીરંગીને વળગ્યા હતા પણ શીરંગીએ એવું બાહું કે બાંને હુખી જઈયું; તેથીતેણે પેસ્તનજીને બચકું ભરયું એટલે પેસ્તનજીએ તેને છોડી દીધો. ત્યારપછી પેસ્તનજી હુખી ગયા હશે.

બાદમાં ત્રણ પારશ્વો પીઠું મારીડતા હતા તેઓ ખેંચાઈ ગયાહતાપણ સહીસહામત નિષ્કળયા છે.

બરચને સામેપાર આવેલા બોરબાદા તથા સકરપાર બાદા તથા દીવા વગેરેગામોના લોકો દેટલાએક ગામ છોડીને નાશી ગયા હતા. બરચના ઈસેટર તમા સુપ્રીનટનફટ સાહેબોએ સામેપારના લોકોને મદદ કરવાને દુરજેથી ખુધવારની ગપોરના હોડીઓ મોકલવાવી હતી. સામેપાર દીવાના પાદર સુધી પાણી પોહોંચ્યું હતું.

રેલ જોવાને બે દીવસ સુધી નદીના કાંઠ ઉપર લોકોની ઠંડ મળતી હતી; તેમાં દુરજ આગળ તો જાણે એક મેળો બરાબો હતો દેટલાએકે ખાવાની દુકાન માંડી હતી. દુરજેથી કોપોરના જાનરમાં પાણી લખજ થયું હતું તે મારકીટના દરવાજાઆગળ આવ્યું હતું તથા ખીચ તરફ કુમારીયા દોલ સુધી પોહોંચ્યું હતું અને રીંધું ને રીંધું છીપવાડમાં જઈ ફાટા તળાવ સાથે મળી ગયું હતું. અને ત્યાંથી છેક આલીસુધીપોહોંચ્યુંહતું. મારકીટને પાછો જારજે એક માથોડું પાણી હતું અને ગાંધીઓની દુકાનમાં પાણી પેસી ગયું હતું. ગાંધી લોકોને પોતાની દુકાનો ખંધ રાખવી પડી હતી. એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે આવજન કરવા માટે હોડીયો ફરતી હતી અને એક પક્ષે લઈ ખીજે છેડે ઉતારી મુકતા. ઝાડેસ્વરી દરવાજો - શંડીયાજાનરમાં પાણી આવ્યું હતું ત્યાં પણ હોડીયો ફરતી હતી એ પાણી યોજી કુષમાં દારના પીણ સુધી ગયું હતું.

મંગળ તથા ખુધના દિવસે અંકસેસ્વર અને બરચ વચેનો ટરારીક ખંધ રહ્યો હતો. તેથી મુંજા તરફના માણસો અમદાવાદ તેમ અમદાવાદનાં માણસો મુંજા જઈ શક્યા નહિ પણ બરેસ્પતવારને દીવસે સવારે સુરતથી નિકળેલી મીક્ષ ટરેન બરચને સામે ઈકિ અટકી રહીહતી અને અને અમદાવાદથી આવેલી મેલ ટરેનના ઉતારઓને હોડી ઉતારી તેમાં જોસાડ્યાં હતાં. અતરેથી ટરેન સારંગના સાડા ત્રણ કલાકે ઉપડી હતી. અમદાવાદની મીક્ષ

ટરેનના ઉતારાઓને સામે પાર ઉતારવા હતા અને ત્યાંથી ટરેન
૬ ક્લાકે સુરત જવા ઉપડી હતી; તેમ અમદાવાદ જતી બન્ને
ટરેનોના ઉતારાઓને પણ એવી જ રીતે આપાર આણા હતા
અને ટરેનો અમદાવાદ ગઇ હતી. (તા. ૧૩-૯-૭૬)

૩

સ્વદેશવત્સળ નામનું ચોપાનિયું માલતા સંવત ૧૯૩૩ના
કરતક માસથી મુંબઈ ખાતેથી નીકળવા માંડ્યું છે. અને તે
સ્વદેશવત્સળ સોસાયટીની તરફથી બહાર પડે છે. એ ચોપાનિયાનો
પેહેલો અંક હમારી પાસે આવ્યો છે. આ પેહેલા અંકમાં નવ
ખાખતો સમાવેલી છે જે વાંચી જોતાં તેની ભાષા શુધ્ધ ગુજરાતી
તથા લખાણમાં કાંઈ મીઠાશ માલમ પડે છે. વિષયોની સુંદર
સારી દીધી છે. (૧૫-૧૧-૭૬)

*

૪. યંગલો ગુજરાતી લેક્સીકન અથવા ઇંગરેજી ગુજરાતી કોશ

વળી એક બીજો ઇંગરેજી ગુજરાતી કોશ લખાઇને છાપવા
આપવા લાયક તકવાર ચર્ચ ચુક્યો છે અને તેનું પ્રસિધ્ધી પત્ર
અમારી પાસે આવ્યું છે. એ પ્રસિધ્ધી પત્ર ની નીચે સહી જોતાં
બનાવનારનું નામ કોઈ અરદેશર ડોસાબાઈ મુનસી માલમ
પડે છે. એ કોશમાં બનાવનારે ઇંગરેજી શબ્દોના ધાતુ,
ઉચાર અને બીજા ખુલાસાઓ આપેલા છે. એ પ્રસિધ્ધી
પત્રની જોડે તેણે એ કોશનું પેહેલું કારમ જોવા માટે છાપેલું
મેકલ્યું છે. તે જોતાં જણાય છે કે તેમાં તેણે ઇંગ-
રેજી શીખનારને સવળ પડે માટે દરેક શબ્દના અર્થ સમજવા
માટે ઇંગરેજી 'બીજા શબ્દો' અથવા જોને આપણે અધર વર્ડસ'
કહીએ છીએ તે આપેલા છે. વળી કેટલાક જાનવરો અને બીજા
કેટલીક ચીજો સમજવાને માટે તે શબ્દોની પાસે તે તે વસ્તુઓ ની

આકૃતીઓ આપેલી છે. એ આખા કોશમાં આશરે તે બે હજાર આકૃતીયો આપનાર છે જે અંગ્રેજી કોશમાં હોય છે તેને મળતી આવે છે. વળી એ આખા કોશના આશરે બે હજાર અષ્ટપત્રી પાનાં ચનાર છે તેથી ધારી શકાય છે કે તેમાં ૨૦૦૦૦ શબ્દોનો સમાવેશ થશે. પેહેલું કારમ જોતાં તેના કામ અને છપાઈની સુકાઈ વગરે ધણું સારું દીશે છે. જે એજ મુજબ આખો અંધ છપાઈને બાહાર પડશે, અને તે લોકોના ઉદાર આશ્રય ઉપર આધાર રાખે છે તો બેશક એ કોશ આપણા ગુજરાતીયોની મોટી ખોટ પુરી પાડશે. એ ચોપડીની કીમત ધરાકોને માટે રૂ. ૭) રાખેલી છે. શુ. મી. ૦^૧ ['અ. સ.'^૨ ની તા. ૧૫-૧૧-૭૬]

૧. 'ગુજરાત મિત્ર'માંથી ઉતારો; ૨. 'અમદાવાદ સમાચાર.'

બેથોનેટથી ચે બગવાન

મને તો એક લાખ બેથોનેટ કરતાં પણ વધુ વર્તમાનપત્રોની બીજી વધારે લાગે છે.

—નેપોલિયન

નિકષ અને દ્વનિ

જિતુભાઈ મહેતા (મુંબાઈ)

સિનેમા-વિષયોના અનન્ય ગુજરાતી લેખક

બચુભાઈ રાયત (અમદાવાદ)

આપણા અદ્વિતીય મુદ્રણશાસ્ત્રવિશારદ.

સ. ક. એમ. એસ. સી., પી. એચ. ડી. (મુંબાઈ)

અનેક વિજ્ઞાનશાખાઓના જ્ઞાતા અને કર્તૃવ્યશીલ લેખક.

સક્તિપ્રસાદ ત્રિવેદી સ્નાતક, વિશ્વભારતી (ઉમરેલ)

અંધાલયશાસ્ત્રના આપણા એકમાત્ર સંમાન્ય પદવીધર.

રામસાલ ચુ. મોદી (પાટણ)

આદ્ય સાહિત્યસંશોધક; 'સાલણ' વખતેના કર્તા.

ત્રિ. ખી. એ. (ભાવનગર)

પત્રકાર.

વિદ્યનાથ મ. ભટ્ટ ખી. એ. (અમદાવાદ)

નિર્ભય અને સમતોલ ચિંતના ચિન્તાક

૧. સુયોગ્ય સંપાદન (રા. સુ. મોદી)

સ્તનેશ્વર ભાગવતનું અવલોકન.

૨. જીવનવિકાસ (ભ. ક.)

‘જીવન અને ઉત્ક્રાંતિ’નું અવલોકન.

૩. ભાષા અને સાહિત્ય (વિ.)

૨૧. છાનલાલ પંજા; બામુ મૈથિલીશાસ્ત્ર; ચેરલ્ડન.

૪. નાટક અને ચલચિત્ર (જિ. મહેતા)

વાર્તાકાર અને ફિલ્મકાર વચ્ચે ફેર ફેરવો ?

૫. કંસા (જિ.)

મુંબઈમાં મળેલી દિ'દુસ્તાની સંગીત પરિષદ.

૬. પત્રકારતા (વિ.)

આમરકર-પુણ્ય તિથિ : લેખસિયરનું ચરિત્ર.

૭. અંધાસય (ભ. ત્રિવેદી)

અયપાલત્વનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન.

૮. ‘માનસી’ : નામ, ધ્યાનમુદ્રા (ળ. રા.)

એક પાંડિત્યપૂર્ણ સુલ-સંગત.

૯, ૧૦. ધ્વનિ-પ્રતિ ઉપધ્વનિ (વિ. મ. ભટ્ટ; વિ.)

સિટ્ટંડમળ; મેક્સિમ ગોર્કી; અને બીજી નોંધો.

૧૧. વાસરિકા (વિ.)

વૈવિધ્યયુક્ત સંખ્યાબંધ કવિકાવ્યો.

સુયોગ્ય સંપાદન

રત્નેશ્વર કૃત ભાગવત પદ્યાનુવાદ રક"વ ૧-૨; સંપાદક કેશવરામ કારણીરામ ચાલ્સી અને પ્રકાશક ગુજરાત વર્તોકપુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. પૃ. ૨૩૬+૬૪ કિંમત રૂ.૧૦૦ એક (દા.કુ. ૫૦૦)

પ્રાચીન કાવ્યોનો ઉપયોગ હવે દુરમદના વાચન તરીકે રહ્યો નથી, માત્ર ભાષા અથવા તો સાહિત્યના ઇતિહાસની સંકલના માટે તેને ઉપયોગી માનવામાં આવે છે. પરંતુ મહા સદીમાં અસિદ્ધ ચર્ચામાં ઘણાંખરાં કાવ્યો આ (ઇતિહાસ તરીકેના) ઉપયોગને માટે બહુ કામનાં નથી. કારણ તેમાંનાં ઘણાંની મૂળ ભાષામાં યથેચ્છ મુદ્રામાં થવા છે, કવિએ આપેલી અંતર માહિતી (Personal reference) માં ઘણી વધારા કરવામાં આવી છે, ઘણી મિતિઓ બદલાવામાં આવી છે, બનાવટી અથવા રચવામાં આવ્યા છે અને કવિઓના ચરિત્ર સંબંધી કપોતકલ્પિત વાતો ફેલાવવામાં આવી છે. આથી એ કાવ્યો સાચા ઇતિહાસની યોજનાને માટે દૂષિત બનેલાં છે. એ કારણથી અમકટ સાહિત્ય જેમ નવીન પદ્ધતિએ પ્રકટ થવાની જરૂર છે, તેમ પ્રકટ થઈ ગયેલું સાહિત્ય પણ મૂળ પ્રતો ઉપરથી નવેસર શોધાઈને ફરી પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. પ્રાચીન કાવ્યોનો ખીન્ને પણ ઉપયોગ છે, શાળા અને મહાશાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી ભાષાને વધારેને વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન મળે જાય છે, તેથી પ્રાચીન કાવ્યો વધારે સંખ્યામાં પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા છે. જેમનામાં કાવ્ય તરીકે ઉચ્ચતમ ગુણો હોય અને જેમની ભાષા ઉત્તરોત્તર કલિનતાવાળી હોય તેવાં પ્રાચીન કાવ્યની શ્રેણીને વિદ્યાપીઠમાં આદર થશે.

પ્રસ્તુત કાવ્ય પણ વિદ્યાપીઠની ઉચ્ચકક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન લે તેવું છે. રસની દૃષ્ટિએ તે જિંયા ગુણવાળું નથી, પરંતુ ભાગવતનું તત્ત્વજ્ઞાન જટિલ હોય, કવિએ સંસ્કૃતનું વિશુદ્ધ ભાષાન્તર જૂના શાસ્ત્રીવર્ગની ભાષામાં કરેલું હોવાથી અને ત્યાં શ્રીધરી દીકાનો આશય પણ સમાવેલો હોવાથી ભાષા કદિન જાનેલી છે. ઉપોદ્ધાત પણ સંસ્કૃતમય ભાષામાં અને શાસ્ત્રીય જોડણીમાં લખાયેલો હોવાથી કાવ્યની કદિનતાને અનુરૂપ થયો છે, જે કે આ ગાંધીયુગમાં મનઃમુખરામધુગની ભાષા અને ‘યદ્યપિશુદ્ધ’ લોકવિરુદ્ધ’ જોડણી આદર મેળવશે કે કેમ એ જુદી વાત છે.

રત્નેશ્વરે આખા ભાગવતનો પદ્યાનુવાદ કર્યો હતો. તેમાંથી પ્રથમસ્કંધ પ્રાચીન કાવ્યભાષામાં હોવાનો હતો. દ્વિતીય અને એકાદશ સ્કંધો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મળ્યા છે. દશમસ્કંધના પહેલા સત્તર અધ્યાય ફોર્મલ સમાના સંગ્રહમાં છે. એ સમાની હસ્તલિખિત યાદીની નોંધમાં રા. અબાસાલ જાનીએ લખ્યું છે કે એ સ્કંધ અપ્રકટ છે, જે કે મેં સાંભળ્યું છે કે જૂના ‘આર્યજ્ઞાનવર્ધક’ માસિકમાં એ આખો સ્કંધ પ્રકટ થયેલો છે. શુ. વ. સોસાયટી રત્નેશ્વરનું આખું ભાગવત પ્રકટ કરવા ધારે છે. અને જીજ્ઞાસુ સ્કંધની પ્રતો મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે એમ આ ગ્રંથના ‘નિવેદન’ ઉપરથી જણાય છે પરંતુ પત્ર એ થાય છે કે બાકીના સ્કંધો મળી આવ્યા પહેલાં આ કાર્યનો આરંભ કરવાની ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી ? બાર સ્કંધોમાંથી હજી તો આમ ચાર જ મળ્યા કહી શકાય; બાકીનાની હાથપ્રતો મળી આવશે જ તેની ખાતરી છે ? મને લાગે છે કે બધા સ્કંધો મળી આવ્યા પછી કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હોત તો કંઈ જગડવાનું નહોતું. બાકીના સ્કંધો તુરતમાં નહિ મળી આવે તો કામ અધૂરું રહેશે; પરંતુ પછી મળી આવશે તો તેની કંઈ કિંમત નહિ રહે. સોસાયટીના સંગ્રહમાં હજી તો ઘણાં ઉપયોગી કાવ્યો પદ્યો પદ્યો પ્રકાશનની રાહ જુએ છે.

ઉપોદ્ધાતમાં મહત્ત્વની ચર્ચા

આ કાવ્યનું સંપાદન રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીજેવા સુયોગ્ય વિદ્વાનને સોંપવામાં આવ્યું છે તે આનન્દની વાત છે. તેઓ ભાગવતશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત છે, પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસી છે, અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિના આદરવાળા શાસ્ત્રી છે. કાવ્યને જોડેલા વિરૂદ્ધ ઉપોદ્ધાતમાં મહત્ત્વની ભાજતો ચર્ચવામાં આવી છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પુરાણોનું મહત્ત્વ તેમાં આપેલી રાજવંશાવલિઓને લીધે સ્વીકારે છે, પરંતુ સંપાદકમહાશય પુરાણને રાજકીય ઇતિહાસ કરતાં સામાજિક ઇતિહાસમાં વિશેષ ઉપયોગી માને છે. આ વિચાર આદરણીય છે, પરંતુ પુરાણોનો સમય જ્યાં નિશ્ચિત નથી, ત્યાં તેમાં વર્ણવેલી સામાજિક પરિસ્થિતિ કયા સમયની માનવી ? હાલના બાટચારણોની ખ્યાતો અને વાર્તાઓની માફક પ્રાચીન સમયના સ્ત્રોતો અને માગધોની આખ્યાયિકાઓ ઉપરથી હાલનાં પુરાણો ઇસવીસનની ખ્રીષ્ટ-ત્રીજી શતાબ્દી પછી રચાયાનું સંશોધક વિદ્વાનો માને છે. પુરાણોની રાજવંશાવલિઓ જે સમયથી અટકે છે, તે સમયમાં એ રચાયાં હોવા જોઈએ. એ પ્રમાણે એ વિદ્વાનોએ પુરાણોનો સમય નક્કી કર્યો હશે એમ માનીને તેમણે લખાણથી એમના મતનું ખંડન કર્યું છે. પરંતુ પુરાણોનો સમય નક્કી કરવામાં માત્ર એટલી હકીકતનો વિચાર નથી કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમાં જણાવેલી ઐતિહાસિક હકીકત, સામાજિક પરિસ્થિતિ, અન્ય અર્થો અને વિચારસરણીઓના ઉદ્દેશ, તેમજ તેમની ભાષાનું સ્વરૂપ એ બધી આંતરૂ અને બાહ્ય વિગતો ઉપરથી હાલનાં પુરાણોની રચનાનો કાળ અટકળવામાં આવ્યો છે. સંપાદકમહાશય ભાસને ઇ. સ. પૂ. ૮૮૦માં અને ભાગવતને તે કરતાં પણ પહેલાં મૂકે છે, તે તેમના અતિહિત્સાહનું પરિણામ જ ગણાય. ભાગવત અને ભાસમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદ્દેશો આવે છે તેનું શું ? ભાસ અને ભાગવતની ભાષા સરખાવતાં તેમના સમયમાં સેંકડો વર્ષોનું અંતર જણાય છે. ભાગવતના પંચમસ્કંધનું લાંબા લાંબા સમાસવાળું

અથ કાદંબરીના સમયનું છે. રા. કેશવરામનું તે સંબંધી એમ કહેવું છે કે પંચમસ્કંધનો પદ્યભાગ હુપ્ત થવાથી ગદ્યભાગ પાછળથી ઉમેરાએલો છે. પરંતુ બધા સ્કંધોમાંથી એ સ્કંધ શાથી હુપ્ત થાય અને તેને માટે પદ્યરચના ન કરતાં ગદ્યરચના શાથી કરવામાં આવે તેનો ખુલાસો તેમણે કર્યો નથી. ભાગવતમાં વપરાએલા લાંબા છંદો પાછળથી ઉમેરાએલા તેઓ ગણે છે, તો તેને શું પ્રક્ષિપ્ત માનવા ? દશમસ્કંધના વત્સહરણના ત્રણ અધ્યાય શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રક્ષિપ્ત કલા છે, તે વિના ભાગવતનો કોઈ શ્લોક હજી સુધી તો કોઈએ પ્રક્ષિપ્ત કલો નથી. વળી, તેઓ લખે છે કે ભાગવતમાં પાણિનિ પહેલાંના વ્યાકરણના ઘણા આર્ષપ્રયોગો છે, પરંતુ તે તેઓએ નોંધ્યા નથી.

ભાગવત ઉપરથી રચાએલા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની એક યાદી શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરીને પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવી છે; તે સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. પરંતુ એ યાદી સંપૂર્ણ હોય તેમ જણાતું નથી. હવેલક દષ્ટિએ જોતાં પંજી તેમાં નીચેનું સાહિત્ય નોંધાયા વિના રહી ગયું લાગે છે—ભાલજીનું કૃષ્ણાખ્યાન; ખંભાતના વિષ્ણુદાસના ઝોખાહરણ અને દ્વારકાવિદાસ; સોમ, મોતીરામ અને ભીમનાં સુદામાચરિત્ર, દયારામનાં અન્નમિત્ર આખ્યાન, રૂકિમણી સીમન્ત, ભાગવતલીલાતુંકમણિકા, કૃષ્ણજન્મ, સરાવલિ, વગેરે. વળી, એ યાદીમાં યોડીક ક્ષતિયો છે તે તરફ પણ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરનું છે. હરિલીલાના ભીમને પ્રભાસનો વતની વિના સંકેતે માનવામાં આવ્યો છે અને કેશવદાસના દશમ સ્કંધનું વર્ષ સં. ૧૫૬૨ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ બે જાળતો વિવાદગ્રસ્ત છે એમ તેમાં નોંધવું જોઈતું હતું. ખીજું, ભાલજીના દશમસ્કંધની રચનાનું વર્ષ સં. ૧૫૪૫ અને વિષ્ણુદાસના ઝોખાહરણનું વર્ષ સં. ૧૫૮૦ જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અત્યાર સુધી મળી આવેલી કોઈ પણ હાથપ્રતમાં એ વર્ષ નોંધાએલાં નથી. તો આમ ચોક્કસ વર્ષ શા આધારે લખાયાં છે ?

વળી, વિષ્ણુદામને ઉદ્ધવસુત એટલે બાલણુનો પૌત્ર માનવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે તેનો પુત્ર હતો, એમ અત્યાર સુધીની શોધ-ખોળમાં જણાયું છે. એ વિષે કંઈ નવો પુરાવો મળ્યો હોય તો તે જણાવવાની જરૂર હતી. પરંતુ એ જૂલો જ છે એમ તપાસ કરતાં જણાયું છે. આવી જૂલોથી ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આડે માર્ગે દેરાવાનો સંભવ છે, તેથી આ બાબતોનું સૂચન કર્યું છે.

રત્નેશ્વરે પ્રત્યેક અધ્યાયના આરંભમાં એક બે સંસ્કૃત શ્લોકો મૂક્યા છે. તે તેની પોતાની કૃતિ હશે કે કોમ તે શંકા બરેહું છે. છતાં તે તેની કૃતિ માની લઈને તેને મઠે અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો છે કે તે સંસ્કૃત ભાષાનો ઉચ્ચ કક્ષાનો કવિ નહોતો. એ શ્લોકો એના છે કે અવતરણ છે તે સંબંધી તપાસ કરવાની જરૂર છે. એ પોતાને ગીર્વાણવાણીનો કવિ કહે છે, તે માત્ર આ શ્લોકો ઉપરથી જ ન હોય. એણે સંસ્કૃતમાં કોઈ કાવ્ય રચ્યું હશે. તે મેળવીને વાંચ્યા પછી જ તેના એ ભાષાના કવિત્વ ઉપર અભિપ્રાય આપી શકાય. તેણે કયા કયા ગુજરાતી વૃત્તો લખ્યા છે તેના નામની યાદી આપવામાં આવી છે તે ઉપયોગી છે. એ વૃત્તો હાથપ્રતોમાં સુશ્લિષ્ટ સ્વરૂપમાં છે કે તેને સંપાદકે સુશ્લિષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને તે કેટલા પ્રમાણમાં તે જણાવ્યું હોત તો સાઈ. આમ લખવાનું કારણ એ છે કે ફોર્મસ સભાની યાદીમાં તેના દશમસ્કંધના આરંભના જે શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યા છે તે સુશ્લિષ્ટ સ્વરૂપમાં નથી. પ્રસ્તાવનામાં રત્નેશ્વરના સમયની ભાષાનો કેટલાક લાક્ષણિક રૂપોની નોંધ કરવામાં આવે તે સંપાદકમહારાજનો પ્રસ્તુત કાવ્ય અને ગુજરાતી ભાષાસ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ સૂચવે છે પરંતુ જે હાથપ્રતો ઉપરથી કાવ્ય શોધાયું છે, તે કાવ્ય રચાયા પછી સાકં-પાંસઠ વધે લખાએલી છે. તેથી પાછળના સમયની પ્રતો ઉપરથી તારવેલું ભાષાસ્વરૂપ સંપૂર્ણ નિર્ણાયક તો ન જ ગણાય.

પ્રેમાનંદિ આખ્યાયિકાઓ.

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકોએ પ્રેમાનંદના સંબંધમાં ઘણી

આખ્યાયિકાઓ ચાલુ કરી હતી, તેમાંની એક એવી હતી કે પ્રેમા-
નન્દે કવિતા શિખવવાની શાળા કાઢી હતી, તેને ખાવન શિષ્યો
હતા અને તેમાંથી મુખ્ય શિષ્યોને સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, અને
કાશ્મીરી ભાષાના સાહિત્યની ધાટીએ ગુજરાતી સાહિત્ય રચવાનું કામ
સોંપ્યું હતું. આ બાબતનું પોક્કળપણું આ લેખકે ઇ. સ. ૧૯૩૦ના
‘ગુજરાતી’ના દીવાળીના અંકમાં ‘પ્રેમાનન્દનું શિષ્યમંડળ’ નામના
લેખમાં^૧ લેધાકું પાડ્યું હતું. તેમાં રત્નેશ્વર પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય નહોતો.
તેમ તેણે મરાઠી વગેરેની કવિતા લખી નથી અને પ્રેમાનન્દ વિષે
ગર્ભિત સૂચનવાળા અથો રત્નેશ્વરના રચેલા નથી, પણ ખનાવટી છે
તેમ સપ્રમાણ સિદ્ધ થયું હતું. આ કાવ્યના સંપાદકમહાશય પણ
રત્નેશ્વરનાં કાવ્યોના અભ્યાસ પછી સ્વતંત્ર રીતે એ અભિપ્રાય
ઉપર આધાર છે. ‘સ્વતંત્ર રીતે’ લખવાનું કારણ એ કે આ પુસ્તક
પ્રગટ થયા પહેલાં તેમણે ઉક્ત લેખ વાંચ્યો નહોતો, એમ તેઓ
એ મને જણાવ્યું છે. તેઓ તો આગળ વધીને એટલે મુંઝી કહે છે
કે રત્નેશ્વરનાં વિવાદાર્પક કાવ્યો શ્રી છોટાલાલ નરસિંરામ ભટ્ટની
કૃતિ છે. રત્નેશ્વરનાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની હાયપ્રતો મળતી નથી.
સસ્તા સાહિત્યની આશુત્તિમાં હાયપ્રતોનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પરંતુ
એ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના આધારે ઉલ્લેખ થયો હશે એમ હું
માનું છું; નહિ તો પછી એ પ્રતો હાલ ક્યાં છે ?

પ્રેમાનન્દના સમયમાં ચચેલા લગભગ બધા કવિઓને
પ્રેમાનન્દના શિષ્યો ખનાવવાનો ઉદ્દેશ એક કાળે થયો હતો.
પદમાગવત રચનાર સુરતના વલ્લભ ભટ્ટને પણ તેના શિષ્ય
માનવામાં આવતો હતો. અને એવું સૂચન મળ્યું હતું કે તેના ગુરુએ
દશમસ્કંધે રચેલા હોવાથી, તે પડતો મૂકી તેણે ભાગવતના બીજા
સ્કંધોની રચના કરી હતી. તેણે કોઈ પણ સ્થળે પ્રેમાનન્દના

૧. એ લેખ શોધીને ભેનારને સુગમ પડે માટે અહીં અમે એટલું
ઉમેરવાની જરૂર ભેળે બીજા કે : રા. રામલાલ મોદીએ એ લેખ ઉપનામ-
થી લખ્યો છે. —તંત્રી

નામનો ઉક્તેષ કયો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેણે દશમસ્કંધ રમ્યો હોવો જોઈએ એમ રા. કેશવરામ શાસ્ત્રી ધારે છે. ગુરુએ રમ્યો માટે એક શિષ્યે દશમસ્કંધ ન રમ્યો, તો ખીન્ન શિષ્યે (સ્નેહરે) તે રા માટે રમ્યો ? રા. શાસ્ત્રી પણ માને છે કે વક્ત્રમ પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય નહોતો. વક્ત્રમના કેટલાક સ્કંધોની રચનામાં કાળવિરોધ જણાય છે, પરંતુ તેણે જણાવેલા સંવતો આપાદી ગણવાથી એ વિરોધ મટી જાય છે એમ તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે. આપાદી સંવત લેતાં તે સ્કંધોની મિતિઓ પણ જ્યોતિષ-ગણતરીએ સાચી હરે છે એમ પણ તેઓએ મને પાઠ્યથી જણાવ્યું છે. હું પણ હવે માનું છું કે પ્રાચીન કાવ્યોની મિતિ આપાદી સંવત અનુસાર લેવી જોઈએ. પહેલાંના સમયમાં તિથિ-વાર માટે જોડીઓને પૂછી જોતું પડતું અને એ લોકો પોતાના ખાનગી પંચાંગો આપાદી સંવત પ્રમાણે બનાવતા. હાલ પણ જૂની પરિપાટીવાળા જોડીઓ જન્મોત્તરીઓ આપાદી સંવત પ્રમાણે બનાવે છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યનું સંશોધન બહુ સારી રીતે થયું છે. પ્રથમ સ્કંધના સંશોધનમાં એક પ્રા. કા.માં મુદ્રિત પ્રત અને ખીછ એક લાઘવપ્રતનો ઉપયોગ થયો છે. એ બેમાંથી પસંદ કરેલા અને એ બેમાં ન હોય તેવા કલ્પિત પાઠોમાંથી કેટલાક મેં 'સ્થાલીપુસ્તાકન્યાયે' તપાસી જોયા છે. એ તપાસતાં મને એક પણ પાઠ અનુચિત જણાયો નથી; તે ઉપરથી જણાય છે કે પાઠોની પસંદગી વિચારપૂર્વક કરવામાં આવી છે. મૂળ પાઠો બધા ટિપ્પણમાં નોંધવામાં આવ્યા છે. પરંતુ એ નોંધવાની પદ્ધતિ પહેલા ચાર અધ્યાય સુધી તો પાશાન્તરના પ્રત્યેક શબ્દ ઉપર અંક નોંધીને કરી છે, પરંતુ સાર પછી તો માત્ર કડીઓના અંક નોંધીને મૂળ પાઠ આપવામાં આવ્યા છે, આથી ક્યા મૂળપાઠને બદલે એ પાઠ છે એ જોના કાઠનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ખીન્નું, કડીઓના ચરણને બદલે a, b, c, d શબ્દો લખવામાં આવ્યા છે. તેથી એ કાષ્ટ પ્રતોની સંજ્ઞા હશે એમ મને પ્રથમ લાગ્યું હતું.

પરંતુ વિચાર કરતાં ખરી બાબત જણાઈ હતી. આનો ખુલાસો પ્રસ્તાવનામાં કરવો જોઈતો હતો, નહિ તો સંભ્રમ થવાનો સંભવ છે. બીજું, દ્વિતીય સ્કેધનું સંશોધન એક જ પ્રત ઉપરથી થએલું હોવાથી પ્રથમ સ્કેધ કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં કશિપત પાડો ચોગ્ગવાની જરૂર પડી હશે એમ દું માનું છું. છતાં એક પણ મૂળ પાઠ ટિપ્પણમાં નોંધાયો નથી, એ આશ્ચર્ય જેવું છે. આશા છે કે પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણી દીક્રામાં મૂળ પાડો નોંધવામાં આવશે.

મધ સદીમાં હુલેલો ફાલેલો પ્રાચીન દ્રાવ્યનો વેલો નવી સદીમાં કરમાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો. તેને યથાશક્તિ જલસિંચન કરીને જીવંત રાખવાનો પ્રયત્ન યોગાંક વર્ષોથી ગુ. વ. સોમાયદી તથા ફોર્જસ સભા તરફથી કરવામાં આવે છે. એટલા માટે એ બે વિદ્વત્સભાઓને અભિનંદન થતે છે.

દામલાલ ચુનીલાલ મોદી

જીવનવિકાસ

જીવન અને ઉત્ક્રાંતિ લીમ્બાઈ લાલભાઈ દેસાઈ, ટી ફોર્જસ ચુન-
રાતી સભા, મુંબઈ, ૧૯૩૬ ડી. ૦-૧૨-૦

સર્જનદારે લગભગ બે અઝ્ઝ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વી ધડી. પછીનાં એક અઝ્ઝ વર્ષ તો જીવનને અનુકૂળ હવામાન રચવામાં ગયાં અને જીવનનો પ્રથમ અંકુર મહાસાગરોમાંના કોષકમાં લગભગ પચાસથી સાઠ કરોડ વર્ષ પહેલાં ઉત્પન્ન થયો. જળમાં, અત્યંત સાદા કોષ કે કોષગુચ્છના રૂપમાં, એ જીવનાંકુર હતો; તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વનસ્પતિ પહેલાં જળમાં અને પછી ભૂમિ ઉપર થવા લાગી. પ્રાણીજીવનનું પણ તે જ પ્રમાણે થયું. પહેલાં સૂક્ષ્મ અને સાદા આકારનાં અને પછી મોટાં પ્રાણીઓ, પહેલાં જળચર અને પછી ભૂચર થયાં. આ રીતે ભાતભાતનાં પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર વસવા લાગ્યાં.

આમાંનાં ઇટલાંકનો વંશ અગોમાં ઘટતા ફેરફાર કરી કુદરતી સંજોગોને અનુકૂળ થઈ રહ્યો અને બીજાં જોયો સંજોગોને પ્રતિકૂળ નીવડ્યાં તેમના વંશ નિર્મૂળ થઈ ગયા. આમ સર્જન અને નિ-સર્જનના કંઈ કંઈ પ્રયોગો કરી, પ્રકૃતિને અનુકૂળ કૃતિઓ સ્વવામાં સજાએ અનેક યુગો વીતાવ્યા. આ બધા પ્રયોગોના પરિણામે બીજા અનેક અને એક સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ લગભગ દસથી વીસ કરોડ વર્ષ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ અને પુરાણકથાઓમાં જોને અનેક પુણ્યોથી પ્રાપ્ત થએલો મનુષ્યદેહ કહે છે તે પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ્યો. સજીવ સૃષ્ટિની ક્રમે ક્રમે થએલી આ પ્રગૈતિ એટલે ઉત્ક્રાંતિ. ઉત્ક્રાંતિવાદને પ્રથમ પદ્ધતિસર ચાર્લ્સ ડાર્વિને પાણીસો વર્ષો પહેલાં સમજાવ્યો.

‘જીવન અને ઉત્ક્રાંતિ’માં આ ઇતિહાસ ઉલ્લેખાયો છે. ઉત્ક્રાંતિ અને જીવન, તે વિશે વૈજ્ઞાનિકોનાં મન્તવ્ય, ઉત્ક્રાંતિજીવનની સાક્ષીજન ઘટનાઓ, જનનરજની અનેકમાર્ગી ક્રિયાઓથી ઉત્પન્ન થતી સજીવસૃષ્ટિ એ સર્વનો સાદી ભાષામાં રસમય અને માહિતીપૂર્ણ અહેવાલ રા. દેશાધના આ નાના પુસ્તકમાં મળે તેમ છે. એમાં જીવાણુશાસ્ત્રનાં (‘બાયોલોજી’નાં) આધુનિક અન્વેષણોનો ઉલ્લેખ પણ મળે. રચણે જોવામાં આવે છે અને, તેથી આ પુસ્તક વિશેષ આવકારપાત્ર બને છે.

શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં કર્તાએ સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થોના ગુણબેદનું અવલોકન કરી, પૃથ્વી ઉપર જીવનનું મંડાણ થયું ત્યારથી, ભૂપટોમાં અનેકવિધ જીવનની નિશાનીઓ કેવી રીતે સ્વવાપ રહી છે અને તેની મદદથી જીવન-ઇતિહાસ કી રીતે ઉકેલી શકાય તે સમજાવ્યું છે. આ ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે જીવન, પૃથ્વી ઉપર એક વાર એ શરૂઆત થયા પછી, કોઈક ને કોઈક પ્રકારે પણ હંમેશાં ટકી રહ્યું છે. એ ક્રિયામાં ઉત્ક્રાંત ન થતી શક્યાં એ સ્વરૂપો નાશ પામ્યાં. આ રીતે સર્જનના પૂર્વ-કાળમાં પહેલાં, ઝાઝે ભાગે પાણીમાં રહેતા ઠંડા લોહીના જીવોમાંથી, ગરમ લોહીવાળાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં અને વધુ વિકાસ યતાં,

તેમના ભૂયર અને ખેયર એવા બે મહાન વિભાગો થયા. આમ જંગલમાં પશુ અને પક્ષી ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. પશુઓમાંની એક શાખામાં વાનર થયા અને વાનરજાતની ખીછ નાની શાખાઓમાંની એકમાં મનુષ્યજાતિના પ્રથમ પૂર્વજે અવતાર લીધો.

ત્રીજા પ્રકરણમાં પૃથ્વી ઉપરની તમામ સજીવ સૃષ્ટિ ઉપર કર્તાએ ઉત્તો દૃષ્ટિપાત કરી બિન્ન બિન્ન પ્રકારના જીવો અને તેમના લાક્ષણિક ફેરફારો સમજાવ્યા છે. આમાં પ્રાણી અને વનસ્પતિના જીવનની સૂક્ષ્મ અને સાદી કરામતોથી માંડી, અંબમાં અને ઇન્દ્રિયો-માં અનેક રીતે વિકાસ પામેલાં સ્થૂળ દેહીઓનો સમાવેશ થયો છે.

ઉત્ક્રાંતિવાદની કેટલીક ઝીણી ખાજતો વિશે જુદા જુદા વૈજ્ઞાનિકોએ જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યા છે તેની અર્થાં પાંચમા પ્રકરણમાં થઈ છે. ડાર્વિનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જે કે તેમને તેમ રહે છે, પણ વારસામાં મળતાં કેટલાંક લક્ષણો તેમ જ પ્રાણીનાં અંગોમાં થતો ફેરફાર સમજાવવા વીજમાન અને ડીનિજની કેટલીક દલીલો ડાર્વિન-મતની નાની ખામીઓ પૂરતી હોય તેમ જણાય છે. આ પ્રકરણમાં અથવા તો આખા પુસ્તકમાં વંશપરંપરા ઊતરી આવતાં લક્ષણો વિશેના, મેન્ડેલના જાણીતા સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કર્યો. પણ કેમ નહિ હોય તે જરાજરા સમજાવું નથી.

'જાદિનેપતાની ઉત્ક્રાંતિ' એ સ્તંભિક નીચેના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં, વનસ્પતિ અને પ્રાણીજીવનના, જડપદાર્થોથી તદ્દન જુદા પડી આવતા અને સૌથી અગત્યના જનનક્રિયાના લક્ષણોનો વર્ણન છે. જનનક્રિયાનું લક્ષણ ઉતરતા વર્ગોમાં અજ્ઞાતીય છે અને પછી ઉત્ક્રાંત થતા જતા જીવનમાં સમજાતીય અને અનેકરંગી બની રહે છે તે દર્શાવે છે સાથે જતાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકરણમાં જનનેન્દ્રિયોને સદાયકારક અંધીઓ અને તે અંધીમાં પાકના રસો તેમ જ આ રસોના પ્રકાર નર અને નારીમાં જુદા હોય તેમનાં લક્ષણોમાં ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે એમ દૃષ્ટાંતોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. આધુનિક રસાયન અને જીવાણુશાસ્ત્રની આ મહાન શોધ

વિશે જરા વધારે વિસ્તારપૂર્વક લખાયું હોત તો સારું એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. મનુષ્ય અને પ્રાણીઓની ધણી જાતોમાં નર અને નારીનાં અંગો અને લક્ષણોના કારણરૂપ રસાયનિક તરત્તે હોર્મોન્સ, જે ઉપર જણાવેલી જનનેન્દ્રિય-સહાયક અંધીઓના રસમાંથી મળી આવે છે, તે તરત્તેને અધીરસમાંથી છૂટા પાડી પ્રયોગ-શાળામાં શુદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ આ હોર્મોન્સને ખીજાં રસાયનોની મદદથી કૃત્રિમ રીતે બનાવવામાં આવ્યાં છે અને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે તૈયાર કરી શકાય છે. કૃત્રિમ કે કુદરતી હોર્મોન્સના ‘ઇન્જેક્શન’થી નર અને નારી શરીરનાં અણુ-વિક્સેલાં અંગો અને લક્ષણો ખીલવી શકાય અને કેટલીક વાર તો આ રીતે જાતિરૂપાંતર પણ થઈ શકે એમ દિવસેદિવસે સિદ્ધ થતું જાય છે.

સાતમું પ્રકરણ મનુષ્ય અને ઘોડાની ઉત્ક્રાંતિ સમજાવે છે. અનેક દેશોનાં પૂર્વયુગોનાં ભૂમિપટમાંથી મળેલા કપિ-માનવોના અવશેષ વિશે કેતાંએ ટૂંકો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને મનુષ્યજાતના ખરેખરા પૂર્વજનું એંધાણ હજી મળ્યું નથી એમ જણાવ્યું છે. છતાં અગાઉના એક પ્રકરણમાં “હિંદમાં વસતા કેટલાક કપિઓ માનવના પૂર્વજ હશે” અને પછી તરત જ “ઇંગ્લંડના સસેક્સ પરગણામાં મળેલા અવશેષ જૂનામાં જૂના મનુષ્યના છે” એમ કહ્યું છે. આ બેમાં ખહેલું કયન સાચું અને ખીજું ખોટું છે. આ બાબતમાં છેલ્લા બ્રિટિશ એસોસિએશન સમેલનમાં સર આર્થર ગુડવાર્ડે આપેલા વ્યાખ્યાન તરફ કર્તાવું લક્ષ દોરીએ. એ વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ જેને આલ્પાઈન ક્રાંતિ કહે છે-કે જે વખતે પૃથ્વી ઉપરના મહાન પર્વતો હિમાલય આદિસ અને ઓડિસ પ્રકર્યા, તે ક્રાંતિ વખતે હિમાલયવાળી પૂર્વની સપાટ જગ્યાનાં અરણ્યોમાં ફરતા ભૂમિચર વાનરો પંજાય તરફ નાસી આવ્યા અને ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં માનવજાતના પ્રથમ પૂર્વજ હિંદના આ ભાગમાં અવતાર લીધો, એવડના હવે સર્વત્ર સ્વીકારાઈ છે.

પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણમાં અનેક પ્રાણીની અને મુખ્યત્વે કરી

જાતિઓની જાતમાં સમાવેશ્યવસ્થા અને રહેણીકરણીના પ્રકારની માહિતી આપી છે.

ઉપર આ ઉપયોગી પુસ્તકમાંની બે ત્રણ ભૂલો અથવા કાચાં અનુમાનોની નોંધ લખ્યો. “મિલિકન અને કેલ્વિનની શોધે પરમાણુના ભૂકેબૂકા હડાબા છે” (પા. ૧૨), એ કથન સત્યથી બહુ વેગળું છે. મિલિકન અને કેલ્વિનની શોધોને પરમાણુ સાથે બહુ જોડો સંબંધ છે. ‘ભૂકેબૂકા હડાવનાર’ અથવા પરમાણુખંડન ભૂતી અને નવી રીતે કરનાર લૉડ રૂથરફર્ડ અને તેના શિષ્યો છે એ જાણીતી વાત છે.

કેટલાંક સજીવજીવોમાં રાસાયનિક ફેરફાર થતી વખતે કિરણો પ્રકટે છે એ સજીવજીવોનો ‘અંશુરુદ્રણ સિદ્ધાંત’ (પા. ૨૧) હજી વૈજ્ઞાનિકોએ સ્વીકાર્યો નથી. લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષથી આ શોધનો હાલો આમુક વ્યક્તિઓએ કર્યો છે, પણ એ શોધમાં વધરાયલાં સાધનો અને તેનાં પરિણામ શંકાસ્પદ હોય, આ નવાં કિરણોમાં હાલ તુરંત કોઈને વિશ્વાસ નથી.

પૃથ્વી નિહારીકામાંથી છૂટી પડી, અને પછી ધટી બતી (પા. ૨૫) એ લાખ્લાસનો સિદ્ધાંત જોખમાં જોખાં વીસ વર્ષ પહેલાં સર જેમ્સ હન્સે નબટ કર્યો છે. આ સિદ્ધાંતની સામેના પૂરાવાઓ ચર્ચવાનો અહીં અવકાશ નથી પણ હન્સના નવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે, પૃથ્વી અને સૂર્યમાળાના તમામ ગ્રહોની ઉત્પત્તિ લગભગ બે અબજ વર્ષને મુમારે સૂર્યની પાસે બીજો એક કોટિષા પ્રકાશમાન સૂર્ય-કે મહાકાય તારક-પસાર થઈ ગયો, તે વખતે થઈ. આ અકસ્માતથી સૂર્ય ઉપર રહેલાં ઉષ્ણવાયુઓનાં પડોમાં પ્રચંડ ભરતી આવી અને એ પડો ખેંચાઈને એક તેજોમય રાક્ષસી કદના દંડ રૂપે થયાં. એ દંડ સૂર્યની ફરતો ફરવા લાગ્યો અને કાળે કરી અંતરિક્ષમાં ધર્ષણ પામતાં એ દંડના નાના મોટા ટુકડા થઈ ગયા. વધુ ધર્ષણથી તે ટુકડાઓ ગોળ રવરૂપે થયા અને એ રીતે તમામ ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા. [જુઓ પૃ. ૪૬૪]

ભ. ૬.

ભાષા અને સાહિત્ય

આપણા 'કાદંબરી'કાર

ૐ યા અરણ્યમાં નીપજેલા રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાના મૃત્યુથી ગુજરાતના સંસ્કારી સમાજને એક સૌમન્યશીલ પુરુષની, શિક્ષણક્ષેત્રને એના એક સન્નિષ્ઠ કાર્યકરની અને સાહિત્યને એના એક વિરલશક્તિમંત ભાષાંતરકારની ખોટ પડી છે.

અર્વાચીન ગુજરાતના એક મોટા સંસ્કારસેવકે એક પ્રસંગે તુલસી-રામાયણનો દાખલો આગળ ધરીને એવો મત આપવાની જવાબદારી વહોરેલી કે આજે જેટલું એ જીવે છે તેટલી બાણ બદ્ધની કાદંબરી નથી જીવતી. એ પ્રાસંગિક મતપ્રદર્શનના શુષ્કદોષની અર્યા ઠ્યા વિના આપણે એટલું જ કહીશું કે તુલસીદાસ જે અસલ રામાયણને લોકજન માટે સુગમ કરનાર તરીકે માનાઈ છે, તો, એવી જ સેવા એક સદસ્રવર્ષી કરતાં ય વધુ સમય માટે અસકલ રૂપે તો જીવંત છે જ, તે 'કાદંબરી'ને ગુજરાતી જેવી અગ્રણી ભારતીય ભાષામાં ઉતારનારને ઓછા માનાઈ કહી શકાશે નહિ. આપણામાંના જેઓ ભાષાંતરના નામમાત્રથી ભડકે છે તેઓ, આપણી ભાષા ઉત્તમ ગ્રંથોનાં સારાં ભાષાંતરોથી પણ કેટલી ખેંચાય છે તે કેટલીક વાર ભૂલી જાય છે. આ કથનનાં ગયા જમાનાનાં આપણાં દૃષ્ટાંત એટલે જેમ 'એરિસ્ટોટલસ' નીતિશાસ્ત્ર 'શુદ્ધચરિત' 'કાદંબરી' વગેરે, તેમ, આલતા જમાનાનાં દૃષ્ટાંત એટલે 'સંત જોશ્ય' ટૉલ્સ્ટૉય-અંથાવલિ 'વિરાજવહુ' તાજેતરનાં 'કુમુદિની' 'ચતુરંગ' વગેરે.

ભાષાવિકાસ ઉપરાંત રસપરિપોષને પણ આવે પ્રસંગે વિચારવો ઘટે. સંસ્કૃત કે ગ્રીક જેવી શિષ્ટમાન્ય ભાષાઓનું જે સર્વોત્તમ, તેને સમકાલીનો માટે આજની ભાષામાં સુલભ ને સંતર્પક કરનાર અંચકાર તેમની રસવૃત્તિને જગાડતો અને પોષતો નથી એમ શી રીતે કહેવાશે ? આ દૃષ્ટિએ, ગુદા ગુદા દેશકાળમાં હોમર માટે જે પોપ, એપમેન અને એડુ લેગે ક્યું; સોફોકલીસ અને યુરિપીડીસ માટે ગિલ્બર્ટ મરેએ ક્યું; ભવભૂતિ માટે મણિલાલ દિવેદીએ, બાસ વિશાખદત્ત અમરુ અને જયદેવ માટે કેશવલાલ દ્રુવે, કાલિદાસ માટે જળવંતરાય દાકોર, ન્હાનાલાલ કવિ ('મેઘદૂત') અને મનઃસુખલાલ ઝવેરીએ જે જે ક્યું, તે જ બાણુ બટ્ટ માટે છગનલાલ પંજાએ ક્યું. ગુજરાતમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસને ઓટ આવતી જાય છે એ ખેદનો વિષય છે. પણ જો એ ઓટના ભોગ થયા છે તેમને સ્વર્ગસ્થની ગુજરાતી 'કાદંબરી' મૂળનું રસાસ્વાદન સારા પ્રમાણમાં કરાવે તેમ છે એ તો નિઃસંશય. બાણુની એ ચિરંજીવ સ્થના પોતાના પ્રાંતજાણીઓ સાથે કરવાની વૃત્તિ મનમાં ઉદ્ભવે એ જ એક મોટું સદ્ભાગ્ય છે; તો પછી, એ વૃત્તિને શક્ય તેટલા સરળ અને રસગ્રાહી ભાષાંતરમાં સાકાર કરનારનું સદ્ભાગ્ય તો વધારે મોટું ગણાય. અને, એ ભાષાંતરની એક કરતાં વધુ આવૃત્તિઓ થઈ હોય એ હકીકત જ એની અસામાન્ય ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે. એવી સિદ્ધિ બીજા સંસ્કૃત અંચમણિઓ વિષયે સાધનાર હવે તો, આપણી આસપાસ નગર ફેરવતાં, નથી કે છે તો અતિવિરલ છે એવી સ્થિતિમાં, આપણા એ 'કાદંબરી'કારનું, આપણી વચ્ચેથી જવું એ સવિશેષ આનંદકર નીવડે છે.

શિક્ષણના પ્રદેશમાં પણ, તળ ગુજરાતમાંથી જે સમર્થ અને વિદ્વાન શિક્ષણસેવકોનો પ્રવાહ ગોપાળજી સુરભાષ અને નવલરામ પંજાથી કાઢ્યાવાડમાં બે જમાના પહેલાં વહેવા માંડ્યો હતો, તેના સ્વર્ગસ્થ કદાચ સૌથી છેલ્લા સ્મરણીય પ્રતિનિધિ હતા. હવે એ

પ્રકારના ગુજરાતીઓ અહીં આવતા નથી—(તળ : ગુજરાતમાં પણ હશે તો કેટલાક ?); અને જે આવે છે,—શિક્ષકો કે અધ્યાપકો—તે ઘણું ભાગે એવા કે કાઠિયાવાડમાં કે હવ જેવી વિદ્વતા હાલે નહિ અને કાઠિયાવાડનું વિત હિસારડી જાય ખરા. આ પણ જમાનાની તાસીર જ ને ? — વિ.

૨

‘ભારતભારતી’ના કર્તાનું કનકપર્વ

શ્રી મૈથિલીશરણુ ને હિંદી સાહિત્ય કી જો સેવા કી હૈ. ઉત્તમી સાયદ કિસી બી વ્યક્તિ ને નહીં કી....ગુપ્તજી ને એક દો નહીં, કરીબ-કરીબ એક દજન મહાકાવ્યો કી રચના કર દાલી હૈ..... આપકી રચના કા રૂપ તો પુરાને આદર્શોં કે અનુકૂલ હી હૈ; મગર હન મેં નયે યુગ કા રખનન દૈ ચૌર જનૂતિ હૈ....રસોં કો વ્યક્ત કરને મેં ચૌર હન કે પ્રવાહ મેં પાદક કો વદા હો જને મેં ગુપ્તજી કી કમાલ હૈ.—‘હંસ’ જુન ૩૧; પૃ. ૧૧૯

હિંદી-પ્રચાર જોસમેર હાપે મદદો એ તો ગયાં થોડાં વર્ષોમાં, પણ એ પવન આજના જોટલો સસવતો નહોતો ત્યારે પણ ગુજરાતના હિંદી-પ્રેમીઓને ‘સરસ્વતી’ વગેરે દ્વારા એ ભાષાના એક અચણી સમગ્રલીન કવિ જાણુ મૈથિલીશરણુ ગુપ્તજી નામ પરિચિત હતું અને તેમના કાર્ય વિશે પણ ઓછીવધુ માહિતી હતી. વંદુમાં, એમના સુવિખ્યાત કાવ્ય ‘ભારતભારતી’ના અમુક ખંડ એક સારા ગુજરાતી માસિકમાં ભાષાંતરરૂપે ગયાં ખાંચસાત વર્ષોમાં કોઇક સમયે આવેલા, એવું પણ યાદ આવે છે. મતલબ, જેમની સાથે આપણને એ રીતે કેંક ‘આંખની ઓળખાણ’ જેવું તો એમના અક્ષરદેહ વિષે છે જ, તેમનાં ક્ષરદેહની ખ્યાસમી જાયતી આ વર્ષે જુલાઈની એકવીસમીએ છે તે પ્રસંગે અમે ગુજરાતના હિંદી-પ્રેમીઓ તર્કથી, જે કવિથીને ઉપરના અવતરણમાં ‘હંસ’ ભાવપૂર્ણ માનાં-વર્તિ અપે છે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ; અને, ભારતીય

સંસ્કાર અને વાહનમયની યથાર્થી સેવા કરવાને એ ચિરગામનિવાસી
સુકવિ ચિરામુ યાઓ એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ^૧ નિ.

૩

ઋષિ અને બાલક

Stand up and keep your childishness:

Read all the pedants' screeds and strictures:

But don't believe in anything

That can't be told in coloured pictures.^૨

પ્રો. સેન્ટરમરીએ એક લૌકિક ('પોપ્યુલર') બૂલ્લ ભાંગતાં
કથાંક કહ્યું છે કે લોકો ધારે છે તેમ સિન્-અર્નનું બધું આકર્ષણ
એના સર્વવ્યાપક અનુપ્રાસોમાં જ આવી રહેલું નથી-એથી બધું
વધારે એની કવિતામાં છે; એ જ રીતે કહી શકાય કે લોકો ધારે
છે તેમ સ્વ. ચેરટનનું બધું આકર્ષણ એમના સર્વવ્યાપક વિરોધ-
ભાસોમાં જ આવી રહેલું નથી-એથી બધું વધારે, એમના એ
વિશ્લેષણ શૈલીથી અંકિત થયો અને લેખકમાં છે. એમના એ
વિરોધાભાસી વાક્યકલાપ કોઈ વાર શબ્દખેલ બની જતા એ તેની
એક મર્યાદા; કોઈ વાર એનો લખણખાટ સામાન્ય વાચકને અંજલી,
આનંદ આપીને અટકતો, એ ખીણ. એ બંને મર્યાદાઓ સ્વીકાર્યા
પછી પણ કહેવું જોઈએ કે ચેરટનની એ લેખનશૈલી એમના
વિશિષ્ટ સનાતની છવનદર્શનનું પ્રતીક જ છે. છવન પ્રત્યેની એમની
દૃષ્ટિને ઋષિઓ ('સીઅર્સ') અને બાલકોમાં હોય છે તેવી વિરમય-
પ્રિય દૃષ્ટિ ગાર્ડિનરે કહી છે, એનો મર્મ એ છે કે ચેરટનને
બહાંડવ્યાપી સૂક્ષ્મ સનાતન ચૈતન્યનો અનુભવ લેવાનું ગમતું તેમ
એ ચૈતન્યના નામરૂપમય આવિર્ભાવના અનુભવમાં રાચતું પણ

૧. ગુપ્તજ્ઞના વિશે એક કંડિકા આ અંકની મંચામાં, ગુજ. વર્ના.
સોસાયટીએ પ્રકાશિત 'હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી ઉતારી છે.

૨. બાળકને ઉદ્દેશીને ચિત્રપાંચીમાં ચેરટનને લખેલી પંક્તિઓમાંથી.

એને સહજ હતું. આ કારણે જ તેઓ ‘અર્વાચીનતાને’ નામે મહાલતા નરી તર્કબુદ્ધિના વાદોની તેમ જ માત્ર ભૌતિકશાસ્ત્રીય (‘સાયન્ટિફિક’) બધા વાદોની વિરુદ્ધ પડતા. અતિરેકી બુદ્ધિવાદીઓને-જેમાં તેઓ અહંભાવી નિતરો અને આત્મતિક ત્યાગી ટોલ્સ્ટોયનો, શે. અને ઇબ્સનનો સમાવેશ કરતાં તેમને-તેઓ પાગલ માણસો કહેતા કેમ કે એ સૌએ બુદ્ધિને સર્વગ્રાહી અને બુદ્ધિ-વ્યાપારોને સંશોધક બનાવવા જતાં પોતપોતાની સાદી અંકુશને સંકો-કાવી નાંખી છે એમ તેમને લાગતું. જે ચિન્તક આ રીતે ચાલતા જમાનાની ચાલતી રૂઢિઓ, ચાલતા વાદો, ચાલતી ફેશનો મૂર્ખા-ઇઓ મોડાઇઓનો વિરોધી હોય તેણે જમાનાને વિરોધાભાસી શૈલી દ્વારા જ હસી કાઢવો કે બનાવવો જોઇએ; તે વિના, જમાનાને વશ-વર્તી બનેલા વાચકો આંખો યોગતા જાગે ક્યાંથી, સ્વતંત્ર વિચારણાએ વળે ક્યાંથી ? અને એ શૈલી કૃત્રિમપણે યોગ્યતી લાગે છતાં કૃત્રિમ હતી નહિ. તેમાં ઉપલક્ષિયા ઓપ નહો તો, આંધાત આપીને પ્રતિકા કમાવાની દુર્વૃત્તિ નહોતી, પણ એ તો ઉપર કહી તેવી એક વિશિષ્ટ જીવનદૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ જ હતો. આ કારણે જ એમનાં લખાણો એ રૂઠ પ્રકારનું આપીચીપીને રચેલું વાક્યમય નથી તેટલે અંશે રંગે રમતી, તરંગે લહેરાતી શબ્દસરિતા વધુ અંશે છે. એવાં ચૈતન્યસંવેદને જ એવાં ઔદાર્ય અને માનવતાએ જ એમને એવી માન્યતા બહુ વાળેલા કે ઇંગ્લંડ મહાન છે તે એના પ્રસારપદ નીતિવાળા સાત્તાજન્યથી નહિ પણ નીતિશુદ્ધ સાહિત્યથી :

What have we done and where have we wandered, we that have produced sages who could have spoken with Socrates, and possess who could walk with Dante, that we should talk as if we had never done anything more intelligent than found colonies and kick niggers? —વિ.

નાટક અને ચલચિત્ર

૪

કલ્પનાનો મેળ

પરદેશીઓની સ્ટીમરનાં શુકાન હિંદ તરફ વળ્યાં છે—થોડા જ વખતમાં ફેટલા ગોરા આવી ગયા અને કેમેરા પર હિંદનું સૌંદર્ય ઉઠાવી ગયા. એ બધાંનાં નામ મળાવવાની ખાસ જરૂર નથી. ફિલ્મ ઉદ્યોગ રોજ રોજ નવું માગ્યા કરે છે. એ ઉદ્યોગને આમ કરવું પડે છે કારણ કે લોકોને નવું નવું નયનમાં ખેંસાવવાનું ગમે છે. એટલે તો આફ્રીકાનાં જંગલો, અને એ વિકાળ દુનિયા સેલ્યુલોઇડ પર આજ સુધીમાં ઉચકાઈ ગઈ છે. એ બધો મામલો ખસાસ થયો છે એટલે વિદેશીઓની હિંદ પર નજર ઢળી છે.

આપણા જંગલનું નેશન ગમે તેવા કેમેરાની આંખ પીગળાવી દે તેવું છે. આપણો કુદરતી તડકો ‘પ્રકાશ અને છાંય’ની તરજ બાંધી આપે તેવો છે. આપણાં ‘લોકેશનો’ કોઈ ચિત્રકારની છવતી કલ્પના જેવાં છે. પણ આને માટેની ‘નજર’ આપણાં પ્રોડ્યુસરોમાં નથી. તેમની સામે જંગલ પડ્યું હોય, વૈભવવાશું કંપોઝીશન હોય છતાં તેમનો કેમેરા એને બાદ કરીને દૃશ્ય ઉચકી લે છે.

આનું ખાસ કારણ એ છે કે બહુ ઓછા કેમેરામેન ‘ચિત્રકાર’ હોય છે. ચિત્રકાર એટલે પીંછીથી ચિત્ર દોરી શકે એવો અર્થ આંહી નથી કરવામાં આવ્યો. જેની આંખ આસપાસની જમીન પરથી સુંદર ‘ચિત્રચોરસો’ ગોઠવી શકે એ ચિત્રકાર ! હોલીવૂડનો ડીરેક્ટર વાન ગાઈક ‘આઉટડોર’ ફોટોગ્રાફીમાં કોઈ એક પીંછીનું ચિત્ર દોરી આપે છે. કેમેરા પરથી એ દૃશ્ય બહાર આવ્યું છે એ ખજર હોય છતાં એને આપણે ‘કુશ’ના લેન્ડસ્કેપ સાથે સરખાવી શકીએ ! એની પોતાની આંખ એ કેમેરાને આપે છે. આને લઈને એના ‘કંપોઝીશન’માં ‘મિનિમલ’ રહેલો લાગે છે.

અને એ માત્ર કુદરતનો વેભવ જ ઝીલવામાં માનતો નથી, દ્રેટલીકવાર 'મંદી' કુદરતને પણ એ કેમેરાની કાખમાં લાઇ લે છે. ગટર પર એનો કેમેરા મંડાય છે અને દોડી જતાં જરણાં પર પણ એની 'લેન્સ' પડે છે. આમ એ કુદરતની કદી જાણુ લેતો નથી, જેવી વસ્તુ જેવી 'સીચ્યુએશન' તેવોજ 'શોટ ૧'

એ જ રીતે 'પ્રકાશ'ની સાથે રમત રમવામાં જોસેફ વોન રટર્નબર્ગ પણ હોંશિયાર છે. ડાસ્ટોવીસ્કીની "કાષ્ઠમ એન્ડ પનિશ-મેન્ટ"માં એણે પાત્રોનાં "માનસ" પ્રમાણે "લાઇટીંગ" મેળવ્યું છે. અને પુસ્તકમાં જે ઘેરા માનસશાસ્ત્રના રંગો છે એવી "હવા" આ પ્રકાશથી જીવી થતી લાગે છે. ત્યારે આપરલેંડના લીઆમ એ ક્લાટર્ટની "ઇનફોર્મર"ને પાનાં પંથી પરદા પર લાઇ જતા ડીરેક્ટર જોન ફોર્ડે ખુબ હોશીયારી વાપરી છે. આપણા મગજનો જે રીતે અમુક અમુક પાત્રો તરફનો વળાંક હોય છે એવી જ રીતે કેમેરાને વળાંક એમણે લેનડાવ્યો છે. પહેલીજ વાર એ એક વેશ્યાને રૂપેરી પડદા પર લાવે છે. તે વખતે કેમેરા એ વેશ્યા તરફ જે વળાંક લે છે એમાં "સહાનુભૂતિ"નો અંશ દેખાઇ આવે છે. એ વેશ્યાના ડાકની જાણુના હાડકા પર એણે પ્રકાશનો માળો મુક્યો છે અને એ પર લેન્સ જાએલી રહે છે. આમ હાડકાં દેખાડતી એની શારીરિક હાલત પર નજર પડતાં તરત જ આપણને ખમર પડી જાય છે કે એ છે રાતની છોકરી શાયરી. પોતાનું શરીર બાડે આપતી વેશ્યા-મેલી ગસ્ત્રી છે, યાંબલા પરના ફાનસનો કંગાલ પ્રકાશ માંડમાંડ જાગૃત રહે છે અને એ યાંબલાને ટેકાવીને એ શરીરી સનમ ઉભી છે—આ દૃશ્યોમાં એણે એક પણ વાક્ય મૂક્યું નથી પણ વાક્યને પાછળ રાખી દે તેવી હવા મૂકી છે.

આમ લેખકની રીલીને મહત્તાવનાના આર્ટિસ્ટો ત્યાં જરૂર છે. આપણે ત્યાં ફિલ્મની ટેકનીક જરૂર સુધરતી જાય છે. કેમેરાનું કામ તો ખુબ પ્રગતિ કરી રહેલ છે. પણ એ કેમેરાની ખૂબી ધણુંખૂં 'અલગ' પડી જાય છે. એનું ખાસ કારણ એ હોય છે કે

આંહીના કુમેરામેનને ‘સ્ટોરી’થી ખાસ વાંદેશ રાખવામાં આવતા નથી. અને એવી કલમો પણ એાછી છે કે જે ઉમદા “ટેકનીક” માગી લે. જે ડીરેક્ટરો અને ટેકનીસ્યનોની કલ્પનાને ઝખકાવી દે !

યુરોપના સ્ટુડીઓ આજે સાહિત્યકૃતિઓ તરફ વળ્યા છે. એટલે કે લેખકની કલ્પના અને ડીરેક્ટરની કલ્પના સામસામાં ભેળ્યાં છે. જુદી જુદી ડાળી પર બેસનારાં બે પંખીઓ એક જ ડાળીએ બેસી સર મીલાવી રહ્યાં છે. સીનેમા થીએટરના એ ચાંદની ચોકમાં “શબ્દ-ચક્રારીઓ” બળી રહી છે.

એટલે જ સાંજ ભાંગતી હોય છે ત્યારે ઘણાંનાં મન પડદા પરની એ ખાલીઓ પીવા અધીરાં બની જાય છે. દિવસનો આરો આવે છે અને સીનેમા થીએટરો ઉભરાય છે. ત્યાં કિસમ કિસમના માણસો આવે છે. હોકાને ચાતા ચીતરીને પોતાની રોજ મેળવનારી માશુકો ત્યાં ચળકે છે. અને એના પ્રશારા પર કોઈ આકર્ષાતું નથી ત્યારે એને આ સીનેમાની મોજ પણ ઝેર જેવી લાગે છે—એની “ટીકીટના પૈસા” નકામા જ ગયાને તેથી ! ... ત્યારે કોઈ કોઈ શેફાણીઓ પણ છપ્પી-ઘરમાં દાખલ થાય છે અને જ્યારે જ્યારે “મર્દાનગીની” વાતો આવે છે ત્યારે એના શેફાને “ચોકાવે છે.” પિક્ચર પૂરું થયા પછી થીએટર ખાલી થાય છે ત્યારે નાકા પર ફટલાક જુવાનીઓ ઉભા રહે છે, અને આંહી પણ તેઓ “પ્રેક્ષક” બને છે—

પછી સીનેમા થીએટરના દીવા જોલવાય છે.

જીતુભાઈ પ્ર. મહેતા

કલા

૫

હિંદુસ્તાની સંગીતપરિષદ

બહુ ઓછા ગુજરાતીઓને ખબર હશે કે ગયા ફેબ્રુઆરીના અંતમાં મુંબઈમાં હિંદુસ્તાની સંગીતપરિષદ મળી હતી. અને છન્ના હોલમાં પાંચ દિવસ સુધી એની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ રહી હતી. જ્યારે જ્યારે બેસુરાઈની નોખત જવા ગરબાઓ પીટાય છે, કસ વિનાનાં શરીરો લાલ પીળાં લુગડાં પહેરી માંડ માંડ તાળીઓ પાડે છે ત્યારે એ “નખખાઈ” જેવા ગુજરાતીઓનું ધાડું એકઠું થાય છે અને એ પરથી તેઓ સંગીત અને કલાની વાહીઆત વાતો સમજાવે રાખે છે. તે જ્યાં જ લોકોની આંહી ગેરહાજરી હતી. આંહી સૂરનાં જ શરીરો હતાં એટલે તેઓને આંહી આવવાનું ખાસ આકર્ષણ ન હોય એ સમજી શકાય તેવી વાત છે.

આ પરિષદ એ એક અગત્યનો બનાવ કહી શકાય. કારણ કે આંહી મોટી સંખ્યાની હાજરી રહેલી હતી અને એમાં અરધા-અરધ તો સ્ત્રીઓની હાજરી હતી. ખાસ કરીને પારસી અને દક્ષિણી બહેનો નજરે પડતી હતી. પણ તેઓ હિસ્તાદી સંગીતમાં ભારે રસ લઈ રહ્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ રાગોના સ્વરો વિશે ચર્ચા ચલાવી રહ્યાં હતાં. તેઓની વાત સાંભળવામાં આવી હોત તો કેટલાયનું અરમાન ઉતરી જત કે આજે આ દિશા કોણ ઝડપી રહ્યું છે !

ધરમપુરના મહારાજાએ પ્રમુખની ખુરશી પરથી કેટલાક સરસ સુદા કલા હતા. ટાઈગ્ર, રેડીઓ, -એ જ્યાંની સાથે સંગીત કેમ સંકળાએલું છે એટલે એ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની એમની વાતો રૂએ તેવી હતી.

આપણી પદ્ધતિમાં જીવંતના લાવવા માટે, જ્યાં જ્યાં સંગીત પડ્યું છે ત્યાંથી એને ઉચકી લેવા માટે, લોકગીતો અને જૂનાં

સ્વરૂપોમાંથી સૂરોનું દોહન કરવા માટેની એમની સૂચનાઓ પણ સરસ હતી. શ્રુતિઓની બાબતમાં જે મતભેદ છે એનો નિકાલ લાવવા માટે પણ એમણે જાણવું હતું. અને પ્રભાતદેવજી જેઓ ધરમપુરના મહારાજના કાકા યાચ છે, અને જેઓ નામી બીનકાર છે, તેમના સહકારથી તૈયાર કરેલ શ્રુતિ દેખાડતું હારમોનીચમ, અને બીજા એક નવા વાજાંતની જાણ કરી હતી.

આ પરિષદ વખતે પાંચ દિવસ સુધી જલસાઓ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા એમાં એમેચ્યુઅરોએ પણ ભાગ લીધો હતો અને એ સિવાય બીજા ઘણા ઉમતા ગાયકો અને વાજાંત વગાડનારાઓ ભળ્યા હતા.

પણ ખાસ ધ્યાન એએ તેવા ઉસ્તાદો તો ગ્વાલીયરના સરોદ-નવાજ હાશીસખાં, દીલ્હીના નામી તખલીયા નથુખાં, અને સર-ગીઆ ખુંડેખાં હતા. ત્યારે કુમાર ગાંધવે પણ સૌનાં મન હરી લીધાં હતાં. આ નવ વરસના ગવૈયાએ સાંભળીસાંભળીને આખાદ ગાવાની શૈલી પકડી છે. ખાસ કરીને અખદુલ કરીમખાંનું એનું અનુકરણ સરસ લાગતું હતું. કારણ કે ખાંસાહેબ અખદુલ કરીમની ગાયકી જ એટલી રૂપાળી છે કે એનું નાનુંશું પ્રતિબિંબ પણ મોહક લાગે છે. અને કુમાર ગાંધવના કંઠમાં એ શોભતું હતું કારણ કે એ ગાયકીમાં સૂરની શુદ્ધિ અને માધુર્ય રહેલાં હોય છે. કુમાર ગાંધવ જરૂર એક મહાન ગવૈયાનું વચન આપે છે પણ એના જો વધુ પડતા જલસા થવા માંડશે અને એને એ વાતની ખુદને બહુ જાણ કરાવવામાં આવશે તો એને ગેરફાયદો થવા સંભવ છે. એ ઉપરાંત એના ગળામાં જે ઢંગ છે એ સિવાયના ઢંગ એમાં રોપવાની પણ જરૂર નથી. આખી પરિષદનું ધ્યાન આ બાળગવૈયાએ ખેંચ્યું હતું.

હાશીઝખાં અને નથુખાં જેવા કલાકાર હિંદમાં જડવા મુશ્કેલ છે, નથી જ જડે એમ. હાશીઝખાંએ સરોદ બજાવ્યું હતું પણ જીત્તા હોલની છતમાં એના સરો ભરાઈ ગયા હતા. એમનો

હાથ સરોઢ પર પડે છે અને સૂરનાં નયનો ઉઘડે છે અને આપણા પર એ નયનો પડે છે. સરોઢનવાઝ એમને કહેવામાં આવે છે એ યોગ્ય છે. એમની આંગળીને ટેરવે સંગીત પડ્યું છે. એ ટેરવા તાર પર લાગે છે અને સંગીત તુરત જ પ્રગટે છે. એમણે અપ્રસિદ્ધ રાગો પણ બજાવ્યા હતા અને દેશ, મુલતાની, પીલુ, કાશી-એ લોકપ્રિય રાગો પણ બજાવ્યા હતા-છોકરાઓ ગાય છે એવી ધૂન પણ બજાવી એમાં જન મુકી આપી હતી.

હાશીસખાં ! આપ ખુબ બજાવે હો-માશાલ્લા !

ત્યારે નયુખાં તો “છનીઅસ” જેવા જ-ધુની આદમી-કીનખાખનો હાફકોટ અને લગભગ પગતી ધુંટી સુધી પહોંચે એવું એમનું શુલાબ્દી રેશમી ખમીસ ! એમનો મિમગ્ન પણ ટેડો ! હુનિયાની એમને લગીરે પરવા નહિ !

એનો હાથ તખલા પર પડ્યો ત્યારે તાલનાં મોજાઓ હલવા લાગ્યાં. તખલા પર આ બોલ ! વાહ, -આજ સુધી એવો જ ખ્યાલ હતો કે તખલું તો સાથ આપનાર છે પણ આ તો એકલું તખલું જ સાંભળ્યા કરીએ ! અને એના બોલ ! તાલની યોખખી ભાષા ! એક પણ બોલ બોખડો નહિ અને જલલ નહિ. એની આંગળીઓ તખલાથી અલગ થતી જ નથી-આજ કોલ તખલા પર હાથ પછાડવાની રીત શાસ્ત્રીય નથી એમ એમણે કહી જતાવ્યું.

એમના તોડામાં નવા નોખા ભાવ સમાએલા સમગ્નતા હતા. એમની કલા એમની સાથે કચરમાં જ સુવાની. નયુખાંના ઘણા શાગીદો છે પરંતુ એમની હારમાં આવે એવો એક જણ નથી. એમનું તખલું બજતું હતું ત્યારે સૌ એ ડોલનમાં તણાતું હતું.

અને બુદ્ધિમાં પણ સરંગી બલવામાં જાડુ કુશળ લાગતા હતા. સુનક્ષિતીદેવીનું નૃત્ય, અને અરશેહતું ગાણું-એ પણ આકર્ષક કાર્યક્રમ હતો.

આ પરિષદ પછી હસ્તાદેને પણ એમ લાગ્યું હતું કે આજે તેઓની સામે જેસનાર માત્ર એક રાજા જ નથી તેઓની કલાની કદર આજે લોકો કરી રહ્યાં છે. છાના હોય ભરજક રહેતો એ ચિન્હો આજની વાત કહે છે. કોઈ એક વ્યક્તિના દિવાનખાનામાં કેટલા દયાઈ રહેલી એ હવે ખુલ્લી હવામાં આવી છે, એટલે એ કળા જીવવાની છે.

મુખ્યમાં ભરાએલી આ પરિષદ જરૂર સફળ થઈ હતી.

“છ”

પત્રકારત્વ

૬

મહર્ષિ આગરકર

આગરકરનું બચપણ જ શું, તેમનું સર્વ આયુષ્ય જ ગરીબીમાં ગયું. તેમણે પોતાના જીવનું મુખ્યત્વે કોઈ પણ પ્રકારે કદી મેળવ્યું નહિ. શિક્ષક તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવ્યા પછી બચતો બધો વખત તેઓ પોતાના મનમાં રમતા વિચારોનું ચિંતન અને ઉપદેશ કરવામાં વાપરતા હતા એ દૃષ્ટિએ તો, ખુદ ટિળકે જ કહ્યા પ્રમાણે, “સ્વાર્થો યસ્ય પરાય” એવ સ પ્રમાણ એક: સત્તામત્રણી” એ વચન પ્રમાણે આગરકરની ગણના મહારાષ્ટ્રમાં ચણેલાં બોટાં મનુષ્યોમાં જ કરવી જોઈએ એમાં સંકા નથી.—ન. ચિં. કેલકર : કિશક્યસ્તિ, ખં. ૧, પૃ. ૨૦૨.

ગુજરાતમાં કવિ નર્મદાશંકર અને એમના સહજીવીઓએ જે કાર્ય પોતાની પેઢી દરમ્યાન કર્યું, તેને ધણે અંશે મળતું કાર્ય એમની પછીની પેઢી દરમ્યાન મહારાષ્ટ્રમાં કરનાર સુધારક વીર ગણેશ ગો. આગરકરની (૧૮૫૬-૧૮૯૫) એકતાળીશમી પુણ્ય-તિથિ ગઈ તા. ૧૭મી જુને પુનામાં પ્રો. દ. વા. પોતદારને પ્રમુખ-પદે ઉજવાઈ હતી. આગરકર જીવતાં, રવ. લોકમાન્યને પોતાને પોતાના એક વખતના એ સહકારી સાથે તીવ્ર મનભેદ અને ઉઘ

વિખવાદ જાહેરમાં સુધ્ધાં થએલો છતાં, તેમણે આગરકરની અવ-
સાનનોંધ સમગ્રગૃહ કંઠે જ લખી; અને આગરકરના ઓઠમાં
ઓછા જે અરિતકારોએ^૧ તેા એમને વિશે ભક્તિભાવે લખતાં
ખુદ ઇસુ અને તુકારામના ગુણોનું સ્મરણ કર્યું છે. મહારાષ્ટ્રના જ
નહિ, અર્વાચીન ભારતના પણ આગરકર એક અગ્રણી, સત્પુરુષ
અને દેશસેવક આ રીતે હતા છતાં, પ્રધાનપણે વાર્તાવિલાસી
એવા આગરના ગુજરાતી વાચકોમાંથી તેા બહુ થોડાએ તેમનું
નામ પણ સાંભળ્યું હશે કે તેમની કામગીરીથી તેઓ માહિતગાર
હશે એવો ભય રહે છે. આ કારણે, અને પૂર્વોક્ત પ્રસંગનિમિત્તે એમના
જીવન અને કાર્યનો કેટલેક પરિચય અહીં કરાવવો અરથાને નથી.

આગરકર દેસૂ (જિ. સતારા) ગામમાં ગરીબ માતૃપિતાને.
ત્યાં સને ૧૮૫૬માં જન્મેલા અને પ્રાથમિક શિક્ષણ કહ્યાડ ગામે
પોતાનું મોસાળ ટુંકું ત્યાં લઈ, ત્યાંની મુનસફ કોર્ટમાં થોડો
વખત ઉમેદવારી કરી, વધુ વિદ્યાર્જન માટે રત્નાગિરી એક સગાને
ત્યાં ગએલા. તેણે ધાર્યો આશ્રય નહિ આપતાં, તેમને ઉદર-
નિર્વાહના કાર્યને જીવનમાં પ્રથમ સ્થાન આપવાની ફરજ પડેલી.
વિદ્યા એમ ખોરબે પડી પણ દારિદ્ર્યના અનુભવોની સાજાએ
તેમને એટલા વડેલા, ભાવિ જીવનકલહ મટે થડવા માંડ્યા.
કહ્યાડ એ એલો હતું તેા રત્નાગિરી સુલો અનેહું અનુભવાયું;
પરિણામે, તેમણે ઓલામાં પુનઃ પ્રવેશ કરી ત્યાં કંપાઉડરની
નોકરી લીધી. પણ જમ તેમ કમાઈ ખાતું એ કે થોડો જ તેમનેા
જીવનાદર^૨ હતો ? નહોતો. એમને તેા લેલ લાગી હતી જાન-
સંપાદનની. એટલે વળી નોકરી છોડીને ગયા આકોલે મોટા
મામાને ત્યાં; અભ્યાસ ત્યાં અલ્પવિદ્રે આગળ ધપાવી, ૧૮૭૫માં
મૅટ્રિક થયા.

આગળ અભ્યાસ પુને જઈને કોલેજમાં કરવાનો હતો, પણ

૧. સ. વિ. સ. ખાઉકર : આગરકર-અરિત પૃ. ૧૧૨-૧૪; વિ. હ.
કુળકર્ણી : 'અર્વાચીન મરાઠી વાક્યસેવક', ખ. ૧, પૃ. ૩૦.

પૈસા ક્યાં ?.... પચાસ રૂપિયા બે ત્રણ સમભાવી ગૃહસ્થોના લઈને એ વિકટ પ્રસંગ પણ વિતાવ્યો. કેકન કોલેજમાં દાખલ થયા, વકીલની તથા નિર્ગમલેખનની દરીદ્રાઈનાં ધનામો રૂપે નાની આવક બાબુમાં ચાલુ કરી, એમ કરતાં ૧૮૭૮માં ખી. એ. થઈને દક્ષિણ ફેલોશિપ મળતાં એમ. એ.ના અભ્યાસની સવળત મળી ગઈ. કોલેજકાળમાં એવો સમયે આવી જતો જ્યારે તેમની પાસે એકથી બીજું પહેરણ ન હોય.

આ વખાનાના ખીજા કેટલાક વિચારકો પર તેમ તત્કાલાનાઓની આગરકર પર પણ મિત્રરૂપે-સરની ગાઢી અસર કોલેજજીવનમાં થઈ અને તેમને લો. ટિળક સાથે મૈત્રી પણ ત્યાં જ થઈ.

૧૮૮૦ની આખરે પોતે એમ. એ. થતાં જ કેટલા ઉત્સાહથી ન્યુ ઇન્ડિયન રફલમાં જોડાયા; તે દિવસથી જ કેટલી યશસ્વી શરૂઆત એમના 'લોકિક અરિત્ર અને અલૌકિક કાર્ય'ની થાય છે; ૧૮૮૧માં ટિળકની સાથે 'કેસરી' ને 'મરાઠા' શરૂ કરીને એ પત્રોમાં પોતે કેટલા એકાગ્ર અભિનિવેશથી કાર્ય કર્યું-એ કાર્યને અગે પણ કેવીકેવી લીલીસુડી દીડી; અત્યેક પછાતાં ૧૮૮૮માં પોતાનું સ્વતંત્ર પત્ર 'સુધારક' કેવી મુશીબતો વચ્ચે જીવું કર્યું અને મરણ પર્યંત સાત વર્ષ ચલાવ્યું; તેમાંનાં બેઘડક સુધારાલક્ષી લખાણોએ તેમને માટે ખૂબની ધમકી સુદાં કેવી આણેલી; ફર્જ્યુસન કોલેજમાં પ્રેક્ટિસર અને પ્રિન્સિપલનું પદ કેવી રીતે શોભાવ્યું; આ વગેરે લાંબી પણ રસિક જીવન વાર્તા આ દૂંકી નોંધમાં સમાવવી અશક્ય છે. ઉપર્યુક્ત બે અરિત્રઅધિકાઓમાં તથા 'ગુજરાતી'ના ગયા દીવાળી અંકમાંના રા. ગોકુળભાઈ બટ્ટના લેખમાં વાચકોને એ મળશે.

પંદરેક વર્ષની પત્રકાર તરીકેની જની કારકિર્દી હોય તેની વાહ્મયસેવા પણ અદ્યપદ્ય ન હોય. 'કેસરી' અને 'સુધારક'માંના લખાણોના ચાર ભાગ, ડોંમરી-તુરંગમાં ગાળવા પડેલા ૧૦૧

દિવસો વિશેનો અર્થ, 'વિકારવિશ્વસિત' નાટક અને 'વાક્યમીમાંસા' એટલા આગરકરના અર્થો છે. તેમની લેખનશૈલી વિશે રા. ખાંડેકર કહે છે :

ભાષાસૌંદર્ય, કલ્પનાપ્રાચુર્ય, કાવ્યાત્મકતા વગેરે સાહિત્યગુણ શ્રી. કૃ. કોલ્હાપુર, ન. ચિં. કેળકર, વા. મ. બેપી, રા. ગ. ગણકરી વગેરે લેખકો જેટલા આગરકરમાં મળતા નથી. પણ એની સાથે આપણે એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે દૈનિક ચર્ચાની દૃષ્ટિએ મૂળમાંથી જ હલ-મલાવવાનું, સામર્થ્ય, આવેશપૂર્ણ ભાષા વડે સમાજને ખળમળાવીને જગાડવાની શક્તિ, સત્યનો સૂચી દીપ્ત હોય તો તેની સામે નિમલ દૃષ્ટિથી જોવાનું ધૈર્ય : આ ગુણો, આગરકરના જેટલા પ્રમાણમાં, બીજા કલાકુશલ લેખકોમાં જોવામાં આવતા નથી. આજસ, આવેશ, સત્યપ્રીતિ, વ્યાવહાયમય આકર્ષતા, તકશુદ્ધ વિચારસરણી વગેરે આગરકરના ગુણો નવા લેખકો આત્મસાત્ કરશે તો તેમને દાયે સમાજની અને વાક્યમયની ઉત્કૃષ્ટ સેવા થશે.

અને આ બધું માત્ર ૩૯ વર્ષની જીવનલીલામાં બન્યું. એ જ ચરિત્રકાર કહે છે તેમ :

સત્યનો નિઃસીમ ઉપાસક, વિચારસ્વાતંત્ર્યનો દિવ્યમંત્ર મહારાષ્ટ્રને કહેનાર મહર્ષિ, વિદુસ્વતાની જેમ અલ્પકાળ ચમકીને દુષ્ટ થયો.

—વિ.

૭

‘દુષ્ટ’ના સ્પર્શપદ

‘દુષ્ટ’ । તે વાસ્તવિક ‘સત્ય’ના હર્ષ અને સત્યકથનમાં તેઓ નિહર હતા ... તેઓને પોતાના સત્યાગ્રહને શીવે ધણી કળ્યા લડવા પડ્યા હતા અને આને માટિ મોટું ફંડ પણ તેમની પાસે હતું. ‘અસત્મ’ને ઉધાડું પાડવું એવો તેમનો દૃઢ આગ્રહ હતો. હિંદુસ્તાનમાંથી એક વખતે પુનાના

૧. આ અર્થને હોલકર સરકારે આપેલા રા. ૭૦૦)માંથી રા. ૪૦૦) ના અર્થકારના અને બાકીના ‘ફિસરી’ને મળે એવો નિવાહ ઉઠ્યો. યતાં આગરકરે આખી જ રકમને વિશાળદિ આપેલી.

એક યુરોપિયને તેમને ક્રિયાક્રી કરી હતી કે અમારે દેશોએને સલામ કરવી પડે છે. અને મિ. લેબરિયરે તેઓને જણાવ્યું હતું ને તેમ કરવામાં કંઈ શરમાવા જેવું નથી એવો રોકડો જવાબ આપ્યો હતો.

આશરે પાંચ સદી પર (૧૯૧૨માં) ગુજરાત પામેલા વિરલ ઇંગ્લિશ પત્રકાર હેન્રી લેબરિયર વિશેના, અમારી જાણ પ્રમાણે, અત્યાર સુધીના પહેલા અને છેલ્લા જ એક દુકા ગુજરાતી લખાણમાંથી ઉપલેા હતારો કહીએ છીએ. લેબરિયરની માફક જ, કર્તવ્યપથે વિચરતાં ભલભલાઓની તમા નહિ રાખનાર સ્વ. ધર્મશાસ્ત્રના ‘ગુજરાતી’ના ૧૯૧૩ના દીવાળીના અંકમાંથી એ લીધો છે; અને હમણાં અહીં એ વિષય હાથ ધરવાનો પ્રસંગ એ છે કે લેબરિયરનું પહેલું જ અને પ્રમાણભૂત, ‘લેબી’ એવા ભલભલ નામવાળું જન્મચરિત્ર ને ગયા એપ્રિલમાં મિ. હેરકેમ-પીઅર્સને લખી પ્રગટ કર્યું છે, તેમાંની કેટલીક વિગતો પરથી એ ચિર-યશસ્વી પત્રકારના કાર્યની યોડીક પિછાન અમારા વાચકોને કરાવવી.

જન્મ સતે ૧૮૩૧માં; શાળા કોલેજની કેળવણી છટન અને ટ્રિનિટી સરખાં વિદ્યાધામેમાં; પછી, વૃત્તિવ્યવસાય નિમિત્તે કેટલાંક નેમોનાં સાહસ યુરપના દેશોમાં તેમ અમેરિકામાં પણ; યોગે વર્ષ દેશપરદેશનાં ઇંગ્લિશ એક્ઝીક્યુટીવ્ઝની કચેરીઓમાં નોકરીએ; ૧૮૬૮માં સાડત્રીશની વયે, પિતા ધણે સારો વારસો મૂકી પરતોડ પળનાં, કમાવાની નિશ્ચિંતતાપૂર્વક સ્વદેશે પુનરાગમન; પછી એક નાસ્તુરુદ ઉદ્યાનમાં જેમાં હેત્રી અર્લિંગ અને એલન ટેરી સરખાં નટનટ્રીએ પોતાનો સદિયારો પાઠ પહેલી વાર જ ત્યાં ભજવ્યો; ૧૮૬૯માં ચોથો ભાગ ખરીદી ‘ડેલી ન્યુસ’ની માલિકીમાં; વળતે વર્ષ, ૧૮૭૦ની ક્રાંતિ-જર્મન લગ્નધેળા, પેરિસથી એ શહેરના મેરા વિશેના જળદળના જતાંતો, જેણે એ અખબારના વેચાણને અડખેર વધારી દીધું.

૧. મૂળમાં, “અમને દેશોએ” એમ છે. પણ એ ભૂલ હાલ છે.

૨. હેમિશ હેમિલ્ટને ૧૦૧ શિલ્પિએ પ્રકાશિત.

૧૮૭૪થી 'વર્લ્ડ'માં નાણાવિષયક લખાણો સાથે, પત્રકારત્વમાં વધુ પ્રવેશ અને ૧૮૭૬માં 'ટ્રુથ'ની સંસ્થાપના.^૧

ખન્ને પત્રોમાં પોતે નિખાલસપણે અને પૂરી નિર્બીકતાથી લખતા. શરૂઆતના સમયે 'ટ્રુથ'માં તેમણે હરકોઈ વિષય જાતે જ ઉઠાવવાનો મતો, પછી તે વેપાર સમાચાર હોય કે નાટકની સમીક્ષા; 'મોટે, ખાંચરેના' સામાજિક ખરખખર કે રાજકીય ટીકા-અર્થા; અંગત સંસ્મરણો કે લેખનીચિત્રો—અરે, ફેશનવિલાસ અને પાકસાજ સુધીંત.

એ લખાણોમાં પોતે વારંવાર સમાજમાં ચાલતા ફેલફેલ અને હંભાચાર નિરૂપણે ઉઘાડ પાડતા; (એ લખાણોને કાદવ-હાડ અને સોનાચાળીની સોદા મેળો કહેનાર કોઈકે 'જન્મ-ભૂમિ' જન્મ પામ્યું'તું કે નહિ, તત્કાલીન ચિંતનમાં, એની શોધ અહીંના કે તહીંના કોઈક સમર્થ કલમકિતાબીએ હવે જટપટ કરી નાંખવી જોઈએ.) એવા ધીખતા સત્યગ્રેમે એમને ઘણી વાર અદાલતની દેવડી દેખાડેલ, જ્યાં પોતે મેજે જ બસાવ કરતાં કરતાં સાક્ષીઓની કાલિલ ઉત્પત્ત તપાસ લઈ નાંખતા; એમને ઘણી વાર મારપીટ પણ થએલી જ.

૧૮૮૦થી ૧૯૦૫ સુધી પોતે પાર્લામેન્ટના સભ્ય હતા. ત્યાં પણ પોતે માર્ચુ મૂકીને જ વાત કરતા અને વર્તતા. વળી, એક-ચિંતનના ઘણા સામાજિક રાજકીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિશે જે મંતવ્ય તેમણે ચીવટથી આગળ કરેલાં, તે જેમ એ

૧. "He founded Truth which he wished to call 'The Lyre'" અહીં છેલ્લા શબ્દ પર રૂબેય છે. પોતે પોતાના પત્રમાં નહું નમ્ર સત્ય કહેશે એટલે જેમના વિશે સત્ય કહેવાશે તેઓ એ સાંખવાના નહિ, પોતાને જુઠું (Lier) કહી વગોષવાના. પણ Lier નામ તો રખાય નહિ; તેથી Lyre: સત્યની બીણા વગાડનાર પણ દુનિયા હાલના વહેવારખેરાની નજરે 'જુઠું' કહેવાવાનું એવું પત્ર.

વખતે માન્ય થયાં નહિ, તેમ પાછળથી ઘણું ભાગે સૌને સ્વીકારવાં પડ્યાં હતાં. તેમની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા એવી અચલિત હતી કે ધ્યેય-સિદ્ધિને પથે જતાં, આપણે પડે તો, વ્યક્તિને ભોગ ખુશીથી આપતા. આમ જ, પોતે આધરિશ હોમરૂલના હિમાયતી હોઈ, એ હિલચાલને એનો નેતા પાર્નેલ દાનિકર જન્યો છે એવી પોતાને ખાતરી યતાં જ, એ એક વારના નિજ સાથીના સામાવળિયા પોતે ધર્મભાવે અને વગરસદ્કારે જનીને બેસતા, કહેતા : “મારે મન રાજકારણમાં સિદ્ધાંત એ જ સર્વસ્વ છે; વ્યક્તિ તો છે કેવળ ‘કાઉન્ટર’” પોતાની તત્ત્વનિષ્ઠાને જ કારણે તેમણે વિરોધ કરવો પડ્યો તેથી, જે વ્યક્તિ પર પોતે લેખક કે ભાષક તરીકે તૂટી પડ્યા હોય, તેની સાથે અંગત વેરઝેર તેમને નહોતું; કેમ કે, પેટમાં પાપ નહોતું. પણ, રાજ્યનો ખિસાખર્ચ કમી કરાવવાની લડત ચલાવનાર આવે. પુરુષ રાજપ્રિય ન જ થઈ શકે. વિક્ટોરિયા અને એડવર્ડ સાતમા અને તેમને ધિક્કારતાં અને પ્રયાનપદે તેમને આવતા અટકાવેલ—જે કે તેમને “પેલો કાળીનાગ !” કહેનાર એડવર્ડ, તેઓ રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ તેમને પોતાના પ્રિવીકાઉન્સિલર બનાવ્યા હતા.

લેખકશિયરે ૧૯૦૫માં નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યા પછી, જીવન-સંધ્યાનાં સાત વર્ષ ફ્લોરેન્સમાંના માઇકલ એન્જેલોવાળા સબ્ય મહાલયમાં ગાળ્યાં હતાં. —વિ.

ગ્રંથાલય

૮

અંધપાલત્વનું રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન

આશરે પચીસ વર્ષ પહેલાં ભારતવર્ષમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિની શુભ શરૂઆત થઈ. પંજાબ અને વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલયો

સ્થપાયો અને તેની અસર દક્ષિણ ભારત પર પડી. આજે મદ્રાસ
 હજારોમાં ખેતરાઓ, આંધ્રદેશ અને બીજા કોઈક નાના તાલુકા-
 ઓએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં જે કાર્ય કર્યું છે તેની તોલે કાંઈ પણ
 પ્રાંત આવી શકે તેમ નથી. ત્યાંના લિહિત વર્ષમાં પુસ્તકાલય-
 પ્રવૃત્તિને વ્યાપક બનાવી, અમલોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની અસ્મિતા
 જાગૃત થઈ છે. તેને અમલમાં મૂકી આખો આંધ્રદેશ પુસ્તકાલયો
 અને વાચનાલયો દ્વારા આમજતોની અમલોદ્ધારી ટાળવા પ્રયત્ન
 કરી રહ્યો છે. પંજાબમાં પણ સરકારની કોઈ પણ જાતની મદદ
 સિવાય મી. ડીકીન્સને આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં પુસ્તકાલય-
 ભાવના પેદા કરી પરંતુ આજે મદ્રાસ હજારો કરતાં તેનું કાર્ય
 મંદગતિએ ચાલી રહ્યું છે. વડોદરામાં જે કાંઈ કાર્ય થયું છે તે તો
 શ્રીમંત ગાયકવાડને જ આભારી છે. રાજ્ય તરફથી મદદ મળતાં
 શ્રી. મોતીભાઈ અમીને વીસ વર્ષમાં આખા જે વડોદરા રાજ્યમાં
 પુસ્તકાલયભાવના જાગૃત કરી અને સેંકડો પુસ્તકાલયો અને
 વાચનાલયો બનાવ્યાં. પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના આત્મારૂપ ગણાતા
 શ્રી. અમીનની ધટતી કદર વડોદરા રાજ્યે તો નથી કરી;
 પરંતુ આજે, શ્રી. અમીન નિવૃત્ત થઈ પોતાને ગામ જઈ
 વસ્તા તેને સમયે પણ ગુજરાતના આગેવાનો પુસ્તકાલય-
 પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, તેમાં થી અમીનો સાથ લેવાનું વિચારે છે એ
 શોચનીય છે. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાત પુસ્તકાલયમંડળ સ્થપાય
 અને પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિને વ્યાપક સ્વરૂપ અપાય તો ચોડાં જ વર્ષોમાં
 ગુજરાતની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ સૌથી મોખરે બની રહે. ગુજરાત-ગલ્લે
 મુંઝાઈ હજારોમાં પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ છે જ નહિ એમ કહીએ તો
 ખોટું નથી. દરેક પ્રાંતમાં પુસ્તકાલય-સંધાદ્વારા કાંઈક કાંઈક પ્ર-
 વૃત્તિઓ થયાં જ જાય છે, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની ભાવના ધીરે
 ધીરે વ્યાપક બનતી જાય છે. તેને સમયે ગુજરાત પાછળ રહી જાય
 એ શોચાર્પક તો નથી જ.

પંજાબ, મદ્રાસ આદિ સ્થળોમાં અંધપાલોને શાસ્ત્રીય તાલીમ

આપવા માટે વર્ગો પણ ચલાવવામાં આવે છે. વડોદરા પણ આવે વર્ગ ખોલવા વિચારે છે. અંધપાલોને શાસ્ત્રીય તાલીમ આપવાની આવશ્યકતા મુંબાઈ મંદાકાને ક્યારે જણાશે એ તે ભવિષ્યમાં જોવું અને અનુભવવું રહ્યું.

અંધપાલોને શાસ્ત્રીય તાલીમ આપવા માટે સન ૧૮૭૭માં મેંચેસ્ટરના ડૉ. કેસ્ટાડોરોએ સલાહ ઉપાધ્યો. ૭ વર્ષ પછી અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિએશને આ સલાહ ઉપાડી લીધી અને પરિણામે સન ૧૮૮૭ના નવમ્બરમાં માસમાં કોલમ્બિયા કોલેજને અંગે પુસ્તકાલય-વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો. અમેરિકાની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા સ્વ. ડૉ. મેલીલ ડ્યુબોએ પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવા જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે જગતમાં અજોડ છે. ઉપર્યુક્ત વર્ગની શરૂઆત કરવામાં મિ. ડ્યુબોને ઘણી અડચણો અને વિરોધો સહન કરવા પડ્યા હતા. છતાં દિન પ્રતિદિન અંધપાલોની જરૂરિયાત વધતી ગઈ અને તેની શાસ્ત્રીય તાલીમનું મહત્ત્વ પ્રજાને સમજાતું ગયું. પ્રથમવર્ગનો અભ્યાસક્રમ માત્ર ચાર માસનો હતો તે આજ વર્ષોને બે વર્ષનો કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પુસ્તકાલયશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રત્યેક વિષયનું જ્ઞાન ખૂબ જીલ્લવટથી અપાય છે. અભ્યાસને અતિ F. L. A. (Fellow of the Library Association) ની ડીપ્લોમાં આપવામાં આવે છે. ઉપર કહી તે ડીપ્લોમા ધરાવનાર દિંદમાં ભાગ્યે જ ચાર પાંચ અંધપાલો છે.

અમેરિકામાં ચાલતી પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિનો એક ઇંગ્લેંડ અને ખીન્ન યુરોપીય દેશોમાં ભાગ્યો. ઓક્સફર્ડ અને લંડન યુનિવર્સિટી-માં પણ આજે બે વર્ષનો ડીપ્લોમા કોર્સ રાખી, પુસ્તકાલય-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. અમેરિકામાં આજે કેટલાં અંધાલય-વિદ્યાલય અને વર્ગો ચાલે છે તે નીચેના કોઠા પરથી જણાશે.

સાધનાનું નામ	સ્થાન:	સ્થાપ્ત સન
૧ ન્યુયોર્ક રેડ રુથ	આફ્રિકાની	૧૮૮૭
૨ પ્રાંત ધર્મદીપ્ત રુથ ઓફ લાયબ્રેરી સાયન્સ	યુકલિન	૧૮૬૦
૩ યુનિવર્સિટી ઓફ ઇલીનોઇસ લાયબ્રેરી	રોમપેઇન	૧૮૬૩
૪ કોનેક્ટિકટ લાયબ્રેરી રુથ	પ્રીટ્સબર્ગ	૧૯૦૧
૫ સીમન્સ કોલેજ લાયબ્રેરી ટ્રેનાય રુથ	બોસ્ટન	૧૯૦૨
૬ વેસ્ટર્ન રીઝર્વ યુનિ. લા. રુથ	કલીવલેન્ડ	૧૯૦૪
૭ યુનિવર્સિટી ઓફ નોર્થવેસ્ટ લા. રુથ	સીકલ, નોર્થવેસ્ટ	૧૯૧૨
૮ ક્લેસેલ ધર્મદીપ્ત રુથ ઓફ લાયબ્રેરી સાયન્સ	રીલાઉન્ડ્રીઆ	૧૯૧૪
૯ યુનિ. ઓફ કેલીફોર્નિયા રુથ ઓફ લાયબ્રેરીઅનશીપ	બર્કલે	૧૯૧૯
૧૦ યુનિ. ઓફ મીચીગન રીપાઈ-મેંટ ઓફ લાયબ્રેરી સાયન્સ	એન આરઆર (મીચીગન)	૧૯૨૬
૧૧ વીસકોન્સીન લાયબ્રેરી રુથ	મેડીસન	૧૯૦૬
૧૨ હેમ્પટન ધર્મદીપ્ત રુથ લાયબ્રેરી રુથ	હેમ્પટન	૧૯૨૭

આટલાં મુખ્ય વિદ્યાલયો ઉપરાંત બીજા આઠ વિદ્યાલયો અમેરિકામાં છે. યુરોપમાં પણ મેચેસ્ટર, લંડન, ઓક્સફર્ડ, લેકેન્સાપર આદિ સ્થળોમાં પણ અંચાલય-વિદ્યાલયો છે. હિંદમાં પણ કેટલાંક સ્થળોએ વર્ગો ચાલે છે તેમાં ખાસ પંજાબ અને મદ્રાસમાં જે વર્ગો ચાલે છે તેમાં ઠીકઠીક શાસ્ત્રીય તાલીમ અપાય છે. અત્તામલાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ડૉ. થોમસ એક વર્ષ ખાસવાની યોજના વિચારી રહ્યા છે. વડોદરામાં સ્વ. મિ. વિલિયમ બોર્ડને શરૂઆતમાં એક વર્ષ ખાલ્યો હતો.

હિંદમાં સરકારી ટીપ્પોગ્રાફી

હિંદી સરકાર તરફથી અંચાલની શાસ્ત્રીય તાલીમ આપવા

માટે એક વર્ગ જોલાય તે માટે ઇમ્પીરીયલ લાયબ્રેરી (કલકત્તા)ના લાયબ્રેરીઅન ખા. બા. અસાદુલ્લાએ પાંચ વર્ષ સુધી અનેક પ્રયત્નો કર્યા. એમના સતત પ્રયત્ન અને સમજાવટને પરિણામે હિંદી સરકારે એક વર્ગ જોલાવાની મંજૂરી આપી. મંજૂરી મળતાંની સાથે જ ગયે વર્ષ કલકત્તાની ઇમ્પીરીયલ લાયબ્રેરીમાં ખા. બા. અસાદુલ્લાએ વર્ગ શરૂ કર્યો. અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિએશનની માધ્યમિક પરીક્ષા માટે જોડસો અભ્યાસક્રમ છે તેમાં અનુકૂળ, ઘટતા ફેરફાર કરી એક અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢી હિંદી સરકારની મંજૂરી મેળવી. મંજૂરી મેળવવામાં તેમને કેટલીક શરતો કબૂલ રાખવી પડી છે તે નીચે મુજબ છે. (૧) હિંદી સરકાર ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને ડીપ્લોમા આપશે પરંતુ વર્ગ મોટે દામ પશુ રીતે પાછતું પણ ખર્ચ સરકારને ચોપડે નહિ પડે. (૨) સમસ્ત હિંદમાંથી અરજીઓ મંગાવી માત્ર વીસ વિદ્યાર્થીઓને (એન્ડ્યુએટેને જ) લેવા અને એ વીસ પૈકી દસ જાણુ સરકારી પુસ્તકાલયોમાં લાયબ્રેરીઅન તરીકે કામ કરતા હોય તેવાઓને દાખલ કરવા.

ઉપર્યુક્ત શરતો આનાકાની વિના સ્વીકારી લઈ વર્ગ શરૂ કર્યો. કારણ ખા. બા. અસાદુલ્લાને સરકાર પાસે એક શુભ શર-આત કરાવવી હતી ! મહામહેનતે સરકારે ‘હા’ પાડી હતી, એટલે એક ધણુ પણ ગુમાવ્યા વિના વર્ગ શરૂ કરી દીધો. સમસ્ત હિંદમાંથી કુલ છરો અરજીઓ આવી પરંતુ હિંદી સરકારના ફરમાનને માન આપી માત્ર વીસને જ લીધા. એ વીસમાં મુંબાઈ સેક્રેટરી-એટના વડા અંથપાલ, ઇમ્પીરીયલ એગ્રીકલચર ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પુસાની લાયબ્રેરીના અંથપાલ, હુગલી કોલેજની લાયબ્રેરીના અંથપાલ જેવા અનુક્રમે ૧૩, ૧૫, ૧૭ વર્ષના અનુભવી અંથપાલો પણ હતા. પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંત, મધ્યપ્રાંત, મદ્રાસ, ગુજરાત અને સરહદ પ્રાંત-માંથી પણ એક એક વિદ્યાર્થી વર્ગમાં જોડાયેલા હતા. બંગાળી-ઓનું પ્રમાણ સૌથી વધુ હતું. વર્ગનો પોણા ભાગ એવો હતો કે જોઓની ડીગ્રી બી. એ કરતાં વધુ હતી. અને પુસ્તકાલયખાતાનો

અનુભવ પણ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક હતો. વર્મની શી માત્ર પચાસ રૂપિયા હતી. છ માસના અભ્યાસને અંગે હજી વિષયોની Theoretical અને practical પરીક્ષા સેવામાં આવી હતી. માત્ર દસ જણને 'ડિસ્ટીક્શન ડીપ્લોમા' આપવામાં આવી હતી. આળીસ ટકા ગુણ મેળવનારને માત્ર પાસ ગણી સામાન્ય ડીપ્લોમા આપવામાં આવી હતી. ખા. બા. અસાદુલ્લા અને તેમના મદદનીશ તરીકે કામ કરનાર થી. કુમારે (અધ્યયનવિભાગના લાયબ્રેરીઅન) વર્ગમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. કલકત્તાની મોટી મોટી લાયબ્રેરીઓ, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાનાઓ આદિમાં લઘુ જઘુ વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક વિષયનું વ્યવહાર જ્ઞાન આપવામાં ખા. બા. અસાદુલ્લાએ ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. અંધવર્ણન-વિદ્યા જેવા વિષયનું વ્યવહાર જ્ઞાન બરાબર મળે એવી ટીટાલર પેપર મીલમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને લઘુ જવામાં આવ્યા હતા. આખા યે અભ્યાસક્રમની માહિતી નીચેના ટાકા પરથી જણાશે.

વિષય	પાઠ્ય પુસ્તકો	પરીક્ષા માટે ગુણ
(૧) વર્ગીકરણ (Classification)	(1) Dewey, 'Decimal Classification & Relative Index. (2) Sayers, Introduction to Library Classification. (3) Sayers, Manual of Library Classification	૧૫૦
(૨) નામાવલિકરણ (Cataloguing)	(4) Mann, Introduction to Cataloguing (5) Catalogue Rules, author and Title entries (6) Hitchler, Cataloguing for small Libraries. (7) Quinn & Acomb, Cataloguing and Indexing.	(A. L. A.) ૧૫૦

- (૩) ગ્રંથ-નિર્વાચન (8) Drury, Book-Select-
(Book-Select- ion
tion) (9) Drury, Order work
for Libraries.
(10) Haine, Living with
Books ૫૦
- (૪) ગ્રંથવસ્તુની વિદ્યા (11) Esdaille, Manual of
(Bibliography) Bibliography.
(12) Meckerrow, Handbook
of Bibliography. ૫૦
- (૫) અધ્યયનશાસ્ત્ર (13) Warner, Reference
(Reference) Library Methods.
(14) Wyer Reference
work.
(15) Maccomb, Reference
Department. ૫૦
- (૬) ગ્રંથાલય-વ્યવસ્થા અને
સંચાલન (16) Doubleday, Manual
(Library Org- of Library Routine.
anization & (17) Dava, Library Pri-
administrati- mer.
on) (18) Brown, Manual of
Library Economy.
(19) Headicar Library Or-
ganization and adm-
inistration ૧૦૦

આ ૭ વિષયો ઉપરાંત Library-handwritingના
પચાસ ગુણ મળી કુલ ૬૦૦ ગુણ રાખવામાં આવ્યા હતા.
પૂર્વોક્ત વર્ગો દર એકાંતરે વર્ષે કક્ષક્તામાં ચાલશે.

આવા વર્ગો ગુજરાતમાં શરૂ થશે ? અને પુસ્તકાલયોનું
સંગઠન કરી કાંઈક સક્રિય કાર્ય ઉપાડવા ગુજરાતના સાહિત્યકારો,
સાહિત્યપરિષદ અને સંસદના સભ્યો કાંઈ પ્રયત્ન કરશે ?

ભક્તિપ્રસાદ ત્રિવેદી

‘માનસી’ : નામ અને ધ્યાનમુદ્રા*

૯

‘માનસીની ધ્યાનમુદ્રા’ નામની ગયા અંકમાંની મારી નોંધમાં બનવા પામેલી એક જૂલ તરફ મારા મિત્ર સારાલાલ નવાબે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એ જૂલ ખુદ ‘માનસી’ નામના અર્થ વિશેની જ હોવાથી એક રીતે મોટી પણ ગણાય. એટલે એ આખત ઉપર એમણે જે પ્રકાર પાડ્યો છે તે જાહેરમાં મૂકવો આવશ્યક સમજ્યું છું.

‘માલવીય અભિનંદનઅંધ’માંના ‘ગોડેસિસ ઓફ લર્નિંગ ઇન લૈનીઝમ’ નામના શ્રી બી. સી. બટ્ટાચાર્યના લેખમાંની જે દહીકતને આધારે શ્રી વિજયરાયે પોતાના આ ત્રિમાસિકનું નામકરણ કર્યું, અને એની ધ્યાનમુદ્રા-સંશયિત્ર-તૈયાર કરાવવા માટે એ દહીકતોવાળા જે મોકો મને એમણે મોકલ્યા તેમાંની એ દહીકતની રજુઆત ખુદ શ્રી બટ્ટાચાર્યે જ જૂલબરેલી કરી છે, એમ શ્રી સારાલાલ જૈનશાસ્ત્રીના પોતાના અભ્યાસને આધારે પુરવાર કરે છે. પોતાના એ પ્રતિપાદનની વિસ્તારી વિગતો એમણે મને આપી છે તે એમના જ શબ્દોમાં રજુ કરવી હિમિત યશે:

“ જૈનધર્મના અંધોમાં એકલી માનસી જ નહિ પણ બધી મળીને કુલ સોળ^૧ વિદ્યાદેવીઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ

૧ જીન અંધથી મુલતવાયા કરતી નોંધ; આમાંના ખુલાસા વગેરે પછી પણ, “મનસ-માનસ-માનસી” કત્યાદિ અમારા સૌથી પહેલા નિવેદન-માંનો અર્થ અબાધપણે જણાય છે; તેથી ‘માનસી-સરસ્વતી’ એ બિાદું નથી, સાચું છે.—તંચી

૧. સોળ વિદ્યાદેવીઓ નીચે-મળ્લ છે: (૧) રોહિણી (૨) પ્રજ્ઞાપિત્ર (૩) વજ્રમુખલા (૪) વર્જાકુશી (૫) અપ્રતિયક્ષા-અક્રેધરી (૬) પુરુષદત્તા-નરદત્તા (૭) કાલી (૮) મદાકાલી (૯) ગૌરી (૧૦) ગાંધારી (૧૧) સર્વાસ-મહામ્વાલા (૧૨) માનવી (૧૩) વૈરોહ્યા (૧૪) અચ્છુપ્તા (૧૫) માનસી (૧૬) મહામાનસી.

વિદ્યાદેવીઓનો અર્થ કરવામાં શ્રી બી. સી. બટ્ટચાર્ય^૨ તથા દિ.બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા^૩ જેવા વિદ્વાનોએ ખૂલો કરી છે. તેઓએનો અર્થ ‘સરસ્વતીનાં સોળ સ્વરૂપો’ એ રીતનો જે કરે છે તે ખરાખર નથી. જૈનધર્મના અધોમાં એ વિદ્યાદેવીઓની કલ્પના મંત્રની અધિકાધિકાઓ તરીકે કરવામાં આવી છે, અને તે અનુસાર એ સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો જુદીજુદી મુદ્રાઓ અને જુદાજુદા મંત્રો તેમ જ મૂર્તિઓની પણ કલ્પના કરવામાં આવી છે.^૪

માનસીનાં ચિત્રચિત્ર સ્વરૂપો

‘માનસી’ શબ્દના વ્યુત્પત્તિઅર્થ ‘ધ્યાન ધરનારાના મનને સાન્નિધ્ય કરનારી’ એવો થાય છે.

સ્તિતશકુનિમતા ડડથ માનસીક્ષા ડડત્તત્તિમિરં મદ ભાસુરા નિષ્ણાશમ્ ।
ચિત્તરુ દધતી પવિંક્ષતોધત્ તત્તિમિરં મદભાસુરાનિષ્ણાશમ્ ॥૮॥ ૨૧
—સ્તુતિ ચતુર્થિ^૫શતિકા

[શ્લોકાર્થ : રાજદંસ ઉપર આરૂઠ થયેલી એવી, વળી મદ વડે સોમતા અસુરોથી (પણ) નદિ જતાયેલી તથા વળી દેહોત્તમાન એવી, તેમ જ વળી મદલુ કર્યો છે વિસ્તારને જોણે એવા (અર્થાત્ વિશાળ), વળી નાશ કર્યો છે હૃદય પામતા ગાઠ અધિધારનો જોણે એવા અને (અત્યેવ) વીજળીના પ્રકાશ વડે સુપ્રકાશિત કરી છે દિશાઓને જોણે એવા વળને ધારણ કરતી યકી માનસી (દેવી) સત્વર સુખ સમર્પો.]

૨. જુઓ: Malaviya Commemoration Volume Pp. 291- 303.

૩. ‘શાક્ત સંપ્રદાય’ નામના પુસ્તકમાં તેઓ જણાવે છે કે ‘સરસ્વતીનાં વિદ્યાબૂદ્ધો ૧૬ માનવામાં આવે છે. એમ વળીને તેઓ સોળ વિદ્યાદેવીઓનાં નામ આપે છે. —‘શાક્ત સંપ્રદાય અને જૈનધર્મ’ પ્રકરણ પંદરમું પૃ. ૧૭૧

૪. એ સોળ વિદ્યાદેવીઓની ચિત્રમૂર્તિઓ, તેનાં ધ્યાન તથા મંત્ર વગેરે માટે જુઓ હવે પછી પ્રસિદ્ધ યનાર ‘શ્રી જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ’ નામનો ગ્રંથ.

દિમાંશુરોચિઃ પ્રતિમા નિવાન્તા ચેતાબ્જદસ્તા મૃતરૂઢમાલા ।
વરપ્રસન્નાડડન પૂર્ણચન્દ્રા સ્થ માનુષી (માનસી) નો દુરિતાનિહન્તુ ॥ ૧૭ ॥
—મન્ત્રાધિરાજકલો

[સ્થોકાર્થ : જેની પ્રતિમા ચંદ્રપ્રસા જેવી છે, (જે) ચેતાના હાથમાં સફેદ હમળ, ત્રિશૂલ, અક્ષમુખ—જપમાલા તથા વરદને ધારણ કરવાવાળી છે (તે) માનુષી (માનસી) કે જેનું પ્રસન્ન મુખ પૂર્ણચન્દ્ર જેવું (શોભે) છે તે અમારાં પાપનો નાશ કરો.]

‘નિર્વાણકલિકા’ના મત પ્રમાણે:

‘તથા માનસી ધવલવર્ણા હંસવાદનાં ચતુર્ભુજાં વરદવજ્રાણંદૃષ્ટદક્ષિણકરાં
અક્ષવલયાશનિયુક્તવામકરાં ચેતિ’ ॥ ૧૫ ॥ —નિર્વાણકલિકા પૃ. ૩૮૫

[ભાવાર્થ : ‘માનસી ધવલવર્ણા, હંસપક્ષી ઉપર આરટ યથેલી, ચારે હાથવાળી, જેતા જમણા બે હાથ વરદ અને વજ્રથી શોભે છે, જ્યારે ડાબા બે હાથ જપમાલા અને વજ્રથી શોભે છે.]

‘આચારદિનકર’ના મત પ્રમાણે:

હંસાસનસમાસીના વરદેન્દ્રાધુધાન્વિતા । .

માનસી માનસીં પીઠાં દન્તુજમ્બૂનદચ્છવિઃ ॥

—આચારદિનકર, પત્રાંક ૧૬૨

[ભાવાર્થ : હંસ ઉપર આરટ યથેલી, વરદ તથા વજ્રના આધુધ-
વાળી, મુવલ્લુવર્ણા માનસી (દેવી) મારી માનસિક ઉપાધિનો નાશ કરો.]

દિગંજર ટ્રયોના ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે તેનું વાહન રક્તાસર્પ હોવું જોઈએ:

માર્ગે વૃથે નિશ્ચલચન્ વિનેયાન્ પ્રાસાવચઘ : સુતપ : શ્રતાઘૈ :

રક્તાદિમા વત્સજુતા પ્રણામમુદ્રાન્વિતા માનસિ મેસિ માન્યા ॥ ૫૧ ॥

—પ્રતિષ્ઠાસારોદ્ધાર પૃ. ૫૬

શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અશુદ્ધ હોવાથી અને વર્ણનમાં તેના વાહન-
નો જ ફક્ત ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી તેનો ભાવાર્થ આપ્યો નથી.

૫. ધી. બટ્ટાચાર્ય નિર્વાણકલિકાનો પાઠ આપીને ‘સિંહવાદના’ જણાવે
છે: ‘માનસી ધવલવર્ણા સિંહવાદનાં ચતુર્ભુજાં...! —‘માલતીય અભિનંદન
અંય’ પૃ. ૩૦૨, કુદનોટ ૪

ઉપર્યુક્ત પાંચ વર્ણનોમાં કોઈ પણ સ્થળે માનસીદેવીને સિંહના વાહનવાળી કલ્પનામાં આવી નથી. શ્રી બી. સી. બટ્ટાચાર્ય 'નિર્વાણકલિકા'નો જે પાઠ 'સિંહવાહના' તરીકેનો રજૂ કરે છે તેને બદલે, છપાએલી પ્રતમાં 'હંસવાહના'નો પાઠ સ્પષ્ટ છે. 'નિર્વાણકલિકા'ની પ્રત ઇ. ૧૯૨૬માં છપાએલી છે. અને ત્યાર પછી ૭ વર્ષ વીત્યા બાદ ઇ. ૧૯૩૨માં તેમનો સેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે ત્યાં સુધીમાં છપાએલી પ્રત તેમના જોવામાં ન આવી હોય એ અસંભવિત છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે માનસીની સાથેની સોળમી વિચારદેવી મહામાનસીનું વાહન સિંહ છે તે ઉપરથી આ બૂધ કદાચ યવા પામી હોય.

ગમે તેમ હોય, આપણો મુદ્દો એ છે કે માનસીને સ્વેતાંશ્વર સંપ્રદાયના દરેકે દરેક અંશમાં હંસવાહના જ કલ્પવામાં આવી છે. મારી પાસેના તેના પ્રાચીન ચિત્રમાં પણ તે હંસવાહના જ આલેખેલી છે.

અને હંસવાહના હોખને પણ તેને સરસ્વતીની રૂપે કલ્પવામાં તો કોઈ પણ જાન અંશમાં નથી આવી. સરસ્વતીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો તથા જાન અંશોમાં આપેલા તેના મંત્રો વગેરે વિષે 'કૌમુદી' માસિકમાં 'સરસ્વતી' નામથી પ્રકટ થતી મારી વિસ્તૃત સેખમાળા જેવા બહામણ છે. જે ઉપરથી આપણને ખાતરી થશે કે 'માનસી' તે 'સરસ્વતી'નું સ્વરૂપ નથી જ."

૧. કેટલા અગાધ અકુસોમની વાત ! હવે અમે ક્યાં જઈએ ને શું કરીએ ? ... માનસી એ સરસ્વતીનું જ સ્વરૂપ હતું, એમ સિદ્ધ કરવા માટે વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંના સંખ્યાબંધ અલુતપાસ્યા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનું ધમધોધાર અન્વેષણ આદરીએ ? અને પછી, ઉપરના કરતાં સવાઈ વિદ્યતા પ્રદર્શિત કરીને અમારા માનવંત દરીકને દંકાવીએ ? ... અખતરો અજાન માવવા જેવો તો ખરો. બાકી તો, એક સુજ્ઞાતી વિદ્વાન બંગાળી વિદ્વાનને ઉપર મુજબ સામર્થ્યપૂર્વક તોડી શકે છે એ તો કદાચ આપણે સૈને માટે મોટા દરખોસ વિષય ગણાવો જોઈએ.—તાંત્રી

શ્રી. સારાભાઈ નવાખના ઉપરના ખુલાસામાં મારે વિશેષ ઉમેરવાપણું નથી.

‘માનસી’ના નામ વિષેના આ ખુલાસા ઉપરાંત ‘ધ્યાનમુદ્રા’ શબ્દના ઉપયોગ વિષે, તેમજ ‘માનસી’ના પૃદ્ધા ઉપર લખાએલા નામાક્ષરોના કાનાના અંદરની બાબતોએ વળેલા છેડા વિષે પણ એમણે મતભેદ દર્શાવ્યો છે.

‘ધ્યાનમુદ્રા’ શબ્દ વિષે જૈન મંત્રશાસ્ત્રના પોતાના અભ્યાસને આધારે તેઓ જણાવે છે કે “ધ્યાન એટલે ચિંતન-સ્વરૂપ; અને ‘મુદ્રા’ એટલે ધ્યાન ધરતી વખતે કરવામાં આવતી જુદી જુદી આકૃતિ. જૈન ઋષિ પ્રમાણે સોળે વિદ્યાદેવીઓની મુદ્રાઓ જુદી જુદી છે. પ્રસ્તુત માનસીદેવીની મુદ્રા જવલનમુદ્રા છે...”

આ બાબતમાં તેઓ ‘ધ્યાનમુદ્રા’ શબ્દના કેવળ મંત્રશાસ્ત્રને લગતા જ ‘ધ્યાન’ અને ‘મુદ્રા’ના અર્થને વળગી રહે છે. પણ એ આખો શબ્દ ‘ધ્યાનમુદ્રા’ Symbol, સંજ્ઞા, પ્રતીક એ અર્થમાં પણ શુદ્ધતામાં વપરાતો આવ્યો છે. કોશ પ્રમાણે ‘મુદ્રા’ના અર્થ : (૧) છાપ, મહોર (૨) વીંટી (૩) સિક્કો (૪) ગોંસાંધઓની કાનની કડી (૫) છાતીએ હાથે મારેલો ડામ કે છાપું (૬) મુખ-કૃતિ, મહેરાનો દેખાવ (૭) અસુક પ્રકારનો અંગવિન્યાસ (૮) હાથ કે આંગળાંનો (સધ્યા વખતે) બનાવાતો આકાર—આમ આઠ પ્રકારના અર્થ થાય છે. મારી નોંધમાં મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે તે પ્રમાણે અત્રે ‘મુદ્રા’ શબ્દ છાપ-સિક્કો—Sealના અર્થમાં વપરાયેલો છે. કોઈ સંસ્થા, કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ પ્રતિષ્ઠા પોતાનું ધ્યેય સદાકાળ લક્ષ્યમાં-ચિંતનમાં રહ્યા કરે તે માટે એ ધ્યેયના સ્વરૂપની જે સંજ્ઞા નક્કી કરે તે ધ્યાનમુદ્રા કે ધ્યાનસંજ્ઞા.

‘માનસી’ નામાક્ષરોના કાનાના એ પ્રકારના વળાંક કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતમાં જોવાનું મને સ્મરણ છે. હસ્તલિખિત પ્રતોના પોતાના તેમજ મુનિથી પુણ્યવિજયજી જેવા નિષ્ણાતોના બહેળા

અનુભવીઓના મતદર્શન સાથે શ્રી. સારાબાઈ મને જણાવે છે કે એમના કોઈના જોવામાં એ પ્રકારની લિપિ આવી નથી. વળી ભારતની સઘળી લિપિઓ દક્ષિણાવર્ત (જમણી બાજુથી ડાબી તરફ) લખાતી હોવાને લીધે કાના સીધા જ વાળવા જોઈએ, — અવળા વાળવાથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની અવગણ થાય. હસ્તપ્રતોના એમના જેવા અભ્યાસીઓના અભિપ્રાય આગળ, હું મારા સ્મરણને મૂલ્યવાન કઠાય ન લેખું; પણ કળાના કલ્પનાવિહાર ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો તો ઇષ્ટ નથી લાગતો.

આ બધા મુદ્દાઓની ચર્ચા એક સાચા અભ્યાસીને છાજે એટલા ઉદાર બાવથી અને શુદ્ધ હૃદયથી કરીને તે તરફ માફ ધ્યાન ખેંચવા માટે, તેમ જ એની બધી સામગ્રી મને પૂરી પાડીને આ ખુલાસો પ્રકટ કરવાની મને તક આપવા માટે શ્રી સારાબાઈ નવાબનો આભારી છું.

બચુભાઈ રાવત

૬ ડૉ. હીરાનન્દ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે—મદ્રાસ પ્રાંતમાં ગુત્તી (Gutti Rly. station) સ્ટેશન પાસે મહારાજા અરોંકના એક શિલાલેખમાં બંને પ્રકારના કાનાવાળા અક્ષરો મળી આવેલા છે. એકાદ બે સિક્કાઓ (Coins)માં પણ આ પ્રમાણે અક્ષરો મળી આવેલા છે.

‘જીવનવિકાસ’-પૂર્તિ (પૃ. ૪૩૪લી): જીવન અને ઉત્કર્ષિતા મહાપ્રશ્નને ચર્ચાતું આ નાનું પુસ્તક ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માટે કાર્જસ સમાને ધન્યવાદ આપીએ અને ઇચ્છીએ કે સમા પોતાનાં પુસ્તકોતું રૂપરંગ-પૂંડું, ચિત્રો, આકૃતિઓ—અન્ય ભાષાનાં સુંદર પુસ્તકોની જેમ આકર્ષક બનાવે. —બ. ક.

ધ્વનિ-પૂર્તિ

ઓગસ્ટ સિદ્ધાન્ત

જાતજાતના વિદેશી વિચારો અત્યારે આપણા દેશમાં પૂરું જોસથી ધસારો કરી રહ્યા છે. આ ધસારાનું અંતિમ પરિણામ જે આવે તે ખરું, પણ અત્યારે તો એણે પ્રજામાનસમાં ભારે વ્યામોહ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને જૂનાનવામાંથી શું સાચું કે સ્વીકાર્ય તેની વિમાસણમાં સૌને નાખી દીધાં છે. આવા સંલોભનામાં જે વિદેશી વિચારોનાં ધણાનિષ્ટ પરિણામો આલેખતી જે કંઈ સાહિત્યકૃતિઓ ત્યાંના જ સમય સર્જકોએ રચેલી હોય તે એના અસલ સ્વરૂપમાં જ લોકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે, તો આ ધસારાને લીધે ઉપરિચિત ધ્યેય પ્રમોના નિરાકરણમાં તે ધણે અરો ઉપયોગી થઈ પડે એ દેખીતું છે. જે નવી પ્રયાઓનો આપણે ત્યાં અત્યારે એક પક્ષ તરફથી ભારે ઉત્સાહપૂર્વક પુરસ્કાર કરવામાં આવે છે તેનું પરિણામ ખુદ યુરોપમાં જ કેવું આવેલું એનો ચિતાર ત્યાંના જ લેખકોની ઉત્તમ કલાકૃતિઓ મારફત આપણે જાનતા આગળ મુકેલ હોય તો એ પ્રયાઓની ચોખ્ખાચોખ્ખતાનું યથાર્થ તોલન તે પોતાની મેળે કરી શકે. એટલે આજના દિવસોમાં આપણા અનુવાદો, પ્રકાશો અને પત્રકારોની એક પવિત્ર ફરજ એ ફરે છે કે સમકાલીન પ્રજામાનસને ડહોળી રહેલા નવા વિચારોને સમતી જે કંઈ સખળ કૃતિઓ ખુદ યુરોપના જ સાહિત્યસર્જકોએ રચેલી હોય તે વિચારપૂર્વક ચૂંટીને આપણા વાચકો આગળ સખળ રીતે ધર્યાં કરવી, કે જેથી એ વિચારોની સ્વીકાર્યસ્વીકાર્યતા વિશે તેઓ જાતે નિર્ણય પર આવી શકે. એ દિશામાં એક અદ્ય પ્રયોગ તરીકે, લક્ષવિષયક જે નવા નવા વાદો હમણાં હમણાં આપણે ત્યાં યુરોપ અમેરિકામાંથી આયાત થઈ રહ્યા છે તેના ગર્ભમાં ધણે પક્ષે તો જે હોય તે, પણ અનિષ્ટ પક્ષે જે ભયરચાનો સહેલાં છે તેનું વેધક ચિત્ર આપતું એક નાનકડું નાટક આ અંકનાં પ્રારંભપૃષ્ઠોમાં મૂક્યું છે.

એનો લેખક ઓગસ્ટ સ્ટ્રિન્ડબર્ગ (૧૮૪૯-૧૯૧૨) ગયા જમાનાનો મહા પ્રતિભાશાળી સાહિત્યસર્જક હતો. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામી ચૂકેલા અને સમસ્ત યુરોપીય સાહિત્યમાં જેનો ફાળો મહામૂલ્યવાન ગણાય છે એવા એ સાહિત્યકારનું નામ ગુજરાતમાં આજ સુધી છેક જ અપરિચિત રહ્યું છે એ જરા નવાઈ જેવું છે. એનું એક કારણ કદાચ એ હોય કે એ મહાન નારી-દ્રુષી સાહિત્યકારનો પરિચય આપવામાં ચાલુ પ્રવાહની વિરુદ્ધ જવા જેવું લાગે તેને લીધે જ અપ્રિયતાનો સંભવ રહેલો છે તે વહોરવા આજ સુધી કોઈ તૈયાર થયું ન હોય. એ જે હોય તે, પણ આજના જમાનામાં એનાં કેટલાંક વર્તનાટકો અભિનવ-નારી-વાદની દૃષ્ટિએ કંઈક કટુ લાગે એવાં હોવા છતાં એકંદરે તો તે સૂઝળાં ખરેખર પથ્ય થઈ પડે એવાં છે, એટલે વહેલો મોડો ગુજરાતને એના જીવન તેમ સર્જન ઉભયનો સંવિસ્તર પરિચય આપ્યા વગર ચાલે એમ નથી. પણ એ તો ભવિષ્યમાં કોઈ અતુકૂળ પ્રસંગે બને ત્યારે, એટલે અત્યારે આંહી તો એની છેક જ આછી પિછાનથી સંતોષ પામવાનો છે.

ઓગસ્ટ સ્ટ્રિન્ડબર્ગ સ્વીડનનો વતની હતો, અને એનો જન્મ રોઝક્રોમમાં સન ૧૮૪૯માં થયો હતો. એનો પિતા વેપાર કરતો હતો, પણ એમાં એને દેવાળું કાઢવું પડેલું. અને એની મા દારૂના પીઠામાં કામ કરતી હતી. આવાં ગરીબ માળાપને ત્યાં અમિયાર બાઈ-બાંડુઓના સાથમાં એ જીછેરો હતો, એટલે એનું બાલ્યજીવન બારે કંગાલિયતમાં પસાર થયું હતું. આ કંગાલિયતનાં દુઃખોની અસર એના ચિત્ત પર જીવનભર રહેલી. આટલી ગરીબીમાંથી પણ જેમ તેમ માર્ગ કરી તેણે વિદ્યાપીઠ સુધીનું શિક્ષણ મેળવેલું. વીસ વરસની ઉમરથી જ એણે સાહિત્યસેવા આદરેલી અને એ જીગતી જીવાની-માં જ એ સમાજવાદનો તેમ સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મળવું તેમજ એ મતનો હિમાયતી બનેલો પણ છવીસ વરસની વયે એ એક નદીને પરણ્યો, અને અપ્રેરન સિંકસેર કહે છે તેમ

Needles and pins, needles and pins,

When a man marries, his trouble begins.

એવું એને માટે બન્યું. યોડાં વરસના લગ્નજીવન પછી એની પત્નીએ નદીનો ધધેા ફરી પાછો શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ સ્ટ્રિન્ડ-બર્ગને તે પસંદ નહોતું એટલે બન્ને વચ્ચે વિખવાદ પેડો, અને આખરે સાત વરસના પરણેતર પછી સ્ટ્રિન્ડ-બર્ગને તેનાથી છૂટું પડ્યું. પડ્યું. સ્ટ્રિન્ડ-બર્ગ લગ્નને મૂળથી અવિયોગ્ય ધર્મસંબંધરૂપે લેખતો હતો તેથી આ છૂટાછેડાથી એને અત્યંત કટ થયું. અને એથી પોતાને ચમેલી યાતનાઓ એણે 'Confessions of a Fool' નામે આત્મકથામાં ઠાલવી. આ આત્મકથામાં સ્વાભાવિક રીતે જ એને સ્ત્રીપુરુષની શક્તિઓનો તુલનાત્મક વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થયું, અને પરિણામે એ એવા નિર્ણય પર આગ્યો કે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં કેવળ શારીરિક બૌદ્ધિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ જ નિષ્કૃષ્ટ નથી, પણ એ ઉપરાંત સમસ્ત જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તે પુરુષ કરતાં નિષ્કૃષ્ટ છે. અત્યારના જમાનામાં એનો આ નિર્ણય બારે વિશ્વક્ષયુ લાગે એવો છે, પણ એ સંબંધમાં આપણે ગમે તેવું વલણ લઈએ તો પણ, એ વાદને મળખૂત સિદ્ધાંત તરીકે લઈને એણે જે કૃતિ રચેલી છે તેની અંદરની સર્જક શક્તિ, વાસ્તાવિકતા, અને વેધકતાનો તો સ્વીકાર કર્યો વિના આસે એમ જ નથી. આ કૃતિ તે એનું સુવિખ્યાત કરણુ નાટક 'The Father' 'છોકરાનો બાપ કોણ?' આ નાટકમાં એણે ઘણીને વશ કરવા મથતી એક પ્રપંચી સ્ત્રીનાં કાવતરાંથી એના પતિની કેવી દુર્દશા થઈ છે, એવું હૃદય-સ્પર્શી નિરૂપણ કરેલું છે. 'Lady Julia' નામે એક બીજું નાટક પણ એવું જ સચોટ છે, અને તેમાં આજની નરદોષી અભિનવ નારી જેને સ્ટ્રિન્ડ-બર્ગ વસ્તુતઃ અર્ધનારી (half-Woman) જ કહે છે તેનો-કેવો વિનિષાત થાય છે તેનો ચિતાર આપ્યો છે. આ તો એનાં અનેકમાંથી ફક્ત બે જ નાટકની કેવળ ઉપક્રક ઓળખાણ આપી પણ એનાં ઘણાંખરાં

નાટકો તેમ વાર્તાઓ એના આ નવીન સિદ્ધાન્તથી ઓછેવતે અંશે રંગાયાં વિના રહ્યાં નથી. આપણા રવ. કાન્તની પેઠે સ્ટ્રિન્ડબર્ગ ઉત્તર વયમાં સ્વીડનબોર્ગ તરફ વળેલાં, અને ક્રમે ક્રમે તે ખ્રિસ્તી પંથના એ ઓલિયા ('મિસ્ટિક') જેવો બની ગયેલો.

સ્ટ્રિન્ડબર્ગનું સર્જન જેટલું વિષુદ્ધ તેટલું જ વૈવિધ્યમય છે. એણે ઐતિહાસિક, સામાજિક, તેમ જ અન્યોક્તિમય નાટકો લખ્યાં છે. સાંસારિક કટાક્ષાત્મક વાર્તાઓ નવલકથાઓ લખેલી છે, નવલકથાઓ પણ લખી છે. એનો સમગ્ર કૃતિસમૂહ સાઠેક થોડો રોકે એટલો વિશાળ છે. આ ગ્રંથસમૂહ દ્વારા એણે સ્વીડનના સાહિત્યને અમર કર્યું છે એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત યુરોપની વાસ્તવદર્શી કલાને જાગરો વેગ આપ્યો છે, અને તેના નાટક તથા વાર્તા-સાહિત્ય પર ચિરંજીવ મહોર મારી છે. આવા મહા પ્રતિભાશાળી સાહિત્યસર્જકની કૃતિઓ ગુજરાતમાં વધુ વધુ વંચાય અને ફેલાય એવું કોણ નહિ ધ્રુવે ?

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

મેક્સિમ ગોર્કી

ગોર્કીના કરતાં વધારે મહાન પ્રતિભાવાળા સાહિત્યકારો આપણે ત્યાં ગયાં પંદર વર્ષમાં યયા છે અને હજી એ આપણી વચ્ચે છે. પરંતુ, ગોર્કીની એકંદર વાસ્તવિક તેમ જ વ્યક્તિગત સંપ્રાપ્તિ એવી છે કે તેને આપણે આપણા જીવંત સાહિત્યકારોમાં સૌથી અગ્રિમ તરીકે, રશિયાના સાહિત્યવિષયક પ્રગતિજ્ઞાનને પ્રમુખ તરીકે, સ્વીકારવો જોઈએ.

લંડનયુનિવર્સિટીના રશિયનના અધ્યાપક તથા અધ્યાપન ઉપરાંત જોયી કોટિના ગ્રંથલેખન દ્વારા પણ પોતાની ફરજ માન-જનક રીતે જાળવનાર પ્રિન્સ મિસ્કીના ૧૯૨૮માં વપરાયલા એ શબ્દો^૧ મેક્સિમ ગોર્કીના અવસાનવર્ષ માટે પણ સાચા છે.

૧. 'કોન્ટેમ્પરરી સુવમેન્ટસ ઇન યુરોપીયન લિટરેચર' પૃ. ૧૫૬.

ગોર્દાએ (લાંબી અને વેદનાકારી માનસિક પ્રશ્નોત્તરીને અર્થે) સોવિ-
થેટ રાજ્યસત્તાની સાથે પોતાનું નથીજ જોડ્યું તે કારણે તેમને આજે
રશિયનો તથા રશિયા બહારનો જુવાન સાહિત્યપ્રેમી વર્ગ પાંચે
આંગળે ધૂળે છે એ તો હવાડું છે; પણ એમની કારકિર્દીનું
સમગ્ર દર્શન આપણને સ્પષ્ટ છે તેમ, ગરીબનવાજ સોવિથેટ
દુનિયામાં આવી ત્યાર પહેલાં ગરીબ અને ગરીબોના બેલી ગોર્દા-
નું સાક્ષણિક ધડતર રશિયન શહેરોની ભીંડીબજારો કામાટીપુરાઓ
અને ગોમતીપુરામાં થઈ ચૂક્યું હતું; એમના સુક્રમાર જીવાત્મામાં
સમભાવનાં આંદોલનને તરવરતાં કર્યાં હતાં; અને એમની નૈસર્ગિક,
જાતે તીક્ષ્ણ તેટલી જ પરિણામે વિરમયકારક, નિરીક્ષણશક્તિને
બળે પ્રાણુવંત વાસ્તવદષ્ટિથી ભરપૂર ભર્યાં સર્જન કરવા તેમને
પ્રેર્યા હતા. એ શક્તિઓને વિશાલતર વ્યાસપીઠ એમના સોવિથેટ
સાથેના સંબંધને કારણે લાંબી એ હકીકત જેમ આપણે બાબુશ્ચી
સ્વીકારીશું, તેમ, આ સત્ય પણ સ્વીકારીશું: ગોર્દાની રચના-
ઓ પહેલી સાહિત્ય છે અને પછી જ અસુક-એટલે કે 'પ્રોલેટરિયન'
—જીવનદષ્ટિવાળું સાહિત્ય છે. કેટલાક ગુજરાતી ખોટાખરા
પ્રોલેટરિયન લેખકોની માફક, તેમનો ગરીબપ્રેમ તેમને વિભાવનાએ
(‘કન્સેપ્શન’ માં) વેવલા અને આલેખને કલાશત્રુ બનાવી મૂકતો
નથી. આ કથનની સાળેલી એમની ગુજરાતીમાં ઉતરેલી કૃતિ-
ઓમાંથી જેમને મેળવવી હોય તેમને એક મરહુમ વૈમાસિકમાંની
‘તાન્યા અને જીવીસ’ તથા ‘ત્રાપા ખર’ જેવી સુંદર નવલિકાઓનાં
નામ આપી શકાય. એના વાચકોને યાદ હશે તેમ એમાંની કલા
ચેહોવ કે ટર્ગેનેફ જેવી સભાન નથી તેટલી સ્વાભાવિક છે. સ્વાભાવિક,
પણ કલા તો ખરી જ; કલા, નહિ કે કલાની ઠેકડી—સાહિત્યની પાટી
પર હજી માંડ ધૂળ નાંખતાં સ્ત્રીખેલાં આપણા આજના અગણ્ય
‘સાહિત્યકારો’ દર રોજ, દર અઠવાડિયે કે દર માસે આપણી સમક્ષ
ઉછળતા ઉત્સાહે કરી બતાવે છે તેવી ઠેકડી નહિ. જેવું કલાનું તેવું જ
સમાજ પ્રત્યેની નૈતિક જવાબદારીનું. ગોર્દાના મિત્ર અને પ્રશંસક

લુનાચાર્કીએ એક સ્થળે^૧ દર્શાવ્યું છે તેમ, તેણે રખડુ ('ટ્રમ્પ્સ')
 બંને જાતના ચિતર્યા છે—જીવન પ્રત્યે નિર્વૃણ બનેલા તેમ જ
 જીવનના રસિયા; છતાં એમની સહાનુભૂતિ તો બંને પ્રકારમાં
 વર્તાતા છેલ્લા પાટલાના વ્યક્તિવાદ સાથે નથી, પણ એવા
 એવા રખડુઓમાં વસેલું શરીર હૃદય કે બુદ્ધિનું બળ સમાજના
 હિતાર્થે થોજી શકાય તેવાં સાધનસગવડ સમાજની વ્યક્તિમાત્રને
 મુક્ત કરી આપે તેવી સમાજરચનાના વિધામકો સાથે છે.
 એવા વિધાયકોમાં ગોર્કી રાજ્યતંત્રીઓનો તેમ જ વાહ્મયસેવકોનો
 પણ સમાવેશ કરતા એમ આપણને, હમણાં બે જ વર્ષ પરની
 સોવિયેટ લેખકપરિષદમાં તેમણે કરેલા નિવેદન^૨ પરથી માલૂમ પડે
 છે. એ જ નિવેદનમાં તેમણે એક નવ સત્ય એવું પણ ઉચ્ચારી
 નાંખેલું કે આપણે અહીં દોઢ હજાર લેખકો ભેગા થયા છીએ પણ
 તેમાંના પાંચેકને જ પ્રતિભાવંત અને પિસ્તાળીસેકને જ મેધાવંત
 ('ટેક્ટેડ') સમજવા. આ એક વડુ પુરાવો છે, પ્રકૃતિ વચ્ચે વસતો
 માનવ મર્યાદિત શક્તિનો છે, એવા એ ચિન્તકના સુરપદ્ધ દર્શનનો.
 એમની જગ્યાએ આપણા અમુક્તમુક વાચાળ જ્યોતિર્ધરો હોત તો
 તો, પેલા બિચારા દોઢેદોઢ હજારને પોકળ ખુશામત વડે ફટવી
 મૂક્યા હોત એમાં શંકા ખરી ?...જગતના અને એના સ્વદેશના
 સાહિત્યમાં મેડિસમ ગોર્કીનું કાયમી રથાન શું છે, એ આજને
 દહાડે નહોતો યદ્ય શકે નહિ, પરંતુ, એમના જવાબી સમકાલીન જગતનાં
 શક્તિશાળી યુવાન સાહિત્ય વાહ્મય સેવકોએ એક પ્રેરણામૂર્તિ
 ખોદ છે અને જગતના નિર્ધનોએ તેમનો સૌથી સમર્થ વાહ્મયિક
 પક્ષમંત્રી (એડવોકેટ) ખોલે છે એ તો નિર્વિવાદ વાત છે.

—વિ.

૧. 'સોવિયેટ લિટરેચર : એન એન્થોલોજી' પૃ. ૪૧૦.

૨. 'પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ સોવિયેટ લિટરેચર' પૃ. ૧૭.

દેહકાની પ્રગતિ . . .

પ્રગતિશીલ લેખકસંઘ ચદ્દ નામ હી મેરે વિચાર-સે ખલત હૈ.
સાહિત્યકાર યા કલાકાર સ્વભાવતઃ પ્રગતિશીલ હોવા હૈ; અમર ચદ્દ
ઉસ-કા સ્વભાવ ન હોવા, તો સાચદ્દ ચદ્દ સાહિત્યકાર ન હોવા.

અમારી જાણ પ્રમાણે, સૌથી પહેલી ‘પ્રોગ્રેસિવ રાઇટર્સ
એસોસિએશન’ એ નામની સંસ્થા ગયે કે આગસે વર્ષે લંડનમાં વસતા
કેટલાક હિંદીવાનોએ સ્થાપી હતી. ખરી રીતે, ત્યાં વસતા અમુક
એક જિનહિંદુ કોમના લેખકો તેમાં મુખ્ય ભાગે હતા. પછી એ
નામવાળી થોડી થોડી પ્રગતિ હિંદનાં બીજાં રાજેરો ઉપરાંત લખનૌ,
મુંબાઈ અને અમદાવાદમાં પણ છે. લખનૌના સમાપતિ રા. પ્રેમચંદ-
દાએ જે ભાવણુ આપેલું તેમાંથી ઉપડા રાખ્દો લીધા છે. એ
રાખ્દોથી વ્યક્ત થતા સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરનારાં દટાંત વિચારીએ
તો એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે બ્યાસ વાદ્યમીકિ કે
હોમરથી માંડીને આજ સુધીનો દરેક ખરો સાહિત્યકાર (અને આમાં
ગોર્કી જેવા સામ્યવાદીને પણ ગણી શકાય.) પ્રગતિશીલ જ હતો અને
છે. ઉપરના અવતરણમાં મુલ્યવાયું છે તેમ, સાહિત્યકરના સ્વભાવ-
ધર્મથી જ વિરુદ્ધ છે, પ્રગતિ પોતે ન કરવી તે તથા સમકાલીન
સમાજને ન કરાવવી તે. અને સાહિત્યકરનો સ્વભાવ એ કે પોતાનાં
વિશિષ્ટ પ્રતિભાચક્તિથી જગતને જોતું, એ દર્શનનું પ્રતિબિંબ
પોતાની ચક્ષુમકલાત્મક રચનાઓમાં ઝીલતું, અને એ રચનાઓને
એની મેજે, એમાંના આર્ષદર્શન, સનાતન માનવભાવો તથા
કલાપ્રભાવ વડે કરીને જ, નવીન સમાજની વિધાત્રીઓ થવા દેવી.
સમાજને એ રીતે પ્રગતિ પમાડનારો પ્રત્યેક વાક્યમનિર્માતા
પ્રગતિશીલ છે; પણ, સાહિત્યના કરા ખરા દૈવત વિના,
અથવા થોડાવણા દૈવત સહિત પણ, સમાજની સામે ઉભો
રહીને, “હું જ તમને પ્રગતિ પમાડનારો છું” એ ભાવાર્થના
ઉદ્ધારે કાઢતો જે, એક વધુ વાડો જમાવીને, પોતાને ‘પ્રગતિ-
શીલ’ની ચિટ્ટી ચોટે છે, તે જિયારો તો સાદોસીવો ગતિશીલ પણ

નથી. તેની ગતિ ને કે' થાય છે તે એકાદ સાંકડા કુંડાળામાં જ, સીધે સરિયામ રસ્તે નહિ. તમે તેને ધાંચીતોબેલ કે ફવાનો દેડો. કહી શકો; ચનગનતો અથ નહિ કહી શકો. અમુક વાદ કે વચ્ચારસરણીના દુર્ઘોષથી સહર્ષ એને મુશ્કેટાટ બંધાઈ જાય તે એને પોતાની 'નવી દુનિયા' કહે છે, તથા પોતે એને નવી કહી, સારી પેઠે જોરશોરથી નવી કહી, કહ્યા જ કરી, એટલે તે પટ કરતીકે નવી બનીને જાણે સામી જામી પણ રહી-આવા આવા અર્ધજાગૃત દરાના અધકચરા તરંગોમાં તે મહાલે છે. તે જૂનાને નામે જ ભડકે છે-જે બાવલાપણું છે; તે નવાને નામે જ મોહે છે-જે બેવફરી છે. તે પોતાને અહંત્ માને છે, એટલે આત્મનિરીક્ષણ કરી શકતો નથી; અને એટલે જ, તે પોતે જૂનાનવાના સમન્વયનું ફળ છે-કાર્યું, પણ તાપે જળે અને કાળે કરીને પાકવાનું ફળ છે-એ સંભાવ્યતાનું તેને જ્ઞાન નથી. એ કચાશ, પાક અને પરિપાક શાના વડે પામશે?—સર્વ પક્ષોના તટસ્થ અભ્યાસ વડે; સદસદ્વિવેકબુદ્ધિના વિકાસ વડે; અમોઘ આત્મીયમય વડે; સાહિત્ય અને કલાના સહજ ધર્મોના અનુશીલન તથા આચરણ વડે. અને એટલી સાધના જેની હોય-કે હવે પછી હોવાની હોય-તે 'મૂઠીવાદી' હોય, 'અમીરવર્ગી' હોય કે 'મદ્રેલ ભમ્મર' હોય છતાં પહેલા નંબરનો પ્રગતિશીલ જ છે. તેને ખરી પરવા છે તે 'પ્રગતિ' એ ચિદ્દીની નહિ, પણ પ્રગતિ એ ચીજની; એ પ્રગતિ એના સ્વભાવમાં જ છે અને યથારથજન-સમય આધિર્ભાવ પામતી રહેવાની છે—પછી તેણે ભગુભાષનો વડો જન્મીને કદી જોયો ન હોય તો પણ, કદી જોવાનો ન હોય તો પણ.

આપણા યુરોપીઅન પ્રકાશકો

આ પ્રકાશકગતિ આપણે ત્યાં નવી છે. તેની વ્યક્તિઓ જન્મે અને બાળાએ તો ગુજરાતી હોય છે પણ કાર્યપદ્ધતિએ યુરોપીઅન બનવા લાયક છે—એને દુઃખનયુક્ત જોવું કશું હોતું

નથી. આ કારણે એને 'ખિનકુકાન પ્રકાશક' પણ કહેવામાં આવી છે. એ પ્રકાશકપ્રકાર ગુજરાતમાં અકાળે પેદા પડ્યો હોય છે. ખિનકુકરતી છે. ખિનકુકરતી અને અકાળે, કેમ કે એનાથી એક વધુ વચોટિયો, અંચકાર અને વાચક વચ્ચે, નાહકનો વધે છે; કેમ કે, શિષ્ટ ગુજરાતી અથવા હજારોની સંખ્યામાં વેચાતા ચાપ નહિ અને પ્રાંતમાં વ્યાપક પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ અદ્યતન પદ્ધતિએ ચાલે નહિ, ત્યાં લગી—અને એ 'ત્યાં લગી' ક્યારે ટળશે તેની કાને ખબર છે? —આ પ્રકાશકોએ ગેવડી અનીતિ પર નભવાનો નુસખો અજમાવવો પડે છે : તેણે વાર્તાઅથવા પર સુદાં પોતાના બુદ્ધિધરને તેનીશ ટકા નેતું રાહી, બાદશાહી, શહેનશાહી કમિશન આપવાનું ચાપ છે; તેણે અંચકાર પરત્વે ખીસાકાતર બનવાનું હોય છે, કેમ કે અંચકારના ખીસામાં વાગળી રહે જે રકમ-તેની પ્રતિભા પરિશ્રમ અને પ્રતિજ્ઞાના પ્રમાણમાં-પડવી જોઈએ, તે એને પામવા જ ન દેતાં આવા પ્રકાશકો તેને દસ કે બહુ તો બાર સાડાબાર ટકામાં પટાવે તથા પતાવે છે; તેઓ ખરીદનાર પ્રત્યે નફાદાઈથી ઉઠાડેહોમ ધૂતારા બને છે, કેમ કે તેમનાં પ્રકાશનોની કિંમત એ રાક્ષસી કિંમત હોય છે. આ અને પ્રકાશનપ્રવૃત્તિને લગતાં બીજાં બિંદુઓ ગયા યોગ્ય માસ દરમ્યાન ચર્ચવાની જે યોડીવણી પણ આ વિષયના ઇતિહાસમાં પહેલીવારની હિંમત 'જન્મભૂમિ' અને 'ફૂલછાંચે' બતાવી છે, તે જોઈને ગુજરાતી લેખનવ્યવસાયના વિકાસમાં રસ લેનાર દરેકને આનંદ થયો છે. તેમણે તથા બીજાં પત્રોએ આ ચર્ચા બારી રાખીને લોકમત ફળવેળે જોઈએ અને અંચકારો તથા ખરીદનારાને ન્યાય બળે તે રીતે સફળપણે એ સલાવવી જોઈએ. અંચકારોનો પણ ધર્મ છે કે તેમણે પોતાનું વેદિયાપહું દૂર કરીને પ્રકાશનપ્રવૃત્તિની વ્યવહારબાજીને સમજતા ચલું; પ્રકાશકને પોતાનો પરબોદ્ધારક પયગંબર-પયગંબરાન માનતા મટવું, એને સહકારી જ માનવો; પોતાના ધંધાના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરતી વખતે પ્રકાશક સાથેની પોતાની ભાષ્યમંથીના સંબંધને હદ-મેહનનો

લેખનકાર્ય માટેની જોઈ યોગ્ય શક્તિ પર ભાર મૂક્યા વિના એમ કહી શકાય કે જેમણે પોતાની વાસ્તવ્યપ્રવૃત્તિ માટે નાણાં જીમાં કરવામાં નત ઘસી નાંખી હોય તેમને હવે તેઓ જે કે' લેખનશક્તિ બચાવી શક્યા હોય તેને ઉપયોગ વધુ અભ્યાસ અને લેખન માટે કરવા દઈ, એમના જીવનનાં ઉત્તમ વર્ષો વેડફાવ્યા પછી, હવે તો જે એક બે એવા તમારી વચ્ચે મોબૂદ હોય તેમને આર્થિક ચિંતાથી કાયમ માટે સદંતર મુક્ત કરો-તેઓ દુનિયામાંથી બિનમોબૂદ બની નય તે પહેલાં. (૬) એવા માણસ કે માણસો આજકાલના નહિ હોય-તેમનું કાર્ય અભિપ્રાય આપવાને સુપાત્ર વિચારકોએ માન્ય પણ શમ્યું હતો. (૭) તમારી વિદ્યાસેવી સંસ્થામાં લાખો રૂપિયા છે; તમારા સંસ્થાને પાસે એકથી વધુ પ્રકારનાં વાસ્તવોત્તેજક ફોટો છે અથવા તેઓ ખીજ સગવડો આવા એકાદ બે કાર્યકર માટે તો, જે ખરેખર ધારે તો, મઠકું મારવામાં જીલી કરી શકે તેમ છે; તમારા લાખોપતિઓ ને કરોડપતિઓ પણ સુસમય' છે આવા થોડા લાયક માણસોની ચિંતા દમેશની ઠાળવા, તો પછી, એમાંના કોઈ અત્યંત ખૂંઝવણની મનોદશામાં અને આર્થિક નિસ્સહાયતાથી ચગદાતો, સુધાધુ' સુધરે નહિ તેડ' કોઈ આખરી અને આકર્ષ પગલું ભરી જોસે ત્યાર પહેલાં, અતિ મોડું થયા પહેલાં, ચેતો-ચેતો-ચેતો.

પ્રકાશનો પ્રો. ડાહરરાયને મોકલો

ગુજરાત સાહિત્યસભાએ છત્રીસના ત્રંચરચ વાસ્તવ્યની સમીક્ષાનું કાર્ય, પ્રો. ડાહરરાય રં. મોકડને (૪૦ નં. ૧૮, મુજરાતનગર; કરાચી) સોંપ્યું છે. આ સંબંધી એ સંસ્થા જે વિનંતિ બહાર પાડે છે અને જે તેણે આ પત્ર દ્વારા પણ પ્રગટ થાય તેમ ઇચ્છ્યું છે, તેને અમારો પૂરોપૂરો ટેકો છે. અમે આ વર્ષનાં પ્રકાશનોના સર્વ લેખકો તેમ જ પ્રકાશકોને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે પોતાના પ્રકાશનની એકેક નકલ એ વિદ્વાન સમીક્ષકને મોકલ્યા વિના રહેવું નહિ. ખરી રીતે તો એમ થવું બેઠએ કે કોઈ પણ શિષ્ટ સામયિક શરૂ થાય એટલે તેને

૧. એના નિયમો આઠા ન આવવા બેઠએ, જે કામ જ કરવું હોય તો. જડ નિયમોના ચેતનવંત અપવાદો ખુશીથી કરી શકાય છે; અને માણસે ધડેલા નિયમો માણસ બહુ ખુશીથી ફેરવી શકે છે. એમાં ખરો સવાલ આટલો જ છે: તમારા દિલમાં માણસાઈ છે કે પથરો ?.....

અવલોકન માટે જાંચની પ્રત આપોઆપ જાય છે, તેમ જ, એક લાંબા સમયની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા ને કાર્ય પ્રતિવધ નિયમિતપણે અને ચીવટથી કરે-કરાવે છે, તેને કે તેણે પસંદ કરેલા સમીક્ષકને આપણે હવે ખુલ્લી માગણી કરવાની તકલીફમાં ઉતારવા જોઈએ નહિ પણ સમીક્ષકને જાણે આપોઆપ જવા જોઈએ; સલામત ને કરવાનું તે જોઈએ જ કે જેમને કાર્ય સોંપાયું હોય તેમનું નામકામ જાહેર કરવું અને પોતાનાથી બીજા બનતી સમગ્ર તેના કાર્યની સરખામણી માટે આપવી.

૨૧. જીવનલાલે જગવેલી ચર્ચા

ઉપલા વિષય સંબંધે ૨૧. જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ કેટલીક ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં ઉપાડી છે તે વાંચકોએ જોઈ હશે. સમીક્ષક પ્રકારનો 'મફત' લેખ જાય છે તેમને જમતું નથી અને 'સંપૂર્ણ' સમીક્ષા ન થાય એ પણ જમતું નથી. જેમની પાસેથી અને જાણવા માગીએ છીએ કે બે દસકાથી થે વધુ વખતથી આપ સામયિકને પ્રત મોકલો છો તેની કિંમત માગો છો ? એ મળે છે ? કોઈ પણ જાણતું અવલોકન એ સામયિક લે કે ન લે, આપને અપૂર્ણ લાગે તેવું લે કે પરિપૂર્ણ લાગે તેવું લે, એ સંબંધી તેને આજવાં બંધનમાં આપ નાંખી શકો છો ? 'સંપૂર્ણ' રાખ આ આવા જાણતમાં સાધેલ નથી ? આપનું અમુક પ્રકારનું વાર્ષિકાવલોકનમાં કેટલી લાંબાઈ ચોટાઈતું રવાન, આપની દૃષ્ટિએ 'સંપૂર્ણ' ન હેમાય તેવું, પામે એ સંબંધી સમીક્ષકને માથે ક્યે ન્યાયે સત્તાધારી થવા નીકળો છો ? અમે સમીક્ષકો અત્રણી સાહિત્યકારનાં પ્રકારનો અમને બે ન મોકલાય તે પણ હરપ્રયાસે તેને મેળવીને બનતો ન્યાય આપીએ છીએ તે સાલ સ્પષ્ટ છે. પણ એમાં પ્રકાશકોના પેટમાં શીદ દુખવા આવે છે ? દુખા કરી ચાલે રાખશે કે અમે સમીક્ષા કરતા હોઈએ છીએ તે વાસ્તવિકતા સર્જકો-ચિંતકોના કાર્યની, નહિ કે પ્રકાશકોનાં બહુવિધ અને બહુરંગી પરાક્રમેની. બે અમારું મુખ્ય કાર્ય એ હોય કે વર્ષના સક્રિય પ્રકાશકોની પ્રવૃત્તિના શુભ ગાવા કે દોષ દેખાડવા, તે તે બેચાડ પોતાનાં પ્રકારનો અથવા પ્રકારનપ્રવૃત્તિને વૃત્તાંત અમને નહિ મોકલનારનો સમાવેશ પણ અમે અમારી મેળે બને તેટલા સ્વવર્તનપણે કરેલા પ્રયાસથી અમારી સમીક્ષામાં કરવ જ. અને સાચી અજબ જેવું તો એ છે કે આ બાબતની ફરિયાદ આટલા બધામાંથી એક જ પ્રકાશકે કરી છે અને તે પણ, હંશર લેખકવર્ગ અને વાંચકોની લાંબા સમયની દુખાએ કરીને સારી રીતે ધનવાન બનેલા પ્રકાશકો...

‘અજ્ઞાન’ કહે છે કે પુસ્તકો વાંચીને પ્રકારાકને પરત કરો; એ નહિ બને. પુસ્તકમાં કાર્યને અંગે અનેક તરેહનાં ચિંતારામણ કરવાં પડ્યાં હોય; તેવાં એ શ. જીવનસાલને પાછાં ખપશે કે? પ્રકારકે ‘કમમાં કમ’ પોતાની યાદી મોકલવી એમ વળી ‘જન્મભૂમિ’ કહે છે. અદ્ભુત! માત્ર યાદી પરથી પુસ્તકની બધી જાતની લાયકાત મૂલ્યવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ આપણા એ મરાઠ્ઠર દૈનિકને લાધી હોય તો એ મોઘ આનંદની વાત છે. પણ એ અમને નથી લાધી; જમ, ખીજ ધણી શક્તિઓથી સંપન્ન એવા રા. ભાઈ ડાહ્યારાયને પણ નથી લાધી. માટે, અમે તો રા. જીવનસાલને, કશી ચે ખોટી રાત્રી રાખ્યા વિના, કહી દઇએ છીએ કે વચ્ચે ચોરાં વર્ષ આપે અમુક સમીક્ષકોને બહિષ્કાર કર્યો તે ક્યો; પણ આ અને હવેનાં વર્ષોના સમીક્ષકો પ્રત્યે જો એક વર્તન આવું રાખ્યું છે, તો, મૂર્જિતવાદમયોદ્ધાર મળેના આપના સુદીર્ઘકાલીન પરમપ્રસાંસામાત્ર પ્રયાસો છતાં, દેવી માનસી આપને માફ નથી કરવાની. (તેઓ કદાચ જવાબ દેશે “અમે તો છીએ પહેલા દેવી લક્ષ્મીના ઉપાસક.”આમીન!)

‘ઈન્ડિયાંડ અને હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ’

મેટ્રિક્યુલેશનના નવા અભ્યાસક્રમને બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને, પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત પ્રસાદરાત્મક માર્ગદર્શિકા તરીકે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો આ ખપજોગી પૂરેપૂરી વિજ્ઞાનો બરપૂર તેમ જ સહેલી ભાષામાં લખાયેલો સત્તરો પાનાનો ગ્રંથ સરતો પણ છે. (કેટલાકની ભૂલ થઈ છે તેમ તેની કિંમત વિભાજવાર રૂ. દોઢ નથી; બને વિભાજોગી મળીને જ રૂ. ૧૫ છે.) તેથી શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાનપર એ લાવવાની પહેલી તક હવે જીએ. ભાવનગરની સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલના લાંબા સમયના અનુભવી શિક્ષક રા. ભાનુશંકર માનસાંકર મહેતા, ખી. એ. એમણે તે લખ્યો છે અને ભાવનગરના એક કાર્યદક્ષ પ્રકારાંક રા. સાકર-લાલ કલ્યાણજી વહોરાએ (ડ. રવાપરી જેટ) એ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ ઇતિહાસ માટે, અમે માનીએ છીએ કે. વિદ્યાર્થીઆલમ લાંબા સમય સુધી લેખક અને પ્રકાશકની તથા રહેશે.

ચાર સહયોગીઓ

૧. અજ્ઞાન (શિક્ષણ-રાજકરણ વિરોધાંક) : આ વિરોધાંકો આપણે ત્યાં નવી વસ્તુ છે; વધુમાં, બધી નવી વસ્તુઓમાં નથી હોતા એ

શુભો-આખા અંકની કર્તવ્યજ્ઞાનપૂર્વક વિચારાયેલી એક યોજના, લખા-
 શોનું યથાયોગ્ય લાઘવ અને પ્રમાણસરતા, લખાવટની તાજગી અને
 સચ્ચ વિવિધતા, ચિંતનના વિષયોને પણ સર્જનદૃષ્ટિએ આલેખવાના
 જાણનાપાત્ર પ્રયાસ, અત્યારે 'હવામાં' છે તે વિષયોને હવાઈ નહિ
 પણ બને તેટલી સમતોલ દૃષ્ટિએ જોવાવિચારવાની એના લેખકોની
 તત્પરતા, ઇતર લાખાઓમાંથી ને અણાય છે તેમાં પણ સુરચ્છિ અને
 વિવેકબુદ્ધિનો (આપણે ત્યાં અન્યત્ર વિદ્યુત કેટલેક જાગે થાય છે તે)
 સદુપયોગ-એ શુભોથી આખો ય અંક સુમરિત છે. રાજકારણવિભાગમાં
 ખાસ હિતી કોટિનો લેખ ન દેખાયો એ અમારી 'અરાજકીય' દૃષ્ટિનો
 દોષ હશે ? કોણ જાણે ? પણ એમાં ય જેમ કેટલુંક અરવતંત્ર સુવાચન
 છે, તેમ, શિક્ષણવિભાગમાં આ ત્રણ રવતંત્ર લખાણે (એમાંનું) સૌથી
 પહેલું, સૌથી વધુ; એ વાંચો તો ત્રણ વાર વાંચીને ને એવી ય ધાગી વધુ
 વાર રિયર મને વિચાર્યો.) ઉદ્દેશને પાત્ર લાગે છે : 'અત્યારની શિક્ષણ-
 પ્રણાલિકા' ('ફૂમકેટ') ; 'આયુર્વેદની શિક્ષણપરિપાટી' (શિ. પ્રા. શુદ્ધ);
 અને 'માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉદ્યોગ' (દરલાઈ). જેમના મનોજઠરને
 માનસી'ના દેખાવમાનથી અપેક્ષો શરૂ થાય છે, તેમને સુચવીશું કે તમારાં
 માનીતાં સર્જનાશાસી ચિંતનાલાસી ફરફરિયાં પઢવામાં વખત વેડવાને
 બદલે આ વિશેષાંકમાંનાં સરળ અને પચ્ચ સર્જનચિંતનોને માણતા થશો.
 તો તમને જેમ એ તુરં પચશે અને મનોમથ દેહમાં નહું લેઈ લી આણુરો
 તેમ આગળ જતાં (તમે હમણાં પણ જોનારી કેટલેક અંશે) તો નાહક
 દરો છે તે) 'માનસી' પણ નીરોગી રહી પચાવશો.

૨. 'બહાઉદ્દીન હોલેજ મેગેઝિન (માસ '૩૬) :

શુભરાતી વિભાગનો તંત્રીલેખ 'અભિલાષ અને નોંધ' વિદ્યાર્થીઓને
 પ્રોત્સાહક અને માર્ગદર્શક નિવડે તેવા છે. તેમાં વાક્યમયનાં લલિત ઉપરાંત
 શાંતીય અંગે પ્રત્યે પણ વળવાનું ને ઉદ્દેશાધન તંત્રીથી કરે છે તે
 અવશ્ય એ પ્રદેશોનાં સ્તુતિઓનું ત્રેરક અને સાધક વડું બેઠ્યો. 'સાહિત્યના
 સ્વનદ્રેશને' એ એક હરતલિખિત સામયિકના ચાલકોને અપાયેલી

૧. ખરી વાત એ લાગે છે કે આપણી હાલની રિચિતિમાં, વાક્યમય-
 દૃષ્ટિએ, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર હોય શકવાનું ન બહુ ચોક્કું. રાજ્યનીતિને ન્યાયે
 અંતર અનુભવશે ને બુદ્ધિ સરાણે ચકાવશે, ત્યારે જ એનું ખરું આપણું
 શાસ્ત્ર પડશે. ત્યાં લગી પરાયું સંભાળપૂર્વક લવાય તેટલું વધુ સારું.

લાવભરી અને હિતકર સલાહનો પત્ર છે અને તેમાં પણ ઉત્સાહી વાક્યમયસેવકોને પ્રેમથી કહેવાયલા બોધવચન અનુકરણીય છે. કાબી-વાર્તાઓ ઉપરાંત જગન્નાથ પંડિત, રામાયણ અને ધર્મસાદૃશ્ય વિશેના લેખો પણ તે તે લેખકોની અભ્યાસ અને વિચારશીલતા તરફની અસિક્તિના સૂચક હોઈ, તેવા વધુ પ્રયાસો પ્રેરે એમ ઇચ્છીશું.

૩. શ્રી. ફાઉન્ડર્સ ગુજ. સભા ત્રૈમાસિક (એપ્રિલ-જુન '૩૬) : આપણી જ્ઞાતી જૂની અને જલદાર વિદ્વન્મંડળોઓમાંની એકનું આ મુખ-પત્ર ગયા એપ્રિલથી રાડ થયું છે, તેને સત્કારતાં આનંદ થાય છે, ગુજરાત તરીકે ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યના સંશોધન વિષયે એકમત સાધનાર આવા સામયિકની જરૂર હતી તે પ્રસ્તુત સંરચાએ પૂરી પાડી એ આપણા રાષ્ટ્રીય વાક્યમયનાં કેટલાંક અગ્રણી વિકાસ માટે મુચિન્દ છે. હવે સાધકપાઠક ત્રીણા: (૧) આવી પીઠ માણસોની સરચાને પણ એક મોટા નામની શેઠમાં તણાઈને, લખનાર કે લખાવનાર એકેના નામને ન શોભે તેવું, માયાઉતાર, ઉપરચોટિયું તથા નંબરવાળું લખાણ છાપ્યા વિના શું નહોતું ચાલતું ? (૨) નિશ્ચરશ્મિ અને ઉછેર વિશેનાં લખાણો, જાતે બોલાં નથી, પણ ત્રૈમાસિકના વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્રમાં એવાને રધાન નહોવાને કારણે, એને અપાયલાં પાનાં બચાવીને એનો જુદો ઉપયોગ કરી શકાય. (૩) એવા ઉપયોગ સંબંધી બે ત્રણ સૂચના થઈ શકે: (અ) ગુજરાતી સિવાયની ભારતીય ભાષાઓમાં તથા અંગ્રેજીમાં ભારતીય ઇતિહાસના જે સારા ગ્રંથો વારંવાર બહાર પડે છે તેનાં અવલોકનો જરા કાળજી રાખીને, જરા મહેનત કરીને, આપવાં જોઈએ. (આ) ભરતખંડના જુદેજુદા ભાગોમાં અત્યારે જે ઉત્ખનન, અન્વેષણ, ચર્ચા, -સિંધુતીર, નર્મદાતીર, નાલંદા, અમરેલી, પ્રભાસ, દ્વારકા ઇત્યાદિવિષયક-ચર્ચા હોય છે અને જેને લગતા સમાચાર હમણાં છાપામાં વંચાય તેવાજ સુધાય છે, તેનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ સાર આપીને, જરૂર હોય ત્યાં એની પર માર્ગદર્શક કે વિવેચનાત્મક તંત્રીનોંધો પણ આવવી જોઈએ; (ઇ) આવાં પ્રત્નતત્ત્વના બીજાં સામયિકોના વધુ મહત્ત્વના લેખોની યાદી આપવાનું 'હિન્દુ'એ સૂચવ્યું છે તેની પ્રતિમાં કહીશું કે યાદીમાંનાં અમુક લખાણોનું તારણ પણ અપાય એ ઇષ્ટ છે. આ ત્રણે સૂચનાઓને ગુજરાત માટે ખાસ કામ કરતા પત્ર સાથે શો સંબંધ છે, એમ જો કોઈ પૂછવાનું હોય તો, અમારો જવાબ : એ અમલમાં આણી શકાય તો સભા ગુજરાતી ચિંતનપ્રેમીઓમાં ઊંચા પ્રકારની ઇતિહાસપ્રેરિત જગાડશે-એ સંબંધ છે. એવી પ્રીતિ જગાડવાનું કર્તવ્ય

આપણા એક પ્રત્યક્ષવિષયક સામયિકનું શા માટે ન હોય શકે ?
(૪) છેલ્લી વાત એના નામ વિશેની. હાલનું નામ જરા એક આપી રેલવે
ટ્રેન જેવડું લાંબું લાગે છે. એને બદલે 'જર્નલ' સ્વીકારાય તો કેં ખોટું ?
આ નામ અમે સકારણુ આગળ ક્યું છે. અમેરિકન મેડીવલ એકેડેમીના
મુખપત્રે પોતાને માટે નામ તરીકે 'રેપ્રેઝન્ટેટીવ' એ લેટિન શબ્દ રાખ્યો છે;
એ નામમાંથી જેમ એ પત્રના મધ્યકાલવિષયક ખાસ કાર્યનો ધ્વનિ
બેઠે છે, તેમ, એ કાલની વિદ્વદ્ભાષાનો એ શબ્દ, એના ઉચ્ચારમાત્રથી જ
ત્યારનું વાતાવરણુ આપણા મનમાં ખડું કરી દે છે. એવા જ સરસ અને
ઈષ્ટ લાભો આપણા આ માનવંત ત્રૈમાસિકને મળશે, એ આપણે તેને
'ત્રી-મા-સ-જુ-જ-રા-તી-સ-મા-ત્રે-મા-સિક' નહિ પણ માત્ર
'જર્નલ' કહીશું તો.

૪ હનુમાન જન્મલ (મનુ. અને એપ્રિલ '૭૬) આ પોરબંદર રાજ્યના વિદ્યાધિકારી રા. છાયાલાલ મોકડને તંત્રીપદે નીકળતું એક માનાહુ ત્રિમાસિક છે. કાઠિયાવાડ માટે તે એ એક એવી સંપ્રાપ્તિ છે, જેની ભેદી આપણે આ ઉપપ્રાંતે ખીજે ભેદ રાકતાં નથી. રા. મોકડે દેશાવરની અદ્યતન શિક્ષણપદ્ધતિઓનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કર્યો છે. પણ તેવો લાભ પામેલા ખીજા વિદ્યાધિકારી કરતાં તેઓ જુદા આ બાબતમાં પરી આવે છે કે એ અભ્યાસનો ઉપયોગ તેઓ આ રીતે નિયમિતપણે આપણું શિક્ષણવાક્સય વિકસાવવામાં ભતે તથા ખીજા લેખકોને ઉત્તેજને કરે છે. શિક્ષણ ઉપરાંત સાહિત્ય અને પ્રવાસનાં લખાણો છે તે આંકોને વીકડીક વિવિધતા અપે છે. અંગ્રેજી લખાણોમાં (શિક્ષણ, કલા, પ્રજાસંઘ નગરેનાં) ને નવી માહિતી અને વિચારશીલતા મળે છે તે આદરપાત્ર છે.

એકમ ગણવાની રીત

એ વાંચનારને (શીખવવાની નહિ પણ) સૂચવવાની જરૂર આ વધે
આખરનો ચોથો અંક હોવાથી લાગે છે. ‘માનસી’એ જે કાચ કરવાનું છે
તેની મૂલ્યબાહી એના કોઈ પણ એક એ અંક ઉપાડી લઇને એ અંકને આધારે
નહિ, પણ, એાછામાં એાછું, એક વર્ષના ચારે અંકને એકમ તરીકે સ્વીકારીને
કરવી એ વધારે યોગ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ ભેલાં, ચારે અંકના વિભાગો એક
સાથે, ને એ જ રીતે પેદાવિભાગો, વિચારવા ઘટે. આ રીતે વિચાર થશે
તો કોઈ પણ એક અંકમાં અમુક પેદાવિભાગ રાખ મઠિ નથી કે અમુક
વિભાગ દૂકો કેમ છે, તેનો ખુલાસો મળી જશે. જેમ મયા ચાર તેમ

આવતા આર અકોને પણ ઉપલી આખી વાત લાગુ પડે છે એ કહેવાની જરૂર માગ્યે જ હોય.

નવાં સવાજમ પાક્યાં

આ અંક એટલે 'માનસી'નો ચોથો અંક. પરિણામે, જેઓ પહેલા અંકથી જાણક થયા છે, તે સર્વનાં સવાજમ હવે ખલાસ થયાં અને નવાં સેવાનાં પાક્યાં. એ નવાં સવાજમ હાલ અર્ધા જ (૩. અડી) તેઓ સૌ મનીઓઈરથી અથવા મુખ્ય કાર્યાલયે કે શાખાઓમાં હાથોહાથ મોકલે. એ રકમમાં તેમને બીજા વર્ષનો પહેલો તથા બીજો અંક મળશે. નકલો જરૂર-પૂરતી છપાતી હોવાથી જેમને નિરાશ થવું ન હોય તેમણે ઉપર મુજબ પૈસા ભરવાની વીજળીવેગે ત્વરા કરરી. —વિ.

વાસરિકા

હેવલોક એલિસ અને પ્રકાશકો

૧૮મી માર્ચ : આજે એક અનન્ય સાહિત્યપ્રેમી શુભેચ્છકને ત્યાં, (પાલમાં), મર્યાદાસર જિન્સી વિષયો ચર્ચાતું ત્રિમાસિક 'મેરેન હાઇલ્ડન' પહેલી વાર બેયું. એમાં પહેલો મુકલો હેવલોક એલિસનો સંસ્મરણાત્મક લેખ સૌથી સરસ છે. એ વિષયની સામે, આજથી આઠીસ વર્ષ પર, ઇંગ્લંડમાં પણ ન્યાયે સખખતનો દુર્જલ નમેલો હતો, ત્યારની પોતાની બિટંબનાઓ તેણે તેમાં ચિતરી છે. પોતે કેવા દુરઝ્યારી જુઠ્ઠાગોષા પ્રકાશકોના હાથમાં ફસાયલો એનું તેણે આપેલું બયાન વાંચતાં આપણને ખાતરી થાય છે કે લખાડ પ્રકાશકો નીપજવાનો ઇગરો આપણા ગુજરાતે (કોઈ કોઈ ઓછાવધુ સારા હોય છે, એ જુદી વાત.) જ આ દુનિયામાં રાખ્યો નથી. સરકારે માની લીધેલી અશ્લીલતાને નામે એલિસ અને એમના પ્રકાશકને ન્યાયે અદાલતે ઘસઘણું પડ્યું ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ પ્રકાશક ફરી ગયા ને પોતાની ગુનેગારી સ્વીકારી; એમ જ, ત્યાર પછીની ઓપણ છાપવાની હતી જર્મનીમાં છતાં ઇંગ્લંડમાં છાપીને તેની પર છપાયાના સ્થળ ટરીકે જર્મન શહેર લાઇપઝિગનું નામ પ્રકાશકે મુકેલ. એવા દરામખોરથી એલિસ જેવા સંસ્કારમૂર્તિ પુરુષ કંઠાળ્યા ને ફરીથી જિંદગીમાં એની સાથે કામ જ ન પાડ્યું, એમાં કે નવાઈ?... આગળ નતાં પોતે લખે છે કે એવામાં જ મેં અંગ્રેજ પ્રત્ન ભેગ નિવેદનમત્ર

ફેણુઆરીમાં અગ્રસેષ દ્વારા જિન્યો દતો. વાહમયસેવી વ્યક્તિના ઉત્સવો ઉપરાંત આમત્ર્યોના પણ ઉત્સવોની નિયમિત પ્રથા પાડી રાકાય તો શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવાની કેટલીક ખાસ અને વધુ તકો લઈ રાકાય ... 'હિન્દુ અને ખ્રિસ્તિયા' ૧૮૮૫માં પ્રગટલું, માટે ૧૯૩૫ આખરે એનું કનકપર્વ ગણાય. એની યાદ થોડા માસ પર આપણને 'ગુજરાતી'એ આપેલી, એ દાખલો આ પ્રકારનો છે. અન્વેષકોએ આવા વધુ દાખલા મેળવવા ભેદ્ય એ અને પત્રકારોએ તેનો યથાસમય ઉપયોગ કરવો ભેદ્ય. ... ૭૦મા કે ૮૦મા વર્ષમાં વિશેષ મહત્ત્વ સામાન્ય રીતે નથી હોતું, પણ આપણે ત્યાં ત્રયોત્સવના પ્રસંગ જીજ્ઞાસુ છે ત્યાં લગી તો, સંભારવા નેવું છે કે નર્મદનું 'હાંડિયો' શરૂ થયાને ત્રણ વર્ષ સપ્ટેમ્બરમાં ૭૦ વર્ષ થયાં અને એનો જ 'બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ' આરંભાયાને આ માર્ગમાં ૮૦ વર્ષ પૂરાં થયાં છે. એમાંના પહેલાની પિછાન ચાલતી પેઢીને રાતાબદીત્રંધમાંના એક સેષ દ્વારા તથા અન્યથા થઈ છે, પણ 'જી. વ. જી.' નું એ જમાનાના પત્રકારત્વમાં જે નોંધવાભેગ રચાતું હતું, તેની આજે અભ્યાસીઓ સિવાય કોને ખબર છે? એની કેટલીક ફાઇલ જોવાનો લાભ મને હમણાં એક મિત્રના સહકારથી મળ્યો. એ ઉપલવ્ધતાં મન પર જે સંસ્કાર પડ્યો તે આ, કે અમદાવાદનું 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સારી સેવા કરતું તો પણ મુંબાઈનું 'બુદ્ધિવર્ધક' ત્યારના ગુજરાતીઓની બુદ્ધિ પર પ્રકાશ પાડવામાં તથા એની વૃદ્ધિ કરવામાં તથા જર્મન મુદ્રણની મદદથી પણ એમનો ચિત્રપ્રેમ પોષવામાં, વધારે મોટા અને 'એસીલો' દિસ્સો પ્રસૂત. આ કથનની વધુ સાજિતી તો, આવતા ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક સ્વર્ગમાં હું તમને ગુજરાતી સામયિકોને ઇતિહાસ લખી ખતાવીશ ત્યારે તમને મળશે. "પણ ત્યાર પહેલાં તો એ જીએ કોઈ નહિ લખી નાંખે?" ના. ગુજરાત, પ્રજા તરીકે, ઇતિહાસપ્રેમી નથી એટલું ઇતિહાસ-લખી છે. આ જરા અત્યુક્તિ કરું છું એની ખબર છે, પણ સારાં કામો સાધનને અભાવે, કામ કરનાર માણસો હોવા છતાં, આપણે ત્યાં રખડે છે એટલા લાંબા વખત સુધી કે ત્રણ સ્વર્ગો મેં આંકેલી મુદત બહુ ઓટી પડવા સંભવ નથી. પત્રકારત્વનો ઇતિહાસ વહેલો લખારો તો વળી કોઈ હાખાંગરા અનધિકારીને હાથે... મહારાષ્ટ્ર તો, અત્યારે ય, કોઈ પણ વિશિષ્ટ ત્રયના પ્રકાશનનો ઉત્સવ પણ એને ઘટતાં નહેરમાં ક્રિયાવિધિથી જોળે છે, એ કદાચ તમે જાણતા હશો ?

પિંચિક-જયંતી

— : ‘ઘાઘમ્સ લિપ્. સપ.’ જેને અમરતા પામેલ પત્રકારત્વ વરીકે ઓળખાવે છે તે, મૂળે પાશ્વિક વિભાગોમાં હપાએલ ‘પિંચિક’ની સત્તાબદી આપણે એનાં ગુણરાત્રી અનુકરણોને ચાહ કરીને લીજ્જતીશું. એમાં, ‘ભદ્રંભદ્ર’ તો વધુ જાણીતું છે— એ કે, (જેને એ ધણાં વર્ષપર વાંચેલાં ત્યાંને આ સરકાર છે.) એ સીધા અનુકરણ કરતાં અમુક ભાગોમાં જ ટિકન્સ-ફિતિની છાયા ધારનારું વધુ અંશે દરો. ખીજું તે, ‘અક્ષતના સમુદર’ નેવ, જ્યાંનીર મહાખાનનુ રહેલું. આની પર મૂળ અંગ્રેજીની વધુ સ્પષ્ટ અસર છે અને આજે પણ એ કોઈ અસહી લાઇબ્રેરીમાંથી મળી આવે તો (હવે બજારમાં એ ભાગ્યે હોય) જરૂર વાંચના જેવું છે.

‘રૂપાઈ-ગ્રોહ’

૨૨મી એ : ચિંતનશીલો માટેનું આ નવું ઉલ્લિપ્ત સર્જન એટલે જેને ફેલાક હવે એ ભાષાનો બેઠ નવલકાર માનવા લાગ્યા છે તે, ‘ફાકિન’ અને ‘પોટ્ટે’ ઇન એ મિસર’ના કર્તા આર્થર્ મોર્ગનની નવલકથા એનાં જે બે ત્રણ અવલોકન અત્યાર સુધીમાં વાંચ્યાં, તે પરથી લાગે છે કે પાશ્વિક સાહિત્યના પ્રચલિત શૈલ્યોથી એ મુક્ત છે : એનો નાયક મિત્ર-પત્નીને ચણતો હોવા છતાં, તેને જમારી જતો નથી, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદ કે નવમનવાદ’ કે એવી કોઈ પણ વાદવાદીને આગળ ધરીને; પણ દૂરથી જ તેને ચાહે અને પૂજે છે. ખીજું, એ સાહિત્યમાં જે નારિતકલા વધી પડેલી અન્યત્ર બેઠએ છીએ, તેને બદલે આમાં નાયક પિઅર્સ હોઈ રૂપાઈ-ગ્રોહ, કવિ અને કલાકાર, ઇશ્વર પ્રત્યે માત્ર સામાન્ય અર્થમાં ‘બ્રહ્માણુ’ નહિ પણ ઇશ્વર-તત્ત્વનો અનુભવી પણ છે. તે સંસારી જીવનને હવેળતો કે તરછાડતો નથી, પણ, આધ્યાત્મિક જીવનને મુકાબલે, સંસારને બંધનરૂપ તો માને જ છે. એ બંધનો. એને મન-એના વિશિષ્ટ આત્માને માટે-એક પ્રકારનું મૃત્યુ છે; અને, એ બંધનોને વીસસતી દેનાર કે એનાથી છાડવનાર એવાં ત્રિય અને શુદ્ધ પ્રેમનાં સંવેદન, એમાં જ કલાસર્જનની ફાલોનાં સંવેદન, અને ખુદ સ્થૂળ શરીરના મૃત્યુનું સંવેદન: આ ત્રણેને એ અનન્ય આદરદાક સમાધિની અવસ્થા કહે અને માને છે-અનુભવે પણ છે. મૃત્યુ એ એના મનથી તો અખંડ વહેના જીવનની એક ધટના જ; સ્થૂળત્વની સંધન દિવાલોને પારદર્શક બનાવનારો એક બનાવ જ; દરય જીવતાના જીવનકાળે

જે પ્રભુસાક્ષાત્કાર પડેલા જેવો હતો તેને પૂરો પ્રત્યક્ષ અને નિત્યજીવી બનાવનારો પરમ સુખદ વ્યતિકર જ છે. ... આથી નવજન્મ—અને પાછી, નવલ તરીકે નબળી નહિ—આત્યારના કેટલા ભારતીય નવલકારો આપણને આપી શકે ?

‘ ધૂપઘાંવ ’

૧૨મી જુન : જ્યોત્સના વારંવાર સિનેમાગૃહોને પોતાની હાજરીથી શોભાવતા હોય તેમને તો એ પાતળી નવાઈ નહિ, પણ મારી જેમ ઘણે મહિને એક વાર ત્યાં જતા હોય તેમણે તો, પાસે વાસરિકા જેવું સાધન હોય ત્યારે, પોતાના મતનો લાભ વાચકને આપવો જોઈએ; અને વિચિત્રતા તો એ છે કે ફિલ્મોની શાસ્ત્રીય બાબતોનું જ્ઞાન નજીવું છતાં એ વિષયના એક પ્રાકૃત તરીકે પણ લખ્યા વિના નથી રહેવાતું. સિનેમાપ્રદિત્યના વિશારદ એવા મારા મિત્રોએ ‘ધૂપઘાંવ’ની ફોટોગ્રાફી વગેરે માટે જે ખુશાલીના ઉદ્ગાર (એમ કરવાનાં કારણ આપીને જ, અલબત્ત.) કાઢ્યા છે તેને અનુમોદન આપ્યા પછી મારે કહેવું જોઈએ કે એ ફિલ્મની કથા ગાયનો અને અભિનય ત્રણે બધાં આકર્ષક હતાં. પાત્રોમાં, સુરેશ અને દીપક સૌથી વધુ ગમે તેવાં હતાં; દર્શકોમાં, ‘આજકલકા પ્રેમ’ની ખરીદી-વાણું અને છેલ્લું સૌથી સરસ; ગાયનોમાં, ‘મનકી આંખેં ખોલ, ખાખા!’ અને મુસાફિરવાણું. બધી રીતે, એક અચ્છી ફિલ્મ.

સ્વ. ધનગોપાલ મુકરજી

— : એમનું ‘ગેન્નેક’ના કર્તા તથા મેથોડમારીના ઉત્તરદાતા તરીકેનું કામ જેટલું જાણીતું છે તેટલું ‘ધ ફેસ ઓફ સાયલસ’ નથી. આ તેમણે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ વિશે ૧૯૨૬માં લખેલું પુસ્તક છે. પરમહંસ વિશેના વાહમયનો વ્યાપક અભ્યાસ કરીને તથા એ મઠના સ્વામીઓમાંથી તુરીયાનંદ અને પ્રેમાનંદ જેવા અગ્રણીઓની મુલાકાત લઈને, એ ચરિત્ર એક કલાકારની શૈલીમાં તેમણે પાઠ્યાત્ય વાચકોને આકર્ષે તેવું સુંદર રચ્યું છે. વધુમાં, રા. રોમે રોલાં પોતાના રામકૃષ્ણચરિત્રમાં આભાર-પૂર્વક નોંધે છે તેમ, સ્વ. મુકરજીના ચરિત્રે જ તેમને પરમહંસ વિશેની સૌથી પહેલી માહિતી આપી અને પોતાની દૃષ્ટિએ સ્વામીજીનું એક વધુ ચરિત્ર લખવા પ્રેર્યા. દિલ્હીના એક સાહિત્યકાર આ રીતે એક ફેંચ ચિંતકને પ્રેરણા આપનાર નીચડે એ ઓછા હર્ષની વાત છે ?

—વિ.

મં જૂ ધા

નવસવિશેષ

પી. ઇ. એન. લંગતપરિષદ

પી. ઇ. એન. કલબના જુદેજુદા દેશોના પ્રતિનિધિઓની વાર્ષિક પરિષદ ગયે વર્ષે બ્રાસેલિનામાં (રબેન) મળી હતી તે આ વર્ષે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ શહેરમાં દિલ્લેમાં બેનેને આયર્લેન્ડમાં (આર્નેન્ઝિના દે. અમેરિકા) મળનાર છે, આ પરિષદે આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓ પ્રસારનામાં સાંત પક્ષ સખળ અસર કરે છે; ઉપરાંત, એ સમિતિને વાક્ય-સેવકોમાં પરસ્પર ભાતુભાવ વધારવામાં પણ મગી મદદ કરે છે. ત્યાં બંધાયેલી મૈત્રી દમિશની બને છે અને પરિષદનો સદેશ દરેક પ્રતિનિધિ પોતાના દેશમાં વહેંચી જાય છે. કલબની દિલ્લી શાખાનાં સ્થાપક અને મંત્રી મેડમ સોફિયા વાડિયા આ વર્ષે પણ દિલ્લી પ્રતિનિધિ તરીકે ગઈ હા. હમી જુદાજુદા મુજાબી ફાંસ જયાં છે અને ત્યાંથી આર્નેન્ઝિના જશે.

પાંત્રીશનું ચોથું ચરણું

૧

ગુજરાતી : ૧૬૧

ઈંગ્લિશ : ૫૫

મરાઠી : ૧૬૦

કન્નડ : ૨૦

હંતર : ૮૬

ઉર્દુ : ૧૭

સિંધી : ૬૮

હિંદી : ૧૧

સંસ્કૃત : ૬

૧. તા. ૨૧-૫-૩૬ના સરકારી ઝેડમાંથી, માર્ચ-૧૯૩૫ હરમ્યાન હવાકામાં પ્રમુદ્ધ યમેલા ઝંથોનું (૧) ભાષાનર; તથા (૨) ગુજ. ઝંથોનું વિષયવાર, તારણ. હંતર ભાષાઓમાં મહ્યાની ડેકલે. વગેરે તેમજ શાખોપયોગી અને બીજા દ્વિ-ત્રિ-ભાષી ઝંથો છે.

૨

પ્રકાશ : ૧૫	ચરિત્ર : ૮
વાર્તા : ૩૩	દિલ્લિમુદ્રી : ૯
કાવ્ય : ૨૮	કલા : ૫
કેળવણી : ૧૪	ઇતિહાસ : ૫
ધર્મ : ૧૩	લૈંગિક શાસ્ત્ર : ૩
નાટક : ૧૦	વૈધક : ૧

ગીર્વાણવાગ્વર્ધિની સભા, પુના

તા. ૨૮મી જુને આ સમાનો ચોથો વાર્ષિક ઉત્સવ છે. હરહત સમાને પ્રમુખપદે હજવાયો હતો. તેમણે પોતાના ભાષણમાં આંદ્રા યાંત્રી તથા નામો આપીને બન્ને વ્યુ હતું કે આજુ જમાનામાં પણ સંસ્કૃત ભાષામાં રાષ્ટ્રીય અને કાવ્યનાટ્યકાત્મક ગ્રંથોની સંપત્તિ વિપુલપણે થયેલી છે અને હજી ઘણે જગ્યાએ સંસ્કૃતમાં માસિકો તેમ જ પાસિકો નીકળે છે. આ સર્વ, સંસ્કૃત એ મૂલ ભાષા બન્યાનાં ખાસ લક્ષણ ન કહેવાય. તેનો અભ્યાસ હાલની 'ટિરેક્ટ' કહેવાતી નદિ પણ પ્રાચીન પદ્ધતિથી કરવાની દિમાયન તેમણે કરી હતી. સર્વત્ર પદ્યવચ્ચાદી પાંડિત્ય આજુ ઘણું છે- મૂળ સુધી પોતા જ નય છે. સંસ્કૃત એ આપણી સંસ્કૃતિની ભાષા છે; તેથી, એ રીતે ને એ રીતે, રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તેનો જ ઉપયોગ હજી પણ બીજી બધીઓના કરતાં ઘણું થાય છે અને થવાનો છે.

ગયાના એક ગ્રંથાલયનું રજતપર્વ

‘ધી એકેડમી ંદ અમેરિકન પોએટ્સ’

નણીતાં ટેનિસ-નિપુણ મિસિસ હેલન મૂડી, પ્રખ્યાત ‘બોક્સર’ જેને ટની તથા બીજાં અમેરિકન કવિતાપ્રેમીઓએ અમેરિકન કવિઓને નિર્વાહની ચિંતાથી મુક્ત કરવા ઉપલી સંસ્થા બે વર્ષ પૂરે સ્થાપેલી અને હાલ તેનું કાર્ય વધારે પ્રગતિ પ્રાપ્તું છે. ઇંગ્લંડમાં રાજકવિપદ છે અને ચેટ્સ, ડી હા મેર તથા હલિયટ કાલ્યોની આનંદ પર આધાર રાખી રહે છે ત્યારે અમેરિકામાં નવનવા જ નહિ પણ સ્ત્રીકાસયતા કવિઓએ પણ ટેડ કે દિનાસળી-વેચુનો ધંધો કરીને ગુજરાન ચલાવતું પડે છે. આ દુર્દશા નિવારવા માટે ઉપલી સંસ્થાએ પોતાનું મકાન, તેમાં કવિઓ મળે અંશસંગ્રહ, શક્તિશાળી કવિઓ માટે (૧૯૩૭થી રાફે થવાની) વાર્ષિક પાંચ હજાર ડોલરની (તેરસો હજાર રૂપિયાની) અધ્યેતાવૃત્તિ યાને દેશોશિષ્ય, અને કાવ્યવાચનનો પ્રેમ પ્રભમાં વધુ ને વધુ નમૂવ કરી દેવા તેણે હલક સંગ્રહી પ્રચારકામ-આ સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી છે. પ્રચાર માટે આ વિષયનું એક ખાસ સામયિક પણ તેની તરફથી નીકળશે. સ્થાપકો કહે છે કે આ જમાનામાં પૈસો કમાવા જેવી ને જેટલી કડાકા કરવી પડે છે તે કવિમાનસને પ્રતિકૂળ હોવાથી અમે આ સચલન આદ્યું છે.

નવા ભારતીય ંથો

‘એસેસ ંદ યોગ’

શ્રી અરવિંદનો આ નવો ંથ છે. તેમણે સાધકોને લખેલા પત્રોમાંથી હવારા અહીં પાંચ વિભાગોમાં આપવામાં આવ્યા છે. સાધકોને પોતપોતાની ચેતનાના શુદ્ધીકરણમાં, વિકાસમાં અને બુધ્ધિરોહણમાં, તેમ જ વિજ્ઞાન-સૂત્રિકાનું અવરોહણ થવામાં જે જે અંતરાયો નરતા હોય એ વિશે તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નો અને માગેલા માર્ગદર્શનના ઉત્તરો અહીં, ‘ધ હિંદુ’માં અવલોકન લખનાર ડૉ. વરદચારી જેને પરમાલ્પદમથી કહે છે તેવી

૧. આ અને આની પછીનો, બંને પેઠાવિભાગ નવા છે. અવલોકનો વજેરેને આધારે એ તૈયાર કરવામાં આવે છે. ‘યુરોપી’માં અમેરિકનનો સમાવેશ પણ કર્યો છે. અસંખ્ય ંથોમાંથી ચોસનો જ પરિચય કરાવી શકાય એ દેખીતું છે.

શૈલીમાં અપાયા છે. (૧) જડ નહિ પણ ગતિમાન, સંવિધાયક જૈન આપણી ચેતનામાં જમાવવાની અગત્ય વિશે; (૨) ઉચ્ચતર તેજસ્ અને દિવ્યશક્તિ પ્રત્યેના ચેતનાના ઉદ્ઘાટન વિશે; (૩) નિર્વેદ, વિષાદ, વારાફરતી મળતી હારજીત-આવા આવા અનુભવ સાધકને થાય ત્યારે તેણે કેમ વર્તવું એ વિશે; (૪) સાધકનાં આહારનિદ્રાદિ વિશે; (૫) તેની જિન્સી વાસનાઓ વિશે (જે બાબતમાં કોઈદ નહિ પણ યુગ પ્રતિકર્તાવું વલણ છે તે); એ રીતે પાંચે વિભાજના વિષયો છે.

‘વસધર્મી માહીમ’

૨. ચરાવંત ન. કેળકરના આ મરાઠી ગ્રંથમાં વસધર્મો ૧૭૩૭-૧૭૩૯નો ચાહ્યાર ઇતિહાસ, મહારાષ્ટ્ર સત્તાના એક ઉચ્ચત્ત્વ કાલખંડનો ઇતિહાસ, પહેલી જ વાર વપરાયલાં મરાઠી અને પોર્ટુગીઝ સાધનોની મદદથી તથા હવે મળતાં મુરકેલ તેવાં ચિત્રો, નકશો વગેરે સહિત આપવામાં આવ્યો છે. એના પહેલા ભાગમાં ફિરંગી અમલનો આરંભ તથા શિવાજી અને રાજરામના ફિરંગીઓ સાથેના સંબંધ વગેરે વિશે લખ્યું છે. બીજા ભાગમાં વસધર્મના ઇતિહાસમાં જે ભાગ ચાણુ અને સેખારા, વાંદરા અને સાંતાક્રુઝ, મનોર અને ધારાવી અને માહીમ-શિરગાંવ વગેરેએ લખ્યો, તેનું-એ હક્કા, મોરચા, મુઘી વગેરેનું-રસિક વર્ણન છે. એ જ બીજા ભાગના બીજા પ્રકરણમાં અપ્પાસાદેજનો પુનાનિવાસ અને તેમનાં ધર્મકૃત્યો, નાદિરશાહનું અરિષ્ટ, મરાઠાઓએ ફોડેલી સુરગા, મુંબાઇના અંગ્રેજોનું તહનામું કરવા અપ્પાસાદેજ પાસે આવવું-એ સર્વ ને બીજા કેટલીક બીના વર્ણવી છે.

‘નાન ખંડુમ ખેટલુમ’

આ તામિલ ભાષાનો ગ્રંથ સસ્મરણાત્મક છે. તેમાં, એ ભાષાના વયોવૃદ્ધ સાહિત્યકાર ડો. સ્વામીનાથ આયરે પોતાના સમકાલીન કવિઓ ગાયકો અને વિદ્યાપોષકો વિશે નાના નાના બાર નિખર્યો લખ્યા છે. એ

૧. અર્થ : “મેં જે ભ્રમ્યું અને સંસ્રમ્યું” આ તામિલ રામાયણમાંની હનુમાનજીની ઉક્તિ છે. પોતે લંકા બાળી આવ્યા પછી એ ચરાક્રમ આ ત્રણ સપ્તદેશી તેમણે વર્ણવવા માંડેલું, જેનો ઉપયોગ ગ્રંથકારે અહીં પોતાના ગ્રંથના નામ માટે કર્યો છે.

કવિઓ વગેરેની કદ કદ પ્રખ્યાત રચના કોણે રચી અને કયા અંગત કે જીવન સંજોગોમાં તે પોતાની સમૃદ્ધ રચનામાંથી કર્તાએ નોંધીને સાહિત્ય-દૃષ્ટિએ એ સર્વનું ગુણદર્શન કરાવ્યું છે અને કવિની તથા પોતાની એ ગતકાલીન ધન્ય ક્ષણોને એકદરિમયની યાદ આપતી પોતાની પ્રાણવાન શૈલીમાં પુનર્જીવિત કરી છે. એકંદરે જોતાં કેટક અદ્વૈતવિકસિત એવાં તામિલ ગદ્યસાહિત્યમાં આ અત્યંતને કેમેરો છે. કર્તા તર્કથી બંધિતમાં વિખ્યાત તામિલ સાહિત્યકારો ગોપાળકૃષ્ણ ભારતી તથા મહાવૈદનાથ આચર વિશે અદિરાત્મક તેમ જ વિવેચનાત્મક ગદ્યસંગ્રહો ચલાના છે એ ખાસ ખુશી થવા જેવું ગણાય.

નવા યુરોપી ગ્રંથો

‘એઝ આઝ વોઝ સેઇંગ’

જ. કે એસ્થર્નના મુખ્ય પહેલાં થોડે જ દિવસે બહાર પડેલા તેમનો આ છેલ્લો નિર્બંધિકાસંગ્રહ છે. “હું કહેતો” તો તેમ” એવા તેનો જ અર્થ થાય છે, તે અર્થમાં પણ મર્મ છે કે : કર્તા નવા પ્રસંગે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં છોડે છે તો પણ, તત્ત્વતઃ, એમનું જીવન. પ્રાચીન દૃષ્ટિબિંદુ તો દસકાઓથી પોતે જ-કહેતાં તો તેમ જ કહેવા મગી છે. આ ગ્રંથમાં એ રીતના વિચારો અને વાર્તા, સ્વચ્છવાદ વગેરે નવનવી દ્વિસુરીઓ વ્યક્તિઓની વિવિધતા ઘણાંને કેવળ નીરસ એકવિધતા અને ચંચલસાવ આણે છે, એની રીકાર્ડે તીક્ષ્ણતા અને રમૂજથી દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

શો—કોમ્પેન્ડિયમ

‘શો—કોમ્પેન્ડિયમ : વર્સાઇમ્સ ઇન્ડ એનેલિસે સાઇનર વડ’ બર્નાર્ડ શો વિશેનો આ જર્મન આકરગ્રંથ પ્રો. હેડેટ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં શોની અદિતરેખા તથા સંપૂર્ણ ગ્રંથસૂચી આપ્યા પછી સંપાદકે શો વિશેના જર્મન કેન્દ્ર તથા ઇંગ્લિશ ગ્રંથોમાંથી સુખ્યની યાદી આપી છે. ત્યાર પછી, જર્મની અને એસ્ટ્રિયાનાં સામયિકોમાં જ ૧૯૦૬-૧૯૩૪ના ગાળામાં એ નાટ્યકારની કૃતિઓનાં અવલોકન તથા એવાં જ જીવન લખાણ આવેલાં, તેમાંથી પચાસ પાનાં ભરીને હવારા આપ્યા છે. ‘ધ સિગ્નલન ઓફ ધી અનએક્સપેક્ટેડ આઇલ્ડ’ એ શોની વાળેતરની કૃતિના જર્મન અવલોકનમાંથી પણ હવારો આપી, ગ્રંથને અદ્યતન બનાવ્યો છે.

‘સેવન પ્લેઝ’

પોતાના રાજકીય વિચારોને કારણે પોતાના સ્વદેશ જર્મનીથી દેશનિકાલ થયેલા સમયે સમકાલીન જર્મન સાહિત્યકાર અને સ્ટે ટોલરના સાત નાટકોનું આ ભાષાંતર છે. તેમાંનાં બે સર્વોત્તમ અને વિરોધ પ્રસિદ્ધ છે: સને ૧૮૧૨માં લેકેસ્ટરના કારખાનાના વણકરોએ ઉઠાવેલા બંદ વિરોધું ‘ધ મશિન રેકર્સ’; અને, કર્તાએ કેદખાનામાં લખેલું ‘મેન એટ ધ માસીસ.’ બાકીનાં પાંચમાં પણ આ જમાનાની કટ સામાજિક સમસ્યાઓ, તેની કચણતા અને ક્રાંતિપ્રેમ—એ પ્રકારનું વસ્તુ લેવાયું છે અને સર્વમાં કર્તાની હાથી માનવતા, ન્યાયપ્રીતિ, અન્યાયવિરોધ, ધડીકમાં વારતવદ્દર્શન તો ધડીકમાં સ્વપ્નમયતા, એક પ્રકારની કાવ્યમયતા પણ, ઝળકે છે.

‘રિપનોઝા’

શુરોપના એ પ્રખ્યાત ફિલસુફનું સર ફ્રે. પોલોકે લખેલું આ નવું ફૂંક ચરિત્ર છે. રા: નાજરાજ રાવ ‘આર્યન પાથ’માં એને અવલોકતાં, રિપનોઝાને ન્યવહારુલક્ષી વેદાંતી, સ્થિતપ્રજ્ઞ અને કર્મચોળીના સૂક્ષ્મ ગુણે ધરાવવાર તરીકે બહુવે છે. ચરિત્રકારે તેમને તત્ત્વજ્ઞાનના માત્ર સ્વપ્નદ્રશ્ય તરીકે નહિ પણ એ જ્ઞાનને નિત્યજીવનમાં આચરનાર, એક વંદનીય આચાર્ય તરીકે આલેખ્યા છે.

સામયિકોમાંથી

મહારાષ્ટ્રનાં સ્ત્રી-સાહિત્યકારો

[ફ્ર. ગૌડ : ‘વિશાલ ભારત’ માર્ચ ૧૯૩૬]

મરાઠી સાહિત્યમેં લી સ્ત્રિયાં પીછે નહીં રહી હૈ, ભારતકા પ્રાચીન સાહિત્ય તો ધાર્મિક રહ્યા હૈ, મરાઠી સાહિત્યમેં પહલી સ્ત્રી, જિજ્ઞાસી રચનાકા પતા લગતા હૈ, મહાદામ્બા યી; એ બારહવી સતાબ્દી કે લગભગ દુધ યી. ચક્રધર કે મહાનુભાવ પંચકી બદ અનુગામિની થીં ઔર ઉતકે ચાવલે પ્રાચીન સાહિત્યમેં બડે મરાઠુર હૈં. જ્ઞાનેશ્વરકી ભગિની મુત્રાળાઇ ઔર નામ દેવકી દાસી જનાળાઇ કે અક્ષય મરાઠીમેં બહુત પ્રિય હૈ. એક ઔર મનોરંજક જાત હૈ. મહારાષ્ટ્રમેં મહાર નતિકે એક હરિગન ચાખામેલ

हो गये हैं. उनकी स्त्री भी कविता करती थी, और उनकी कुछ रचनाओं प्राप्त हैं. तुकारामजी शिष्या जदित्वाभाषने की कविप्रशंसा गाने लिखे हैं.

.....सन १८७३ के पहले के वर्तमान युगकी कुछ विशिष्ट रचनाएँ हमने नहीं पाई. इस युगकी प्रथम लेखिका श्रीमती काशीबाई कानिटकर हैं. मराठी उपन्यासोंकी जनमदाताओंमें इनका नाम दिया न सकेता है. इनका सामाजिक उपन्यास 'रंगराव' हरिनारायण आपटेके उपन्यासोंसे पहलेका है. उन्होंने निम्नलिखित लिखे हैं. यह अभी छपित है, यद्यपि वृद्धावस्था के कारण साहित्यक्षेत्रसे अलग हैं. न्यायभूति रानडेकी स्त्री श्री. लक्ष्मीबाई रानडेने अपने पतिकी छवनी लिखी है, जो 'सती दृष्टियोंसे हमें हर्षकी रचना समझ जाती है', 'देव. नारायण वामन ठिलककी स्त्री श्री. लक्ष्मीबाई ठिलकने कविताओं की लिखी हैं और कदाचित् ही. मङ्गाराष्ट्रके नेता पत्रकार और साहित्यकार श्री. न. वि. इंगकरकी भावना श्री. गिरिजाबाई इंगकरने लिखी हैं और नाटकोंकी रचनामें वर्तमान मराठी साहित्यमें एक स्थान प्राप्त कर लिया है.

नवीन कवयित्रियोंमें लक्ष्मीबाई ठिलकके अतिरिक्त श्री. सांताबाई भरदेसी और श्री. संजवनी मराठेके नाम विशेष उल्लेखनीय हैं. मेरे विचारसे श्री. संजवनी मराठे पुर्वी लेखिकाओंमें सजसे उत्कृष्ट हैं. श्री. कमलाबाई ठिलक और श्री. कृष्णाबाईने, जो भुक्ताबाई बेवेके उपनामसे लिखती हैं, अच्छी कृतानियोंकी रचना की हैं.

श्री. सांताबाई नासिककरका स्थान उपन्यास लेखकोंमें उत्कृष्ट है. श्री. कुमुदिनी प्रभाकरकी कृतानियां भी साहित्यिकोंकी कक्षा में पर अच्छी जाती हैं. मराठी साहित्यके वर्तमान नव्यतमें, हृदयगत मया देनेवाली लेखिका श्री. विभावरी शिरकर जी. ओ. का नाम बहुत विख्यात है. यद्यपि अभी तक इस पर विवाद है कि यह उपनाम किसका है, किसी पुरुषका अथवा स्त्रीका, फिर भी अधिकारा दोषोंका मत है कि यह कुछ महिमा मद्धाया ही है. उन्होंने रघुवार्ह या प्रत्यक्षबाईका नाम अपनी रचनाओंमें दिया है, और स्त्रियोंमें सामाजिक क्रांति करना चाहती हैं. यद्यपि उनके विचारोंका समर्थन नैतिक दृष्टिसे हम नहीं कर सकते; पर उनकी भाषा और स्त्री साहित्यकी ओर खींच है.

આ જમાનાના ઊજળા બદમાશો

[ડૉ. એ. કેરેલ : 'નવચેતને' (જુલાઈ '૩૬) કરેલો ઉતારો.]

અત્યારનો કહેવાતો સુધરેલો સમાજ નીતિ તરફ છેક જ બેઠકાર હોય છે એમ કહીએ તો ચાલે. નીતિનાં લગભગ બધાં જ સૂત્રોને આપણે અવગણીએ છીએ. આજકાલ નીતિની બાબતમાં દરેક વ્યક્તિ બિનજાણબદારીથી જ વર્તતી જણાય છે. જેઓ નીતિ અને અનીતિની, ધર્મ અને અધર્મની ચર્ચા કરે છે, જેઓ પરિશ્રમી નિષ્પાલસ હોય છે તેઓ આ જમાનામાં ગરીબ જ રહી જાય છે ને સમાજ તેમને 'નમાસા' ગણે છે. બે કોઈ સૌને બિચાર સંતાનો હોય ને તે પોતાની કારકિર્દી આગળ ધપાવવાને બંદેલ પોતાનાં એ સંતાનોની માવજતમાં ને કેળવણીમાં વખત ગાંજે તો એવી સૌને આજનો જમાનો 'નમાસી' સી ગણે છે. ॥ કલાકારો ને વૈજ્ઞાનિકો સમાજને કલા, ધન અને તંદુરસ્તી બક્ષે છે; પણ તેઓ પોતે તો ગંરીબાદમાં જ જીવન ગુજારી અંતે ગરીબાદમાં જ મરણ પામે છે. સુધરેલી લૂંટ અલાવનારાઓ દુનિયાના ઐશ્વર્યની મોજમાં મહાલે છે. બીજને થાપ આપનારાઓ 'કામેલ'માં લેખાય છે ને કુશળ રાજનૈતિકો આવા કામેલ માણસોનો ખચાવ કરે છે ને તેમને વખાણે છે. ન્યાયાધીશો આવી વ્યક્તિઓને 'બાહોશ' ગણી માન આપે છે. આવા સુધરેલા કોને સિનેમાના પડદા પર બેઠ બાળકો તેમનાં વખાણ કરે છે ને તેમના આદર્શો પોતાની રમતમાં ઉતારવા ચત્ત કરે છે. ॥ આ જમાનામાં પૈસાદાર માણસને દરેક હક્ક હોય છે. તે પોતાની પરણેનરને ધરમાંથી કાઢી મૂકી શકે, પોતાની વૃદ્ધ માતાને ભૂખે મારી શકે, જેણે તેનો વિશ્વાસ કરી તેને ત્યાં નાણાં મૂક્યાં હોય તેનાં નાણાં હજમ કરી શકે; ને આ બધું કરવા છતાંય તે પોતાના મિત્રોનો પ્રેમ ને સમાજ તરફથી સન્માન મેળવી શકે. ॥ આ જમાનામાં સત્ય ને અસત્ય વચ્ચે, ન્યાય ને અન્યાય વચ્ચે હવે ભેદ રહ્યો નથી. સમાજના અંતઃકરણના બરાબર મધ્ય ભાગે સામાજિક બદમાશો વિચરી રહ્યા છે. સમાજમાં તેઓ ઇચ્છી હોયેય છે. સમાજ ગરીબોની દૂર જાય છે, આવા બદમાશોથી નહિ. ॥ આ જમાનામાં માણસ આ સર્વ હુમલાઓ સામે લાચાર જેવો થઈ પડ્યો છે. તેની જરૂર તો તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ તેને આવા સમાજ સાથે, સળી જવાની ફરજ પાડે છે.

૧. ત્યાં ફકરાનું મથાણું છે 'મૂર્છાંગત નીતિ.'

ભારત ટાઈલ્સ

એન્ડ

મારખલ કંપની

અપોલો સ્ટ્રીટ,
કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે.
કારણ કે ધરધણી, ધજનેરા અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફીસો માટે બંધાએલ
'ધન રાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ બેસારવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો. પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલો ફાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

બદમારી કે મૂર્ખી વચ્ચે રહેનાર માણસ બદમારી કે મૂર્ખ જ થવાનો. સુખી માટે એકાંતની જ જરૂર, પણ આજનો રહેરી એકાંત ક્યાંથી લાવે? માણસના આત્મામાં ત્યાગ ને શાંતિની જે ભાવના જાગે ને કોલાહલથી દૂર નાસવાની જે વૃત્તિ જાગે એ માનવતાનું સત્ય સ્વરૂપ ગણાય; પણ આજનો માનવ પૈતાના આત્માનો જીણો છાનો અવાજ સમાજના દંભબરેલા મદ્યધોધાટમાં સાંભળી શકતો નથી. સંભોગો સામે થવાની નૈતિક હિંમત આજની માણસનતે લગભગ ગુમાવી છે.

અંતર્ય ચિન્તાન

નર્મદ અને ઊર્મિકાવ્ય

[રા. વિ. પાઠક : 'નર્મદાશંકર કવિ' પૃ. ૩૨]

પણ આવા [પ્રેમશીયં કે પ્રેમભક્તિ જેવા] રાખેનો વારસો એ જ તેની [નર્મદનાં પ્રતિકાવ્યોની] કાયમી અસર નથી. એની કાયમી અસર એ છે કે તેણે તમા પ્રકારનાં ઊર્મિકાવ્યોનું પ્રસ્થાન કર્યું. અત્યાર સુધી ગુજરાતીમાં આત્મલક્ષી પ્રેમોર્મિકાવ્યો નહોતાં. હિંદના આખા સાહિત્યમાં નહોતાં એ વક્તવ્ય નથી. 'બામિનીવિલાસ' સ્પષ્ટ રીતે એવું કાવ્ય છે અને સંસ્કૃત સુભાષિતોમાં સંખ્યાબંધ જ્ઞાતઅજ્ઞાત કવિઓનાં આવાં કાવ્યો છે. પણ તેની પરંપરા ગુજરાતીમાં નહોતી. ઊર્મિકાવ્યો ગુજરાતીમાં હતાં. પ્રેમાનંદનું 'મારું માણેકડું' બોવાયું કે 'શામળિયા' એ સુંદર ઊર્મિકાવ્ય છે. પણ તે પરલક્ષી છે. આત્મલક્ષી કાવ્યો જ નહોતાં એમ વક્તવ્ય નથી; નરસિંહ મહેવાનાં ધણાં બજને. અને મીરાં વગેરે બીજાનાં ધણાં બજને. આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો છે પણ તે ભક્તિનાં જ. ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા યથ ત્યારે લગભગ આત્મલક્ષી પ્રેમોર્મિકાવ્યો. રચાયાં પણ તેમાં પણ ભક્તિ તો રહી જ. આધુનિક કાવ્યનું એક મહાન લક્ષણ એ કાવ્ય સાંકડા સંપ્રદાયોન્મુખ હવું તે મટીને વ્યવહારોન્મુખ થવું. અને એનું જ એક સ્વરૂપ એ કે આત્મલક્ષી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના ઊર્મિકાવ્યે, ભક્તિ છાંયે સાંસારિક પ્રેમની જગિંને પણ વિષય કર્યો. આ નવી દિશાનો પ્રથમ પ્રસ્થાનકાર નર્મદ. તેણે પૈતાના જ પ્રેમાનુભવનાં ગીતો ગાવા માંડ્યાં. અને તે સાથે જૂનાં બંધનો તૂટ્યાં, અને તે (માત્ર પ્રેમની જ

ફાઈર્સ સભા ત્રૈમાસિક

ગુજરાતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તથા ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધન, વિવેચન અને પ્રકાશનનું કદ રોયલ ટ પેલ, પંદર ફારમનું, પાનાં ૧૨૫ છે. સારા કાગળ, સુંદર છપાઈ, સચિત્ર પૂર્ણ છાંં વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩.

ખીજા અંક-શુભાઈ સપ્ટેમ્બરના વિષયો

(૧) હિન્દુસ્થાનમાં ત્રોપ, બલ્ય ચરિત તેરમી સદીનું અપભ્રંશ રૂપક, ૩ વલ્લી રાગઓ મેર હતા ૧ હુણ હતા ૧ ગુર્જર હતા ૧ કે નાગર હતા ૧ ૪ વિધનમાં લગન. ૫ ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના પ્રશ્નો. ૬ હારમાળા. ૭ ઉપરાંત ત્રણ વિજ્ઞાન વિષયક વ્યાખ્યાનો વગેરે.

ન.મ નોંધાવો: ઠ. ૧ સંપાદક: રા. રા. અંબાલાલ છુ. જાની, ૪૬૫ શ્રી ફાઈર્સ ગુજરાતી સભામંદિર વિહારમાઈ રોડ, કોંગ્રેસ હોલ, મુંબઈ નં. ૪. ૨ એન. એમ. ત્રિપાઠી, પ્રીન્સેસ રટ્ટી, મુંબઈ નં. ૩.

નવાં પ્રકાશનો] શ્રી ફાઈર્સ ગુજરાતી સભાનાં [નવાં પ્રકાશનો

૧ હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ: કવિ મધુ સૂદનચરિત્ર (૨. સં. ૧૯૧૪) મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૨ જીવન અને ઉત્ક્રાંતિ: (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા. જીમભાઈ લાલભાઈ દેશાઈ, એમ એસ સી. સચિત્ર-૧૨ વ્યાકૃતિઓ. પારિભાષિક કોષ સાથે. પા. ૧૫૦. મૂલ્ય રૂ. ૦-૨૨-૦.

૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૨ લે: ગુર્જરવંશથી ચાલુક્યવંશ પર્યંતના. મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦.

૪ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લે: પ્રાચીન ગુગધી ગુર્જર વંશ પર્યંતના. મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦.

૫ હુવામાન: ગુજરાતની પારસ્થિતિ: રા. રા. મુકુન્દ ઉનાકર તથા રા. જીમભાઈ ન. દેશાઈ પા. ૧૫૦ સચિત્ર, નકશાઓ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૬ પૃથ્વીનો ઇતિહાસ: રા. ચરાવંત ગુ નાયક પા. ૧૨૦ સચિત્ર: મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

૭ કૃષ્ણકીર્તિ કાવ્ય: (પ્રાચીન, હૃદય રક્ષક પદ્યોંધ વાગવત) મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

દરેકનાં રોયલ માર પેલ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૂર્ણ.

જુસેફરોને જલ્યાળધ લેતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.

સભાનાં ખીજાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીઓ અને ઘનામો માટે અડધી કિંમતે મળશે.

પત્રવ્યવહાર કરવો:—૩૦ એસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું ૦ જુસેફર્સ: પ્રીન્સેસ રટ્ટી, મુંબઈ નં. ૨.

નહિ) પ્રકારની ભૂમિને આત્મવક્ત્રી કાવ્યમાં પ્રગટ થવાનો માર્ગ મળ્યો. 'નર્મદ' પોતે આ પ્રકારનાં બહુ ઉત્તમ કાવ્યો ન લખી શક્યા પણ તેણે કાવ્યને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો.

બાબુ મૈથિલીશરણ ગુપ્તની સાહિત્યસેવા

[કિ. આવડા : હિંદી સા. નો ઇતિ. પૃ. ૩૫૨-૫૭]

[બાબુ મૈથિલી શરણ] ગુપ્તની કવિતા ત્રિવેદીજીના સંપાદનકાળમાં 'સરસ્વતી'માં નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતી હતી. એમનું 'પહેલું' પુસ્તક 'ભારત-ભારતી' બહાર આવ્યું. સામાન્ય જનતામાં એનો ઠીક આદર થયો અને ખાસ કરીને દેશભક્તિના રંગે ઇન્દ્રિયલા જીવાનોએ એને ખૂબ સ્વકામું. આ પુસ્તક હાલની પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ પુસ્તકનો ['મુસદ્દે હાલી'નો] આદર્શ સ્વીકારીને લખાયેલું છે. એમાં ભારતના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની દશાનું પ્રવાહી અને સ્વચ્છ ભાષામાં વર્ણન છે. આ પુસ્તકમાં ખરી બાલીનું [વજ્ર ભાષાનું] બહુ જ વ્યવસ્થિત, સ્વચ્છ અને પરિશુદ્ધ રૂપ દેખાયું, જે કે એમાં પ્રસ્તુત વિષયને કાવ્યનું સંપૂર્ણ રૂપ પ્રાપ્ત થયું નથી અને વર્ણનો પણ Matter of fact [વાસ્તવદર્શી] છે. પરંતુ એણે હિંદી કવિતાને માટે ખરી બાલીનું સૌષ્ઠવસિદ્ધ કરી દીધું. ત્યાર પછી ગુપ્તજીની જે કવિતાઓ રચાતી ગઈ એમાં એમની કાવ્યકલા વિકસતી ગઈ અને કાવ્યત્વ વધારે ને વધારે જામતું ગયું. 'જયદ્રથવધ'માં એમની રસાત્મકતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. 'કેશીંદ્રી કથા' 'સ્વગસહોદર' વગેરે જે પરંપરાજી કાવ્યો રચ્યાં એ બધાં ય રુચિર ભાવોથી પૂર્ણ છે. અંતમાં નવારે સ્વીન્ડર બાબુની 'નીરવ કાંતિ'એ હિંદી કાવ્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગુપ્તજીની વાણીમાં કાવ્યની મનોહર લાક્ષણિકતા અને સુંદર મૂર્તિમતાનું વિધાન થયું. 'ચામકા ઉપયોગ' એનું સુંદર ઉદાહરણ છે. એમનાં જે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે એમાંથી 'રંજમે ભંભ' 'કિસ્તાન' 'વિરદિણી પ્રભંગના' 'પત્રાવલી' 'વૈતાલિક' 'અંદ્રહાસ' 'તિલોત્તમા' 'પલાસીકા મુજ' 'પંથવટી' 'મેધનાદવધ', 'સ્વદેશી સંગીત' 'સેરંધ્રી' 'વીરાંગના' એ અપ્પ છે. 'મેધનાદવધ' વગેરે માણકલ મધુસૂદન કાંતના બંગાળી મહાકાવ્યોના અનુવાદ છે.

૧. જુઓ 'માનસી'ના અ. રમાંની ત્રીજી ધ્વનિ-નોંધ. —તંત્રી

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, લીમીટેડ

અમારી સેવાઓ

અમે તમોને બંધારણસરની અને સંપૂર્ણ કુશળતાથી ચોખ્ખી નાણાંપ્રકરણીય સેવા આપીશું.

જ્યારે પણ તમોને ચાલુ ખાતું યા સેવીંગ બેંક ખાતું ખોલવું હોય ત્યારે અમે તમોને યાદ કરીશો, કેમકે અમે તરફથી અપાતા વ્યાજના દરો ધણા જ લાભદાયક હોય છે તે જાણીતી વાત છે.

જ્યારે પણ તમોને તમારા પૈસાનું, લાંબી યા હુંકી મુદતની ડીપોઝીટમાં રોકાણ કરવાનું હોય ત્યારે અમારા વ્યાજના દરો લખી પૂછાવશે તો એ ધણા જ ફાયદાકારક માલુમ પડશે.

જ્યારે પણ તમોને સરકારી જમીનગીરીઓ યા બેન્કોની લે-વેચ કરવી હોય ત્યારે અમે એક મુલાકાત આપશો તો અમારા બાવો જિનહરીફ માલુમ પડશે.

જ્યારે પણ તમોને ખીજા દેશોમાં વેપારી આંટ ખાંધવી હોય ત્યારે અમે તમોને મદદ કરવા તૈયાર છીએ, કેમકે જાણીતી અને સફર બેંકો સાથે કામકાજનો અમારો સંબંધ બહોળો છે.

જ્યારે પણ તમોને પરદેશના એક દ્રાક્ષો યા ખીસોનાં નાણાં તુરત એકઠાં કરવાં હોય ત્યારે અમારા “ફોરેન” ખાતાની સેવાનો લાભ લેશો.

જ્યારે પણ તમો કોઈ જવાબદાર એકઝીક્યુટર યા ટ્રસ્ટીની શોધમાં હો ત્યારે અમારી સેન્ટ્રલ બેંક એકઝીક્યુટર એન્ડ ટ્રસ્ટી કું લીમીટેડ ને હિન્દુસ્તાનમાં તેવી જાતની એક જ કંપની છે, તેની તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

અમારી સેવાઓનો છુટથી લાભ લેવા માટે, અમે તમોને આમંત્રણ આપીએ છીએ, જેમ કરવાથી અમે તમોને બરોસો છે કે આપણા અરસપરસના હિતોમાં વધારો થશે.

મહેરબાની કરીને યાદ રાખજો કે:—

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, લીમીટેડ

તમારી “ચોતાનીજ” બેંક છે.

સો. ન. પોંચખાનાવાલા
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર.

વિજ્ઞાન ધર્મનું અવિરોધી

[શો ડેસ્મંડ : 'ગોડ-?' નામે અંધમાં]

“વિજ્ઞાન વિરુદ્ધ ધર્મ”ના પૌકર હવે નિરર્થક છે. વિદ્યમાન વૈજ્ઞાનિકોમાંના કેટલાક ટૌથી પ્રખ્યાતને તેમના વિજ્ઞાને જ અણેયવાદ અને નિરીશ્વરવાદ છોડી દેવાની ફરજ પાડી છે. તેમણે હવે સ્વીકારવું પડ્યું છે કે સમાન કારણો હંમેશા સમાન પરિણામ નીપજવતાં નથી. આ હકીકત (યોગીઓ માટે તો નહિ પણ) વૈજ્ઞાનિકો માટે ધણી મુઝવનારી છે. તેમણે વળી એમ પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે વિજ્ઞાન જેમજેમ વિશાળ બનતું જાય છે તેમ તેમ વૈજ્ઞાનિકની સામે એવા તો જળસ્પર્શ અને અટપટા કોણડા આવીને ખડા થાય છે, કે જે તેને ઠાલ બની ગએલી દિદ્ (દિશા : ‘સ્પેસ’) સમક્ષ નિઃસહાય કરી મૂકે છે. હવે એ બંને એને, જડ દ્રવ્ય કે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિની માફક, નહિ મનુષ્યના મને ગૂંથેલી માયાલજ જેવાં અને તેથી હરતી નહિ ધરાવનારાં, લાગે છે ! તેમજ, હવે છગંચએલાં વિશ્વોમાં સમાયલા વિશ્વો-અનંત અને નિઃસીમ-પણ વૈજ્ઞાનિકને નિઃસહાય કરી મૂકે છે. આ બધી શોધો તેને તેના દૃઢ બનેલા રૂઢ મતો પીગાળી નાંખવાને પંથે દોરી જાય છે. પરિણામે, વિજ્ઞાનની-એના ભક્તોની-હત્યા હોય કે નહિ છતાં તેણે અનુમાન બાંધવું જ પડે છે કે એ વિશ્વોની પાછળ યોજના છે અને એનો સ્થપતિ પણ છે જ.

એક પિતાપુત્રની વાત

[જી. કે. ચેરટ્ટન : ‘એક આઠ વૉજ સેઇઝ’]

સામ્યવાદ એ મૂઢીવાદનો જ પુત્ર અને વારસ છે; અને પિતાને પુત્રે ખરેખર જ મારી નાંખ્યો હોત તો પણ, પુત્ર પિતાને ધણો મળતો આવત. જેને ‘ક્રિસ્ટાનમજદૂરની સરમુખત્યારી-ડિક્ટેટરશિપ એન્ડ ધ પ્રેલેટરિયેટ’ કહેવામાં આવે છે. તે આપણે ત્યાં સ્પષ્ટ હોત, તો પણ, રોજ મેળવતા સુલભો (‘વેન્-સેલેબ્ઝ’)ના ધારણી સામે કામ પાડવામાં આપણે નવી યાંત્રિક એકવિધતા અનુભવીએ છીએ તેવી જ સરમુખત્યારોના જાડા સાથે કામ પાડતાં અનુભવતા હોત. તો પછી, વ્યવહારમાં એવું જ બનત કે આપણ આપણને જે જ્ઞાન થતું હોત તે વૈવિધ્યવિહીન માનવ પ્રાણીઓના જીવન-માનવોનાં એવાં જીવંત જેને માનવ બાગ્યે કહી શકાય-તેણે એક મધપૂડામાંથી નીકળે જતાં જીવંત, પછી એ નીકળતાં હોય સંધરો કરવાના હેતુથી કે દંડ દેવાના હેતુથી.

આટલું વાંચશો

ઓછામાં ઓછા લાવે - વધુમાં વધુ રક્ષણ
અને ૧૦૦ ટકા સીક્યોરિટી.

- ૧ કેનેડા યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકા અથવા તેા ઇંગ્લંડમાં ત્યાંના વીમાના ધંધામાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા ઓલ્ડેદારો "કાઉન લાઈફ"ની નેટલી કદર આંકે છે તેના કરતાં વિશેષ કદર ખીલું કોઈ કંપનીની આંકતા નથી.
- ૨ પ્રીમિયમના દર ઘણા જ સસ્તા અને પોલિસીની શરતો ઘણી જ ઉદાર છે.
- ૩ કંપનીની નફા સહિતની ચેઇઝ-અપ કરાવેલી પોલિસીઓ ઉપર પણ તેની સુદત પાકતાં સુધી યોગસ ચાલુ જ રહે છે.
- ૪ ત્રણ વર્ષ બાદ કંપનીની વિના પ્રીમિયમ પૂરેપૂરી રકમનો વીમો અનેક વર્ષો સુધી ચાલુ રાખવાની શરતો ઘણી જ ઉદાર અને આકર્ષક છે.

ચાલુ વીમા ડોલર ૧૪૭,૮૬૧,૪૬૩.૦૦

અસક્યામત ડોલર ૨૧,૦૮૪,૮૯૯.૦૦

તમારો વીમો ઉતરાવતાં પહેલાં એક વખત
અમારી પોલિસીઓ ખીજની સાથે સર
ખાવી જોવાથી તમોને લાભ થશે.

ધ કાઉન લાઈફ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની

હિંદની વડી ઓફિસ

૧૨, રામપાર્ટી રો; કોટ : મુંબઈ

મુંબઈ છલાકાના ચીફ એગન્ટસ
સી. ટી. શાહ એન્ડ કં.

હિંદના વડા એગન્ટ
ટી. ડબલ્યુ. બ્રક્

વર્ણાનુક્રમણી

અવિરમરણ, ૨૭૧

ઉપધ્વનિ, ૪૭૪

ઠણા, ૪૪૩

શંયરથ ચિંતન, ૪૬૬

અંચાલય, ૪૫૨

દ્વંદ્વચેત્, ૨૭૮

છવનવિકાસ, ૪૩૦

ધ્વનિ, ૪૩૩

ધ્વનિપૂતિ, ૪૬૫

નંદલવિશેષ, ૪૮૮

નવા ભારતીય ભંચો, ૪૮૬

નવા યુરોપી ભંચો, ૪૯૧

નાટક અને અલંકાર, ૪૪૦

નિકષ, ૪૨૩

નિકષ અને ધ્વનિ, ૪૨૧

નિર્ણયો, ૩૫૭

પતકારત્ન, ૪૪૬

ભે જમાના પહેલાં, ૪૧૫

ભાષા અને સાહિત્ય, ૪૩૫

અનોદિવતા, ૩૨૬

માનસી, ૪૫૬

મંજૂષા, ૪૮૬

રા. ધનસુખલાલ મહેતા, ૩૬૬

રેણનાથ, ૩૪૧

વર્ણાનુક્રમણી, ૫૦૨

વાસરિકા, ૪૮૨

સુમદ્વીપા પૃથિવી, ૩૫૬

સર્જન, ૧૭૩

સામયિકોભાંચી, ૪૯૨

સુધોગ્ય સંપાદન, ૪૨૩

સંરાયલહરી, ૨૭૧

રેનેહમુદ્રા, ૩૮૧

હિંદુ ધર્મવર્તન, ૪૦૭

હોટેલ, ૩૩૫

Edited by Vijayaray Vaidya and Printed and Published
Maneklal Ambashanker Dave. Swadhin-
Printing Press Ranpur : Kathiawar.